SOSYAL, BEŞERÎ VE İDARÎ BİLİMLERDE YENİ YAKLAŞIMLAR:

KURAM, YÖNTEM, UYGULAMA-1

Editörler
Doç. Dr. Gültekin ÇOŞKUN
Dr. Öğr. Üyesi Ebru DEMİRKIRAN ADA

DUVAR

SOSYAL, BEŞERÎ VE İDARÎ BİLİMLERDE YENİ YAKLAŞIMLAR:

KURAM, YÖNTEM, UYGULAMA-1

Editörler

Doç. Dr. Gültekin ÇOŞKUN

Dr. Öğr. Üyesi Ebru DEMİRKIRAN ADA

SOSYAL, BEŞERÎ VE İDARÎ BİLİMLERDE YENİ YAKLAŞIMLAR: KURAM, YÖNTEM, UYGULAMA-1

Editörler:Doç. Dr. Gültekin ÇOŞKUN,
Dr. Öğr. Üyesi Ebru DEMİRKIRAN ADA

Genel Yayın Yönetmeni: Berkan Balpetek
Kapak ve SayfaTasarımı: Duvar Design
Baskı: Aralık 2025
Yayıncı Sertifika No: 49837
ISBN: 978-625-8698-37-4

© Duvar Yayınları
853 Sokak No:13 P.10 Kemeraltı-Konak/İzmir
Tel: 0 232 484 88 68

www.duvaryayinlari.com
duvarkitabevi@gmail.com

"Bu kitapta yer alan bölümlerde kullanılan kaynakların, görüşlerin, bulguların, sonuçların, tablo, şekil, resim ve her türlü içeriğin sorumluluğu yazar veya yazarlarına ait olup ulusal ve uluslararası telif haklarına konu olabilecek mali ve hukuki sorumluluk da yazarlara aittir. Yayınevi ve editörler sorumlu tutulamaz.

İÇİNDEKİLER

1. Bölüm 1
Yeni Asur Döneminde Aşağılama Yöntemleri (MÖ 883-727)
Abdulhamit KAVAK

2. Bölüm 21
Avrupa Birliği'nin Yapay Zekâ Politikalarının Evrimi: Etik İlkelerden Hukuki Düzenlemelere Uzanan Bir Dönüşüm
Mustafa YILDIZ, Sadık ERTAŞ

3. Bölüm 35
Türkçede Ve Almancada Hece Oluşumu Ve Sözcük Vurgusu
Ayhan BAYRAK

4. Bölüm 45
Bir Otel İşletmesinin Mali Tablolar Analizi, Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası Sektör Ortalamarı İle Karşılaştırlması: Ayces Örneği(2017-2023)
Ülkü MAZMAN İTİK

5. Bölüm 61
Kırşehir İlinin Gastronomik Yapısı ve Gastronomi Turizmi Potansiyeli
Ayhan DAĞDEVİREN

6. Bölüm 84
İskit Askerî Örgütlenmesinde İskit Kadınının Rolü
Ayten AKCAN

7. Bölüm 99
Türkiye Tarımında İstihdamın Yapısal Dönüşümü (2004–2024): Bölgesel Bir Emek İkamesi Analizi
Hakan USLU

8. Bölüm 121
Dijital Gözetim Toplumu ve Mahremiyetin Dönüşümü:
Panoptikon'dan Algoritmik Yönetimselliğe
Buğse EKER

9. Bölüm 134
Dış Ticaret Muhasebesi Kapsamında Gümrük Rejimleri ve
Muhasebeleştirilmesi
Mehmet Burak CERAN

10. Bölüm 162
Yetenek Yönetimi Uygulamalarının Kuramsal Çerçevesi
Canan EFE AKTAŞ, Mehmet BARCA

11. Bölüm 185
Duygusal Emek Ve Öznel İyi Oluş İlişkisi:
Kuşadası'nda Görev Yapan Turist Rehberleri Üzerinde Bir Araştırma
Derya BİNBOĞA, Hakan ATAY

12. Bölüm 196
Osmanlı Devleti'nde Zamanın ve Mekânın Canlı Tanığı Seyahatnâmeler
Metin SEYYAR

13. Bölüm 207
Dijital İletişim ve İş Yönetimi
Ezgi DİNÇERDEN

14. Bölüm 215
Okul Öğretmen ve Velilerin Sosyal Hizmet Algısının
Okul Sosyal Hizmeti ̇Kapsamında Değerlendirilmesi
Eda Zeynep GÖKCE, Zeynep TEZEL

15. Bölüm 248
Gıda Okuryazarlığı Kavramsal Çerçeve Önemi ve
Güncel Yaklaşımlar
Emine AY YİĞİT, Enes ASLAN

16.Bölüm 261
Çevre Bilinci Oluşumunda Yerel Aktörler:
Doğu Karadeniz Belediyeler Birliği ve Bayburt Kent Konseyi Üzerinden
Bir Değerlendirme
Esmeray ALACADAĞLI, Beyza TAKTA VARLI

17.Bölüm 277
Gülmenin Belleği: Mizah Yoluyla Çatışmanın Yeniden Üretimi
Filiz GÜVEN

18.Bölüm 301
Bankacılık Sektöründe Siber Güvenlik ve Yapay Zekâ: Riskler, Fırsatlar ve
Risk Yönetimi
Filiz YETİZ

19.Bölüm 316
Coğrafya Ve Sosyoloji Disiplinlerinin İlişkiselliği:
Lisansüstü Tezler Üzerinden Bir Tartışma
Ali Ekber GÜLERSOY, Gazanfer KAYA, Aziz ŞEKER, Canan AKYOL,
Nalan ALTAY

20.Bölüm 351
Hüseyinzade Ali Bey'in (Turan) Türk Diline Dair Görüşleri
Gözde GÜNGÖR

21.Bölüm 374
Duygusal Emek Ve Tükenmişlik İlişkisi:
Ege Bölgesi'nde Görev Yapan Turist Rehberleri Üzerine Bir Araştırma
Hakan ATAY, Ramazan YANAR

22.Bölüm 394
Türkiye'de Kobi'ler İçin Yapay Zekâ Tabanlı Finansman Çözümleri
Hatice ŞİMŞEK ŞAHİNLER

23.Bölüm 419
İmâduddin Zengî ve Cizre Hâkimiyeti
Hüseyin PUSAT

24.Bölüm 435
Kalkınma Planları Odağında Göç ve Zorunlu Göç
Kemal TORPUŞ

25.Bölüm 462
Uzay Turizmi ve Ticari Uzay Uçuşunun Gelişen Dinamikleri:
Son Dönem Bilimsel Literatürün Yansıtıcı Tematik Analizi (2020-2025)
Elif DENİZ

26.Bölüm 496
Sanayileşme ve Çevresel Bozulma İlişkisi: Türkiye İmalat Sanayi Üzerine
Ampirik Bir İnceleme
Fatih ÇAMAŞ

27.Bölüm 520
Tarımsal Makineleşme ve Kentleşme Arasındaki İlişkinin Analizi:
Sürdürülebilir Kalkınma Amaçları Çerçevesinde Türkiye Örneği
Seda ÖZ

28.Bölüm 538
Muhalefet Koordinasyonu Tarihi
Cüneyt TELSAÇ

1. Bölüm

Yeni Asur Döneminde Aşağılama Yöntemleri (MÖ 883-727)

Abdulhamit KAVAK[1]

Giriş

II.Aššurnasirpal (MÖ 853-859), III.Salmanassar(MÖ 858-824) ve III.Tiglat-Pileser'e(MÖ 744-727) ait çivi yazılı metinler dikkatle incelendiğinde, bu krallar tarafından fethedilen topraklarda yaşayan toplumların sistematik biçimde aşağılandığı ve bu aşağılanmanın Yeni Asur siyasal kültürünün temel bir unsuru hâline geldiği anlaşılmaktadır. Döneme ait çivi yazılı metinlerde, düşmanın yalnızca yenilgiye uğratılması değil, dinsel, toplumsal ve bireysel düzeyde itibarsızlaştırılmak istendiğinin hedeflendiği anlaşılmaktadır.

Yeni Asur metinlerinde karşılaşılan aşağılama yöntemleri çok yönlü bir şiddet çeşitliliğini işaret eder. Yenilen toplumların tanrılarının veya tanrı heykellerinin ganimet olarak alınması, ele geçirilen şehrin dinsel korumasının ortadan kaldırılması ve tanrısal meşruiyetinin geçersiz hale getirilmesinin hedeflendiği düşünülmektedir. II.Aššurnasirpal'in Ahi-yababa'nın tanrılarını Ninive'ye götürmesi, III.Salmanassar'ın Bit-Adini, Namri ve Bit-Haban'a ait tanrıları ele geçirmesi ve III.Tiglat-Pileser'in Gazze ve Kalde tanrılarını mallarla birlikte ganimet olarak alması, Asur'un siyasî hâkimiyetini aynı zamanda dinsel üstünlükle temellendirdiğini göstermektedir (Grayson, 2002a: 198-199; Grayson, 2002b: 40,68; Tadmor ve Yamada, 2011:105).

Hayvana benzetme yöntemleri ise düşmanın hem askeri hem de ahlaki bakımdan küçültülmesine yönelik güçlü bir ideolojik araç olarak öne çıkar. II.Aššurnasirpal döneminde, düşman bir koyun sürüsüne indirgenirken, III.Salmanassar metinlerinde düşmanlar tilkiye, mağlup ordular ise koyuna benzetilmiştir. III.Tiglat-Pileser'in bir firavun faresi veya kafeste tutulan kuş benzetmelerini kullanması, hükümdarların dahi değersizleştirilmesini amaçlayan psikolojik şiddetin derecesini açıkça göstermektedir. Bu tür benzetmeler, düşmanı insan niteliğinden uzaklaştırıp yönlendirilen, dağıtılan ya da kovalanan bir hayvan topluluğuna dönüştürmektedir (Luckenbill, 1926: 142; Grayson, 2002a: 195-196; Grayson, 20002b: 30,118; Tadmor, 1994: 79).

[1] Doç. Dr., Kilis 7 Aralık Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, 0000-0003-2096-2760, a.kavak@kilis.edu.tr

Düşman cesetlerinin savaş sonrası yığılması veya sergilenmesi, Yeni Asur şiddet yöntemlerinin en bilinen ve en sert biçimlerinden biridir. II.Aššurnasirpal'in Kinabu ve Nisir Dağı seferlerinde cesetlerden yığınlar oluşturması, III.Salmanassar'ın çivi yazılı metinlerinde cesetlerin hendekleri, ovaları ve deniz yüzeyini dolduracak ölçüde aktarılması ve III.Tiglat-Pileser'in dağ geçitlerini cesetlerle kapladığını belirtmesi, cesetlerin ideolojik bir araç olarak kullanıldığını gösterir. Böylece ölüm, yalnızca bir yok ediş değil, ele geçirilen toplulukların, insanlık statüsünden çıkarıldığı kalıcı bir aşağılanma biçimine dönüşür (Grayson, 2002a: 201; Grayson, 2002b: 9-10; 15-16; 69; 103,104; Tadmor ve Yamada, 2011: 34).

Görsel eserler, çivi yazılı metinleri tamamlayan bir nitelik taşır. II.Aššurnasirpal, III.Salmanassar ve III.Tiglat-Pileser dönemlerine ait kabartmalarda düşmanların çıplak, zincirli, diz çökmüş, başı öne eğilmiş, bazen de kralın ayaklarının altına alınmış hâlde betimlenmesi, aşağılama stratejisinin görsel olarak ifade eder (Curtis ve Tallis, 2008: 18; Barnett ve Falkner, 72; Schacner, 2017: 296).

Bu makale hem çivi yazılı metinlerde hem de görsel kaynaklarda karşılaşılan bu uygulamaları ortak bir çerçevede ele alarak, Yeni Asur'da aşağılama yöntemlerinin ideolojik, dinsel, sembolik ve psikolojik boyutlarını ortaya koymayı amaçlamaktadır. İncelenen örnekler göstermiştir ki Yeni Asur döneminde düşmana yönelik aşağılama yöntemlerinin kullanılarak imparatorluk otoritesini pekiştirmek, ele geçirilen toplumların direncini kırmak ve Asur kralının hem tanrısal hem de dünyevi üstünlüğünü görünür kılmak için bilinçli olarak planlanmış çok yönlü bir güç gösterisi olduğunu göstermektedir.

Yeni Asur Dönemi Çivi Yazılı Metinlerinde Aşağılama Yöntemleri (MÖ 883-827)

II.Aššurnasirpal(MÖ 883-859), III.Salmanassar(MÖ 858-824) ve III.Tiglat-Pileser(MÖ 744-727) dönemlerine tarihlenen çivi yazılı metinlerde, düşmanın farklı yöntemlerle ve sistematik bir biçimde aşağılandığı görülmektedir. Bu dönemde küçük düşürme uygulamaları yalnızca fiziksel cezalarla sınırlı kalmamış; aynı zamanda Asur ideolojisinin yayılmasını sağlayan etkili bir araç olarak işlev görmüştür. Metinlerde karşılaşılan aşağılama yöntemleri arasında, yenilen toplulukların tanrılarının veya tanrı heykellerinin ganimet olarak götürülmesi, düşmanların tilki, koyun, kuş ve firavun faresi gibi hayvanlara benzetilmesi ve ölü cesetlerin gömülmeden dağlarda, ovalarda ya da deniz yüzeyinde bırakılması yer almaktadır. Bu yöntemler, Asur kralının mutlak otoritesini pekiştirmenin yanı sıra, düşmanın hem dünyevi hem de ilahî düzlemde aşağılanmasını hedefleyen eylemler olarak değerlendirilmelidir.

Yeni Asur döneminde, yenilen devletlerin tanrılarının taşınması, gizlenmesi ya da kırılarak yok edilmesi, ele geçirilen toplumlar üzerinde derin bir psikolojik etki yaratmayı amaçlayan bir yöntemdi. Bu yöntemler, yenilen devletlerin inanç sistemlerini sarsarak, onların psikolojik dirençlerini kırmayı hedefleyen bir üstünlük göstergesi niteliği taşımaktaydı Tanrıların ganimet olarak ele geçirilmesi, sadece maddi bir yağma faaliyeti değil, aynı zamanda düşman toplumun kutsal dinsel korumasını geçersiz kılan, onu destekten yoksun bırakan aşağılayıcı bir müdahale biçimi olarak işlev görmüştür (Karaköz, 2024: 49).

Tanrıların Ganimet Olarak Alınması

II.Aššurnasirpal (MÖ 853-859)

Tanrıların ganimet olarak alınmasına dair ilk örneğimiz, II.Aššurnasirpal dönemine tarihlenmektedir. İlgili çivi yazılı metinlerde, Suru halkının yöneticilerinin Hamata'yı öldürerek yerine Bit-Adinili Ahi-yababa'yı geçirdikleri aktarılmaktadır. Bu gelişme üzerine II.Aššurnasirpal askerî sefer düzenlemiş; yalnızca Ahi-yababa'yı esir almakla kalmamış, aynı zamanda kentin koruyucu tanrılarını da beraberinde götürmüştür. Böylece Asur kralı hem siyasî otoriteyi hem de dinsel korumayı ortadan kaldırarak ele geçirilen topluluğun ilahî meşruiyetini geçersiz kılmış; şehrin tanrılarını Ninive'ye taşıyarak bu toplumun bağımsız dinsel kimliğini fiilen sonlandırmıştır. Bu olay çivi yazılı metinde şu şekilde aktarılmıştır: "Ahi-yababa'yı yakaladım, kimseye ait olmayan, Bit-Adini topraklarından getirdikleri. Sadık kalbim ve güçlü silahlarımla şehri kuşattım. Tüm suçlu askerler yakalandı ve bana teslim edildi. Soylularımı sarayına (ve) tapınaklarına gönderdim. Onun değerli malları ve tanrılarını taşıdım" (Grayson, 2002a: 198-199).

İkinci örneğimizde Asur Kralı Laqulu Azi-ili'yi yendiğini ve tanrılarını ganimet olarak götürdüğünü ifade etmektedir:

"Haridu şehrinden, Suhu ülkesine ait, Kipinu şehrine kadar olan bölgeyi fethettim; bu bölgedeki şehirler Hindānu ve Laqû halklarına aitti ve (aynı zamanda) karşı kıyıda bulunuyorlardı. Onları katlettim, aralarından esirler aldım, şehirlerini yerle bir ettim, yıktım ve yaktım. Laqû halkından Azi-ili, kendi gücüne güvenerek Kipinu şehrindeki geçidi ele geçirdi. Onlarla savaştım ve Kipinu'nun uzağında onu mağlup ettim. Onun 1.000 savaşçısını katlettim, savaş arabalarını yok ettim, ondan birçok esir aldım ve tanrılarını götürdüm" (Grayson, 2002a: 215).

III.Salmanassar(MÖ 858-824)

III.Salmanassar dönemine gelindiğinde tanrıların ganimet olarak götürülmesi uygulamasının devam ettiği görülür. Döneme ait ilk örneğimizde III.Salmanassar Bit-Adinili Ahunu'yu tanrılarıyla birlikte ele geçirdiğini şu şekilde ifade etmektedir:

"Ahunu, Bit-Adini'nin adamı, atalarım olan kralların zamanından beri bütün gücüyle böbürlenen biriydi. Hükümdarlığımın başında onu kendi şehrinde hapse attım. Hasadını yok ettim, bahçelerini kestim. Canını kurtarmak için Fırat Nehri'ni geçti ve Fırat kıyısında, gökyüzünden bir bulut gibi asılı duran, Šitamrat adlı dağ zirvesindeki şehre sığınarak kendini tahkim etti. İkinci yılda peşinden gittim ve bu dağ zirvesini kuşattım. Askerlerim anzu kuşu gibi üzerlerine saldırdı. 17.500 askerini söküp alarak (başka bir yere) taşıdım. Ahunu'yu askerleri, tanrılarıyla birlikte ele geçirdim" (Grayson, 2002b: 29).

İkinci örneğimizde Asur Kralı, Namri Kralı Marduk-mudammiq'in ordusuna güvenerek Asur'a savaş açtığını, ancak bu girişimin başarısızlıkla sonuçlandığını ve Asur'un zafer kazandığını ifade etmektedir. Kral, düşmanı yendikten sonra tanrılarını ganimet olarak aldığı görülmektedir. Yazılı metin şu şekildedir:

"Namri ülkesinin kralı Marduk-mudammiq, ordusunun gücüne güvenerek savaşmak ve benimle çarpışmak üzere çok sayıda süvarisini topladı. Namritu Nehri kıyısında bana karşı bir savaş düzeni kurdu. Onu mağlup ettim ve süvarilerini elinden aldım. Namri kralı Marduk-mudammiq, kudretli silahlarım karşısında dehşete kapıldı ve Tuglias ülkesine ait tahkim edilmiş şehirleri ve garnizonları olan Šumurza, Bīt-Nergal ve Niqqu'yu terk etti. Canını kurtarmak için kaçtı ve ben saraylarını yağmaladım. Tanrılarını ganimet olarak aldım" (Grayson, 2002b: 40).

Üçüncü örneğimizde Bit-Habanlı İanzu'nun Tanrıları, çocukları ve askerleriyle topraklarından sökülerek Asur'a götürüldüğü ifade edilmiştir.

"Parsua ülkesinin yirmi yedi kralından haraç aldım. Parsua ülkesinden ilerleyerek Mēsu, Medya (Amadāiia), Araziaš ve Harhār topraklarına indim; Kuakinda, Hazzanabi, Esamul ve Kinablila şehirlerini, çevrelerindeki yerleşimlerle birlikte ele geçirdim. Onları katlettim, yağmaladım; bu şehirleri yerle bir ettim, yıktım ve yaktım. Harhār şehrine kraliyet heykelimi diktim. Bīt-gabanlı Ianzû'yu; zengin malları, tanrıları, oğulları, kızları ve çok sayıdaki askerleriyle birlikte söküp çıkardım ve Asur'a götürdüm" (Grayson, 2002b: 68).

Bit-Adinili Ahunu'nun, Namri Kralı Marduk-mudammiq'in ve Bit-Habanlı İanzu'nun tanrılarının ele geçirilmesi, Asur'un kendi tanrılarını üstün ve hükmedici konuma yükseltirken, düşman tanrılarının ise Asur'un hâkimiyeti altına girdiğini göstermektedir.

III.Tiglat-Pileser (MÖ 744-727)

III.Tiglat-Pileser döneminde tanrıların ganimet olarak ele geçirilmesi, Asur'un yeni bölgeleri ele geçirmesinin yalnızca askeri ve ekonomik değil, aynı zamanda ideolojik ve dinsel boyutlar taşıdığını açıkça ortaya koymaktadır. Bu döneme ait çivi yazılı metinlerde, kraliyet tarafından gerçekleştirilen seferlerde yalnızca toprak ve zenginlik değil, düşman halkların kutsal varlıklarının da sistematik biçimde Asur'un denetimine alındığı görülür.

Kral, Gazze hükümdarı Hanūnu'ya yönelik seferinde şöyle der: "Gazze şehrinden Hanūnu'ya gelince; silahlarımdan kaçarak Mısır'a sığınmıştı. Ben Gazze şehrini, yani onun krallık kentini fethettim ve mallarını ile tanrılarını alıp götürdüm" (Tadmor ve Yamada, 2011:105).

Gazzeli Hanūnu'nun tanrılarının, maddi ganimetlerle birlikte anılması, onların kutsallıktan arındırıldığını ve Asur'un mülkiyet düzenine dâhil edildiğini ifade eder.

Benzer biçimde, Kalde ülkesine yönelik seferde III.Tiglat-Pileser düşman Tanrılarını alıp götürdüğünü şu şekilde ifade eder:

"Kalde ülkesinin tamamını bir kuş kapanı gibi tuzağa düşürdüm... Bit-Šilani ülkesinden Nabû-ušabši'ye gelince; onu şehri Sarrabānu'nun eteklerinde bozguna uğrattım... 55.000 kişiyi, eşyalarıyla birlikte-ganimeti, malları, mülkü, karısı, oğulları, kızları ve tanrılarıyla birlikte-alıp götürdüm. O şehri ve çevresindeki şehirleri yıktım, harap ettim ve ateşe vererek yok ettim" (Tadmor ve Yamada, 2011: 119).

II.Aššurnasirpal, III.Salmanassar, III.Tiglat-Pileser dönemlerinde tanrıların ganimet olarak götürülmesi sistemli biçimde devam etmiş; fetihlerin yalnızca toprak, nüfus ya da zenginlik kazanımıyla sınırlı olmadığını göstermiştir. Bu aşağılama yönteminin temelinde, yenilen şehirlerin/krallıkların koruyucu tanrılarının güçsüzleştirilmesi ve Asur tanrılarının üstün konumunun pekiştirilmesi fikri yer alır. Düşman tanrılarının taşınması veya Asur'a götürülmesi, sadece bir dini aşağılamayı değil, aynı zamanda mağlup halkın kültürel ve psikolojik teslimiyetini sağlamayı amaçlamıştır.

Yeni Asur Kraliyet Yazıtlarında Hayvana Benzetme

Yeni Asur dönemine ait çivi yazılı metinler, düşmanın hayvanlara benzetilerek sistematik biçimde aşağılandığını göstermektedir. II.Aššurnasirpal, III.Salmanassar ve III.Tiglat-Pileser dönemlerine tarihlenen çivi yazılı metinlerde, yenilen düşmanlar sıradan bir sürü, sinsice kaçan bir tilki ya da değersiz bir firavun faresi gibi betimlenerek insanlık vasfından çıkarılmış; böylece Asur kralının mutlak otoritesine boyun eğmesi gereken pasif varlıklar hâline getirilmiştir.

II. Aššurnasirpal Sürü Çobanı Benzetmesi

II.Aššurnasirpal dönemine ait çivi yazılı metinlerde, düşmanın hayvan sürülerine benzetilmesi, kralın askerî üstünlüğünü ve mutlak otoritesini vurgulayan önemli bir ideolojik strateji olarak karşımıza çıkar.

"Savaş arabalarımı ve askerlerimi topladım. Savaş arabalarına ve askerlere uygun olmayan, geçilmesi güç patikalardan ve sarp dağlardan geçerek Tummu diyarına doğru yürüdüm. Libê adlı tahkimli şehirlerini, Surra, Abuqu, Arura ve Arubê şehirlerini-Urinu, Arunu ve Etinu gibi ulu dağlar arasında yer alan şehirleri-fethettim. Birçoğunu katlettim, onlardan esirler, mallar ve sığırlar aldım. Askerleri korkuya kapılıp sarp bir dağa kaçtı. Dağ olağanüstü derecede sarp olduğundan peşlerine düşmedim. Dağ, bir hançerin ucu gibi sivriydi ve gökte uçan hiçbir kuş orada uçmazdı. Kale, udīnu kuşunun yuvası gibi dağın içine yerleştirilmişti ve benden önceki hiçbir kral oraya yaklaşmamıştı.Üç gün boyunca kahraman dağda keşif yaptı. Cesur yüreği savaş için yanıp tutuşuyordu. Yürüyerek tırmandı ve dağı alt etti. Yuvalarını parçaladı, sürülerini dağıttı. Kılıçla 200 savaşçıyı yere serdim ve bir koyun sürüsü gibi çok sayıda esiri beraberimde götürdüm" (Luckenbill, 1926: 142; Grayson, 2002a:195-196).

Bu metinlerde mağlup topluluklar, iradeden yoksun, kolayca yönlendirilebilen ve dağıtılabilen bir sürü olarak tasvir edilirken; kral ise bu sürüyü dağıtan, düzen kuran ve zaferi sağlayan bir çoban konumuna yerleştirilmiştir. Tummu diyarına yapılan seferin ayrıntılı betimlemesi hem coğrafi zorlukların aşılmasını hem de düşman direncinin kırılışını aktarırken, nihai sahnede bir koyun sürüsü gibi çok sayıda esirin ele geçirilmesi, bu aşağılama stratejisinin doruk noktasını oluşturur (Luckenbill, 1926: 142; Grayson, 2002a:195-196).

III.Salmanassar(MÖ 858-824)

III.Salmanassar dönemine ait çivi yazılı metinlerde hayvan benzetmeleri, düşmanın itibarsızlaştırılması ve psikolojik açıdan küçük düşürülmesi amacıyla kullanılan etkili bir söylem aracıdır. Bu metinlerde karşı taraf, kimi zaman sinsice kaçan bir tilki, kimi zaman ise çabucak yere serilen bir koyun sürüsü olarak tasvir edilmekte; böylece düşmanın hem ahlaki hem de askerî açıdan zayıf, edilgen ve aşağı bir konuma yerleştirilmektedir. Marduk-bēl-usāte'nin bir tilki gibi delikten kaçan korkak bir hayvan olarak betimlenmesi ile Hadad-ezer ve müttefiklerinin askerlerinin koyun gibi yere serildiği ifadeleri III.Salmanassar'ın düşmanı insanlık vasfından soyutlayarak kolayca alt edilen bir hayvana dönüştüren anlatım biçimini açıkça yansıtmaktadır. Bu benzetmeler, Asur kralının mutlak gücünü vurgulayan ideolojik bir strateji olmanın yanı sıra,

ele geçirilen toplulukların zihinsel olarak da boyun eğdirilmesini amaçlayan sistematik bir aşağılama biçimi olarak işlev görür.

III.Salmanassar dönemine tarihlenen birinci örneğimizde Marduk-bēl-usāte'nin bir tilki gibi bir delikten kaçması, III.Salmanassar'ın düşmanı küçültme ve itibarsızlaştırma stratejisinin çarpıcı bir örneğini oluşturur. Tilki benzetmesi, düşmanı açık bir çatışmadan kaçan, sinsi, korkak ve değersiz bir hayvan konumuna indirgerken; Asur kralını ise bu kaçışı boşa çıkaran üstün güç sahibi bir hükümdar olarak yüceltir.

"İkinci seferimde, Bēl-bunaya'nın eponimliğinde, Nisan ayının yirminci günü Ninive'den yola çıktım. Yukarı ve Aşağı Zab nehirlerini geçerek Lahiru şehrine yaklaştım. Şehri kuşattım, ele geçirdim, katliam yaptım ve yağmaladım. Lahiru şehrinden ilerleyerek Gannanāte şehrine vardım. Marduk-bēl-usāte bir tilki gibi bir delikten kaçtı, Lasubu Dağı'na yöneldi ve Arman şehrine sığınarak kendini tahkim etti. Gannanāte şehrini ele geçirdim, katliam yaptım ve yağmaladım" (Grayson, 2002b: 30).

İkinci örneğimizde Damaskuslu Hadad-ezer ve müttefiklerinin koyun gibi yere serilmesi, III.Salmanassar'ın düşmanı toplu ve iradesiz bir sürü olarak resmeden aşağılama stratejisinin belirgin bir örneğidir. Çivi yazılı metinde bu durum şu şekilde ifade edilmektedir: "Hadad-ezer'i (Adad-idri), Damaskuslu olanı, müttefiki olan on iki prensle birlikte mağlup ettim. Cesur savaşçılarından 29.000 kişiyi koyun gibi yere serdim ve ordusunun geri kalanını Orontes Nehri'ne sürdüm. Canlarını kurtarmak için kaçtılar" (Grayson, 2002a: 118).

III.Tiglat-Pileser (MÖ 744-727)

III.Tiglat-Pileser dönemine ait çivi yazılı metinlerde hayvan benzetmeleri, düşmanın bireysel düzeyde aşağılanmasına ve psikolojik olarak küçültülmesine yönelik daha belirgin bir nitelik kazanır. Bu dönemde mağlup hükümdarlar ve topluluklar, yalnızca sürü hâlindeki iradesiz varlıklar olarak değil, aynı zamanda değersiz, korkak yaratıklar olarak tasvir edilmiştir. Damaskus kralı Raḥianu'nun bir firavun faresi gibi şehrinin kapısından içeri kaçması ve ardından kafese kapatılmış bir kuş gibi kuşatılarak çaresiz bırakılması, III.Tiglat-Pileser'in düşmanı hem küçültme hem de mutlak hâkimiyet altında konumlandırma stratejisinin çarpıcı bir örneğini oluşturur (Tadmor, 1994: 79; Yamada, 2011: 59; Radner, 2015: 112). İlgili metin şu şekildedir: "Canını kurtarmak için Raḥianu yalnız başına kaçtı ve bir firavun faresi gibi şehrinin kapısından içeri girdi. Kırk beş gün boyunca kentinin çevresine kamp kurarak onu bir kuşu kafese kapatır gibi içeride tuttum" (Tadmor, 1994: 79; Tadmor ve Yamada, 2011: 59; Radner, 2015: 112).

II.Aššurnasirpal, III.Salmanassar ve III.Tiglat-Pileser dönemlerinde sistematik biçimde kullanılan hayvana benzeterek aşağılama yöntemleri, mağlup toplulukları iradesiz, kontrol edilebilir, korkak ya da değersiz varlıklar olarak konumlandırarak Asur kralının mutlak otoritesini hem çivi yazılı metinler hem de toplumların zihninde pekiştirmeyi amaçlamaktadır. Koyun sürüsü, tilki, firavun faresi ya da kafese kapatılan kuş gibi benzetmeler, düşmanı insan kimliğinde uzaklaştırıp yönetilmeye zorunlu bir doğa varlığı olarak göstermeye çalışırken, kralı düzeni sağlayan çoban, mutlak hâkim konumuna yükseltir.

Cesetler

Yeni Asur Dönemi (MÖ IX.-VIII. Yüzyıllar), imparatorluk dünya görüşünü şekillendirirken cesetlere yönelik şiddet çivi yazılı metinlerde önemli yer tutar. Bu dönemde Asur kralları, gerçekleştirdikleri zaferleri sadece askeri başarılar olarak değil, aynı zamanda tanrısal düzeni yeryüzünde yeniden kurma çabası olarak görmüşlerdir. Özellikle II. Aššurnasirpal, III. Salmanassar ve III. Tiglat-Pileser dönemlerine ait çivi yazılı metinlerde, cesetlerin dağlara, vadilere, ovalara ve hatta deniz yüzeyine yığılması, düşmanın yalnızca fiziksel olarak ortadan kaldırılmasından ziyade, onun dinsel düzenin dışına çıkarıldığının kanıtı hâline gelmiştir (Grayson, 2002a: 204; Grayson, 2002b: 9-10).

II. Aššurnasirpal Dönemi

II. Aššurnasirpal (MÖ 883-859) dönemine tarihlendirilen çivi yazılı metinler, ölü bedenin sistematik biçimde aşağılanmasının, Asur düşüncesinde yerleşik bir uygulama hâline geldiğini ortaya koyar. “Çivi yazılı metinlerde sıkça geçen cesetlerinden bir yığın yaptım, cesetlerini dağdan aşağı attım ve cesetleriyle şehrin sokaklarını doldurdum” ifadeleri (Grayson, 2002a: 201-204), ölü bedenin, iktidarın kudretini sergilemek amacıyla bir araca dönüştüğünü ortaya koymaktadır.

Kinabu’nun ele geçirilmesini anlatan çivi yazılı metin, II.Aššurnasirpal döneminde cesetlerin savaş sonrası bilinçli bir şekilde aşağılayıcı bir araca dönüştürüldüğünü açık biçimde ortaya koymaktadır. Şehrin kuşatılarak alınması, savaşçıların kılıçtan geçirilmesi ve esirlerin yakılması, fiziksel yok edişin boyutunu gözler önüne sererken; cesetlerinden yığınlar yaptım ifadesi, düşmanın ölü bedenlerinin bile bir aşağılama aracı hâline getirildiğini göstermektedir:

“İzalla’dan sığırlar, koyunlar ve şarap aldım. Kaşiyari Dağı’nı aştım ve Hulaya'nın tahkimatlı şehri Kinabu’ya yaklaştım. Askerlerimin büyük kalabalığı ve şiddetli savaş gücümle şehri kuşattım ve ele geçirdim. 800 savaşçısını kılıçla biçtim, 3.000 esiri yaktım. Hiçbirini rehine olarak sağ bırakmadım. Kent

yöneticileri Hulaya'yı canlı olarak yakaladım. Cesetlerinden yığınlar yaptım. Genç erkek ve kız çocuklarını yaktım" (Grayson, 2002a:201).

Yukarıda ifade edilen ölü bedenler, yalnızca savaşın bir sonucu olarak değil, aynı zamanda yenilginin kalıcı bir işareti olarak yer alır. II.Aššurnasirpal'in Nisir Dağı'na yönelik seferini anlatan çivi yazılı metin, düşman cesetlerinin savaş sonrasında sistematik biçimde aşağılayıcı bir araca dönüştürüldüğünü gösteren önemli bir örnektir. Lullu halkına ait tahkimatlı şehirlerin ele geçirilmesinin ardından askerlerin korkuya kapılarak sarp dağlara kaçması, Asur kralının mutlak askerî üstünlüğünü vurgularken; bir kuş gibi peşlerine düşerek onları öldürmesi ve cesetlerini Nisir Dağı'nda yığınlar hâlinde biriktirmesi, düşmanın ölümünden sonra dahi değersizleştirildiğini ortaya koymaktadır:

"Tishri ayının on beşinci günü Kalzi şehrinden yola çıktım ve Babitu şehrinin geçidine girdim. Babitu'dan ilerleyerek Lullu halkının Kiniba Dağı dediği Nisir Dağı'na yaklaştım. Musasina'nın yönettiği tahkimatlı şehirleri Bunāsi'yi ve çevresindeki 30 şehri fethettim. Askerler korkuya kapıldı ve sarp dağlara kaçtı. Kahraman Ashurnasirpal bir kuş gibi onların peşine düştü ve cesetlerini Nisir Dağı'nda yığınlar hâlinde biriktirdi." (Grayson, 2002a: 204).

III. Salmanassar Dönemi(MÖ 858-824)

III.Salmanassar'ın (MÖ 859-824) dönemine tarihlendirilen çivi yazılı metinlerde, cesetlerin hendeklerde yığılması, ovaların cesetlerle dolması gibi ifadeler, düşmanın insan olma konumundan çıkarılıp küçük düşürülmesini hedefleyen bir anlatım stratejisidir. Bu anlatım biçiminde ceset, Asur kralının zaferinin hem somut kanıtı hem de ideolojik aracıdır. Bu nedenle ceset, sadece savaşın geride bıraktığı bir iz değil, yenilginin ve değersizleştirmenin somut bir göstergesine dönüşür.

III.Salmanassar'a (MÖ 859-824) ait çivi yazılı metinler, Asur kraliyet ideolojisinin açık biçimde gözlemlenebildiği metinler arasında yer alır. Bu metinlerde savaş yalnızca askeri bir eylem değil, aynı zamanda kralın tanrısal iradeyi yeryüzünde temsil etme biçimidir. Özellikle Gurgum, Sam'al, Bīt-Adini, Kummuh ve Urartu seferlerine dair anlatılarda dikkat çeken ortak bir ifade biçimi vardır: düşmanın yenilgisini anlatırken cesetlerin yığılması, ovaya saçılması, deniz yüzeyini kaplaması tekrarlanır (Grayson, 2002b: 9-10; 15-16; 69; 103,104).

Bu tekrar, sadece savaş şiddetini betimleme amacı taşımaz; aksine, düşmanın insan olma konumunu kaybettiği, bu nedenle küçük düşürüldüğü bir ideolojik ortam yaratır. Ölümün bu şekilde betimlenmesi, zaferin büyüklüğünden çok, yenilginin utancını ve düşmanın değersizleştirilmesini öne çıkaran bir anlatım stratejisidir.

III. Tiglat-Pileser Dönemi

III.Tiglat-Pileser (MÖ 745-727) dönemine tarihlenen tek örneğimizde kral, savaşçıların cesetleriyle dağ geçitlerini doldurarak hem zaferini hem de düşmanlarının aşağılanmasını görünür kılmıştır. Ayrıca düşman bedenlerinin savaş sonrası mekânsal düzenlemeye dâhil edilerek aşağılayıcı bir unsura dönüştürüldüğünü gösteren çarpıcı bir örnektir.

"[Üçüncü *palû*'mda, tanrı Aššur, efendim,] bana cesaret verdi [ve ...] [...] [...] [... Meli]d ülkesinden Sulumal, Gurgum ülkesinden Tarhulara, [... (5') ...] tüm ülkelerde, birbirlerinin gücüne güveniyorlardı. [...] Tanrı Aššur'un, efendim, kudreti ve gücüyle, [onlarla savaştım ve onları yendim]. [...] Savaşçılarını öldürdüm (ve) dağ geçitlerini onların cesetleriyle doldurdum. Sayısız savaş arabalarını, [...], (ve) onların [...]'sini ele geçirdim.." (Tadmor ve Yamada, 2011: 34).

Görsel Eserlerde Aşağılama

II.Aššurnasirpal, III.Salmanassar ve III.Tiglat-Pileser dönemlerine ait görsel eserlerde esirler; çıplak bırakılma, bağlanma, yönlendirilme, diz çöktürülme, sürüklenme ve ayaklar altına alınma gibi fiziksel unsurlarla betimlenerek yalnızca savaşta yenilmiş kişiler olarak değil, aynı zamanda onurları, toplumsal statüleri ve kimlikleri ellerinden alınmış, etkisizleştirilmiş bireyler olarak gösterilmektedir. Bu sahnelerdeki görsel eserlerde beden dili -öne eğilmiş başlar, arkadan bağlanmış kollar, düzenli yürüyüş hatları, diz çökme ve yüzü yere değecek şekilde boyun eğme hareketleri- düşmanın fiziksel hâkimiyet altına alınışını görünür kılar.

II. Aššurnasirpal(MÖ 883-859)

II.Aşurnasirpal dönemine ait ilk örneğimizde düşmanların aşağılanışı oldukça belirgin bir biçimde betimlenmiştir. Kabartmanın solunda yer alan düşman figürleri çıplak bir şekilde, elleri arkadan bağlanmış ve kolları omuz hizasında gerilmiş halde yürütülmektedir; bu betimleme, onların hem fiziksel olarak denetim altında tutulduklarını hem de toplum önünde sergilenerek aşağılandıklarını ortaya koymaktadır (Resim 1).

Resim 1: Çıplak Esirlerin Yürütülmesi (Curtis ve Tallis, 2008:18)

II. Aššurnasirpal dönemine tarihlenen ikinci örneğimizde, rölyefin merkezinde yer alan çıplak ayaklı, başı eğik ve elleri önden bağlanmış figür, tam bir edilgenlik hâlinde yürütülerek fiziksel teslimiyetin görsel bir kanıtı hâline getirilmiştir. Tutsak figürün hemen yanında ilerleyen Asur askeri, elindeki uzun mızrak ve bedensel duruşuyla hem denetimi sağlamaktadır (Resim 2).

Resim: Esirlerin Silahlı Asur Muhafızları Eşliğinde Yürütülmesi
(Strommenger, E. ve Hirmer, M., 1964: 205)

Bu kabartmalar, savaşın yalnızca askeri bir başarı değil, aynı zamanda düşman üzerinde ruhsal ve kültürel bir üstünlük kurma aracı olduğunu açıkça yansıtır.

III. Salmanassar(MÖ 858-824)

III.Salmanassar dönemine tarihlendirilen kabartmalarda düşmanların aşağılanışı açık bir biçimde gösterilmiştir. Döneme ait ilk örneğimiz Balawat Kapı Kabartmaları'ndan gelmektedir (Resim 3). Bu kabartmada da II. Aššurnasirpal dönemi görsel eserlerinde olduğu gibi tutsaklar zincirlerle birbirine bağlanmış ve çıplak halde Asurlu askerlerin gözetiminde yürütülmektedir. Tutsakların başları öne eğik, bedenleri gergin ve savunmasız biçimde tasvir edilmiştir.

Resim 3: Esirlerin Denetim Altında Yürütülmesi (King,1915: XV)

İkinci örneğimizde düşman topluluklarının Asur kralı karşısında hiyerarşik olarak düzenlenmiş biçimde sunulması, aşağılama yönteminin hem bedensel hem de sembolik düzeyde nasıl işlediğini açıkça göstermektedir (Resim 4).

Resim 4: Teslim Edilen Esirler (Schacner, 2017: 296)

Kabartmanın sol tarafında yer alan esirler, düzenli bir sıra halinde, elleri bağlı ya da boyun eğdiklerini gösteren hareketlerle ilerlemektedir; bu durum, onların kendi iradesinden yoksun bırakılmış ve etkisiz bir topluluğa dönüştürüldüklerini gösterir. Merkezde, kralın önünde yere kapanmış figür olan sahne, aşağılama anlatımının en belirgin örneklerinden biridir: yüzü neredeyse yere değecek kadar eğilmiş, diz çökmüş ve tamamen teslim olmuş beden duruşu, düşmanın hem fiziksel hem de toplumsal kimliğinin yok sayıldığını göstermektedir. Ayakta duran bir diğer figürün krala doğru uzanan eli ise yalvarma, itaat etme ve hükmedeni tanıma anlamı taşır; böylece mağlup topluluk, toplu bir teslimiyet sahnesi içinde temsil edilir (Schacner, 2017: 296).

Üçüncü örneğimizde betimlenen sahne Siyah Dikili Taştan gelmektedir (Resim 5). Her iki panoda da merkezde yer alan Asur kralı ayakta, görkemli giysileri, silahları ve asasıyla betimlenir; onun karşısındaki Gilzanulu Sua ile İsrailli Yehudu ise diz çökmüş, başları aşağıda zemine veya kralın ayaklarına kapanır bir biçimde betimlenmiştir.

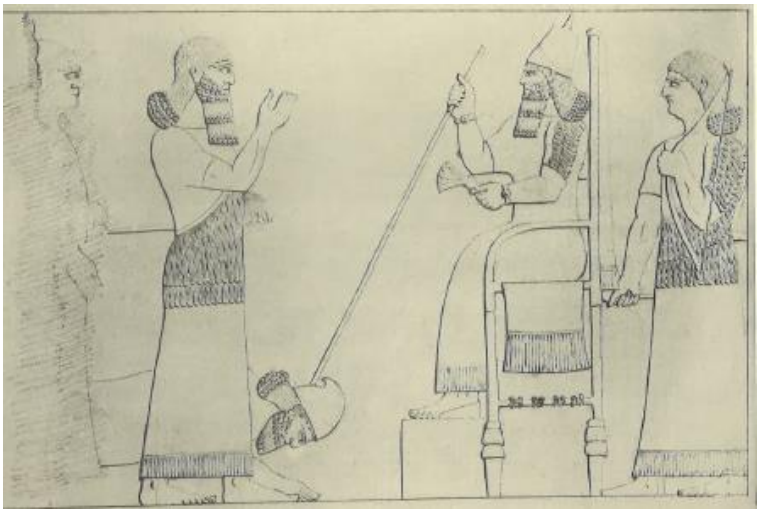

Resim 5: Gilzanulu Sua İsrailli Yehu'nun Yere Kapanarak Teslimiyeti (Reade, 2014:62)

Gilzanulu Sua ile İsrailli Yehudu'nun duruşu teslimiyet anlamı taşır. Asur kralı dimdik ayakta iken, teslim olan figürler yere kapanmış hâlde, bedenleriyle bile hiyerarşiyi görünür kılar. Böylece düşmanlar, sadece askerî açıdan değil, onursal, açıdan da aşağılanmış bir konuma yerleştirilir (Sevin, 2014: 55-56).

III. Tiglat-Pileser(MÖ 744-727)

III.Tiglat-Pileser dönemine gelindiğinde aşağılama yöntemlerinin betimlendiği görsel eserlerin sayısının arttığı görülür. Döneme ait birinci örneğimizde (Resim 6), kral tahtında bir esirin teslimiyetini kabul ederken tasvir edilmiştir. Sağ elinde uzun bir asa, sol elinde ise bir çiçek tutmaktadır; ayakları küçük, kare bir platform üzerine basmaktadır. Süslemeli tahtının oturma yerinde püsküllü bir örtü vardır, arka kısmından bir tür kumaş sarkmaktadır. Kralın önünde, uzun püsküllü giysi ve örtü giymiş olan veziri durmaktadır. Sol eli kılıcının kabzasına dayanmış, sağ eli ise yukarı kalkık şekilde görünmektedir; muhtemelen, kralın asasının değdiği başı eğik esiri tanıtmaktadır. Esir, başını eğmiş, omuzlarını öne doğru düşürmüş ve bedensel hâkimiyetini tamamen yitirmiş bir duruşla betimlenmiştir (Barnett ve Falkner, 1962: 12).

Resim 6: Kralın Esirleri Teslim Alması (Barnett ve Falkner: Levha XVIII)

İkinci örneğimizde, Sakalsız Asurlu figür, süslü bileklikleri, püsküllü giysisi, büyük küpesi ve belindeki üç makaralı saplı kılıcıyla statüsel üstünlüğün simgesidir; sağ eliyle yere doğru işaret ederek verdiği yönlendirme emri ve sol elinin yukarı kalkık, otoriter pozisyonu mahkûmların iradesizleştirilmiş bir topluluk olarak kontrol altında tutulduğunu görünür kılar. Buna karşılık dört mahkûm, yalnızca belden kavranan tırtıklı kısa eteklerle neredeyse çıplak bırakılmış, kolları arkadan bağlanmış ve bunun yarattığı bedensel gerginlik dışa taşan kaburgalarla özellikle vurgulanmıştır (Resim 7).

Resim 7: Esirlerin Hadım Eşliğinde Elleri Bağlı Yürütülmesi
(Barnett ve Falkner, 1962: 72

Bu betimleme hem fiziksel acıyı hem de insanlık onurunun sistematik biçimde kırıldığını gösterir. Arkada elleri havaya kalkmış sakalsız iki figürün-muhtemelen kadınların-bulunması, bu aşağılama yönteminin toplumsal cinsiyet yönünden daha da ağırlaştırır. Tüm bu unsurlar bir araya geldiğinde sahne, mahkûmların yalnızca askeri bir yenilgiye uğratılmadığını, aynı zamanda bedenlerinin bağlanması, giydiriliş biçimleri, yürütülme düzenleri ve Asur görevlisinin buyurgan hareketleriyle hem fiziksel hem psikolojik hem de sembolik düzeyde aşağılandığını güçlü bir görsel dille ortaya koymaktadır (Barnett ve Falkner, 1962: 10,72).

Üçüncü örneğimizde betimlemenin merkezinde, yüksek tacı, gösterişli giysileri ve platform üzerindeki duruşuyla öne çıkan kral, karşısındaki tüm kişilerin kaderine karar veren en yetkili kişiyi simgeler. Kralın arkasındaki sakalsız görevli ile önündeki vezirin, törensel yelpaze ve kılıç kabzasına dayanarak durmaları, kralın hüküm anının hem düzenleyicisi hem de tanığı olduklarını gösterir; bu sahne, düşmanın yargılandığı ve teslimiyetinin onaylandığı bir ortam yaratır. Bu hiyerarşik düzene getirilen esir ise, sakalından ya da kulağından tutulup zorla çekilerek, en ağır fiziksel aşağılanmalardan birine maruz bırakılır. Subayın diğer elinde tuttuğu iki kesik baş, Asur'un güç gösterisinin en sert simgelerinden biridir. Bu görüntü, hem hayattaki esirin geleceğinin tehlikede olduğunu hem de sahnede bulunan kişinin, daha önce öldürülen düşmanlarla aynı sonu paylaşabileceğini ima ederek güçlü bir psikolojik baskı yaratır (Resim 8) (Barnett ve Falkner, 1962: Levha LIX,18,109).

Resim 8: Kralın Ganimetleri ve Esirleri Teslim Alması
(Barnett ve Falkner 1962; Levha LIX)

Dördüncü örnekte, Kralın önüne getirilen yenik düşman, bir dizi üzerine çökmüş, başını iyice eğmiş ve tam da kralın ayağını öpmek üzere betimlenmiştir (Resim 9). Esirin hâlâ silahlı olması-kılıcının kuşağına asılı durması-bu aşağılanmayı daha da güçlendirir; çünkü silahını taşısa bile onu kullanma iradesi elinden alınmıştır. Esirin hemen yanında duran vezir, sağ elini yukarı kaldırarak onu kralın huzuruna tanıtan bir konumda tasvir edilmiştir; bu tanıtma betimlemesi, esirin artık kendi adına konuşma hakkının dahi olmadığını, kimliğinin ve statüsünün Asur idaresi tarafından yeniden tanımlandığını gösteren psikolojik bir aşağılamadır (Barnett and Falkner, 1962: 27, 135).

Resim 9: Kralın Düşmanın Teslimiyetini Kabulü
(Barnett ve Falkner, 1962: Levha LXXXV)

Beşinci örneğimizde Kralın esirin boynuna ayağını basarak onu doğrudan kendi bedeninin altına alması, mağlup edilen kişinin tamamen aşağı bir konumda olduğunu ve kralın egemenliğinin fiziksel bir temsiline dönüştüğünü gösterir (Resim 10). Esirin dizlerinin üstünde durması ve yüzünü neredeyse yere kadar eğmesi, onun iradesinin kırıldığını ve artık sadece karar bekleyen bir mahkûma dönüştüğünü açıkça ortaya koyar. Kralın mızrağını düşmanın boynuna doğrultması ise bu sahneyi yalnızca bir teslimiyet anı olmaktan çıkarıp, ölüm tehdidi ve infaz yetkisiyle daha da güçlendirir; böylece esir, sadece yenilmiş değil, hayatı kralın tek bir hareketine bağlı olan tamamen pasif bir varlık hâline gelir.

Resim 10: Kralın Esirleri Teslimi (Barnett ve Falkner, 1962: 29, 146)

Sonuç

Bu çalışma, Yeni Asur Dönemi'nde (MÖ 883-727) düşmanın sistematik biçimde aşağılanmasına yönelik uygulamaların hem çivi yazılı metinlerde hem de görsel eserlerde nasıl ifade edildiğini ortaya koymuştur. II.Aššurnasirpal, III.Salmanassar ve III.Tiglat-Pileser dönemlerine ait kaynaklar incelendiğinde, aşağılama yöntemlerinin tesadüfi ya da savaşın doğal bir sonucu olmadığı; aksine, imparatorluk ideolojisinin merkezinde yer alan bilinçli, tekrarlanan ve çok yönlü bir iktidar stratejisi olduğu açıkça görülmektedir.

Döneme ait çivi yazılı metinlerde en sık rastlanılan aşağılama biçimlerinden biri, yenilen toplulukların tanrılarının ganimet olarak ele geçirilmesidir. II.Aššurnasirpal'in Ahi-yababa'nın tanrılarını Ninive'ye taşıması, III.Salmanassar'ın Bit-Adini, Namri ve Bit-Haban'a ait kutsal varlıkları ele geçirmesi ve III.Tiglat-Pileser'in Gazze ve Kalde tanrılarını toplu ganimetler arasında sayması, düşmanın tanrısal korumasının ortadan kaldırıldığı ve Asur tanrılarının üstün konuma getirildiğini göstermektedir. Bu uygulama, fethedilen toplumların hem psikolojik direncini kıran hem de bağımsız dini kimliklerini ortadan kaldıran güçlü bir aşağılama biçimi olarak görülmektedir.

Düşmanın hayvana benzetildiği örnekler ile düşman küçümsenmiş ve değersizleştirilmiştir. II.Aššurnasirpal döneminde mağlup toplulukların bir koyun sürüsüne benzetilmesi; III.Salmanassar metinlerinde kaçak düşmanların tilki, yenilen orduların ise koyun gibi yere serilmiş olarak betimlenmesi; III.Tiglat-Pileser döneminde düşman hükümdarlarının firavun faresi ya da kafeste tutulan kuş olarak tasvir edilmesi ile düşman, insan statüsünden uzaklaştırılarak ve yönlendirilebilir bir varlık konumunda görülürken, Asur kralı ise düzen sağlayan, avcı, çoban gibi onları kontrol eden üstün bir güç olarak görülmektedir.

Cesetlerin savaş sonrasında farklı alanlarda yığılması, aşağılama stratejisinin en sert biçimlerinden birini oluşturmuştur. II.Aššurnasirpal'in Kinabu ve Nisir Dağı seferlerinde cesetleri yığınlar hâlinde biriktirmesi; III.Salmanassar'ın dönemine ait metinlerde cesetlerin hendekleri, ovaları ve deniz yüzeyini kaplayacak ölçüde tasvir edilmesi; III.Tiglat-Pileser'in dağ geçitlerini düşman bedenleriyle doldurduğunu ifade etmesi, cesetlerin yalnızca savaşın sonucu değil, aynı zamanda zaferin de ideolojik bir göstergesi olarak kullanıldığını göstermektedir.

Görsel eserlerde ise metinlerde tarif edilen aşağılama yöntemlerinin somutlaştırıldığı görülmektedir. Çıplak yürütülen tutsaklar, zincirlerle bağlanmış esirler, yere kapanan ya da kralın ayağına yüz süren düşmanlar, kesik başların teşhir edildiği sahneler, Asur egemenliğinin fiziksel, psikolojik ve sembolik boyutlarını açık biçimde yansıtmaktadır.

Genel olarak değerlendirildiğinde, Yeni Asur Kralları düşmanı yalnızca savaş alanında yok etmekle yetinmemiş; tanrılarını elinden alarak, hayvanlaştırarak, cesetlerini sergileyip onları görsel olarak küçük düşürerek çeşitli aşağılama yöntemleri kullanmışlardır. Böylece Asur krallarının mutlak otoritesi hem metinsel olarak hem de görsel kaynaklar ile ifade edilmiş ve yenilen toplumların zihninde kalıcı bir iz bırakılmıştır. Bu yöntemler ile, ele geçirilen düşmanlar tanrısal, bireysel ve toplumsal olarak sistematik biçimde değersizleştirilmiştir.

Kaynakça

Bahrani, Z. (2008). *Rituals of war*. New York: Zone Books.

Barnett, R., & Falkner, M. (1962). *The sculptures of Ashur-nasir-apli II, Tiglath-pileser III, Esarhaddon: From the Central and South West Palace at Nimrud*. London: The Trustees of the British Museum.

Curtis, J. E., & Tallis, N. (Eds.). (2008). *The Balawat gates of Ashurnasirpal II*. London: The British Museum Press.

Grayson, A. K. (2002a). *Assyrian Rulers of the Early First Millennium BC I (1114-859 BC)* (The Royal Inscriptions of Mesopotamia, Assyrian Periods, Vol. 2). London: University of Toronto Press.

Grayson, A. K. (2002b). *Assyrian Rulers of the Early First Millennium BC II (858-745 BC)* (The Royal Inscriptions of Mesopotamia, Assyrian Periods, Vol. 3). London: University of Toronto Press.

Karaköz, K. (2024). Tanrı Zaptı: Eski Mezopotamya'da Politik ve Dini Bir Hamle. *Anasay*, 29, 47-62.

King, L. W. (1915). *Bronze Reliefs From the Gates of Shalmaneser, King of Assyria (860-825 BC)*. London: Cornell University Library.

Köroğlu, K. (2019). Anadolu'da Yeni Asur Dönemi Stelleri ve Kaya Kabartmaları. İçinde K. Köroğlu & S. F. Adalı (Eds.), *Asurlular: Dicle'den Toroslar'a Tanrı Asur'un Krallığı* (ss. 138-184). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Layard, A. H. (1853). *The Monuments of Nineveh* (First series). London: John Murray.

Luckenbill, D. (1926). *Ancient Records of Assyria and Babylonia, Volume I: Historical Records of Assyria From Sargon to the End*. Chicago: University of Chicago Press.

Luckenbill, D. (1927). *Ancient Records of Assyria and Babylonia, Volume II: Historical Records of Assyria from Sargon to the End*. Chicago: University of Chicago Press.

Radner, K. (2015). High Visibility Punishment and Deterrent: Impalement in Assyrian Warfare and Legal Practice. *ZAR: Zeitschrift für Altorientalische und Biblische Rechtsgeschichte*, 21, 103-128. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.

Reade, J. (2014). Black Obelisk. İçinde J. Aruz (Ed.), *Assyria to Iberia at the Dawn of the Classical Age*. New York: The Metropolitan Museum of Art.

Schachner, A. (2007). *Bilder Eines Weltreichs: Kunst- Und Kultur geschichtliche Untersuchungen zu den Verzierungen eines Tores aus Balawat (Imgur-Enlil) aus der Zeit von Salmanassar III., König von Assyrien*. Turnhout: Brepols.

Strommenger, E., & Hirmer, M. (1964). *5000 Years of the Art of Mesopotamia*. London: Abrams Publishing.

Tadmor, H. (1994). *The Inscriptions of Tiglath-Pileser III, King of Assyria: Critical Edition, with Introductions, Translations and Commentary*. Jerusalem: The Israel Academy of Sciences and Humanities.

Tadmor, H., & Yamada, S. (2011). *The Royal Inscriptions of Tiglath-Pileser III (744-727 BC) and Shalmaneser V (726-722 BC), Kings of Assyria*. Winona Lake, IN: Eisenbrauns.

Yamada, S. (2000). *The Construction of The Assyrian Empire: A Historical Study of the Inscriptions of Shalmaneser III (859-824 BC) Relating to His Campaigns to the West*. Boston: Brill.

2. Bölüm

Avrupa Birliği'nin Yapay Zekâ Politikalarının Evrimi: Etik İlkelerden Hukuki Düzenlemelere Uzanan Bir Dönüşüm

Mustafa YILDIZ[1], Sadık ERTAŞ[2]

Giriş

Günümüzde hayatın her alanında karşımıza çıkan yapay zekâ, 21. yüzyılın başından bu yana yalnızca teknolojik gelişmelerle sınırlı kalmayıp aynı zamanda siyasal, ekonomik ve hukuki dönüşümlerin de merkezinde yer alan, toplumun neredeyse tüm kesimlerinin dikkatini üzerine çeken bir mesele olarak gündemdeki yerini korumakta ve giderek daha farklı kesimlerin de konuya ilgi duymasına neden olmaktadır. Yapay zekânın kamuoyu nezdindeki mevzubahis yükselen konumu, küresel bazda dijital ekonominin hızla büyümesi, yapay zekâ destekli algoritmik karar alma süreçlerinin kamusal politikalara dâhil olması ve veri temelli yönetim modellerinin yükselişi, devletleri ve uluslararası örgütleri adeta bu alanda düzenleyici çerçeveler geliştirmeye zorlayan bir itici güç olarak ortaya çıkmıştır. Zira günümüzde yapay zekâ nasıl ki herkesin hayatını kökten değiştirebilme potansiyeline sahip ise bu nedenle de kişilerin, kurumların ve aktörlerin ona yönelik tutumunun da doğru şekilde düzenlenmesi 21. Yüzyılın ilk çeyreğini tamamladığımız şu günlerde hayati önem taşıyan meselelerden birisi olarak karşımıza çıkmaktadır (Floridi, 2019: 261). Meselenin önemine binaen çok sayıda kurum ve aktörün yapay zekâya yönelik ilk elden proaktif bir anlayışla çeşitli düzenlemeler yapma çabası güttüğü görülmektedir. Bu bağlamda uluslararası arenada etkili bir aktör olma konumunu sürdürme gayesi güden Avrupa Birliği'nin de (AB) yapay zekâya ilişkin politika geliştirme süreçlerinde, etik ve insan merkezli bir yaklaşımı önceliklendiren, normatif bir liderlik pozisyonunu üstlenerek öncü bir tavır sergilediğini söylemek mümkündür.

AB'nin yapay zekâ politikalarının kökenine bakıldığında bu politikaların tek bir konuya münhasır kılınmadığını aksine kurumun geleceğine yön verme

[1] Arş. Gör., Kocaeli Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Uluslararası İlişkiler Bölümü, Kocaeli, ORCID: 0000-0003-1947-6909

[2] Arş. Gör., Kocaeli Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, Kocaeli, ORCID: 0000-0003-4577-2701

potansiyelini de haiz, üzerine hassasiyetle yaklaşılan bir mesele mesabesinde ele alındığı söylenebilir. Zira kurum, mezkûr politikaları, yalnızca dijitalleşmenin ekonomik potansiyeline yönelik değil aynı zamanda Avrupa değerlerinin dijital dönüşüm sürecine nasıl entegre edileceğine ilişkin bir vizyon üzerine de inşa etmeye çalışmaktadır. Bu vizyon dönüşümü, kurumun özellikle son 10 yılda gerçekleştirdiği faaliyetlerde açıkça gözlemlenebilmektedir. Örneğin, insan onuru, demokratik katılım, gizlilik hakkı ve adalet gibi değerler, AB'nin yapay zekâ stratejilerinde yalnızca soyut ilkeler olarak kalmamış bununla birlikte kurumun politika hedeflerinin temel referans noktaları olarak da konumlandırılmıştır.

Bu çalışmada, çağın en temel gündem maddelerinden birisini oluşturan yapay zekâ konusuna oldukça önem göstererek konuya titizlikle yaklaşan Avrupa Birliği'nin yapay zekâ politikaları kronolojik bir dizgede analiz edilmektedir. Bu bağlamda öncelikle kurumun ortaya koyduğu 2018'deki Avrupa için Yapay Zekâ (Artificial Intelligence for Europe) strateji belgesinden başlanarak, 2024 yılında kabul edilen Yapay Zekâ Yasası (AI Act)'na kadarki serencamı ortaya konulacaktır. AB'nin bu süreçte izlediği politikalara bakıldığında, mezkûr politikaların üç temel zaviyede değerlendirilmesi mümkün görünmektedir. Bu üç unsur sırasıyla; dijital iç pazarın bütünleştirilmesi, etik ve güvenilir yapay zekâ ilkelerinin kurumsallaştırılması ve risk temelli bir yasal çerçeveyle teknolojik düzenleme modelinin oluşturulması olarak sayılabilir.

Bu kapsamda, AB'nin yapay zekâ politikalarının birliğe üye ülkeler için salt bir teknoloji yönetimi aracı olmaktan öte Avrupa'nın normatif gücünün giderek dijitalleşen çağımızın yeniden tanımlanması açısından da kritik önem taşıdığı söylenebilir. Dolayısıyla, bu çalışmada AB'nin yapay zekâya ilişkin faaliyetleri temelde politika belgeleri, stratejik yönelimleri ve düzenleyici çerçeveleri üzerinden tarihsel bir perspektifle kronolojik biçimde ele alınarak, kurumun etik ilkelerden hukuki normlara uzanan dönüşümü incelenecektir.

Avrupa Birliği'nin Yapay Zekâya Yaklaşımı

Avrupa Birliği'nin yapay zekâya yönelik yaklaşımına baktığımızda bu yaklaşımın en temelde iki sütun üzerinde yükseldiği görülmektedir. Bu sütunlar, özne olarak insanı merkeze alan ve ilke olarak da etik yaklaşımı benimseyen bir yönetişim modeli üzerine kuruludur. Bu yaklaşım modeli, hem teknolojik yeniliklerin rekabetçi potansiyelini kabul ederken hem de insan hakları, veri koruma, demokratik denetim ve toplumsal fayda ilkelerini ön planda tutmasıyla dikkat çekmektedir. Bu açıdan AB'nin bu çerçevedeki çift yönlü temel stratejisi, güven kavramı etrafında şekillenmiş ve bu bağlamda da güvenilir teknolojiler, güvenilir veri kullanımı ve vatandaşların güvenini tesis eden politikalar kurum

için oldukça önem kazanan gündem maddeleri haline gelmiştir. Durum böyle iken yapay zekâ alanında insan haklarının nasıl uygulanacağı netleştirilmeden; bu hakları somutlaştıran yasal düzenlemeler gerekli yerlerde kabul edilmeden; mevcut denetim ve uygulama mekanizmaları güçlendirilmeden ve insan haklarını mümkün kılan temel toplumsal altyapı güvence altına alınmadan, yapay zekâ için insan haklarına dayalı bir yönetişim sisteminin başarısız olma riski bulunduğu ileri sürülmektedir (Smuha, 2020: 91). Bunun yanında bu altyapının hazırlanmasının Avrupa Birliği'nin daha demokratik bir yapı oluşturmasına da katkı sağlayacağı aşikardır. Nitekim düzenlenecek alanların artmasıyla ve AB'nin yetki alanlarının genişlemesiyle yapılacak düzenlemelerin AB'nin demokratik açığının kapatılmasına uygun bir zemin hazırlaması anlamında önemli olduğu sıklıkla vurgulanmaktadır (Ultan, 2018: 2).

Avrupa Birliği'nin bu vizyonunun temelinde, en başta 2016 yılında yürürlüğe giren Genel Veri Koruma Tüzüğü (General Data Protection Regulation–GDPR) öncü metinlerden birisi olarak ortaya çıkmıştır. GDPR, özellikle bireylerin veri üzerindeki kontrolünü daha da artırarak, dijital çağda birey haklarını koruma konusunda küresel ölçekte bir standart inşa etmiştir. Yapay zekâ sistemlerinin veri temelli doğası düşünüldüğünde, GDPR'nin getirdiği ilkeler (özellikle veri minimizasyonu, açıklık ve hesap verebilirlik) AB'nin yapay zekâ politikasının da köşe taşları haline gelmiştir (Kaminski, 2020: 21).

Yukarıda sayılanlar dışında AB'nin yapay zekâ yaklaşımının bir diğer özelliği de kurumun teknolojik egemenlik kavramına yönelik ehemmiyetli tutumudur. Zira dijital altyapıların büyük oranda ABD merkezli teknoloji devlerinin kontrolünde olması gerçeği göz önüne alındığında bu konunun Avrupa'nın stratejik bağımsızlığı açısından bir tehdit olarak değerlendirilmesi oldukça normal görünmektedir. Bu nedenle AB, öncelikle yapay zekâ alanında kendi teknolojik kapasitesini geliştirmeyi ve bununla birlikte veri ekonomisinde bağımsız hareket edebilen bir Avrupa modeli oluşturmayı en temel hedeflerinden birisi olarak belirlemiştir (Avrupa Komisyonu, 2020a: 24).

AB'nin hedeflediği bu model, ABD'nin piyasa odaklı yaklaşımından ve Çin'in devlet merkezli stratejisinden farklılaşarak bilhassa etik değerlerle desteklenen rekabetçilik anlayışına dayanan bir çerçeve içerisinde şekillendirilmiştir. Avrupa Komisyonu'na göre de yapay zekânın Avrupa yoluyla geliştirilmesi için salt ekonomik büyüme yeterli olmayacak kurumun mezkûr politikası aynı zamanda toplumsal güven, kapsayıcılık ve sürdürülebilirlik ilkeleriyle de uyumluluk göstermek durumundadır (Avrupa Komisyonu, 2021:16).

AB'nin yapay zekâya yaklaşımına bakılacak olursa, bu yaklaşımı üç temel düzeyde okumak mümkündür. Bu üç düzey şu şekilde sıralanabilir:

1. Ekonomik düzeyde, inovasyon ve Ar-Ge yatırımlarını destekleyerek önemli ölçüde teşvik eden bir rekabet politikası;
2. Etik düzeyde, insan hakları ve temel özgürlükleri koruyan değeri temel alan bir yönetişim anlayışı;
3. Hukuki düzeyde ise oluşturulacak risk temelli düzenlemeler aracılığıyla güvenli, şeffaf ve hesap verebilir bir yapay zekâ ekosisteminin inşası.

AB'nin üç düzeyde çizdiği bu çerçeve, 2015'te başlayan Dijital Tek Pazar Stratejisi (Digital Single Market Strategy) ile kurumsal biçimini alarak 2018 sonrası dönemde yapay zekâ odaklı politika belgeleriyle derinleştirilmiştir.

Dijital Tek Pazar Stratejisi (Digital Single Market Strategy)

Avrupa Birliği'nin yapay zekâ politikasının kurumsal ve ekonomik zeminine bakıldığında bu zeminin 2015 yılında Avrupa Komisyonu tarafından açıklanan Dijital Tek Pazar Stratejisi (Digital Single Market Strategy) belgesiyle temellerinin atıldığı görülmektedir. Bu stratejinin amaçları ise; AB iç pazarında dijital mal ve hizmetlerin serbest dolaşımını sağlamak, sınır ötesi dijital ticaretteki engelleri kaldırmak ve dijital ekonominin potansiyelini tüm üye devletler arasında daha dengeli bir şekilde dağıtmak olarak sayılabilir.

AB'nin mevzubahis stratejisinde üç temel sacayağı bulunmaktadır. Bu ayaklar ilk olarak tüketiciler ve işletmeler için daha elverişli erişimin sağlanması, ikinci olarak dijital ağlar ve hizmetlerde uygun koşulların oluşturulması ve son olarak da Avrupa dijital ekonomisinin büyüme potansiyelinin artırılması şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Bu üç ayak, esasında proaktif bir stratejiyle yapay zekâ teknolojilerinin yaygınlaşacağı altyapının da ön hazırlığını oluşturan kapsamlı bir politikanın nüvelerini atmıştır. Zira yapay zekâ destekli teknolojilerin gelişebilmesi için büyük veri akışı, bulut bilişim altyapısı, 5G bağlantısı ve siber güvenlik standartlarının birbirine entegre bir biçimde çalışması elzemdir. AB, Dijital Tek Pazar Stratejisiyle tüm bu unsurları ortak bir hukuki ve teknik çerçeveye oturtmuş ve buna binaen yapay zekânın Avrupa genelinde yayılmasını mümkün kılan bir ortamın oluşmasına zemin hazırlamıştır.

AB'nin 2015 yılında nüvelerini oluşturduğu mezkûr stratejinin uygulamaya geçmesinin ardından, bu kez 2018 yılında Serbest Veri Akışı Yönetmeliği (Free Flow of Non-Personal Data Regulation) onaylanmıştır. Bu düzenlemeyle birlikte, verinin AB içinde serbest dolaşımı garanti altına alınarak yapay zekâ sistemlerinin eğitiminde kullanılan veri setlerinin sınır ötesi mecralarda da kullanılabilmesinin önü açılmıştır. Tüm bu gelişmeler neticesinde, AB sadece

dijital pazarın ekonomik bütünlüğünü güvence altına almakla kalmamış buna ilaveten veri egemenliğine dayalı bir dijital yönetişim modelini de kurumsallaştırarak yapay zekâ sistemlerinin güvenli bir biçimde kullanılabilmesi yönünde oldukça önemli bir adım atmıştır.

Bu bağlamda Dijital Tek Pazar Stratejisi, AB'nin teknolojik egemenlik hedefinin ilk basamağı olarak görülebilir. Buna yönelik olarak Komisyon, dijital ekonomide sadece kullanıcı konumunda değil üretici konumunda da güçlü bir Avrupa vizyonu geliştirmeyi amaçlayarak bu kapsamda Avrupa Yatırım Fonu (European Investment Fund) aracılığıyla yapay zekâ, robotik ve veri analitiği alanlarında Ar-Ge yatırımlarını da desteklemeye başlamış ve belirlediği vizyon çerçevesinde sağlam adımlarda ilerlemeye devam etmiştir.

Bununla birlikte, Dijital Tek Pazar Stratejisi'nin, AB'nin yapay zekâ politikalarının temeline iki önemli dinamik kazandırdığı söylenebilir. Bu dinamikler, bütünleşik dijital altyapı ve veri dolaşımında hukuki güvenlik şeklinde ikili bir çerçeve olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu çerçeve, ilerleyen yıllarda yayımlanan "Avrupa için Yapay Zekâ (Artificial Intelligence for Europe)" stratejisinin de zeminini hazırlayan bir temel olarak kurumun konuya yönelik gelecekteki politika ve faaliyetlerine ışık tutmuştur.

Avrupa için Yapay Zekâ (Artificial Intelligence for Europe)

Nisan 2018'de yayımladığı "Avrupa için Yapay Zekâ (Artificial Intelligence for Europe)" adlı iletişim belgesiyle yapay zekâya ilişkin ilk kapsamlı politika yönelimini resmî olarak ortaya koyan Avrupa Komisyonu'nun meydana getirdiği (Avrupa Komisyonu, 2018) bu belgeyi, AB'nin yapay zekâya yönelik yaklaşımında hem ekonomik büyüme hem de etik sorumluluk ilkelerini eş zamanlı olarak dengelemeyi hedefleyen bir dönüm noktası olarak görmek mümkündür.

Yukarıda sözü edilen bu önemli belgeyle; yapay zekâ araştırma ve inovasyonuna yatırım yapmak, sosyo-ekonomik değişime hazırlanmak ve uygun etik ve yasal çerçeveyi oluşturmak üç temel politika önceliği olarak belirlenerek birliğin temel yöneliminin çerçevesi oluşturulmaya çalışılmıştır. Bu noktada belgede yer alan temel politika konularını biraz daha ayrıntılı bir biçimde incelemek yararlı olacaktır.

a) Yatırım ve inovasyon odaklı yaklaşım

Avrupa için Yapay Zekâ adlı bu belgeye göre AB, 2020 yılına kadar kamu ve özel sektör yatırımlarını yılda en az 20 milyar avroya çıkarma hedefi koymuş (Avrupa Komisyonu, 2018) ve bu hedefe yönelik olarak Horizon 2020 programı kapsamında yapay zekâ araştırmalarını öncelikli alan haline getirmiştir. Ayrıca bu girişimi desteklemek amacıyla veri bilimi, makine öğrenmesi ve otonom

sistemler alanlarında işbirlikçi projelere de fon sağlanmış ve 2018'de kurulan Avrupa Yapay Zekâ Ortaklıkları (AI Public-Private Partnerships) aracılığıyla sanayi ve akademi kesimi arasındaki iş birliğini güçlendirmeye matuf adımlar da atılmıştır. Bu girişimler AB'nin yatırım ve inovasyon odaklı yaklaşımını simgelemektedir.

b) Sosyoekonomik dönüşüme hazırlık

Komisyon, yapay zekânın salt üretim süreçlerini dönüştürmekle kalmayıp istihdam yapısını ve iş gücü piyasasını da dönüştüreceğini öngörmesi nedeniyle, "yeni beceriler" ve "dijital eğitim" politikaları da belgeye dâhil edilmiştir. Bu konuya yönelik olarak bilhassa Avrupa Sosyal Fonu (European Social Fund) kapsamında dijital beceri eğitimlerinin yaygınlaştırılması, dijital uçurumun azaltılmasına yönelik bir politika önceliği haline gelmiş bulunmaktadır (Avrupa Komisyonu, 2018). Bu politika önceliği ile sosyoekonomik bir dönüşümü zemin hazırlanmak istenmektedir.

c) Etik ve hukuki çerçeve oluşturma

Avrupa İçin Yapay Zeka adlı belge kurumun konuya ilişkin politikalarına birçok açıdan katkı sağlamıştır. Bu belgenin en özgün katkısı ise, etik ilkelere dayalı bir düzenleme vizyonu ortaya koyması olarak ifade edilebilir. Bu noktada, Komisyon 2018 yılının sonunda bir Yüksek Düzeyli Uzman Grubu (High-Level Expert Group on AI – HLEG) oluşturmuş ve bu uzman grubu, 2019'da yayımladığı "Güvenilir Yapay Zekâ için Etik İlkeler (Ethics Guidelines for Trustworthy AI)" adlı raporuyla, AB'nin yapay zekâ yönetişiminde temel etik referanslara belirlemeye yönelik bir çerçeve oluşturmuştur.

Sözü edilen bu etik çerçeve, yasal olarak uygunluk, etik olarak sürdürülebilirlik ve sağlamlık ve güvenilirlik olarak sayılabilecek üç temel bileşen üzerine inşa edilmiştir. AB, bu etik çerçeveyle yapay zeka alanındaki hızlı değişimi kontrol altına almayı amaçlamaktadır.

Bu kapsamda ayrıca, güvenilir yapay zekâ için yedi ilke belirlenmiştir. İnsan özerkliğine saygı, teknik sağlamlık, gizlilik, şeffaflık, çeşitlilik, adalet, hesap verebilirlik ve çevresel sürdürülebilirlik olarak sıralanan bu ilkeler, AB'nin yapay zekâ düzenlemelerine yön veren Avrupa etik modelinin temelini oluşturan oldukça önemli bir belge olarak karşımıza çıkmaktadır.

Avrupa İçin Yapay Zekâ adlı bu belge, AB'nin bu alanda küresel norm belirleyici rolünü pekiştirmekle beraber yapay zekânın etik ilkelere uygun şekilde geliştirilmesi durumunda Avrupa vatandaşlarının güvenini artıracağını ve bu alandaki inovasyonun toplumsal kabulünü de kolaylaştıracağını vurgulamıştır (Avrupa Komisyonu, 2018). Son olarak Birliğin bu yaklaşımı, ilerleyen yıllarda yayımlanacak "White Paper on Artificial Intelligence" ve "AI

Act" belgelerinin de künhünü oluşturarak kurumun yapay zekâ politikasının temel çerçevesini şekillendirmiştir.

Güvenilir Yapay Zekâ (Trustworthy Artificial Intelligence)

Avrupa Birliği'nin yapay zekâya ilişkin etik yaklaşımının kurumsal temeli, 2019 yılında Avrupa Komisyonu tarafından desteklenen Yapay Zekâ Yüksek Düzeyli Uzman Grubu (High-Level Expert Group on AI – HLEG) tarafından yayımlanan "Güvenilir Yapay Zekâ için Etik İlkeler (Ethics Guidelines for Trustworthy AI)" adlı belgeyle atılmıştır. Bu belgenin, AB'nin yapay zekâ yönetişiminde yalnızca ekonomik rekabet gücünü değil buna ilaveten insan onurunu ve temel hakları merkeze alan bir değerler sistemini kurumsallaştırdığı görülmektedir.

HLEG tarafından geliştirilen "güvenilir yapay zekâ" kavramı, temelde üç ana sütun üzerinde yükselmektedir:

1. Yasal olarak uygunluk: AB hukukuna ve insan haklarına uygun olma,
2. Etik olarak sürdürülebilirlik: Toplumsal değerlerle uyumlu karar alma süreçleri,
3. Teknik olarak sağlamlık ve güvenilirlik: Sistem hatalarına ve kötüye kullanıma karşı dayanıklı olma.

Bununla birlikte, rapor "güvenilir yapay zekâ"nın yedi temel ilkesini ortaya koymuştur. Bu ilkeler şunlardır:

- İnsan özerkliğine saygı
- Teknik sağlamlık ve güvenlik
- Gizlilik ve veri yönetişimi
- Şeffaflık
- Çeşitlilik, ayrımcılığa karşılık ve adalet
- Toplumsal ve çevresel iyilik
- Hesap verebilirlik

Yukarıda sayılan bu 7 ilke, yapay zekânın sadece teknik bir inovasyon olmakla kalmayıp aynı zamanda toplumsal bir güven sözleşmesi olduğu fikrini de pekiştirme vazifesini yerine getirmiştir. Komisyon ayrıca, etik ilkeleri pratik hale getirmek amacıyla 2020 yılında "Güvenilir Yapay Zekâ Değerlendirme Listesi (Assessment List for Trustworthy AI – ALTAI)" adlı yapay zekâ geliştiricilerinin sistemlerini etik standartlara göre değerlendirebilmesine olanak tanıyan bir öz-değerlendirme aracını geliştirmiştir.

Bu noktada AB, etik ilkeleri salt tavsiye niteliğindeki kararlar derecesinde bırakmayarak 2020 sonrasında bu değerleri bağlayıcı hukukî düzenlemelere dönüştürme sürecini de başlatmış ve bu dönüşümün ilk adımı olarak "Yapay

Zekâ Üzerine Beyaz Kitap (White Paper on Artificial Intelligence)" adlı çalışma hazırlanmıştır.

Yapay Zekâ Üzerine Beyaz Kitap (White Paper on Artificial Intelligence)

Avrupa Komisyonu, Şubat 2020'de yayımladığı "Yapay Zekâ Üzerine Beyaz Kitap (White Paper on Artificial Intelligence)" adlı politika belgesiyle, etik ilkelerden düzenleyici çerçeveye geçişin kavramsal temelini meydana getirmiştir (Avrupa Komisyonu, 2020b). Kurumun konuya ilişkin politikalarının kuvveden fiile geçirilmesine yönelik olarak hazırlanan Beyaz Kitabın, iki yönlü bir strateji benimsediği söylenebilir. Mükemmeliyetin teşvik edilmesi ve güvenin inşa edilmesi bu iki yönü oluşturmaktadır.

a) Mükemmeliyet boyutu

Komisyon, bu stratejilerin ilkine yönelik olarak Avrupa'nın küresel inovasyon yarışında rekabet gücünü artırmak amacıyla Ar-Ge yatırımlarının artırılmasını, veri paylaşım ekosistemlerinin geliştirilmesini ve start-up'ların desteklenmesini önererek bilhassa küçük ve orta ölçekli işletmelerin yapay zekâ teknolojilerine erişimini kolaylaştırmak için Yapay Zekâ Test ve Deney Merkezleri oluşturmasını önermiştir (Avrupa Komisyonu, 2020b).

b) Güven boyutu

Yukarıda değinilen stratejinin ikinci yönü olan güvenin inşa edilmesine yönelik olarak Beyaz Kitap'ın en önemli katkısı, risk temelli düzenleme modeli kavramını ortaya koyması olmuştur. Bu modele göre yapay zekâ sistemlerinin, bireylerin hakları üzerindeki potansiyel etkilerine göre farklı risk kategorilerine ayrılması öngörülmüştür. Bu bağlamda yapay zeka sistemleri yüksek riskli ve düşük riskli olmak üzere iki kategoride tasnif edilmiştir.

- Yüksek riskli sistemler: Sağlık, ulaşım, adalet veya işe alım gibi alanlarda kullanılan sistemler iken;
- Düşük riskli sistemler: Oyun, reklam veya öneri algoritmaları gibi alanlarda kullanılan sistemler olarak sıralanmıştır.

Komisyon, yüksek riskli sistemlerin algoritmaların şeffaflığı, veri kalitesi ve insan denetimi unsurlarını içeren uygunluk değerlendirmesi süreçlerinden geçmesi gerektiğini belirterek bu sistemlere yönelik daha sıkı bir politika öngörmüştür (Avrupa Komisyonu, 2020b).

Beyaz Kitap'ta ayrıca "insan denetimi altında yapay zekâ" kavramı da gündeme getirilmiştir. Bu kavram, yapay zekâ sistemlerinin otonom kararlar almasını olumsuzlayarak nihai kararların insana ait kalmasını ve algoritmaların karar verme süreçlerinde araçsal bir rol üstlenmesini öngörmektedir. Bu

yaklaşım ile AB'nin yapay zekâ politikasında insan onuru kavramının merkezi konumu sağlam tutulmaya çalışılmıştır.

Etik ilkelerden düzenleyici çerçeveye geçişin kavramsal temelini oluşturan Beyaz Kitap, AB genelinde geniş bir istişare sürecini de beraberinde getirmiştir. Üye devletler, sivil toplum kuruluşları, teknoloji şirketleri ve akademik çevrelerden alınan görüşler neticesinde sonraki dönemde hazırlanacak Yapay Zekâ Yasası (AI Act)'ın temeli oluşturulmuştur. Dolayısıyla bu belgenin, AB'nin etik temelli yaklaşımını yasal bağlayıcılığa taşıyan adeta bir köprü politika işlevi gördüğünü söylemek mümkündür.

Yapay Zekâ Yasası (AI Act)

Avrupa Komisyonu, Nisan 2021'de "Yapay Zekâ Yasası (Artificial Intelligence Act – AI Act)" tasarısını sunmuş ve yasa tasarısı 2024 yılında Avrupa Parlamentosu ve Konseyi tarafından onaylanarak kabul edilmiştir. Yapay Zekâ Yasası, dünyada yapay zekâyı tüm yönleriyle bütüncül biçimde düzenleyen ilk bağlayıcı yasal düzenleme olması açısından tarihi bir öneme de sahiptir. Bu açıdan bu yasanın gündeme getirdiği önemli konuları ayrı başlıklar halinde incelemek elzem görünmektedir.

a) Risk temelli yasal çerçeve

AI Act, Beyaz Kitap'ta geliştirilen risk temelli yaklaşımı yasal düzleme taşımasıyla yapay zekâ karşısında insani etik değerleri önceleyen bir metin olarak karşımıza çıkmaktadır. Buna yönelik olarak yasa, yapay zekâ sistemlerini dört risk kategorisine ayırmıştır:

1. Kabul edilemez risk: Sosyal puanlama, manipülatif biyometrik gözetim veya insan davranışını yönlendiren sistemler gibi uygulamalar tamamen yasaklanmıştır.
2. Yüksek risk: Sistemler sıkı denetime tabi kılınmıştır.
3. Sınırlı risk: Şeffaflık gerektiren ama ciddi zarar riski taşımayan sistemler olarak kategorize edilmiştir.
4. Asgari risk: Chatbot'lar veya oyun algoritmaları gibi çoğu günlük uygulama bu sınıfa dahil edilmiştir.

Eğitim, sağlık, adalet ve istihdam gibi alanlarda kullanılan yüksek riskli sistemler için üreticiler, sistemlerinin şeffaflık, veri kalitesi, insan gözetimi, teknik sağlamlık ve siber güvenlik kriterlerini sağladığını belgelemek zorunda tutulmuşlardır. Ayrıca, bu sistemlerin AB'nin kuracağı Yapay Zekâ Veritabanı (EU AI Database)'na kaydedilmesi şart koşulmuştur.

b) Kurumsal yapı ve denetim

Risk temelli yasal çerçevenin kurulmasıyla birlikte AI Act kapsamında her üye devlet, ulusal düzeyde bir yapay zekâ denetim otoritesi kurmakla da

yükümlü tutulmuştur. Bu otoriteler, uygulamayı AB düzeyinde koordine edecekler ve Avrupa Yapay Zekâ Kurulu (European AI Board) altında faaliyet göstereceklerdir (Avrupa Komisyonu, 2021).

Bu yapıyla birlikte, AB'nin dijital yönetişim politikası çerçevesinde ilk kez yapay zekâ özelinde çok katmanlı bir denetim mekanizması inşa edilmiştir. Böylece, etik ilkelere dayalı "yumuşak hukuk" döneminden, bağlayıcı "sert hukuk" dönemine geçişin tamamlandığı söylenebilir.

c) Küresel etkiler

AI Act, yalnızca AB içi aktörleri kapsamakla sınırlı kalmayarak ayrıca AB pazarında faaliyet gösteren tüm küresel şirketleri de kapsamına almaktadır. Bu durum, aynen GDPR örneğinde olduğu gibi "Brüksel etkisi" (Brussels Effect) olarak adlandırılan normatif yayılma mekanizmasını güçlendiren bir unsur olarak karşımıza çıkmaktadır (Bradford, 2020: 17). Böylece AB, diğer alanlarda yapmaya çalıştığı gibi yapay zekâ alanında da küresel ölçekte kural koyucu güç konumunu inşa etmeyi ve bu konumunu pekiştirmeyi amaçlamaktadır.

AI Act'in yürürlüğe girmesiyle birlikte Avrupa'da yapay zekâ ekosisteminin, etik sorumluluk ve yasal hesap verebilirlik ilkeleri etrafında yeniden yapılandırıldığı görülmektedir. Zira bu yasa, AB'nin yalnızca teknolojik bir aktör olmasına aracı olmaktan ziyade aynı zamanda etik ve hukukî standart belirleyici bir normatif güç olarak dijital çağa yön veren bir rol üstlenmesine zemin hazırlamıştır.

8. Uygulama ve Denetim Mekanizmaları

Günümüzde devletlerin hukuk sistemlerinin sağlıklı bir biçimde işlerlik kazanması ve meşru kabul edilebilmeleri için nasıl ki yasama, yürütme ve yargı olmak üzere üç temel hukuki fonksiyonun varlığı gerekliyse aynı şekilde Avrupa Birliği'nin yapay zekâya ilişkin politika süreci de AI Act (Yapay Zekâ Yasası) ile salt normatif bir çerçeve oluşturmakla yani yasama süreciyle sınırlı kalmamış, buna ilaveten uygulama ve denetim mekanizmalarını da sistematik biçimde tanımlayarak sistemin işlerliğini garanti altına almayı amaçlamıştır. Bu sayede etik ilkeleri soyut düzeyde bırakmayıp, yasal denetim araçlarıyla somut ve ölçülebilir standartlara dönüştürme amacı güden AB'nin, normatif güç unsurlarını da kullanarak değer odaklı bir uluslararası örgüt olarak hareket ettiği iddia edilmektedir. Somut ve ölçülebilir standartlarla yasal düzeye taşınan birçok unsurun bulunması AB'nin yapay zekâ alanında da bu yönde bir yaklaşım çerçevesinde hareket ettiğini destekleyen veriler olarak öne sürülmektedir (Ultan, 2023: 4).

Yasanın yürütülmesinde kilit rolün, Avrupa Yapay Zekâ Kurulu (European Artificial Intelligence Board) tarafından üstlenildiği görülmektedir. Bu kurul,

ulusal düzeydeki yetkili makamlarla koordinasyon sağlayarak, AB genelinde uygulama birliğini tesis etmeyi amaçlamasıyla ön plana çıkmaktadır (Avrupa Komisyonu, 2024). Kurulun temel görevleri arasında; yüksek riskli sistemlerin kayıtlarının tutulması, piyasa gözetimi yapılması, standartların güncellenmesi ve üye devletler arasında bilgi paylaşımının sağlanması gibi konular yer almaktadır.

İnşa edilen sistemin nasıl çalıştığına bakılacak olursa örneğin, yüksek riskli yapay zekâ sistemleri, yürürlüğe girmeden önce bir uygunluk değerlendirmesi sürecinden geçmek zorundadır. Bu süreçte geliştiricilerden, sistemlerinin AB standartlarına uyumlu olduğunu belgeleyen teknik dosyalar sunmaları beklenmekte ve gerektiğinde bu geliştiriciler bağımsız denetim kuruluşları tarafından da incelenmektedir (Veale & Zuiderveen Borgesius, 2021: 10). Özellikle insan hakları, sağlık ve güvenlik alanlarındaki sistemler için bu denetimler, bağlayıcı hukuki sorumlulukları gündeme getirmektedir.

AI Act yapay zekâya ilişkin birçok yenilik getirmiştir. Bu yasanın getirdiği bir diğer yenilik ise, ihlaller için kademeli yaptırım sistemi öngörmesidir. Buna göre, yasa hükümlerine aykırı davranan şirketlere yıllık küresel cirolarının %6'sına kadar para cezası uygulanabilecektir. Bu oran, Avrupa'daki veri koruma düzenlemesi olan GDPR (General Data Protection Regulation)'daki ceza oranlarıyla uyumlu olmakla birlikte AB'nin dijital yönetişim yaklaşımıyla da büyük ölçüde tutarlılık sağlamaktadır (Avrupa Parlamentosu ve Konsey, 2024).

Denetim sürecinde etik denetim ve algoritmik şeffaflık ilkelerine büyük önem veren AB, kurumları hem algoritmaların karar süreçlerine dair açıklayıcı raporlar sunmakla hem de kullanıcı şikâyetlerini değerlendirmekle yükümlü tutarak salt yasal uygunluğu sağlamakla kalmayıp toplumsal meşruiyeti güçlendirmeyi de kendisine amaç edinmiş görünmektedir.

Son olarak, uygulama aşamasında uluslararası iş birliği mekanizmalarının da önem kazandığını söylemek mümkündür. Buna yönelik olarak AB, OECD ve G7 gibi platformlarla birlikte çalışılarak küresel düzeyde ortak yapay zekâ standartları geliştirmeye yönelinmiş ve böylece birliğin kural koyucu güç kimliğini dijital dönüşüm alanında da pekiştirme amacı güdülmüştür (Bradford, 2020: 95).

Sonuç

Avrupa Birliği'nin yapay zekâ politikaları, tikel bir perspektifle salt teknolojik bir alanın düzenlenmesiyle sınırlı görülmemeli aksine bu süreç tümel bir yaklaşımla Avrupa değerlerinin dijital çağda yeniden inşası olarak da okunmalıdır. 2018'deki Artificial Intelligence for Europe stratejisinden

başlayarak, Ethics Guidelines for Trustworthy AI, White Paper on AI ve nihayet AI Act ile somutlaşan bu politika çizgisi, etik temelli yaklaşımları hukuki bağlayıcılıkla birleştiren bütüncül bir model ortaya koymasıyla AB'nin çağın gelişmeleri karşısında aktif bir aktör olarak varlığını koruma çabasını yansıtan bir strateji güttüğünü ortaya sermektedir.

AB'nin yapay zekâ politikalarına kronolojik olarak bakıldığında bu politikaların evriminin üç temel eksende şekillendiği görülmektedir: etik ilkelere dayalı yönetişim, risk temelli düzenleme ve toplumsal güven inşası. Bu eksenler, Birliği diğer küresel aktörlerden ayıran en belirgin unsurlar olarak karşımıza çıkmaktadır. Zira küresel ölçekte Birliğin rekabet içerisinde olduğu diğer aktörlerden Amerika Birleşik Devletleri daha çok piyasa merkezli, Çin ise devlet merkezli bir model izlerken, AB insan merkezli bir yaklaşım geliştirerek fark yaratmayı ve özellikle yapay zekâ konusundaki teknolojik gelişmelerin hayata aktarılması konusunda öncü olmayı amaçlamaktadır. Bu yönüyle AB, teknolojik egemenliğini etik normlarla meşrulaştırarak dijital dönüşüm sürecinde normatif bir liderlik rolü üstlenme gayreti içerisinde görünmektedir.

AI Act'in yürürlüğe girmesi, AB'nin yalnızca teknoloji üreticisi olarak kalmakla yetinmediğini bununla birlikte, teknolojik gelişmeleri insani değerlerle mezcetme çabası içerisinde olduğunu da göstermektedir. Zira bu düzenleme, düzenlenmesi gereken bir konuyu teknik standartlarla salt biçimsel açıdan düzenleme sığlığını aşmayı çabalayarak yapay zekânın toplumsal faydasını güvenlik, mahremiyet ve eşitlik ilkeleriyle uyumlu hale getirerek küresel bir model oluşturma potansiyeline sahip olma iddiasını taşımaktadır.

Sonuç olarak, AB'nin yapay zekâ politikasının, dijitalleşmenin getirdiği fırsatlarla etik riskleri dengeleyen bir yönetişim paradigması sunduğu söylenebilir. Bu modelin, önümüzdeki yıllarda yalnızca Avrupa'da değil, uluslararası düzeyde de yapay zekâ düzenlemeleri için referans çerçevesi haline gelme ihtimali yüksek görünmektedir.

Kaynakça

Avrupa Komisyonu (2018). "Artificial Intelligence for Europe. Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions" https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:52018DC0237 (Erişim Tarihi: 12.10.2025)

Avrupa Komisyonu (2020a). "A European Strategy for Data" https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:52020DC0066 (Erişim Tarihi: 12.10.2025)

Avrupa Komisyonu. (2020b). "White Paper on Artificial Intelligence: A European Approach to Excellence and Trust" https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:52020DC0065 (Erişim Tarihi: 12.10.2025).

Avrupa Komisyonu (2021). "Proposal for a Regulation of the European Parliament and of the Council Laying Down Harmonised Rules on Artificial Intelligence (Artificial Intelligence Act)"

Avrupa Komisyonu (2024). "Artificial Intelligence Act: Regulation (EU) 2024/1689 of the European Parliament and of the Council of 13 June 2024" https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=OJ:L_202401689 (Erişim Tarihi: 10.10.2025)

Avrupa Parlamentosu ve Konsey (2024). "Regulation (EU) 2024/1689 of the European Parliament and of the Council on Artificial Intelligence" https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=OJ:L_202401689 (Erişim Tarihi: 12.10.2025)

Bradford, A. (2020). The Brussels Effect: How the European Union Rules the World. Oxford University Press.

https://eur-lex.europa.eu/resource.html?uri=cellar:e0649735-a372-11eb-9585-01aa75ed71a1.0001.02/DOC_1&format=PDF (Erişim Tarihi: 12.10.2025)

Floridi, L. (2019). Establishing the Rules for Building Trustworthy AI. Nature Machine Intelligence, 1(6), 261–262.

Kaminski, M. E. (2020). Understanding Transparency in Algorithmic Accountability, U of Colorado Law Legal Studies Research Paper, No:20-34, 1-28.

Smuha, N. A. (2021). Beyond a Human Rights-based Approach to AI Governance: Promise, Pitfalls, Plea. Philosophy & Technology, 34(1), 91–104.

Ultan, M. Ö. (2018). Avrupa Birliği Hukuku Bağlamında Yetki ve Demokrasi Açığı Sorunlarına Siyasal Bir Bakış. Yönetim ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi, 16(1), 1-17.

Ultan, M. Ö. (2023). Avrupa Birliği'nde Kamu Diplomasisi ve Katılım Öncesi Mali Yardım Aracı Olarak Eşleştirme Mekanizması. Uluslararası İlişkiler ve Diplomasi Dergisi, 6(1), 1-15.

Veale, M. ve Zuiderveen Borgesius, F. J. (2021). Demystifying the Draft EU Artificial Intelligence Act. Computer Law Review International, 22(4), 97–112.

3. Bölüm

Türkçede ve Almancada Hece Oluşumu ve Sözcük Vurgusu

Ayhan BAYRAK[1]

Dilbilim, dillerin yapısını incelemeyi amaç edinen, her bilim dalı gibi kendine has inceleme yöntemleri bulunan bir bilim dalıdır. Sesbilgisi, Sesbilim, Biçimbilim, Sözdizim, Anlambilim, Sosyodilbilim, Psikodilbilim, Dil Felsefesi, Metindilbilim, Bilgisayar Dilbilimi gibi çok çeşitli alanları olan bir bilim dalıdır. Dünyada günümüzde en az 3000'ün üzerinde yaşayan dil varlığından söz edilmektedir. Bu sayı Dilbilim kaynaklarında çeşitlilik göstermektedir. Zira dillerin hangi kriterlere göre sınıflandırıldığı çeşitlilik göstermektedir. (Bkz. Wängler, (1983, s. 1). Bu diller genel olarak biçimsel (morphologisch) ve kaynak (genealogisch) yönlerinden sınıflandırılmakta ve karşılaştırılmaktadırlar.

Biçimbilimsel sınıflamaya (Bk. Aksan, 1990a: 103) göre;

Yalınlayan (Tek Heceli/Ayrımlı) Diller (Isolierende (analytische) Sprachen) (Çince, Tibetçe);

Bu dillerin tipik özellikleri şunlardır; sözcüklerin çekimleri yoktur, sözcükler ek almazlar ve büküme uğramazlar.Tümce tek heceli sözcükler sırasından oluşur ve eşadlı sözcükler (Homonyme) farklı tonlamalarla anlam farkı oluşturular.

Bağlantılı Diller (Eklemeli (Bitişken/Bitişimli)) (Anfügende (Agglutinierende Sprachen)) (**Türkçe**, Moğolca, Mançuca, Tunguzca, Macarca, Fince)

Bu dillerde, tek ya da birden çok heceden oluşan değişmeyen bir köke, çeşitli ekler eklenerek yeni anlamlı sözcükler oluşturulur.

Bükümlü (Çekimli) Diller (Flektierende Sprachen) (Hint-Avrupa Dilleri (**Almanca,** Fransızca, Farsça, Hintçe, Arapça)

Bu dil grubunda sözcüklerin köklerindeki ünlülerde değişim söz konusudur. Özellikle adların çoğullarında bu durum görülür.

Kaynaştıran Diller (Polysynthetische (Inkorporierende) Sprachen) (Meksika Dili; Amerikan kızı Dilleri; Avusturya yerli dilleri)

[1] Prof. Dr., abayrak@anadolu.edu.tr

Bu dil grubunda biçimbirimler (Morpheme) ve sözcükler birbirleriyle kaynaşırlar ve böylece bir tümceyi oluşturabilirler.

Köken bakımından ise (Bk. Ergin, 2004: 6);

A**.** Hint-Avrupa Dil Ailesi

1. Asya Dilleri

1.1. Hint-İran Dilleri

1.1.1. Hint Dilleri (Hintçe, Urduca)

1.1.2. İran Dilleri (Farsça, Peştunca, Tacikçe)

2. Avrupa Dilleri

2.1. Latin Dilleri (Fransızca, İtalyanca, İspanyolca, Romence)

2.2. Germen Dilleri (**Almanca**, İngilizce)

2.3. Slav Dilleri (Rusça, Bulgarca, Sırpça, Hırvatça, Çekçe, Lehçe)

- B. Hami Sami Dilleri (Arapça, İbranice, Habeşçe)
- C. Çin-Tibet Dil Ailesi (Çince, Tiberçe)
- D. Ural-Altay Dil Ailesi
- 1. Ural Dilleri (Macarca, Fince, Estonca)
- 2. Altay Dilleri (**Türkçe**, Moğolca, Mançuca, Tunguzca, Japonca, Korece) olmak üzere sınıflandırılırlar.

Görüldüğü gibi Türkçe ve Almanca gerek biçim gerekse kaynak açısından farklı dil gruplarındadırlar. Bu farklılıklar yabancı dil öğreniminde sorunlara yol açacaktır.

Karşılaştırmalı Dilbilim (Kontrastive Linguistik), aralarında yakınlık olup olmadığına bakılmaksızın iki ya da daha fazla dili, çeşitli açılardan (fonoloji, fonetik, morfoloji, sözdizim, gramer vb.) eşsüremli olarak inceleyen bir araştırma yöntemine dayanır (Ergenç, 1984:1).

Her dilin ses bilgisi, sesbilim, biçimbilim, sözdizim, anlambilim vs. alanlarda kendilerine has yapıları vardır. Bu yapılar benzeştiği oranda, yani dilsel özellikler, anadil ile öğrenilen dil arasında benzeşiyorsa öğrenmeyi kolaylaştıracak, benzeşmediği durumlarda öğrenmeyi zorlaştıracaktır. Farklılıkların büyüklüğü oranında öğrenme güçlüklerinin oluşacağı açıktır.

Bu çalışmada Türkçe ve Almancanın sesbilim alnındaki seslem oluşumu ve sözcük vurgusu ele alınacak ve karşılaştırılacaktır. Türkçe ve Almancanın Ünsüz envanteri ve Almancada ve Türkçede ünsüzlerin diziliş kuralları aşağıdaki gibidir.

Almancanın ünsüz sesbirimlerinin envanteri (Krş. Duden, 1974:40 vd.):

Sesbirim	IPA'daki gösterimi	Örnekler
/p/	[p]	>Das Paar< [pa:ɐ]] (çift)
/b/	[b]	>Die Bahn< [ba:n] (yol, tren)
/t/	[t]	>Der Tag< [ta:k] (gün, gündüz)
/d/	[d]	>Dame< [da:mə] (bayan)
/k/	[k]	>Kalt< [kalt] (soğuk)
/g/	[g]	>Die Gabel< [ga:bəl] (çatal)
/m/	[m]	>Die Macht< [maxt] (güç)
/n/	[n]	>Nackt< [nakt] (çıplak)
/l/	[l]	>Lahm< [la:m] (kötürüm, topal)
/r/	[r]	>Das Rad< [ra:t] (tekerlek, çark)
/f/	[f]	>Die Farbe< [farbə]] (renk)
/v/	[v]	>der Wal< [va:l] (balina)
/s/	[s]	>der Fels< [fɛls] (kaya)
/z/	[z]	>Das Salz< [salts] (tuz)
/ʃ/	[ʃ]	>Schule< [ˈʃu:lə] [okul]
/ʒ/	[ʒ]	> die Garage< [gara:ʒə] (garaj)
/ç/	[ç]	>dich< [dIç] (seni)
/j/	[j]	>Ja< [Ja:] (evet)
/x/	[x]	>Die Macht< [maxt] (güç]
/h/	[h]	>heben< [he:bən] (kaldırmak)
/t͡s/	[t͡s]	>Der Zug< [t͡su:k]] (tren)
/t͡ʃ/	[t͡ʃ]	>Deutsch< [dɔɪt͡ʃ] (Almanca)

Türkçenin ünsüz sesbirimleri envanteri (Bk. Bayrak, A., 2015: 46):

/p/	[p]	>pak< [pak]
/b/	[b]	>baba< [baba]
/t/	[t]	>top< [tɔp]
/d/	[d]	>deli< [delI]
/k/	[k,]	>kör< [kœr]
/g/	[g]	>bilge< [bIlgɛ]
/m/	[m]	>masa< [masa]
/n/	[n]	>nacak< [nad͡ʒak]
/l/	[l]	>ödlek< [œdlɛc]
/r/	[r]	>perde< [perdɛ]
/f/	[f]	>file< [fIlɛ]
/v/	[v]	>sav< [sav]

/s/	[s]	>saç< [satʃ]
/z/	[z]	>zeki< [zeki:]
/ʃ/	[ʃ]	>döşek< [dœʃɛc]
/ʒ/	[ʒ]	>ajanda< [aʒanda]
/j/	[j]	>yok< [jɔk]
/h/	[h]	>hava< [hava]
/tʃ/	[tʃ]	>kaç?< [katʃ]
/d͡ʒ/	[d͡ʒ]	>cami< [d͡ʒa:mI]

Almanca ve Türkçenin ses sisteminde yer alan ortak sesbirimler şunlardır: /p, b, m, f, v, t, d, s, z, n, l, r, ʃ, ʒ, tʃ, j, k, g, h/

Hece (die Silbe) kelimelerde bulunan ve bir hamlede söylenen, ağızdan bir çırpıda çıkan ses veya ses topluluğudur (Ergin, 1984: 100). Aksan'a göre seslem, tek bir ses ya da bir ses öbeğinden oluşmuş, önemli bir ses birimidir. Bu ögenin önemi, onun gerek ses aygıtımızın çalışması, dil seslerinin çıkarılışı bakımından, gerekse sözcüğü ve tümceyi oluşturması ve bu sırada değişik vurgular taşıması açısından belirmektedir (Aksan, 1990b: 45). Vural seslemi; bir nefes halesi içinde çıkan, tek bir ses veya ses grubundan oluşan, yalnız başına kelime olabilen veya kelime oluşumunda görev alabilen ses birliği olarak tanımlamaktadır (Vural & Böler, 2012:67).

Her dilin sesleminin kuruluşu farklılıklar gösterir. Alman Dilinde ve Türkçede seslem kuruluşu, ünlü-ünsüz sırasına göre olası öbekler, örnekleriyle görülmektedir.

Almancada ünsüzlerin diziliş kuralları (Bk. Bayrak, 2015: 7)

Almancanın hece yapısı (V= (Vokal: Ünlü); K: (Konsonant: Ünsüz))

1.	V	>der Igel< [**i:**gəl] (kirpi)
2.	VK	>in< [**in**] (içinde, içine)
3.	VKK	>der Akt< [**akt**] (iş, hareket)
4.	VKKK	>erst< [**e:ɐst**] (önce, ilk olarak)
5.	VKKKK	>der Ernst< [**e:ɐnst**] (ciddiyet)
6.	KV	>da< [da:] (şurada)
7.	KVK	>(er) kam< [**ka:m**] (geldi)
8.	KVKK	>fast< [**fast**] (hemen hemen, adeta)
9.	KVKKKK	>Herbst< [**hɛɐpst**] (sonbahar)
10.	KKV	>früh< [**fry:**] (erken)
11.	KKVK	>groβ< [**gro:s**] (büyük)
12.	KKVKK	>der Trost< [**tro:st**], (teselli)

13. KKVKKKK >stanzt< [**ʃtantst**] (zımbalarsın)
14. KKKV >das Stroh< **[ʃtro:]** (saman)
15. KKKVK >der Strahl< [**ʃtra:l**] (ışın)
16. KKKVKK >der Sprung< [**ʃprʊnk**] (atlayış)
17. KKKVKKK >der Strumpf< [[**ʃtrʊmpf]** (çorap)

Türkçede ünsüzlerin diziliş kuralları (Bk. Bayrak, 2015: 8)

1. V >*e*rik< [**Ɛ**'rık]
2. VK >at< [**at**]
3. VKK >al< [**alt**]
4. KV >su< [**sʊ**]
5. KVK >ben< **[bƐn**]
6. KVKK >dört< **[dœrt**]

Demircan, bu seslem türlerinin yanında, yabancı dillerden alınan ve günümüzde kullanılan >tekst< [tƐkst], >spiker< [spIkƐr], <tren< [trƐn], >srtes< [str Ɛs] vb örneklerin oluşturduğu kurallardan söz etmektedir (Demircan, 1996: 16).

Türkçede seslem başında iki ünsüzün bulunması söz konusu değildir. Sözcük başında ya da seslem başında iki ünsüz barındıran sözcükler alıntı sözcüklerdir.

Almancada sözcük başında >springen< sözcüğünde görüldüğü üzere üç ünsüz yan yana durabilmektedir.

Türkçede iki ünlü aynı hecede durmaz >saat<, >saadet< gibi sözcükler alıntı sözcüklerdir. Ergin'e göre Türkçe iki vokalin yan yana gelmesinden hiçbir zaman hoşlanmaz. Onun içindir ki büyük küçük gramer birliklerinin, köklerle eklerin birleşmeleri sırasında iki vokal yan yana düşünce araya derhal yardımcı bir konsonant getirilir. İki vokalin yan yana gelmesinden bu derece şiddetle kaçınan Türkçede, şu veya bu şekilde, iki vokalin bir arada bulunması elbette beklenemez (Ergin, 2004: 65).

Alman Dili aynı hecede iki ünlünün yan yan durmasına izin verir. Örn. >See< [ze:], >Paar< [pa:ɐ], >Saal< [za:l] vb. Bu durumda sözkonusu ünlü uzun telaffuz edilir. Ayrıca Alman Dilinde aynı hecede duran ve Diftong/e adı verilen üç tane ünlü bileşimi >ei< [aı], >eu< [ɔı] ve >au< [aʊ] vardır. Bu ünlüler ağızdan bir çırpıda çıkarlar ve bir vokalden diğerine ara vermeksizin geçiş yaptıklarından kayan ünlüler adını alırlar. >ei< [aı] kayan ünlüsü graphemik olarak >ei<, >eih<, >ai<, >ay<, >ey<, >y< yazılan yerlerde; [ɔı] kayan ünlüsü >eu<, >äu<, >oi< olan hecelerde görülür. Örnekler: [aı] kayan ünlüsü >die Eier< ['aı∂ɐ] (yumurtalar), >mein< [maın] (benim), >das Geweich< [g∂'vaı] (ağırlık), >der Hai< [haı] (köpekbalığı), >der Mai< [maı] (mayıs), >Bayern<

['baɪ∂ɐn] (Bavyera), >Meyer< ['maɪ∂ɐ], >Nylon< [naɪlɔn] (naylon) gibi yerlerde; [ɔɪ] kayan ünlüsü >euch< [ɔɪx], >deutsch< [dɔɪtʃ], >das Gebäude< [g∂'bɔɪd∂], >läuten< ['lɔɪt∂n], >Boiler< ['bɔɪl∂ɐ] vs. (Bk. Bayrak, 2015: 41 vd.)

Türkçede seslem sonunda iki ünsüz yan yana durabilir, >yurt, sarp, kart< vb. Türkçenin seslem oluşumu tablosunda görüldüğü üzere seslemler en az bir, en çok dört sesten oluşmaktadırlar.

Almancada >stanzt< [ʃtantst] sözcüğünde olduğu gibi dört ünsüzü seslem sonunda görmek olasıdır. Yine Almancada >der Strumpf< sözcüğünde görüldüğü üzere yedi sesten oluşan tek heceli sözcükler bulunabilmektedir.

Seslem başında, içinde ya da seslem sonunda ünsüz sayısının çok oluşu Almanca öğrenen Türk öğrenciler için telaffuzda zorluklar oluşturur.

Türkçede her bir sesbirimin (Phonem), yazı dilinde sadece bir harf karşılığı olmasından dolayı Almancaya göre daha düzenlidir.

Almancanın hece sistemi ünsüzlerin diziliş kuralları tablosunda görüldüğü üzere Türkçenin hece sisteminden oldukça farklıdır. Almanca sözcüklerdeki hecelerde bulunan ünsüz sayısı Türkçe sözcüklerin hecelerindeki ünsüz sayısına göre oldukça zengindir. Bu zıtlıklar öğrencilere Almanca sözcüklerin telaffuzunda güçlük oluşturmaktadır.

Dil incelemelerinde, parçalanabilen ögelerden ayrı düşünülemeyen vurgu, ezgi, durak, ulama, ton, uzunluk gibi konuşma dilinin vazgeçilmez ögelerini göstermek için prosodi, parçalar üstü sesbirimler gibi terimler kullanılmaktadır. Günümüzde yapılan araştırmalar, vurgunun çoğu kez başka bürünsel olgularla birlikte ortaya çıktığını ve onlardan kolay kolay yalıtılamadığını göstermektedir (Ergenç, 1984: 143).

Sesbirimlerin parçalı sesbirimler ve parçalar üstü sesbirimler olmak üzere iki türü söz konusudur. Selen'e göre, parçalı sesbirimler sadece seslerle, parçalar üstü sesbirimler ise hece, kelime ve cümle için söz konusudur, başka deyişle, parçalı sesbirimlerin en küçük biriminin ses, parçalar üstü sesbirimlerin ise en küçük biriminin fonetik açıdan hece, semantik açıdan Morphem ve cümledir.

Bir sözcüğü oluşturan seslemler farklı şiddette vurgulanırlar. Vurgulu seslemden söz edebilmek için sözcüğün birden fazla seslemli sözcük olması gerekir. Vurgu, bir seslemin diğerlerine göre daha belirgin, daha baskılı söylenmesidir. Bu sesleme vurgulu seslem denir. Uluslararası fonetik alfabede vurgulu hece, o hecenin sol üst köşesine kesme ['] imiyle gösterilir.

Ergin, Türkçenin hafif vurgulu bir dil olduğunu, kelime kök ve gövdelerinde ortadaki hecelerin vurgusuz olduğunu, buna karşın ilk veya son hecelerin vurguyu üzerlerine aldıklarını belirtmekte, hangi seslemin vurguyu üzerine alacağının ise, köke gelen eklerin cinslerinin ve sıralanışlarının belirlediğini

söylemektedir. (Ergin, 2004: 103). Banguoğlu, dilimizde eklerin de doğru vurgulanması önemli olduğunu, bir ekin yanlış vurgulanmasının, tıpkı tabanın yanlış vurgulanması gibi kelimeyi yabancılaştırdığını, uzatılmış kelimelerde de vurgunun kelimenin yapısından sayıldığını belirtir. Ayrı eklerle meydana gelen addaş kelimelerinde ancak vurguyla ayırt edildiğini örneklerle açıklar (>çalış'ma< [tʃalɯʃ'ma] ve >ça'lışma< [tʃa'lɯʃma] vb.).

Sözcükteki seslemlerden birinin vurgulu söylenmesi, diğer seslemlerin her zaman vurgusuz söylenmesi gerektiği anlamı taşımaz. "…Aslında ikiden fazla heceli kelimelerde yeğinlik derecelenir. Türkçede ilk hece biraz yeğin, orta hece en az yeğin, son hece ise çok yeğin, yani vurgulu hece (syllabe accentuèe) olur" (Banguoğlu, 1990: 115).

Türkçede Sözcük Vurgusu

Türkçe sözcüklerde iki tür vurgudan söz edilir. Demir ve Yılmaz'a göre sözcüklerin birinci hecelerinde sabit olan bir vurgu vardır. Buna karşılık yeri değişebilen bir de ton vardır. Bunlar zaman zaman ayrı heceler üzerinde bulunabilmektedirler. Anlam ayırıcı olan ve Türkçe vurgu olarak anlaşılan parçalarüstü öge yeri değişebilen tondur. Örn.

>**A.R**tık< ['artɯk] (bundan sonra)
>**Ha.**yır< ['hajtɯr] (olmaz, değil)
>**YA.L**nız< ['jałnɯz] (ama, ancak)
>**BE.**bek< ['bƐbƐk] (yer adı)
>**A.Ğ**rı< (yer adı)['a:rɯ]

>a.r**TIK**< [ar'tɯk] (fazla)
>ha.**YIR**< [ha' jtɯr] (iyilik)
>ya.l**NIZ**< [jał'nɯz] (tek başına)
>be.**BEK**< [bƐ'bƐk]
>a.ğ**RI**< (sancı) [a:'rɯ]

(Krş. Demir & Yılmaz : 2016: 44).

Ergenç, Türkçenin sondan eklemeli dil grubunda olmasına rağmen, özellikle alıntı sözcüklere Türkçe karşılıklar bulunurken kullanılan önek konumundaki belirteçlerin vurguyu üzerine aldıklarını, zira önce gelen her tamlayanın tamlama vurgusu aldıklarını örneklerle göstermektedir (Örn. >önkoşul< ['œnkɔʃʊl], >başyazı< ['baʃjazɯ], >özveri< ['œzv ƐrI]], >içgüdü< ['ItʃgYdY] vb).

Kelime vurgusu başlıca ekleme, birleşme, kelimenin başka bir kavram sınıfına geçmesi ve söz içinde başka türden vurguların araya girmesi sebeplerle yer değiştirebilir (Banguoğlu, 1990:115).

İki seslemli basit Türkçe sözcüklerin genelde ikinci hecesi vurgulu söylenir. (Oturan., 1987: 28 vd.) Örn. >tavuk< ['tavʊk], >yirmi< [jIrmI], >uyu< [ʊjʊ] vb.

İki seslemden oluşan bazı yer adları alıntı sözcükler bu kurala uymazlar. Örn. >Aydın< ['ajdɯn], >Ordu< ['ɔrdʊ], >banka< ['baŋka], >posta< ['pɔsta], >radyo< ['radjɔ].

>-(i)stan< ile biten ülke adlarında vurgu bu ek üzerindedir. Örn. >Afganistan< [afganI'stan], >Pakistan< [pakI'stan] vb.

Zarflarda, ünlemlerde, yer adlarında sözcük vurgusu ilk heceye kayar, örn. >şimdi< ['ʃImdI], >sonra< ['sɔnra] , yarın< ['jarɯn], >yeniden< ['jƐnIdƐn], yahu< ['jahʊ], aferin< ['afƐrIn], >Ankara< ['ankara] (Banguoğlu, 1990: 118)

Kimi iki heceli Türkçe sözcüklerde, Türkçeleşmiş sözcüklerde, abartma sıfatlarında vurgu baştadır, örn. >Hala< ['hala], >anne< ['anne], >Amca< ['amd͡ʒa], >kapkara< ['kapkara], >bembeyaz< ['bƐmbƐjaz] (Bkz. Demir&Yılmaz, 2016: 45)

Eğer, eklendiği kök ya da tabanın vurgusu son hecede ise, o vurguyu kendi üzerine çeken ek vurgu alan bir sonek sayılır, örn. >yolcu<

[joł['d͡ʒu] >yolcular< [joł['d͡ʒular], >adam< [adam], >adamın< [ada'mɯn] (Demircan, 1996: 137).

Vurgu almayan şimdiki zaman eki >-yor< olumsuzluk eki >-me, -ma< soru ekkleri >-mi?, -mı?< vurguyu bir önceki sesleme atarlar, örn. >geliyor<[ɟelı′jɔrmʊ], >konuş< [kɔ'nʊʃ], >konuşma< [kɔ'nʊʃma], geliyor mu?< [ɟelı′jɔrmʊ] (Bk. Bayrak, 2005: 72).

Almancada Sözcük Vurgusu

Hece, kominikatif-auditif yönden "vurgulanabilen en küçük lengüistik birimdir" şeklinde tanımlanabilir (Selen, 1973a: 11).

Dildeki görevi açısından anlam ayırt edici vurgu (distinktiver Akzent) ve dil kuralının öngördüğü vurgu (emphatischer Akzent) olmak üzere iki türü vardır (Bk. Selen, 1975b: 41).

İki seslemli basit Almanca sözcüklerin genelde ilk hecesi vurgulu söylenir. (Duden, 1974: 58), örneğin, >Mutter< ['mʊt∂ɐ], (anne) >üben< ['y:b∂n] (alıştırma yapmak), >die Erde< ['e:ɐd∂] (yeryüzü).

>lernen< ['lƐɐn∂n] (öğrenmek), >sehen< ['ze:∂n] (görmek) gibi sözcüklerin ilk heceleri vurgulu söylenirken >gelernt< [g∂'lƐɐnt] ve >gesehen< [[g∂'ze:∂n] örneklerinde olduğu gibi vurgu ikinci heceye kayar. Buradaki kural, ön ekler ve son ekler gibi diğer unsurlar temel biçimi değiştirse bile, ana vurgunun o hecede kalmasıdır. Almancada bu tür kelime anlamlarında, kelimenin türetilmiş biçimi ne olursa olsun, ana vurgu (neredeyse) her zaman aynı hecede bulunur. Örn. >'leben< ['le:b∂n] ama >gelebt< [g∂'lƐpt], >Vater< ['fa:t∂ɐ] ama >väterlich< ['fƐ:t∂ɐlIÇ] (Bk. Wängler, 1968: 35). Almancada sözcük >be-, ge-< öneklerinde

biriyle başlıyorsa; sözcük >-el, -em, en, -er< sonekleriyle bitiyorsa ya da sözcük >e< sesiyle bitiyorsa bu sesler mırıltı >e<'si [ə] (Murmellaut) adını alır ve bu mırıltı [ə]'sinin bulunduğu seslem vurguyu üzerine almaz, vurgusuz söylenirler. (Bk. Selen, 1985c: 55).

Almancada ayrılabilen önekler vurguyu üzerlerine alırken, ayrılamayan önekler vurgusuz söylenirler. Örn. >'abfahren< ['apfa:R ən] (tren vs. kalkmak hareket etmek), >be'kommen< [bə'kɔmən] (almak), >anhaben< [ˈanhabən] (üzerinde olmak, giyili olmak), >aussteigen< ['aʊsʃtaɪgən] (Taşıttan inmek), >einschlafen< ['aɪnʃlafən] (uykuya dlmak).

Kök sesleme gelen >-lich<, >-chen<, >-heit<, >-keit<, >-lein<

>-schaft<, >-tum< ekleri vurgulanmazlar. (Vgl. Wängler, 1968: 38). Örn. >lächerlich< [ˈlɛçɛʁlIç] >das Mädchen< ['mƐ:tçən], >die Schönheit< ['ʃ Ø:nhaɪt], >die Schwierigkeit< ['ʃvi:rıçkaɪt], >das Fräulein< ['frɔılaın], >die Freundschaft< ['frɔıntʃaft], >der Reichtum< ['raıçtu:m] vs.

Almanca bileşik sözcüklerde temel vurgu genellikle birinci sözcüğe geçer. İkinci sözcük ikinci derecede vurguludur (Nebenakzent). z.B.

>Bahn< + >Hof< → ['ba:nˌhof]. >Schiff< + >Fahrt< → ['ʃıfˌfa:rt] (Vgl. Duden, 1974: 58).

Almancada hem ayrılabilen hem de ayrılamayan önekler (Präfixe) vardır; önek ayrılabiliyorsa vurguyu üzerine alır, ayrılamıyorsa vurgu ikinci sesleme geçer. Bu durum Almancada anlam ayırt edici olması nedeniyle önem taşır. Örn. >'übersetzen< ['y:bəʁzƐtsən] (nehir vs. kıyıdan karşıya nakletmek) y:bəʁ'zƐtsən] (bir dilden diğerine tercüme yapmak). Almancada ayrılabilen önekli fiillerde vurgu önektedir. (Bk. Wängler: 34-41, Krş. Dieling & Hirschfeld, 2000: 102).

Vurgu konusunda iki dil arasında büyük zıtlıklar söz konusudur. Her iki dilde de birçok kural dışı vurgu kuralları söz konusudur. Sözcük vurgusu anlam farkı oluşturabildiğinden, Almancayı yabancı dil olarak öğrenen Türk öğrenciler için sorun oluşturacağı açıktır. İyi bir yabancı dil öğrenimi için, bu farklılıkların nedenlerinin ayırdına vararak, her iki dilde genel vurgu kurallarının bilinmesinin, yabancı dil öğreniminde özellikle konuşma dilinde yapılan aktarım hataların azaltılmasında olumlu yönde katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

Kaynakça

Aksan, D. (1990a). Her Yönüyle Dil-Ana Çizgileriyle Dilbilim I. (4. Baskı). Ankara: TDK Yay.,I. Cilt

Aksan, D. (1990b). Her Yönüyle Dil-Ana Çizgileriyle Dilbilim I. (3. Baskı). Ankara: TDK Yay.,II. Cilt.

Banguoğlu, T. (1990). Türkçenin Grameri. (3. Baskı). Ankara: TTK Yay.

Bayrak, A. (2015). Die Sprachlaute des Deutschen und Türkischen. Eskişehir: Nisan Kitabevi.

Demir, N., & Yılmaz, E. ((2016). Türkçe Ses Bilgisi. Eskişehir: AÜ Yay. No: 2362, AÖF Yay. No: 1359.

Demircan, Ö. (1996). Türkçesinin Ses Dizimi. İstanbul: Der Yay.

Duden Band 6 Aussprache Wörterbuch. (1974). Mannheim: Bibliographisches Institut Mannheim, Wien, Zürich Dudenverlag.

Ergenç, İ (1884). Almanca ve Türkçenin Ses Yapılarının Karşılaştırılması. Ankara: AÜ. Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Yayınları No: 345,

Ergin, M. (2004). Türk Dil Bilgisi. (4. Baskı). İstanbul: Bayrak Yay.

Oturan, K. (1987). Der Wortakzent im Deutschen und im Türkischen (eine kontrastiveArbeit). Eskişehir: Yüksek Lisans Tezi, A. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Selen, N. (1973a). Entonasyon Analizleri. Ankara: A.Ü. DTCF Yay. No: 231.

Selen, N. (1975b). Alman Dilinin Fonolojisi. Ankara: A.Ü. DTCF Yay. No: 252,

Selen, N. (1985c). Alman Dilinin Fonetik ve Entonasyon Kuralları. Eskişehir: A. Ü. Basımevi,

Vural, H., & Böler, T. Ses ve Şekil Bilgisi (II. Baskı). İstanbul: Kesit Yay.

Wängler H H. (1983). Grundriss einer Phonetik des Deutschen. (4. Auflage). N. G. Elwert Verlag, Marburg

4. Bölüm

Bir Otel İşletmesinin Mali Tablolar Analizi, Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası Sektör Ortalamaları ile Karşılaştırılması: AYCES Örneği (2017-2023)

Ülkü MAZMAN İTİK[1]

1.GİRİŞ

İşletmelerin temel amaçları kar edebilmek ve rakiplerine karşı pazar payını artırmaktır. Bu amacı gerçekleştirmek için geçmiş döneme ait verilerle ve cari dönem verilerinin kayıt altına alınması sınıflandırılması ve analiz edilmesi gerekmektedir. Muhasebe "*işletmenin varlıklarında ve kaynaklarında değişme meydana getiren para ile ifade edilebilen olayları kaydeden sınıflandıran özetleyen raporlayan ve analiz eden bilimsel bir disiplindir"* İtik, Ü., M. (2025). S. 168. Muhasebenin fonksiyonlarından biriside raporlama ve analiz etme fonksiyonudur. Bu fonksiyon işletmelerin faaliyet sonuçlarının analiz edilmesi ve yorumlanmasının önemine vurgu yapmaktadır. "Mali tablo analizi; işletmenin mali tablolarında yer alan mutlak rakamlar arasındaki ilişkiler ve zaman içinde gösterdiği eğilim olarak tanımlanabilir" Onut, S. ve Demir, M. (2024). Mali tablolar analizi yapılırken birden fazla yöntem kullanılmaktadır bu yöntemlerden biriside olan oran analizidir. Yöntem hem kolay hem de yaygın olarak kullanılması açısından her sektördeki işletmenin kullandığı bir yöntemdir. Oran analizi yöntemi birçok sektörde kullanıldığı gibi turizm sektöründe de kullanılmaktadır. Turizm ve Konaklama sektörü Türkiye'de özellikle ülke ekonomisine sağladığı döviz girdisi, istihdama olan katkısı ve bulunduğu bölgeye sosyal ve kültürel anlamdaki olumlu etkileri sebebi ile büyük önem arz etmektedir.

Çalışmanın amacı turizm sektöründe Borsa İstanbul'da BİST' de faaliyet gösteren bir şirketin mali tablolarını oran analizi yöntemi ile analiz etmek ve çıkan sonuçları Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası'nın 2017-2023 yılında yayınladığı sektör ortalamaları ile karşılaştırarak şirketin sektör içindeki genel durumu hakkında değerlendirme yapmaktır. Çalışmada yöntem olarak örnek olay yöntemi

[1] Doç. Dr., Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İşletme Bölümü, umazman@cumhuriyet.edu.tr, ORCID: 0000-0003-2472-9093

kullanılmıştır. Çalışmanın uygulama kısmında şirketin likidite oranları, mali yapı oranları, faaliyet oranları ve karlılık oranları analiz edilerek tablo haline dönüştürülmüştür elde veriler Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası'nın verileri ile karşılaştırılarak yorumlanmıştır.

2.LİTERATÜR

Yapılan literatür taramasında ulusal ve uluslararası çok sayıda oran analizi yönteminin kullanıldığı çalışmalar mevcuttur. Ayrıca yapılan çalışmalarda oran analizi sonuçlarının merkez bankası sektör ortalamaları ile karılaştırıldığı çalışmalarda mevcuttur. Oran analizi yöntemi her sektörde kullanıldığı gibi yaygın olarak kullanılan bir yöntemdir.

Altın ve Süslü (2018), yaptıkları çalışmada Borsa İstanbul'da işlem gören turizm şirketlerinin finansal performanslarını incelemişlerdir. Şirketin 2014-2016 yılları arasındaki verileri ile tanımlayıcı istatistiksel analiz ve tam düzeltilmiş en küçük kareler yöntemini kullanmışlardır. 2017 yılında ise çalışmaya konu olan şirketin oran analizleri kullanılarak şirketin finansal durumunu açıklamaya çalışmışlardır. AYCES ve MARTI şirketlerinin dışında diğer şirketlerin dönemin piyasa getirisinden daha fazla getiri sağladıklarını tespit etmişlerdir.

Erdoğan ve Yamaltdınova (2018), yapmış oldukları çalışmada 2011-2015 dönemlerine ait Borsa İstanbul'da yer alan 13 adet Turizm şirketinin finansal oranlarından faydalanarak TOPSİS yöntemi ile şirketlerin performanslarını incelemişlerdir. Çalışmanın sonuç kısmında 2011 yılında en iyi performansın Net Turizm'e ait olduğunu, 2015 yılında ise Metem Tur'a ait olduğunu tespit etmişlerdir.

Çalış vd. (2018), çalışmalarında BIST'te faaliyet gösteren konaklama işletmelerinin 2016 yılında Rusya ile yaşanan uçak krizin oran analizi yöntemi ile etkilerini incelemişlerdir. Çalıma 2013-2017 yıllarını kapsamıştır. Çalışmanın sonuç kısmında Rusya ile yaşanan uçak krizinin konaklama işletmelerinin finansal performanslarında ciddi bir değişim yaratmadığı tespit edilmiştir.

Bilici, N. (2019). Çalışmasında Türkiye' de turizm sektörünün oran analizi ve TOPPSİS yöntemi ile sektörün finansal performansının değerlendirmeyi amaçlamıştır. Bu amaçla Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankasından 1996-2016 yıllar arası elde edilen veriler ile TOPSİS analizi yapılmıştır. Çalışmanın sonuç kısmında TOPSİS analizine göre 1999, 2000, 2001,2008, yıllarındaki krizlerin sektörü olumsuz etkilemediğini, kriz yıllarındaki başarılı kriz yönetiminin performans sonuçlarına olumlu yansıdığı sonucuna ulaşmışlardır.

Yenisu 2019 çalışmasında perakende sektöründe faaliyet gösteren Adese Alışveriş Merkezleri Ticaret A.Ş.'nin 2014-2016 arası verilerinden yararlanarak oran analizi yöntemini uygulamıştır. Elde ettiği verileri TCMB'nin internet

sitesinden alınan sektör oranlarıyla karşılaştırmıştır. Yapılan analizler sonucunda çalışmaya konu olan işletmenin likiditesinin zayıf, mali yapısının kuvvetli, faaliyet oranları açısından yetersiz ve karlılık açısındansa sektör ortalamalarının üzerinde olduğu tespit edilmiştir.

Atlı ve Demir (2017), çalışmalarında BIST'te işlem gören özel bir sağlık kuruluşunun 2010-2014 bilanço ve gelir tablosu verilerini kullanarak oran analizi yapmışlardır. Elde edilen sonuçlara göre işletmenin yıllar itibariyle likiditesinin düştüğü, sermayesinin yabancı kaynak ağırlıklı yani olası bir finansal krize oldukça duyarlı olduğu, stok devir hızının nispeten kötü olduğu, alacak tahsil yeteneğinin zayıflamakta olduğu özetle finansal açıdan genel olarak kötüye gittiği belirlenmiştir.

Ertürk, M. (2024). Çalışmasında hizmet sektöründe 2019-2023 yılları arası faaliyette bulunan her alt sektörün net kâr marjı, aktif devir hızı, aktif kârlılık oranı, öz kaynak çarpanı ile öz kaynak kârlılık oranları hesaplanmıştır. 2021 yılında konaklama sektörünün öz kaynak kârlılığı açısından kötü bir finansal performans sergilediği, 2022 yılında ise konaklama sektörünün öz kaynak kârlılığı açısından sekizinci sırada yer aldığı sonucuna ulamıştır.

Keleş (2021) çalışmasında konaklama işletmelerinde oran analiz yöntemini kullanmıştır. Hizmet sektörünün bir alt sektörü olan turizm sektöründe faaliyette bulunan konaklama işletmelerinin likidite, mali yapı, faaliyet durumu ve kârlılık performanslarını ölçmede söz konusu yöntem kullanılmıştır. Kârlılık oranları değerlendirildiğinde; dönem net kârı oranı ve aktif kârlılık oranının 2019 yılı hariç diğer yıllarda negatif bir eğilim gösterdiği tespit edilmiştir. Diğer rasyolar her yıl için ayrı ayrı yorumlanmıştır

3.TURİZM SEKTÖRÜNE GENEL BAKIŞ

Turizm faaliyetleri, insanoğlunun dünya üzerinde var olduğu günden bugüne kadar hep var olmuştur. Ancak modern anlamda turizm faaliyetlerinden bahsettiğimiz zaman dilimi II. Dünya Savaşı'ndan sonra ki yıllar olarak kabul edilmektedir. 1950 yılından itibaren turizm sektöründe önemli bir gelişmeler yaşamış ve günümüzde ise evrensel boyutlarıyla hem ekonomik bir olay hem de toplumsal bir olgu halini almıştır (Solmaz, A.S. (2019). S. 869).Turizm sektörünün ülkelerin makroekonomik değişkenlerine sağladığı katkı, döviz girdisini artırması gibi avantajlarını fark eden ülkeler turizm sektörüne yatırım yaparak ekonomik rekabet avantajı elde etme gayretine girmişlerdir. Ayrıca sektör farklı büyüklükteki iş kollarından oluşan 64 farklı alt sektörle ilişki halinde olması sebebi ile en önemli sektörler arasına girmesine sebep olmuştur. (Paça, M., & Tekel Karabulut, M. (2019). 56 Türkiye'de hizmet sektörü içerisinde önemli bir yeri olan turizm sektörü, zaman içerisinde istikrarlı büyüme sayesinde, bölgesel ve ulusal düzeydeki tüm zorluklara rağmen, ülke ekonomisinin en önemli güçlerinden biri haline gelmiştir.

Sektör, emek-yoğun yapısı ile istihdama katkı sağlamakta ayrıca doğal, kültürel ve tarihi zenginlikler sayesinde uluslararası turizm pazarında önemli rekabet avantajı elde etmektedir (www.atilim.edu.tr).

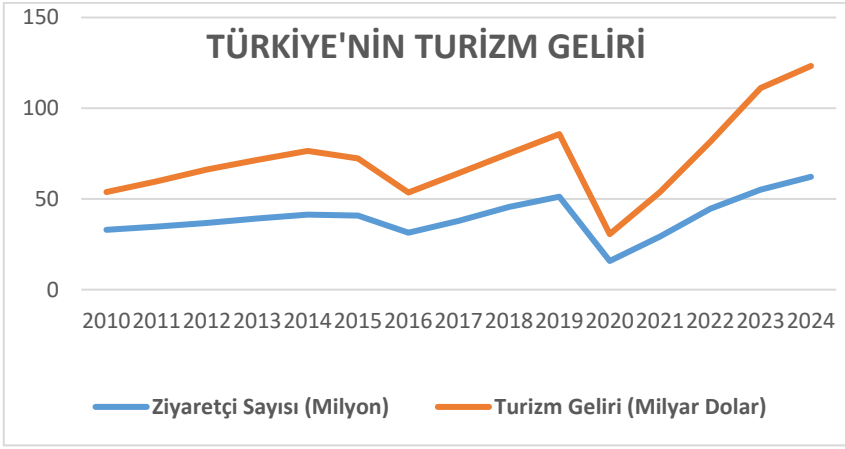
Turizm sektörü, büyüme eğiliminde olan fakat iç ve dış dinamiklerden oldukça etkilenen hassas bir sektördür. 2010 yılında 33 milyar dolar olan turizm geliri 2016 yılına kadar artış eğiliminde iken 2015 yılındaki darbe girişimi sebebi ile sektör geliri azalış eğilimine girmiştir. Fakat siyasi istikrar sebebi ile sektör toparlanmış 2019 yılında son 10 yılın en yüksek seviyesine ulaşmıştır. Ancak 2020 yılında yaşanan covid 19 salgını, tekrar sektör gelirlerini 15,8 milyar dolara geriletmiştir. Bu rakam son 14 yılın en düşük seviyesidir. Türkiye, pandemi sonrası hızlı bir toparlanma göstermiş ve 2023'te 56 milyon kişi Türkiye'yi ziyaret etmiştir. Turizm gelirleri de ziyaretçi sayısı ile paralel olarak artış eğilimi göstermiştir, Sektör, 2023 yılında 55,87 milyar dolar gelir elde edilirken 2024 yılında ise turizm geliri, yüzde 8,3 artışla 61 milyar 103 milyon 419 bin dolara çıkarak rekor kırmıştır (https://www.musiad.org.tr). Ziyaretçi sayısı da 2024 yılında bir önceki yıla göre yüzde 9 artarak 62,2 milyon kişiye ulaşmıştır. 2024 yılında Rusya 6,71 milyon ziyaretçiyle ilk sırada yer alırken, onu 6,62 milyon turist sayısı ile Almanya ve 4,43 milyon kişi ile Birleşik Krallık izlemiştir. Birleşik Krallığı ise İran ve Bulgaristan takip etmiştir (www.iletisim.gov.tr).

Tablo 1: 2010-2024 Yılları Arası Türkiye'nin Ziyaretçi Sayısı ve Turizm Gelirleri

Yıl	Ziyaretçi Sayısı (Milyon)	Turizm Geliri (Milyar Dolar)
2010	33	20,8
2011	34,7	25
2012	36,8	29,4
2013	39,2	32,3
2014	41,4	35,1
2015	40,8	31,5
2016	31,4	22,1
2017	37,9	26,3
2018	45,6	29,5
2019	51,2	34,5
2020	15,8	14,8
2021	29,3	24,5
2022	44,6	37
2023	55,1	56
2024	62,2	61,1

Kaynak: https://www.musiad.org.tr

Grafik 1: 2010-2024 yılları arası Türkiye'nin Turizm Gelirleri ve Turist Sayısı

Kaynak: https://www.musiad.org.tr

4. AYCES ŞİRKETİNİN FİNANSAL PERFORMANSININ DEĞERLENDİRİLMESİNE YÖNELİK BİR ALAN ARAŞTIRMASI

Çalışmanın bu bölümünde, araştırmanın amacı ve önemine, kapsamına, metodolojisi ve bulgularına yer verilmiştir

4.1 ÇALIŞMANIN AMACI

TC. Merkez bankasının yayımladığı konaklama ve otelcilik sektörlerinin verileri ile Borsa İstanbul' da kayıtlı AYCES şirketinin mali tablolarının analiz edilmesi ve ardından bu verilerin karşılaştırılması, yorumlanması bu çalışmanın amacını oluşturmaktadır.

4.2 VERİ TOPLAMA YÖNTEMİ VE ARACI

Çalışmaya konu olan veriler iki ayrı kategoride elde edilmiştir. Birincisi Borsa İstanbul'da faaliyet gösteren Altın Yunus Çeşme turizm şirketinin verileri (KAP) Kamuyu Aydınlatma Platformunun resmi internet sitesinden (https://www.kap.org.tr/tr) elde edilmiştir. Şirketin ilgili yıllardaki, bilanço ve gelir tablosundan elde verilerle likidite oranları, mali yapı oranları, faaliyet oranları ve karlılık oranlarına ait rasyoları oluşturulmuştur. İkinci olarak çalışmaya konu olan konaklama sektörünün 2017 -2023 yıllarına ilişkin finansal verileri, TCMB'nin resmi internet sitesinden yayınlamış olduğu sektör bilançoları ve sektör oranlarından yararlanılarak elde edilmiştir. TCMB düzenli olarak, farklı sektörlerde faaliyet gösteren firmaların finansal durumlarını

yansıtmak yatırımcılara ve bilgi sunmak ve kullanıcılara faydalı olabilmek adına sektör bilançolarını yayımlamaktadır. "Söz konusu bilançolarda TCMB, sektörleri sınıflandırırken Pan-Avrupa sınıflandırma sistemi olan ve Avrupa Birliğinde ekonomik faaliyetlerin istatiksel olarak sınıflandırılmasını sağlayan bir sistem olan NACE (Nomenclature générale des Activités économiques dans les Communautés Européennes) sınıflandırmasını esas almakta ve sektörleri belirlemektedir" Deran, A., & Erduru, Ü. İ. (2018). Çalışmada, Türkiye Cumhuriyeti Merkez bankasının "55 Konaklama 551-Oteller ve benzeri konaklama yerleri" alt menüsünde yayımlanan veriler kullanılmıştır.

4.2.1.Oran Analizi Ve Türleri

Oran analiziyle hesap ya da hesap grupları arasında matematiksel ilişkiler kurulmak suretiyle, işletmenin; ekonomik ve mali yapısı ile karlılık, çalışma durumu hakkında bir yargıya ulaşılmaya çalışılmaktadır. Nitekim oran, iki kalem arasındaki ilişkinin basit matematik ifadesidir. Oranların hesaplanması tek başına bir amaç değildir. Önemli olan bir mali araç niteliğinde olan oranların, işletmenin amaçları ile bütünleştirilerek değerlendirilmesi ve yorumlanmasıdır (Akdoğan ve Tenker, 2010: 640). Oranlar; tecrübe edilmiş oranlarla, birbirleriyle ilişkili olarak, işletmenin geçmiş yıllar oranlarıyla ve işletmenin bulunduğu sektördeki diğer işletmelerin benzer oranları ya da endüstrinin standart oranlarıyla karşılaştırılarak yorumlanırlar (Akgüç, 2011; 435-436). Yaygın sınıflandırma biçimine göre oranlar şöyle bölümlenir:

1. Likidite Oranları
2. Mali Yapı Oranları
3. Faaliyet (Devir Hızı) Oranları
4. Karlılık Oranları

Şirkete ait veriler elde edilirken kullanılan oranların isimleri ve formülleri ise tablo 2'de yer almaktadır.

Tablo 2: Oran Analizinde Kullanılan Oranlar Ve Formülleri

LİKİDİTE ORANI
Cari Oran = Dönen Varlıklar / Kısa Vadeli Yabancı Kaynaklar
Likidite (Asit-Test) Oranı = (Dönen Varlıklar - Stoklar) / Kısa Vadeli Y.K.
Nakit Oran = (Hazır Değerler + Menkul Kıymetler) / Kısa Vadeli Yabancı Kaynaklar
MALİ YAPI ORANI
Yabancı Kaynakların/aktif toplamına oranı = Toplam Borçlar / Aktif Toplamı
Öz Kaynaklar/Aktif toplamı oranı = Öz Sermaye / Aktif Toplamı
Duran Varlıklar / Öz Kaynaklar Oranı = Duran Varlıklar / Öz Kaynaklar
Dönen Varlık / Aktif Toplamı Oranı = Dönen Varlıklar / Aktif Toplamı
FAALİYET ORANI
Stok Devir Hızı Oranı = Satılan Malın Maliyeti / Ortalama Stoklar
Alacak Devir Hızı Oranı = Net Satışlar / Ortalama Ticari Alacaklar
Duran Varlıklar Devir Hızı Oranı = Net Satışlar / Net Duran Varlıklar
Ticari Borçlar Devir Hızı Oranı = Satılan Malın Maliyeti / Ortalama Ticari Borçlar
KARLILIK ORANLARI
Faaliyet Karı Oranı = Faaliyet Karı / Net Satışlar
Brüt Kar Oranı = 1 – (Satılan Malın Maliyeti / Net Satışlar)
Net Dönem Karı = Dönem Net Karı / Net Satışlar

Kaynak: TC Merkez Bankası

5. BULGULAR

Çalışmanın bu kısmında AYCES Şirketinin 2017-2023 yılları arası likidite oranları ve mali yapı oranları, faaliyet oranları ve karlılık oranları ayrı ayrı tablo haline getirilmiş ayrıca TC Merkez bankasının yayınladığı verilerle karşılaştırılmıştır. Şekil bütünlüğü açısından şirket verileri ile Merkez bankası verileri ayrı ayrı tablolarda sunulmuştur.

Likidite Oranları

Likidite oranları işletmelerin elinde bulunan varlıklarla borçlarını ödeyebilme kabiliyetini gösteren orandır. Bu oran yöneticiler, yatırımcılar, kredi kuruluşları ve ortaklar için önemlidir. Cari oranın 2 olması arzu edilirken, gelişmekte olan ülkelerde 1,5 seviyelerinde olması olağan kabul edilebilir (Mazman, İtik, Ü. 2021,s. 79). Asit-test oranı, likiditenin hesaplanması bakımından cari orandan daha hassas bir sonuç veren orandır. Asit test oranının "1" olması olağan karşılanır. Nakit oranı ise likidite oranları içerisinde en hassas sonucu veren rasyo olma özelliğine sahiptir. Nakit oranının 0,20'nin altına düşmemesi arzu edilir (Aksoy, 1993:151). Tablo 3'de AYCES şirketinin 2017-2023 yılları arası likidite oranları yer almaktadır.

Tablo 3: Altın Yunus Çeşme Turistik Tesisler AŞ'nin Hesaplanan Likidite Oranları ve TC Merkez Bankası Sektör Ortalamaları (2017-2023)

	AYCES ŞİRKETİNİN VERİLERİ							MERKEZ BANKASI SEKTÖR ORTALAMALARI						
Oran Adı	**2017**	**2018**	**2019**	**2020**	**2021**	**2022**	**2023**	**2017**	**2018**	**2019**	**2020**	**2021**	**2022**	**2023**
Cari Oran	0,23	0,22	0,53	0,21	1,12	1,27	1,29	125,4	125.8	116,5	130,5	130,0	141,5	144,1
Likidite Oranı	0,21	0,20	0,47	0,20	1,07	1,20	1,21	76,4	80.3	78,4	80,2	80,6	95,4	96,9
Nakit Oran	0,10	0,07	0,27	0,13	0,62	0,86	0,99	22,2	19,9	21,9	23,8	28,6	37,5	38,0

Kaynak: Kap /Sektör ortalamaları TCMB Sektör Bilançoları (http://www3.tcmb.gov.tr/sektor/2023/menu.php) adresinden temin edilen verilerle hesaplanmıştır.

AYCES şirketinin 2017- 2023 yılları arası cari oranını incelediğimizde 2017 ile 2021 yıllarında şirketin sahip olduğu varlıkların borçları karşılama oranının oldukça zayıf olduğu görülmektedir. Özellikle 2020 yılında pandeminin etkisi ile en düşük seviyeleri görmüş, ancak 2021 yılından sonra hızlı bir toparlanma yaşamış, bu oran kısmen düzelse de arzu edilen "2" seviyelerini yakalayamamıştır.. Bu durum şirketin fon sıkıntısı yaşadığını ve yeteri kadar nakit girişi sağlayamadığı nakit problemi yaşamış olabileceği anlamına gelmektedir, elbette bu oran tek başına yeterli değildir. Asit test oranı, firmanın stokları haricinde elindeki varlıkları ile borçlarını ödeyebilme gücünü gösteren bir orandır. İşletmelerin elinde bulunan stoklar anında nakite dönüştürülmez bu sebeple borçlar ödenirken stokları göz ardı etmek daha hassas sonuç vermektedir. 2017- 2023 yılı verilerini incelediğimizde cari oranda olduğu gibi 2021 yılına kadar şirketin nakit problemi yaşadığı 2021 yılından sonra ise arzu edilen seviye olan "1" düzeyinin üzerindedir ve borçlarını ödeyebilme kapasitesinin arttığı gözlemlenmektedir. Bu oranların cari oran ile de uyumlu olduğu söylenebilir. Nakit oran işletmelerin borçlarını ödeyebilme oranını gösteren en hassas oranlardan birisidir. Bu oranın ortalama "0,20" düzeyinde olması arzu edilir. Tabloyu incelediğimizde şirketin 2019 yılında 0,27 gibi bir oran elde ettiği görülmektedir bu seviye kabul edilebilir bir orandır. Bu oran"0,27" stoklar satılmasa ve alacaklar tahsil edilmese de borçların ödenebileceği anlamına gelmektedir. 2020 yılında bu oran biraz gerilese de diğer 2021,2022,2023 yılarında arzu edilen seviyenin oldukça üzerinde seyir etmiştir.

TC Merkez bankasının konaklama sektörüne ait her 3 yılda bir düzenli olarak yayınladığı sektör ortalamalarını incelediğimizde üç oran içerisinde her yıl sadece nakit oranının istenilen düzeyde olduğu görülmektedir. Bu durum konaklama sektörünün genel olarak kısa vadeli borçlarını ödeyebilme de sorun

yaşamadığı anlamına gelmektedir. 2022 ve 2023 yılları sektörün en rahat olduğu yıllar olarak yorumlanabilir. AYCES şirketi ile merkez bankası verilerini cari oran acısından karşılaştırdığımızda AYCES şirketinin sadece 2021, 2022 ve 2023 yıllarında merkez bankası verilerine kısmen yaklaştığını söylenebilir. Asit test oranı açısından incelediğimizde 2017 den 2020 ye kadar AYCES şirketi arzu edilen seviye den oldukça uzak olsa da 2021,2022,2023 yıllarında konaklama sektörünün ortalamalarına göre oldukça başarılı bir seyir izlemiştir. Nakit oranı açısından ise AYCES şirketini ve sektör ortalamalarını karşılaştırdığımızda AYCES şirketinin 2021,2022,2023 yıllarında sektör ortalamalarına göre yani sektördeki diğer şirketlere göre daha iyi bir performans sergilediği söylenebilir.

Mali Yapı Oranları

Mali yapı oranları işletmenin borçlanma kapasitesini, duran varlıklarının finansman kaynağını, öz kaynakların varlıklar içerisinde ki payını gösteren işletmeye çok yönlü bilgiler veren oranlardır. Tablo 4'seçilmiş mali yapı oranlarına ait AYCES şirketinin 2017 ile 2023 yıllarına ait verileri yer almaktadır.

Tablo 4. Altın Yunus Çeşme Turistik Tesisler AŞ'nin Hesaplanan Mali Yapı Oranları ve TC Merkez Bankası Sektör Ortalamaları (2017-2023)

Oran Adı	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023
Yabancı Kaynakların/Aktif toplamına oranı	0,24	0,24	0,20	0,22	0,17	0,14	0,18	76,0	81,7	79,6	86.0	91,6	71,3	73,4
Öz Kaynaklar/Aktif toplamı oranı	0,76	0,76	0,80	0,78	0,83	0,86	0,82	24,0	18,3	20,5	14,1	8,0	28,7	26,5
Duran Varlıklar / Öz Kaynaklar Oranı	0,82	0,85	0,82	0,82	0,86	0,87	0,83	113,2	80,2	101,2	68,3	42,7	89,8	70,6
Dönen Varlıklar / Aktif Toplamı Oranı	29,1	28,2	23,2	27,1	16,3	21,4	20,1	35,5,	36,2	376	37,7	41,7	40,1	47,0

Kaynak: Kap /Sektör ortalamaları TCMB Sektör Bilançoları (http://www3.tcmb.gov.tr/sektor/2023/menu.php) adresinden temin edilen verilerle hesaplanmıştır

Yabancı kaynakların/aktif toplamına oranı, toplam varlıklarda yabancı kaynakların miktarını gösteren bir rasyodur. 2017–2018 yıllarında şirketin borçluluk seviyesi, aynı düzeyde "0,24" gerçekleşmiştir. Genel anlamda borçlanma oranı kontrol altındadır. 2019 yılında borç oranı 0,20'ye düşmüş ve borçlar azaltılmış, pandemi yılında ise küçük bir artış "0,22" gerçekleşmiştir. İşletme bu yılda nakit ihtiyacı nedeniyle borç kullanmış olabilir.2021 ve 2022

yılında borçlanma düzeyi tekrar azalmış (0,17 ile 0,14) ,2023 yılında ise "0,18" ,düzeyine yükselmiştir. Yabancı kaynak kullanımının genel anlamda kabul edilebilir bir düzeyde olduğu söylenebilir. Öz Kaynaklar/Aktif toplamı oranı da işletmeler için önemli bir göstergedir. Bu oran, şirketin varlıklarının ne kadarının öz sermaye ile finanse edildiğini gösterir. Şirketin genel durumunu değerlendirdiğimizde varlıklarının büyük kısmı öz kaynak ile finanse ettiğini söylenebilir. Oran yıllara itibari ile %76 -%82 oranında seyretmiştir. Bu oran borçlanma ile finansman elde edilmediğini, öz kaynağa dayalı finansmana önem verildiği şeklinde yorumlanabilir. Şirketin finansal riskinin düşük olduğu da bu rasyolara bakılarak söylenebilir. Duran Varlıklar / Öz Kaynaklar Oranı bir firmanın öz kaynaklarının duran varlıklarını karşılama derecesini gösteren bir rasyodur. 2017 ile 2023 yılları arası Duran Varlıklar / Öz Kaynaklar Oranı 0,82–0,87 arasında bir dağlım göstermiştir**.** Yani duran varlıkların büyük kısmının öz kaynakla finanse edildiği söylenebilir. Dönen Varlıklar / Aktif Toplamı Oranı toplam varlıklar içerisinde dönen varlık oranı gösteren bir rasyodur. Bu oran üretim işletmelerinde ve ticari işletmelerde farklılık gösterebilir. Dönen varlıkların aktif içerisindeki oranının zaman içerisinde %16 ile 29,1 oranında dalgalı bir seyir izlediği görülmektedir. Şirketin likidite seviyesinin yüksek olduğu stok ve alacak yönetiminin dengeli olduğu söylenebilir. Genel olarak şirketin borç kullanımının düşük, öz kaynak yapısının güçlü ve öz kaynak kullanım oranının yüksek olduğu, borç ödeme kabiliyetinin yüksek olduğu, söylenebilir. Ayrıca şirket duran varlıklarını öz kaynakları ile finanse ettiği finansal riskin düşük olduğu söylenebilir

Çalışmaya konu olan şirketin verilerini merkez bankasının verileri ile karşılaştırdığımızda, yabancı kaynakların/aktif toplamına oranında öz kaynak ile finansmanının yüksek düzeyde olduğu görülmektedir. Ancak merkez bankası ortalamalarında tam tersi bir durum söz onusundur sektörün genellikle Öz kaynak ile finansman yöntemini değil çoğunlukla yabancı kaynakla finansman yolunu seçtiği görülmektedir. Bu anlamda AYCES şirketi sektör ortalamalarına dahil olan şirketler göre farklılık göstermektedir. Bu durum şirketin finansal yapısının güçlü olduğunu borçlanma kapasitesinin yüksek olduğunu ifade etmektedir. Çalışmaya konu olan AYCES şirketinin dönen varlıklarının aktif toplamındaki yeri ortalama yüzde 20 civarında iken merkez bankası sektör ortalamalarını incelediğimizde %35 ile 47 oranında değişkenlik gösterdiği görülmektedir. AYCES şirketinin duran varlık yatırımının yüksek düzeyde olduğu, sektör ortalamalarına dahil olan şirketlerin ise duran varlık oranın daha düşük olduğu görülmektedir. Dönen varlıkların miktar olarak, kısa vadeli yabancı kaynakları ödeyecek düzeyde olması tercih edilir, AYCES şirketinin

dönen varlık oranı düşük olsa dahi nakit oranının yüksek olması (0,99), kısa vadeli borçları ödeme konusunda sorun yaşamayacağı şeklinde yorumlanabilir.

Faaliyet Oranları

Faaliyet oranı bir firmanın varlıklarını kullanarak gelir elde etme becerisini ölçer. Tablo 5'de Altın Yunus Çeşme Turistik Tesisler AŞ'nin hesaplanan faaliyet oranları ve TC merkez bankası sektör ortalamaları yer almaktadır.

Tablo 5. Altın Yunus Çeşme Turistik Tesisler AŞ'nin Hesaplanan Faaliyet Oranları ve TC Merkez Bankası Sektör Ortalamaları(2017-2023)

Oran Adı	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023
Stok Devir Hızı Oranı	4,10	8,14	7,52	2,67	12,22	12,35	13,21	13,1	14,6	14,2	8,8	14,4	14,4	13,1
Alacak Devir Hızı Oranı	6,59	12,12	14,69	4,91	26,55	16,34	11,97	15,1	18,0	20,9	15,1	18,0	30,1	28,8
Ticari Borçların Devir Hızı Oranı	4,59	5,64	7,13	5,26	5,90	11,36	8,50	6,9	8,0	8,1	5,1	8,0	10,7	10,9

Kaynak: Kap /Sektör ortalamaları TCMB Sektör Bilançoları (http://www3.tcmb.gov.tr/sektor/2023/menu.php) adresinden temin edilen verilerle hesaplanmıştır

Stok devir hızı, bir firmanın bir yıl içerisinde stoklarını kaç kez yenilediğini gösteren önemli bir finansal göstergedir. Yılda kaç defa stok da ki ürünlerin tükendiğini ve yerlerine yenilerinin alındığını gösterir. Ülkü AYCES şirketinin 2017 - 2023 yılları arası stok devir hızı oranlarını incelediğimizde 2020 yılında stok devir hızının mevcut yıllar arasında en düşük seviyelerde olduğu görülmektedir (2,67). 2023 yılında ise stok devir hızının en yüksek olduğu dönemdir.2020 yılındaki pandemi dönemini mevcut durumun dışında tutarsak diğer yıllarda istikrarlı bir artış olduğu söylenebilir. Alacak devir hızı işletmelerin yılı içerisinde kaç kez alacakların tahsil edildiğini gösteren bir rasyodur. Alacak devir hızı 2017 yılında 6,59 düzeyindedir bu oran bir sonraki yılda 2018,2019 yıllarında artış eğilimi göstermiş ardından 2020 yılında pandemi dönemimde en düşük seviyede gerçeklemiştir (4,91). Pandemiden bir sonraki yılda yani 2021 yılında şirket alacak sentlerini tahsilatında önemli bir ivme yakalamış ve 26,55 düzeyine yükselmiştir. Fakat 2022 ve 2023 yılında yaşanan enflasyonist ortam ve kredi hacimlerinin daraltılması sebebi ile 2021 yılındaki seviyeden uzaklaşılmıştır.

Ticari borçlar devir hızı, işletmenin borçlarını ne sıklıkla ödediğini gösteren rasyodur. AYCES Şirketinin 2017- 2023 yılları arası ticari borçlarını ödeme gücüne baktığımızda 2017 yılında 4,59 seviyesinden 2018,2019 yıllarında artış eğilimi göstermiş 5,64 ile 7,13 seviyelerine çıkmıştır. 2020 yılında ise tekrar azalmıştır. 2021 2022 de tekrar artmış ancak 2023 yılında gerilemiştir. AYCES şirketinin ticari borçlarının devir hızının dalgalı bir seyir izlediği söylenebilir. Merkez bankası verilerini incelediğimizde ticari borçların devir hızının 6,9 ile 10,9 arasında değiştiği görülmektedir. Kıyaslama yaptığımızda sektörde bulunan firmaların borçlarını ödeyebilme kapasitesinin yüksek olduğu şeklinde yorumlanabilir. AYCES şirketinin verilerinin sektör ortalamasının altında kaldığı görülmektedir.2020 yılı diğer rasyolarda olduğu gibi pandemi sebebi ile düşüş eğilimi göstermiştir.

KARLILIK ORANLARI

Karlılık oranı İşletmenin varlıklarının verimliliğini ölçmek için kullanılan bir orandır. Faaliyet Karı (Zararı) / Net Satışlar Oranı İşletmenin ana faaliyet konusunda ne ölçüde karlı olduğunu tespit eden bir orandır. Oranın yüksek olması arzu edilir. Brüt kâr marjının yüksek çıkması brüt satış karının faaliyet giderleri karşıladıktan sonra işletmeyi yeterli bir faaliyet karına ulaştıracağı şeklinde yorumlanır (Çabuk ve Lazol, 2016: 208). Net Kar (Zarar) / Net Satışlar oranı işletmenin her bir TL'si ile dönem içerisinde ne kadar kar elde ettiğini tespit etmek için kullanılan bir orandır (Yenisu, 2019:33).

Tablo 6. Altın Yunus Çeşme Turistik Tesisler AŞ'nin Hesaplanan Karlılık Oranları ve TC Merkez Bankası Sektör Ortalamaları (2017-2023)

Oran Adı	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023
Faaliyet Karı (Zararı) / Net Satışlar Oranı (%)	-0,39	0,28	0,41	-2,55	0,57	-0,06	0-0,20	0,24	0,36	0,39	0,14	0,49	0,28	0 ,27
Brüt Satış Karı (Zararı) / Net Satışlar Oranı (%)	0,24	0,36	0,39	0,14	0,49	0,28	0,27	0,27	0,28	0,41	- 2,55	0,57	-0,06	- 0,20
Net Kar (Zarar) / Net Satışlar oranı (%)	-0,79	0,04	0,15	-3,34	0,52	0,32	-0,49	-0,79	0,04	0,15	- 3,34	0,52	0,32	- 0,49

(http://www3.tcmb.gov.tr/sektor/2023/menu.php) adresinden temin edilen verilerle hesaplanmıştır

Kaynak: Kap /Sektör ortalamaları TCMB Sektör Bilançoları (http://www3.tcmb.gov.tr/sektor/2023/menu.php) adresinden temin edilen verilerle hesaplanmıştır

AYCES şirketinin 2017- 2023 yılları arası faaliyet kar marjına ait verilerini incelediğimizde 2017 yılında 2020, 2022 ve 2023 yıllarında şirketin negatif değerlere sahip olduğu görülmektedir. Bu durum şirketin ana faaliyet konusunda kar elde etmediği faaliyet giderlerinin yüksek düzeyde olduğunun göstergesidir. Merkez bankası sektör ortalamalarına baktığımızda faaliyet kar marjının net kar veya zarara oranı ile ilgili herhangi bir yılda negatif değer söz konusu değildir. Bu durum sektör genelinde analize dâhil edil edilen şirketlerin ana faaliyet konularında kar elde ettiklerinin göstergesidir. Bu durumda AYCES şirketinin faaliyet giderleri olan genel yönetim giderleri ve pazarlama satış dağıtım giderleri ve araştırma giderlerini daha yakından takip etmesi gerektiği söylenebilir.

Brüt kar marjı açısından Tablo 4'ü incelediğimizde AYCES şirketinin adı gecen tüm yıllarda 0,14 ile 0,49 arasında bir oranda brüt kar marjına sahip olduğu görülmektedir. Bu oran brüt karın net satışlara bölünmesi ile elde edilir. Bu oran yapılan her satıştan geriye kalan kar marjının göstergesidir. Özellikle 2021 yılında şirketin yüksek düzeyde kar elde ettiği görülmektedir. Bu durum faaliyet kar marjı ve net kar marjı oranları ile de desteklenmeketedir.2021 yılında tüm oranlar yüksek değerlere sahiptir.2021 yılı pandemi sürecinin sonlandığı turizme ve diğer sektörlere desteklerin verildiği bir yıl olması sebebi ile sektör açısından önemli bir yıldır.

Merkez bankası sektör ortalamaları 2021 yılı verilerini incelediğimizde de aynı tablo karşımıza çıkmaktadır.2021 yılında sektör ortalaması diğer yıllara göre oldukça yüksek seviyedir. Bu durum hem analize dahil edilen AYCES şirketinin hem de merkez bankası sektör ortadamarını paralel eğilim gösterdiği şeklinde yorumlanabilir.

Net karın net satışlara oranını inceliğimizde AYCES şirketinin 2017, 2020 ve 2023 yıllarında zarar ettiği görülmektedir.2017 yılında yaşanan bu gerileme sadece analize konu olan şirket için değil merkez bankası sektör ortalamasına da yansımıştır.2017 yılında hem AYCES şirketi hem de merkez bankası sektör ortalamalarının olumsuz tablo sergilemesinin sebebi 2016 yılında yaşanan ülkemiz açısından yurtdışında tedirginlikle karşılanan darbe girişimidir. Ayrıca Rusya ile yaşanan siyasi gerginlikte bu dönemde hem şirketin hem de merkez bankası verilerine olumsuz yansımıştır.2020 yılında yaşanan Covid 19 salgını da yine hem çalışmaya konu şirketin hem de merkez bankası sektör ortalamalarının net karın net satışlara oranının negatif çıkmasına sebep olmuştur.

SONUÇ

Turizm sektörü özellikle gelişmekte olan ülkelerde döviz girdisini artıran istihdamın artmasına destek olan, bulunduğu bölgede gelir düzeyinin artmasına katkı sağlayan bir sektör konumundadır. Ayrıca sektör, diğer sektörlerden farklı olarak bulunduğu bölgenin yaşam biçiminin gelişmesine de yardımcı olmaktadır. Yatırımcılar açısından da sektör getirisi yüksek sektör konumundadır. Likidite oranı açsından AYCES şirketinin, TC Merkez bankasının konaklama sektörüne ait her 3 yılda bir düzenli olarak yayınladığı sektör ortalamalarını incelediğimizde üç oran içerisinde her yıl sadece nakit oranının istenilen düzeyde olduğu görülmektedir. Bu durum konaklama sektörünün genel olarak kısa vadeli borçlarını ödeyebilme de sorun yaşamadığı anlamına gelmektedir. Asit test oranı açısından incelediğimizde 2017 den 2020 ye kadar AYCES şirketi arzu edilen seviye den oldukça uzak olsa da 2021,2022, 2023 yıllarında konaklama sektörünün ortalamalarının başarılı bir seyir izlediği söylenebilir. Nakit oranı açısından ise AYCES şirketini ve sektör ortalamalarını karşılaştırdığımızda AYCES şirketinin 2021,2022, 2023 yıllarında sektör ortalamalarına göre yani sektördeki diğer şirketlere göre daha iyi bir performans sergilediği söylenebilir.AYCES Şirketinin varlık finansmanında öz kaynak kullanımının, yüksek düzeyde olduğu görülmektedir. Ancak merkez bankası ortalamalarında tam tersi bir durum söz konusundur sektörün çoğunlukla yabancı kaynakla finansman yolunu seçtiği görülmektedir. Bu anlamda AYCES şirketi ile sektör ortalamalarına dahil olan şirketlere göre farklılık göstermektedir. Bu durum şirketin finansal yapısının güçlü olduğunu borçlanma kapasitesinin yüksek olduğu şeklinde yorumlanabilir. Çalışmaya konu olan AYCES şirketinin dönen varlıklarının aktif toplamındaki yeri ortalama yüzde 20 civarında iken merkez bankası sektör ortalamalarını incelediğimizde %35 ile % 47 oranında değişkenlik gösterdiği görülmektedir.

Net karın, net satışlara oranını inceliğimizde AYCES şirketinin 2017, 2020 ve 2023 yıllarında zarar ettiği görülmektedir.2017 yılında yaşanan bu gerileme sadece analize konu olan şirket için değil merkez bankası sektör ortalamasına da yansımıştır.2017 yılında hem AYCES şirketi hem de merkez bankası sektör ortalamalarının olumsuz tablo sergilemesinin sebebi 2016 yılında yaşanan ülkemiz açısından yurtdışında tedirginlikle karşılanan darbe girişimidir. Ayrıca Rusya ile yaşanan siyasi gerginlikte bu dönemde hem şirketin hem de merkez bankası verilerine olumsuz yansımıştır.2020 yılında yaşanan Covid 19 salgını da yine hem çalışmaya konu şirketin hem de merkez bankası sektör ortalamalarının net karın net satışlara oranının negatif çıkmasına sebep olmuş tur.

KAYNAKÇA

Akdoğan, N. 2010, Tenker, N. Finansal Tablolar ve Mali Analiz Teknikleri, (On birinci Baskı), Gazi Kitapevi, Ankara

Akgüç, Ö. (2011). Mali Tablolar Analizi. İstanbul: Avcıol Basım Yayın

Aksoy, A. (1993). İşletme Sermayesi Yönetimi. Gazi Büro Kitabevi, Ankara.

Altın, H. ve Süslü, C. (2018). Borsa İstanbul'da İşlem Gören Turizm Şirketlerinin Performanslarının Değerlendirilmesi: Lokanta Ve Oteller Üzerine Bir Uygulama, Maliye ve Finans Yazıları, 109:30-50.

Atlı, Y. & Demir, Ö. (2017). Borsada İşlem Gören Özel Bir Sağlık Kuruluşunun Finansal Tablolarının Oran Analizi Yöntemi İle Değerlendirilmesi. Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, 31(4), 923-937.

Bilici, N. (2019). Turizm Sektörünün Finansal Performansının Oran Analizi Ve Topsis Yöntemiyle Değerlendirilmesi. Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 23(1), 173-194.

Çabuk, A., Lazol, İ. (2013). Mali Tablolar Analizi, Ekin Yayıncılık, Bursa.

Çalış, Y. E., Ünal, İ. H., Güven, B. & Çanakçı, S. (2018). Borsa İstanbul'da Faaliyet Gösteren Lokanta Ve Oteller Sektörünün Finansal Durum Ve Performanslarının Değerlendirilmesi. Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 11, 293-318.

Deran, A., & Erduru, Ü. İ. (2018). Karayolu Ve Denizyolu Yük Taşımacılığı Sektörlerinin Finansal Performans Analizi: Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası Sektör Bilançoları Üzerine Bir Araştırma. *Muhasebe ve Vergi Uygulamalari Dergisi (MUVU)/Journal of Accounting & Taxation Studies (JATS)*, *11*(3).

Erdoğan, M. ve Yamaltdınova, A. (2018). Borsa İstanbul'a Kayıtlı Turizm Şirketlerinin 2011-2015 Dönemi Finansal Performanslarının Topsis İle Analizi. Optimum Ekonomi ve Yönetim Bilimleri Dergisi, 5(1): 19-36

Ertürk, M. (2024). Konaklama Sektörü Finansal Performansının Diğer Hizmet Alt Sektörleri ile Karşılaştırılması, İşletme Araştırmaları Dergisi, 16 (4), 2791-2809

İtik, Ü., M. (2025). "Muhasebe Alanında Kalite Maliyeti Kavramının Bibliyometrik Analizi: Yayın Trendleri ve Bilimsel İşbirlikleri" Muhasebe ve Denetime Bakış Dergisi (Yıl: 2025, Sayı: 74, Sayfa : 165-190) https:// doi.org/10.55322/mdbakis.1514882

Keleş, D. (2021), "Turizm İşletmelerinde Rasyo Yöntemi İle Finansal Performans Analizi: Konaklama İşletmeleri Üzerine Bir Değerlendirme". Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 25(4), 1485-1496. https://doi.org/10.53487/ataunisosbil.952122

Lazol, İ., & Çabuk, A. (2005). Mali Tablolar Analizi. Nobel Yayın Dağıtım, Ankara, 354s.

Mazman İtik, Ü. (2021). Bir Tekstil Firmasının Finansal Performansının Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası Sektör Ortalamarı İle Karşılaştırlması (2017- 2019). Muhasebe ve Finans İncelemeleri Dergisi, 4 (1), 77-90. DOI: 10.32951/mufider.867217

Onut, S. ve Demir, M. (2024). Mali Tablo Okuryazarlığı ve Bu Okuryazarlık Kapsamında Oran Analizlerinin İncelenmesi. Uluslararası İktisadi Ve İdari Akademik Araştırmalar Dergisi, 4(1), 47-62.

Paça, M., & Tekel Karabulut, M. (2019). Finansal Rasyolar İle Finansal Performans: Bist Ve Turizm. Uluslararası Global Turizm Araştırmaları Dergisi, 3(1), 53-65.

Solmaz, A.S. (2019). "Turizmin Doğuşu: Sosyolojik Bir Olgu Olarak Turizm Nasıl Ortaya Çıktı?, Journal Of Social, Humanities and Administrative Sciences, 5(19): 867-882

Yenisu, E. (2019). Finansal Tabloların Oran Analizi ile İncelenmesi: Adese örneği. Aksaray Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 3(1), 19-45.

İNTERNET ADRESLERİ

https://www.atilim.edu.tr/manzara-politik/?p=932

https://www.iletisim.gov.tr/turkce/dis_basinda_turkiye/detay/turizmturkiye-2024-yilinda-turizm-geliri-60-milyar-dolarin-uzerinde

https://www3.tcmb.gov.tr/sektor/#/tr/I/551/oteller-ve-benzeri-konaklama-yerleri

https://www.musiad.org.tr, Müsiad Turizm Sektör Kurulu Raporu Turizm Durum Değerlendirme Raporu (Sayısal ve Sektörel Değerlendirme)

https://www.turizmaktuel.com/haber/turkiye-deki-otel-sayisi-aciklandi

https://www3.tcmb.gov.tr/sektor/#/tr/I/551/oteller-ve-benzeri-konaklama-yerleri

https://www.kap.org.tr/tr

5. Bölüm

Kırşehir İlinin Gastronomik Yapısı ve Gastronomi Turizmi Potansiyeli

Ayhan DAĞDEVİREN[1]

Giriş

Pek çok sözlükte gastronomi, iyi/lezzetli yemek yeme sanatı ve/veya bilimi olarak tanımlanmaktadır. Bilindiği kadarıyla gastronomi kelimesinin en eski kullanımı Antik Yunanistan'a dayanmaktadır. MÖ 4. yüzyılda Sicilyalı Yunan Archestratus, Akdeniz bölgesine dair en eski yiyecek ve şarap rehberini temsil eden bir kitap yazmıştır. Gastronomia, bu kitabın başlıklarından biridir (Santich, 2004: 16). Antik Yunancada gastros, mide; nomos ise kural anlamına gelmektedir. Dolayısıyla gastronomi, kısaca yeme ve içmeyle ilgili kuralları ifade etmektedir. Gastronomi; neyin, ne kadar, nasıl, nerede, ne zaman, neden, hangi biçimde ve hangi bileşenlerle birlikte yenilip içileceğine dair tavsiye veya rehberliği bünyesinde barındıran bir disiplin olarak görüldüğü gibi yenilen ve içilenlerin yanında gıdanın temas ettiği tüm unsurları kapsayan bir disiplin olarak da görülmektedir (Santich, 2004: 16; Scarpato, 2002: 4; Scarpato, 2003: 52).

Ülkeler, bölgeler ve yöreler, ekonomik kalkınmalarını desteklemek ve destinasyon imajlarını güçlendirmek amacıyla turizmin geliştirilmesine yoğun çaba göstermektedirler. Günümüzde turizm planlama süreçleri ve stratejik gelişim yaklaşımları, doğal ve kültürel kaynakların etkin değerlendirilmesine ve bu kaynakların sosyal, kültürel ve politik dinamiklerle uyumlu biçimde bütünleştirilmesine dayanmaktadır. Bir turizm destinasyonunun sunduğu ürün portföyü, farklı mal ve hizmetlerden oluşmakta olup gıda unsuru özellikle son yıllarda turizmi gelişmekte olan destinasyonlar açısından giderek daha belirleyici bir konuma ulaşmıştır. Bu bağlamda gastronomi turizmi, yalnızca yükselen bir turizm türü olmakla kalmayıp aynı zamanda destinasyonların farklılaşmasını ve rekabet avantajı elde etmesini sağlayan stratejik bir araç olarak öne çıkmaktadır (Horng ve Tsai, 2012: 277–278). Gastronomi turizmi, ziyaretçinin seyahati sırasında gıda ve ilgili ürün ve aktivitelerle bağlantılı deneyimler yaşamasıyla karakterize edilen bir turizm türüdür. Otantik,

[1] Doç. Dr., Çankırı Karatekin Üniversitesi, Turizm Fakültesi, Turizm İşletmeciliği Bölümü,
ORCID ID: 0000-0003-0004-8007

geleneksel ve/veya yenilikçi mutfak deneyimlerinin yanı sıra, gastronomi turizmi; yerel üreticileri ziyaret etmek, yemek festivallerine katılmak ve yemek pişirme derslerine katılmak gibi diğer ilgili aktiviteleri de içermektedir (UN Tourism, n.d.).

Gastronomi, turizmle bütünleştiğinde kültürel bir unsur olmanın ötesine geçerek bölgeler arası gelişmişlik farklarının azaltılmasına katkı sağlayan önemli bir araç hâline gelmektedir. Yerel ürünler ve özgün mutfak kültürü üzerinden şekillenen gastronomi turizmi, bölge ekonomilerine doğrudan katkı sunmakta ve kırsal alanlar başta olmak üzere yerel kalkınmayı desteklemektedir. Bu durum, gastronomi turizminin planlı ve sürdürülebilir biçimde geliştirilmesi gerekliliğini de gündeme getirmektedir.

Gastronominin turizmle bütünleşen yapısı ve destinasyonlara sağladığı katkılar göz önünde bulundurulduğunda, özgün yöresel lezzetleri ve kültürel birikimiyle öne çıkan Kırşehir ili incelenmeye değer bir örnek oluşturmaktadır. İç Anadolu Bölgesi'nin Orta Kızılırmak Bölümü'nde yer alan Kırşehir, 38°50'–39°50' kuzey enlemleri ile 33°30'–34°50' doğu boylamları arasında konumlanmaktadır. İlin yüzölçümü 6.530 km², denizden yüksekliği ise 985 metredir. Hâkim doğal bitki örtüsü bozkırdır. Tarım alanlarının payı %68,2'dir. Bunun %40'ını tarla ürünleri ekim alanı, %25,3'ünü nadas alanı, %2,6'sını bağ-bahçe ve %0,3'ünü de tarıma elverişli olup kullanılmayan arazi oluşturmaktadır. Bunun dışında kalan arazi kullanımında çayır ve mera alanı, %19,9; orman alanı %3,7; tarıma elverişli olmayan alan ise %8,2 paya sahiptir (Kırşehir Valiliği, t.y.a.). Bu doğal koşullar ve arazi dağılımı, ilde yetiştirilen ürünlerin çeşitliliğini ve mutfak kültürünün temel unsurlarını etkilemektedir. Tahıl üretimi ve hayvancılık faaliyetlerinin etkisiyle ilin yöresel mutfağında bulgur, un ve hayvansal ürünlere dayalı gıdalar öne çıkmaktadır.

Son yıllarda Türk turizm literatüründe gastronomiye yönelik ilginin belirgin biçimde arttığı, özellikle Türk mutfak kültürünü ele alan araştırmaların bu mutfağın zenginliğini ve çeşitliliğini derinlemesine incelemeye yöneldiği görülmektedir. Bu çerçevede yöresel mutfak kültürlerine odaklanan araştırmalar da önemli bir çalışma alanı hâline gelmiştir (Kara, 2025: 516–517). Turistlerin tatil yapacakları yer seçiminde de yöresel mutfak kültürünün önemli bir rol oynadığı bilinmektedir (Canbolat vd., 2016: 78).

Bu bölümde Kırşehir ilinin gastronomisi ve gastronomi turizmi potansiyeli kapsamlı bir bakış açısıyla incelenmiştir. Bu doğrultuda öncelikle Kırşehir gastronomisine genel bir bakış sunulmuş; ardından Kırşehir'in coğrafi işaret tescilli gıda ürünleri ile coğrafi işaret başvurusu yapılan ürünleri ele alınmıştır. Devamında ilin başlıca yöresel lezzet duraklarına ve Kırşehir'de düzenlenen gastronomi etkinliklerine yer verilmiştir. Son olarak sonuç ve öneriler

bölümünde elde edilen veriler ışığında Kırşehir'in gastronomisi ve gastronomi turizmi bütüncül bir yaklaşımla değerlendirilmiş, gastronomide ve gastronomi turizminde gelişimine yönelik öneriler sunulmuştur.

Kırşehir Gastronomisine Genel Bir Bakış

Kırşehir'de beslenmenin temel unsurlarını tahıllar, et ve süt ürünleri oluşturmaktadır (Şahin, 2007: 352). Kırşehir'de özellikle yufka, erişte, salça ve pekmez yapımı; insanların imece usulüyle gerçekleştirdikleri, paylaşım ve birlik duygusunu güçlendiren ortak bir üretim pratiğini ifade etmektedir. Bu süreçlerde üretime ilişkin bilgi, beceri ve gelenekler kuşaktan kuşağa aktarılırken ortaya çıkan ürünler, aynı zamanda toplumsal bağların ve kültürel sürekliliğin somut birer yansıması hâline gelmektedir.

Kırsal kesimde başta biber, domates, fasulye ve patlıcan olmak üzere çeşitli sebzeler yetiştirilmektedir. Sebze üretiminin en yoğun olduğu alan Çayağazı (Cemele) kasabasıdır. "Cemele Biberi", kasabanın akla gelen ilk ürünüdür. Yörede bu biberden sonra tercih edilen diğer bir biber türü ise "Aydoğmuş Biberi"dir. Kaman Cevizi, kalitesiyle bilinirliği yüksek bir üründür. Bağcılık, geçmişteki düzeyini korumamakla birlikte günümüzde de sürdürülmektedir. Özellikle Toklumen, bağcılık faaliyetiyle öne çıkmaktadır. 1935 ve 1939 yıllarında iki defa Kırşehir'e gelen yazar Nahid Sırrı Örik, Kırşehir'in ucu bucağı olmayan bahçelerinden bahsetmekte, üzüm, elma ve armutlarına değinmektedir (Erdoğan, 2024: 83; Şahin, 2007: 352). Kırşehir; ayvası, eriği, ve kayısısı ile de öne çıkan bir ildir. Kayısının kullanıldığı çirleme ve kayısı yağlama ile ayvadan yapılan ayva boranısı, Kırşehir'in gastronomide özgün karakterini yansıtan ürünlerdendir.

Kırşehir'de elma, armut ve üzümün halk arasında "kışlık" olarak adlandırılan ve uzun süre muhafazaya elverişli yerel çeşitleri yetiştirilmektedir. Bu meyvelerden armut ve üzüm, geleneksel "hevenk" yöntemi kullanılarak kurutulmakta, bu kapsamda meyveler sapları korunarak toplanmakta ve bir gün süresince güneşte bekletilmektedir. Ardından iplere dizilen meyveler, kiler ya da mahzen gibi serin ve havadar alanlarda saklanmaktadır. Kurutulan meyveler, yörede nohutlu tatlı gibi geleneksel ürünlerin hazırlanmasında da değerlendirilmektedir (Kırşehir Öğrenim Gençliğine Yardım Derneği, t.y.). Bunun yanı sıra, son yıllarda Kırşehir'de jeotermal enerji kaynaklarından yararlanılarak sebze ve meyve kurutma işlemi de yapılmaktadır (Boyacı vd., 2018).

Pekmez; yörede doğrudan tüketildiği gibi ahi helvası, aside (yöresel ifadeyle haside), kayısı yağlama, köftür, kedi batmaz, pestil ve pelte gibi tatlılarda şeker yerine tatlandırıcı olarak da kullanılmaktadır. Kırşehir yöresinde ayva dolması,

ayva boranısı ve çirleme gibi etli yemeklerde de pekmez kullanılması yörenin kendine has bir mutfak kültürü olduğunun göstergesidir (Erdoğan, 2024: 83).

Keme, eskiden bol miktarda tüketilen doğal bir besin maddesi olup ateşte közlenerek ekmek arasında yendiği gibi pilava katılarak da değerlendirilmektedir. Pürçüklü de eskiden bol miktarda tüketilen bir besin maddesiydi. Yufka üretimi, geleneksel olarak tandırlarda ateş üzerine yerleştirilen saclar üzerinde yapılmakta olup bu yöntem günümüzde de sürdürülmekle birlikte özellikle şehir merkezlerinde daha küçük ölçekli saclara uyarlanmıştır. Yörenin en yaygın et yemeği, çullamadır. Ayrıca pirzola türü etler, küllenmiş ateşte pişirilmekte olup bu şekilde pişirilen etler, Kırşehir'de "söğürme" olarak adlandırılmaktadır (Şahin, 2007: 352).

Çiçekdağı, Kırşehir'de hayvancılığın öne çıktığı ilçelerden biridir. Çiçekdağı'nda çanak peyniri, diğer yörelerde ise basma peynir, küp peyniri, çömlek peyniri olarak ifade edilen peynir türü, yörenin beslenme kültüründe önemli bir yere sahiptir. "Süt kesmiği" veya "kestirme" olarak adlandırılan peynir, sütün kesilmesiyle elde edilen lor türünde bir peynirdir ve yörede özellikle börek ve çöreklerde kullanılır. Öte yandan "teleme peyniri", yaylalarda çobanlar tarafından koyun sütüne birkaç damla teleme otu öz suyu eklenerek yapılan ve yoğurttan biraz daha yoğun kıvamlı bir peynir türüdür. Ayrıca yörede kaşar peyniri ve çökelek üretimi de yapılmaktadır. Kırşehir sofralarında tereyağın yanı sıra kuyruk yağına da rastlamak mümkündür. Kuyruk yağı, günümüzde kullanımı azalan yağlardan biridir. Yörede kuyruk yağının kavrulmasıyla elde edilen ve cızırdak, cizirtlek, kakırdak, küzürek ile küzürük olarak adlandırılan yöresel besin maddesi, yumurtayla birlikte tüketilmekte veya sac böreklerinde iç harcı olarak kullanılmaktadır (Erdoğan, 2024: 83; Şahin, 2007: 352; Ticaret Bakanlığı, 2021).

Tablo 1'de gruplarına göre Kırşehir'in gastronomi ürünlerine yer verilmiştir. Ana yemeklerden turşulara kadar listelenen bu ürünler, Kırşehir'in tarihsel ve kültürel birikimini yansıtmaktadır ve Kırşehir'in özgün gastronomik mirasının önemli unsurlarını oluşturmaktadır. Her ne kadar bazı ürünler, başka illerde de görülse bile kullanılan yerel malzemeler, pişirme teknikleri ve yöreye özgü yorumlar sayesinde Kırşehir mutfak kültüründe kendine has bir kimlik kazanmıştır. Tabloda verilen bazı ürünler, popülerliğini korurken bazıları zamanla sofradaki yerini büyük ölçüde kaybetmiştir. Örneğin, içecekler arasında Özbağ Gazozu günümüzde popülerliğini korurken gül şerbeti, geçmişte sofralarda yaygın olarak tüketilmiş, zamanla üretimin azalmasıyla yerini büyük ölçüde kaybetmiş ve sofralardaki tüketimi sınırlı hâle gelmiştir.

Tablo 1. Kırşehir'in Gastronomi Ürünleri

Ürün Grubu	Ürün Adı
Ana Yemekler	Arap Köftesi, Ayva Boranısı, Bamya, Biber Göbeği, Bostan Kavurması, Bostan ve Kelek Kebabı, Çılbır (Salçalı), Çirleme, Çömlekte Kelle Paça, Çömlekte Kuru Fasulye, Çullama, Ete Basma Patlıcan, Fasulye Kavurması, Göğ Firek, Gül Cacığı, Güveç, Karnıyarık, Kenger Kavurması, Keşkef, Kıymalı Keme, Kıymalı Sızgıt, Madımak, Pancar Çırpması, Parpılama, Pazı Kavurması, Pirinçli Köfte, Sahan Patatesi, Semizotu, Sulu Köfte, Süla Kabağı, Topalak, Yahni, Yumurtalı Keme
Çorbalar	Bozaş, Düğür Çorbası, Erişteli Mercimek Çorbası, İşkembe Çorbası, Katma Aş, Kesme Çorbası, Un Çorbası, Yoğurt Çorbası
Dolmalar/Sarmalar	Ayva Dolması, Efelek (*Yöresel ifadeyle* Evelek) Sarması, Etli Sebze Dolması, İşkembe Dolması, Kabak Çiçeği Dolması, Kuru Biber Dolması, Kuru Patlıcan Dolması, Yaprak Sarması
Hamur İşleri	Bazlama, Çörek, Erişte Mantı, İçli Mantı, Muska Mantısı, Peynirli Cevizli Erişte, Sac Böreği*, Su Böreği, Tepsi Mantısı
Hoşaflar/Kompostolar	Ayva Hoşafı, Elma Hoşafı, Erik Hoşafı, Kayısı Hoşafı, Üzüm Hoşafı, Vişne Hoşafı (*Bu meyvelerin kompostosu da yapılmaktadır.*)
İçecekler	Gül Şerbeti, Özbağ Gazozu
İştah Açıcılar	Besmeç, Çılbır, Çemen, Kısır, Kuru Patlıcanlı Biber Kavurması, Mantar, Patlıcan Patlatması, Yumurta Yaprağı
Kahvaltılıklar	Baltacı Yumurtası, Cızlama, Ciğer Kavurma, Çığırtma, Dönderme, Ekmek Balığı, Oğmaç, Patates Kavurma, Soğanlama
Pilavlar	Ahi Pilavı, Erişte Pilavı, Kürt Pilavı, Lepe, Mercimekli Bulgur Pilavı, Şam Pilavı
Reçeller	Ayva Reçeli, Böğürtlen Reçeli, Çilek Reçeli, Domates Reçeli, Gül Reçeli, Kayısı Marmelatı, Kayısı Reçeli, Kuşburnu Marmelatı, Pekmez, Süla Kabağı Reçeli, Vişne Reçeli
Tatlılar	Ahi Helvası, Aside (*Yöresel ifadeyle* Haside), Aşure, Baklava, Büzme Tatlı, Höşmerim, Kabak Tatlısı, Kayısı Yağlama, Kedi Batmaz, Köftür, Paluze, Pelte, Sütlü Kabak, Un Helvası, Üzüm Yağlama, Yumurta Tatlısı
Turşular	Dolma Biber Turşusu, Patlıcan Turşusu, Domates Turşusu, Karışık Turşu, Kelek Turşusu, Salatalık Turşusu

*Özellikle patlıcanlı iç harç kullanılarak yapılan sac böreği, Kırşehir mutfağında ayrıcalıklı bir yere sahiptir.

Kaynak: Büyüksaraçoğlu ve Tanyeri Altaş (2010) ile Kırşehir Valiliği (t.y.b.) verileri esas alınarak yazar tarafından geliştirilmiştir.

Kırşehir mutfağında yemeklerin hazırlanması ve sunumunda, geleneksel mutfak kültürünün izleri korunmakla birlikte modern mutfak anlayışının etkileri giderek daha belirgin hâle gelmektedir. Bu bağlamda kepçe (çömçe), kevgir (diliştir), tencere ve kazan gibi araç-gereçler, geçmişten gelen kullanım pratiklerini yansıtan

işlevlerini sürdürmekle birlikte günümüzde modern mutfaklarda da yer bulan araçlar olarak farklı biçim ve üretim teknikleriyle kullanılmaya devam etmektedir. Büyük hacimli yemeklerin hazırlanmasında hereni, çorbaların servisinde çorba tası, pilavların sunumunda pilav tepsisi gibi geleneksel unsurlar önemini korurken sofra düzeninde kullanılan sini, sofra bezi ve sofra altı gibi araçlar kültürel sürekliliğin somut göstergeleri olarak öne çıkmaktadır. Ekmek küleği ve tara gibi ekipmanlar ise günümüzde yaygın bir kullanım alanına sahip olmamakla birlikte Kırşehir mutfağında geleneksel mutfak pratiklerinin tamamen ortadan kalkmadığını ve sınırlı ölçüde de olsa varlığını sürdürdüğünü ortaya koymaktadır (Kırşehir Valiliği, t.y.b.).

Kırşehir'de toplumsal yaşamın önemli unsurlarından biri olan düğünler, yöresel mutfak kültürünün en belirgin biçimde gözlemlendiği sosyal alanlar arasında yer almaktadır. Geçmişte çoğunlukla imece usulüyle hazırlanan sulu köfte, bamya, yarmadan yapılan yoğurt çorbası, tavuklu pilav, yaprak sarma ve biber dolması gibi yemekler, Kırşehir düğünlerinin vazgeçilmez ögeleri arasında bulunmaktaydı. Günümüzde ise değişen yaşam koşulları, hazır yemek hizmetlerinin yaygınlaşması ve organizasyon biçimlerindeki dönüşüm, bu yemeklerin düğün sofralarındaki yaygınlığını büyük ölçüde azaltmıştır.

Kırşehirli şair ve Türk Halk Müziği sanatçısı Şemsi Yastıman'ın "Memleket Hasreti" ve "Kırşehirli Dilinden" adlı şiirleri, Kırşehir'in yöresel gastronomisini yansıtan önemli kaynaklar arasında yer almaktadır. Bu şiirlerde yufka ekmek, bulgur pilavı, çullama, çökelek, söğürmelik et, sızgıt, pirzola, boranı, keme, kedi batmaz, bulama, höşmerim, pekmez ve armut kakı gibi yöresel lezzetler, şairin anlatısında hem özlem hem de kültürel övgü unsurları olarak yer bulmaktadır (Antoloji, 2007; Ülgen, 2024). Yastıman, bu şiirlerinde Kırşehir'in gastronomik mirasını belgelemekle kalmayıp hem yerel tatların hem de bu tatların toplumsal ve kültürel bağlamlarının anlaşılmasına katkı sağlayan değerli anekdotlar sunmaktadır.

Kırşehir'in Coğrafi İşaret Tescilli Gıda Ürünleri

Tablo 2'de Kırşehir'in coğrafi işaret tescilli gıda ürünleri verilmiştir. Tablo 2'de yer alan veriler kronolojik olarak incelendiğinde Kırşehir'in 2017–2023 yılları arasında toplam dokuz adet coğrafi işaret tescilli gıda ürününe sahip olduğu görülmektedir. İlk tesciller, 2017 yılında "yemekler ve çorbalar" ürün grubunda Kırşehir Çullamasına ve "fırıncılık ve pastacılık mamulleri, hamur işleri, tatlılar" ürün grubunda Kırşehir Höşmerim Tatlısı'na yapılmıştır. 2020 yılına gelindiğinde Kaman Cevizi'nin tescili ile "işlenmiş ve işlenmemiş meyve ve sebzeler ile mantarlar" ürün grubu da coğrafi işaret listesine eklenmiştir. 2021 yılı içerisinde Kırşehir Çirleme Yemeği ve Cemele Biberi tescil edilmiş; bunlardan ilki "yemekler ve çorbalar" ürün grubunda, ikincisi ise "işlenmiş ve işlenmemiş meyve ve sebzeler

ile mantarlar" ürün grubunda yer almıştır. 2022 yılında Kırşehir Ayva Boranısı ve Kırşehir Süla Kabağı Yemeği yine "yemekler ve çorbalar" ürün grubunda tescil edilmiş, aynı yılın sonunda Kaman Besmeç bu gruba eklenmiştir. Son tescil ise 2023 yılında "fırıncılık ve pastacılık mamulleri, hamur işleri, tatlılar" ürün grubunda Kırşehir Ahi Helvası'na yapılmıştır (Türk Patent ve Marka Kurumu, t.y.). Bu veriler, tescillerin ağırlıklı olarak yemekler ve çorbalar kategorisinde yoğunlaştığını, bunun yanında tatlılar ve tarımsal ürünlerin de belirli yıllarda tescil sürecine dâhil edildiğini göstermektedir.

Tablo 2. Kırşehir'in Coğrafi İşaret Tescilli Gıda Ürünleri

Sıra No	Coğrafi İşaretin Adı	Coğrafi işaretin türü	Başvuru Tarihi	Tescil No	Tescil Tarihi	Ürün Grubu	Başvuru Yapan/Tescil Ettiren
1	Kırşehir Çullaması	Mahreç İşareti	17.08.2017	256	01.12.2017	Yemekler ve Çorbalar	Ahiler Kalkınma Ajansı
2	Kırşehir Höşmerim Tatlısı	Mahreç İşareti	17.08.2017	257	01.12.2017	Fırıncılık ve Pastacılık Mamulleri, Hamur İşleri, Tatlılar	Ahiler Kalkınma Ajansı
3	Kaman Cevizi	Menşe Adı	30.10.2019	624	09.12.2020	İşlenmiş ve İşlenmemiş Meyve ve Sebzeler ile Mantarlar	Kaman İlçe Tarım ve Orman Müdürlüğü
4	Kırşehir Çirleme Yemeği	Mahreç İşareti	04.05.2020	948	15.11.2021	Yemekler ve Çorbalar	Kırşehir Ticaret ve Sanayi Odası
5	Cemele Biberi	Menşe Adı	16.04.2021	956	24.11.2021	İşlenmiş ve İşlenmemiş Meyve ve Sebzeler ile Mantarlar	Sınırlı Sorumlu Cemele Biberi Üretim ve Pazarlama Kooperatifi
6	Kırşehir Ayva Boranısı	Mahreç İşareti	20.11.2020	1011	24.01.2022	Yemekler ve Çorbalar	Kırşehir Ticaret ve Sanayi Odası
7	Kırşehir Süla Kabağı Yemeği	Mahreç İşareti	19.08.2021	1134	06.06.2022	Yemekler ve Çorbalar	Kırşehir Ticaret ve Sanayi Odası
8	Kaman Besmeç	Mahreç İşareti	24.01.2022	1306	30.12.2022	Yemekler ve Çorbalar	Kaman Belediyesi
9	Kırşehir Ahi Helvası	Mahreç İşareti	01.09.2022	1513	25.12.2023	Fırıncılık ve Pastacılık Mamulleri, Hamur İşleri, Tatlılar	Kırşehir Esnaf ve Sanatkarlar Odalar Birliği

Kaynak: Türk Patent ve Marka Kurumu'nun (t.y.) veri tabanından derlenmiştir.

Aşağıda Kırşehir'in coğrafi işaret tescili alan gıda ürünleri kısaca açıklanmıştır.

Kırşehir Çullaması: Mahreç işareti ile tescillenen ve yöre adıyla özdeşleşmiş olan geleneksel bir tavuk yemeğidir. Yemeğin ana bileşenlerini tavuk eti, tavuk suyu, tereyağı ve un oluşturmaktadır. Üretiminde yörede doğal ortamda gezen tavukların etlerinin kullanılması hem tavuk etinin hem de tavuk suyunun yemeğin lezzetini belirleyen temel unsurlar olmasını sağlamaktadır. Hazırlanışı ustalık gerektiren Kırşehir Çullaması, aynı zamanda kendine özgü servis biçimiyle de Kırşehir mutfak kültürünün karakteristik özelliklerini yansıtmaktadır (Türk Patent ve Marka Kurumu, t.y.). Şekil 1'de Kırşehir Çullaması'na ait bir görsel yer almaktadır.

Şekil 1. Kırşehir Çullaması
Kaynak: Türk Patent ve Marka Kurumu, t.y.

Kırşehir Höşmerim Tatlısı: Mahreç işareti ile tescillenen; un, süt, yumurta, şeker ve tereyağı ile yapılan, yöreye özgü meşhur bir tatlıdır. Üzerine ceviz veya fıstık içi serpilerek servisi yapılmaktadır. Geleneksel olarak Kırşehir'de yeni doğum yapmış lohusa annelere sunulan bu tatlı, günümüzde de sıklıkla hazırlanmaya devam etmektedir. Yöre kadınları ve ustalarının bilgilerini kuşaktan kuşağa aktarmasıyla ün kazanmış olan Kırşehir Höşmerim Tatlısı, bölgenin önemli kültürel mirasları arasında yer almaktadır. Tatlıda kullanılan malzemelerin içerikleri, pişirilme aşamaları ve sunum şekli Kırşehir yöresine özgüdür (Türk Patent ve Marka Kurumu, t.y.). Şekil 2'de Kırşehir Höşmerim Tatlısı'na ait bir görsel yer almaktadır.

Şekil 2. Kırşehir Höşmerim Tatlısı
Kaynak: Türk Patent ve Marka Kurumu, t.y.

Kaman Cevizi: Menşe adı ile tescillenen ve Kaman ilçesiyle özdeşleşen bir ceviz çeşididir. Açık sarı iç rengi, açık kahverengi kabuk rengi, oval/yuvarlak şekli, 1–1,4 mm kalınlığındaki ince kabuğu, 11–16 gramlık ortalama meyve ağırlığı, 6–8 gramlık iç ağırlığı ve %48–54 iç oranı ile karakterizedir. Kuvvetli kazık kökleri sayesinde köklerini 3–5 metre derinliğe kadar uzatabilen ağaçların genç gövdesi düzgün ve gümüş renginde iken olgunlaşınca gri-siyah renge dönerek kabukta uzunlamasına çatlaklar oluşmaktadır. Sürgünleri parlak zeytin yeşili veya esmer renkte, tüysüzdür ve protogyny çiçek yapısına sahiptir. Meyve gözlerinin bir yaşlı dallar üzerinde geliştiği, meyve oluşumunun ise genellikle salkım hâlinde gerçekleştiği görülmektedir. Çiçeklenme 1–16 Nisan, meyve olgunlaşması ve hasat ise 20 Eylül–10 Ekim tarihleri arasındadır. Yayvan taç yapısı, düzenli yıllık verimi ve yan dallardaki %60–70 oranındaki verimiyle Kaman Cevizi diğer ceviz çeşitlerinden ayrılmaktadır. Kaman ilçesinin karasal iklimi ve verimli plato toprakları, ceviz ağaçlarının kış dinlenmesini tamamlaması ve yaz aylarında düşük nem koşullarında sağlıklı gelişmesi için uygundur. Bu koşullar, hastalıklarla mücadeleyi kolaylaştırırken aşırı yaz sıcaklarının yol açabileceği kabuk ve iç kalite sorunlarını da minimize etmektedir. İlçede ceviz yetiştiriciliği hem sosyal hem de kültürel açıdan önemlidir. Bu bağlamda 1991'den beri düzenlenen "Kaman Ceviz Kültür ve Sanat Festivali" Kaman Cevizi'nin yöresel değerini pekiştirmektedir (Türk Patent ve Marka Kurumu, t.y.). Şekil 3'te Kaman Cevizi'ne ait bir görsel yer almaktadır.

Şekil 3. Kaman Cevizi
Kaynak: Türk Patent ve Marka Kurumu, t.y.

Kırşehir Çirleme Yemeği: Mahreç işareti ile tescillenen ve ana malzemeleri dana eti, nohut, gün kurusu kayısı ve üzüm pekmezi olan geleneksel bir yemektir. Osmanlı dönemine kadar uzanan geçmişiyle Kırşehir mutfağında önemli bir yere sahip olan bu yemek, kayısı ve pekmez kullanımına dayalı üretim yöntemi ve özgün hazırlama süreci sayesinde coğrafi sınıra bağlı ayırt edici özellikler taşımaktadır. Bu nedenlerle coğrafi sınır ile ün bağı bulunmaktadır (Türk Patent ve Marka Kurumu, t.y.). Şekil 4'te Kırşehir Çirleme Yemeği'ne ait bir görsel yer almaktadır.

Şekil 4. Kırşehir Çirleme Yemeği
Kaynak: Türk Patent ve Marka Kurumu, 2025.

Cemele Biberi: Menşe adı ile tescillenen ve Kırşehir'in Merkez ilçesine bağlı Çayağzı Köyü'nün eski adı olan Cemele'de yetiştirilen ince kabuklu, hafif acı ve koyu yeşil renkte bir dolmalık biber çeşididir. 1600'lü yıllardan itibaren sebzecilik kültürünün geliştiği bölgede, üretimde her sezon bir önceki mahsulden ayrılan yerel tohumlar kullanılmakta; böylece ürünün özgün nitelikleri korunmaktadır. Cemele Biberi, coğrafi sınır içerisinde rakımı

yaklaşık 1100 metre olan arazilerde, gündüz 24–26 °C ve gece 16–18 °C sıcaklık aralıklarında yetişmektedir. Bölgenin yüksek rakımı nedeniyle ortaya çıkan belirgin gece–gündüz sıcaklık farkı, biberin kendine özgü aromasının ve koyu yeşil renginin oluşumunda etkili olmaktadır. Meyve etinin ince olması ve ürüne özgü acılık düzeyi de bu coğrafi koşulların bir sonucudur (Türk Patent ve Marka Kurumu, t.y.). Şekil 5'te Cemele Biberi'ne ait bir görsel yer almaktadır.

Şekil 5. Cemele Biberi
Kaynak: Türk Patent ve Marka Kurumu, t.y.

Kırşehir Ayva Boranısı: Mahreç işareti ile tescillenen ve kuzu eti, ekmek ayvası, kuru soğan, üzüm pekmezi, domates salçası, tereyağı, zeytinyağı ve tuz kullanılarak hazırlanan bir yemektir. Geçmişi eskiye dayanan bu yemek, Kırşehir mutfak kültürü içinde önemli bir yere sahiptir. Özel günlerde ve davetlerde ikram edilmektedir. Bu nedenlerle coğrafi sınır ile ün bağı bulunmaktadır (Türk Patent ve Marka Kurumu, t.y.). Şekil 6'da Kırşehir Ayva Boranısı'na ait bir görsel yer almaktadır.

Şekil 6. Kırşehir Ayva Boranısı
Kaynak: Türk Patent ve Marka Kurumu, t.y.

Kırşehir Süla Kabağı Yemeği: Mahreç işareti ile tescillenen ve ana bileşenleri süla kabağı (lagenaria siceraria), kemikli kuzu kaburga eti ve üzüm suyu olan bir yemektir. Üretimde kullanılan süla kabağının en az 40 cm boyunda, 10–15 cm genişliğinde ve en az 2 kg ağırlığında olması gerekmektedir. Geçmişi eskiye dayanan bu yemek, Kırşehir mutfak kültürü içinde önemli bir yere sahiptir. Üzüm suyu ve kemikli kuzu eti kullanılması ve üretim yöntemi coğrafi sınıra özgüdür. Bu nedenlerle coğrafi sınır ile ün bağı bulunmaktadır (Türk Patent ve Marka Kurumu, t.y.). Şekil 7'de Kırşehir Süla Kabağı Yemeği'ne ait bir görsel yer almaktadır.

Şekil 7. Kırşehir Süla Kabağı Yemeği
Kaynak: Türk Patent ve Marka Kurumu, t.y.

Kaman Besmeç: Mahreç işareti ile tescillenen ve Kırşehir'in Kaman ilçesine özgü, orta yağlı dana kıyma, kuru soğan ve kunduru buğdayından elde edilen ince bulgur ile hazırlanan, 6–8 cm çapında ve yaklaşık 1,5 cm kalınlığındaki köftelerin zeytinyağıyla sacda veya tavada pişirilmesiyle yapılan bir yemektir. Geçmişi eskiye dayanmaktadır ve ilçenin mutfak kültüründe önemli bir yere sahiptir. Üretiminde kullanılan ince bulgurun protein değeri %13–15 arasında olan kunduru buğdayından elde edilmesi, yemeğe hem besleyici değer hem de kendine özgü bir doku kazandırmaktadır. Bu nedenlerle coğrafi sınır ile ün bağı bulunmaktadır (Türk Patent ve Marka Kurumu, t.y.). Şekil 8'de Kaman Besmeç'ine ait bir görsel yer almaktadır.

Şekil 8. Kaman Besmeç
Kaynak: Türk Patent ve Marka Kurumu, t.y.

Kırşehir Ahi Helvası: Mahreç işareti ile tescillenen ve Kırşehir ilinde üretilen geleneksel bir helvadır. Tereyağı, özel amaçlı buğday unu, bal, süt ve ceviz içidir. Üretiminde beyaz şeker kullanılmaz; ballı süt karışımı kullanılır. 13. yüzyıla kadar uzanan geçmişiyle Kırşehir Ahi Helvası, Ahilik kültürü içinde fütüvvet ve şed kuşanma törenlerinde yer almıştır ve Kırşehir mutfak kültüründe önemli bir yere sahiptir. Üretim yöntemi coğrafi sınıra özgüdür. Bu nedenlerle coğrafi sınır ile ün bağı bulunmaktadır (Türk Patent ve Marka Kurumu, t.y.). Şekil 9'da Kırşehir Ahi Helvası'na ait bir görsel yer almaktadır.

Şekil 9. Kırşehir Ahi Helvası
Kaynak: Türk Patent ve Marka Kurumu, t.y.

Kırşehir'in Coğrafi İşaret Başvurusu Yapılan Gıda Ürünleri

Tablo 3'te Kırşehir'in coğrafi işaret başvurusu yapılan gıda ürünleri verilmiştir. Tabloda görüldüğü gibi Kırşehir Kaya Tuzu için 14 Ağustos 2024 tarihinde başvuru yapılmış olup "yiyecekler için çeşni/lezzet vericiler, soslar ve tuz" ürün grubuna aittir ve başvurusunu Kırşehir Ticaret ve Sanayi Odası gerçekleştirmiştir. Kırşehir Köftürüne ise 24 Şubat 2025 tarihinde başvurulmuş

olup “çikolata, şekerleme ve türevi” ürün grubunda yer almaktadır ve başvurusunu yine aynı kurum yapmıştır (Türk Patent ve Marka Kurumu, t.y.).

Tablo 3. Kırşehir’in Coğrafi İşaret Başvurusu Yapılan Gıda Ürünleri

Sıra No	Coğrafi İşaretin Adı	Coğrafi işaretin türü	Başvuru Tarihi	Ürün Grubu	Başvuru Yapan
1	Kırşehir Kaya Tuzu	Menşe Adı	14.08.2024	Yiyecekler için Çeşni/Lezzet Vericiler, Soslar ve Tuz	Kırşehir Ticaret ve Sanayi Odası
2	Kırşehir Köftürü	Mahreç İşareti	24.02.2025	Çikolata, Şekerleme ve Türevi	Kırşehir Ticaret ve Sanayi Odası

Kaynak: Türk Patent ve Marka Kurumu’nun (t.y.) veri tabanından derlenmiştir.

Aşağıda Kırşehir’in coğrafi işaret başvurusu yapılan gıda ürünleri kısaca açıklanmıştır.

Kırşehir Kaya Tuzu: Menşe adı ile başvurulan ve Kırşehir ili Merkez ilçesine bağlı Tepesidelik köyünde bulunan tuz mağarasından çıkarılan tuzdur. Tarih boyunca Osmanlı ve Selçuklu saraylarının mutfaklarında da kullanılmıştır. Tuz, kolay işlenebilen bir forma sahip olup kristal bir yapıdadır ve mineral bakımından zengindir (Kırşehir Haber Türk, 2025). Şekil 10’da Kırşehir Kaya Tuzu’na ait bir görsel yer almaktadır.

Şekil 10. Kırşehir Kaya Tuzu
Kaynak: Kırşehir Haber Türk, 2025.

Kırşehir Köftürü: Mahreç işareti ile başvurulan ve ana malzemeleri pekmez, su, nişasta, un ve iri dövülmüş ceviz olan, üzeri Hindistan cevizi ile kaplanan Kırşehir yöresine özgü geleneksel bir tatlıdır. Kırşehir halkı tarafından

sağlıklı ve lezzetli bir ikramlık olarak görülen tatlı, özellikle kış akşamlarında çay yanında vazgeçilmez bir ürün olarak öne çıkmaktadır. Üretim yöntemi coğrafi sınıra özgüdür (Gül, 2024). Şekil 11'de Kırşehir Köftürü'ne ait bir görsel yer almaktadır.

Şekil 11. Kırşehir Köftürü
Kaynak: Gül, 2024.

Kırşehir'in Yöresel Lezzet Durakları

Bu kapsamda aşağıda Kırşehir Belediyesi bünyesinde faaliyet gösteren "Ağalar Konağı Kırşehir Mutfağı" ile "Hılla Gölü Cafe ve Restaurant" hakkında kısa bilgi verilmiştir.

Ağalar Konağı Kırşehir Mutfağı: Kırşehir'in Kayabaşı Mahallesi'nde bulunan ve 1938'de "Ağalar" lakabıyla anılan bir aile tarafından yaptırılan, 2010'da Kültür ve Turizm Bakanlığı tarafından Kırşehir Belediyesine devredilen Ağalar Konağı, restorasyon çalışmaları sonrası hem tarihi hem de kültürel değerlerin yaşatıldığı bir mekân hâline getirilmiştir. Konağın bahçesinde açılan Ağalar Konağı Kırşehir Mutfağı adlı restoranda, duvarları Neşet Ertaş, Muharrem Ertaş, Çekiç Ali ve Hacı Taşan gibi Kırşehirli ozanların resimleriyle süslenen bir ortamda geçmişte unutulmaya yüz tutmuş yöresel lezzetler misafirlere sunulmaktadır. Menüsünde coğrafi işaretle tescillenmiş ürünler başta olmak üzere birçok yöresel gıda bulunmaktadır. Hem yerel halk hem de çevre illerden gelen ziyaretçiler tarafından büyük ilgi görmektedir (Yıldız, 2018). Menüsünde işletme tarafından geliştirilmiş olan "Kırşehir Kebabı" da yer almaktadır.

Hılla Gölü Cafe ve Restaurant: Kırşehir'in en önemli doğal güzelliklerinden biri olan Hılla Gölü, yaz–kış 30 derece sabit su sıcaklığıyla dikkat çekmiş; göl üzerinde açan nilüfer çiçekleri ve içinde yaşayan çok sayıda

kayabalığı sayesinde ziyaretçilerin ilgisini çekerek ailelerin en sık uğradığı yerlerden biri hâline gelmiştir. Yıllarca yer altı su kaynağıyla beslenen Hılla Gölü, kendine has ekosistemiyle doğa tutkunlarının gözdesi olmuştur (Karayel, 2025). Bu doğal cazibenin yanı sıra, Kırşehir Belediyesi'nin gastronomi alanındaki girişimleri de mekânın çekiciliğini artırmıştır. 19 Eylül 2012 tarihinde gerçekleştirilen büyük açılışla Kırşehir Belediyesi'ne bağlı işletme olarak hizmete başlamış ve kısa sürede halkın yoğun ilgisini çekmiştir. 2013 yılının ilk yarısında artan müşteri talebi doğrultusunda zengin menüsüyle hem yerel halkın hem de kente gelen ziyaretçilerin beğenisini kazanmıştır (Kırşehir Belediyesi, 2013). Mekân; tava ve balık çeşitlerinden kahvaltılıklara, tatlılardan soğuk ve sıcak içeceklere kadar zengin menüsüyle dikkat çekmektedir. Ancak menüsünde Ev Baklavası ve işletme tarafından geliştirilmiş olan "Kırşehir Köftesi" dışında yöresel lezzet yer almamaktadır.

Kırşehir'de Düzenlenen Gastronomi Etkinlikleri

Kültür ve Turizm Bakanlığı'nın 2020 yılını "Türk Mutfağı Yılı" ilan etmesiyle birlikte Tanıtma Genel Müdürlüğü'nün gastronomi turizmini geliştirmeye yönelik çalışmaları kapsamında ünlü gurme ve yemek yazarları Ağalar Konağı Kırşehir Mutfağı'nda yöresel lezzetleri deneyimlemiştir. Konuya ilişkin olarak Kırşehir İl Kültür ve Turizm Müdür Yardımcısı Eyüp Temur, ziyaretçilerin yemek ve tatlıların fotoğraflarını çekip tariflerini aldıklarını, edindikleri deneyimleri ve lezzetleri yazılarında, video ve sosyal medya sitelerinde paylaşarak tanıtacaklarını, özellikle höşmerim, Kaman Cevizi, Kırşehir Pekmezi, Ahi Helvası, kuru biber ve yöresel lezzetlere hayran kaldıklarını ifade etmiştir (Hürriyet, 2020).

Tablo 4'te Kırşehir'de düzenlenen gastronomiyle ilgili başlıca etkinlikler verilmiştir. Ahilik Haftası kapsamında düzenlenen "Ahi Sofrası Yöresel Yemek Yarışması" ve "Kırşehir Yöresel Lezzetler Şenliği Liseler Arası Yemek Yarışması", yöresel yemeklerin tanıtımı ve gastronomi kültürünün gelecek kuşaklara aktarılmasında önemli bir rol oynamaktadır. Ayrıca "Kaman Ceviz, Kültür ve Sanat Festivali", "Çiçekdağı Geleneksel Bulgur Festivali", "Geleneksel Kültür, Sanat ve Hedik Festivali", "Kortulu Pekmez Festivali", "Kurancılı Kültür, Sanat ve Haside Festivali" ve "Özbağ Halı, Kültür, Sanat ve Çirleme Festivali", yöresel ürünlerin ön plana çıkarıldığı, kültürel gösteriler ve gastronomik sunumlarla desteklenen etkinlikler olarak öne çıkmaktadır (Akpınar Kaymakamlığı, t.y.; Deliorman, 2025; Kaman Belediyesi, 2025; Kılınç, 2024; Kırşehir Valiliği, 2019; Kırşehir Valiliği, 2025; Kırşehir Valiliği, t.y.c.; Milli Eğitim Bakanlığı, 2025).

Tablo 4. Kırşehir'de Düzenlenen Gastronomiyle İlgili Başlıca Etkinlikler

Etkinliğin Adı	Açıklama
Ahi Sofrası	Merkez ilçede Ahilik Haftası kapsamında eylül ayında düzenlenmektedir.
Yöresel Yemek Yarışması	Kırşehir yöresine özgü yemeklerin hazırlanarak jüri üyelerinin beğenisine sunulduğu etkinlikle yöresel yemeklerin tanıtımı yapılarak Kırşehir gastronomisinin geniş kitlelere aktarılması sağlanmaktadır.
Geleneksel Bulgur Festivali	Çiçekdağı ilçesinde ağustos ayında düzenlenmektedir. Bulgurun tanıtımını önceleyen; konserler, çocuk etkinlikleri, halk eğlenceleri ve gastronomi sunumlarının yapıldığı bir etkinliktir.
Geleneksel Kültür, Sanat ve Hedik Festivali	Akpınar ilçesinde sonbahar başında düzenlenmektedir. Halka hedik (buğday haşlaması) ikramının yapıldığı festival kapsamında yöresel sanatçılar sahne almakta ve çeşitli gösteriler düzenlenmektedir.
Kaman Ceviz, Kültür ve Sanat Festivali	Kaman ilçesinde ekim ayında düzenlenmektedir. Kaman Cevizi'nin tanıtıldığı etkinlik kapsamında halk dansları, konserler, sergiler, kitap fuarı, çeşitli yarışmalar ve yöresel lezzetlerin sunulduğu programlar gerçekleştirilmektedir.
Kırşehir Yöresel Lezzetler Şenliği Liseler Arası Yemek Yarışması	Merkez ilçede Ahilik Haftası kapsamında eylül ayında düzenlenmektedir. Yarışma boyunca öğrenciler, hem yöresel yemek kültürünü yaşatma hem de gastronomi alanında yaratıcılıklarını sergileme fırsatı bulmaktadır. Ahilik kültürünün paylaşım ve dayanışma ruhu, öğrencilerin hazırladığı lezzetlerle buluşmaktadır.
Kortulu Pekmez Festivali	Merkez ilçeye bağlı Kortulu köyünde ekim ayında düzenlenmektedir. Festival kapsamında pekmez yarışması gerçekleştirilmekte, yöresel ikramlar sunulmakta, halk ozanları ve şairler tarafından türküler ve şiirler seslendirilmektedir.
Kurancılı Kültür, Sanat ve Haside Festivali	Kaman ilçesine bağlı Kurancılı beldesinde eylül ayında özellikle yöresel bir ürün olan hasideyi ön plana çıkarmak için düzenlenen festivalde başta haside olmak üzere ikramlar yapılmakta, halk oyunları gösterisi, konserler ve çeşitli kültürel etkinlikler gerçekleştirilmektedir.
Özbağ Halı, Kültür, Sanat ve Çirleme Festivali	Merkez ilçeye bağlı Özbağ beldesinde ağustos ayında düzenlenen festival kapsamında ziyaretçilere çirleme ikram edilmektedir. Festivalde ayrıca halı sergileri gezilebilmekte, Mehteran Bölüğü gösterileri ile konserler düzenlenmekte ve çeşitli kültürel etkinlikler gerçekleştirilmektedir.

Kaynak: Akpınar Kaymakamlığı, t.y.; Deliorman, 2025; Kaman Belediyesi, 2025; Kılınç, 2024; Kırşehir Valiliği, 2019; Kırşehir Valiliği, 2025; Kırşehir Valiliği, t.y.c.; Milli Eğitim Bakanlığı, 2025.

Sonuç ve Öneriler

Güçlü gastronomi kimliğine sahip destinasyonlar, çeşitli gastronomi turizmi ürünleri aracılığıyla daha fazla ziyaretçiyi kendilerine çekebilmekte ve bu ürünler sayesinde ziyaretçilere özgün kültürel deneyimler sunabilmektedir (Sürücü, 2024: 350). Kırşehir'in gastronomik yapısı ve gastronomi turizminin incelendiği bu araştırmada Kırşehir gastronomisine genel bir bakış yapılmış, ardından Kırşehir'in coğrafi işaret tescilli ve başvurusu yapılan ürünlerine, yöresel lezzet duraklarına ve gastronomi etkinliklerine odaklanılmıştır.

Araştırma sonucunda Kırşehir'in ana yemeklerden turşulara kadar çeşitli yöresel ürünlere sahip olduğu, ancak bazı ürün gruplarında (özellikle içeceklerde) yöresel çeşitliliğin sınırlı olduğu görülmüştür. Coğrafi işaret tescilli ürünlerinin 2017–2023 yılları arasında özellikle üç ana ürün grubunda yoğunlaştığı tespit edilmiştir. İlk tesciller olan Kırşehir Çullaması ve Kırşehir Höşmerim Tatlısı sırasıyla "yemekler ve çorbalar" ile "fırıncılık ve pastacılık mamulleri, hamur işleri ve tatlılar" ürün grubunda yer almış; böylece hem yöresel yemek kültürünün hem de tatlı geleneğinin coğrafi işaret sürecinin başlangıcında öncelik taşıdığı anlaşılmıştır. 2020 ve 2021 yıllarında tescil edilen Kaman Cevizi ve Cemele Biberi ise "işlenmiş ve işlenmemiş meyve ve sebzeler ile mantarlar" ürün grubuna ait olup Kırşehir'de tarımsal ürünlerin de coğrafi işaret yöntemiyle korunmaya çalışıldığını göstermektedir. 2021–2022 döneminde art arda tescil edilen Kırşehir Çirleme Yemeği, Kırşehir Ayva Boranısı, Kırşehir Süla Kabağı Yemeği ve Kaman Besmeç ise yeniden "yemekler ve çorbalar" ürün grubunun öne çıktığını ortaya koymakta; bu dönemin özellikle yöresel yemek çeşitliliğinin koruma altına alındığı bir dönem olduğunu göstermektedir. 2023 yılında tescil edilen Kırşehir Ahi Helvası'nın "fırıncılık ve pastacılık mamulleri, hamur işleri, tatlılar" ürün grubunda yer alması ise 2017 yılında bu ürün grubunda başlayan sürecin devam ettiğini göstermektedir. Bunlara ek olarak Kırşehir Kaya Tuzu için menşe adı türünde 14 Ağustos 2024 tarihinde "yiyecekler için çeşni/lezzet vericiler, soslar ve tuz" ürün grubunda ve Kırşehir Köftürü için mahreç işareti türünde 24 Şubat 2025 tarihinde "çikolata, şekerleme ve türevi" ürün grubunda başvuru yapılmıştır. Bu genel çerçeve, Kırşehir'in gastronomik mirasının coğrafi işaretler yoluyla korunmaya çalışıldığını ortaya koymaktadır.

Kırşehir mutfağı; çullama, höşmerim, çirleme, bazlama, bulgur temelli yemekleri ve hayvansal ürünlere dayalı lezzet unsurlarıyla İç Anadolu Bölgesi'nin gastronomik özelliklerini yansıtmaktadır. Bununla birlikte yöresel mutfak ürünleri büyük ölçüde ev içi tüketimle sınırlı kalmış, gastronomi turizmi bağlamında yeterince görünürlük kazanamamıştır. Kırşehir Belediyesine bağlı faaliyet gösteren Ağalar Konağı Kırşehir Mutfağı ile Hılla Gölü Cafe ve Restaurant, Kırşehir'in yöresel lezzet duraklarından başlıcaları iken ilde düzenlenen gastronomi içerikli etkinliklerin başlıcaları Ahi Sofrası Yöresel Yemek Yarışması, Geleneksel Bulgur Festivali, Geleneksel Kültür, Sanat ve Hedik Festivali, Kaman Ceviz, Kültür ve Sanat Festivali, Kırşehir Yöresel Lezzetler Şenliği Liseler Arası Yemek Yarışması, Kortulu Pekmez Festivali, Kurancılı Kültür, Sanat ve Haside Festivali ile Özbağ Halı, Kültür, Sanat ve Çirleme Festivali'dir. Ancak yöresel lezzet duraklarının sayısının ve gastronomi etkinliklerinin sayı, süreklilik ve tanıtım açısından yetersizliği, Kırşehir'in

gastronomi turizminden elde edebileceği katma değeri azaltan unsurlar arasında yer almaktadır. Bu durum, Kırşehir'de gastronomi turizminin yöresel lezzet durakları ve mevcut etkinliklerin ötesine geçerek bütüncül bir yaklaşımla ele alınması gerekliliğini ortaya koymaktadır.

Elde edilen tespitlerle örtüşecek biçimde Akay (2021), gastronomi turizmi bağlamında Kırşehir'in yüksek bir potansiyele sahip olduğunu; ancak bu potansiyelin somut ürünler ve uygulamalar açısından yeterince değerlendirilemediğini ortaya koymaktadır. Bu doğrultuda Kırşehir'in gastronomide ve gastronomi turizminde gelişmesi için aşağıdaki önerilerin dikkate alınması uygun olacaktır:

- Kırşehir'e özgü gıda ürünlerinin tescil süreçleri hızlandırılarak gastronomik miras korunmalı ve tanıtımda etkin biçimde kullanılmalıdır.
- Gastronomi turizminin yerel kalkınmaya katkı sağlaması amacıyla kadın kooperatifleri ve yerel üretici birlikleri desteklenmeli, bu yapılar gastronomi etkinlikleri, yöresel ürün satış noktaları ve atölye çalışmaları içerisinde daha görünür hâle getirilmelidir. Kadın kooperatiflerinin üretim, sunum ve pazarlama süreçlerine etkin biçimde dâhil edilmesi, yerel mutfak kültürünün yaşatılmasının yanı sıra, kadın istihdamının artırılmasına ve sosyoekonomik kalkınmaya katkı sağlayacaktır.
- Gastronomi temalı etkinlikler, yıl geneline yayılmalı ve istikrarlı bir şekilde sürdürülmelidir.
- Yerel yönetimler, üniversiteler, sivil toplum kuruluşları ve özel sektör arasında iş birliği güçlendirilerek gastronomi odaklı projeler geliştirilmelidir. Bu kapsamda özellikle Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi'nin akademik birikiminden yararlanılması önem taşımaktadır.
- Yöresel mutfağın turistik işletmelerde daha fazla yer bulabilmesi için restoran ve konaklama işletmelerine yönelik eğitim ve teşvik mekanizmaları oluşturulmalıdır.
- Gastronomi rotaları, köy pazarları ve deneyim odaklı ziyaret programları aracılığıyla geleneksel üretimin ve yöresel mutfak kültürünün görünürlüğü artırılmalıdır.
- Dijital tanıtım araçları, sosyal medya ve destinasyon pazarlaması stratejileri etkin biçimde kullanılarak Kırşehir gastronomisinin bilinirliği ulusal ve uluslararası düzeyde artırılmalıdır.
- Kırşehir'in yöresel mutfak kültürünün korunması ve gelecek kuşaklara aktarılması amacıyla il merkezinde "Kırşehir Gastronomi Evi" kurulmalıdır. Bu evde coğrafi işaretli ürünler, geleneksel yemek tarifleri,

mutfak araç-gereçleri, imece kültürünü yansıtan uygulamalar ve düğün sofralarına özgü yemeklerin tematik bölümler hâlinde sergilenmesiyle Kırşehir gastronominin hem kültürel hem de turistik bir değer olarak görünürlüğü artırılabilecektir.

- Kırşehir düğünlerinde geçmişte önemli bir yere sahip olan sulu köfte, bamya, yarmadan yapılan yoğurt çorbası, tavuklu pilav, yaprak sarma ve biber dolması gibi yemeklerin düğün sofralarına dâhil edilmesi teşvik edilmelidir. Bu uygulama, geleneksel mutfak kültürünün yaşatılmasına ve kültürel sürekliliğin sağlanmasına katkıda bulunacaktır.
- İmece usulüyle yemek hazırlama geleneğini tanıtmak ve canlandırmak amacıyla yerel yönetimler ve sivil toplum kuruluşlarının desteğiyle geleneksel düğün yemeği günleri veya temsili etkinlikler düzenlenebilir. Bu etkinlikler, hem yerel halkın kültürel belleğini güçlendirecek hem de gastronomi turizmi açısından deneyim odaklı yeni bir çekim unsuru oluşturacaktır.

Sonuç olarak Kırşehir'in gastronomisi yalnızca beslenme kültürü açısından değil, aynı zamanda kültürel kimliğin korunması ve turizm yoluyla yerel kalkınmanın desteklenmesi bakımından önemli bir potansiyele sahiptir. Bu potansiyelin sürdürülebilir bir gastronomi turizmi ürününe dönüştürülebilmesi için planlı, bütüncül ve paydaş temelli bir yaklaşımın benimsenmesi gerekmektedir. Bu doğrultuda atılacak adımlar, Kırşehir'in turizm çeşitliliğini artırarak ilin rekabet gücüne ve sosyoekonomik gelişimine katkı sağlayacaktır.

Kaynakça

1. Akay, E. (2021). Kırşehir ilinin coğrafi işaret almış ürünlerinin gastronomi turizmi kapsamında değerlendirilmesi. *Sivas İnterdisipliner Turizm Araştırmaları Dergisi, 4*(2), 147–159.
2. Akpınar Kaymakamlığı. (t.y.). Hedik festivali. Erişim tarihi: 14 Aralık 2025, http://akpinar.gov.tr/hedik-festivali
3. Antoloji. (2007, 27 Ağustos). Memleket hasreti [Şiir]. Erişim tarihi: 17 Aralık 2025, https://www.antoloji.com/memleket-hasreti-11-siiri/
4. Boyacı, S., Boyacı, S., & Gürdal, G. (2018). Kırşehir ilinde jeotermal enerji ile sebze-meyve kurutma tesisinin mevcut durumu ve geliştirilme olanaklarının belirlenmesi. *Süleyman Demirel Üniversitesi Ziraat Fakültesi Dergisi*, 1. Uluslararası Tarımsal Yapılar ve Sulama Kongresi Özel Sayısı, 377–384.
5. Büyüksaraçoğlu, N., & Tanyeri Altaş, F. (2010). *Kırşehir yöresi yemekleri.* Kırşehir Valiliği ve Kırşehir Belediyesi.
6. Canbolat, E., Keleş, Y., & Akbaş, Y. Z. (2016). Gastronomi turizmi kapsamında Samsun mutfağına özgü turistik bir ürün: Bafra pidesi. *Journal of Tourism and Gastronomy Studies*, *4*(4), 75–87. DOI: 10.21325/jotags.2016.49
7. Deliorman, A. H. (2025, 18 Haziran). Çiçekdağı 7. Bulgur Festivali'nin program takviminin detayları belli oldu. *Kırşehir Çiğdem.* Erişim tarihi: 14 Aralık 2025, https://kirsehircigdem.com/cicekdag-7-bulgur-festivalinin-program-takviminin-detaylari-belli-oldu
8. Erdoğan, S. (2024). Kırşehir yöresi ağızlarında yeme içme kültürüne yönelik söz varlığı. M. Erol (Ed.), *Halk Gastronomisi II* içinde (ss. 82–93). Paradigma Akademi.
9. Gül, T. (2024, 28 Temmuz). Kırşehir'in lezzet harikası pekmezli köftür. *Kırşehir Haber 40.* Erişim tarihi: 23 Kasım 2025, https://www.kirsehirhaber40.com/kirsehirin-lezzet-harikasi-pekmezli-koftur
10. Horng, J. S., & Tsai, C. T. (2012). Exploring marketing strategies for culinary tourism in Hong Kong and Singapore. *Asia Pacific Journal of Tourism Research*, *17*(3), 277–300. DOI:10.1080/10941665.2011.625432
11. Hürriyet. (2020, 9 Mart). Ünlü yemek yazarları Kırşehir'in lezzetleriyle tanıştı. Erişim tarihi: 29 Kasım 2025, https://www.hurriyet.com.tr/lezizz/galeri-unlu-yemek-yazarlari-kirsehirin-lezzetleriyle-tanisti-41464260/4
12. Kaman Belediyesi. (2025, 1 Haziran). 34. Kaman ceviz, kültür ve sanat festivali başlıyor! Erişim tarihi: 14 Aralık 2025,

https://www.kaman.bel.tr/Gundem/DuyuruDetay?duyuruId=6aecf2a2-4f2e-4369-8c1c-944d328bad9f

13. Kara, M. (2025). Uluslararası öğrencilerin Türk mutfağı hakkındaki görüşleri: Çankırı Karatekin Üniversitesi örneği. *Journal of Tourism and Gastronomy Studies*, *13*(1), 515–546. DOI: 10.21325/jotags.2025.1570
14. Karayel, Z. (2025). Hılla gölü alarm veriyor. *Kırşehir Memleket.* Erişim tarihi: 29 Kasım 2025, https://www.kirsehirmemleket.com.tr/hilla-golu-alarm-veriyor
15. Kılınç, C. (2024, 21 Ekim). Yarışma bahane pekmez şahane. *Sabah.* Erişim tarihi: 15 Aralık 2025, https://www.sabah.com.tr/kirsehir/2024/10/21/yarisma-bahane-pekmez-sahane
16. Kırşehir Belediyesi. (2013). Faaliyet raporu. Erişim tarihi: 13 Aralık 2025, https://www.kirsehir.bel.tr/storage/files/pq1ZJbAXMcruXO9YbtRkk89aM7Kmfk0jJXXhrYvr.pdf
17. Kırşehir Haber Türk. (2025, 18 Ocak). Kırşehir'den gidiyor Çankırı'da işleniyor. Erişim tarihi: 23 Kasım 2025, https://www.kirsehirhaberturk.com/haber-kirsehirden-gidiyor-cankirida-isleniyor-39978.html
18. Kırşehir Öğrenim Gençliğine Yardım Derneği. (t.y.). Kırşehir'i keşfedelim. Erişim tarihi: 11 Aralık 2025, https://www.kogyad.org.tr/kirsehiri-kesfedelim/
19. Kırşehir Valiliği. (2019, 4 Ağustos). Valimiz Özbağ'da festivale katıldı. Erişim tarihi: 15 Aralık 2025, http://kirsehir.gov.tr/valimiz-ozbagda-festivale-katildi
20. Kırşehir Valiliği. (2025, 24 Eylül). Ahi sofrası yöresel yemek yarışması yapıldı. Erişim tarihi: 14 Aralık 2025, http://www.kirsehir.gov.tr/ahi-sofrasi-yoresel-yemek-yarismasi-yapildi
21. Kırşehir Valiliği. (t.y.a.). Coğrafya. Erişim tarihi: 10 Aralık 2025, http://www.kirsehir.gov.tr/cografya
22. Kırşehir Valiliği. (t.y.b.). Yöresel yemeklerimiz. Erişim tarihi: 11 Aralık 2025, http://www.kirsehir.gov.tr/kirsehir-yoresi-yemekleri-sehir-kartlari
23. Kırşehir Valiliği. (t.y.c.). Kurancılı'da haside festivali düzenlendi. http://www.kirsehir.gov.tr/kurancilida-haside-festivali-duzenlendi
24. Milli Eğitim Bakanlığı. (2025, 24 Eylül). Ahilik haftası kapsamında Kırşehir yöresel lezzetler şenliği liseler arası yemek yarışması düzenlendi. https://mtegm.meb.gov.tr/www/ahilik-haftasi-kapsaminda-

kirsehir-yoresel-lezzetler-senligi-liseler-arasi-yemek-yarismasi-duzenlendi/icerik/3775

25. Santich, B. (2004). The study of gastronomy and its relevance to hospitality education and training. *International Journal of Hospitality Management*, *23*(1), 15–24. DOI:10.1016/S0278-4319(03)00069-0
26. Scarpato, R. (2002). Gastronomy studies in search of hospitality, *Journal of Hospitality and Tourism Management, 9*(2), 1–12.
27. Scarpato, R. (2003). Gastronomy as a tourist product: The perspective of gastronomy studies. In A. M. Hjalager & G. Richards (Eds.), *Tourism and gastronomy* (pp. 51–70). Routledge.
28. Sürücü, Ç. (2024). Gastronomic tourism products within the scope of intangible cultural heritage. In İ. Yazıcıoğlu, Ö. Yayla, A. Işın, F. Bayram, & E. Yalçın (Eds.), *Contemporary studies and theories in gastronomy and food science* (1st ed., pp. 349–358). Peter Lang.
29. Şahin, H. (2007). *Geçmişten bugüne Kırşehir.* Kır-Der.
30. Ticaret Bakanlığı. (2021). Kırşehir yöresel ürünler listesi. Erişim tarihi: 11 Aralık 2025, https://kirsehir.ticaret.gov.tr/duyurular/yoresel-urunler/kirsehir-yoresel-urunler-listesi
31. Türk Patent ve Marka Kurumu. (t.y.). Veri tabanı (İl = 40). *Coğrafi İşaretler Portalı.* Erişim tarihi: 23 Kasım 2025, https://ci.turkpatent.gov.tr/veri-tabani
32. UN Tourism. (n.d.). Glossary of tourism terms. Retrieved December 10, 2025, from https://www.untourism.int/glossary-tourism-terms#G
33. Ülgen, E. (2024). Şemsi Yastıman'ın iki destanı bağlamında Kırşehir'e özgü yemek ve yiyecek kültürü. *Türk Dünyası Araştırmaları*, *136*(270), 373–388. DOI:10.55773/tda.1292632
34. Yıldız, A. (2018, 13 Şubat). Unutulan lezzetler tarihi konakta damakla buluşuyor. *Anadolu Ajansı.* Erişim tarihi: 29 Kasım 2025, https://www.aa.com.tr/tr/yasam/unutulan-lezzetler-tarihi-konakta-damakla-bulusuyor/1061711

6. Bölüm

İskit Askerî Örgütlenmesinde İskit Kadınının Rolü

Ayten AKCAN[1]

1.GİRİŞ

İskitler MÖ yaklaşık 8. ve 3. yüzyıllar arasında Karadeniz'in kuzeyine ve Orta Asya bozkırlarına hâkim olmuş göçebe bir halktır. İskitlere ilişkin bilgi birikimi, antik yazarların anlatımları, arkeolojik bulgular ve çağdaş akademik incelemelerden elde edilen verilerin bir araya getirilmesiyle oluşturulmuştur. İskit toplumunun askerî organizasyonu, göçebe yaşam tarzının zorunlu kıldığı hızlı hareket edebilen atlı birlikler üzerine kuruluydu; bu birlikler savaş ve av performansında üstünlük sağlamak üzere yüksek atlı okçuluk ve çeviklik tekniklerine dayanmaktaydı (Chernenko, McBride & Gorelik, 1983). Ancak bu askerî düzenin içinde kadının rolü, tarihsel ve arkeolojik araştırmalarla son yıllarda giderek daha somut bir şekilde yeniden değerlendirilmektedir.

Tarih boyunca pek çok geleneksel görüş, savaş ve askerlikle ilgili rollerin tamamen erkek egemen olduğuna işaret etmektedir. Fakat İskit toplumu, bu geleneksel kabulleri değiştirecek noktada önemli arkeolojik ve antropolojik verilere sahiptir. Modern kazı çalışmalarında, silahlar ve at ekipmanlarıyla gömülmüş kadın iskeletleri, bu toplumun savaşçı sınıfına yalnızca erkeklerin değil kadınların da mensup olabileceğini göstermesi bakımında oldukça kıymetlidir (Hanks, 2008: 21-23). Bu buluntular, İskit kadınlarının askerî faaliyetlerde sadece yardımcı bir rolle değil, savaşçı veya hatta komutan düzeyinde yer aldıklarına dair güçlü kanıtlar sunmaktadır. Örneğin, Altay bölgesindeki Ak-Alakha mezarlarında bulunan kadın savaşçı mezarları, erkek savaşçılarla benzer askerî eşya ve at kalıntılarıyla birlikte gömülmüşlerdir ki bu, askerî hiyerarşide cinsiyete dayalı bir ayrım olmadığını düşündürmektedir (Pilipenko, Trapezov, & Polosmak, 2015).

Benzeri şekilde Kuzey Karadeniz step mezarlarında yer alan kadın gömülerinde oklar, mızraklar ve diğer savaş aletleri ile birlikte at kalıntılarına rastlanması, kadınların pratik askerî rollere aktif katıldığını ortaya koymaktadır.

[1]Doç. Dr., Hitit Üniversitesi, Sungurlu MYO, Çorum
ORCID: 0000-0003-0974-5263
ayten.akcan7@gmail.com

Bu bulgular, kadınların yalnızca ev içi veya destek rollerinde olmadıklarını, savaş eğitimine tabi tutulduklarını ve atlı birliklerin bir parçası olarak savaş stratejilerine doğrudan katkı sağladıklarını göstermektedir (Smith, 2021).

İskit toplumlarındaki kadınlar, aynı zamanda çalışma becerisi ve kabilelere liderlik etme ve dini yönetici işlevlerini yerine getirme fırsatları açısından erkeklerle eşitti. Karşılaştırmalı tarihsel analiz yönteminin yanı sıra arkeolojik araştırma verilerini de kullanarak, ikili örgütlenmenin çoğu göçebe için tipik olduğunu anlaşılmaktadır. Bu bilgilerden yola çıkarak bu çalışmada İskit kadınlarının göçebe ortamındaki, özellikle de askerî yapıdaki rolünü incelenmesi hedeflenmektedir. Unutulmaması gereken diğer önemli bir hususta, İskit kadın savaşçılarının kısmen de olsa mitolojik olan bir tür militarist monarşi içinde örgütlenmiş olmalarıdır (Fialko, 1991: 6-9). Kaynaklar, aynı zamanda yüksek komutanların kalitesine de sahip olan tepe yönetimdeki İskit kadın yöneticilerin devlet yönetiminde ciddi bir söz sahibi olduklarını göstermektedir. Bu militarist monarşi içinde örgütlenmiş olan İskit kadını, askerî alanda edinmiş olduğu bu tecrübelerle devlet yönetimde söz sahibi olmuş olmalıdır düşüncesini ortaya çıkarmaktadır (Kopylov, 1992: 47-48). Buradan hareketle devlet yapısında ve yönetiminde anaerkil unsurların olabileceğini söylemek gerekmektedir. Bu çalışma ayrıca bozkır kadınlarının, halklarının kaderini belirleyen kararlarda ne derece etkili olduklarını, ordudaki rollerini ve göçebelerin yapısında nerede olduklarını ortaya çıkarmayı hedeflemektedir. Bu araştırmanın pratikteki önemi, bulgularının, göçebelerin yaşam organizasyonunda kadınların rolüne ilişkin daha ileri çalışmalarda ve toplumsal cinsiyet eşitliği bağlamındaki araştırmalarda kullanılabilecek bilgiler sunabilme olasılığıdır.

Göçebe kültüründe toplumsal cinsiyet oluşumu sosyo-kültürel açıdan erkeklerin ve kadınların psikososyal rolleri belirli ideolojik sistem ve geleneklerin etkisiyle gerçekleşmiştir (Dyson-Hudson & Dyson-Hudson, 17-18; Mishukova, 2012). Bu nedenle, toplumsal gelişimin ön koşullarından biri göçebelerin askerî işlere katılımıydı, bu nedenle kadınların savaş işlerine dahil olması oldukça önemliydi (Kradin, 2001). Çocukluktan itibaren mızrak ve kılıç kullanmayı öğrenen, yetenekli biniciler olan bu savaşçı kadınlar, tarihte genellikle efsaneler ile tanınmakta ve onlar hakkındaki bilgiler de hep bu efsaneler aracılığıyla günümüze aktarılmaktadır (Kosven, 1947: 53).

Tarihçiler İskitlerde kadınların özel rolünü vurgulamaktadır (Zuev, 1996: 87; Kozlovsky, 1996: 68). Bozkırda yaşayan kadınlar, diğer doğu uluslarının kadınlarından daha fazla bağımsızlık ve özgürlük içindeydiler ve genellikle halklarının kaderini belirleyen kararların alınmasına katılmaktaydılar (Kimball, 1997: 98-101). Bozkır; zamanla kadın dostlar, kadın müttefikler, han

danışmanları, ailede çocuk eğitiminden sorumlu, zeki ve zarif kadınlar gibi kadın tiplerini doğurmuştur. Fakat burada son olarak kadın savaşçılar kimliği dikkat çekicidir. Anlayışa göre, bozkır kabilelerinin kadınları sadece gelecekte eş olacaklardır (Balonov, 1996: 33-38). Dolayısıyla göçebe ortamlarda kadın algısı ilahî bir nitelik taşır ve bu algı orijinal bir anne kanununa sıkı sıkıya bağlıdır (Pushkareva, 1998: 23-25).

2. Araştırmanın Tarihsel Bağlamı

Göçebeler arasında toplumsal cinsiyet eşitliği gelenekleri Herodot tarafından incelenmiştir. Özelikle aktarılan Sarmatyalı kadınların eski geleneklerden gelen anlayış ile kocalarıyla birlikte, hatta onlar olmadan da at sırtında ava gittikleri, erkekler için yapılan kıyafetlerin aynısını giydikleri yönündedir. Bir kadın, bir düşmanı öldürmeden önce evlenemediği için bazı kadınlar, yaşlı ve evlenmeden ölürlerdi. Özellikle Kazak destanlarında tanımlanan Türk kadın tasvirinde taktir edilenin, kadının eşiyle birlikte ata binen ve silah kullanan anlatısı oldukça dikkat çekicidir. Dahası, bozkırdaki Türk kadını entelektüel bir becerikliliğe sahip, rehberliğine ve desteğine ihtiyacı olunan olarak betimlenmiş ve anlatılmıştır (Fialko, 1991: 8-10). Özellikle bozkırda her zaman erkeğinin yanında olduğu vurgusu da diğer dikkat çekici bir unsurdur (Levshin, 1996: 55-62). Eski Türkler arasında sadece kağan değil, aynı zamanda karısının da üstün güce sahip olma hakkı vardı. Bu aynı zamanda onların kutsallaştırılmasına da yol açtı (Zuev, 1996). Bu bağlamda, Türk doğum ve bereket tanrıçası ile ilgili olarak *"Umay, erkek-kadın karşıtlığı içinde dişili temsil etmez. Bu karşıtlık, tamamen gerçekçi ve işlevsel, fenomenolojik olan Türk metafizik sisteminde mevcut değildir"* (Ospanula, 1999: 80-83) sözleri Umay'ın insan yaşamının çeşitliliğine göre pek çok işlevinin olduğunu, ancak soyun antropolojik kimliğinin temelini koruduğu da anlaşılmaktadır.

Daha sonra bozkır coğrafyasına giden birçok seyyah ve araştırmacı*"Çok aynı şekilde giyindikleri için erkekleri kadınlardan ayırt etmek zordur, aynı şekilde hepsi kürkle astarlanmış cüppeler ve ipekten yapılmış, yukarı doğru açılan yüksek şapkalar giyerler*." demiştir. Birçok bilim insanı da göçebe geleneğinde güç ve çalışma yeteneği bakımından kadınların erkeklerle eşit olarak kabul edildiği yönünde hem fikirdir (Andreski, 1968: 99; Lomsky-Feder & Sasson-Levy 2016; Kimball, 1997). Anlaşılan o ki; göçebe yaşam tarzı, insanları kadın ve erkek olarak ayırmıyor, hatta benzer oldukları ve daha iyi olmak adına birbirleriyle rekabet etmeleri gerektiği fikrini ortaya çıkarıyor (Levshin, 1996).

İskit kadınlarının rolü yalnızca siyasal veya askerî alanlarla sınırlı değildir. İskit kadınları kabilelere liderlik edebilir ve dini yöneticilik yapabilirlerdi.

Özellikle dini yaşamda da kadınların önemli bir konuma sahip olduğu anlaşılmaktadır (Kimball, 2005). Şamanistik ve animistik unsurlar barındıran İskit inanç sistemi, ruhlarla iletişim kurabilen, kehanette bulunabilen ve ritüelleri yöneten dini figürlere büyük önem atfetmiştir (Ustinova, 2005). Arkeolojik ve etnografik veriler, bu dini liderlerin bir kısmının kadınlardan oluştuğunu göstermektedir. Özellikle şaman olarak tanımlanabilecek kadınların, toplumsal düzenin kutsal boyutunu temsil ettikleri ve kabile liderliğinin meşruiyetinde belirleyici rol oynadıkları düşünülmektedir (Zaur, 2018: 140-143). Bu durum, dini otorite ile siyasal otoritenin iç içe geçtiği İskit toplumunda kadınların çift yönlü bir güç alanına sahip olabildiğini ortaya koymaktadır. Bilim insanları, göçebe yaşam tarzı ile İskit ailesinin anaç yapısına vurgu yapmakta ve ayrıca aşiret sisteminin ayrışması aşamasında kan bağlarının kadın soyuyla ilgili olduğu iddiasını birçok bulgu ve kaynak bilgisi ışığında açığa çıkarmışlardır. Nitekim daha sonra bu durum, annelik işaretleriyle yeni İskit ittifaklarının oluşturulması da sebep olacaktır (Dumanov, 2000: 625-627).

Göçebelik esasında tarih boyunca insanlık deneyiminin temel biçimlerinden biri olarak, yalnızca ekonomik ve sosyal düzenlemeleri değil, aynı zamanda sayısal ve örgütsel düşünce biçimlerini de şekillendirmiştir. Göçebe topluluklar, klasik anlamda devlet-medeniyet modellerinden farklı olarak mekânı paylaşma ve örgütlenme biçimlerinde belirgin bir esneklik sergilemişlerdir. Göçebe toplumlarda mekân, mutlak bir mülkiyet nesnesi olarak değil, önce aile birimleri, ardından küçük topluluklar ve nihayetinde yüzlerce veya onlarca askerlik kapasitesine sahip askerî birimler şeklinde organize edilmiştir (Deleuze & Guattari, 2007). Bu yapı, göçebelerin hem toplumsal hem de askerî örgütlenme biçimlerinin, sayısal ve kolektif düşünce ile doğrudan ilişkili olduğunu göstermektedir.

Göçebe toplulukların sayısal ve örgütsel yaklaşımı, bazı araştırmacılar tarafından bir tür "numerolojik sistem" olarak tanımlanmıştır. Bu sistem, bireylerin veya küçük aile gruplarının, toplumun genel yapısında bir sayı birimi veya "öz" haline gelmesiyle işler. Örneğin, Kazak ve Göktürk gibi Orta Asya göçebe toplulukları, topluluk üyelerini aileler ve klanlar temelinde organize etmiş, daha büyük askerî ve ekonomik oluşumları ise bu birimlerin katmanlaşmasıyla oluşturmuşlardır (Barfield, 1997; Sinor, 1990). Böylece göçebe topluluklarda birey, yalnızca kendi ailesinin bir üyesi değil, aynı zamanda kolektif bir sayısal yapı içinde işlev gören bir birim olarak görülmüştür. Bu nedenle araştırmacılar, düzen ve disiplinin onların doğasında olduğunu belirtmişlerdir. Tarihte bozkırda göçebe yaşayan birçok Türk kadınına ait tarihsel materyal, birçok efsanevi Türk kadınını tanımamıza yardımcı olmuş

ve böylelikle savaşlara katılan, köyleri yöneten, ünlü şahsiyetleri eğiten kadınların varlığı ortaya çıkmıştır. Bilim adamına göre, göçebe dünyasında kadın haklarının kısıtlanması çok daha sonra bir fenomen haline geldi ve belki de bu durum Orta Asya'nın gerilemesine bile neden olan sebeplerden biri bile olmuş olabilir (Gumilev, 1997). Bazı antropologlar gerçekten eşit toplumların varlığını ortaya çıkarmaya çalışırken (Batchaev, 1985; Makhortykh, 1994), bozkır toplumunda kadınların büyük bir kısmının toplumsal tanınırlık elde ettiği ve güç imgesi oldukları batılı uzmanlarca hemfikir olunan konular arasına girmiştir (Lomsky-Feder & Sasson-Levy, 2016; Andreski, 1968).

3. İskit Toplumlarında Kadınların Rolü

Tarih yazımı uzun yıllar boyunca büyük ölçüde erkek merkezli bir perspektif üzerinden şekillenmiştir. Siyasi tarih, askerî başarılar ve devlet oluşum süreçleri çoğunlukla erkek aktörler üzerinden anlatılmış; kadınlar ise ya tali figürler olarak ele alınmış ya da tamamen görünmez kılınmıştır. Bu durum özellikle yazılı kaynakların sınırlı olduğu, göçebe ya da yarı göçebe topluluklar söz konusu olduğunda daha da belirgin hâle gelmiştir. Avrasya bozkırlarında yaşamış olan İskitler, bu açıdan dikkat çekici bir örnek teşkil etmektedir. İskit toplumuna dair anlatılar, büyük ölçüde antik Yunan ve Pers kaynaklarına dayanmakta ve ne yazık ki bu kaynaklar ise çoğu zaman ideolojik bir bakış açısıyla kaleme alınmış kaynaklar olarak karşımıza çıkmaktadır. Göçebe yaşam tarzının, yerleşik toplumlara kıyasla farklı üretim ilişkilerini ve iş bölümü pratiklerini doğurduğu artık bilinen bir gerçektir **(**Klyashtorny, 1975). Göçebe yaşam tarzında hayvancılığa dayalı ekonomik sistem, kadınların üretim süreçlerine doğrudan katılımını zorunlu kılmış; bu durum, kadınların toplumsal görünürlüğünü de artırmıştır. Dolayısıyla İskit kadınlarının konumu, yalnızca ideolojik değil, aynı zamanda ekonomik ve çevresel koşulların da bir sonucudur (Dolzhenko & Palchyk, 2020).

Analık hukuku gelenekleri birçok göçebe devletin sosyal temellerini belirlemiştir. Türk bozkır toplumlarının da sosyal yapısını, siyasi teşkilatlanmalarını, askerî örgütlenmelerini anlamada öne çıkan unsurlardan biri, literatürde analık hukuku ya da ana merkezli akrabalık unsurları olarak tanımlanan geleneklerdir. Türk toplumları bütünüyle anaerkil bir yapı göstermemekle birlikte, soyun meşruiyeti, evlilik ittifakları ve siyasal otoritenin aktarımında annenin rolü belirgin bir ağırlık taşımaktadır (Gumilev, 2002: 91). Yazılı kaynaklar, bozkır coğrafyasında yalnızca aile yapısının değil, siyasal örgütlenmenin de ikili bir karakter taşıdığını göstermektedir. Çin yıllıkları, Hunlardan Göktürklere kadar uzanan süreçte devletlerin doğu ve batı kanatları şeklinde teşkilatlandığını açıkça ortaya koymaktadır (Taşağıl, 2018: 57). Bu

ikili yapı, hanedan içi güç paylaşımıyla doğrudan bağlantılı olup, analık hukuku geleneğiyle birlikte değerlendirilmelidir. Bozkır coğrafyasındaki bazı göçebe halkların ikili örgütlenmesi, evlilik ve aile ilişkilerinin haklar ve görevler açısından bir belirlilik kazanmasına da sebep olmuştur (Golden, 2011).

Analık hukuku geleneği ile ikili örgütlenmiş yönetim sistemi arasında güçlü bir ilişki bulunmaktadır. Hanedan üyelerinin anneleri aracılığıyla farklı kabilelerle kurdukları bağlar, siyasi destek ağlarını çeşitlendirmiştir (Golden, 1992: 131). Bu durum, ikili hatta zaman zaman çoklu yönetim modellerinin ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Bu yapı, bozkır koşullarına uyum sağlayan pragmatik bir çözüm olmakla birlikte, merkezi otoritenin zayıfladığı dönemlerde devletin parçalanmasını da hızlandırabilmiştir (Kafesoğlu, 2010: 78).

Bozkırda Kağanlık, Türk birliğinin sağlamlaştırıcı çekirdeğini oluştururdu ancak anne mirasına veya Katun'a uyulmaması ve kağan oğullarının, üvey oğulların yerli yurttan dışlanmasına, aile içi siyasi mücadeleye kadar giden bir sürecin başlamasına sebep olurdu. Böylelikle devlet başarısızlığa doğru sürüklenirdi (Miroshina, 1990).

İskit-Saka dönemi göz önüne alındığında yazılı kültürlerinin sınırlı olması nedeniyle İskit dini ve mitolojisi hakkındaki bilgiler, antik yazarların aktarımları, arkeolojik veriler ve karşılaştırmalı mitoloji çalışmaları üzerinden değerlendirilmektedir (Rolle, 1989). Antik kaynaklar arasında en önemli başvuru noktası olan Herodotos İskitlerin yedi ana tanrıya taptığını belirtmekte ve bu tanrıları Yunan panteonundaki karşılıklarıyla açıklamaktadır (Herodotos, *Historia*, IV.59). Bu listede ilk sırada yer alan ocak, ateşin koruyucusu Tabiti tanrıça olarak kabul edilirdi. Herodotos bu tanrıçayı, Yunan mitolojisindeki ocak ve ev ateşi tanrıçası Hestia ile özdeşleştirilmiştir (Herodotos, *Historia*, IV.59). Bu özdeşleştirme, Herodotos'un kullandığı *interpretatio graeca* yönteminin bir sonucu olmakla birlikte, Tabiti'nin İskit inanç sistemi içerisindeki merkezi konumunu açık biçimde ortaya koymaktadır (West, 2007). Aynı zamanda Kazak dilinde de "ateş alevi" anlamına gelen deyimler bulunmaktadır.

Tabiti, İskit-Saka dünyasında ocağın ve kutsal ateşin koruyucusu olarak kabul edilmiştir. Ateş, göçebe toplumlarda yalnızca gündelik yaşamı sürdürmeye yarayan bir unsur değil, aynı zamanda topluluğun sürekliliğini ve kozmik düzeni temsil eden kutsal bir öğedir (Eliade, 1958). Bu bağlamda Tabiti, hem aile ocağının hem de kabile ve devlet yapısının sembolik temeli olarak değerlendirilmiştir (Roux, 1999).

Ateş, erken dönem toplumlarında yalnızca fiziksel bir unsur değil, aynı zamanda kutsallığın, yaşamın ve kozmik düzenin sembolü olarak kabul

edilmiştir (Eliade, 1958). İskit–Saka dünyasında ateşin bu merkezi rolü, Tabiti figüründe somutlaşmış ve ateşin korunması toplumsal düzenin devamı ile doğrudan ilişkilendirilmiştir (Rolle, 1989). Kutsal ateşin kirletilmesi ya da söndürülmesi, yalnızca bireysel bir hata değil, topluluğun kozmik düzenle olan bağının zedelenmesi anlamına gelmiştir (Eliade, 1958). Bu nedenle Tabiti, yalnızca bir tanrıça değil, aynı zamanda evrensel düzenin ve siyasal meşruiyetin koruyucusu olarak görülmüştür (Herodotos, IV.59).

İskit-Saka dünyasında kadınların ateş ve ocakla kurduğu ilişki, yalnızca ev içi düzenle sınırlı olmayıp, savaşçılık ve koruyuculuk gibi kamusal ve politik alanlara da uzanmaktadır (Ivanchik, 2018). Bu çok katmanlı yapı, Tabiti figürünün kadınsı ilke ile neden bu denli güçlü biçimde özdeşleştirildiğini açıklayan temel unsurlardan biridir (West, 2007). İskit kadınları, kutsal ateşi koruyan, ocağın sürekliliğini sağlayan ve gerektiğinde savaş alanında topluluğu savunan aktörler olarak algılanmış; bu durum mitolojik düzlemde Tabiti'nin dönüştürücü ve koruyucu ateşiyle sembolik bir birliktelik oluşturmuştur (Eliade, 1958).

Antik kaynaklar, İskit kadınlarının savaşçı kimliğine dair önemli veriler sunmaktadır. Herodotos'un aktardığı anlatılar, tarihsel gerçeklikle mitolojik kurgunun iç içe geçtiği bir alan olmakla birlikte, İskit ve Sauromat topluluklarında kadınların savaş eğitimi aldığına ve silah taşıdığına işaret etmektedir (Herodotos, IV.110-117). Arkeolojik kazılarda kadınlara ait mezarlarda silah ve savaş teçhizatı bulunması, bu anlatıların yalnızca mitolojik değil, aynı zamanda toplumsal bir karşılığı olduğunu ortaya koymaktadır (Rolle, 1989). Bu bağlamda kadın, ateşi koruyan figür olmanın yanı sıra, topluluğun fiziksel ve kozmik sınırlarını savunan bir savaşçı olarak da konumlandırılmıştır (Ivanchik, 2018).

Ateş-savaş ilişkisi, İskit düşünce dünyasında özel bir sembolik anlam taşımaktadır. Ateş, yalnızca yaşam verici değil, aynı zamanda yok edici ve arındırıcı bir güçtür (Eliade, 1958). Bu ikili doğa, savaşın yıkıcı ancak düzen kurucu niteliğiyle örtüşmektedir. Tabiti'nin ateşi, bu bağlamda hem ocağı koruyan hem de gerektiğinde düşmanı yok eden kutsal bir güç olarak algılanmıştır (West, 2007). İskit kadınlarının savaşçılığı ise bu kutsal ateşin toplumsal düzlemdeki yansıması olarak değerlendirilebilir.

Ocak, İskit–Saka toplumunda yalnızca aile birliğinin değil, aynı zamanda soyun ve politik düzenin sembolik merkezidir (Rolle, 1989). Bu merkezin korunması, doğrudan kadınların sorumluluğunda görülmüş; ancak bu sorumluluk pasif bir bekçilikten ziyade, aktif bir koruyuculuk biçiminde anlaşılmıştır (Eliade, 1958). Göçebe yaşam koşullarında ocağın tehdit altında olması, topluluğun varlığının tehlikeye girmesi anlamına geldiğinden,

kadınların savaşçı kimliği bu kutsal merkezin savunulmasıyla doğrudan ilişkilendirilmiştir (Ivanchik, 2018).

Tabiti figürü, bu noktada, ateş–ocak–savaş üçgeninin mitolojik düzlemdeki en güçlü ifadesi olarak karşımıza çıkmaktadır. Kadınsı ilke, Tabiti aracılığıyla yalnızca doğurganlık ve süreklilikle değil, aynı zamanda güç, direnç ve düzen kuruculukla ilişkilendirilmiştir (West, 2007). Bu durum, İskit–Saka dünyasında kadın kimliğinin ikincil değil, aksine merkezi ve kurucu bir rol üstlendiğini göstermektedir (Eliade, 1958).

İskit göçebe toplumdaki kadınların temel ayırt edici özelliği belki de kadınların kendilerini varoluştan bir şey olarak ayırmamış olmaları ve her zaman eşleri, çocukları ve akrabalarıyla birlikte olmalarıydı. İçinde soyutlamaya eğilimli olan erkeklerin aksine, kadınlar kendilerinden şüphe etmemişlerdir. Kimliklerinin her zaman farkında, doğum ve dünyaya getirdikleri çocukları ile daha güçlü hissederek yollarına devam ettiler. (Herodotus, 2002).

İskit kadınların savaşçı kimliğine dair en somut veriler, mezar arkeolojisi yoluyla elde edilmektedir. Syr Darya Nehri'nin aşağı kesimlerinde yer alan erken dönem kurganlarda yapılan kazılarda, biyolojik olarak kadın olduğu tespit edilen bireylerin ok uçları, mızraklar ve bazen kısa kılıçlarla birlikte gömüldüğü belirlenmiştir (Samashev, 2011). Bu mezarlardan bir kısmında silahların gömüye gelişigüzel değil, bedenin belirli noktalarına yerleştirildiği görülmektedir (Makhortykh, 1994). Örneğin ok uçlarının göğüs bölgesine yakın konumlandırılması ya da mızrağın bedenin sağ tarafına paralel biçimde yerleştirilmesi, bu silahların ölen kişinin yaşamındaki işlevsel rolünü yansıtan bilinçli bir gömü pratiğine işaret etmektedir (Yablonsky, 2016)

Bu erken örnekler, MÖ VIII-VII. yüzyıllara tarihlenmeleri bakımından ayrı bir önem taşımaktadır. Aynı döneme ait erkek mezarlarıyla karşılaştırıldığında, kadınlara ait gömülerde kullanılan silah tiplerinin büyük ölçüde benzerlik göstermesi dikkat çekicidir (Batchaev, 1985). Ok uçlarının formu, yay tipleri ve mızrak uçlarının metalurjik özellikleri, kadın ve erkek savaşçıların aynı askerî donanımı kullandığını düşündürmektedir (Kimball, 2005). Dahası, bazı kadın iskeletlerinde kol, omuz ve kalça kemiklerinde tespit edilen kas tutunma izleri, yoğun at binme ve silah kullanımıyla uyumlu fiziksel aktiviteleri göstermektedir (Bunatyan, 1985).

Syr Darya havzasındaki bu erken dönem buluntular, daha sonraki yüzyıllarda İskit kabilelerinin yaşadığı geniş Avrasya coğrafyasında gözlemlenen benzer gömülerle anlamlı bir süreklilik sergilemektedir. Karadeniz'in kuzeyindeki İskit kurganlarında bulunan kadın mezarlarında da ok uçları, savaş bıçakları ve at koşum takımlarına rastlanmıştır (Ivantchik, 2018). Özellikle Ukrayna ve Güney Rusya bozkırlarında belgelenen bazı mezarlarda,

genç yaşta ölen kadın bireylerin tam savaş teçhizatıyla gömülmüş olması, askerî eğitimin erken yaşlarda başladığını düşündürmektedir (Cunliffe, 2015).

Altay Dağları ve Güney Sibirya'daki İskit dönemine ait mezarlar da bu tabloyu destekler niteliktedir (Miroshina 1990). Pazırık kurganlarında ele geçen kadın mezarlarında, silahların yanı sıra atlarla ilişkili ekipmanların bulunması, kadınların yalnızca savaşçı değil aynı zamanda süvari olarak da faaliyet göstermiş olabileceğini ortaya koymaktadır (Polosmak, 1994). Bu durum, kadın savaşçıların yalnızca savunma amaçlı değil, aktif askerî seferlere katılan bireyler olabileceği ihtimalini güçlendirmektedir (Gulyaev, 1995).

Orta Don'daki mezarlıklardan alınan materyaller, Orta Don'daki bozkırın askerî yapısında kadınların rolünü ortaya koymaktadır. Örnek olarak 30-35 yaşlarında bir kadına ait olan Durovka höyüğünde İskelet kalıntılarının analizi "onun bir binici" olduğunu göstermektedir (Kozlovskaya, 1996). Höyük 6'daki bir mezar kalıntısında da 20-25 yaşlarında genç bir kadın, beraberindeki envanterde ise at kalıntıları bulunmuştur. İncelenen 4 höyükten 3'ünde daha ziyade genç kadınlar yer almıştır. Özellikle varlıklı aileler ve iki vakada da silahlı kadınlar dikkat çekicidir (Frachetti, 2008). Yaşı belirlemenin mümkün olduğu durumlarda silahlı İskit kadınlarının çoğunun 16 ila 30 yaşları arasında olduğu anlaşıldı. Bu gömülerdeki silahlı genç kadınların İskit toplumunun üst tabakalarından olduğunu bize anlatmaktadır. Hatta Gulyaev ve Savchenko, İskit toplumunda "bir tür zorunlu askerlik" olduğunu öne sürmüşlerdir. İskitlerin belirli yaş ve sosyal grupları için hafif silahlı yardımcı birliklerin kadınlardan oluştuğunu söylemişlerdir.

Mezar mimarisi, silah tipolojisi ve antropolojik veriler üzerinden yapılacak analizler, göçebe bozkır toplumlarında kadınların askerî rollerinin geçici bir istisna değil, kültürel olarak kabul görmüş bir pratik olduğunu ortaya koyması açısından oldukça önemlidir.

4. Tartışma ve Sonuç

İskit askerî örgütlenmesinde kadının rolü, yalnızca bireysel bir toplumsal fenomen olarak değil, aynı zamanda İskit toplumunun askerî, politik ve kültürel yapısını biçimlendiren merkezi bir unsur olarak değerlendirilmelidir. Arkeolojik buluntular, mezar düzenlemeleri ve antik kaynakların sistematik analizi, İskit kadınlarının toplumsal yaşamda ve savaş alanında yalnızca ev içi veya ritüel alanlarla sınırlı bir işlev görmediğini, aksine toplumsal hiyerarşi, strateji ve liderlik bağlamında aktif bir rol üstlendiklerini göstermektedir (Brzezinski, 2018; Sulimirski, 1970; Yao, 2021). Bu bulgular, İskit tarihini tek boyutlu erkek egemen bir militarist paradigmaya indirgemeyi yetersiz kılmakta ve kadınların

toplumun hem askerî hem de kültürel dinamiklerindeki etkisinin daha derinlemesine incelenmesini zorunlu kılmaktadır (Mayor, 2020).

İskit kadınlarının askerî rolleri, çok katmanlı ve hiyerarşik yapı içerisinde farklı düzeylerde kendini göstermektedir. Arkeolojik kanıtlar, kadınların silahlarla birlikte gömülmelerinin yanı sıra, aynı mezarda süs eşyaları ve ritüel objelerle birlikte bulunmalarının, onların hem fiili güç hem de sembolik prestij unsuru olarak konumlandığını ortaya koymaktadır (Parzinger, 2006; Mandelstam Balzer, 2020). Bu durum, İskit toplumunda cinsiyet temelli katı ayrımların olmadığını ve toplumsal statünün büyük ölçüde bireysel yetenek, ailevi prestij ve toplumsal etki ile belirlendiğini göstermektedir (Chang, 2012). Kadınlar, yalnızca savaş alanında değil, toplumsal hafızanın korunması ve aktarılmasında da merkezi bir rol üstlenmiş; stratejik bilgi, savaş tecrübeleri ve liderlik becerileri kuşaktan kuşağa aktarılırken, toplumsal etkinlikleri görünür bir biçimde ortaya çıkmıştır (Jacobson, 1995).

Buna ek olarak, İskit kadınlarının askerî örgütlenmedeki rolü, lojistik, stratejik planlama ve koordinasyon boyutlarının anlaşılmasına önemli katkılar sağlamaktadır. Kadınlar, savaşçı kimlikleriyle yalnızca bireysel cesaretlerini ortaya koymakla kalmamış, aynı zamanda savaş düzenlemeleri, birliklerin mobilizasyonu ve lojistik desteğin organize edilmesinde de etkin görevler üstlenmişlerdir (Pryor, 2002). Dolayısıyla, İskit askerî sisteminin esnekliği ve etkinliği, kadınların katılımıyla daha bütüncül bir şekilde işlediği anlaşılmaktadır. Kadınların savaşçı, lider ve toplumsal arabulucu rollerinin bir arada var olması, toplumsal cinsiyetin askerî güç ile doğrudan ilişkili olmadığını ve İskit toplumunun sosyal düzeninin yalnızca erkeklerin tekeline bırakılmadığını göstermektedir (Roland, 2014).

Kadınların askerî ve toplumsal rolleri, İskit kültüründe simgesel ve ritüel boyutlarla da sıkı bir biçimde iç içe geçmiştir. Kadınların gömüldüğü mezarlarda bulunan objeler, hem toplumsal statü ve prestijlerini gösteren sembolik işlevler taşırken, hem de askerî ve stratejik rollerinin somut kanıtlarını sunmaktadır. Bu durum, İskit kadınlarının hem maddi hem de manevi güç unsuru olarak toplumsal hafızada ve kolektif bilinçte önemli bir konum kazandığını ortaya koymaktadır. Kadınların bu çift boyutlu etkisi, İskit toplumunun hem savaşçı hem de kültürel kapasitesini güçlendiren kritik bir unsur olarak değerlendirilebilir. Ayrıca, kadınların mezar buluntularındaki zenginlik ve sembolizm, toplumsal rollerinin sadece geçici veya geleneksel olmadığını, aksine uzun vadeli bir prestij ve güç unsuru olarak sürdüğünü göstermektedir (Mayor, 2020; Parzinger, 2006).

İskit kadınlarının rollerinin değerlendirilmesi, tarih yazımında erkek merkezli bakış açısını sorgulamayı ve antik toplumların sosyal, kültürel ve

askerî dinamiklerini daha bütüncül bir perspektifle yorumlamayı mümkün kılmaktadır. Kadınlar, toplumsal hafızanın aktarımında, kültürel normların şekillendirilmesinde ve askerî stratejilerin uygulanmasında etkin bir şekilde yer almışlardır. Onların varlığı, İskit toplumunun yalnızca erkek savaşçılar ve liderler üzerinden okunamayacağını, kadınların da stratejik ve kültürel karar alma süreçlerinde aktif olarak rol oynadığını göstermektedir.

İskit kültüründe kadınların askerî ve toplumsal rolleri, modern anlamda toplumsal cinsiyet ayrımlarının ötesine geçen çok boyutlu bir yapıyı sergilemektedir. İskit kadınları yalnızca savaşçı ve toplumsal aktörler olarak değil; aynı zamanda İskit toplumunun güç, prestij ve stratejik organizasyon anlayışını biçimlendiren, tarihsel sürecin akışını kadın eliyle dokuyan ve simgeleyen kritik aktörlerdir. İskit kadınlarının etkinliği, tarihsel olayların yorumlanmasında ve antik toplumların sosyal yapısının anlaşılmasında merkezi bir referans noktası oluşturmakta; toplumsal hafıza, stratejik örgütlenme ve kültürel temsil alanlarında tarihsel sürecin yeniden yorumlanmasına olanak sağlamaktadır (Sulimirski, 1970; Brzezinski, 2018; Yao, 2021). Bu durum, tarihsel cinsiyet normlarının esnekliğini ve kültürel bağlamın bireylerin rol tanımlamalarında oynadığı merkezi önemi anlamada önemli bir perspektif sunmaktadır. Unutulmamalıdır ki, İskit kadınları sadece geçmişin tanıkları değil, aynı zamanda tarihsel anlatının şekillendirilmesinde ve kültürel belleğin oluşturulmasında aktif bir güç olarak kalıcı bir yere sahiptir (Roland, 2014).

Kaynakça

Andreski, S. (1968). *Military organization and society*. University of California Press.

Balonov, F. R. (1996). *The cult of the horse and the chariot in the Scythian-Sarmatian era of the peoples of the Eurasian steppes and foothills* (Thesis synopsis). Zlnat Press.

Barfield, T. J. (1997). *The nomadic alternative: Modes and models of interaction in the Eurasian steppe*. University of Wisconsin Press.

Batchaev, V. M. (1985). Antiquities of the Scythian and Scythian periods: Archaeological research on new buildings in Kabardino-Balkaria. *Nalchik, 2*, 10–19.

Brzezinski, R. (2018). *Scythians: Warriors of the steppe*. Osprey Publishing.

Bunatyan, E. P. (1997). *Methods of social reconstruction in archeology*. Naukova Dumka.

Carpini, P. (1957). *History of the Mongols* (Moscow: State Publishing House of Geographic Literature).

Chang, W. (2012). Gender and warfare in ancient nomadic societies: The case of the Scythians. *Journal of Ancient History, 10*(2), 45–67.

Chernenko, E. V., McBride, A., & Gorelik, M. V. (1983). *The Scythians 700–300 B.C.* Osprey.

Cunliffe, B. (2015). *By steppe, desert, and ocean: The birth of Eurasia*. Oxford University Press.

Deleuze, G., & Guattari, F. (1986). *Nomadology: The war machine* (B. Massumi, Trans.). Semiotext(e).

Dolzhenko, Y., & Palchyk, O. (2020). Craniology of women of Scythian culture in the territory of Ukraine. *National Historical Journal, 12*(3), 45–67.

Dyson-Hudson, R., & Dyson-Hudson, N. (1980). Nomadic pastoralism. *Annual Review of Anthropology, 3*, 15–61.

Eliade, M. (1958). *Patterns in comparative religion*. Sheed & Ward.

Fialko, E. (1991). Zhenskiye pogrebenya s oruzhiem v skyphskih kurganah stepnoi Skyphii [The female burials with weapons among the Scythians: Kurgans of the steppe Scythia]. *Editorial Naukova Dumka*, 4–18.

Frachetti, M. D. (2008). *Pastoralist landscapes and social interaction in Bronze Age Eurasia*. University of California Press.

Golden, P. B. (1992). *An introduction to the history of the Turkic peoples*. Harrassowitz.

Golden, P. B. (2011). *Central Asia in world history*. Oxford University Press.

Gumilev, L. N. (1997). *Ancient Turks in the VI–VIII centuries*. Nauka.

Gumilev, L. N. (2002). *Eski Türkler*. Selenge Yayınları.

Hanks, B. (2008). Reconsidering warfare, status and gender in the Eurasian Steppe Iron Age. In K. M. Linduff & K. S. Rubinson (Eds.), *Are all warriors male?: Gender roles on the ancient Eurasian steppe* (pp. 15–34). AltaMira Press.

Herodotos. (1973). *Tarih* (M. Ökmen, Çev.). Remzi Kitabevi.

Herodotus. (1998). *The histories* (R. Waterfield, Trans.). Oxford University Press.

Herodotus. (2002). *History: Translation and notes*. Ladomir.

Ivanchik, A. (2018). *Scythians and their neighbours*. Brill.

Jacobson, R. (1995). Nomadic women and military roles: Reassessing Scythian gender norms. *Cambridge Archaeological Journal, 5*(1), 23–39.

Kafesoğlu, İ. (2010). *Türk milli kültürü*. Ötüken Yayınları.

Kimball, D. J. (1997). Warrior women in the Eurasian steppes. *Archaeology, 50*(1), 112–125.

Kimball, J. D. (2005). *Eurasian warrior women and priestesses: Petroglyphic, funerary, and textual evidence for women of high status*. Center for the Study of Eurasian Nomads.

Klyashtorny, S. G. (1975). Einige Probleme der Geschichte der alttürkischen Kultur Zentralasiens. *Alt-Orientalische Forschungen, 2*, 119–128.

Kosven, M. O. (1947). Amazons: The story of the legend. *Soviet Ethnography, 1*(2), 53–62.

Kozlovskaya, M. A. (1996). Anthropological characteristics of skeletal material from Scythian burial mounds in the Middle Don. *Russian Archeology, 4*, 37–45.

Kradin, N. (2001). The social system of the nomads: Discussion and problems. *Questions of History, 4*, 21–32.

Levshin, A. I. (1996). *Description Kirghiz-Cossack or Kirghiz-Kaisak, hordes and steppes*. Sanat.

Lomsky-Feder, E., & Sasson-Levy, O. (2016). The effects of military service on women's lives from the narrative perspective. *Researching the Military, 14*(1), 94–109.

Makhortykh, S. V. (1994). *The Scythians in the North Caucasus*. Naukova Dumka.

Mandelstam Balzer, M. (2020). Introduction: Amazons and Dianas? Female burials in the Eurasian steppes. *Journal of Archaeological Studies, 27*(3), 112–135.

Mayor, A. (2020). *The real Amazons: Separating fact from fiction*. National Geographic.

Miroshina, T. V. (1990). Amazons in the Sarmatians and the problem of matriarchy. *Nauka*, 159–176.

Mishukova, A. (2012). Gender roles of women in the traditional nomadic culture. *Bulletin of VP Astafiev Krasnoyarsk State Pedagogical University, 3*, 37–48.

Morgan, L. H. (1907). *Ancient society or, Researches in the lines of human progress from savagery, through barbarism to civilization*. C.H. Kerr.

Ospanula, N. (1999). Turkic world experience: The fusion of horizons. *Tamyr, 1*(1), 79–87.

Parzinger, H. (2006). *The Amazons: Lives and legends of warrior women across the ancient world*. Princeton University Press.

Pilipenko, A. S., Trapezov, R. O., & Polosmak, N. A. (2015). A genetic analysis of human remains from Ak-Alakha-3 Burial Mound 1, Gorny Altai. *Archaeology, Ethnology & Anthropology of Eurasia, 43*(2), 138–145.

Polosmak, N. V. (1994). *A frozen tomb of the Scythian period in the Altai Mountains*. Institute of Archaeology and Ethnography, Siberian Branch of the Russian Academy of Sciences.

Pryor, J. (2002). *The Scythians and their culture*. Thames & Hudson.

Pushkareva, N. L. (1998). Gender approach in historical research. *Questions of History, 6*, 3–20.

Roland, A. (2014). *Women warriors in antiquity: Myth and archaeology*. Routledge.

Rolle, R. (1989). *The world of the Scythians*. University of California Press.

Roux, J. P. (1999). *Altay Türklerinde ölüm*. Kabalcı.

Samashev, Z. (2011). *Nomads of the Eurasian steppes: Archaeological evidence and cultural interpretation*. Institute of Archaeology Press.

Sinor, D. (1990). *The Cambridge history of early Inner Asia*. Cambridge University Press.

Smith, P. S. (2021). Scythian women. *World History Encyclopedia*. https://www.worldhistory.org/article/1783/scythian-women/

Sulimirski, T. (1970). *The Scythians*. Thames & Hudson.

Taşağıl, A. (2018). *Göktürkler*. Türk Tarih Kurumu.

Ustinova, Y. (2005). Snake-limbed and tendril-limbed goddesses in the art and mythology of the Mediterranean and Black Sea. In D. Braund (Ed.), *Scythians and Greeks: Cultural interaction in Scythia, Athens and the early Roman Empire (6th century BC–1st century AD)*. University of Exeter Press.

Yablonsky, L. T. (2016). *Archaeology of the Eurasian nomads*. Russian Academy of Sciences Press.

Yao, R. (2021). The gender construction of the Scythian people under the influence of transcontinental trading networks. *Advances in Social Sciences, Education and Humanities Research*.

Zaur, H. (2018). The cult of female warriors and rulers in the Scythian and Sarmatian cultures. *Annales Universitatis Apulensis Series Historica, 22*, 131–150.

Zuev, V. Y. (1996). *Scientific myth of the "Sarmatian priestesses": Priesthood and shamanism in the Scythian period*. Science.

West, M. L. (2007). *Indo-European poetry and myth*. Oxford University Press.

7. Bölüm

Türkiye Tarımında İstihdamın Yapısal Dönüşümü (2004–2024): Bölgesel Bir Emek İkamesi Analizi

Hakan USLU[1]

ÖZET

Türkiye tarımı, 2000'li yılların başından itibaren istihdam yapısında dramatik bir yapısal çözülme sürecine girmiştir. Bu çalışma, 2004–2024 dönemini kapsayan veriler ışığında, İBBS-2 düzeyindeki 26 bölgede tarımsal istihdamdaki azalmayı tetikleyen dinamikleri, teknolojik dönüşüm, gelir istikrarsızlığı ve verimlilik ekseninde analiz etmeyi amaçlamaktadır. Betimsel istatistikler ve değişim odaklı saçılım analizlerinden elde edilen bulgular, istihdam kaybının ardında iki temel itici güç olduğunu ortaya koymaktadır. Birincisi, birim alana düşen makine yoğunluğundaki artışın emeği ikame ettiği teknolojik dönüşüm sürecidir. İkincisi ise, nominal tarımsal gelirdeki artışa rağmen reel (dolar bazlı) alım gücünde yaşanan erozyonun yarattığı parasal yanılsama ve buna bağlı refah kaybıdır. Çalışma, Türkiye coğrafyasını istihdam kaybı bakımından ikiye ayırmaktadır. Verimliliği artırarak işgücünü dışlayan modernleşen bölgeler (İç Anadolu, Trakya) ve tarımsal cazibesini yitirdiği için hem insansızlaşan hem de topraksızlaşan bölgeler (Doğu Anadolu, Karadeniz). Sonuç olarak Türkiye'de tarımsal istihdamdaki düşüş, sadece kaçınılmaz bir yapısal dönüşüm değil, aynı zamanda reel gelir kaybı ve sermaye derinleşmesinin yarattığı çok boyutlu bir tasfiye sürecidir.

Anahtar Kelimeler: Tarımsal İstihdam, Emek İkamesi, Parasal Yanılsama, Bölgesel Analiz, Yapısal Dönüşüm.

1. GİRİŞ

İktisadi kalkınma literatürünün en güçlü stilize olgularından biri, ekonomiler büyüdükçe tarımın milli gelir ve istihdam içindeki payının azalmasıdır. Kuznets (1957, 1966) ve Chenery ve Syrquin (1975)'nin yapısal dönüşüm hipotezleriyle temellendirilen bu süreç, gelişmiş ekonomilerde yüzyıla yayılan bir evrimle

[1] Doç. Dr., Ekonomi ve Finans Bölümü, Siyasal Bilgiler Fakültesi, Samsun Üniversitesi, Türkiye. ORCID: 0000-0003-1649-6859. e-mail: hakan.uslu@samsun.edu.tr

gerçekleşirken, Türkiye gibi gelişmekte olan ülkelerde çok daha kısa zaman aralıklarına sıkışmış, sancılı ve hızlı bir dönüşüm olarak tezahür etmektedir (Anderson ve Ponnusamy, 2022; Deininger vd., 2022; Awaliyyah vd., 2020). Türkiye tarımı, özellikle son yirmi yılı kapsayan dönemde hem demografik hem de iktisadi anlamda köklü bir kırılma yaşamıştır. Bu çalışma, söz konusu dönemde tarımsal istihdamda yaşanan dramatik dönüşümü bölgesel düzeyde incelemekte ve bu düşüşü tetikleyen makro-finansal ve teknik dinamikleri analiz etmeyi amaçlamaktadır.

Dünya genelinde tarımsal istihdamdaki azalma, genellikle sanayi ve hizmetler sektörünün işgücü emme kapasitesinin artması ile açıklanırken Türkiye örneğinde durum daha karmaşık bir görünüm arz etmektedir. 2000'li yılların başında uygulamaya konulan Tarım Reformu Uygulama Projesi ve Doğrudan Gelir Desteği gibi politika değişiklikleri, tarımsal destekleme mekanizmasını ürüne dayalı sistemden alana dayalı sisteme kaydırmış ancak sonraki yıllarda karma sistemlere dönülmüştür. Bu politika belirsizliklerine ek olarak, girdi maliyetlerinin (gübre, mazot, ilaç) döviz kuruna endeksli yapısı ve tarımsal ticaret hadlerinin üretici aleyhine bozulması, kırsal alanda ciddi bir gelir erozyonuna neden olmuştur (Demirağ ve Sağır, 2024; Aslan, 2024; Özkul, 2021). Nitekim Tarım ve Orman Bakanlığından elde edilen makro veriler, tarımsal istihdamın toplam istihdam içindeki payının 2004 yılında yaklaşık %40 seviyelerinden, günümüzde %20 civarlarına gerilediğini göstermektedir. Ancak bu ulusal ortalama, bölgeler arasında yaşanan derin ayrışmaları ve farklılaşan tarımdan kopuş hikayelerini maskelemektedir.

Tarımsal istihdamdaki bu çözülme, sadece sosyolojik bir kırdan kente göç olgusu olarak değil, rasyonel üreticinin faktör piyasalarındaki tepkisi olarak okunmalıdır. Literatürde Türkiye özelinde veya Dünya genelinde tarımdan kopuşu açıklamaya çalışan pek çok çalışma bulunmakla birlikte, bu çalışmaların çoğu ulusal düzeyde kalmakta veya sadece demografik değişkenlere odaklanmaktadır (Akkemik, 2007; AbdelKhalik, 2011; Ataç, 2011; McCaig vd., 2013; Çınar, 2017; Sugözü ve Hüseyni, 2017; Awaliyyah vd., 2020; Erbaş, 2020; Zhang ve Diao, 2020). Mevcut çalışmanın literatüre katkısı, istihdam kaybını finansal sürdürülebilirlik ve teknolojik ikame ekseninde, bölgesel heterojenliği gözeterek analiz etmesidir. Çalışmada, istihdamdaki düşüşün nedenleri üç temel sacayağı üzerine kurgulanmıştır. Birincisi, makineleşme ve faktör ikamesi etkisidir. Tarımda traktör ve diğer iş makinelerinin sayısındaki artışın, emek faktörünü ne ölçüde ikame ettiği incelenmektedir. Burada sadece makine sayısı değil, birim alana düşen makine yoğunluğu da dikkate alınarak, hangi bölgelerin teknolojik yoğunlaşma nedeniyle işgücünü azalttığı, hangilerinin ise sadece üretimden çekildiği ayırt edilmeye çalışılmaktadır.

İkincisi, gelir erozyonu ve göreli yoksullaşma etkisidir. Tarımsal gelirin toplam gelir içindeki payı ile istihdam arasındaki ilişki irdelenirken, analiz kur etkisinden arındırılmış bir bakış açısıyla derinleştirilmiştir. Hem TL hem de dolar bazında gelir değişkenleri kullanılarak üreticinin satın alma gücündeki değişimin istihdam kararları üzerindeki etkisi tartışılmaktadır. Üçüncüsü ise tarımda üretim değeri ve verimlilik boyutudur. Ürün desenindeki değişimlerin yarattığı katma değerin, işgücünü kırsalda tutmaya yetip yetmediği, üretim değerinin (TL ve dolar bazında) istihdamla olan korelasyonu üzerinden analiz edilmektedir.

Bu doğrultuda çalışmanın metodolojisi, 26 istatistiki bölge (İBBS-2) düzeyinde elde edilen panel verilerin saçılım diyagramları ve trend analizleri üzerinden yorumlanmasına dayanmaktadır. Yatay eksende makineleşme, gelir ve üretim değeri değişkenlerinin (toplam ve birim alana düşen değerler) dikey eksende ise tarımsal istihdam oranındaki yüzdesel değişimin yer aldığı bu analizler, Türkiye'nin tarımsal coğrafyasındaki farklılaşan teknolojik işsizlik, gelir kaynaklı terk veya verimlilik artışı gibi dinamikleri görselleştirmeyi ve politika yapıcılar için bölgeye özgü çözüm önerileri geliştirmeyi hedeflemektedir.

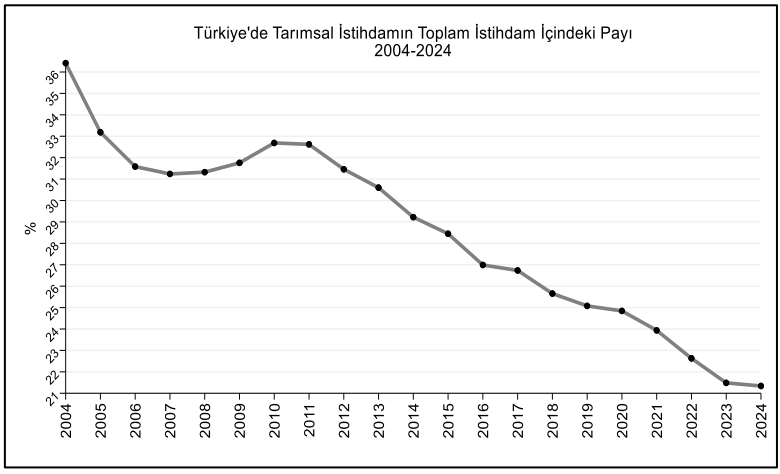
Çalışmanın kalan bölümünde ilk olarak tarımsal istihdamdaki genel durum Türkiye genelinde ve bölgesel olarak irdelenecektir. Takip eden bölümlerde ise istihdamdaki değişim ile mekanizasyon, tarımsal gelir ve bitkisel üretim değerleri bölgeler özelinde dağılım grafikleri ile incelenecektir. Son olarak, çalışma bulguları sonuçlandırılarak politika önerilerine yer verilecektir.

2. TARIMSAL İSTİHDAMDAKİ DEĞİŞİM: 2004-2024 DÖNEMİ

Şekil 1, 2004–2024 dönemini kapsayan yirmi yıllık süreçte, Türkiye ekonomisinde tarımsal istihdamın toplam istihdam içindeki payının zamansal gelişimini sunmaktadır. Şekil incelendiğinde, ele alınan dönem boyunca tarımsal işgücü payında belirgin, sürekli ve istatistiksel olarak güçlü bir negatif eğim olduğu görülmektedir. Şekildeki keskin düşüş eğilimi, Türkiye'nin hızlı bir yapısal dönüşüm sürecinden geçtiğinin en somut göstergesidir. Bu dönemde, tarım sektörünün GSYH ve istihdamdaki ağırlığı azalırken, işgücü marjinal verimliliğinin daha yüksek olduğu sanayi ve hizmetler sektörüne kaymaktadır. Şekil, Türkiye'nin tarım toplumu niteliğinden hızla uzaklaştığını doğrulamaktadır. Analize konu dönem içerisinde (özellikle küresel finansal krizler veya pandeminin yarattığı tersine göç şokları gibi) kısa vadeli konjonktürel dalgalanmalar veya yatay seyirler gözlense de seküler eğilimin aşağı yönlü olduğu açıktır. Başlangıç yılında (2004) istihdamın önemli bir kısmını (%35-40 bandı) absorbe eden tarım sektörü, 2024 yılına gelindiğinde bu

özelliğini yitirmiş ve tarım sektörünün istihdamdaki payı %20'ler seviyesine gerilemiştir. Bu düşüşü tetikleyen temel mekanizmalardan biri, sadece tarımdan kaçış değil, aynı zamanda tarımsal üretim teknolojisindeki değişimdir. Makineleşme düzeyindeki artış, tarımsal üretimde emek ikamesi yaratarak işgücü fazlasını açığa çıkarmıştır. Buna ek olarak, kırsal nüfusun yaşlanması ve genç nüfusun tarım dışı sektörleri tercih etmesi, tarımsal gelir ve ürün değerlerindeki düşüş, uygulanan tarım politikaları, iklim değişikliği vb. şekildeki eğimi dikleştiren sosyolojik faktörlerdir.

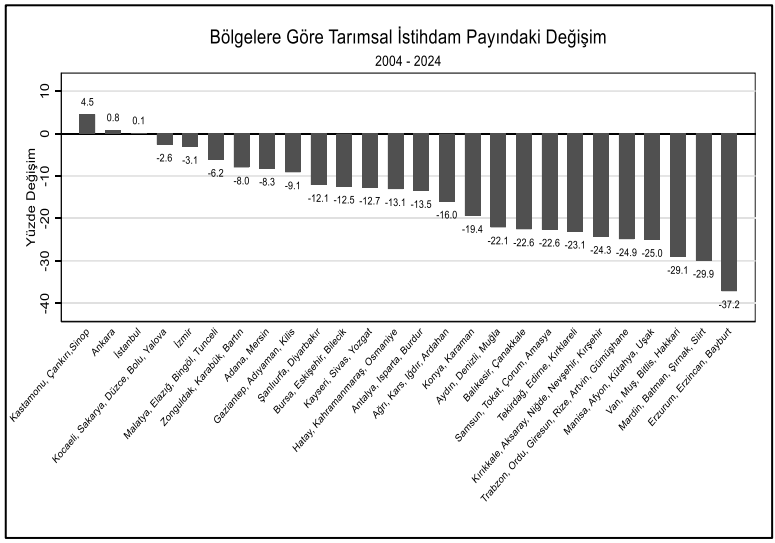
Şekil 1: Türkiye'de Tarımsal İstihdamın Payı, 2004-2024

Analiz edilen 20 yıllık dönem, Türkiye ekonomisinde tarım sektörünün istihdam yapısında belirgin ve bölgesel olarak asimetrik bir dönüşümün yaşandığını açıkça ortaya koymaktadır. Tarımsal istihdamın toplam istihdam içindeki payının değişimini gösteren aşağıdaki Şekil 2, söz konusu yapısal dönüşümün bölgesel yoğunlaşmasını ve dinamiklerini gözler önüne sermektedir. Neredeyse tüm bölgeler için ortak gözlem, tarımsal istihdam payının genel olarak negatif bir değişim sergilemesidir. Bu bulgu, iktisadi kalkınmanın klasik teorilerinden olan gayrisafi hasıla arttıkça ve ekonomi olgunlaştıkça işgücü, marjinal verimliliğin yüksek olduğu sanayi ve hizmet sektörlerine kayar hipotezi ile tutarlıdır. Bu süreç, Türkiye'de de-agrarizasyon (tarımdan kopuş) olarak adlandırılan olgunun 2000'li yıllardan sonra hızlandığını ampirik olarak kanıtlamaktadır. Şekil 2 incelendiğinde, tarımsal istihdam payındaki düşüşün bölgeler arasında kutupsal bir ayrışma gösterdiği saptanmıştır. Değişimin en yoğun ve keskin olduğu bölgeler, geleneksel olarak tarım ve hayvancılığa en çok bağımlı olan Doğu ve Kuzeydoğu Anadolu bölgeleridir. TRA1 (Erzurum, Erzincan, Bayburt) bölgesi, yaklaşık %37'nin

üzerinde bir düşüşle en yüksek değişimi kaydetmiştir. Bunu yüksek oranda düşüşle TRA2 (Ağrı, Kars, Iğdır, Ardahan) ve TRB2 (Van, Muş, Bitlis, Hakkâri) gibi bölgeler izlemektedir. Bu durum, bu bölgelerde ya tarımsal faaliyetin ekonomik getirisinin azalmasıyla oluşan itici faktörlerin ya da makineleşme yoluyla emek ikamesinin çok yoğun yaşandığını işaret etmektedir. Bu düşüşler, büyük ölçüde iç göç yoluyla gerçekleşen kırsal nüfus çözülmesini de yansıtmaktadır. Diğer yandan, TR10 (İstanbul), TR42 (Kocaeli, Sakarya, Düzce) ve TR21 (Edirne, Kırklareli, Tekirdağ) gibi yüksek sanayileşme ve kentleşme düzeyine ulaşmış bölgelerde tarımsal istihdam payındaki değişim en düşük seviyelerdedir. Bu bulgu, söz konusu bölgelerin 2004 yılından önce zaten yapısal dönüşümün ileri aşamalarını tamamlamış olduğunu ve tarımsal istihdam payının mutlak bir alt sınıra ulaştığını göstermektedir. Bu bölgelerde tarım sektörünün istihdam üzerindeki baskısı büyük ölçüde ortadan kalkmıştır.

Şekil 2: Bölgelere göre Tarımsal İstihdamın Payındaki Değişim

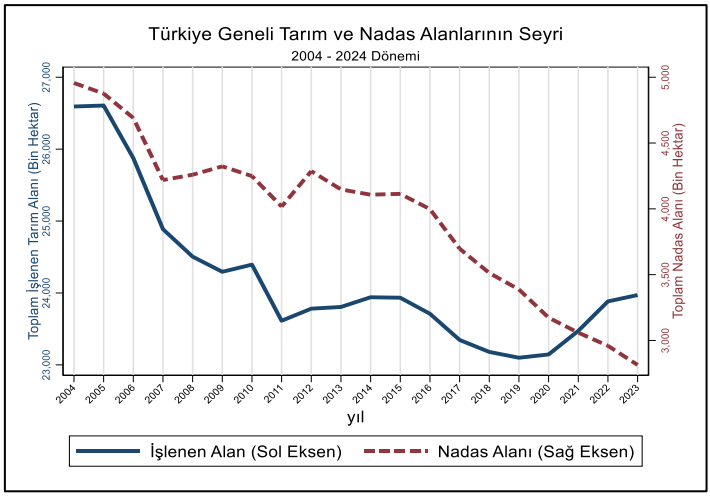

Bölgesel heterojenlik bağlamında bu dramatik düşüşlerin birkaç temel nedene bağlanması mümkündür. İlk olarak teknolojik itme ve emek ikamesi temel nedenlerden birisi olarak gösterilebilir. Geleneksel tarım bölgelerinde 2000'li yıllardan sonra artan devlet teşvikleri ile hızlanan makineleşme ve modernizasyon süreci, tarımsal üretkenliği artırmış, ancak aynı zamanda daha az işgücüyle üretim yapılmasına olanak tanımıştır. Bu durum, özellikle Güneydoğu Anadolu Projesi (GAP) ve Konya Ovası Projesi (KOP) gibi sulama projelerinin makine kullanımını teşvik ettiği alanlarda tarımsal istihdam payını düşürücü yönde etki yapmıştır. İkinci ana neden ise kentsel çekim ve iç göç

etkisi olarak temellendirilebilir. Büyükşehir ve sanayi bölgelerindeki ücret farklılıkları, tarımsal işgücü için güçlü bir çekim faktörü oluşturmuştur. Şekilden de anlaşılacağı üzere istihdam payındaki en büyük düşüşler, genellikle İstanbul, Ankara ve İzmir gibi merkezlere yüksek göç veren Karadeniz ve Doğu bölgelerinde yoğunlaşmıştır. Üçüncü neden olarak, idari ve demografik faktörler gösterilebilir. Büyükşehir Kanunu (6360 Sayılı Kanun) gibi idari düzenlemeler ve kırsal alandaki yaşlanma eğilimi, istatistiksel ve demografik olarak tarım dışı nüfusu güçlendirmiş, bu da tarımsal istihdamdaki payın düşüşünü desteklemiştir. Tarımsal istihdam payındaki keskin bölgesel düşüşler, Türkiye'nin kalkınma sürecinde artık kilit meselenin işgücünün tarımdan kopuşunu yönetmek olduğunu göstermektedir. Politika yapıcıların, özellikle tarımsal işgücü payının hala yüksek olduğu ve düşüşün en yoğun yaşandığı Doğu bölgelerindeki kırsal nüfus için tarım dışı alternatif geçim kaynakları yaratmaya odaklanması, bölgesel eşitsizliklerin azaltılması açısından kritik önem taşımaktadır.

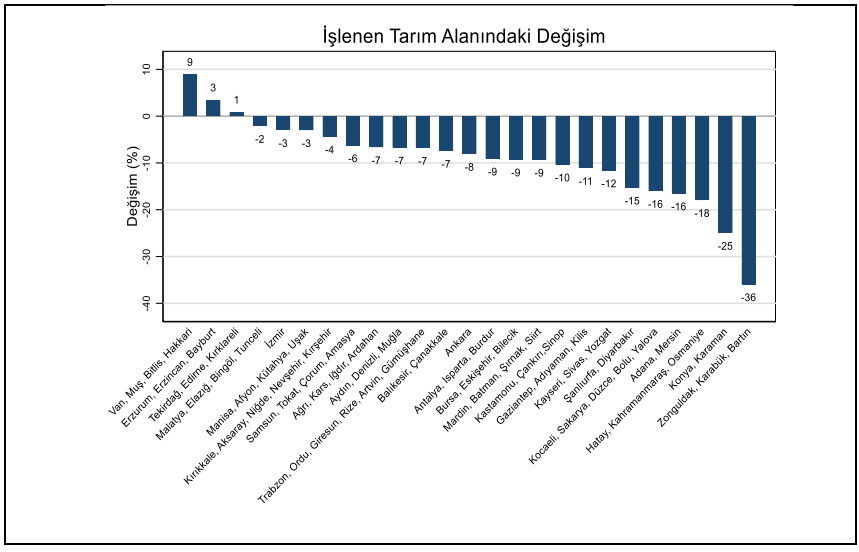
Türkiye'de tarımsal istihdamdaki bölgesel ayrışmaları daha detaylı olarak incelemeden önce, Türkiye tarımının üretim ve istihdam tabanını oluşturan arazi varlığındaki değişim, sektördeki istihdam kaybının fiziki temellerini anlamak açısından kritik önem taşımaktadır. Türkiye tarımındaki yapısal dönüşümün fiziki boyutunu anlamak adına aşağıdaki Şekil 3, toplam işlenen tarım alanı (Sol Eksen) ve nadas alanlarının (Sağ Eksen) son 20 yıldaki seyrini birlikte sunmaktadır. Şekil incelendiğinde, iki değişken arasındaki ilişkinin özellikle son yıllarda teorik beklentilerden saptığı ve ciddi bir yapısal tıkanıklığa işaret ettiği görülmektedir.

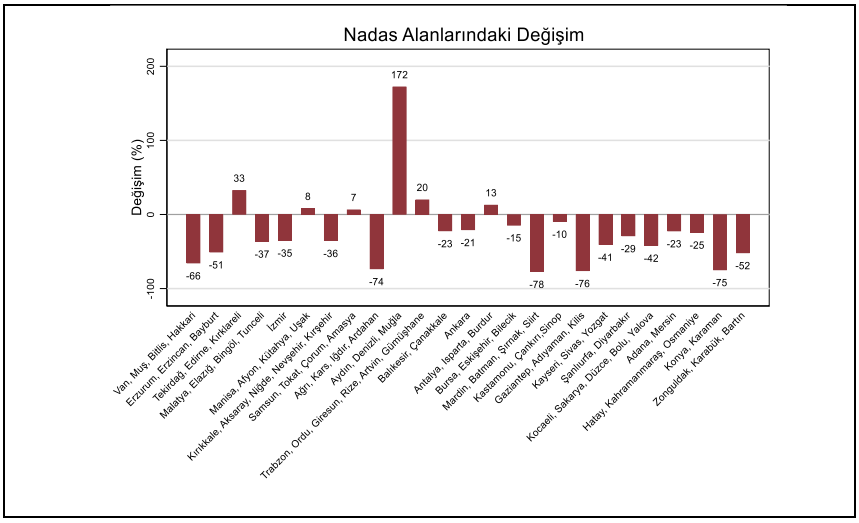
Şekil 3: Tarım Alanları Kullanımındaki Değişim

Grafiğin ortaya koyduğu temel dinamiklerden bir tanesi nadas alanlarında hızlı çözülme olarak görülmektedir. Şekildeki en belirgin hareketlilik nadas alanlarında yaşanmaktadır. Özellikle son dönemde nadasa bırakılan arazilerin miktarında hızlı ve keskin bir düşüş gözlenmektedir. Teorik olarak bu durumun sulama imkanlarının artması (GAP, KOP vb.) veya nadas alanlarının daraltılmasına yönelik desteklemelerle açıklanması ve bu arazilerin ekilen tarım alanına dönüşmesi beklenir. Ancak paradoksal biçimde, nadas alanlarındaki bu hızlı düşüşe rağmen, toplam işlenen tarım alanları son yıllarda artış eğilimi göstermemiş, aksine yatay ve durağan bir seyir izlemiştir. İşlenen alanın, nadasın azalmasından kaynaklanan potansiyel arazi arzını absorbe edemediği görülmektedir. Bu iki eğilim birlikte okunduğunda, nadasın azalması fakat ekilen alanın artmaması, Türkiye tarımında ciddi bir net arazi kaybı yaşandığı sonucu ortaya çıkmaktadır. Nadas uygulamasından vazgeçilen araziler üretime kazandırılamamış ya artan maliyet baskısı nedeniyle tamamen terk edilmiş ya da tarım dışı kullanımlara (kentleşme, sanayi, madencilik) tahsis edilerek üretim döngüsünden tamamen çıkmıştır. Özetle Şekil 3, tarımsal istihdamdaki düşüşün, sadece işgücünün sektör değiştirmesiyle sınırlı kalmadığını aynı zamanda üretim faktörü olan toprağın da sektörden geri dönüşsüz biçimde çekildiği bir daralma sürecine işaret etmektedir.

Şekil 4: Bölgelere göre İşlenen Tarım Alanları ve Nadas Alanları

Tarımsal istihdamdaki çözülmenin fiziki boyutu, bölgesel düzeyde arazi kullanım tercihlerindeki değişimle yukarıdaki Şekil 4 yardımıyla daha net anlaşılmaktadır. Analiz edilen dönemde bölgesel düzeyde işlenen tarım alanları (Panel A) ve nadas arazilerindeki (Panel B) değişim oranları incelendiğinde, Türkiye tarım coğrafyasında farklı yapısal eğilimler tespit edilmiştir. Bu eğilimler, tarımdan kopuşun sadece demografik değil, aynı zamanda üretim desenindeki değişimden kaynaklandığını doğrulamaktadır. İlk eğilim tarımsal yoğunlaşma ve sulamanın etkisi olarak değerlendirilebilir. Güneydoğu Anadolu (özellikle TRC2 ve TRC3 bölgeleri) ve İç Anadolu'nun sulamaya erişen alt bölgelerinde, nadas alanlarında dramatik düşüşler gözlenirken (Panel B), işlenen alanlardaki değişimin daha sınırlı kaldığı görülmektedir. Bu durum, sulama yatırımlarının (özellikle GAP ve KOP projeleri) etkisiyle kuru tarım sisteminden sulu tarım sistemine geçişin bir göstergesidir. Nadasa bırakma zorunluluğunun ortadan kalkması, arazinin kullanım katsayısını artırmış, yani toprak faktörü daha yoğun kullanılmaya başlanmıştır. Ancak, bu bölgelerde istihdamın hala düşüyor olması, üretimde makineleşme oranının arttığını ve emek tasarrufu sağlayan teknolojilerin toprağın yoğun kullanımına eşlik ettiğini kanıtlamaktadır.

İkinci eğilim ise marjinal arazilerin terki ve maliyet baskısı olarak değerlendirilebilir. Karadeniz (TR8, TR9) ve Doğu Anadolu'nun kuzey (TRA) bölgelerinde, işlenen tarım alanlarında (Panel A) keskin düşüşler dikkat çekmektedir. Bu bölgelerde nadas alanlarının değişimi ise heterojendir. Bu bölgelerdeki eğilim, arazi terki olgusuyla açıklanabilir. Artan girdi maliyetleri (gübre, mazot) ve tarımsal gelirlerin reel olarak erimesi, verimliliği düşük ve parçalı arazilerde üretimi kârsız hale getirmiştir. Rasyonel üretici davranışı

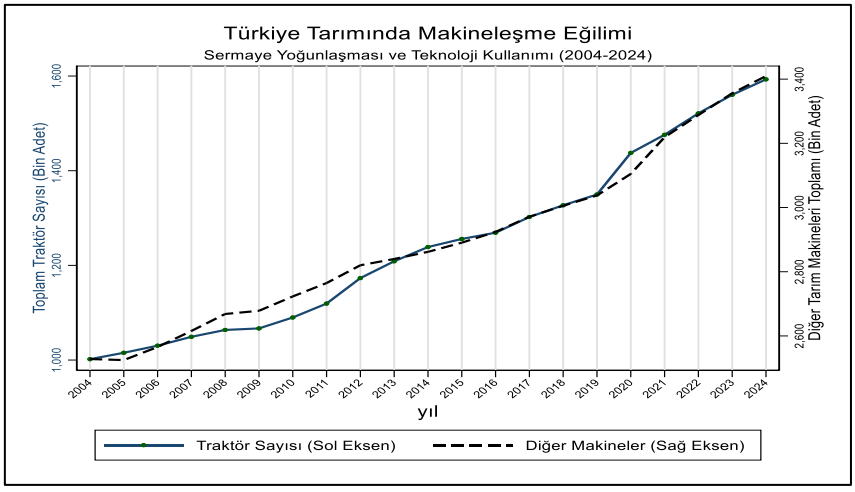
gereği, marjinal getirisi maliyetini karşılamayan araziler üretim dışı bırakılmıştır. Bu durum, istihdamdaki düşüşün gönüllü bir sektör değişikliğinden ziyade, zorunlu bir üretimden çekilme olduğunu işaret etmektedir. Son olarak, kentsel yayılma ve rant baskısı bir diğer tarımsal alan kullanımı ile ilgili eğilimi şekillendirmektedir. Doğu Marmara (TR4) ve Batı Anadolu (TR5) gibi sanayi ve hizmetler sektörünün yoğunlaştığı bölgelerde hem işlenen alan hem de nadas alanlarında eş zamanlı düşüşler izlenmektedir. Bu bölgelerdeki temel dinamik, tarım arazilerinin kalıcı olarak tarım dışı kullanıma (konut, sanayi, altyapı) tahsis edilmesidir. Arazi rantının tarımsal getiri rantının çok üzerine çıkması, faktör piyasalarında toprağın sektör değiştirmesine neden olmuştur. Bu bölgelerdeki tarımsal istihdam kaybı, geri döndürülemez bir faktör kaybı ile gerçekleşmektedir. Sonuç olarak yukarıdaki Şekil 4, Türkiye'de tarımsal dönüşümün tek yönlü olmadığını göstermektedir. Batıda ve sanayi havzalarında arazi kaybı, Doğuda ve dağlık bölgelerde üretimden çekilme, sulama bölgelerinde ise teknolojik yoğunlaşma yaşanmaktadır. Tüm bu süreçlerin ortak çıktısı ise, tarımsal işgücüne duyulan ihtiyacın azalması ve kırsal nüfusun çözülmesidir.

3. TARIMSAL İSTİHDAM VE ÜRETİM TEKNOLOJİSİNİN DÖNÜŞÜMÜ: MAKİNELEŞME VE SERMAYE DERİNLEŞMESİ

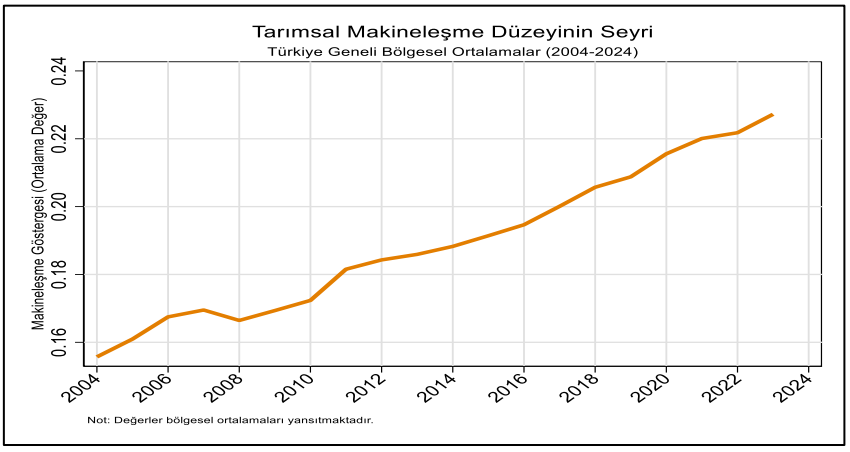
Tarımsal istihdamdaki yapısal çözülmenin üretim süreçleri üzerindeki en somut yansıması, faktör kullanım tercihlerindeki değişimde gözlenmektedir. Emek faktörünün tarım sektöründen çekilmesiyle ortaya çıkan üretim açığının, sermaye faktörü ile ikame edilip edilmediği, emek ikamesi hipotezi çerçevesinde analiz edilmiştir. Bu kapsamda, Şekil 5 Türkiye genelindeki toplam traktör ve tarımsal ekipman[2] sayısının seyrini, Şekil 6 ise birim alana düşen makine yoğunluğunu göstermektedir. Şekil 5 incelendiğinde, tarımsal işgücündeki dramatik düşüşün aksine, makine stokunda istikrarlı ve güçlü bir artış trendi izlenmektedir. Tarımsal mekanizasyonun temel göstergesi olan traktör sayısı 2004 yılında 1 milyon iken 2024 yılına gelindiğinde 1,6 milyona yükselmiştir. Bu dönem boyunca traktör sayısındaki sürekli artış üreticilerin insan gücüne olan bağımlılığını azalttıklarını kanıtlamaktadır. Traktör sayısındaki artışa paralel olarak, traktör dışındaki diğer tarım makinelerinin sayısındaki artış ivmesinin de benzerlik göstermesi dikkat çekicidir. Bu durum, tarımsal faaliyetlerin sadece sürüm aşamasında değil, ekimden hasada kadar tüm süreçlerde makineleştiğini, yani teknolojik işsizlik olgusunun tarımsal üretim zincirinin tamamına yayıldığını göstermektedir.

[2] Çalışmada makineleşmenin göstergesi olarak bölgelerde var olan traktör sayılarına ek olarak biçerdöver, ekim makinesi, su pompası, pulluk ve gübre makinesi sayıları da kullanılmıştır.

Şekil 5: Türkiye Geneli Traktör ve Diğer Tarım Makineleri Varlığının Yıllık Seyri

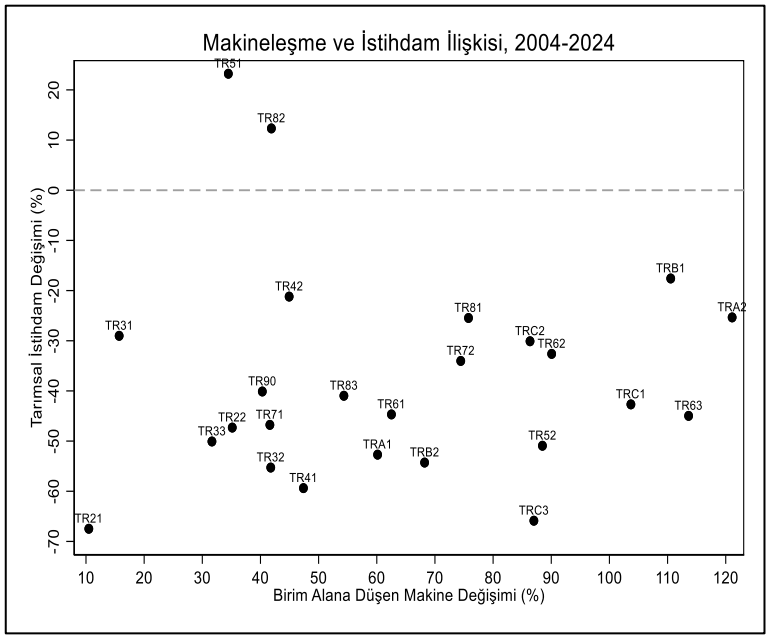
Şekil 6: Birim Tarım Alanına Düşen Makine Yoğunluğu

Tarımda makineleşmenin istihdam üzerindeki baskısını asıl netleştiren gösterge ise Şekil 6'da sunulan ve tarımsal faaliyetlerde kullanılan toplam makine sayısının tarım alanlarına oranı ile ifade edilen değişkendir. Şekildeki yukarı yönlü keskin eğilim, Türkiye tarımında hektar başına düşen makine gücünün arttığını doğrulamaktadır. Daha önceki bulgularda tespit edilen tarımda işlenen alanlardaki azalış ile makine sayısındaki artış birlikte değerlendirildiğinde tarım arazilerinin geçmişe kıyasla çok daha yoğun bir teknoloji ile işlendiği görülmektedir. Birim alandaki bu teknolojik yoğunlaşma, birim alanda ihtiyaç duyulan insan emeğini minimize etmektedir. Dolayısıyla, istihdamdaki düşüş sadece demografik bir kaçış değil, aynı zamanda sermaye

yoğun üretim yapısına geçişin doğal bir sonucudur. Yukarıdaki her iki şekil, Türkiye tarımında işgücünün yerini makinelerin aldığı, arazinin daha az insan ama daha çok makine ile işlendiği bir yapısal dönüşüm sürecini teyit etmektedir. Bu dönüşüm, verimlilik potansiyeli taşısa da kırsal istihdamın erimesindeki temel belirleyicilerden biri olarak öne çıkmaktadır.

Şekil 7: Bölgesel Düzeyde Makineleşme Oranı ve İstihdam Değişimi İlişkisi

Emek ikamesi hipotezini test etmek amacıyla oluşturulan ve bölgelerin makineleşme yoğunluğundaki değişim ile istihdamdaki değişimi eşleştiren saçılım diyagramı (Şekil 7), Türkiye tarımında son yirmi yılda yaşanan dönüşümün evrensel bir karakter taşıdığını ortaya koymaktadır. Grafiğin yatay ekseni incelendiğinde, ele alınan tüm bölgelerin pozitif tarafta yer aldığı görülmektedir. Bu durum, Türkiye'nin hiçbir bölgesinde teknolojik gerileme yaşanmadığını, aksine Trakya'dan Doğu Anadolu'ya kadar her bölgede birim alana düşen makine yoğunluğunun arttığını kanıtlamaktadır. Sermaye derinleşmesi, bölgesel bir tercih değil, ulusal bir üretim deseni haline gelmiştir. Bölgelerin çoğunluğu, grafiğin sağ alt çeyreğinde (yüksek makineleşme artışı-istihdam kaybı) kümelenmiştir. Özellikle TR63 (Hatay, K.Maraş, Osmaniye), TRC1 (Gaziantep, Adıyaman, Kilis) ve TR52 (Konya, Karaman) gibi bölgeler, %100'ü aşan makine yoğunluğu artışlarına karşılık %40-60 bandında istihdam

kaybetmiştir. Bu bölgelerde tarım, emek yoğun yapıdan hızla uzaklaşarak sermaye yoğun endüstriyel tarıma evrilmiştir. TR21 (Tekirdağ, Edirne, Kırklareli) bölgesi, makineleşme artışı daha mutedil (%15 seviyelerinde) olsa da %70'e varan istihdam kaybı ile Türkiye'de tarımsal işgücünün en hızlı çözüldüğü bölge olarak öne çıkmaktadır. Bu durum, Trakya'da tarımsal modernizasyonun büyük ölçüde tamamlandığını ve marjinal emeğin sektörden tamamen çekildiğini göstermektedir. Genel eğilimin aksine TR51 (Ankara) ve TR82 (Kastamonu, Çankırı, Sinop) bölgeleri, makineleşme artışına rağmen istihdamın pozitif kaldığı (kısmi artış gösterdiği) istisnai örnekler olarak ayrışmaktadır. Bu durum, ilgili bölgelerdeki ürün deseninin (emek yoğun bahçe tarımı vb.) veya kentsel tarımın farklı dinamiklere sahip olabileceğine işaret etmektedir. Özetle Şekil 7, Türkiye tarımında insansızlaşma ve makineleşme süreçlerinin eş anlı işlediğini doğrulamaktadır. Bölgelerin büyük çoğunluğunda traktör ve ekipman yoğunluğu artarken, tarımsal istihdamın %20 ile %70 arasında değişen oranlarda erimesi, sektörde emeğin yerini sermayenin aldığı teknolojik ikame sürecini ampirik olarak kanıtlamaktadır.

4. TARIMSAL İSTİHDAM VE GELİR İLİŞKİSİ: EKONOMİK MOTİVASYONUN AŞINMASI, PARASAL YANILSAMA VE REEL GELİR KAYBI

Tarımsal istihdamdaki çözülmenin ardındaki ekonomik rasyonaliteyi anlamak adına, üreticinin elde ettiği gelirin zaman içindeki seyri aşağıdaki Şekil 8'de sunulmuştur. Şekil, Tarımsal Gayri Safi Yurtiçi Hasıla'nın nominal (TL) ve reel (ABD doları) cinsinden değişimini ikili eksen üzerinde karşılaştırmaktadır. Analiz sonuçları, tarımsal gelirde ciddi bir parasal yanılsama yaşandığını ve sektördeki istikrarsızlığın kronikleştiğini göstermektedir. Spesifik olarak, grafiğin sol ekseninde izlenen ve düz çizgi ile gösterilen TL bazlı tarımsal hasıla, incelenen dönem boyunca sürekli artış eğilimindedir. Özellikle 2019 sonrasında enflasyonist ortamın etkisiyle hasıla, nominal olarak katlanarak artmıştır. Ancak bu artış, girdi maliyetlerindeki ve genel fiyatlar seviyesindeki artıştan arındırılmadığı için üreticinin refah düzeyini yansıtmaktan uzaktır. Üreticinin uluslararası piyasalardaki alım gücünü, gübre, mazot, ilaç gibi döviz endeksli girdiler karşısındaki durumunu, temsil eden dolar bazlı gelir (kesikli çizgi) incelendiğinde, tablonun TL grafiği kadar iyimser olmadığı görülmektedir. 2010-2013 döneminde 70 Milyar $ seviyelerine yaklaşarak zirve yapan tarımsal hasıla, 2013 yılından itibaren yapısal bir düşüş trendine girmiştir. 2013 ile 2021 yılları arasında, TL bazında gelir sürekli artarken, dolar bazında gelir yaklaşık %35-40 oranında değer kaybetmiş ve 45 Milyar $ bandının altına gerilemiştir. Bu dönem, çiftçinin TL olarak kazandığı, ancak dolar olarak

kaybettiği ve üretimden kopuşun hızlandığı en kritik süreçtir. Grafiğin son bölümünde (2021-2023), hem küresel gıda fiyatlarındaki artış hem de fiyat ayarlamaları neticesinde dolar bazlı gelirde sert bir yukarı yönlü düzeltme gözlenmiştir. Hasıla tekrar 2010'lu yılların seviyesine (60-70 Milyar $) yaklaşsa da şekildeki yüksek volatilite, sektörün öngörülebilirliğini yok etmiştir[3].

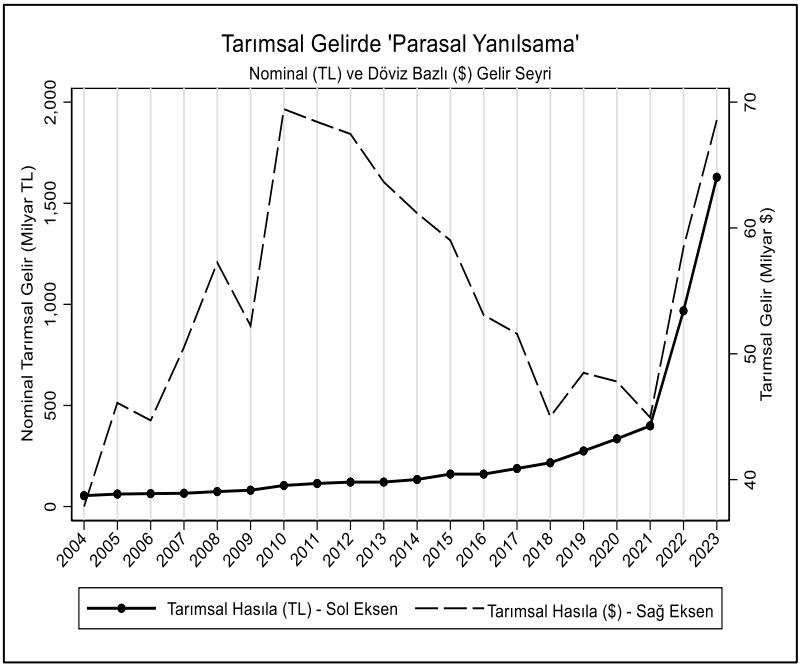
Sonuç olarak, Şekil 8, tarımsal üretimden kaçışın sadece düşük gelir ile değil, istikrarsız reel gelir ile açıklandığını kanıtlamaktadır. Çiftçiler, uzun yıllar (2013-2021) süren reel gelir erozyonu ve alım gücü düşüklüğü nedeniyle üretimden çekilmiş, son yıllardaki toparlanma ise henüz bu yapısal çıkışı tersine çevirecek güven ortamını sağlayamamıştır. Bu mali tablo tarımsal istihdam verileriyle birlikte okunduğunda özellikle 2013-2021 döneminde derinleşen reel gelir kaybının, işgücünü sektör dışına iten en belirleyici finansal dinamik olduğunu ortaya koymaktadır. Girdi maliyetlerinin döviz kuruna duyarlılığı karşısında reel gelirini koruyamayan üretici kesim, yaşanan refah kaybına rasyonel bir tepki vererek sektörden çekilmiştir. Dolayısıyla istihdamdaki düşüş, önceki bölümde tartışıldığı üzere sadece makineleşmenin yarattığı bir ikame etkisi değil, aynı zamanda düşük reel gelirin yarattığı bir geçim krizinin sonucudur.

Tarımdan kopuş sürecinin sadece mutlak gelir kaybıyla değil, aynı zamanda tarımın bölge ekonomisindeki göreli önemini yitirmesiyle de ilişkili olduğu Şekil 9'da analiz edilmiştir. Şekil, bölgelerin dolar cinsinden GSYH'leri içinde tarımsal hasılanın payındaki değişim ile istihdam değişimi arasındaki ilişkiyi göstermektedir[4]. Elde edilen bulgular, Türkiye tarımında bir çifte erime sürecinin yaşandığını göstermektedir.

[3] Grafiğin en sağındaki (2022-2023) dolar bazında bile mevcut olan keskin yükseliş çok dikkat çekicidir. Bu yükseliş, TÜİK'in hesaplama yöntemindeki revizyonlardan veya küresel gıda krizinden (fiyatların şişmesi) kaynaklanıyor olabilir. Ancak bu çalışmanın ana araştırma sorusu olan İstihdam neden düştü? sorusunun cevabı, yükseliş yılından (2023) ziyade, önceki 8 yıllık uzun düşüş trendinde (2013-2021) saklıdır. Çiftçinin o uzun kışta sahayı terk ettiği unutulmamalıdır.

[4] Şekilde 2010-2021 dönemine odaklanılmıştır çünkü bu dönemde hem tarımsal istihdamda hem de tarımsal gelirde hızla azalma görülmektedir.

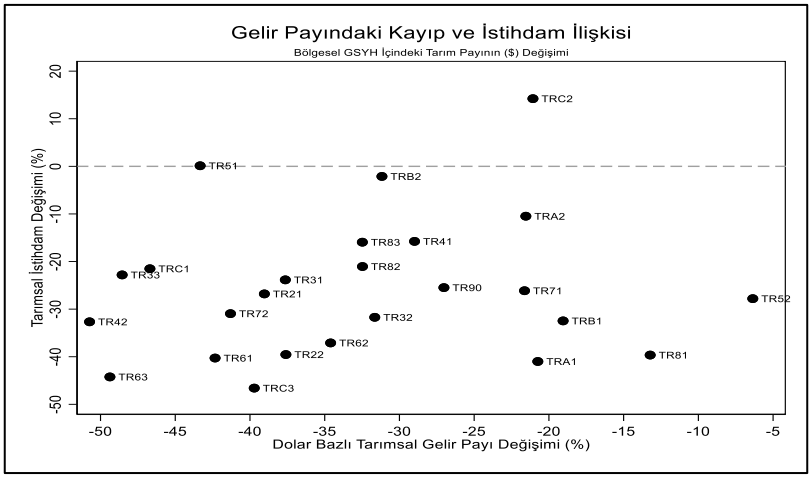
Şekil 8: Tarımsal Gelirin Nominal (TL) ve Reel ($) Seyri: Parasal Yanılsama Göstergesi

Şekil 9 incelendiğinde, TRC2 bölgesi hariç tüm bölgelerin X ekseninin solunda (gelir payı azalan) ve Y ekseninin altında (istihdamı azalan) yer aldığı görülmektedir. Bu tablo, tarımın bölge ekonomileri içindeki ağırlığının hızla azaldığını, sanayi ve hizmetler sektörünün büyümesi karşısında tarımsal gelirin oransal olarak gerilediğini kanıtlamaktadır. Bölgesel ekonomideki bu marjinalleşme, işgücünün sektörde kalma motivasyonunu kırmış ve istihdam çıkışını hızlandırmıştır. TR63 (Hatay, K.Maraş), TR42 (Kocaeli, Sakarya) ve TRC3 (Mardin, Batman) gibi bölgeler, %40-%50 bandında gelir payı kaybı yaşayarak grafiğin en solunda yer almaktadır. Tarımın bölge ekonomisindeki lokomotif rolünü kaybettiği bu alanlarda, istihdam kaybı da %40'ların üzerine çıkarak paralellik göstermiştir. Buna karşılık TR52 (Konya) ve TR81 (Zonguldak, Karabük) gibi bölgeler, gelir payındaki düşüşün daha sınırlı olduğu (grafiğin sağ tarafına yakın) alanlardır. Özellikle TR52 bölgesinde tarımın ekonomik ağırlığı görece korunmasına rağmen istihdamın %30'a yakın düşmesi, buradaki çıkışın sektörün küçülmesinden değil, önceki bölümlerde değindiğimiz makineleşme ve verimlilik artışından kaynaklandığını teyit etmektedir. Grafiğin genel eğiliminden pozitif yönde ayrışan tek bölge, Şanlıurfa ve Diyarbakır illerini kapsayan TRC2 bölgesidir. Bu bölgede bölgedeki diğer sektörlerin büyümesi nedeniyle tarımsal gelir payı düşmesine rağmen, tarımsal istihdamın artış gösterdiği (pozitif bölgede kaldığı)

görülmektedir. Bu durum, Güneydoğu Anadolu Projesi (GAP) kapsamındaki sulama yatırımlarının yarattığı üretim artışı ve yoğun emek talebi (pamuk, mısır vb.) ile açıklanabilir. TRC2, Türkiye genelindeki tarımsal çözülme trendine direnen nadir bir örnek teşkil etmektedir. Sonuç olarak, Şekil 9, tarımsal istihdam kaybının tek boyutlu olmadığını ortaya koymaktadır. Batı ve sanayileşmiş bölgelerde (TR42, TR31) tarım, sanayi karşısında göreli gelir kaybettiği için terk edilirken, İç Anadolu gibi bölgelerde (TR52) teknolojik dönüşüm nedeniyle işgücü fazlası oluşmuştur. Tarım artık hiçbir bölgenin (TRC2 hariç) yükselen yıldızı değil. Diğer sektörler büyürken tarımın pastadaki payı küçülmüş. Konya gibi tarım bölgelerinde bile tarımın payı çok düşmemiş, hala tarım bölgeleri ama yine de istihdam düşmüştür. Bu, ilk şekildeki Makineleşme tezini güçlendirmektedir. Diğer bir ifadeyle, bu tür bölgelerdeki durum sektör tarımı bırakmadı, sadece işçiyi bıraktı sonucunu ortaya çıkarmaktadır.

Şekil 9: Bölgesel GSYH İçindeki Tarımsal Gelir Payının ($) Değişimi ve İstihdam İlişkisi

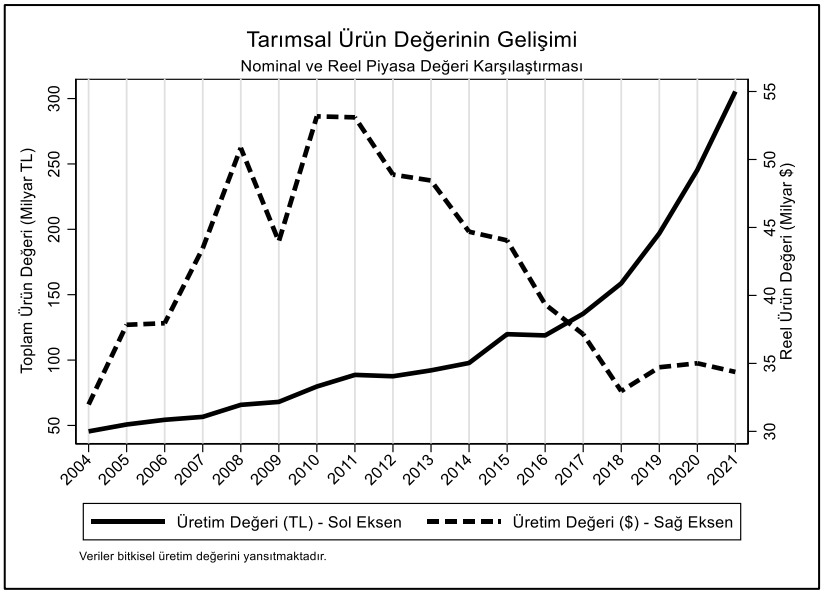
5. TARIMSAL ÜRÜN DEĞERİ VE İSTİHDAM İLİŞKİSİ: PİYASADA DEĞER EROZYONU, ÜRETİM DEĞERİNDEKİ MAKAS VE MODERNİZASYONUN BEDELİ

Tarımsal üretimden elde edilen hasılanın (ürün değerinin) piyasa karşılığını analiz etmek amacıyla oluşturulan Şekil 10, bitkisel üretim değerinin nominal ve reel seyrini karşılaştırmalı olarak sunmaktadır. Şekil, üreticinin cebine giren para (TL) ile üreticinin alım gücü ($) arasındaki makasın nasıl açıldığını üç dönem halinde özetlemektedir. Analize konu dönem başında hem nominal (TL)

hem de reel ($) üretim değeri paralel bir artış trendi izlemiştir. 2011 yılına gelindiğinde, bitkisel üretim değeri reel olarak 53 Milyar $ seviyesine ulaşarak tarihinin en yüksek refah düzeyini yakalamıştır. Bu dönem, tarımsal üretimin piyasa değerinin hakiki anlamda arttığı Altın Dönem olarak nitelendirilebilir. 2013 yılından itibaren şekildeki iki eğri birbirinden sert bir şekilde kopmaya başlamıştır. Nominal değer (düz çizgi) artmaya devam ederken, reel değer (kesikli çizgi) dramatik bir çöküşe geçmiştir. 2013'te yaklaşık 50 Milyar $ olan üretim değeri, 2018 yılına gelindiğinde 35 Milyar $ bandına kadar gerilemiştir. Bu 5 yıllık süreçte yaşanan %30'luk reel değer kaybı, çiftçinin ürettiği ürünün uluslararası piyasa fiyatları ve girdi maliyetleri karşısında ciddi şekilde değersizleştiğini göstermektedir. Grafiğin son bölümünde, TL bazlı üretim değeri enflasyonist etkiyle dikey bir yükseliş sergileyerek 300 Milyar TL sınırını aşmıştır. Ancak bu rekor artış, reel tarafta bir karşılık bulamamış, dolar bazlı üretim değeri 35 Milyar $ seviyesinde yatay bir seyir izleyerek 2004 yılındaki başlangıç seviyesine geri dönmüştür. Şekil 10 açıkça göstermektedir ki Türkiye'de bitkisel üretim yapan bir çiftçi, 2021 yılında kâğıt üzerinde (TL olarak) 2004 yılına göre 6 kat daha fazla hasılat elde etmesine rağmen, reel alım gücü (dolar karşılığı) bakımından 17 yıl öncesiyle aynı noktadadır. Aradan geçen yıllardaki verimlilik artışları ve emek, reel bir gelir artışına dönüşememiştir. Bu durum, tarımsal istihdamın neden sürdürülemez hale geldiğinin en güçlü piyasa göstergesidir.

Çalışmada son olarak verimlilik ve emek arasındaki takas incelenmiştir. Tarımsal istihdamdaki azalmanın verimsizlikten mi yoksa artan verimliliğin yarattığı işgücü fazlasından mı kaynaklandığını tespit etmek amacıyla oluşturulan Şekil 11, işlenen tarım alanı başına düşen dolar bazlı üretim değeri (verimlilik) değişimi ile istihdam değişimi arasındaki ilişkiyi göstermektedir. Elde edilen bulgular ve negatif eğimli regresyon doğrusu, Türkiye tarımında verimlilik artışı ile istihdam arasında ters yönlü bir ilişki olduğunu açıkça ortaya koymaktadır.

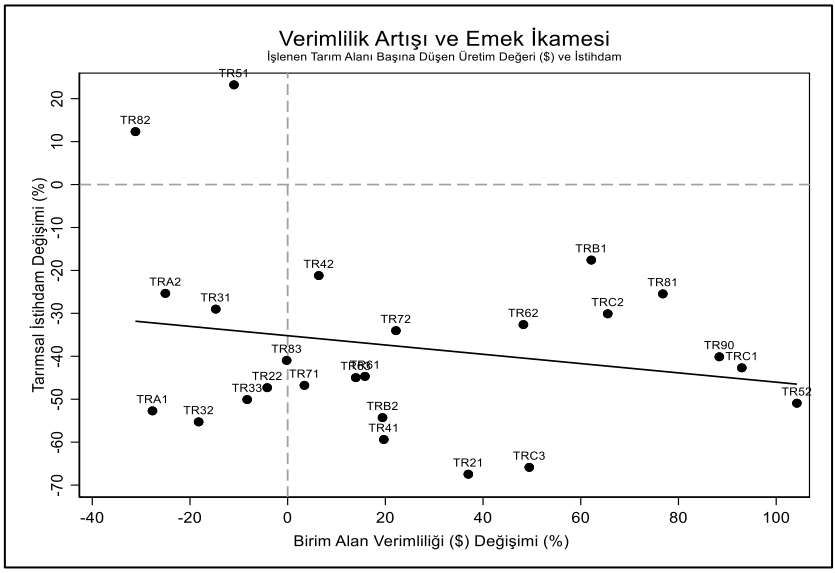
Şekil 10: Bitkisel Üretim Değerinin Nominal (TL) ve Reel ($) Gelişimi

Şekil 10'daki ilişki, bölgesel dinamiklere göre iki farklı mekanizma üzerinden işlemektedir. Grafiğin sağ alt köşesinde yer alan bölgeler, birim alandan elde edilen dolar bazlı geliri artırmayı başarmış, ancak bu başarıyı istihdamı azaltarak elde etmiştir. Özellikle TR52 (Konya), TRC1 (Gaziantep) ve TR90 (Trabzon/Doğu Karadeniz) bölgeleri, verimliliklerini %80 ile %100 arasında artırırken, istihdamda %40-50 civarında kayıp yaşamıştır. Bu bölgelerdeki durum, işgücüne dayalı büyüme modelinden sermaye ve teknoloji yoğun büyüme modeline geçişin göstergesidir. Verimlilikteki artış, daha fazla işçi çalıştırarak değil makineleşme, modern tohum ve girdi kullanımıyla sağlanmış, bu da marjinal emeğin üretimden kopmasına neden olmuştur. Grafiğin sol alt kısmında yer alan TRA1 (Erzurum, Erzincan, Bayburt) ve TR32 (Aydın, Denizli, Muğla) gibi bölgeler ise daha karamsar bir tablo çizmektedir. Bu bölgelerde işlenen alan başına düşen reel üretim değeri azalmış (-%10 ila -%30), buna paralel olarak istihdam da çökmüştür. Buradaki istihdam kaybı, modernleşmenin bir sonucu değil, tarımsal faaliyetin ekonomik cazibesini yitirmesi ve topyekûn bir sektörel terk ediş sonucudur. Genel eğilimin aksine TR51 (Ankara) ve TR82 (Kastamonu) bölgeleri, verimlilik değişimlerinin negatif veya durağan olmasına rağmen istihdamı koruyan veya artıran (grafiğin üst kısmında kalan) emek depolayan bölgeler olarak ayrışmaktadır. Analiz sonuçları, Türkiye'de tarımsal istihdam kaybının homojen bir nedene dayanmadığını kanıtlamaktadır. İstihdam kaybı, gelişmiş tarım bölgelerinde

(Konya, Trakya, GAP) verimlilik artışının bir bedeli iken, daha az gelişmiş veya coğrafi kısıtları olan bölgelerde verimsizleşme ve fakirleşmenin bir sonucudur.

Şekil 11: Birim Alan Verimliliği Değişimi ($) ve İstihdam İlişkisi

6. SONUÇ VE TARTIŞMA

Tarımsal istihdamın nicel ve nitel dönüşümü, bir ülkenin sadece üretim desenini değil, demografik yapısını, kırsal kalkınma dinamiklerini ve gıda güvenliği stratejilerini belirleyen en kritik yapısal değişimlerden biridir. Gelişmiş ekonomilerin yüzyıla yayılan bir süreçte tecrübe ettiği tarımdan sanayiye geçiş sürecini, Türkiye gibi gelişmekte olan ekonomiler çok daha dar bir zaman aralığında ve sancılı bir şekilde yaşamaktadır. Bu çalışma, Türkiye tarımında son yirmi yılda yaşanan ve sessiz bir devrim niteliği taşıyan istihdam kaybını teknolojik dönüşüm, finansal yanılsama ve bölgesel ayrışmalar ekseninde analiz etmiştir.

Türkiye genelinde İBBS-2 düzeyindeki 26 bölgeyi kapsayan bu araştırmada, TÜİK ve Tarım ve Orman Bakanlığı veri tabanından elde edilen bölge düzeyindeki makro veriler kullanılarak betimsel analizler ve değişim odaklı saçılım diyagramları oluşturulmuştur. Çalışma, tarımsal istihdamdaki dramatik düşüşün ardındaki itici güçleri hem üretim teknolojisindeki değişim (emek ikamesi) hem de üretici refahındaki aşınma boyutlarıyla bütüncül bir yaklaşımla ele almıştır.

Analizden elde edilen bulgular, Türkiye tarımında istihdamın çözülmesini tetikleyen üç temel mekanizmayı ampirik olarak ortaya koymaktadır. Bulgular,

literatürdeki Emek İkamesi hipoteziyle örtüşür nitelikte, traktör ve tamamlayıcı tarımsal ekipman sayısındaki artış ile istihdam kaybı arasında güçlü bir negatif ilişki olduğunu kanıtlamaktadır. İncelenen dönemde Türkiye genelinde birim işlenen alana düşen makine yoğunluğu artarken, istihdamın sert bir şekilde düştüğü gözlemlenmiştir. Özellikle Konya (TR52), Trakya (TR21) ve Güneydoğu Anadolu'nun (TRC1) modern tarım havzalarında verimlilik ve makineleşme artarken istihdamın azalması yaşanan sürecin Kuznets'in (1957) öngördüğü yapısal dönüşümle uyumlu olduğunu, ancak Türkiye özelinde bu dönüşümün işgücünü hızla dışlayan sert bir teknolojik ikame karakteri taşıdığını göstermektedir. Artık Türkiye tarımı, daha az insan ama daha çok metal ile yapılmaktadır.

Çalışmanın en çarpıcı ekonomik bulgusu, tarımsal gelirde yaşanan parasal yanılsama olgusudur. Analizler, çiftçinin eline geçen nominal gelirin enflasyonist ortamda rekor düzeyde artmasına rağmen, girdi maliyetlerini ve alım gücünü temsil eden dolar bazlı reel gelirin özellikle 2013-2021 döneminde ciddi bir erozyona uğradığını ortaya koymuştur. Tarımsal ürün değerinin reel olarak 2004 yılı seviyelerine gerilemesi, çiftçinin üretimden kopuşundaki temel ekonomik motivasyonun kazanamamak değil, görünürde kazanıp reel olarak fakirleşmek olduğunu göstermektedir. Bu bulgu, McCaig ve Pavcnik (2013) gibi çalışmaların vurguladığı gelir farkı nedeniyle sektör değiştirme teorisini, Türkiye özelinde istikrarsız gelir ve kur şoku boyutuyla derinleştirmektedir.

Çalışma, istihdam kaybının homojen bir nedene dayanmadığını, bölgelerin iki farklı patika izlediğini tespit etmiştir. Bir yanda verimliliğini artırarak işgücünü makineyle ikame eden modernleşen bölgeler (İç Anadolu, Ege) yer alırken, diğer yanda verimliliği ve gelir payı düşen, tarımın ekonomik cazibesini yitirdiği için hem insansızlaşan hem de topraksızlaşan bölgeler (Doğu Karadeniz, Kuzeydoğu Anadolu) bulunmaktadır. Bu ayrım, istihdam sorununun batıda bir yapısal dönüşüm, doğuda ise bir kırsal çöküş sorunu olduğunu göstermesi bakımından kritiktir.

Elde edilen bulgular ışığında, tarımsal istihdam politikalarının insanı zorla tarlada tutmak yerine kontrollü ve sürdürülebilir bir geçişi yönetmek üzerine kurgulanması gerekmektedir. Makineleşme nedeniyle açığa çıkan işgücünün büyük şehirlere göç ederek vasıfsız kentli işsizler ordusuna katılmasını önlemek adına tarımsal sanayi (gıda işleme, paketleme, lojistik) yatırımları kırsal merkezlere kaydırılmalıdır. Üreticinin üretimden kopmasına neden olan reel gelir dalgalanmalarını minimize etmek için tarımsal desteklemeler nominal TL üzerinden değil, girdi maliyet endeksine veya dövize endeksli dinamik bir sistemle güncellenmelidir. Parasal yanılsamanın üretici kararlarını bozması engellenmelidir. Tek tip tarım politikası yerine verimliliğin arttığı bölgelerde

teknolojik tarım eğitimi ve arazi toplulaştırması önceliklendirilmelidir. Verimliliğin düştüğü ve arazilerin terk edildiği bölgelerde ise niş ürün teşvikleri, kooperatifleşme ve kırsal turizm gibi alternatif gelir modelleri hayata geçirilmelidir.

Bu çalışma, makro veri setleri ve bölgesel ortalamalar/değişimler üzerinden genel eğilimleri ortaya koymakla birlikte, hane halkı düzeyindeki mikro kararları (eğitim durumu, yaş, sosyal güvence beklentisi vb.) gözlemleyememektedir. Ayrıca kayıt dışı istihdamın yaygınlığı, resmi verilerin sahadaki durumu tam yansıtmasında kısıtlar oluşturabilmektedir. Gelecek çalışmalarda, makineleşme ve gelir kaybının istihdam üzerindeki etkisinin ekonometrik modellerle (Panel Veri, ARDL vb.) katsayı boyutunda ölçülmesi ve çiftçilerle yapılacak anket çalışmalarıyla mikro düzeydeki terk etme nedenlerinin araştırılması, literatüre önemli katkılar sağlayacaktır.

Kaynakça

Abdel-Khalek, G. (2011). *Growth, economic policies and employment linkages in Mediterranean countries: the case of Egypt, Israel, Morocco and Turkey*. ILO Employment Working Paper No. 63, International Labour Organization, Geneva, Switzerland.

Akkemik, K. A. (2007). The response of employment to GDP growth in Turkey: an econometric estimation. *Applied Econometrics and International Development*, *7*(1), 65-74.

Anderson, J., & Ponnusamy, S. (2022). Structural transformation away from agriculture in growing open economies. *Agricultural Economics*. https://doi.org/10.1111/agec.12745

Aslan, F. (2024). Döviz Kuru-Tarımsal İhracat İlişkisi: Türkiye Örneği. *Adnan Menderes Üniversitesi Ziraat Fakültesi Dergisi*, *21*(1), 77-87. https://doi.org/10.25308/aduziraat.1436653

Ataç, E. (2011). Rural Poverty Dynamics: An Evaluation on Agricultural Policies of Turkey. *Gazi University Journal of Science*, *24*(3), 559–572. https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/83153

Awaliyyah, E. Z., Chen, S.-E., Anindita, R., & Suhartini, S. (2020). Analysis of structural transformation of labor from agriculture to non-agriculture in asia. *Agricultural Socio-Economics Journal*, *20*(4), 335–341. https://doi.org/10.21776/UB.AGRISE.2020.20.4.9

Chenery, H. B., & Syrquin, M. (1975). Patterns of development 1950-1970. Oxford: Oxford University Press.

Çınar, T. (2017). Spatial Dimensions of Sectoral Labor Productivity Convergence in Turkey: A Spatial Panel Data Approach. *Review of Middle East Economics and Finance*, *13*(1), 1–14. https://doi.org/10.1515/RMEEF-2017-0006

Deininger, K., Jin, S., & Ma, M. (2022). Structural transformation of the agricultural sector in low-and middle-income economies. *Annual Review of Resource Economics*, *14*(1), 221-241. https://doi.org/10.1146/annurev-resource-111820-033252

Demirağ, İ., & Sağır, M. (2024). Gıda Fiyatları Neden Yükseliyor? Türkiye'de Tarım Ürünleri Üretici Fiyatları ve Döviz Kuru Etkisinin ARDL ile İncelemesi. *Hacettepe University Journal of Economics & Administrative Sciences/Hacettepe Üniversitesi Iktisadi ve Idari Bilimler Fakültesi Dergisi*, *42*(1). https://doi.org/10.17065/huniibf.1288378

Erbaş, N. (2020). Restructuring Efforts in the Turkish Agriculture, Availability of Resources and Developments in Rural: An Overall Analysis from 2001

to 2016. *Journal of the Institute of Science and Technology*, *10*(1), 636–647. https://doi.org/10.21597/JIST.580763

Kuznets, S. (1957). Quantitative aspects of the economic growth of nations: II. industrial distribution of national product and labor force. *Economic development and cultural change*, *5*(S4), 1-111. https://www.journals.uchicago.edu/doi/abs/10.1086/449740

Kuznets, S. (1966). *Modern Economic Growth: Rate, Structure, and Spread*. New Haven: Yale University Press.

McCaig, B., & Pavcnik, N. (2013). *Moving out of Agriculture: Structural Change in Vietnam*. National Bureau of Economic Research. https://www.nber.org/system/files/working_papers/w19616/w19616.pdf

Özkul, M. F. (2021). Türkiye'de tarımsal ürünler dış ticaretindeki yapısal dönüşümde neo liberal tarımsal politikaların rolü. *Alanya Akademik Bakış*, *5*(3), 1329-1352. https://doi.org/10.29023/alanyaakademik.858725

Sugözü, İ. H., & Hüseyni, İ. (2017). Tarimsal destekleme politikalari ve kirdan kente göç üzerindeki etkisi: 1986-2015 dönemi türkiye örneği. *Turkish Studies*, *12*(31), 379–396. http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.12829

Zhang, Y., & Diao, X. (2020). The changing role of agriculture with economic structural change–the case of China. *China Economic Review*, *62*, 101504. https://doi.org/10.1016/j.chieco.2020.101504

8. Bölüm

Dijital Gözetim Toplumu ve Mahremiyetin Dönüşümü: Panoptikon'dan Algoritmik Yönetimselliğe

Buğse EKER [1]

1. Giriş

Gözetim, aslında modern toplumların sosyolojik birer yapı olarak şekillenmesinden çok daha önce, iktidar ilişkilerinin ayrılmaz ve tarihsel bir parçası olarak hayatımıza yerleşmiştir. David Lyon'un (1994) yönetimselliğin tarihsel sürekliliğine dair analizlerinde vurguladığı gibi; devletlerin nüfusu kayıt altına alma, tasnif etme ve denetleme pratikleri, gözetimin ne kadar köklü bir geçmişe sahip olduğunu bizlere fısıldar. Ancak 21. yüzyılın şafağında bilgi ve iletişim teknolojilerinde yaşanan baş döndürücü hız, bu olguyu sadece miktarsal bir artış olmaktan çıkarmış; onu özünde "ontolojik" ve "niteliksel" bir kabuk değişimine uğratmıştır.

Sanayi toplumunun disiplin pratiklerini ustalıkla çözümleyen Michel Foucault (1975), modern gözetimin belirli mekânsal düzenlemelere ve kurumların o aşılmaz duvarlarına yaslandığını hatırlatır. Bu bakış açısına göre okul, fabrika ve hapishane gibi kurumlar; bireyin davranışlarını yontan, denetleyen ve onları toplumun normlarına uyumlu hale getiren disipliner alanlar olarak işlev görürdü.

Buna karşın Shoshana Zuboff (2019), dijitalleşme dalgasıyla birlikte gözetimin artık o fiziksel sınırları yıktığını; çok daha sürekli, dağıtık ve otomatik bir karakter kazandığını savunur. Cebimizdeki akıllı cihazlar, hayatımıza yön veren algoritmalar ve her an açık olan konum servisleri sayesinde gündelik yaşamımız, biz farkında olmasak da kesintisiz bir veri üretim sürecine dönüşmüş durumdadır.

Bu aşamada çalışmanın belirttiği önemli fark şudur: Geleneksel denetim "fiziksel alanla sınırlıyken", dijital denetim "zamanla yayılan" ve kesintisizdir. İktidar artık kişiyi kapalı bir ortamda tutma gereği hissetmez; tam tersine, bireylerin dijital izleri sayesindeonları her daim ve her yerde gözlemleyebilen esnek bir yapıya bürünmüştür.

[1] Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Anabilim Dalı, İnsan Kaynakları Yönetimi ve Endüstri İlişkileri,
ORCID:0009000394711478

Yeni gözetim rejiminin belki de en şaşırtıcı yönü, bireyin bu devasa çark içindeki konumunun radikal biçimde değişmiş olmasıdır. Zygmunt Bauman ve David Lyon (2013), bireylerin artık yalnızca "izlenen pasif nesneler" olmadığını; aksine sosyal medya ve dijital platformlardaki her etkileşimle gözetimin bizzat aktif üreticileri ve gönüllü parçaları haline geldiklerini ifade ederler. Bu durum, gözetimin sadece yukarıdan aşağıya (top-down) inen bir araç olmaktan çıktığını;gündelik hayat pratiklerine dönüşen, rıza ile üretilen ve rızayla beslenen ve "konfor" maskesiyle yatay bir sürece evrildiğini açıkça göstermektedir.

Yeni gözetim rejiminin en ayırt edici tarafı ise bireyin konumundaki radikal değişimdir.Warren ve Brandeis (1890) tarafından klasik dönemde sadece "yalnız bırakılma hakkı" olarak görülen mahremiyet, dijital çağın pazarında ekonomik bir takas nesnesine dönüşmüştür. Helen Nissenbaum (2010), bireylerin dijital hizmetlere erişebilmek adına kişisel verilerini paylaştığını, ancak bu verilerin arka planda hangi amaçlarla kullanıldığı konusunda genellikle çok sınırlı bir bilgiye sahip olduklarını belirterek, mahremiyetin bir "meta" haline gelme sürecine dikkat çeker.

Bu kitap bölümü; dijital gözetim ve mahremiyetin geçirdiği bu çok katmanlı dönüşümü tarihsel, kuramsal ve politik-ekonomik bir pencereden ele almayı amaçlamaktadır. Çalışmanın teorik iskeleti; Jeremy Bentham'ın Panoptikon tasarımından yola çıkarak Foucault'nun disipliner iktidar analizine dayanmakta; ardından Gilles Deleuze'ün (1992) "denetim toplumları" ve Bauman'ın (2000) "akışkan modernite" yaklaşımlarıyla dijital çağın yeni gözetim biçimlerini ele alınmaktadır. Kurulan bu teorik zemin, son aşamada Zuboff'un "gözetim kapitalizmi" kavramı üzerinden günümüzün platform ekonomileri bağlamında yeniden yorumlanacaktır.

Nihayetinde bu bölümün savunduğu temel tez şudur: Dijital denetim, sadece yeni bir teknolojik cihaz meselesi değil; yeni bir güç dengesi, yeni bir ekonomi ve yepyeni bir bireysellik biçimi inşa etmektedir. Bu çerçevede mahremiyet, artık sadece kişisel bir tercih alanı olmaktan çıkıp; hukuki, etik bir alanına dönüşmektedir.

2. Yöntem Ve Analitik Çerçeve

Bu çalışma, özünde niteliksel bir araştırma anlayışına yaslanan, teorik ve eleştirel bir değerlendirme olarak ele alınmıştır. Amacımız, sayısal veri toplamaktan çok ziyade; dijital gözetim ve mahremiyet olgusunu tarihsel, sosyolojik ve politik-ekonomik bir mercek altında yeniden okumaktır. Araştırmanın analiz süreci, birbirini besleyen ve tamamlayan üç temel yöntem

olarak ele alınmıştır:dokümanların analizi, eleştirel teorinin sunduğu perspektif ve politik ekonomi yaklaşımı.

2.1. Doküman ve Literatür Analizi

Çalışmanın entelektüel zeminini; gözetim çalışmaları, eleştirel sosyal teori ve hukuk disiplinlerinin sunduğu akademik birikimden oluşmaktadır. Analiz süreci boyunca iki farklı düşünsel düzlem arasında karşılaştırmalı bir diyalog kurmayı hedefliyoruz: Bir tarafta Bentham, Foucault ve Deleuze gibi klasikleşmiş isimlerin kuramsal mirası; diğer tarafta ise Lyon, Bauman, Zuboff ve Nissenbaum gibi dijital çağın karmaşık dinamiklerini yorumlayan çağdaş düşünürlerin yaklaşımları.

Doküman analizi yöntemi, bu araştırmada kavramları sadece sözlük anlamlarıyla sınırlı kalarak tanımlamak için değil; tarihsel dönüşümünü izlemek amacıyla kullanılmıştır. Bowen'ın (2009) da vurguladığı üzere bu yöntem, kavramsal değişimlerin zaman içindeki seyrini takip edebilmek adına bizlere oldukça elverişli bir zemin sunar.

Mevcut kaynakları sadece kronolojik bir sıralamayla sunmanın ötesine geçmeye çalışan bu araştırma, aslında değişimin kök nedenlerine inme niyetindedir: Gözetimin fiziksel ve mimari bir yapıdan (Panoptikon), algoritmalarla örülü bir yönetim biçimine nasıl evrildiğini gözlemlemek; iktidarın "görünür olan" ile "görünmez olana" geçişte gerçekleştirdiği stratejik hareketi ve bu hareketin ortaya çıkardığı yeni yönetim anlayışını analiz etmektir.

2.2. Eleştirel Teori ve İktidar Analizi

Kuramsal çerçeve, Michel Foucault'nun iktidar-bilgi-özne ilişkilerine dair o keskin eleştirel perspektifinden beslenir. Foucault (1975), gözetimi basit bir teknik denetim mekanizması olarak değil; bizzat özne üreten ve toplumsal düzeni en küçük gözeneklerine kadar inşa eden bir iktidar biçimi olarak tanımlar.

Dijital dönemde bu "Panoptikon" artık taş ve demirden bir yapı değil, akıllı cihazlar üzerinden hayatımıza sızmış bir varoluş biçimidir. Kişi, her an gözlemlenebileceği ihtimalini bilerek kendi davranışlarını "gönüllü olarak" ayarlar; böylece gözetim baskı aracı olmaktan çıkarak çağdaş yaşamın rahat bir unsuru haline gelir.

Buna ek olarak Gilles Deleuze'ün (1992) "denetim toplumları" kavramsallaştırması, dijital çağı yorumlama ufkumuzu genişletir. Gilles Deleuze (1992), modern iktidarın işleyiş mantığında köklü bir sapma yaşandığını ileri sürerek, denetimin artık kapalı duvarlarla sınırlı olmadığını

belirtir. Ona göre iktidar, dijital ağlar ve kodlar aracılığıyla bireyin yaşamına yayılmış, süreklilik arz eden bir kontrol biçimine evrilmiştir.

Günümüzde güç, , yalnızca duvarlarla çevrili yerlerde değil;bilgi akışının aktığı her kanalda, görünmez bir "dijital kod" şeklinde varlığını sürdürmektedir. Bu durum, denetimden kaçmanın neredeyse imkansızlaştığı, zaman ve mekân sınırlarını aşan bir izleme ağının en belirgin işaretidir.

2.3. Eleştirel Politik Ekonomi Yaklaşımı

Dijital gözetim, laboratuvar ortamında gelişen teknik bir süreç değil, ekonomik bir dönüşümün parçasıdır. Analiz, Shoshana Zuboff'un (2019) "gözetim kapitalizmi" kavramını temel alarak, verinin stratejik bir hammaddeye dönüştüğünü vurgular.

Bu çerçevede kullanıcılar, geleneksel "müşteri" rolünü terk edip değer üreten "dijital emekçi" pozisyonundadır. İnsanların yaşam tecrübelerini veriye çevirerek kapital birikimine katkıda bulunduğu bu "görünmez sözleşme", mahremiyet ihlalini bir teknik mesele olmaktan çıkararak, dengesiz bir ekonomik değer aktarım sürecine dönüştürmektedir.

2.4. Türkiye'nin Bağlamsal Konumu

Çalışma, dünya genelindeki gözetim dinamiklerinin yerel bir düzeyde nasıl yapılandığını örneklendirmek için Türkiye'ye odaklanmaktadır. Kişisel Verilerin Korunması Kanunu ve dijital devlet uygulamaları, bu bağlamda önemli unsurlardır.

Türkiye örneği üzerinden hareketle temel amaç, teknolojik ilerlemenin hızının, hukuki düzenlemelerin ise yavaşlığının yarattığı çatışmayı gözlemlemektir. Küresel teknoloji şirketlerinin sunduğu sözleşmeler ile yerel yasal korumalar arasında kalan bireyin durumu, gözetim toplumunun "yerel" ve "küresel" unsurlarının birleşik yapısını anlamak için eşsiz bir model sunmaktadır. Bu vaka incelemesi, teknolojinin evrensel özellikte olduğunu, uygulamanın ise kültürel ve politik bir yapıda olduğunu ortaya koymayı hedefler.

3. Gözetimin Evrimi: Duvarlardan Veri Akışlarına

Gözetim, tarih boyunca iktidarın toplumu kontrol etme eğilimlerinin merkezinde yer almıştır. Ancak bugün içinde bulunduğumuz noktada gözetim, teknolojinin ve toplumsal yapının geçirdiği köklü değişimlerle birlikte tanınmayacak kadar değişmiş durumda. Bu süreç; taş duvarların, zindanların ve gözetleme kulelerinin yerini, bizi sessizce sarmalayan görünmez veri ağlarına bıraktığı uzun bir yolculuktur. Modern gözetimi hakkıyla kavrayabilmek için,

önce onun mimari köklerine ve "görünürlüğün" nasıl bir güç tekniğine dönüştüğüne dikkat etmek gerekir.

3.1. Kapatılma Mekânlarından Denetim Toplumlarına Geçiş

Gözetimin modern tarihteki en somut ve kurucu metaforu, şüphesiz Jeremy Bentham'ın 1791 yılında hayal ettiği Panoptikon modelidir. Bentham'ın (1791) bu tasarımı; merkezdeki bir otoritenin, etrafındaki herkesi her an izleyebildiği ama kendisinin asla görülmediği asimetrik bir düzen kurgular. Burada asıl mesele, bireyin fiilen izlenmesinden ziyade, her an izleniyor olma "ihtimalinin" kişinin ruhuna bir gölge gibi işlenmesidir. Temel ilke görünürlük"tür: İzlendiğini bilen ama gardiyanın ne zaman baktığından asla emin olamayan birey, iktidarın gözünü kendi içine yerleştirir ve kimse zorlamadan kendi davranışlarını denetlemeye başlar.

Michel Foucault (1975), bu mimariyi sadece bir hapishane projesi değil, modern toplumun "disipliner" yapısının bir diyagramı olarak okur.Foucault'ya göre modernite; okullar, fabrikalar ve kışlalar gibi "kapatılma mekânları" (enclosure) üzerinden insanları adeta bir tornadan geçiren, onları normalize eden bir sistemdir.

Ancak burada bir parantez açmak gerekir: Foucault'nun analiz ettiği disipliner toplumda gözetim, büyük ölçüde "mekâna bağımlı" ve "sınırlı" bir yapıdaydı. Fabrika işçisi mesai bitip kapıdan çıktığında veya öğrenci okul zilini duyduğunda, gözetim sona ererdi. Dolayısıyla klasik iktidar, bireyi belirli bir kalıba dökmek için onu dört duvar arasına sıkıştırmak zorundaydı; duvarların bittiği yerde, gözetimin de etkisi azalırdı.

20.yüzyılın sonuyla birlikte dijital devrim bu duvarları adeta eritti. Gilles Deleuze (1992), Foucault'nun disiplin toplumunun sona erdiğini ve yerini "Denetim Toplumları"na bıraktığını ilan etti. Deleuze'e göre artık insanları binalara kapatmaya lüzum yoktur; iktidar artık açık alanda, esnek ve akışkan bir şekilde işlemektedir.

Bu dönüşümdeki en kritik fark, gözetimin "kesintili" bir halden "kesintisiz" bir hale gelmesidir. Disiplin toplumunda sabit "kalıplar" varken; denetim toplumunda "modülasyon",yani her duruma uyum sağlayan değişken bir yapı hakimdir.

Bu kuramı bugüne uyarladığımızda manzara şudur: Artık işçiyi fabrikada tutmaya gerek kalmadı; akıllı telefonlar sayesinde her yer artık bir ofis, her an bir mesai saati.Benzer şekilde öğrenci okuldan mezun olmaz; "hayat boyu öğrenme" ve sürekli sertifikasyon süreçleriyle eğitim ve denetim tüm yaşama yayılır. Yani "modülasyon", bireyin asla "tamamlanmadığı", sürekli güncellenmesi ve izlenmesi gereken bir projeye dönüştüğü anlamına gelir.

Dijital çağın gözetim anlayışı işte bu temele dayanarak şekillenir. Fiziksel Panoptikon yok olmamış, aksine parçalarına ayrılarak dijital ağlara dâhil olmuştur. Geleneksel Panoptikon'da "azınlık, çoğunluğu izlerken"; dijital denetim toplumunda gözetim merkeziyetsizleşmiş, algoritmalar ve veri tabanları aracılığıyla yaşamın en özel anlarına girebilmiştir

Sonuç olarak birey, bu yeni düzende bütünleşik bir "beden" olmaktan çıkmış; şifreler, kredi puanları ve dijital izlerle takip edilen, parçalı bir "veri grubu" haline gelmiştir. Gözetim artık dışarıdan bakan bir göz değil, sistem içinde hareket eden ve bireyi tanımlayan bir bilgi akışına dönüşmüştür.

4. Gözetim Kapitalizmi Ve Algoritmalar

Gözetimin dijital bir atmosfere evrilmesi, sadece teknik bir ilerleme meselesi olarak görülmemelidir; bu devasa mekanizmanın çarklarını asıl döndüren şey, arka planda işleyen çok güçlü bir ekonomik akıldır. Klasik kapitalizm döneminde toprak ve emek temel hammadde iken, dijital çağın ekonomisi rotasını doğrudan "insan deneyimine" işlenebilir bir kaynağa dönüştürmektedir. Bu yeni düzen, algoritmaların görünmez eli Ve Verinin Sınırsız Akışı Üzerine Inşa Edilmiştir.

4.1. Davranışsal Artık Ve Gözetim Kapitalizmi

Bu yeni ekonomik modelin en kapsamlı analizini sunan Shoshana Zuboff (2019), "Gözetim Kapitalizmi" (Surveillance Capitalism) olarak tanımlar. Zuboff'a göre teknoloji devlerinin keşfettiği asıl değer, kullanıcılara hizmet sunmak için gereken operasyonel veriler değildir. Asıl ekonomik değer; hizmetin iyileştirilmesi için gerekenden çok daha fazla toplanan, kullanıcıların ses tonundan imleç hareketlerine, yüz ifadelerinden konum bilgilerine kadar uzanan ve "davranışsal artık" (behavioral surplus) olarak adlandırılan verilerdir.

Zuboff burada oldukça çarpıcı bir gerçeğe işaret eder: Bu artık veri, iddia edildiği gibi bizlere daha kusursuz bir hizmet sunmak için saklanmaz. Aksine bu veriler, gelecekteki eğilimlerimizi ve kararlarımızı önceden sezen "tahmin ürünlerine" dönüştürülerek birer ticari meta gibi pazarlanır. Yani bu sistemin içinde bizler artık "müşteri" koltuğunda değiliz; işlenmeyi bekleyen, her hareketi metalaştırılan birer "hammadde" konumundayız. Bu ekonomik mantık çerçevesinde mahremiyet, korunması gereken bir haktan ziyade, verimlilik ve kar maksimizasyonu adına aşılması gereken teknik bir pürüz olarak görülmektedir.

Daha da önemli olan, bu sürecin nasıl işlediğidir. Kullanıcıların "ücretsiz hizmet" (e-posta, sosyal ağ vb.) karşılığında verilerini sunduğu bu değişim, taraflar arasında belirgin bir "güç dengesizliği" taşımaktadır. Teknoloji

firmalarının sunduğu "bağlı kalma" vaadi, bireylerin mahremiyet alanlarını ekonomik değere dönüştürmesine zemin hazırlamaktadır. Bu durum, gündelik yaşam uygulamalarının mantıklı bir seçim olarak gösterildiği, fakat özünde sermaye birikim sürecine entegre edilmiş karmaşık bir ilişki ağıdır.

4.2. Kara Kutu (Black Box) Sorunu ve Algoritmik Yönetimsellik

Bugün sistemin işleyişi, büyük ölçüde insan denetiminden çıkarak otonom algoritmalara devredilmiş durumdadır. Ancak bu algoritmalar, dışarıdan bakıldığında içeriği asla görünmeyen tam birer kapalı kutudur. Frank Pasquale'in (2015) "Kara Kutu Toplumu" (The Black Box Society) olarak betimlediği bu düzende, bireyler haklarında hayati kararlar veren (kredi notunu belirleyen, iş başvurusunu eleyen veya haber akışını düzenleyen) algoritmaların hangi kriterlere göre çalıştığını bilmemektedir.

Bu belirsizlik, bizleri "Algoritmik Yönetim" dediğimiz o yeni gerçeklikle yüzleştiriyor. İktidar artık sadece yasaklarla karşımıza çıkmıyor; bunun yerine önümüze serdiği seçenekleri, bizleri belli tercihlere yönlendiren (nudging) algoritmalarla çalışıyor. Akıllı telefonlarımızın ekranlarını kaydırırken kendimizi özgürce karar veriyor sansak da, aslında o ustaca tasarlanmış "seçim yapısında" bize çizilen görünmez sınırların dışına pek de çıkamıyoruz. Bu doğrultuda, algoritmaların akla geldiği gibi tarafsız matematiksel araçlar olmadığı söylenebilir. Aksine, onları yaratanların önceliklerini, kâr amaçlarını ve varsayımlarını barındıran kodlanmış kararların bir toplamıdır.

Diğer yandan, bu "Kara Kutu" yeni bir toplumsal katmanlaşma biçimi oluşturmaktadır. Algoritmalar, bireyleri risk profilleri ve tüketim alışkanlıklarına göre sınıflandırarak görünmez sınırlara işaret eder. Kimin hangi fırsatlara erişeceğine karar veren bu kodlar, bireylerin sosyal hareketliliğini engelleyen bir "Dijital Yazgı" belirlemektedir. Sonuç olarak, insan hatalarının yerini, sorgulanması zor bir "matematiksel kesinlik" anlayışı ile sunulan otomatikleşmiş bir eşitsizlik alır.

5. MAHREMİYETİN DÖNÜŞÜMÜ VE DİJİTAL İKİLEMLER

Dijital gözetim teknolojilerinin toplum üzerindeki etkisi, en belirgin şekilde gizlilik anlayışında görülmektedir. Eskiden fiziksel engeller, kalın duvarlar ya da kapalı kapılar ardında korunan o dokunulmaz "kişisel alan", bugün dijital ağların akışkan ve sınırsız yapısı içerisinde adeta tamamen şeffaflaşmış durumda. Bu durum, mahremiyetin tamamen yok olduğu umutsuz bir manzara değil; kamusal ve özel alanlar arasındaki çizgilerin yeniden tartışıldığı yapısal bir değişim olarak değerlendirilmelidir.

5.1. Gizlilik Hakkından "Veri İkizi"ne Geçiş

Hukuk literatüründe mahremiyet, uzun yıllar boyunca Samuel Warren ve Louis Brandeis'in (1890) "yalnız bırakılma hakkı" tanımı üzerinden, bireyi dış müdahalelere karşı koruyan bir kalkan olarak ele alınmıştır.Oysa bugün gerçekliğimiz değişti; artık fiziksel bedenimizden ziyade, dijital ayak izlerimizin birleşmesiyle oluşan sanal bir gölgemiz, yani dijital bir yansımamız oluştur.Dijitalleşme, bu tanımı yetersiz kılmıştır.

Haggerty ve Ericson (2000), modern gözetimin fiziksel bedenden ziyade bireyin dijital izlerinden türetilen temsillere odaklandığını belirtir ve bu durumu "veri ikizi" kavramı üzerinden tanımlar. Onlara göre modern gözetim, fiziksel bedeni takip etmekten ziyade; bireyin dijital ayak izlerinden oluşturulan ve veri tabanlarında varlığını sürdüren sanal profilleri analiz etmeye odaklanmaktadır.Günümüzde gözetim mekanizmaları artık etten kemikten oluşan fiziksel varlığımızla değil, veri tabanlarında nefes alan bu sanal profilimizle ilgileniyor. Tam da bu nedenle, çağımızda gizlilik kavramı sadece gözlerden uzak durmak ya da saklanmak anlamına gelmiyor; aksine, kendi hakkımızda üretilen verilerin nerede, kim tarafından ve ne amaçla kullanılacağına karar verebilme yetisi, yani verimiz üzerindeki irademiz haline geliyor. Bu aşamada yapılması gereken önemli tespit şudur: Gizlilik kavramı, "mekânsal" bir durumdan çıkıp "bilgi" odaklı bir hale dönüşmüştür. Yasal düzenlemeler sıklıkla fiziksel ihlallere yönelirken; asıl mücadele noktası, bireyin bu "veri yansıması" üzerindeki kontrol yetesinde yatmaktadır. Bu nedenle günümüzde gizlilik, yalnızca "gizlenmek" anlamına gelmez; bireyin kendisi hakkında mevcut olan bilgilerin dağıtımını, bağlamını ve kullanım amacını belirleme (öz belirleme) yeteneği olarak yeniden tanımlanmalıdır.

5.2. Mahremiyet Paradoksu: Endişe ve Paylaşım Arasındaki Takas

Mahremiyetin bu dönüşümü, literatürde "Mahremiyet Paradoksu" olarak bilinen ilginç bir sosyolojik fenomeni de beraberinde getirmiştir. Susan Barnes (2006) tarafından tartışılan bu kavram; kullanıcıların mahremiyet endişesi taşıdıklarını belirtmelerine rağmen, sosyal ağlarda özel hayatlarına dair detaylı verileri paylaşmaya devam etmeleri arasındaki çelişkiye işaret eder. Bu durum, genellikle kullanıcıların "dijital okuryazarlık eksikliği" ile açıklansa da, meselenin daha derin bir sosyolojik boyutu vardır.

Aslında bu durum basit bir tutarsızlıktan çok, rasyonel bir "fayda-maliyet analizi"nin sonucudur. Bireyler, modern sosyal ağlarda var olabilmek, bağlantıda kalmak ve sunulan o büyüleyici dijital konfora erişebilmek için mahremiyetlerini sessizce masaya yatırıyor; onu bir nevi ödeme aracı olarak sisteme sunuyorlar. Yani mahremiyet, artık korunması gereken bir kaleden

ziyade, konfor karşılığında vazgeçilen bir pazarlık unsuru haline gelmiş durumda.

Günümüz toplumunda "görünür olmanın" bir sosyalleşme ve varlık gösterme aracı haline gelmesiyle birlikte, bireyler mahremiyetlerini korumak ile sosyal ağlara katılmak arasında karar verirken genelde "paylaşım" yönünde bir seçim yapmaktadır. Bu nedenle Mahremiyet Paradoksu, bir tutarsızlık değil; bireyin dijital ortamda yer alabilmek için gerçekleştirdiği pragmatik bir "veri alışverişi"dir.

6. BİR VAKA İNCELEMESİ OLARAK TÜRKİYE

Çalışmanın bu aşamasına dek ele aldığı küresel gözetim dinamikleri, her bölgede aynı etkiyi yaratmamaktadır. Teknoloji her yerde benzer olsa da, uygulama alanlarının toplumsal yapısı yerel özellikler taşımaktadır. Bu doğrultuda Türkiye, köklü devlet geleneği ile dijitalleşme sürecindeki dikkat çekici hızı bir araya getirerek gözetim tartışmalarında oldukça özgün bir model sunmaktadır. Buradaki gözetim tecrübesi, Batı toplumlarında sıkça rastladığımız "birey ile şirket" arasındaki o gerilimli çatışmadan ziyade, daha çok güvenlik odaklı bir seyir izleyerek kendine has bir yol çizmektedir.

6.1. Hukuki ve Toplumsal Bağlamda Gözetim Kültürü

Türkiye'de gözetim konusuna yönelik toplumsal bakış açısı, Batı Avrupa’daki liberal bireyci reflekslerden belirgin şekilde ayrışmaktadır. Batı literatüründe gözetim genellikle "mahremiyetin ihlali" olarak tanımlanırken; Türkiye’de bu durum daha çok güvenlik eksenli bir bakış açısıyla "kamusal düzenin korunması" olarak değerlendirilir. Toplumun güvenlik kameralarına, biyometrik verilere veya dijital denetim mekanizmalarına gösterdiği genel rıza, aslında "koruyucu devlet" anlayışıyla kurulan o derin bağla doğrudan ilişkilidir. Burada sosyolojik bir gözlem yapmak gereklidir: Türkiye toplumunda gözetim, bir tehditten çok, sıkça bir "güvenlik şemsiyesi" olarak görülmektedir. Özellikle gündelik dilde sıkça karşımıza çıkan "Saklayacak bir şeyim yoksa izlenmekten de korkmam" argümanı, bu tür teknolojilerin toplumsal kabulünü hızlandıran araç görevini üstlenmektedir.

6.2. Dijital Devlet Uygulamaları ve KVKK Arasındaki Gerilim

Türkiye, "E-Devlet Kapısı" gibi entegre sistemlerle kamu hizmetlerini dijital hale getirmede önde gelen ülkelerden biridir. Ancak bu hızlı merkeziyetçilik, madalyonun diğer yüzünde devasa ve hassas bir veri havuzunun oluşmasını da beraberinde getirir.

İşte tam bu noktada, 2016 yılında yürürlüğe giren 6698 sayılı Kişisel Verilerin Korunması Kanunu bu süreci hukuk zemininde dizginlemeyi ve Avrupa'daki Genel Veri Koruma Yönetmeliği standartlarıyla uyum sağlamayı hedefleyen kritik bir hamle olarak karşımıza çıkmaktadır. Fakat burada teknolojik gelişim ile hukuki süreçler arasında önemli bir dengesizlik bulunmaktadır. KVKK, hukuki bir güvence sunmasına rağmen; küresel teknoloji firmalarının (Google, Meta, TikTok) "kullanıcı sözleşmeleri" aracılığıyla topladığı veriler üzerinde ulusal denetim yetkisi, teknik ve uygulamalı kısıtlamalarla sınırlıdır. Türkiye örneği, şunu gözler önüne sermektedir: Ulusal yasalar ne kadar kapsamlı olursa olsun, verinin uluslararası doğası ve dijital platformların sağladığı "vazgeçilmez konfor" hukuki koruma alanında zafiyetler yaratabilmektedir. Sonuç olarak, Türkiye, güçlü bir dijital altyapıya sahip olmasına rağmen; veri mülkiyeti konusunda uluslararası teknoloji devleri ile ulusal egemenlik hakları arasında hassas bir denge kurma çabasındadır.

7. SONUÇ

Bu çalışmada, Bentham'ın Panoptikon'undaki o soğuk ve katı gözetleme kulesinden, günümüz dijital ağlarının esnek ve görünmez yapısına uzanan sarsıcı süreci anlamaya çalıştık. Panoptikon, dijital ve akışkan bir kontrol ağına dönüşüm süreci; bu değişimin ekonomi-politikası, mahremiyete olan dönüştürücü etkileri ve Türkiye örneğindeki yansımaları incelenmiştir. Elde edilen sonuçlar, dijital gözetimin sadece bir teknolojik yenilik olmadığını;güç, sermaye ve bireyler arasındaki ilişkileri yeniden tanımlayan yapısal bir dönüşüm süreci olduğunu göstermektedir. Bu dijital gözetim, sadece izleme biçimlerimizi değil, toplumsal varoluşumuzu da yeniden tanımlıyor.

Çalışmanın teorik çerçevesinde, Bentham'ın Panoptikon'undan Deleuze'ün Denetim Toplumları'na geçiş süreci incelenmiştir. Görüldüğü gibi, günümüz gözetimi artık fiziksel alanlara veya koruyuculara ihtiyaç duymamaktadır. Bu noktada ulaşılmış en önemli sentez şudur: Gözetim, "mekân bağımlı" olmaktan çıkarak "zaman bağımlı" ve "kesintisiz" bir özellik kazanmıştır. Önceden birey sadece "kapandığı" yerlerde (okul, fabrika) izlenirken; günümüzde akıllı cihazlar sayesinde gözetim, bireyin yaşamının her anında var olan bir "yaşam biçimi" haline gelmiştir.Bu durum, iktidarın gözle görülmez bir hal aldığı ama etkisinin hayatımızın en mahrem gözeneklerine kadar işlediği sessiz, derinden ve oldukça etkili bir egemenlik biçimidir.

Zuboff'un "Gözetim Kapitalizmi" kavramı üzerinden yapılan analizler, insan deneyiminin hammaddeye dönüştürüldüğü yeni bir ekonomik modeli gözler önüne sermiştir. Algoritmalar, sadece tüketim alışkanlıklarımızı değil, karar

alma süreçlerimizi de şekillendiren "Seçim Mimarileri" sunmaktadır.Temel görüşüm; konunun yalnızca ticari bir veri toplama süreci değil, varoluşsal bir bağımsızlık meselesi olduğudur. İnsanların karar verme süreçlerinin öngörülebilir veri setlerine indirgenmesi, özgür irade kavramını zayıflatma riski taşımaktadır.

Kararlarımız ve tercihlerimiz bu denli öngörülebilir, hatta manipüle edilebilir hale gelmişken; dijital dünyada sahici bir "birey" olarak kalabilmek, artık teknik bir meseleden öte teknolojik determinizm karşısında korunması gereken en kritik değer olarak ortaya çıkmaktadır.

Mahremiyet yok olmamıştır, ancak form değiştirmiştir. Mahremiyet artık mutlak bir "gizlilik" değil; bireyin dijital ortamda var olabilmesi için verilerini kullandığı bir "müzakere aracı" durumuna gelmiştir. Dijital çağın yeni toplumsal uyumu, "görünürlük karşılığında bağlantıda kalma" ilkesi üzerine inşa edilmiştir. Dolayısıyla geleceğin en önemli mücadelesi; bireyin bu müzakere ortamındaki etkisini artırmak ve veri üzerindeki haklarını yasal olarak teminat altına almak olacaktır.Önümüzdeki dönemin en büyük mücadelesi, mahremiyetin tamamen yok oluşuna seyirci kalmak değil; bireyin kendi verisi üzerindeki söz hakkını yeniden inşa etmesi olacaktır. Dijital çağın adeta yazılı olmayan toplumsal sözleşmesi haline gelen "görünürlük karşılığında konfor" denklemi, ancak bilinçli bir öz belirleme hakkıyla dengelenebilir. Mahremiyet artık sadece korunacak bir veri yığını değildir.

Türkiye örneği, küresel teknolojinin yerel kültür ve devlet anlayışı ile nasıl iç içe geçtiğini göstermektedir. Toplumun güvenlik arayışı ve dijital hizmetlerin sağladığı rahatlık, gözetim teknolojilerinin toplumsal sahada hızla benimsenmesini sağlamıştır.

Türkiye'de dijital gözetim, tek taraflı bir zorlamadan ziyade, devletin hizmet sağlayıcı rolünü güçlendirdiği, vatandaşın ise güvenlik ve bürokratik kolaylık karşılığında verisini paylaştığı bir ilişkiyi yansıtmaktadır. Ancak KVKK gibi hukuksal adımların, küresel teknoloji devlerinin sınırsız veri taleplerine karşı ne kadar etkili olacağı, önümüzdeki on yılın en önemli hukuki sınavını oluşturacaktır. Türkiye'nin bu alandaki başarısı, "veri bağımsızlığı"nı ne ölçüde sağlayabileceğine bağlıdır.

Dijital gözetim, kaçınılmaz bir kader ya da geri dönülemez bir karanlık değildir. Algoritmalar birer insan icadıdır ve yine insan eliyle, etik değerler süzgecinden geçirilerek dizginlenebilirler. Gelecek, teknolojiyi topyekûn reddetmekte değil; onu insan onuruna, şeffaflığa ve demokrasiye uygun hale getirecek yeni bir "Dijital Yurttaşlık Bilinci"ndedir. Asıl hedefimiz, verinin pasif birer nesnesi olmaktan sıyrılıp, teknolojinin yönünü tayin eden bilinçli ve özgür özneler haline gelmektir. Amacımız, verinin nesnesi olan

"kullanıcılar"dan, teknolojinin yönünü belirleyen bilinçli "özneler"e dönüşmektir.Bu dönüşüm, dijital çağda özgürlüğün yeniden kazanılmasının yegâne yoludur.

KAYNAKÇA

Barnes, S. B. (2006). A privacy paradox: Social networking in the United States. *First Monday*, 11(9).

Bauman, Z. (2000). *Liquid Modernity*. Cambridge: Polity Press.

Bauman, Z. & Lyon, D. (2013). *Liquid Surveillance: A Conversation*. Cambridge: Polity Press.

Bentham, J. (1791). *Panopticon; or, The Inspection-House*. London: T. Payne.

Bowen, G. A. (2009). Document analysis as a qualitative research method. *Qualitative Research Journal*, 9(2), 27-40.

Deleuze, G. (1992). Postscript on the societies of control. *October*, 59, 3-7.

Foucault, M. (1975). *Discipline and Punish: The Birth of the Prison* (A. Sheridan, Çev.). New York: Vintage Books.

Haggerty, K. D. & Ericson, R. V. (2000). The surveillant assemblage. *British Journal of Sociology*, 51(4), 605-622.

Lyon, D. (1994). *The Electronic Eye: The Rise of Surveillance Society*. Minneapolis: University of Minnesota Press.

Nissenbaum, H. (2010). *Privacy in Context: Technology, Policy, and the Integrity of Social Life*. Stanford: Stanford University Press.

Pasquale, F. (2015). *The Black Box Society: The Secret Algorithms That Control Money and Information*. Cambridge: Harvard University Press.

T.C. Resmi Gazete. (2016). *Kişisel Verilerin Korunması Kanunu*. Kanun No: 6698, 7 Nisan 2016.

Warren, S. D. & Brandeis, L. D. (1890). The right to privacy. *Harvard Law Review*, 4(5), 193-220.

Zuboff, S. (2019). *The Age of Surveillance Capitalism: The Fight for a Human Future at the New Frontier of Power*. New York: PublicAffairs.

9. Bölüm

Dış Ticaret Muhasebesi Kapsamında Gümrük Rejimleri ve Muhasebeleştirilmesi

Mehmet Burak CERAN[1]

Özet

Dış ticaret işlemleri içerisinde önemli bir alan olan gümrük işlemlerine ilişkin temel bilgiler ile muhasebe uygulamalarını konu alan bu kitap bölümü çalışması, güncel mevzuat ve örneklerle hazırlanmıştır. Çalışma, dış ticaret faaliyetleri yürüten işletmelerin, muhasebe meslek mensuplarının, dış ticaret, dövizli işlemler, vergi uygulamaları ve muhasebeleştirilmesine yönelik akademik çalışma yapanların ihtiyacı olan bilgileri sistemli bir şekilde bir araya getirme amacıyla uygulamaya yönelik güncel örneklerle zenginleştirmiştir.

Abstract

This book chapter, focusing on fundamental information and accounting practices related to customs procedures—a crucial area within foreign trade—has been prepared using current legislation and examples. The study aims to systematically compile information needed by businesses engaged in foreign trade, accounting professionals, and academics studying foreign trade, foreign currency transactions, tax practices, and accounting, enriching it with up-to-date, practical examples.

1. Giriş

Uluslararası iktisadi ilişkileri, para karşılığı tüm mal ve hizmet alışverişini ifade eden dış ticaret, ülkelerarası ekonomik ilişkilerin önemli belirleyici unsurlarındandır. Dış ticaret, ihracat ve ithalat olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Dış ticaret yapan ülkelerin üretmiş oldukları mal ve hizmetin bir kısmı yurtiçinde tüketilirken, bir kısmı da gümrük sınırlarından çıkarak başka bir ülkeye para veya başka bir mal/hizmet karşılığında satılarak ihracat yapılmaktadır. Diğer ülkenin almış olduğu mal ve hizmeti kendi gümrük sınırlarına sokması durumunda ise ithalat gerçekleşmektedir. Ülkelerin dış ticaret yaparken bazı unsurları göz önünde bulundurması gerekmektedir. Bu unsurlar, bir ülkede üretilen mal ve hizmetin toplam arzının sadece ülke içine

[1] Dr. Öğr. Üyesi, Necmettin Erbakan Üniversitesi, mbceran@erbakan.edu.tr; ORCID: 0000-0002-6242-2642.

değil ülke dışına da gerçekleştirilmesi ve talebi oluşturan mal ve hizmet harcamalarının sadece ülke içinde üretilen mal ve hizmetler için değil yabancı ülke mal ve hizmetlerine de yönelik olmasıdır.

Dış ticaret, ülkelerin ekonomik, sosyal ve diğer menfaatleri çerçevesinde, belirlenen politikalar doğrultusunda çeşitli düzenlemelerin bulunduğu mevzuatlar ile yürütülmektedir. Dış ticarette; ihracat, ithalat, kambiyo, gümrük, uluslararası anlaşma ve kurumlara ilişkin doğrudan mevzuatlar varken, vergi, ticaret hukuku, lojistik, yatırım ve çeşitli ürünlere ilişkin dolaylı mevzuatlar da bulunmaktadır. Dış ticaret işlemlerinin sorunsuz ve kolay bir şekilde yürütülmesi için söz konusu mevzuatların veya bir takım temel yükümlülüklerin yerine getirilmesi gerekmektedir. Bu doğrultuda belgeler, teslim şekilleri, ödeme şekilleri, kambiyo işlemleri, dış ticaret muhasebe işlemleri, gümrük işlemleri, vergi ve yasal yükümlülük işlemleri, finansman işlemleri, lojistik işlemleri vb. temel konularda bilgi sahibi olunması beklenmektedir.

Dış ticaret işlemleri, işletme muhasebe sistemi ile vergi ve yasal yükümlü lükler çerçevesinde kayıt, sınıflandırma, özetleme ve raporlama gibi muhasebe fonksiyonları ile izlenmektedir. Belgelerin, para ile ölçülen unsurların, teminatların vb. unsurların sistemli şekilde kaydedilmesi şeklinde yürütülmektedir. Tek düzen hesap planına uyumlu, ithalat ihracat kayıt sürecinin gerçekleştirilmesi için dış ticaret ile ilgili muhasebe işlemlerinin, muhasebenin temel ilke ve kavramlarına, muhasebe standartlarına uygun yapılması gerekmektedir. Bu da ihtisas muhasebesi içinde yer alan "Dış Ticaret İşlemleri Muhasebesi" başlığı altında yapılmaktadır. Dış ticaret işlemleri muhasebesi temelinde muhasebe altyapısını, ardından da dış ticaret işlemleri, kambiyo, gümrük, vergi vb. alanlarda mevzuat bilgisini gerektirmektedir.

2. Gümrük Rejimleri

Türkiye gümrük bölgesine gelen ve gümrüğe sunulduktan sonra geçici depolama yerlerinde bulunan gümrük konusu olan eşya gümrük gözetimi altında kabul edilir. Gümrük mevzuatında belirtildiği süreler dahilinde gümrük gözetimi altındaki eşya, aşağıda belirtilmiş olan gümrükçe onaylanmış işlem veya kullanımlardan bir tanesine tabi tutulabilir. Bunlar;

1. Eşyanın bir gümrük rejimine tabi tutulması
2. Serbest bölgeye alınması
3. Yeniden ihracı
4. İmhası
5. Gümrüğe terki

Eşya sahibinin beyanı veya gümrük makamlarının talebi üzerine eşya bir gümrük rejimine tabi tutulabilir. Gümrük rejimleri ile ilgili hükümler 4458 sayılı Gümrük Kanunu ve Gümrük Yönetmeliği maddelerinde açıklanmıştır.

Gümrükçe onaylanmış işlem veya kullanımlar dahilinde sekiz tane gümrük rejimi uygulanabilmektedir. Bunlar;

1.Serbest Dolaşıma Giriş Rejimi
2.Transit Rejimi
3.Antrepo Rejimi
4.Dahilde İşleme Rejimi
5.Gümrük Kontrolü Altında İşleme Rejimi
6.Hariçte İşleme Rejimi
7.Geçici İthalat Rejimi
8.İhracat Rejimi

Bu rejimler kendi içinde "Şartlı Muafiyete Tabi Olan (Serbest dolaşımda bulunmayan eşyalar için)" ve "Ekonomik Etkili" olan Gümrük Rejimleri olmak üzere iki gruba ayrılabilir.

Şartlı Muafiyete Tabi Olan Gümrük Rejimleri:

- Transit
- Antrepo
- Şartlı muafiyet sistemi kapsamında dahilde işleme
- Gümrük kontrolü altında işleme
- Geçici ithalat.

Ekonomik Etkili Gümrük Rejimleri:

- Hariçte işleme
- Antrepo
- Dahilde işleme
- Gümrük kontrolü altında işleme
- Geçici ithalat

2.1. Serbest Dolaşıma Giriş Rejimi

Türkiye Gümrük Bölgesine gelen eşyanın, ticaret politikası önlemlerinin uygulanması, eşyanın ithali için öngörülen diğer işlemlerin tamamlanması ve kanunen ödenmesi gereken vergilerin tahsili ile eşyanın serbest dolaşıma girişini öngören gümrük rejimidir. Bu rejim genel olarak muafiyet kapsamına girmeyen eşyanın ithalatında uygulanan rejimdir.

İthali yasak olan eşyalar dışında, Türkiye'ye ithali belli kurum ve kuruluşlara bırakılan eşyalar dahil her türlü eşyaya serbest dolaşım statüsü kazandırılabilir. Eşyaya serbest dolaşım statüsü kazandırmak için fiili ithalat işlemlerinin tamamlanması, yani; eşyanın gümrük tarifesinde belirtilen yükümlülüklerin

(belge onayı, izin, analiz, muayene vb.) yerine getirilmesi ve vergilerinin ödenmesi zorunludur. Serbest dolaşıma giriş rejiminin, içinde ithalat barındıran diğer rejimlerden temel farkı, bu rejimde "nihai kullanım" sistemi hariç, eşyaya ilişkin tüm yükümlülüklerin tamamlanması ile birlikte, gümrük gözetiminin sona ermesidir.

Nihai kullanım nedeniyle indirimli veya sıfır vergi oranından yararlanarak serbest dolaşıma girmiş eşyanın gümrük gözetimi, nihai kullanım olarak kabul edilen üretim veya kullanım faaliyetiyle sona erer. Ayrıca, indirimli veya sıfır vergi uygulamasına ilişkin koşulların sona erdiği, eşyanın ihraç veya imha edildiği, eşyanın indirimli veya sıfır vergi uygulaması için belirlenmiş amaçlar dışında kullanılması nedeniyle tahsili gereken vergilerin ödendiği hallerde de gümrük gözetimi sona erer.

2.2. Transit Rejimi

Gümrük gözetimi altındaki bir eşyanın gümrük bölgesi içerisinde bir noktadan bir başka noktaya geçişi transit, bu geçişe ilişkin hükümleri çerçeveleyen rejime de transit rejimi denir. Transit Rejimi (a) İthalat vergileri ve ticaret politikası önlemlerine tabi tutulmayan serbest dolaşıma girmemiş, (b) İhracatla ilgili gümrük işlemleri tamamlanmış,

- Yabancı bir ülkeden diğer yabancı bir ülkeye
- Yabancı bir ülkeden Türkiye'ye
- Türkiye'den diğer bir yabancı ülkeye
- Bir iç gümrükten diğer bir iç gümrüğe,

geçiş yapan eşya için uygulanır.

"Gümrük Kanunu ve Yönetmeliği", Ortak Transit Rejim Yönetmeliği" ve " Tır Sözleşmesi" Transit rejimi ilgili mevzuatı oluştururken, rejimin işleyişi bu mevzuat çerçevesinde yürütülmektedir. Eşya sahibi veya transit rejiminden yararlanacak olan hak sahibi, mevzuatta belirtilen beyan belgeleri veya kabul edilen işlemlerle beyanına istinaden alınan izinle birlikte öngörülen süre ve güzergaha uygun olarak varış noktasına geçişi tamamlamak ve transit hükümlerine uymakla yükümlüdür.

Transit eşyası için tahakkuk edebilecek gümrük vergilerinin ödenmesini sağlamak üzere teminat verilmesi zorunludur. Ancak:

- Düzenli sefer yapan (min. altmış rüsum tonilatolu) deniz taşımaları
- Havayolu ile yapılan taşımlarda
- Boru Hattı ile yapılan taşımalarda
- Demiryolu ile yapılan taşımalarda
- TIR karnesi kapsamındaki karayolu taşımalarında

yapılan taşımalar için, yönetmelikle belirlenen haller dışında teminat aranmaz.

Bununla birlikte transit eşyası mühür altında veya memur refakatinde sevk edilir. Fiziki muayenede haricen muayene esastır ve mühürlerin sağlamlığı kontrol edilir. Şüphe durumlarında tam muayeneye dönüştürülür.

2.3. Antrepo Rejimi

İthalat vergilerine ve ticaret politikası önlemlerine tabi tutulmamış ve serbest dolaşıma girmemiş eşyanın veya ihracata ilişkin önlemlerden yararlanmak için serbest dolaşımda bulunan eşyanın bir gümrük antreposuna konulmasına ilişkin hükümleri içeren rejimdir. Antrepoların depolardan en önemli farklı gümrük gözetimi altında bulunan eşyanın konulması amacıyla, kuruluşu ve nitelikleri ilgili yönetmeliklere göre belirlenen yerler olmasıdır. Eşyanın antrepoda kaldığı süre içinde gümrük vergilerinden ve ticaret politikası önlemlerinden muaf tutulmuş olması eşya sahibine ekonomik bir avantaj oluşturur. Bu avantaj mevzuat gereği süre sınırı olmadan sürdürülebilir.

Gümrük idareleri, antrepo işleticisinden sorumluluklarla ilgili olarak belirlenen esaslar çerçevesinde bir teminat istemektedir. Antrepolara konulan eşya için gümrük vergileri (KDV dahil) ve ithalat rejimine göre alınması gereken fon tutarı kadar teminat alınır. Bununla birlikte,

- Antrepoya konulacak eşyanın bir şartlı muafiyet düzenlemesine tabi tutulmuş olması nedeniyle Gümrük Kanunu uyarınca teminat alınmış olması halinde,
- Fuar ya da sergilere konulan veya ithalat vergilerinden (KDV dahil) muaf olan veya ihraç edilmek üzere konulan eşya için,
- F Tipi Genel Antrepolara konulan eşya için,
- Yatırım Teşvik Belgesi kapsamındaki yatırım mallarının %100 gümrük muafiyetine tabi olması ve montaj sahalarının E Tipi Özel Antrepo olarak kabul edilmiş olması halinde, eşyanın gümrük vergileri (KDV ve fon dahil) için belgenin geçerlik süresi sonuna kadar,

teminat alınmaz.

Gümrüklü antrepoları işleten taraflara “ antrepo işleticisi” denirken, rejim beyanında bulunan veya yasal temsilcisi de “ kullanıcı ” olarak adlandırılmaktadır.

Antrepolar, “genel antrepolar ” ve “ özel antrepolar ” olmak üzere ikiye ayrılır. İşletici ve Kullanıcıların farklı olduğu, herkese açık olan, kira karşılığı herkesin yararlanabileceği A, B ve F tipi antrepolar gene antrepo, işleticisi ve kullanıcısının aynı olduğu, işleticiye ait eşyaların konulabildiği C, D ve E Tipi antrepolar özel antrepolardır.

2.4. Dahilde İşleme Rejimi

Mevzuatta bir gümrük rejimi olarak yer alan Dahilde İşleme Rejimi esasında ihracatçılara, ihraç mallarında kullanılmak kaydıyla dünya piyasa fiyatlarından hammadde ve girdi sağlamak amacıyla oluşturulmuş bir teşviktir. Dahilde İşleme Rejimi teşvikinin amaçları;

- Ülke içinde dünya fiyatlarında temin edilemeyen, üretimi bulunmayan veya yetersiz olan, istenilen kalitede olmayan eşyanın gümrük muafiyetli (Ticaret Politikası Önlemlerine tabi tutulmaksızın) ithaline olanak sağlanması yoluyla girdi maliyetlerini azaltarak ürünlere dünya piyasalarında rekabet gücü kazandırmak yoluyla ihracatı artırmak,
- Üretim ve ticaret hacmini artırmak,
- Katma değer yaratmak,
- İstihdamı artırmak,
- İhraç ürünlerini ve
- İhraç pazarlarını çeşitlendirmedir.

Rejimin avantajlarından yararlanabilmenin iki temel şartı bulunmaktadır. Bunlar;

- İthal edilen eşyanın hammadde ve ara malı olması,
- ithal edilen eşyanın işlenmiş ürün içinde ihraç edilmesidir.

Dahilde İşleme rejimiyle dış ticaret faaliyetlerini yürütmek isteyen eşya sahiplerinin öncelikle Dahilde İşleme İzni almak için mevzuatta belirtilen şartlara uygun olarak ilgili bakanlığa başvurarak Dahilde İşleme İzin Belgesi-DİİB almaları gerekmektedir. Söz konusu başvuruda yine mevzuatta belirtilen süreler dahilinde hedeflenen ihracata ve bu ihracata yönelik hammadde veya girdi ithalatına ilişkin bir proje hazırlamaları, beraberinde bilgi ve belgeleri eklemeleri beklenmektedir. Bu kapsamda işlem görmüş ihraç ürününün ithal eşyasından elde edileceğine ilişkin yetkili veya uzman kuruluşlara ait ispat belgeleri, faaliyet konuları ve işletmenin üretim kapasitesine ilişkin Oda raporları, Hammadde sarfiyat tabloları ve fire oranlarına ait göstergeler gibi belgeler hazırlanmaktadır.

Dahilde İşleme İzin Belgesi ile yapılan ithalatlarda aşağıdaki vergi avantajları elde edilir.

- İthalatta Gümrük Vergisi, KDV, ÖTV ile Diğer Vergi ve Fonlardan Muafiyet
- Vergi, Resim ve Harç İstisnası
- Ticaret Politikası Önlemlerine Tabi Olmama
- İthalatta Alınması Gereken Vergilere İlişkin Teminat indirimi

Rejimin uygulanmasında iki farklı sistem bulunmaktadır. Bu sistemler şartlı muafiyet sistemi ve geri ödeme sistemidir.

Şartlı Muafiyet sistemi, DİİB kapsamında ihracatı taahhüt edilen eşyanın üretimi için ihtiyaç duyulan girdilerinin bu taahhüde istinaden vergi muafiyetiyle ithalatını öngören bir sistemdir. Bu sistemde ithal edilen serbest dolaşımda olmayan eşya, gümrük vergileri ve ticaret politikası önlemlerine tabi tutulmaksızın ve vergileri teminata bağlanmak suretiyle, dahilde işleme rejimi kapsamında geçici olarak ithal edilebilir. Eşyanın işlem görmüş ürünler şeklinde ihracı halinde, teminat iade olunur. Şartlı muafiyet sisteminde önceden ithalat, ardından işleme faaliyeti ve sonra ihracat şeklinde süreç sıralaması mümkün iken, serbest dolaşımda bulunan eşyanın kullanımıyla işleme faaliyetinin tamamlanarak önceden ihracat yapılmasına da izin verilebilir. Bu durumda mevzuatta "eşdeğer eşya" olarak tanımlanan serbest dolaşımdaki girdinin daha önce taahhüt edilen girdi ile aynı tarife cetvelindeki pozisyona, ticari kaliteye ve teknik özelliklere sahip olması gerekir. Bu uygulamada daha sonra yapılacak ithalatta kullanılan eşdeğer eşya ölçüsünde ithal eşyası vergi muafiyetinden yararlanabilecektir.

Geri Ödeme sistemi ise, serbest dolaşımda bulunan eşyanın işlem görmüş ürünlerin üretiminde kullanılmasından sonra Türkiye Gümrük Bölgesinden ihraç edilmesi halinde, bu eşyanın serbest dolaşıma girişi esnasında tahsil edilmiş olan ithalat vergilerinin, dahilde işleme rejimi kapsamından geri verilmesini öngörmektedir. Geri ödeme sistemi ile ithal edilen hammadde için ödenmesi gereken gümrük vergileri ithalat aşamasında ödenmekte, işlenmiş ürün olarak ihracatının gerçekleştirilmesi halinde gümrük idaresine belgelerle durum ispatlandığı takdirde ithalat aşamasında ödenen vergiler izin hak sahibine geri iade edilmektedir.

2.5. Gümrük Kontrolü Altında İşleme Rejimi

Gümrük kontrolü altında işleme rejimi, serbest dolaşıma girmemiş eşyanın Türkiye Gümrük Bölgesinde, ithalat vergilerine veya ticaret politikası önlemlerine tabi tutulmaksızın, niteliğini veya durumunu değiştiren işlemlere tabi tutulmaları ve bu işlemlerden elde edilen ürünlerin gümrük vergileri üzerinden serbest dolaşıma girmelerine ilişkin hükümlerin uygulandığı rejimdir. Bu rejim ile gerçekleştirilen işleme faaliyeti sonrasında elde edilen ürünler "işlenmiş ürün "olarak tanımlanmaktadır. Gümrük kontrolü altında işleme rejimi, ithal girdinin işlenmiş üründen daha yüksek gümrük vergisine tabi olması durumunda üreticiler tarafından ekonomik avantaj elde etmek için tercih edilmektedir. Fakat bu rejimin uygulanmasında haksız rekabete yol açma olasılığı, işlemeye konu olan ürünün niteliği ve bu niteliğine göre vergi kaybına neden olma ihtimali, girdi ve üretim kontrollerinin yapılabilirliği gibi unsurlar

titizlikle incelendiği için rejim iznin kolayca alınabildiğini ve rejimin çok yaygın olarak kullanıldığını söylemek güçtür.

2.6. Hariçte İşleme Rejimi

Hariçte İşleme Rejimi ihracatın teşvik edilmesi ve geliştirilmesinde kullanılan ekonomik etkili gümrük rejimlerinden biridir. Serbest dolaşımdaki eşyanın hariçte işleme faaliyetlerine tabi tutulmak üzere, işlenmek veya yenilenmek amacıyla geçici olarak Türkiye Gümrük Bölgesi dışına veya serbest bölgelere ihracı ve bu faaliyetler sonucunda elde edilen işlem görmüş ürün olarak ithal vergilerinden tam veya kısmi muafiyet suretiyle yeniden serbest dolaşıma girişine imkan veren bir rejimdir. Bu rejime göre, hammadde, yardımcı mamül veya yarı mamüller işlem görmek amacıyla Türkiye gümrük bölgesi dışına gönderilir ve işlenmiş ürün olarak tekrar serbest dolaşıma sokulur.

Hariçte İşleme rejimi kapsamında yurtdışında işleme faaliyetine tabi tutulacak eşya için yapılacak faaliyetler;

- Eşyanın montajı, kurulması ve diğer eşya ile birleştirilmesi dahil olmak üzere işçiliğe tabi tutulması
- Eşyanın işlenmesi
- Eşyanın yenilenmesi ve düzenli hale getirilmesi dahil olmak üzere tamir edilmesi
- İşleme sırasında tamamen veya kısmen tüketilseler dahi, işlem görmüş ürünler içinde bulunmayan ancak, bu ürünlerin üretilmesini sağlayan veya kolaylaştıran önceden belirlenmiş bazı eşyanın kullanılması.

Rejimden mevzuatta belirtilen kuruluşlara yapılan müracaat sonrasında Hariçte İşleme İzin Belgesi-HİİB'nin verilmesiyle yararlanılabilmektedir. Rejime ilişkin süre ve teminat hususları başvurunun ve işlemeye konu olan ürünün nitelik ve statüsüne göre değerlendirilmektedir.

Hariçte İşleme Rejimine tabi tutulan eşyanın ithalat vergileri, işlem görmüş ürünlere ait ithalat vergileri tutarından, geçici ihracat eşyasına en son işleme faaliyetine tabi tutulduğu ülkeden aynı tarihte ithal edilse idi uygulanacak olan ithalat vergileri tutarının indirilmesi suretiyle hesaplanır. Bu kapsamda indirilecek tutarın hesaplanmasında geçici ihracat eşyasının, hariçte işleme rejimine ilişkin beyannamenin tescili tarihindeki miktar ve niteliği ile işlem görmüş ürünlerin yeniden serbest dolaşıma girişine ilişkin beyannamenin tescili tarihinde uygulanabilir diğer vergilendirme unsurları dikkate alınır. Ancak iki veya çok taraflı ticaret anlaşmaları çerçevesinde bazı işlem görmüş ürünler için konulmuş veya konulacak olan ithalat vergi muafiyetleri (tercihli menşe hükümleri) saklıdır.

2.7. Geçici İthalat Rejimi

Geçici ithalat rejimi eşyanın (taşıma araçları dahil) belirli bir amaçla ve belirli bir süre içinde yeniden ihraç edilmesi ve kullanılmasından meydana gelen normal değer kaybı dışında hiçbir değişikliğe uğramamış olması koşuluyla gümrük vergileri ve ithalatta alınan diğer vergilerin ödenmesinden vazgeçilerek ve ekonomik nitelikli ithalat yasakları veya kısıtlamaları uygulanmaksızın, gümrük hattına girmesini sağlayan gümrük rejimini ifade etmektedir. ATA Karnesi kapsamında taşınan eşyalarda da bu rejim hükümleri uygulanmaktadır. Geçici ithalat rejiminin yararlanıcılara olan faydaları şöyle sıralanabilir;

- Yurtdışından ülkemize gelen vatandaşların taşıtlarını herhangi bir gümrük vergisi ödemeksizin belirli bir süre ile yurda sokup kullanmalarına imkan tanır.
- İşletmelerin yurtdışından getirdiği ambalaj malzemeleri, palet veya konteyner gibi taşıma araçlarının kullanmalarını sağlar.
- Belirli bir iş için arızi olarak mesleğini ifa edecek(doktor, mühendis, mimar) kişilere mesleki teçhizatını yurda getirme hakkı sağlar.
- İşletmelerin belirli bir süre denedikten sonra satın alımına karar verebileceği eşya için bu eşyayı deneme, görme ve geçici süre kullanma hakkı tanır.
- Fuar, toplantı, sergi ve benzeri etkinliklerde gösterime veya kullanıma sunulan eşyanın herhangi bir vergi ödemeksizin bu etkinliklere katılımını temin eder.
- Üretilmiş belli bir mal grubunu temsil edecek ya da üretilmesi planlanan eşyanın örnekleri niteliğinde olan numunelerin yurda yine vergisiz giriş imkanı verilerek işletmelerin hammadde tedariklerine ilişkin satın alma kararlarını rasyonel bir şekilde verebilmesi için gerekli süreyi temin eder.

Gümrük mevzuatında, belirlenen hükümler çerçevesinde “tam muafiyet” ve “kısmi muafiyet” suretiyle geçici ithalattan yararlanılabileceğini ifade edilmektedir. Tam muafiyet suretiyle geçici ithalat rejiminde eşya ithalat vergilerinden tamamen muaf bir şekilde Türkiye Gümrük Bölgesine giriş yapmaktadır. Bu durumda, eşya gümrükte tahsil edilen KDV ve ÖTV’den de istisna bir şekilde ithal edilecektir. Kısmi muafiyet sisteminde ise vergiler kısmen tahsil edilmektedir. Kısmi muafiyet suretiyle geçici ithalat rejimine tabi tutulan eşyadan her ay için alınacak ithalat vergileri, geçici ithalat rejimine ilişkin beyannamenin tescil tarihinde, söz konusu eşyanın serbest dolaşıma girmiş olması halinde alınacak vergiler tutarının %3’ü olarak tespit edilmektedir. Bu hesaplamanın içine KDV ve ÖTV’de dahildir. Söz konusu vergiler eşyanın bu rejimden yararlandığı her ay için alınmakta ve bir aydan

daha az süreler tam ay olarak değerlendirilmektedir. Alınacak ithalat vergileri tutarı, söz konusu eşyanın geçici ithalat rejimine tabi tutulduğu tarihte serbest dolaşıma girmesi halinde alınacak vergileri aşmaması gerekmektedir.

Geçici ithalat izni, eşyayı kullanan veya kullandıran kişinin talebi üzerine izin başvurusunun yapıldığı gümrük idareleri tarafından verilir. İthal eşyası ile ilgili ayniyet tespitinin mümkün olmadığı hallerde, geçici ithalat rejiminin kullanılmasına izin verilmez. Ancak, eşyanın veya yapılacak işin niteliği itibariyle, ayniyet tespiti ile ilgili önlemlerin alınmamasının rejimin kötüye kullanılmasına sebep olmayacağı hallerde, gümrük idareleri vergilerin tümünü teminata bağlamak suretiyle, geçici ithalat rejiminin kullanılmasına izin verebilirler.

Geçici ithalat rejimi kapsamında ithali talep edilen eşya için eşyayı kullanan veya kullandıran kişi tarafından yapılan başvuruya aşağıda belirtilen belgelerden biri veya bir kaçı da eklenir. Bu belgeler:

a. Proforma fatura aslı ve iki nüsha tercümesi,

b. İhtiyaç duyulursa eşyanın teknik özelliklerini gösterir katalog ve/veya teknik dokümanlar,

c. Eşyanın gönderilme amacı ve süresini, bedelli veya bedelsiz olup olmadığı ile sair hususları kapsayan gönderici firma ile alıcı firma arasında imzalanmış bir anlaşma varsa bunun aslı ve tercümesi veya kiralamaya ilişkin gönderici firmanın yazısının aslı ve tercümesinden biri veya birkaçı olabilir.

2.8. İhracat Rejimi

Serbest dolaşımda bulunan eşyanın ihraç amacıyla Türkiye Gümrük Bölgesi dışına çıkışına ilişkin hükümlerin uygulandığı rejimdir. İhracat, ticaret politikası önlemleri ve gerektiği takdirde ihracat vergileri de dahil olmak üzere çıkış işlemlerine ilişkin hükümlerin uygulanmasıyla gerçekleştirilir. Türkiye Gümrük Bölgesinden ihraç edilecek eşya, ihracata ilişkin gümrük beyannamesi ile yetkili gümrük idaresine beyan edilir. Türkiye Gümrük Bölgesinden çıkacak eşyanın gümrük beyannamesine tabi olmayacağı hal ve şartlar yönetmelikle belirlenir. İhraç eşyası, buna ilişkin gümrük beyannamesinin tescili sırasında bulunduğu durum ve niteliğini gümrük kontrolünden çıktığı sırada da aynen muhafaza etmesi ve bu haliyle Türkiye Gümrük Bölgesini terk etmesi koşuluyla fiilen ihraç edilmiş sayılır. Bu durumda, ihraç eşyası üzerindeki gümrük kontrolü sona erer. Güncel mevzuata göre yasaklı mallar haricinde her malın ihracı serbesttir. Bununla birlikte bazı mallar ön izne tabi olabilir ya da bazı mallara ilişkin ihracatın kayıt altına alınması talep edilebilir.

3. Gümrük Rejimlerinin Muhasebeleştirilmesi

3.1. Transit Rejimi İşlemlerinin Muhasebeleştirilmesi

Transit rejimine ilişkin işlemlerin muhasebe işlemlerine konu olması için ya eşyanın yurtdışından gelip rejim dahilinde, gümrük gözetimi altında Türkiye Gümrük Bölgesi içerisinde muhasebe hesaplarında kayıtlı olduğu bir bölgeden/gümrük sahasından/depodan bir başka saklama alanına taşınması, ya da ihraç eşyasının işletme stok alanlarından çıkıp ihracat beyan işlemlerinin gümrükte tamamlanmasından sonra fiili ihracatın gerçekleşeceği bir sınır gümrüğüne veya bir antrepoya taşınması gerekmektedir.

İthal eşyası için 157 Diğer Stoklar Hesabının alt hesaplarında yoldaki mallar adıyla bir kayıt tutulmuşsa, bu kayıt depodaki/antrepodaki stoklar alt hesabına aktarılarak takip detaylı olarak sürdürebilir. Böylece transit süreci de kayda alınmış olur.

Örnek: İşletme Malezya'dan satın almış olduğu 50.000 ABD Doları değerindeki hammaddeyi stok kayıtlarında izlemektedir. Mallar Türkiye gümrük bölgesine Mersin limanından giriş yapmış ve gümrük işlemlerine ilişkin analiz ve kontrollerin tamamlanmasına kadar özel antreposuna transit olarak taşınmıştır.

	İşlem Tarihi: :	10.06.2024	
Hesap Detayları	**Detay**	**Borç**	**Alacak**
157 DİĞER STOKLAR HS.		**1.704.480**	
157.07 Antrepoya Alınan Mallar	50.000$x34,0896		
157 DİĞER STOKLAR HS.	=1.704.480TL		**1.704.480**
157.05 Yoldaki Mallar			
	Toplam:	1.704.480	1.704.480
Açıklama: 10.06.2024 tarihli transit işlemi kaydı. Döviz kuru 1 ABD Doları: 34,0896 TL'dir.			

İhraç eşyasının transit işlemleri esnasında ayrı bir kayıt tutulması çok fazla beklenmez. Genelde eşyanın ihracat faturasının düzenlenmesine müteakip Yurt Dışı Satış hesabına kayıt yapılırken, kayıt için fatura tarihinde kullanılan döviz kuru, gümrük işlemlerinin ardından transitin de tamamlanmasıyla birlikte çıkış gümrük idaresinden fiili ihracatın tamamlandığı tarihteki döviz kuru ile değiştirilerek kayıt güncellenir.

Bununla birlikte çok fazla tercih edilmese bile, ihraç eşyasının stoklardan çıktığı esnada Yurt Dışı Satış hesabı yerine önce ihracatı takip etmek için Nazım hesapların ardından malların fiili ihracat için gönderildiğini belirtmek için Mamul hesaplarının alt hesapları çalıştırılabilir, en son fiili ihracat gerçekleştikten sonra Yurt Dışı Satış Hesabı kullanılabilir.

Örnek: İşletme Romanya'ya ihraç etmek üzere 1.400.000 TL bedelli ve satışı 60.000 Euro olan mamulü Ankara Gümrük Müdürlüğüne ihracat işlemlerinin başlaması için göndermiş, gümrük beyanını yapmıştır. Gerekli işlemler tamamlandıktan sonra araçla sınır dışına çıkmak üzere Kapı Kule sınır kapısına gönderilmiştir. 8 gün sonra fiili ihracat tamamlandıktan sonra beyanname kapatılmıştır.

	İşlem Tarihi: :	20.06.2024	
Hesap Detayları	**Detay**	**Borç**	**Alacak**
900 BORÇLU NAZIM HESAPLAR 900.10 İhracat süreci devam edenler **901 ALACAKLI NAZIM HESAPLAR** 901.10 İhracat süreci devam edenler	60.000€$x36,2547 =2.175.282 TL	**2.175.282**	**2.175.282**
	Toplam:	2.175.282	2.175.282
Açıklama: 20.06.2024 tarihli ihracat kaydı. Döviz kuru 1 Euro: 36,2547 TL'dir.			

	İşlem Tarihi: :	20.06.2024	
Hesap Detayları	**Detay**	**Borç**	**Alacak**
152 MAMULLER HS. 152.05 İhracat İçin Gönderile Mamuller **152 MAMULLER HS.** 152.01Üretimi Tamamlanmış Olanlar	Mamul Maliyeti 1.400.000 TL	**1.400.000**	**1.400.000**
	Toplam:	1.400.000	1.400.000
Açıklama: Mamul maliyetinin 20.06.2024 tarihli ihracat kaydı.			

	İşlem Tarihi: :	28.06.2024	
Hesap Detayları	**Detay**	**Borç**	**Alacak**
120 ALICILAR HS. 120.05.13 Romanya'daki XYZ Firması **601 YURT DIŞI SATIŞLAR HS.**	60.000€$x35,6175 =2.137.050 TL	**2.137.050**	**2.137.050**
	Toplam:	2.137.050	2.137.050
Açıklama: 28.06.2024 fiili ihracat tarihindeki ihracat kaydı. Döviz kuru 1 Euro: 35,617 TL'dir.			

Bu kaydın ardından takip amacıyla kullanılan Nazım hesaplardaki kayıt ters kayıt yapılarak kapatılır.

3.2. Antrepo Rejimi İşlemlerinin Muhasebeleştirilmesi

Antrepo işlemlerine ilişkin kayıtlar stok hesaplarına ait alt hesaplardaki kayıtlarla izlenmektedir. Antrepoda bulunan gümrük gözetimi altındaki eşyanın bir başkasına devredilmesinde Yurt içi satış gibi kayıt yapılır fakat satış yurt içinde olmasına rağmen Katma Değer Vergisi (KDV) mevzuatı uyarınca

KDV'den müstesna tutulur. İthalat işlemleri malların devredildiği alıcıya bırakılır.

Örnek: İşletme Çin'den peşin olarak aldığı yurt içinde getirdiği 60.000 ABD Doları otomotiv parçalarını ithalat işlemlerine başlamadan genel bir antrepoya koymuştur. İşletme 10 günlük antrepo kira bedeli olarak antrepo işletmecisine 24.000 TL ödeme yapmıştır. Daha sonra yurt içinden bir müşteriye malları 62.000 ABD Doları bedelle devretmiş, eşyanın millileştirme işlemlerini müşteri gerçekleştirmiştir. *Satın alma kaydında kur farkı ve diğer masraflar dikkate alınmamıştır.*

	İşlem Tarihi: :	13.07.2024	
Hesap Detayları	**Detay**	**Borç**	**Alacak**
157 DİĞER STOKLAR HS. 157.05 Yoldaki Mallar **102 BANKALAR HS.** 102.02. Ziraat Bankası Hesabı 102.02.02. Yabancı paralar Hs. 102.02.02.01 Dolar DTH Hs.	60.000$x34,4226 =2.065.356TL	**2.065.356**	**2.065.356**
	Toplam:	2.065.356	2.065.356
Açıklama: 13.07.2024 tarihli satın alma kaydı. Döviz kuru 1 ABD Doları: 34,4226 TL'dir.			

	İşlem Tarihi: :	13.07.2024	
Hesap Detayları	**Detay**	**Borç**	**Alacak**
157 DİĞER STOKLAR HS. 157.07 Antrepoya Alınan Mallar **157 DİĞER STOKLAR HS.** 157.05 Yoldaki Mallar	60.000$x34,4226 =2.065.356TL	**2.065.356**	**2.065.356**
	Toplam:	2.065.356	2.065.356
Açıklama: 13.07.2024 tarihli antrepoya alış kaydı. Döviz kuru 1 ABD Doları: 34,4226 TL'dir.			

	İşlem Tarihi: :	22.07.2024	
Hesap Detayları	**Detay**	**Borç**	**Alacak**
159 SİPARİŞ AVANSLARI HS. 159.12.10 Antrepo Kullanım Gideri **102 BANKALAR HS.** 102.01.01 Ziraat Bankası TL Hs.		**24.000 TL**	**24.000**
	Toplam:	24.000	24.000
Açıklama: 22.07.2024 tarihinde Antrepo kira bedelinin bankadan ödenmesi kaydı.			

	İşlem Tarihi: :	22.07.2024	
Hesap Detayları	**Detay**	**Borç**	**Alacak**
120 ALICILAR HS. 120.02.10 Türkiye'deki ABC Firması **600 YURT İÇİ SATIŞLAR HS.**	62.000$x34,7430 =2.154.066TL	**2.154.066**	**2.154.066**
	Toplam:	2.154.066	2.154.066
Açıklama: 22.07.2024 tarihinde Antrepodaki malların devredilmesi kaydı. Döviz kuru 1 ABD Doları: 34,7430 TL'dir.			

	İşlem Tarihi: :	22.07.2024	
Hesap Detayları	**Detay**	**Borç**	**Alacak**
621 SATILAN T. MALLARIN MALİYETİ HS. 120.02.10 Türkiye'deki ABC Firması **157 DİĞER STOKLAR HS.** 157.07 Antrepoya Alınan Mallar **159 SİPARİŞ AVANSLARI HS.** 159.12.10 Antrepo Kullanım Gideri	60.000$x34,4226 =2.065.356TL	**2.089.356**	**2.065.356** **24.000**
	Toplam:	2.089.356	2.089.356
Açıklama: Antrepo stokundaki malların maliyet hesabına aktarılması kaydı.			

3.3. Dahilde İşleme Rejimi İşlemlerinin Muhasebeleştirilmesi

Dahilde İşleme Rejiminde işlemlerin muhasebeleştirilmesi rejime ilişkin yararlanılan sisteme göre değişiklik göstermektedir.

Şartlı Muafiyet Sistemi – Önceden İthalat Uygulaması: Şartlı muafiyet sisteminde muhasebe kayıtları açısından en önemli husus girdi ithalatında verilen ve ihracatın gerçekleşmesinin ardından geri alınan teminatın kaydıdır. Önceden ithalatta, projelendirilen işleme faaliyetine ilişkin girdi/hammadde ithalatı teminatlı olarak vergi muafiyetiyle yapılır. Teminata ilişkin muhasebe kayıtları için, gayri nakdi teminatlarda Nazım Hesaplarından, nakdi teminatlarda 126 Verilen Depozito ve Teminatlar hesaplarından yararlanılır. İşleme faaliyeti sonrasında ihracatı gerçekleşen eşya için DİİB belgesiyle taahhüt kapama başvurusu yapılır ve başvurunun onaylanması neticesinde verilen teminat geri alınır. Açılan teminat hesapları ters kayıt yapılarak kapatılır.

Örnek: İşletme DİİB kapsamında ihraç edeceği mamulün üretiminde kullanacağı 100.000 ABD Doları tutarındaki plastik hammaddeyi Suudi Arabistan'dan ithal etmiştir. İlgili gümrük müdürlüğüne ithalatın vergileri oranınca 380.000 TL değerinde teminat mektubu verilmiştir. İhracatın gerçekleşmesinin ardından teminat mektubu geri alınmıştır.

	İşlem Tarihi: :	18.07.2024	
Hesap Detayları	**Detay**	**Borç**	**Alacak**
159 VERİLEN SİPARİŞ AVANSLAR HS. 159.20 İthalatlar 159.20.10.10 X Hammaddesi İthalat Dosyası 159.20.10.10.10 Mal Bedeli **320 SATICILAR BORÇLAR HS.** 320.02. Yurt Dışı Satıcılar 320.02.45 Singapur X Firması	100.000$x34.4950 =3.449.500 TL	**3.449.500**	**3.449.500**
	Toplam:	3.449.500	3.449.500
Açıklama: 18.07.2024 ithalat bedelinin ödemesi kaydı. Döviz kuru 1 ABD Doları: 34,495(TL'dir.			

	İşlem Tarihi: :	01.08.2024	
Hesap Detayları	**Detay**	**Borç**	**Alacak**
900 BORÇLU NAZIM HESAPLAR 900.02 Teminat Mektubundan Borçlar **901 ALACAKLI NAZIM HESAPLAR** 901.02 Teminat Mektubundan Alacaklar		**380.000**	**380.000**
	Toplam:	380.000	380.000
Açıklama: 01.08.2024 de gümrük müdürlüğüne verilen teminat mektubu kaydı.			

Şayet teminat mektubu yerine nakdi teminat verilmiş olsaydı;

	İşlem Tarihi: :	01.08.2024	
Hesap Detayları	**Detay**	**Borç**	**Alacak**
126 VERİLEN DEPOZ. VE TEMİNAT. HS. 126.10 DİR kapsamında verilen teminat **102 BANKALAR HS.** 102.02.01 Vakıfbank TL Hs.		**380.000**	**380.000**
	Toplam:	380.000	380.000
Açıklama: 01.08.2024 de gümrük müdürlüğüne verilen nakdi teminat kaydı.			

Şartlı Muafiyet Sistemi – Önceden İhracat Uygulaması (Eşdeğer Eşya Kullanımı): Şartlı muafiyet sisteminde DİİB çerçevesinde ithalat yapılmadan önce serbest dolaşımda bulunan stoklardan girdi kullanımı ile üretim yapılabilir. Üretimin ardından DİİB çerçevesinde ihracatın gerçekleştirilmesiyle ihracat gerçekleştirilir. Daha sonra stoklarından kullanmış olunan hammadde ile benzer kalite ve nitelikteki eşyanın ithalatını yapabilir. Eşdeğer eşya uygulaması olarak adlandırılan bu durumda ithalat esnasında ödenmesi gereken vergiler teminata bağlanarak, daha önce gerçekleştirilen ihracat karşılık gösterilerek DİİB'in kapatılması ile teminat geri alınır. İhracata yönelik taahhüt daha önceden yerine

getirildiği için ithalatı yapılan eşya için yeni taahhüt aranmadan serbestçe kullanılabilir. DİİB kapsamında vergi muafiyetiyle teminatla ithalat gerçekleştikten sonra, daha önce yapılmış ihracat evraklarının sunulmasıyla birlikte teminat iadesi talep edilir. Burada Nazım hesapları ters kayıt yapılarak kapatılır.

Örnek: İşletmenin DİİB kapsamında yürütmüş olduğu faaliyetleri şöyledir.

1. İşletme ihraç edeceği mamulün üretimi için ithalatını henüz gerçekleştirmediği hammaddeye eşdeğer olan 500.000 TL değerindeki hammaddeyi stoklarından kullanmıştır.
2. İşlemiş olduğu ürünlerle 80.000 ABD Doları değerinde ihracat gerçekleştirmiştir. İşlem tarihindeki döviz kuru 1 ABD Doları: 33,8780 TL'dir.
3. İşletme daha sonra kullanmış olduğu hammaddenin aynısı olan eşdeğer eşyadan 50.000 ABD Doları tutarında ithalat gerçekleştirmiş. İthalat sırasında taahhüt ettiği hammadde oranına tekabül eden 100.000 TL vergi karşılığı kadar kısmı teminata bağlamış, kalan kısmının vergilerini (Gümrük Vergisi: 61.750 TL, KDV: 257.250 TL) bankadan ödemiştir. İşletme son olarak daha önce gerçekleştirdiği ihracatın belgeleri ile taahhüdünü kapatmış ve teminatını geri almıştır. İşlem tarihindeki döviz kuru 1 ABD Doları: 34,3425 TL'dir

	İşlem Tarihi: :	01.05.2024	
Hesap Detayları	**Detay**	**Borç**	**Alacak**
710 DİREKT İLK MAD. VE MALZ GİD. HS. 710.10 X Hammaddesi Kullanımı **150 İLK MADDE MALZ. STOK HS.** 150.10 X. Hammaddesi Stoku.		**500.000**	**500.000**
	Toplam:	500.000	500.000
Açıklama: DİİB kapsamında 01.05.2024 üretime alınan hammadde kaydı.			

	İşlem Tarihi: :	25.05.2024	
Hesap Detayları	**Detay**	**Borç**	**Alacak**
120 ALICILAR HS. 120.05.10 XYZ Firması **601 YURT DIŞISATIŞLAR HS.**	80.000$x33,8780 =2.710.240 TL	**2.710.240**	**2.710.240**
	Toplam:	2.710.240	2.710.240
Açıklama: 25.05.2024 tarihindeki fiili ihracat kaydı. Döviz kuru 1 ABD Doları: 33,878(TL'dir.			

.

	İşlem Tarihi: :	20.06.2024	
Hesap Detayları	**Detay**	**Borç**	**Alacak**
159 VERİLEN SİPARİŞ AVANSLARI HS.159.20 İthalatlar	50.000$x34.342 =1.717.125 TL	**1.717.125**	
159.20.10.10 X Hammaddesi İthalatı Dosyası		**61.750**	
159.20.10.10.10 Mal Bedeli	61.750 TL		
159 VERİLEN SİPARİŞ AVANSLARI HS.	257.250 TL	**257.250**	**1.717.125**
159.20.10.10.19.16 Gümrük Müş. Dek- Gümrük Vergisi			**319.000**
191 İNDİRİLECEK KDV			
320 SATICILAR BORÇLAR HS.			
320.02. Yurt Dışı Satıcılar			
320.02.15 X Firması			
102 BANKALAR HS.			
102.05. Halk bankası TL Hs..			
	Toplam:	2.036.125	2.036.125
Açıklama: 20.06.2024 ithalata ilişkin giderlerin kaydı. Döviz kuru 1 ABD Doları: 34,342 TL'dir. Gümrük Müşaviri dekontunda 68.800 TL Gümrük Vergisi, %20'lik oranla 350.200 TL KDV hesaplanmıştır. Toplam 419.000 TL olan vergilerin, 100.000 TL'si teminata bağlanırken, kalanı (Gümrük Vergisi 67.750 TL, KDV 257,250 TL olarak) kayıtlara alınmıştır.			

	İşlem Tarihi: :	20.06.2024	
Hesap Detayları	**Detay**	**Borç**	**Alacak**
900 BORÇLU NAZIM HESAPLAR		**100.000**	**100.000**
900.02 Teminat Mektubu			
901 ALACAKLI NAZIM HESAPLAR			
901.02 Teminat Mektubu			
	Toplam:	100.000	100.000
Açıklama: 20.06.2024 de gümrük müdürlüğüne verilen teminat mektubu kaydı.			

Şartlı Muafiyet Sistemi – Yurt İçi Alım Uygulaması: Şartlı muafiyet sisteminde yurt içinden serbest dolaşımda bulunan eşya alımı söz konusu olduğundan, rejimin uygulanması bakımından KDV kanunu uyarınca tecil-terkin sisteminde alım yapılabilir. DİİB kapsamında yurt içinden temin edilen eşya, ithal eşyası gibi değerlendirilmektedir. Tecil-Terkin uygulaması için 192 Diğer KDV Hesabı kullanılmaktadır.

Örnek: İşletme gerçekleştireceği ihracat için ithalat sürecini beklemek yerine yurt içinde DİİB kapsamında 1.000.000 TL değerinde üretim girdisi alımı yapmıştır. Ardından üretmiş olduğu ürünleri 45.000 Euro bedelle ihraç etmiştir. İşletme daha sonra üretimde kullanmış olduğu girdinin ithalatını yapmıştır.

	İşlem Tarihi: :	02.07.2024	
Hesap Detayları	**Detay**	**Borç**	**Alacak**
150 İLK MADDE VE MALZEME HS. 150.02.10 Plastik Hammadde **192 DİĞER KDV HS**. **320 SATICILAR BORÇLAR HS.** 320.01. Yurt İçi Satıcılar 320.01.15 ABC Firması	%20 KDV	**1.000.000** **200.000**	 **1.200.000**
	Toplam:	1.200.000	1.200.000
Açıklama: 02.07.2024 hammadde alım bedeli kaydı.			

İşletme KDV'yi ödemeksizin alımı yapmış, 192 nolu hesapta kayıt altına alarak KDV'yi tecil-terkin işlemine tabi tutmuştur.

	İşlem Tarihi: :	20.07.2024	
Hesap Detayları	**Detay**	**Borç**	**Alacak**
120 ALICILAR HS. 120.05.10 XYZ Firması **601 YURT DIŞISATIŞLAR HS.**	45.000€x36,9870 =1.664.415 TL	**1.664.415**	**1.664.415**
	Toplam:	1.664.415	1.664.415
Açıklama: 20.07.2024 tarihinde fiili ihracat kaydı. Döviz kuru 1 Euro: 36,9870 TL'dir.			

	İşlem Tarihi: :	20.07.2024	
Hesap Detayları	**Detay**	**Borç**	**Alacak**
320 SATICILAR BORÇLAR HS. 320.01. Yurt İçi Satıcılar 320.01.15 ABC Firması **192 DİĞER KDV HS**.		**200.000**	**200.000**
	Toplam:	200.000	200.000
Açıklama: 20.07.2024 tarihindeki ihracatın ardından tecil edilen KDV'nin terkin kaydı.			

Şayet ihracat gerçekleştirilmemiş olsaydı;

	İşlem Tarihi: :	20.07.2024	
Hesap Detayları	**Detay**	**Borç**	**Alacak**
191 İNDİRİLECEK KDV **192 DİĞER KDV HS**.		**200.000**	**200.000**
	Toplam:	200.000	200.000
Açıklama: 20.07.2024 tarihindeki ihracatın gerçekleştirilmemesi halinde KDV'nin beyan edilerek ödeneceğine dair kayıt			

Geri Ödeme Sistemi: Geri ödeme sisteminde DİR kapsamında serbest dolaşıma giren hammadde, yardımcı madde, yarı mamul, mamul ile değişmemiş eşya, ambalaj ve işletme malzemesinden elde edilen işlem görmüş ürünün ihracı halinde, ithalat esnasında alınan verginin (işletme malzemesine ilişkin katma değer vergisi ve özel tüketim vergisi hariç) geri ödenmesi söz konusudur. İthalat sırasında ödenen ve iadesi talep edilecek vergiler için 136 Çeşitli Alacaklar Hesabı kullanılarak takip edilir. Ödemeyi müteakip hesap kapatılır.

Örnek: İşletme DİİB belgesi ile geri ödeme sisteminde 60.000 Euro bedelli bir ithalat yapmıştır. İhracatı gerçekleştirdikten sonra taahhüt kapatmak için başvuru yapmış ve 87.700 TL tutarında vergi iadesi almıştır. İade edilen vergi banka hesabına ödenmiştir.

	İşlem Tarihi: :	04.07.2024	
Hesap Detayları	**Detay**	**Borç**	**Alacak**
159 VERİLEN SİPARİŞ AVANSLARI HS.		**2.193.828**	
159.20 İthalatlar	60.000€x36.5638 =2.193.828 TL		
159.20.10.10 X Hammaddesi İthalat Dosyası	87.700 TL	**87.700**	
159.20.10.10.10 Mal Bedeli			
136 DİĞER ÇEŞİTLİ ALACAKLAR HS.			**2.193.828**
136.10.01. DİR kapsamında Ödenen Vergi Alacakları			**87.700**
320 SATICILAR BORÇLAR HS.			
320.02. Yurt Dışı Satıcılar			
320.02.15 X Firması			
102 BANKALAR HS.			
102.01. Ziraat bankası TL Hs..			
	Toplam:	2.281.528	2.281.528
Açıklama: 04.07.2024 ithalata ilişkin giderlerim kaydı. Döviz kuru 1 Euro: 36,5638 TL'dir. Gümrük Vergisi 87.700 TL olarak bankadan ödenmiştir.			

	İşlem Tarihi: :	20.08.2024	
Hesap Detayları	**Detay**	**Borç**	**Alacak**
102 BANKALAR HS.		**87.700**	**87.700**
102.01. Ziraat bankası TL Hs..			
136 DİĞER ÇEŞİTLİ ALACAKLAR HS.			
136.10.01. DİR - Ödenen Vergi Alacakları			
	Toplam:	87.700	87.700
Açıklama: 20.08.2024 incelemenin sonuçlanmasıyla vergi iadesinin alınması kaydı.			

3.4. Gümrük Kontrolü Altında İşleme Rejimi İşlemlerinin Muhasebeleştirilmesi

Gümrük kontrolü altında işleme rejimi işlenmek üzere getirilen eşyanın, ithalat vergilerine veya ticaret politikası önlemlerine tabi tutulmaksızın, teminat karşılığında serbest dolaşıma girmesine izin veren, daha sonra işlenmiş ürünler üzerinden vergi ödemesini mümkün kılan bir rejimdir. Bu doğrultuda serbest dolaşıma giriş sırasında vergilere tabi tutulmayan girdi eşyası stok hesaplarına alınırken, işlendikten sonra elde edilen ürünler için mamul hesapları kullanılır. İşlenmiş eşya için ödenen vergiler mamul stok hesaplarında gösterilirken, ödenen KDV indirilecek KDV hesabına alınır. Girdi ithalatı sırasında verilen teminat ise Nazım hesaplarında takip edilirken, mamul üzerinden vergiler ödendikten sonra teminat geri alınır Nazım hesabı kapatılır.

Örnek: İşletme imal edeceği kompozit ürünler için girdi ithal etmiş, vergi avantajı elde etmek için gümrük kontrolü altında işleme rejiminden yararlanmıştır. 30.000 ABD Doları değerindeki girdiler için hesaplanan vergilere göre verilen teminat 220.000 TL değerindedir. İmalatın sonrasında elde edilen ürünlerin 1.080.000 TL maliyeti mamul stoklar hesabına alınmıştır. Rejim gereği taahhüt edildiği gibi 19.000 TL gümrük vergisi ve 201.000 TL KDV bankadan ödenmiş, teminat geri alınmıştır.

	İşlem Tarihi: :	26.04.2024	
Hesap Detayları	**Detay**	**Borç**	**Alacak**
150 İLK MADDE VE MALZEME HS. 150.03.30 Kompozit Malzeme Hammaddesi **320 SATICILAR BORÇLAR HS.** 320.02. Yurt Dışı Satıcılar 320.02.52 XYZ Firması	30.000$x32,8500 =985.500 TL	**985.500**	**985.500**
	Toplam:	985.500	985.500
Açıklama: 26.04.2024 hammadde alım bedeli kaydı. 1 ABD Doları: 32,8500			

	İşlem Tarihi: :	26.04.2024	
Hesap Detayları	**Detay**	**Borç**	**Alacak**
900 BORÇLU NAZIM HESAPLAR 900.02 Teminat Mektubu **901 ALACAKLI NAZIM HESAPLAR** 901.02 Teminat Mektubu		**220.000**	**220.000**
	Toplam:	220.000	220.000
Açıklama: 26.04.2024 de gümrük müdürlüğüne verilen teminat mektubu kaydı.			

Üretim tamamlandıktan sonra;

	İşlem Tarihi: :	31.05.2024	
Hesap Detayları	**Detay**	**Borç**	**Alacak**
152 MAMULLER HS. 152.15 Gümrük Kontrolü Altında İşleme Rej. Üretimi Tamamlanmış Olanlar **151 YARI MAMULLER HS**		**1.080.000**	**1.080.000**
	Toplam:	1.080.000	1.080.000
Açıklama: Maliyet hesaplamaları tamamlandıktan ve stoklara yansıtma kayıtlarının yapılmasından sonra üretimi tamamlanan mamullerin stoklara alınış kaydı.			

	İşlem Tarihi: :	31.05.2024	
Hesap Detayları	**Detay**	**Borç**	**Alacak**
152 MAMULLER HS. 152.30 Gümrük Vergisi **191 İNDİRİLECEK KDV** **102 BANKALAR HS**. 102.04. T. İş Bankası TL Hs..		**19.000** **201.000**	**220.000**
	Toplam:	220.000	220.000
Açıklama: Üretimi tamamlanan ürünleri ithalatına ilişkin ödenen vergilerin kaydı.			

	İşlem Tarihi: :	31.05.2024	
Hesap Detayları	**Detay**	**Borç**	**Alacak**
152 MAMULLER HS. 152.01 Üretimi Tamamlanmış Olanlar		**1.099.000**	
152 MAMULLER HS. 152.15 Gümrük Kontrolü Altında İşleme Rej. Üretimi Tamamlanmış Olanlar			**1.080.000**
152 MAMULLER HS. 152.30 Gümrük Vergisi			**19.000**
	Toplam:	1.099.000	1.099.000
Açıklama: Satışa hazır mamullerin stok hesaplarının birleştirilmesi kaydı.			

3.5. Hariçte İşleme Rejimi İşlemlerinin Muhasebeleştirilmesi

Hariçte işleme rejiminde, eşyanın ileri düzey bir işçilik veya üretim faaliyetine ya da tamirat amaçlı bir sürece tabi tutulması için yurt dışına çıkarılmakta ve geri getirildiğinde ithalata ilişin vergilerden muaf olunmaktadır. Bununla birlikte ithalat sırasında ihraç edilen eşyanın değişimine, işleme faaliyetinin niteliğine, eklenen aksam ve parçaların mahiyetine vb. vergilendirme unsurlarına bakılarak vergilerden tam muaf tutulması veya uygulanacak vergi oranı belirlenerek ödenmesi söz konusudur. İlgili muhasebe kayıtları da, varlık türüne ve gerçekleşen işlemlere ilişkin yapılan harcamalara ve vergi ödemelerine göre üretim giderleri veya duran varlık giderleri olarak

kayda alınarak tamamlanır. Geçici ihraç edilen eşyalar Nazım hesaplarında takip edilir.

Örnek: İşletme, üretimini yaptığı 1.600.000 TL değerindeki kalıpların özel bir makinede ileri düzey işçiliğinin yapılması için İtalya'da bulunan mühendislik firmasına geçici ihracatını yapmış, bu gönderim için 600 Euro nakliye ve 160 Euro sigorta bedeline katlanarak bankadan ödemiştir. Makine işçiliği hizmeti için İtalyan firmaya 15.000 Euro borçlanmıştır. İşleme sürecinin ardından kalıplar Türkiye'ye getirilmiş, yapılan vergi değerlemesi sonucunda 12.100 TL gümrük vergisi, 44.800 TL KDV ödenmiştir. Kalıpların gönderim ve alıp süreci nazım hesapları aracılığı ile çift yönlü kayıt yapılarak takip edilmiştir.

	İşlem Tarihi: :	14.07.2024	
Hesap Detayları	**Detay**	**Borç**	**Alacak**
923 EMANETTEKİ KIYMETLER HS		**1.600.000**	
923.05 Hariçte İşleme Rej. İle gönderilen eşya			**1.600.000**
922 EMANET ALANLAR HS.			
922.05 Hariçte İşleme Rej. İle gönderilen eşya			
	Toplam:	1.600.000	1.600.000
Açıklama: Hariçte İşleme Rejimi kapsamında yurtdışına gönderilen kalıpların takibi.			

	İşlem Tarihi: :	05.04.2024	
Hesap Detayları	**Detay**	**Borç**	**Alacak**
730 GENEL ÜRETİM GİDERLER HS.	15.000€x36,0500 =540.750 TL,	**568.148**	
730.10 Hariçte İşleme Üretim Hizme Giderleri	600€x36,0500 =21.630TL		
730.20 Üretim için Nakliye Giderleri	160€x36,0500		**540.750**
730.25 Üretim için Sigorta Giderleri	=5.768TL		
320 SATICILAR BORÇLAR HS.			**27.398**
320.02. Yurt Dışı Satıcılar			
320.02.52 XYZ Firması			
102 BANKALAR HS.			
102.02. Vakıfbank A.Ş. TL Hs..			
	Toplam:	568.148	568.148
Açıklama: 05.04.2024 Hariçte işlemeye ilişkin gider kaydı. 1 Euro: 36,0500 TL			

	İşlem Tarihi: :	10.06.2024	
Hesap Detayları	**Detay**	**Borç**	**Alacak**
152 MAMULLER HS. 152.30 Gümrük Vergisi **191 İNDİRİLECEK KDV** **102 BANKALAR HS**. 102.04. T. İş Bankası TL Hs..		**12.100** **44.800**	 **16.900**
	Toplam:	56.900	56.900
Açıklama: Hariçte İşleme Rejimi kapsamında ülkeye geri gelen eşyanın vergilerinin ödenmes kaydı.			

Şayet rejim kapsamında gönderilen eşya duran varlık olsaydı ve tamirat amaçlı gönderilip ülkeye tam muafiyet kapsamında dönseydi aşağıdaki örnek kayıt yapılması gerekecekti.

	İşlem Tarihi: :	05.04.2024	
Hesap Detayları	**Detay**	**Borç**	**Alacak**
253 TESİS MAKİNE VE CİHAZLAR HS. 253.10 Hariçte İşleme Üretim Hizme Giderleri 253.20 Üretim için Nakliye Giderleri 253.25 Üretim için Sigorta Giderleri **320 SATICILAR BORÇLAR HS.** 320.02. Yurt Dışı Satıcılar 320.02.52 XYZ Firması **102 BANKALAR HS**. 102.02. Vakıfbank A.Ş. TL Hs..	15.000€x36,0500 =540.750 TL, 600€x36,0500 =21.630TL 160€x36,0500 =5.768TL	**568.148**	 **540.750** **27.398**
	Toplam:	252.948	568.148
Açıklama: 05.04.2024 Hariçte işlemeye ilişkin gider kaydı. 1 Euro: 36,0500 TL			

Tam muafiyet uygulandığı için vergi ödemesi ve kaydı yapılmamıştır. Burada vergi ödemesi olması halinde vergiler doğrudan ilgili duran varlık hesabına borç olarak kaydedilecektir.

Takip için kullanılan Nazım Hesaplar eşya yurda getirildikten sonra ters kayıt yapılarak kapatılmıştır.

3.6. Geçici İthalat Rejimi İşlemlerinin Muhasebeleştirilmesi

Geçici ithalat rejiminde yararlanılan vergi muafiyetine ilişkin teminat verilmesi gerekmektedir. Teminata ilişkin muhasebe kayıtları için, gayri nakdi teminatlarda Nazım Hesaplarından, nakdi teminatlarda 126 Verilen Depozito ve Teminatlar hesaplarından yararlanılır. Tam muafiyet ve kısmı muafiyet durumlarına göre muhasebe kayıtları düzenlenir. Diğer yandan mülkiyeti alınmadan yapılan geçici ithalata eşyasının takibi için kaydedilmesinde yine Nazım Hesapları kullanılır.

Tam Muafiyet: Geçici ithalat sırasında tam muafiyetten yararlanılması için serbest dolaşıma girişte alınması gereken vergilere isabet eden değerin gümrük mevzuatına göre %20 fazlası kadar teminat verilmesi gerekmektedir. Eşya ayniyet tespiti yapılarak yurt dışı edildikten sonra teminat geri alınır.

Örnek: İşletme özel bir ambalajlama için yurt dışından tam muafiyet kapsamında geçici ithalatla 10.000 Euro bedelli malzeme getirmiştir. Gümrük müdürlüğüne mevzuatta belirtilen oranda teminat vermiştir. Malzemeleri ihracat edeceği malların paketlemesinde kullanarak ihracatını gerçekleştirmiş, rejim taahhüdünü kapatmış ve teminatı geri almıştır.

	İşlem Tarihi: :	14.07.2024	
Hesap Detayları	**Detay**	**Borç**	**Alacak**
933 EMANET KIYMET VERENLER HS 933.02 Geçici İthalat İle Alınan Malzemeler **932 EMANET ALINAN KIYMETLER** 932.02 Geçici İthalat İle Alınan Malzemeler	10.000€x36,6750 =366.750TL	**366.750** 	 **366.750**
	Toplam:	366.750	366.750
Açıklama: İhracat mallarının paketlemesinde kullanmak üzere geçici ithalatla alınan ambalaj malzemeleri kaydı. 14.07.2024 tarihinde 1 Euro: 36,6750			

	İşlem Tarihi: :	14.07.2024	
Hesap Detayları	**Detay**	**Borç**	**Alacak**
900 BORÇLU NAZIM HESAPLAR 900.02 Teminat Mektubundan Borçlar **901 ALACAKLI NAZIM HESAPLAR** 901.02 Teminat Mektubundan Alacaklar		**105.000** 	 **105.000**
	Toplam:	105.000	105.000
Açıklama: Toplam vergileri 87.500 TL tutan geçici ithalatın vergi muafiyeti için değerin %20 fazlası oranında verilen teminat mektubu kaydı.			

Şayet teminat nakden verilmiş olsaydı;

	İşlem Tarihi: :	14.07.2024	
Hesap Detayları	**Detay**	**Borç**	**Alacak**
126 VERİLEN DEPOZ. VE TEMİNAT HS. 126.15 Geçici İthalat kapsamında verilen teminat **102 BANKALAR HS.** 102.02.01 Vakıfbank TL Hs.		**105.000** 	 **105.000**
	Toplam:	105.000:	105.000
Açıklama: 14.07.2024 de geçici ithalat kapsamında gümrük müdürlüğüne verilen nakdi temina kaydı.			

Teminatın geri alınmasından sonra Nazım hesaplar veya nakdi teminatın izlendiği hesaplar ters bakiyeli olarak kapatılacaktır.

Kısmi Muafiyet: Genellikle kiralama veya belirli bir amaca yönelik kısa süreli kullanım için geçici olarak ithal edilen eşyalarda kısmi muafiyet uygulamasıyla alınan izin doğrultusunda her ay için hesaplanacak vergi oranı kadar vergi ödenir ve toplam vergi tutarından kalan kısmı teminata bağlanır. Ödenen kısmi vergi tutarı muhasebe kayıtlarında KDV ve/veya diğer vergiler için gider hesaplarına borç olarak kaydedilir. İzin süresi sonunda ayniyet tespiti yapılarak eşya yurt dışı edilir, taahhüt kapatılır ve verilen teminat geri alınarak ilgili muhasebe hesapları kapatılır.

Örnek: İşletme imalatında kullanmak üzere 500.000 ABD Doları değerindeki özel bir makineyi ABD'den 6 aylığına 50.000 ABD Doları karşılığında kiralamış, kira bedeli peşin olarak ödenmiştir. Kısmi muafiyet kapsamında geçici ithalat rejimiyle beyan edilen makine için yürürlükteki mevzuata göre toplam 480.000 TL gümrük vergisi, 3.300.000 TL KDV hesaplanmış, rejim hükümlerine göre bu vergilerin aylık %3'ü peşin olarak ödenerek kalan tutarı için teminat verilmiştir. 6 Ayın sonunda makine geri gönderilmiş, ilgili taahhüt kapatıldıktan sonra verilen teminat geri alınmıştır.

	İşlem Tarihi: :	10.02.2024	
Hesap Detayları	**Detay**	**Borç**	**Alacak**
730 GENEL ÜRETİM GİDERLERİ HS 730.10 Üretim Malzemesi Kira Giderleri **102 BANKALAR HS.** 102.04.02 Garanti Bankası Dolar Hesabı	50.000$x32,1065 =1.605.325 TL	**1.605.325**	 **1.605.325**
	Toplam:	1.605.325	1.605.325
Açıklama: Makinanın 6 aylık kira bedelinin yurt dışına ödenmesi kaydı. 10.02.2024 tarihinde 1 ABD Doları: 32,1065			

	İşlem Tarihi: :	10.02.2024	
Hesap Detayları	**Detay**	**Borç**	**Alacak**
933 EMANET KIYMET VERENLER HS 933.02 Geçici İthalat İle Alınan Malzemeler **932 EMANET ALINAN KIYMETLER** 932.02 Geçici İthalat İle Alınan Malzemeler	500.000$x32,1065 =16.053.250TL	**16.053.250**	 **16.053.250**
	Toplam:	16.053.250	16.053.250
Açıklama: İmalata kullanmak üzere geçici ithalatla kiralanan makinenin kaydı.			

	İşlem Tarihi: :	10.02.2024	
Hesap Detayları	**Detay**	**Borç**	**Alacak**
730 GENEL ÜRETİM GİDERLER HS	480.000TLx%3x6 =86.400TL	**86.400**	
730.20 Üretime yönelik ithalat vergileri	3.300.000TLx%3x6 =594.000TL	**594.000**	
191 İNDİRİLECEK KDV			**680.400**
102 BANKALAR HS.			
102.04.01 Garanti Bankası TL Hs.			
	Toplam:	680.400	680.400
Açıklama: Kısmi muafiyet kapsamında toplam vergilerin aylık %3 oranıyla 6 aylık hesaplanar vergi ödemesi kaydı.			

	İşlem Tarihi: :	14.07.2024	
Hesap Detayları	**Detay**	**Borç**	**Alacak**
900 BORÇLU NAZIM HESAPLAR	480.000+3.300.000 =3.780.000TL	**3.720.000**	
900.02 Teminat Mektubundan Borçlar	3.780.000TL-		
901 ALACAKLI NAZIM HESAPLAR	680.400		**3.720.000**
901.02 Teminat Mektubundan Alacaklar	=3.099.600TL +(x%20) =3.719.520 TL		
	Toplam:	3.720.000	3.720.000
Açıklama: Ödenen kısmi vergi tutarları dışında kalan tutarın %20 fazlası karşılığında verile teminat mektubu kaydı. Hesaplanan tutarın üstüne çıkılmış ve 3.720.000 TL teminat mektubu düzenlenmiştir.			

Makinenin geri gönderilmesi ve teminatın geri alınmasından sonra Nazım hesaplar ters bakiyeli olarak kapatılacaktır.

4. Sonuç

Bu çalışma, belirtilen konulardaki mevzuatın güncel durumunu ve buna ilişkin muhasebe işlemlerini incelemek üzere hazırlanmıştır. Dış ticaret işlemleri içerisinde gümrük işlemleri yürütülmesi gereken muhasebe uygulamaları konu başlıklarına ayrılarak bölümler ele alınmıştır. Bölümde, mevzuatta yapılan değişiklikler güncel olarak derlenmiş ve işlemler özelinde tasnif edilmiştir. İlgili konulara yönelik muhasebe işlemleri ele alınırken, en güncel uygulama örnekleriyle faaliyetler açıklanmıştır.

Bölümde incelenen konu, mevzuatın temel unsurlarını da ele aldığı için kanun değişikliği gibi büyük çaplı düzenlemeler olmadığı sürece uzun süre temel bilgi gereksinimlerini karşılayacaktır. Fakat kanun ve yönetmeliklerde değişiklikler olması halinde birtakım bilgiler güncelliğini yitirecektir. Ayrıca hazırlanan örnekler de gelecekteki koşullara göre uyarlanma ihtiyacı duyacaktır.

Bu nedenle okuyucuların bölümde yer alan bilgileri güncel gelişmeleri dikkate alarak kullanmaları yararlarına olacaktır.

Dış ticaretin önemi kapsamında günümüzde birçok işletme uluslararası ticarete yönelmektedir. Bu nedenle gümrük işlemleri ile ilgili muhasebeleştirme işlemleri de her geçen gün artmaktadır. Bu noktada çalışmanın dış ticaret yapan işletmelere ve akademik araştırmalara yarar sağlayacağı öngörülmektedir.

Kaynakça

1 Seri No'lu Katma Değer Vergisi Kanunu Genel Uygulama Tebliğ
193 Sayılı Gelir Vergisi Kanunu.
1567 Sayılı Türk Parası Kıtmetini Koruma Hakkında Kanun.
Türk Parası Kıymetini Koruma Hakkında 32 Sayılı Karar
30525 sayılı Türk Parası Kıymetini Koruma Hakkında 32 Sayılı Karara İlişkin Tebliğ
06.11.2018 İhracat Genelgesi
3065 Sayılı Katma Değer Vergisi Kanunu.
4458 Sayılı Gümrük Kanunu
27369(Mükerrer) Sayılı Gümrük Yönetmeliği
25620 Sayılı Geçici İthalat Sözleşmesi
5520 Sayılı Kurumlar Vergisi Kanunu.
25709 Sayılı Dahilde İşleme Kararı
26382 Sayılı Dahilde İşleme Tebliği
26484 Sayılı Hariçte İşleme Rejimi Kararı
26519 Sayılı Hariçte İşleme Rejimi Tebliği
Ataman, Ümit- Haluk Sümer, (2003), Dış Ticaret İşlemleri ve Muhasebesi, Türkmen Kitabevi, 8. Baskı, İstanbul.
Ayluçtarhan Arif ve Sezai Kaya (2018), Vergi ve Gümrük Mevzuatı Dahil Dış Ticaret Muhasebe si, İSMMMO Yayınları; 172), İstanbul.
Gültekin, Sadettin ve Savcı, Mustafa, (2012), "Dış Ticaret İşlemleri Muhasebesi" Murathan Ya yınevi, Ankara.
Gürsoy, Yaser, (2005), "Dış Ticaret İşlemleri Muhasebesi", Ekin Basım Yayın Dağıtım, Bursa.
Nural, A., Akçin, R. (1996), "Ekonomik Etkili Gümrük Rejimleri", Zemin Danışmanlık ve Dağıtım Hizmetleri, İstanbul.
Yanık S., Uzun F., (2013), "Dış Ticaret İşlemleri ve Muhasebe Uygulamaları", Türkmen Kitabevi, İstanbul.

10. Bölüm

Yetenek Yönetimi Uygulamalarının Kuramsal Çerçevesi

Canan EFE AKTAŞ[1], Mehmet BARCA[2]

Giriş

Yönetim ve organizasyon alanında son yirmi yılda yapılan araştırmalarda ana temalardan biri yetenek ve yetenek yönetiminin nasıl tanımlandığı ve organizasyon içindeki yetenek yönetimi uygulamaları olmuştur. Yetenek yönetiminin tanımlanabilmesi için öncelikle "yetenek" teriminin anlamının netleştirilmesi gerekmektedir. Yetenek kavramının net olarak anlaşılması, yetenek yönetiminin kapsamının belirlenmesi ve stratejik etki yaratacak şekilde kullanılması için gereklidir (Schiemann, 2014).

Yetenek Kavramının Anlamı, Tanımı ve Tarihsel Gelişimi

"Yetenek-talent" terimi, tarih boyunca çeşitli anlamlarda kullanılmıştır. Etimolojik olarak yetenek kelimesi binlerce yıllık bir geçmişe sahiptir ve bu terim zamana, topluma ve coğrafyaya göre büyük ölçüde değişiklikler göstermektedir (Holden ve Tansley, 2008).

Tansley (2011) konuya ilişkin örnekler vermiştir:

- "Yetenek" kelimesinin ilk sözlük tanımı, "Asurlular, Babilliler, Yunanlılar, Romalılar ve diğer eski halklar tarafından kullanılan bir ağırlık birimi"dir.
- "Bir yetenek" gümüşü nitelemek için kullanıldığında bu defa bir para birimi haline gelmiştir.
- Kelimenin İngilizceye girmesi ise İncil aracılığıyla olmuştur. Matta İncilinde, yolculuğa çıkmak üzere olan bir adamdan bahsedilmektedir; adam, eşyalarını üç hizmetkârına emanet eder ve yeteneklerine göre birine beş yetenek, birine iki, diğerine de bir yetenek verir (Collings vd., 2018).

[1] Doktora Öğrencisi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İnsan Kaynakları Yönetimi Anabilim Dalı, canan_efe@yahoo.com, ORCID No: 0009-0002-4142-1103

[2] Prof. Dr., Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, Yönetim ve Organizasyon Anabilim Dalı, mehmetbarca@gmail.com, ORCID No: 0000-0002-1833-9411

- Aynı ayetin Yunanca versiyonunda "yetenek-talentum" kelimesi kullanılırken, yeni İngilizce İncil'de Yunanca "yetenek" kelimesi "sermaye" kelimesiyle değiştirilmiştir. Günümüzde, insan kaynakları çalışanları tarafından da zaman zaman "insan sermayesi" terimi kullanılmaktadır ve bu terimin bazı bağlamlarda kökeninin buraya dayandığı ifade edilmektedir.
- On üçüncü yüzyılda "talent" kelimesi, bir eğilim veya yatkınlıkla ilişkilendirilmeye başlanmıştır. Orta Çağ'da ise bilişsel yetenek anlamını kazanmıştır (Hoad, 1993).
- On beşinci yüzyılda hazine, zenginlik, zihinsel yetenek ve doğal yetenek anlamında kullanılmıştır.
- On yedinci yüzyılda "yetenek" kelimesi, özel bir doğal yetenek veya çeşitli türlerdeki eğilim ve yeteneklerle (üstün zihinsel düzen, süper güç veya yetenekler) ilişkilendirilmiştir.
- On dokuzuncu yüzyılda ise yetenek doğrudan kişileri nitelemek için kullanılmıştır (Gallardo-Gallardo vd., 2013).

"Talent" teriminin kısa etimolojisi, bu kelimenin yüzyıllar boyunca metaforik anlamlarla dolu olduğunu göstermektedir. Tansley (2011), çağlar boyunca, bir ağırlık birimi ve ardından para birimi olarak ortaya çıkan "talent" kelimesinin, Orta Çağ'da Avrupa'da yeni bir anlam kazandığını savunmaktadır. Günümüzde "yetenek" kelimesi, özel yetenek veya eğilim anlamına gelmektedir ve yetenekli olarak görülen kişilerden, zihinsel ve fiziksel alanlarda olağanüstü başarılar sergilemeleri beklenmektedir (Tansley, 2011).

Bu bağlamda "Yetenek"leri tanımlamak için en sık kullanılan terim kabiliyet-beceridir (Ability) (Gallardo-Gallardo vd., 2015; Turner, 2012).

- Kapasite (Capacity), yeteneklerle ilişkili olarak sıklıkla kullanılan bir başka terimdir ve farklı araştırmacılar tarafından farklı bakış açıları ile tanımlanmıştır. Kapasitenin en kapsamlı tanımı, "bireylerin, kurumların ve toplumların işlevleri yerine getirme, sorunları çözme ve hedefleri sürdürülebilir bir şekilde belirleme ve gerçekleştirme yeteneği"dir (UNDP, 2009). Kapasite genellikle gizil bir faktör olarak kabul edilir ve bireylerin ve kurumların kapasiteleri, iç ve dış faktörlere bağlı olarak zaman içinde sıklıkla değişir (Singh, 2012). Örneğin, yaşlanma nedeniyle bazı görevleri yerine getirme yeteneği-kapasitesi kaybedilebilir veya kurumsal kapasite teknik ilerlemelere uyum sağlayamama sebebiyle azalabilir.
- "Yetenek" tanımı için kullanılan bir başka kelime de yetkinliktir (Competency). Yetkinlik genellikle bir beceriye ilişkin davranış olarak

görülür ve bu davranış, birey tarafından sergilendiği zaman bir yetkinlik haline gelir. Vulpen'e (2002) göre "yetkinlik" "performans standartları" anlamına gelir ve yetkinlikler bilinen beceriler, değerler veya davranışlardır. Bu nedenle, yetkinliklerin kuruluşlar tarafından açıkça tanımlanmaları ve çalışanların kendilerinden tam olarak ne beklendiğini bilmelerini gerekmektedir. Bu sayede çalışanlara görevlerini nasıl yerine getireceklerine dair strateji geliştirmeleri fırsatı verilmesi önemlidir (Latkovikj vd, 2017). Organizasyonda çalışan herkes belirli yetkinliklere sahiptir ve bu yetkinlikler, eksiklikleri durumunda organizasyonların zor durumda kalması ve eksikliklerinin gerçek bir kriz durumu yaratması sebepleriyle organizasyonlar için stratejik öneme sahiptir (Birchenall ve Parrish, 2004).

- Bazı araştırmalarda yetenek "potansiyel" (Potential) olarak tanımlanmaktadır. "Potansiyel" yine kişinin kapasitesi veya yeteneği ile ilgili maddi olmayan bir niteliktir. Potansiyel, özellikle bir bireyin gerekli becerileri geliştirme ve ihtiyaç duyulduğunda yararlı olma yeteneğine sahip olma kapasitesini ifade eder (Ready, 2007).
- Yetenekleri tanımlamak için kullanılan bir diğer terim ise "performans"tır (Performance). Performans genellikle bireysel yeteneklerin, kapasitelerin, yeterliliklerin, bilginin, deneyimin, becerilerin ve katkıların organizasyona değer katmasını sağlamak için bir ölçüt olarak görülür. Çoğu zaman performans ile potansiyel arasında net bir ayrım yapılmaz. Potansiyel, bir yetenek veya kapasiteye sahip olmak anlamında kullanılmaktadır, performans ise bir bireyin bir görevi yerine getirmek için gösterdiği çabadır (Silzer ve Church, 2009).

Birçok araştırmacı yetenek terimi için çeşitli tanımlar geliştirmiştir. Bu tanımlar, özellikle kuruluşun kullandığı strateji, kuruluşun niteliği ve kuruluşun faaliyet gösterdiği ortama göre benimsenmektedir. Genel olarak "yetenek" çalışanların potansiyeli ve performansı bağlamında değerlendirilmekte ve yüksek performans gösteren veya yüksek potansiyele sahip bireyler "yetenekli" olarak sınıflandırılmaktadır.

Yetenek Yönetiminin Tanımı ve Tarihsel Gelişimi

Yetenek yönetimi kavramı özellikle 1990'ların sonlarından itibaren insan kaynakları alanında önem kazanmaya başlamıştır. McKinsey Consulting şirketi 1998 yılında "yetenek savaşları" ifadesini ortaya atarak kavramın popülerleşmesine katkıda bulunmuştur (Cappelli ve Kreller, 2017). Ancak bazı araştırmacılar, yetenek yönetimi fikrinin 20. yüzyılın sonlarından daha eskiye dayandığını, işgücü yönetimi ve yetkinlik değerlendirmelerinin insan kaynakları

birimleri tarafından yürütüldüğü dönemlerde temellerinin atıldığını savunmaktadır (Caplan, 2010).

1970'ler ve 1980'lerde insan kaynakları birimleri "personel ofisi" olarak adlandırılmış ve temel olarak işe alım ile maaş ödemeleri gibi operasyonel faaliyetlerden sorumlu olmuştur (Bersin, 2007). 1980'lerin sonu ve 1990'larda bu işlev stratejik bir boyut kazanmış, Stratejik İnsan Kaynakları Yönetimi (Strategic Human Resources Management) kavramı benimsenmiş ve insan kaynakları daha geniş bir kurumsal rol üstlenmiştir (Bersin, 2007; Armstrong ve Brown, 2019). Bu dönemde aday seçimi, eğitim, iş tasarımı, ücretlendirme, yan haklar ve çalışan refahı gibi konular insan kaynakları fonksiyonunun temel sorumlulukları haline gelmiştir.

Yetenek yönetimi, bu gelişimin doğal bir uzantısı olarak ortaya çıkmış ve kuruluşların yalnızca insan kaynağının değil, özellikle kritik pozisyonları ve bu pozisyonları dolduracak yeteneklerin stratejik düzeyde yönetilmesini gerekli kılmıştır (Cascio ve Boudreau, 2016; Collings, 2014). 20. yüzyılın sonlarında bireycilik anlayışının güç kazanması da yetenek yönetiminin temellerini oluşturan kültürel zemini hazırlamıştır (Swailes vd., 2014).

Yetenek yönetimi, hem uygulayıcılar hem de akademisyenler tarafından yoğun ilgi gören bir alan olmasına rağmen, kavramın tanımı ve kapsamı konusunda literatürde belirgin bir görüş birliği bulunmamaktadır. Lewis ve Heckman (2006), yetenek yönetimi literatürünü kapsamlı ve eleştirel bir biçimde inceleyerek bu alanda "rahatsız edici bir netlik eksikliği" olduğunu vurgulamış ve kavramın hem anlamı hem de kullanılan terim ve varsayımlar bakımından ciddi bir karışıklık içerdiğini belirtmiştir. Benzer şekilde Gallardo-Gallardo vd. (2020) ile Thunnissen vd. (2013), yetenek yönetiminin temel ilkeleri konusunda kavramsal netlik ve fikir birliği eksikliğinin bu alandaki araştırmaların en önemli sorunlarından biri olduğunu ifade etmektedir.

Bu kavramsal belirsizlik sadece teorik tartışmalarla sınırlı kalmamakta, aynı zamanda yetenek yönetiminin nasıl uygulanacağına (Al Ariss vd., 2014) ve bu alanın gelişim hızına da (Sparrow, 2019) etki etmektedir.

Literatürde yetenek yönetimine ilişkin pek çok tanım mevcuttur ve bu tanımların bazıları yalnızca belirli bir sürece ya da çalışan grubuna odaklanırken, bazıları oldukça geniş ve kapsayıcıdır (Silver ve Dowell, 2010). Yetenek yönetiminin tek ve evrensel bir tanımının değişen iş koşullarına her zaman uygun olmayabileceği kabul edilmekle birlikte, bu kavramın kapsamını belirleyen ortak bir anlayış ve sınır çizilmesinin gerekliliği vurgulanmaktadır (McDonnell vd, 2017). Bu sınırlar, hem kavramsal netliği sağlamakta hem de yetenek yönetiminin ölçülmesi, uygulanması ve olgunlaşmasına temel oluşturmaktadır. Dolayısıyla yetenek yönetimi konusunda ortak bir anlayış

geliştirmek, yalnızca teorik bir çaba değil, aynı zamanda kuruluşların potansiyel rekabet avantajını ortaya çıkarmak açısından stratejik bir zorunluluktur (Cascio ve Aguinis, 2019).

Lewis ve Heckman (2006), literatürdeki tanım farklılıklarına rağmen kavram etrafında üç temel düşünce akımı olduğunu belirtmişlerdir:

Birinci akım; yetenek yönetiminin işe alım, seçme, geliştirme ve yedekleme yönetimi gibi insan kaynakları uygulamalarının bir birleşimi olarak görülmesidir (Chowanec ve Newstrom, 1991; Byham, 2001; Heinen ve O'Neill, 2004; Fegley, 2006).

İkinci akıma göre; yetenek yönetimi, organizasyon genelinde iş pozisyonlarına uygun çalışan akışını sağlamak üzere yetenek havuzlarının oluşturulması ve yönetilmesini içerir (Kesler, 2002; Pascal, 2004; Cohn vd., 2005).

Üçüncü akım ise çalışanların performans düzeylerine göre sınıflandırılması ve "üst, orta, düşük performanslı" ya da "A, B, C çalışanları" gibi yetenek grupları oluşturulması gerekliliğine odaklanmaktadır (Lewis ve Heckman, 2006).

Bu üç yaklaşımın yanı sıra Collings ve Mellahi (2009), literatüre dördüncü bir bakış açısı ekleyerek yetenek yönetiminin esasen "yetenekli bireylerden ziyade kuruluşun sürdürülebilir rekabet avantajına katkı sağlayan kritik pozisyonların belirlenmesi" üzerine kurulması gerektiğini savunmuştur. Bu yaklaşım, kilit rollerin belirlenmesi, bu rolleri dolduracak yüksek potansiyelli çalışanlardan oluşan yetenek havuzlarının geliştirilmesi ve bu pozisyonlara uygun çalışan akışını sağlayacak farklılaştırılmış bir insan kaynakları mimarisinin yaratılmasını içermektedir (Al Ariss vd., 2014; Mensah, 2019; Gallardo-Gallardo vd., 2020).

Genel olarak literatürde farklı tanımlar ve yaklaşımlar olsa da, tüm görüşler yeteneklerin etkin yönetiminin kuruluşların sürdürülebilir başarıları için kritik öneme sahip olduğu konusunda birleşmektedir (Al Ariss vd., 2014).

Yetenek Yönetimi Yaklaşımları

Yetenek felsefesi, "bir şirketin kilit karar vericilerinin yeteneklerin doğası, değeri ve araçsallığı hakkında sahip oldukları temel varsayımlar ve inançlar" olarak tanımlanabilir (Meyers ve van Woerkom, 2014). Diğer bir ifade ile "Yetenek Felsefesi" üst düzey yönetim tarafından yeteneğin nasıl tanımlandığı, kimin yetenekli olarak görüldüğü, yetenekli çalışanların ne kadar değerli bulundukları ve performansın en üst düzeye çıkarılması için yetenekli çalışanların nasıl görevlendirilmesi gerektiği düşüncesini ifade eder.

Dışlayıcı ve doğuştan yetenek felsefesi, çalışanların sadece küçük bir yüzdesinin (< %20) yetenekli olduğu ve doğanın bu çalışanlara özel beceriler, yetenekler veya "hediyeler" verdiği yönündeki yönetimsel inancı yansıtır (Tansley, 2011). Bu inancın bir sonucu olarak, İK yöneticileri işgücünü yetenekli küçük bir grup çalışan (yani A oyuncuları, yıldız performans gösterenler) ve yetenekli olmayan çok daha büyük bir grup çalışan (yani B ve C oyuncuları) olarak ikiye ayırır (Michaels vd.,2001). Temel varsayımları, yalnızca ilk grubun organizasyonel performansa önemli katkılar sağlayabileceği yönündedir (Becker vd., 2009). Bu yöneticileri "yetenek savaşı"na girmeye teşvik eder (Michaels vd.,2001). Yani, yetenekli çalışanları organizasyona bağlamak için onlara şirket içinde ayrıcalıklı (örneğin ikramiye, hızlı terfi) davranırken, aynı zamanda rakipler için çalışan yetenekli çalışanları tespit etmeye ve onlara da teklifte bulunarak kendi organizasyonlarına çekmeye çalışırlar. Dışlayıcı bir yaklaşımı savunan Walker ve Larocco (2002), kaynakların her zaman sınırlı olduğunu göz önünde bulundurarak, daha az yetenekli olanları ihmal etmeden, en yetenekli olarak belirlenen çalışanlara yatırım yapmanın akıllıca olduğunu belirtmektedir.

***Dışlayıcı ve geliştirilebilir yetenek felsefesi*ne** sahip İK yöneticileri, yeteneğin keşfedilmezse boşa gidebilecek nadir ve gizil bir kavram olduğuna ve ancak sistematik olarak geliştirilmeye devam edilirse mükemmel performansa yol açacağına inanır (Gagné, 2004). Çalışanlar, gelecekte daha zorlu bir pozisyonda ve daha yüksek bir hiyerarşik düzeyde performans gösterme potansiyeli veya ihtimali sergiledikleri takdirde yetenekli olarak kabul edilirler (Altman, 1997; Silzer ve Church, 2009). Genellikle "yüksek potansiyel"leri ile tanınan çalışanların %10-15'ine, potansiyellerini ortaya çıkarmak amacıyla çeşitli gelişim fırsatları ve görevler sunulur.

Kapsayıcı ve doğuştan yetenek felsefesi, pozitif psikoloji ve her bireyin "güçlü yönler" olarak adlandırılan istikrarlı, pozitif özelliklere sahip olduğu varsayımına dayanır (Seligman ve Csikszentmihalyi, 2000). Pozitif psikologlar, güçlü yönlerini kullanabilen bireylerin sadece mutlu olmakla kalmayıp, aynı zamanda kişisel olarak en iyi performanslarını sergileyeceklerini öne sürerler (Peterson ve Seligman, 2004). Bu mantığa uygun olarak, kapsayıcı ve doğuştan yetenek felsefesine sahip yöneticiler, ne kadar farklı olursa olsun tüm çalışanların güçlü yanlarını takdir eder ve çalışanların güçlü yanlarını ortaya çıkaran görevlerde çalışması için kişi-iş uyumunu artırmayı hedefler.

***Kapsayıcı ve geliştirilebilir yetenek felsefesi*ne** sahip organizasyonlarda, görünüşte "sıradan" olan tüm insanların özel eğitimlerle olağanüstü performans gösteren kişiler haline gelebileceği varsayılmaktadır (Biswas-Diener vd.,2011). Bu felsefe, insanın değişme ve büyüme yeteneğine olan derin inancı yansıtır ve

organizasyonel uygulamada, tüm çalışanların eğitimi ve gelişimine güçlü bir odaklanma ile ilişkilidir. Bu felsefeye sahip yöneticiler, liderlerin ve diğer önemli organizasyonel pozisyonlarda bulunanların bu pozisyonları, "doğuştan" bu pozisyonlara sahip oldukları için değil, birikmiş deneyimleri ve öğrendikleri dersler sayesinde elde ettiklerine inanırlar (Ericsson vd., 2007).

Kapsayıcılık görüşü, her bir çalışana potansiyelini gösterme fırsatı vermek anlamına gelir. Kapsayıcılık felsefesinde herkesin değerli bazı becerilere veya yeteneklere sahip olduğu kabul edilir; bu nedenle, tüm çalışanlar yetenek yönetimi girişimlerine dâhil edilmeli, yetenekleri belirlenmeli ve bu yetenekler kullanıma sunulmalıdır. Bu, çalışanlara yetenek vizyonunu yansıtan önceden tanımlanmış bir performans eşiğini karşılama fırsatı değil, katılım fırsatı sunulduğunu gösterir (Swailes vd., 2014). O'Reilly ve Pfeffer (2000), organizasyonel başarının birkaç yıldız çalışandan değil, tüm işgücünden yararlanmaktan kaynaklandığını belirtmiştir.

Yetenek Yönetimi ile İlişkili Teoriler

Yetenek Yönetimi'nin teorik temellerinin eksikliği konusunda on yıldan fazla süren tartışmaların ardından, son zamanlarda yetenek yönetimi teorik araştırmalarında bir artış görülmektedir. Araştırmacılar, insan kaynakları yönetimi (Al Ariss vd., 2013; Tatoglu vd., 2016; Kabwe ve Okorie, 2019; Lai ve Ishizaka, 2020) ve örgütsel davranış (Meyers, 2020; Walker, 2020) alanlarından teorileri ve çerçeveleri yetenek yönetimi araştırmalarında uygulamaya başlamışlardır. Genel eğilim yetenek yönetimi için birleştirici bir teorik paradigma geliştirilene kadar, çeşitli alanlardan teoriler ve çerçevelerin uygulanması yönündedir. Literatürde yetenek yönetimi araştırmalarında en sık kullanılan bazı önemli teoriler şunlardır:

Sosyal Değişim Teorisi (Social Exchange Theory)

Sosyal değişim teorisi, örgütsel davranış alanında en çok araştırılan teorilerden biridir (Dries, 2013; Festing ve Schäfer, 2014; Gelens vd., 2014; Sonnenberg vd., 2014; Gallardo-Gallardo vd., 2015; De Boeck vd., 2018; O'Connor ve Crowley-Henry, 2019; Meyers, 2020). Sosyal Değişim Teorisi, bireylerin ilişkilerinde karşılıklılık (reciprocity) ilkesine dayalı olarak hareket ettiğini öne sürer (Blau, 1964). Homans (1958), sosyal davranışın fiziksel ve fiziksel olmayan öğeleri içeren bir değişim süreci olduğunu söylemiştir. Homans (1958) ve Gouldner (1960), sosyal değişim teorisine sosyal psikoloji perspektifinden yaklaşmışlardır. Blau (1964), bireylerin her etkileşimdeki maliyet ve faydaları bilinçli ya da bilinçsiz olarak takip ettiğini belirtmiştir (Cloarec vd., 2022ww). Blau'ya (1964) göre bireyler mevcut ilişkilerini hem beklentileriyle hem de daha önceki veya benzer ilişkileriyle karşılaştırırlar.

Sosyal değişim teorisi, bireylerin karşılık alma motivasyonuyla gerçekleştirdiği gönüllü eylemlere dayanır. Bu teoriye göre, bireyler kendilerine sağlanan kaynaklara karşılık vermeye çalışır. Bu kaynaklar maddi (maaş, yan haklar) veya manevi (takdir, destek) olabilir. İş yerinde, çalışan ile organizasyon arasında bir değişim ilişkisi kurulur; organizasyon çalışanına destek, ücret, tanınma ve gelişim fırsatları sunarken; çalışan da bunun karşılığında bağlılık, motivasyon ve yüksek performans gösterir (Cropanzano vd., 2017).

Psikolojik Sözleşme Teorisi (Psychological Contract Theory)

Rousseau (1998), psikolojik sözleşme teorisini, çalışanın "karşılıklı yükümlülükler konusunda kuruluş tarafından şekillendirilen inancı" olarak tanımlamıştır. Ehrhardt vd. (2011), psikolojik sözleşme teorisini, yeteneklerin teşvikine yönelik insan kaynakları yönetimi uygulamalarına ilişkin çalışanların algılarını değerlendirmek için uygulamıştır. Farndale vd. (2014), psikolojik sözleşme teorisinin yetenek yönetimi bağlamında örgütsel ve bireysel hedefler arasındaki dengeyi anlamaya yardımcı olduğunu öne sürmüştür.

Kaynak Temelli Yaklaşım (Resource Based View)

Kaynak temelli yaklaşım organizasyonun iş stratejilerinin tasarlanması ve uygulanmasında yardımcı olabilecek maddi ve maddi olmayan kaynaklara sahip olması durumunu ifade eder (Barney, 1991; Delery, 1998; Wright vd., 2001). Bu yaklaşıma göre organizasyonların karlılığının nihai belirleyicisi, sahip oldukları üretken kaynak ve kabiliyetlerdir. O halde karlılık derecesi, firmaların sahip olduğu üstün/düşük kaynak ve kabiliyetler ile doğru orantılıdır (Barca ve Esen, 2012).

Organizasyonun rekabet avantajını elde etmesi ve sürdürmesi değerli ve taklit edilmesi zor olan "yetenek" kaynağı aracılığıyla sağlanmaktadır (Barney, 2002). Yetenek yönetimi rekabet avantajı elde etmek için yetenekten elde edilen değeri kullanmaya yardımcı olur (Gannon ve ark., 2015; Lewis ve Heckman, 2006; Martin vd., 2011). Tatoglu vd., (2016), çok uluslu şirketleri ve yerel organizasyonları ve bunların gelişmekte olan pazarlardaki yetenek yönetimi motivasyonlarını karşılaştırmış ve yetenek yönetimi uygulamalarında önemli farklılıklar olduğunu tespit etmişlerdir. Luna-Arocas vd., (2020), teorik çerçeve olarak kaynak temelli yaklaşımı kullanarak yetenek yönetimi ile örgütsel bağlılık arasındaki ilişkiyi ortaya koymuş ve örgütsel bağlılığın etkili yetenek yönetimi uygulamalarına ve iyi bir ücret planına bağlı olduğunu belirtmişlerdir.

İnsan Sermayesi Teorisi (Human Capital Theory)

İnsan sermayesi teorisi, ekonomi disiplininden türemiştir. Teori, ekonomik değer yaratabilecek beceri, bilgi ve özelliklerin toplam stokuna odaklanır. Parnes (1986), insan sermayesi teorisini, "belli bir maliyetle edinilen ve mal ve hizmet üretiminde yararlı oldukları için işgücü piyasasında bir fiyatı olan

insanların üretken yetenekleri" olarak tanımlamıştır. Bu teori, insan kaynakları yönetiminin insan boyutunun geliştirilmesi için güçlü bir gerekçe sağlaması sebebiyle yaygın olarak kullanılmaktadır (Swanson ve Holton III, 2011). Teori, yetenek yönetiminin bireycilik yaklaşımına odaklanmaktadır. Al Ariss vd. (2013), çok uluslu şirketlerde yetenek yönetimini kavramsallaştırmada ve yetenek hareketliliğinin katkısını en üst düzeye çıkarmada insan sermayesi teorisinden faydalanmıştır. Sparrow ve Makram (2015), yetenek yönetiminin değer temelli bir süreç olduğunu açıklamak için, Kabwe ve Okorie (2019) de uluslararası bağlamda yetenek yönetiminin etkinliğini araştırdıkları araştırmalarında insan sermayesi teorisini kullanmışlardır.

Sosyal Sermaye Teorisi (Social Capital Theory)

Sosyal sermaye teorisi, bireylerin sahip olduğu sosyal ağlar, ilişkiler, güven, normlar ve dayanışma gibi toplumsal ilişkilerde var olan kaynakların, o bireyler için sağladığı avantajları açıklar. Bu teori, bireylerin sosyal yapıları aracılığıyla edindikleri değerler ve ilişkilerin, ekonomik veya kültürel sermaye gibi diğer faydalarla birlikte, onların işbirliği, dayanışma ve toplumsal hayattaki başarıları için ne kadar önemli olduğunu vurgulamaktadır. Yetenek yönetimi literatüründe "Sosyal Sermaye Teorisi" çalışanlar arasındaki çeşitli ağlardan elde edilebilecek ve türetilebilecek potansiyeli tanımlamak için kullanılmıştır (Akdere, 2003; Jones, 2008; Collings ve Melahi, 2009; Claussen vd., 2014; McPhail vd., 2016; Crane ve Hartwell, 2019). Teori, aktarılabilir yetenek ve yetenek yönetiminin etkinliği arasındaki ilişkiyi açıklamak için de kullanılmıştır (Collings ve Melahi, 2009). Collings (2014), İnsan Sermayesi Teorisi ile Sosyal Sermaye Teorisinin yetenek yönetiminin farklı yönlerine odaklanıyor olmalarına rağmen, yetenek yönetiminin etkinliğini anlamak aynı anda kullanılmaları gerektiğini öne sürmüştür.

Örgütsel Destek Teorisi (Organisational Support Theory)

Bu teori, algılanan örgütsel destek açısından çalışanlar ve organizasyonlar arasındaki ilişkiye odaklanan bir çerçeve sunar. Örgütsel destek algısı, çalışanın, organizasyonun kendisine değer verdiğini ve refahını önemsediğini hissetmesidir (Eisenberger vd., 1986). Çalışanların, örgütün kendilerine değer verdiğine ve iyi oluşlarına önem verdiğine dair inancını ifade eder. Bu teori, örgütün çalışanlarına karşı gösterdiği tutumların, çalışanların motivasyonunu, bağlılığını ve iş tatminini nasıl etkilediğini açıklamaktadır. Örgütsel destekle hedeflenen çalışanların mutluluğunu ve refahını artırmaktır. Teori, çalışanların kuruluş tarafından desteklendiklerini hissettiklerinde, daha yüksek düzeyde bağlılık ve katılım göstererek karşılığını verme olasılıklarının daha yüksek olduğunu öne sürmektedir (Ahmad ve Yekta, 2010; Baran vd., 2012; Malik ve Noreen, 2015; Kurtessis vd., 2017). Çalışanlar kendilerine destek verildiğini

hissettiklerinde, işin gerekliliklerinin ötesine geçme olasılıkları artar; bu sayede örgütsel bağlılıkları artar ve örgüte olumlu katkıda bulunurlar (Ahmad ve Yekta, 2010; Kurtessis vd., 2017).

Algılanan örgütsel destek, rol stresi, güven ve adaleti azaltmaya, çalışan devrini ve devamsızlığı azaltmaya, çalışanların gelişimini iyileştirmeye ve iletişimi ve etkileşimi geliştirmeye yardımcı olur. Bu nedenle, destekleyici bir ortam yaratmaya, adil muameleye, katkıları takdir etmeye ve büyüme fırsatları sunmaya öncelik veren organizasyonlarda, çalışanların organizasyona fayda ve katma değer sağlama olasılıkları daha yüksektir (Baran vd., 2012; Malik ve Noreen, 2015). Örgütsel destek teorisini yetenek yönetimi bağlamında uygulamak, çalışanların kendilerini değerli hissettikleri, desteklendikleri ve organizasyona en iyi şekilde katkıda bulunmak için motive oldukları bir ortam yaratmaya yardımcı olur (Sadia vd., 2016; Kurtessis vd., 2017).

Yetenek Yönetimi Uygulamaları

Yetenek yönetimi uygulamaları arasında bazı farklılıklar olsa da, organizasyonel perspektiften bakıldığında uygulamalar temelde beş alanda yoğunlaşmaktadır (De Boeck vd., 2017; Schiemann, 2014; Shahi vd., 2020):

- Belirli çalışan gruplarının tanımlanması
- Yeteneğin çekilmesi-cezbedilmesi, işe alımı ve yerleştirme
- Eğitim ve gelişim faaliyetleri
- Doğru kişi doğru zaman doğru pozisyon eşleşmesini sağlamak için uygun altyapının oluşturulması (yetenek havuzu)
- Yetenekleri elde tutmaya yönelik uygulamalar

Bu çalışmada yetenek yönetimi faaliyetlerinin bu beş alanı da kapsayan üç temel uygulama alanı ele alınmıştır. Stahl vd. (2011), yetenek yönetimi sürecini yetenek çekme ve yedekleme planlaması, yetenek geliştirme ve yeteneği elde tutma olarak üç temel faaliyet kapsamında ele almışlardır. Benzer biçimde Chartered Institute of Personnel and Development (CIPD) tarafından da stratejik bir üstünlük sağlamak amacıyla yetenek yönetimi çerçevesinde üç temel uygulama alanı önerilmektedir. Üç aşamalı yetenek yönetimi yaklaşımı literatürde yaygın olarak kabul görmektedir:

- Yeteneği Çekme İşe Alma ve yerleştirme (Talent Attraction/Recruitment, Staffing)
- Yeteneği Geliştirme-Eğitim ve Gelişim (Talent Development-Training and Development, Succession Planning/Talent Pool)
- Yeteneği Elde Tutma (Retention Management)

Yeteneği Çekme (Talent Attraction)

Yeteneğin cezbedilmesi ve organizasyona çekilmesi, yeni yeteneklerin kuruma alınmasını sağlamak için yürütülen işe alım süreçlerini ifade eder (Luna-Arocas vd., 2020). Çalışanlar bir kuruluşun en önemli kaynağı olarak görülmektedir ve bu nedenle yetenekli bireyleri çekmek, seçmek ve elde tutmak, kuruluşların başarıları açısından kritik bir önem taşımaktadır. Yetenek çekimi, yetenek yönetiminin ilk adımı olup, örgütlerin en iyi adayları cezbetme, ilgilerini çekme ve onları kuruma kazandırma süreçlerini kapsar. Öncelikle organizasyonun ihtiyaç duyduğu yeteneklerin özellikleri belirlenmelidir (Bostjancic ve Slana, 2018). Sonraki adım ise işe alım faaliyetidir. Bu, nitelikli başvuru sahiplerinin organizasyondaki doğru pozisyonlara yerleştirilmesi anlamına gelmektedir. Bu bağlamda, kuruluşların uyguladığı işe alım ve seçim stratejileri, örgütün genel yetenek yönetimi politikasının ayrılmaz bir parçasıdır.

Yetenek çekimi yalnızca boş pozisyonların doldurulmasını değil aynı zamanda örgütün gelecekteki liderlik potansiyelini oluşturacak bireylerin bulunmasını da hedeflemektedir. Bazı işe alım stratejileri aktif olarak iş arayan adayları çekmeyi amaçlarken, diğerleri hâlihazırda başka organizasyonlarda çalışan ancak yeni fırsatlara açık olan çalışanları hedeflemektedir. Geleneksel işe alım yöntemleri; istihdam ajanslarının kullanımı, ilanlar, çalışan yönlendirmeleri, kampüs ziyaretleri ve iş fuarlarını içerir (Breaugh, 2008). Geleneksel yöntemlere ek olarak, çevrimiçi işe alım da modern organizasyonlar tarafından yaygın olarak kullanılmaktadır. Çevrimiçi işe alım stratejilerine; sosyal ağ siteleri, çevrimiçi iş ilan panoları ve resmi şirket web sitelerinin kullanımı örnek verilebilir (Bakalo, 2022). İşe alım süreci, örgütsel sonuçlar üzerinde önemli bir etkiye sahiptir. Araştırmalar, nitelik odaklı işe alımın, çalışan bağlılığı, elde tutma oranları ve üretkenlikteki artışla pozitif ilişkili olduğunu göstermektedir (Bakalo, 2022). Adaya kendisinden ne beklendiği ve şirketten ne beklemesi gerektiği konusunda yeterli bilgi verildiğinde, beklentiler ile gerçeklik arasında sağlanan yüksek uyum işyerinde yaşanabilecek hayal kırıklığını önlemektedir (Okoronkwo, 2022). Bu nedenle organizasyonlar, adaylara pozisyonun hem olumlu hem de olumsuz yönlerini açıkça belirtmelidir; bu sayede adaylar, işe alındıkları takdirde neyle karşılaşacakları konusunda gerçekçi beklentilere sahip olurlar.

Yetenek Çekiminde İşveren Markası ve Ücretlendirme Rolü

Cazip bir işveren markasına sahip organizasyonların, nitelikli çalışanları çekme olasılığı daha yüksektir (Jarvi ve Khoreva, 2020). Bir organizasyonun yetenekli çalışanları çekme becerisi, marka imajıyla ilintilidir. Çalışanlarına iyi davranan, psikolojik sözleşmelere saygı gösteren ve çeşitliliği destekleyen şirketler, yüksek performans gösteren çalışanları çekme konusunda daha

avantajlıdır (Gottwald ve Lejskova, 2023). Adaylar, potansiyel işverenleri hakkında kapsamlı bir arka plan araştırması yapmaktadırlar (Gallardo-Gallardo vd., 2015). Potansiyel çalışan, gelecekteki işvereninin çalışan refahına önem verdiğinden ve sorumlu bir kurumsal vatandaş olduğundan emin olmak ister (Luna-Arocas vd., 2020). Bu nedenle firmalar, yetenekli çalışanlar tarafından tercih edilmek için ideal işveren olmaya çalışmalı; kariyer gelişimi fırsatlarını, uzaktan çalışma imkânlarını, sürdürülebilirliğe bağlılıklarını ve çeşitliliği teşvik etmedeki başarılarını vurgulamalıdır (Luna-Arocas vd., 2020). Ayrıca, cazip bir işveren markası, şirketin ürün ve hizmetlerinin müşteriler ve diğer paydaşlar üzerinde nasıl pozitif bir etki yarattığını da göstermelidir.

Yetenekli çalışanları çekmek, aynı zamanda rekabetçi ve ortalamanın üzerinde bir ücret paketi gerektirir (Bostjancic ve Slana, 2018). Yüksek yetenekli çalışanlar, becerilerini geliştirmek için önemli ölçüde zaman harcamışlardır (Gallardo-Gallardo et al., 2015). Bu durum, iş ararken finansal ve finansal olmayan açıdan rekabetçi bir tazminat paketi talep ettikleri anlamına gelir. Ücret paketi; esnek çalışma düzenlemeleri, taşınma kolaylıkları ve işverenin iş görevleri için gerekli kaynakları sağlaması gibi cazip iş özellikleriyle desteklenmelidir (Adeosun ve Ohiani, 2020; Bostjancic ve Slana, 2018). Potansiyel çalışan, çalışabileceği tüm cazip yerler arasında en iyi işvereni seçtiğini hissetmelidir.

Yetenek Çekiminde En İyi Uygulamalar ve Zorluklar

Bulgular, şirketlerin tüm kuşaklardan çalışanları çekmek için çeşitli işe alım stratejileri kullanmaları gerektiğini göstermektedir (Bostjancic ve Slana, 2018; Luna-Arocas vd., 2020). Baby Boomers ve X Kuşağı, istihdam ajansları gibi geleneksel yöntemleri tercih ederken, Y ve Z Kuşağı çalışanlar teknolojiyi merkeze alan işe alım stratejilerini tercih etmektedir (Adeosun ve Ohiani, 2020). Bu nedenle, yetenek yöneticilerinin tüm demografik grupların değerlerini ve motivasyonlarını anlamaları; böylece organizasyonu, tüm kuşakların değerli ve takdir edilmiş hissettiği bir iş yeri olarak konumlandırmaları önemlidir.

Yetenek çekimindeki güncel eğilimler, şirketlerin doğru insanları çekme süreçlerini optimize ettiklerini göstermektedir (Adeosun ve Ohiani, 2020; Bostjancic ve Slana, 2018). Özellikle lokasyona ilişkin kısıtlamalarının kaldırılması, küresel yetenekleri çekmek için kullanılan yeni bir stratejidir (Adeosun ve Ohiani, 2020; Luna-Arocas vd., 2020). Bu uygulama, daha önce erişilemeyen geniş bir aday havuzunun kullanılabilir hale gelmesini sağlamıştır. Bir diğer eğilim, yetenek çekim sürecindeki önyargıların ve engellerin kaldırılmasıdır (Bostjancic ve Slana, 2018). Önyargı, son derece yetkin ve motive bireylerin dışlanmasına neden olabilir. Önyargıların ve kalıplaşmış

yargıların ortadan kaldırılması, daha fazla yetenekli adayın açık pozisyonlara başvurmasını sağlar (Gallardo-Gallardo vd., 2015). Ayrıca, manuel iş yüklerini ortadan kaldıran yeni teknolojilerin benimsenmesi, yetenek çekimini daha verimli hale getirmiştir; çünkü şirketler, yazılımlar aracılığıyla çok sayıda başvuruyu hızlı bir şekilde değerlendirebilmektedir (Bostjancic ve Slana, 2018; Jarvi ve Khoreva, 2020).

Modern organizasyonlarda, işe alım süreçlerinin başarısız olmasına yol açabilecek faktörler arasında zayıf bir işveren markası (Gallardo-Gallardo vd., 2015), zayıf işveren markasının altında ise tek tip yaklaşım ("one-size-fits-all"), ayrımcılık, çeşitlilik eksikliği, çalışan geri bildirimlerinin göz ardı edilmesi ve etik ihlaller yer alır (Bostjancic ve Slana, 2018). Ayrıca, bir pozisyonu çok hızlı doldurma isteği, başarısız işe alımlara neden olabilir. Doğru adayı bulmak zaman alır; sürecin aceleye getirilmesi, kişi-örgüt uyumu gibi kritik unsurların gözden kaçmasına yol açabilir (Bostjancic ve Slana, 2018). Aday gerekli becerilere sahip olsa bile, kültürel uyum eksikliği onun organizasyona uygun olmamasına neden olabilir (Adeosun ve Ohiani, 2020).

Yeteneği Geliştirme (Talent Development)

Yetenek geliştirme, çalışanların mevcut görevlerini ve gelecekte üstlenecekleri rolleri etkili bir şekilde yerine getirebilmeleri için gerekli bilgi, beceri ve davranışlarla donatılması sürecini ifade eder (Deal ve Levenson, 2021). Yetenek geliştirme, örgüt içinde kilit sorumlulukları üstlenme potansiyeline sahip yüksek potansiyelli çalışanlara odaklanır (Garavan vd., 2012). Örgütün amaç ve hedefleri ile çalışan eğitimi birbirine paralel olmalıdır. Bu süreç, kazanılan yetkinliklerin doğrudan değer yaratma sürecine katkıda bulunmasını sağlamalıdır (Almomani vd., 2021). Yetenek geliştirme süreci, çalışan eğitiminde en iyi uygulamaların benimsenmesini gerektirir. Her çalışanın öğrenme yolculuğunda bireysel eğitim ihtiyaçlarının dikkate alınmasını sağlayan kişiselleştirilmiş gelişim planları oluşturulmalıdır (Zairi, 2000). Bu tür kişiselleştirilmiş öğrenme yolları, eğitim materyalleriyle yüksek etkileşim ve gelişmiş yetkinlik düzeyiyle sonuçlanır.

Yaygın Eğitim ve Gelişim Yöntemleri

Eğitim ve gelişim için yaygın olarak kullanılan yaklaşımlar; iş başında eğitim, simülasyon, bilgi ve beceri temelli öğrenme ile deneyimsel öğrenme yöntemleridir. İş başında eğitim, çalışanların örgütteki rollerine ilişkin pratik becerileri öğrenmelerini sağlar. İş başında eğitim özellikle yeni işe alınanlar veya öğrenmeye yatırım yapacak kaynakları sınırlı olan kitleler için uygundur (Griazin vd., 2020). Simülasyon temelli öğrenme, çalışanları gerçek dünyadaki senaryoların bir benzeriyle karşı karşıya getirir. Karmaşık teknolojiler veya

süreçler kullanan sektörler, çalışanın teknik yetkinliğini geliştirmek için simülasyon yönteminden yararlanır (Rekalde vd., 2017). Bilgi temelli eğitim ve gelişim yöntemleri, öğrenenlere teorik ve kavramsal bir anlayış kazandırmayı hedefler. Bu yöntemlere örnek olarak ders anlatımları, grup tartışmaları, seminerler ve konferanslar verilebilir (Aktar, 2023).

Beceri temelli yaklaşım ise çalışanın iş ile ilgili sorunları çözmede belirli becerileri kullanma yeteneğini geliştirmeyi amaçlar. Ayrıca rol yapma atölyeleri, çalışanlara öğrendikleri becerileri pratikte uygulama fırsatı sunar (Griazin vd., 2020). Eğitim programı tasarımcıları, bilgi temelli ve beceri temelli yöntemleri birleştirildiğinde, bilgi temelli yöntem teorik bilgi sağlarken, beceri temelli yöntem bu bilginin uygulamaya geçirilmesini kolaylaştırır (Rekalde vd., 2017).

Yetenek Geliştirmenin Faydaları

Eğitim ve gelişimin hem örgütsel hem de bireysel düzeyde önemli faydaları vardır. Örgütsel düzeyde, yetenek geliştirmenin temel faydalarından biri, beceri uyumsuzluğunun azaltılmasıdır (Deal ve Levenson, 2021). Çalışanın becerileri ile görev gereklilikleri arasındaki yüksek uyum, çalışanların görevlerini etkili şekilde yerine getirmelerini sağlayarak yüksek kaliteli sonuçlar doğurur (Jarvi ve Khoreva, 2020). Çalışanlar gerekli becerilere sahip olduklarında, görevlerini başarıyla yerine getirebileceklerine dair güvenleri artar ve bu da motivasyonlarını güçlendirir.

Yetenek geliştirme, öz-yeterlilik duygusunun artırılmasında ve çalışan motivasyonunun güçlendirilmesinde kritik bir rol oynar (Almomani vd., 2021). Araştırmalar, düşük öz-yeterliliğin hayal kırıklığı ve yüksek işten ayrılma niyetiyle ilişkili olduğunu göstermektedir (Garavan vd., 2012; Okoronkwo, 2022). Eğitim çalışanların beceri setlerini ve yetkinliklerini genişleterek kariyer gelişimi fırsatlarını artırır (Gautam, 2022). Bu sayede çalışan, iş piyasasında daha rekabetçi hale gelir ve işyerinde ek sorumluluklar üstlenebilir. Ayrıca, yetenek geliştirme çalışanların iş yerinde kullanılan sistem ve teknolojileri daha etkin kullanabilmelerini sağlar (Okoronkwo, 2022). Artan yetkinlik, çalışanların problem çözme becerilerini geliştirir ve işte tatmin duygusunu artırır.

Liderlik Gelişimi ve Stratejik Yedekleme

Başarılı şirketler, liderlik gelişimini yetenek yönetiminin merkezine yerleştirir. Bu kapsamda, yalnızca mevcut liderlerin değil, aynı zamanda gelecekte liderlik potansiyeli taşıyan çalışanların da geliştirilmesine önem verilir. Halefiyet planlaması (succession planning), bu süreçte kritik bir rol oynar. Amaç, organizasyonun stratejik pozisyonlarında oluşabilecek boşluklara hızlı ve etkili şekilde yanıt verebilecek yetenekli bireylerin hazır bulunmasını sağlamaktır. Bu tür planlamalar, yalnızca üst düzey yöneticilerle sınırlı değildir;

orta ve alt kademe çalışanlar da potansiyel lider olarak değerlendirilir. Modern organizasyonlar, liderliği bir pozisyon olarak değil, bir yetkinlik ve davranış biçimi olarak ele almaktadır.

Yetenek Tutma (Talent Retention)

Yetenekleri tutma, organizasyonların yüksek potansiyele sahip çalışanları mümkün olan en uzun süre boyunca şirkette tutmak için kullandıkları stratejileri ifade eder. Çalışanlar, örgütün maddi ve maddi olmayan kaynaklarını bir araya getirerek, sürdürülebilir rekabet avantajı elde etmesine yardımcı olacak benzersiz bir değer oluştururlar (Inayat ve Jahanzeb, 2021). Günümüz organizasyonlarında özellikle üst düzey yetenekleri elde tutmak giderek daha karmaşık hale gelmiştir. Bunun başlıca nedenlerinden biri yoğun rekabettir; çünkü bir şirketin en iyi yetenekleri, rakip organizasyonlar tarafından sıklıkla "yetenek avcılığı-headhunting" yöntemiyle işe alınmak istenmektedir (Okoronkwo, 2022). Bu nedenle, organizasyonların yetenekli çalışanları elde tutmak için etkili stratejiler geliştirmeleri gerekmektedir.

Bir diğer önemli zorluk, çalışanların işe alım sürecinde oluşan gerçekçi olmayan beklentileridir. Eğer bu beklentiler işe alım aşamasında net bir şekilde yönetilmezse, çalışanlar organizasyondan memnuniyetsizlik duyabilir ve bu durum işten ayrılma niyetini artırabilir (Inayat ve Jahanzeb, 2021). Yetenek tutma stratejileri genel olarak dört ana başlıkta incelenmektedir:

- Rekabetçi maddi ödüller
- Maddi olmayan faydalar
- Olumlu örgüt kültürü
- Kişisel ve profesyonel büyüme fırsatları

Rekabetçi Maddi Ödüller

Modern organizasyonlar, yetenekli çalışanlarını elde tutmanın yollarından biri olarak rekabetçi maddi ödüller sunmaktadır (Okoronkwo, 2022). Maddi ödüller; maaşlar, ikramiyeler, hisse senedi opsiyonları ve geri ödemeler gibi finansal teşvikleri kapsar (Ott vd., 2018). Maslow'un ihtiyaçlar hiyerarşisine göre bireylerin temel (fizyolojik) ihtiyaçlarını karşılaması, daha yüksek düzeydeki motivasyonel ihtiyaçlarını karşılamadan önce gereklidir. Bu temel ihtiyaçlar arasında gıda, barınma ve giyim gibi öncelikler yer almaktadır. Bu nedenle, organizasyonların en azından çalışanlarının bu gereksinimleri karşılayabilecekleri bir gelir düzeyini sağlamaları gerekir (Okoronkwo, 2022). İyi ücretlendirme planları çalışanı motive eder ve tatmin duygusu vererek çalışanı elde tutmaya yardımcı olur (Misra vd., 2013).

Maddi Olmayan Faydalar

Çalışanlar yalnızca maaş ve ikramiye gibi maddi teşvikler değil, aynı zamanda maddi olmayan faydalar da beklemektedir. Günümüzde organizasyonlar, çalışan bağlılığını ve memnuniyetini artırmak amacıyla çeşitli maddi olmayan ödül sistemleri uygulamaktadır. Bu faydaların başında esnek çalışma düzenleri gelmektedir (Okoronkwo, 2022). Evden çalışma, hibrit modeller veya esnek çalışma saatleri sunmak, çalışanlara iş-yaşam dengesini koruma fırsatı verir. Bu durum, çalışanların hem fiziksel hem de psikolojik sağlığını destekleyerek işte kalma niyetlerini artırır (Gelencser vd., 2023). Bir diğer önemli unsur ise sağlık ve iyi yaşam (wellness) programlarıdır (Gautam, 2022). Çalışanların günlerinin büyük bir kısmını iş yerinde geçirdiği düşünüldüğünde, fiziksel ve ruhsal sağlıklarını koruyacak uygulamalar (örneğin ofis içi spor salonları, sağlıklı yaşam etkinlikleri veya meditasyon programları) çalışan bağlılığını güçlendirmektedir (Garavan vd., 2012). Ayrıca, deneyimsel ödüller (örneğin konser bileti, hafta sonu tatili veya yurtdışı seyahati fırsatları) çalışanlar arasında pozitif duygusal bağlar oluşturur ve organizasyona olan sadakati artırır (Gelencser vd., 2023).

Örgüt Kültürü

Olumlu bir örgüt kültürü, yetenekli çalışanları elde tutmanın temel bileşenlerinden biridir. Araştırmalar, çalışanlara özerklik tanıyan örgüt kültürlerinin daha yüksek düzeyde bağlılık ve kalıcılık sağladığını göstermektedir (Luna-Arocas vd., 2020). Açık iletişim kültürü de çalışanları elde tutmada kritik öneme sahiptir (Garavan vd., 2012). Çalışanlar, fikirlerini ve endişelerini yöneticileriyle özgürce paylaşabildiklerinde, çatışmalar büyümeden çözülür ve bu durum işten ayrılma niyetini azaltır (Jarvi ve Khoreva, 2020). Cinsiyet, ırk, yaş veya engellilik durumu fark etmeksizin herkesin eşit fırsatlara sahip olduğu bir iş ortamı, uzun vadeli bağlılığı güçlendirir (Almomani vd., 2021).

Büyüme ve Gelişim Fırsatları

Çalışanlar kariyerlerinde ilerleme ve kişisel gelişim fırsatları ararlar. Bu nedenle, profesyonel büyümeyi destekleyen organizasyonlar, çalışanlarını daha uzun süre elde tutma eğilimindedir (Jarvi ve Khoreva, 2020). Terfi olanakları, çalışanların çabalarının fark edildiğini ve ödüllendirildiğini gösterir (Garavan vd., 2012). Bu da onların hem kuruma hem de görevlerine olan bağlılıklarını artırır (Luna-Arocas vd., 2020). Ayrıca, uluslararası görevlendirmeler, çalışanların kültürel farkındalıklarını ve küresel becerilerini geliştirmeleri için etkili bir araçtır (Jarvi ve Khoreva, 2020). Bu tür deneyimler, çalışanların ilerleyen dönemlerde yönetici pozisyonlarında yer alma olasılığını artırır. Bununla birlikte, çalışanlara proje veya ekip liderliği rolleri verilmesi de gelişim fırsatlarının bir parçasıdır (Garavan vd., 2012).

Yetenek Tutmanın Faydaları

Yetenek tutmanın başlıca faydaları arasında; düşük iş gücü devir oranı (turnover rate), örgütsel kimlik kazanımı ve bağlılıkta artış, olumlu şirket kültürü ve müşteri ilişkilerinde güçlenme yer alır (Deal ve Levenson, 2021). Yüksek çalışan bağlılığı, kurumsal bilgi birikiminin korunmasını sağlar ve müşteri hizmetlerinde sürekliliği destekler (Garavan vd., 2012). Ayrıca, yüksek düzeyde örgütsel özdeşleşme çalışanların şirketin vizyon ve değerleriyle daha güçlü bir şekilde bütünleşmesini sağlamaktadır (Inayat ve Jahanzeb, 2021). Elde tutulan yetenekli çalışanlar, markanın elçileri haline gelir ve firmanın uzun vadeli başarısına katkı sağlarlar (Gelencser vd., 2023). Yetenekli çalışanların organizasyonda uzun süre kalması, örgütsel verimlilik ve üretkenliği artırır. Dolayısıyla, yetenek tutma yalnızca bir yetenek yönetimi stratejisi değil, aynı zamanda sürdürülebilir rekabet avantajının temel bileşenidir.

KAYNAKLAR

Adeosun, O. T., & Ohiani, A. S. (2020). Attracting and recruiting quality talent: Firm Perspectives. Rajagiri Management Journal, 14(2), 107-120. https://doi.org/10.1108/ramj-05-2020-0016

Aguinis, H., Cascio, W. F., & Ramani, R. S. (2019). Science's reproducibility and replicability crisis: International business is not immune. In Research Methods in International Business (pp. 45-66). Cham: Springer International Publishing.

Aktar, S. (2023). The Effect of Training and Development Methods on Employee Satisfaction and Performance in Commercial Banks. Management Dynamics in the Knowledge Economy, 11(1), 30-47. https://doi.org/10.2478/mdke-2023-0003

Al Ariss, A., Cascio, W. F., & Paauwe, J. (2014). Talent management: Current theories and future research directions. Journal of World Business, 49(2), 173–179.

Almomani, L. M., Obeidat, B. Y., & Sweis, R. (2021). The impact of talent management practices on employees' job satisfaction. International Journal of Business Environment, 1(1), 1. https://doi.org/10.1504/ijbe.2021.10043619

Altman, D. G., & Bland, M. (1997). Statistics notes: units of analysis. Bmj, 314(7098), 1874.

Ashton, C., & Morton, L. (2005). Managing Talent for Competitive Advantage: Taking A Systemic Approach to Talent Management. Strategic HR Review, 4(5), 28–31.

Bakalo, A. (2022). The role of employee recruitment and selection on the organizational performance (Acase Mmizan Aman Town). Academy of Marketing Studies Journal, Suppl.Special Issue 1, 26, 1-7. https://doi.org/15.2826/7826S1006

Barca, M., & Esen, S. (2012). Rekabet Avantajı Sağlama Ve Sürdürmede Stratejik Yaklaşımlar. Social Sciences, 7(2), 89-107. https://doi.org/10.12739/10.12739

Barney, J. B. (2002). Strategic management: From informed conversation to academic discipline. Academy of Management Perspectives, 16(2), 53-57.

Becker, B. E., Huselid, M. A., & Beatty, R. W. (2009). The differentiated workforce: Transforming talent into strategic impact. Harvard Business Press.

Bersin, J. (2007). Enterprise Learning and Talent Management 2007. Retrieved May, 7, 2010.

Blau, P. (1964). Exchange and Power in Social Life. John Wiley & Sons, Inc.

Bostjancic, E., & Slana, Z. (2018). The role of talent management comparing medium-sized and large companies - major challenges in attracting and retaining talented employees. Frontiers in Psychology, 9.

Breaugh, J. A. (2008). Employee recruitment: Current knowledge and important areas for future research. Human Resource Management Review, 18(3), 103-118. https://doi.org/10.1016/j.hrmr.2008.07.003

Byham, w., Smith, G., & Paese, M. 2001 'Grow your own leaders', Pittsburgh: Development Dimensions International

Caplan, J. (2010). The value of talent: Promoting talent management across the organization. Kogan Page Publishers.

Cappelli, P., & Keller, J. R. (2017). The historical context of talent management. The Oxford handbook of talent management, 1.

Cascio, W. F., & Boudreau, J. W. (2016). The search for global competence: From international HR to talent management. Journal of World Business, 51(1), 103-114.

Charan, R., Barton, D., & Carey, D. (2018). Talent wins: The new playbook for putting people first. Harvard Business Press.

Chowanec, G. D., & Newstrom, C. N. (1991). The strategic management of international human resources. Business Quarterly, 56(2), 65-70.

CIPD 2009. 'Annual Survey Report Learning and Development'. London: CIPD.

Cohn, J. M., Khurana, R., & Reeves, L. (2005). Growing talent as if your business depended on it. Harvard business review, 83(10), 62.

Collings, D. G., & Mellahi, K. (2009). Strategic talent management: A review and research agenda. Human Resource Management Review, 19(4), 304–313.

Cropanzano, R., & Mitchell, M. S. (2005). Social exchange theory: An interdisciplinary review. Journal of management, 31(6), 874-900.

Davies, B. (2007). Developing sustainable leadership.

Deal, J. J., & Levenson, A. (2021). Contemporary Talent Management. Routledge. https://doi.org/10.4324/9781003182788

Delery, J. E. (1998). Issues of fit in strategic human resource management: Implications for research. Human resource management review, 8(3), 289-309.

Diener, E., Fujita, F., Tay, L., & Biswas-Diener, R. (2012). Purpose, mood, and pleasure in predicting satisfaction judgments. Social indicators research, 105(3), 333-341.

Dries, N. (2013). The Psychology of Talent Management: A Review and Research Agenda. Human Resource Management Review, 23(4), 272–285.

Duttagupta, R. (2005). Identifying and Managing Your Assets: Talent Management.

Eisenberger, R., Huntington, R., Hutchison, S., & Sowa, D. (1986). Perceived organizational support. Journal of Applied psychology, 71(3), 500.

Ericsson, K. A., Krampe, R. T., & Heizmann, S. (2007, September). Can we create gifted people?. In Ciba Foundation Symposium 178-The Origins and Development of High Ability: The Origins and Development of High Ability: Ciba Foundation Symposium 178 (pp. 222-249). Chichester, UK: John Wiley & Sons, Ltd..

Fegley, S. (2006), 2006 Talent Management Survey Report, SHRM Research, Alexandria, VA.

Festing, M., & Schäfer, L. (2014). Generational challenges to talent management: A framework for talent retention based on the psychological-contract perspective. Journal of World Business, 49(2), 262-271.

Gallardo-Gallardo, E., Nijs, S., Dries, N., & Gallo, P. (2015). Towards an understanding of talent management as a phenomenon-driven field using bibliometric and content analysis. Human Resource Management Review, 25(3), 264–279.

Gannon, J. M., Roper, A., & Doherty, L. (2015). Strategic human resource management: Insights from the international hotel industry. International Journal of Hospitality Management, 47, 65-75.

Garavan, T. N., Carbery, R., & Rock, A. (2012). Mapping talent development: Definition, scope and architecture. European Journal of Training and Development, 36(1), 5-24. https://doi.org/10.1108/03090591211192601

Gelens, J., Hofmans, J., Dries, N., & Pepermans, R. (2014). Talent management and organisational justice: Employee reactions to high potential identification. Human Resource Management Journal, 24(2), 159-175.

Gelencser, M., Szabó-Szentgróti, G., Kőmüves, Z. S., & Hollósy-Vadász, G. (2023). The holistic model of labour retention: The impact of workplace wellbeing factors on employee retention. Administrative Sciences, 13(5), 121. https://doi.org/10.3390/admsci13050121

Gottwald, D., & Lejskova, P. (2023). Job satisfaction and perceived workload in the context of personality typology among subway train drivers. Frontiers in Psychology, 14. https://doi.org/10.3389/fpsyg.2023.1283122

Gouldner, A. W. (1960). The norm of reciprocity: A preliminary statement. American Sociological Review, 25, 161–178.

Heinen, J. S., & O'Neill, C. (2004). Managing talent to maximize performance. Employment relations today, 31(2), 67.

Holton III, E. F., & Swanson, R. A. (2011). Foundations of human resource development.

Homans, G. C. (1958). Social behavior as exchange. American Journal of Sociology, 63(6), 597–606.

Inayat, W., & Jahanzeb, K. M. (2021). A study of job satisfaction and its effect on the performance of employees working in private sector organizations, Peshawar. Education Research International, 2021, 1-9. https://doi.org/10.1155/2021/1751495

Jarvi, K., & Khoreva, V. (2020). The role of talent management in strategic renewal. Employee Relations: The International Journal, 42(1), 75-89. https://doi.org/10.1108/er-02-2018-0064

Kesler, G. C. (2002). Why the leadership bench never gets deeper: Ten insights about executive talent development. People and Strategy, 25(1), 32.

Kurtessis, J. N., Eisenberger, R., Ford, M. T., Buffardi, L. C., Stewart, K. A., & Adis, C. S. (2017). Perceived organizational support: A meta-analytic evaluation of organizational support theory. Journal of management, 43(6), 1854-1884.

Latkovikj, M. T., Popovska, M. B., & Starova, N. (2017). Work locus of control and self-esteem of the unemployed Macedonian young people. WORK.

Lewis, R. E., & Heckman, R. J. (2006). Talent management: A critical review. Human resource management review, 16(2), 139-154.

Lockwood, N. R. (2006). Talent management: Driver for organizational success. HR magazine, 51(6), 1-11.

Luna-Arocas, R., Danvila-Del Valle, I., & Lara, F. J. (2020). Talent management and organizational commitment: The partial mediating role of pay satisfaction. Employee Relations: The International Journal, 42(4), 863-881. https://doi.org/10.1108/er-11-2019-0429

McDonnell, A., Collings, D. G., Mellahi, K., & Schuler, R. (2017). Talent management: a systematic review and future prospects. European Journal of International Management, 11(1), 86-128.

Meyers, M. C. (2020). The neglected role of talent proactivity: Integrating proactive behavior into talent-management theorizing. Human Resource Management Review, 30(2), 100703.

Michaels, E., Handfield-Jones, H., & Axelrod, B. (2001). The war for talent. Harvard Business Press.

Narayanan, A., Rajithakumar, S., & Menon, M. (2019). Talent management and employee retention: An integrative research framework. Human Resource Development Review, 18(2), 228-247.

O'Reilly, C. A., & Pfeffer, J. (2000). Hidden value: How great companies achieve extraordinary results with ordinary people. Harvard Business Press.

Okoronkwo, G. I. (2022). Talent Management and Employee Commitment in Federal Institute of Industrial Research Oshodi, Lagos Nigeria. Journal of Human Resource & Leadership, 6(2), 72–88. https://doi.org/10.53819/81018102t4060

Ott, D. L., Tolentino, J. L., & Michailova, S. (2018). Effective talent retention approaches. Human Resource Management International Digest, 26(7), 16–19.

Parnes, H. S. (1986). Developing Human Capital. Information Series No. 306.

Pascal, C. (2004). Talent management systems: Best practices in technology solutions for recruitment, retention, and workforce planning. Wiley: Canada.

Peterson, C., & Seligman, M. E. P. (2004). Character strengths and virtues: A handbook and classification. New York, NY: Oxford University Press.

Pomaranik, W., & Kludacz-Alessandri, M. (2023). Talent management and job satisfaction of medical personnel in polish healthcare entities. Frontiers in Psychology, 14. https://doi.org/10.3389/fpsyg.2023.1146073

Pruis, E. (2011). The five key principles for talent development. Industrial and commercial training, 43(4), 206-216.

Ready, D. A., & Conger, J. A. (2007). Make your company a talent factory. Harvard business review, 85(6), 68

Rekalde, I., Landeta, J., Albizu, E., & Fernandez-Ferrin, P. (2017). Is executive coaching more effective than other management training and development methods? Management Decision, 55(10), 2149-2162. https://doi.org/10.1108/MD-10-2016-0688

Rousseau, D. M. (1998). The'problem'of the psychological contract considered. Journal of organizational behavior, 665-671.

Schiemann, W. A. (2014). From talent management to talent optimization. Journal of World Business, 49(2), 281–288.

Silzer, R., & Church, A. H. (2009). The pearls and perils of identifying potential. Industrial and organizational psychology, 2(4), 377-412.

Sparrow, P. R., & Makram, H. (2015). What is the value of talent management? Building value-driven processes within a talent management architecture. Human Resource Management Review, 25(3), 249–263.

Stahl, G. K., Björkman, I., Farndale, E., Morris, S. S., Paauwe, J., Stiles, P., ... & Wright, P. (2011). Six principles of effective global talent management. MIT Sloan management review.

Swailes, S., Downs, Y., & Orr, K. (2014). Conceptualising inclusive talent management: Potential, possibilities and practicalities. Human Resource Development International, 17(5), 529-544.

Tansley, C. (2011). What do we mean by the term "talent" in talent management?. Industrial and commercial training, 43(5), 266-274.

Tatoglu, E., Glaister, A. J., & Demirbag, M. (2016). Talent management motives and practices in an emerging market: A comparison between MNEs and local firms. Journal of World Business, 51(2), 278-293.

Thunnissen, M., Boselie, P., & Fruytier, B. (2013). A review of talent management:'infancy or adolescence?'. The international journal of human resource management, 24(9), 1744-1761.

Turner, P. (2017). Talent management and employee engagement. In Talent Management in Healthcare: Exploring How the World's Health Service Organisations Attract, Manage and Develop Talent (pp. 253-283). Cham: Springer International Publishing.

Vaiman, V., Haslberger A., ve Vance C. M. (2015). Recognizing the Important Role of Self-Initiated Expatriates in Effective Global Talent Management. Human Resource Management Review, 25(3): 280-286.

Van Vulpen, E., & Moesker, F. (2002). II. 3. Competency-based Management in. Competency Management in the Public Sector: European Variations on a Theme, 19, 65.

Waheed, S., & Halim Zaim, A. (2015). A model for talent management and career planning. Kuram ve Uygulamada Egitim Bilimleri, 15(5).

Walker, J. W., ve La Rocco, J. M. (2002). Perspectives: Talent Pools: The Best and The Rest. HR. Human Resource Planning, 25(3): 12-14.

Wang, T. K., & Brower, R. (2018). Job satisfaction among federal employees: The role of employee interaction with work environment. Public Personnel Management, 48(1), 3-26.

11. Bölüm

Duygusal Emek ve Öznel İyi Oluş İlişkisi: Kuşadası'nda Görev Yapan Turist Rehberleri Üzerinde Bir Araştırma[1]

Derya BİNBOĞA[2], Hakan ATAY[3]

Giriş

Dünyada turizm sektörü sürekli bir gelişim ve değişim halindedir. Teknolojideki gelişim ve değişim turizm sektöründeki işletmelere belli kolaylıklar sağlasa bile müşteri memnuniyeti noktasında yeterli değildir. İşletmeler müşteri memnuniyetini arttırarak rekabet gücü oluşturabilir, fakat bunu sağlayabilmek için ise hizmet kalitelerini arttırmaları gerekir. Turizm, ülkelerin ekonomileri adına önemli bir kaynak durumundadır. Konumu itibari ile Türkiye önemli bir noktadadır, yüzyıllarca tarihe tanıklık etmesi, içinde barındırdığı tarihi, kültürel zenginliği, doğası ve iklimi nedeniyle de birçok turizm çeşidini içinde barındırmaktadır. Bu özellikleri içinde barındırmasına rağmen istenilen turizm potansiyeline umulan düzeyde sahip değildir. Bu potansiyeli arttırmak için ülke siyasi ve ekonomik politikaların doğru adımlarla uygulanması ve turistlerin memnun ayrılmasının önemi büyüktür. Turistlerin memnun ayrılmasın bir ayağını oluşturan rehberler, turistlerin ilk temas ettikleri kişilerdir. Rehberler turistlerle yüz yüze iletişim halindedir. Turistlerle uzun süren turlara dahil olurlar ve geç saatlere kadar çalışırlar. Bu bağlamda araştırma konumuzu da oluşturan turist rehberlerinin ve turizmcilerin gösterdikleri emek çok önemlidir. Hizmet sektörünün gelişimi ile birlikte artan rekabet, turistleri işletme açısından odak noktası haline getirmiştir.

Hizmet sunumu ülkeye adım attığı anda ilk olarak rehber tarafından gerçekleştirilmekte ve ilk turist rehberiyle karşılaşılmaktadır. Rehber hem ülkenin temsilcisi, hem de bağlı bulunduğu acentenin temsilcisi konumundadır. Turist beraber zaman geçirdiği rehbere güvenmektedir. Turist rehberinin bilgi, beceri ve davranış özellikleri sunduğu hizmetin önemli parçalarıdır.

---

[1] Bu çalışma, Aydın Adnan Menderes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü bünyesinde tamamlanmış olan yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

[2] Bilim Uzmanı,deryabinboga22@gmail.com, 0009-0009-1000-4244

[3] Doç. Dr., Aydın Adnan Menderes Üniversitesi, hakanatay@gmail.com, 0000-0003-4080-8250

Seyahat acentaları, beraber çalıştıkları turist rehberlerinden önceden belirlenmiş, örgütsel davranış kurallarını uymalarını ve çalıştıkları iş ortamında duygusal emek duygu gösterimlerini sergilemelerini bekler.

Hizmet sektöründe müşteri odaklı olan bir yaklaşımın mevcudiyetinden dolayı gelen turistlerin almış oldukları hizmetlerden memnun olmaları önemli bir noktayı oluşturur ve bu durumda rehberlerin duygularını kullanma ya da düzenlemeleri önem arz eder.

Bu çalışmada ele alınan bir diğer kavram öznel iyi oluş kavramıdır. Diener'e göre (1984) öznel iyi oluş kişinin içinde bulunduğu olumsuz ve olumlu duygulara ve aynı zamanda hayattan aldığı doyuma dair yapabildiği öznel ve bilişsel bir tür değerlendirmedir. Öznel iyi oluş, olumsuz duygu, olumlu duygu ve de yaşam doyumu faktörlerinden oluşur ve kişinin yaşama ilişkin bilişsel, duygusal değerlendirmesi şeklinde kabul edilir.

Duygusal Emek ve Öznel İyi Oluş

Duygusal Emek

Yüksel (2014)'e göre emek, ilk defa Sanayi Devriminden sonraki süreçte ortaya çıkmış olan, işçilerin yaptıkları işlerde harcamış oldukları sürenin maddi ve manevi noktadaki karşılığıdır. Duygusal emek kavramından ilk olarak Hochschild(1983) bahsetmiştir. Hochschild (1983) "duygusal emek" kavramı Yönetilen Kalp: İnsan Duygularının Ticarileştirilmesi (The Managed Heart: Commercialization Of Human Feeling) isimli kitapta bahsedilmiştir. Hochschild (1983), insanların duygularını kontrol etmeleri üzerinde durmuş ve duyguların bir ticaret karşılığı alınıp satılabilen bir yapıya sahip olduğunu savunmuştur.

Diefendorff &Gosserand (2003)'e göre duygusal emek ise, duyguların yönetimini iş ortamında gösterebilmektir. Hochschild (2003)'e göre sekreter, şirketini neşeli ve güvenilir bir ortama hazırlar, garson, keyifli bir yemek sunar, tur rehberi ya da otel görevlisi ise müşteriyi hoş karşılama ile görevlidir. Duygusal emek olumlu bir ifadedir ve müşteri mutsuz bir çalışan, somurtkan bir garson ile karşılaşmak istemez.

Hochschild (1983), duygusal emeğin beden ve yüz ifadeleri ile dış çevreye karşı sergilenmiş olduğunu ortaya koymuştur. Rafaeli & Sutton (1987) ise iş görenlerin konuşma ve ses tonlarını da kullandıklarını belirtmiştir. Kart (2011) "Duygusal emek", işgörenler tarafından, derindeki duygunun veya yüzeydeki duygunun sunulması ile başarılmaktadır.

Hochschild (1983), duygusal emek davranışını iki boyutta incelemiştir: yüzeysel davranış (gerçek olmayan davranışlar) ve derinlemesine davranış (iç hisleri ortaya çıkarmak). Ashforth & Humphrey (1993) duygusal emeği ifade

ederken, hislerin içsel yönetiminden daha çok gözlenebilir davranışlar olduğunu belirtmiştir. Bu iki davranış biçimin belirli bir süre tekrarlandığında alışkanlık haline dönüştüğünün vurgusunu yapmıştır.

Ashforth & Humphrey (1993), çalışmalarında duygusal emeğin boyutlarından olan samimi davranıştan da bahsetmiştir. Yüzeysel davranış biçiminin, kişilerde zihinsel ve duygusal uyumsuzlukların oluşmasına neden olabilmektedir. Derinlemesine davranış da ise kişilerin kendilerine yabancılaşması duygusu oluşabilmektedir. Morris & Feldman'ın duygusal emeği olumsuz ve de olumlu yönleri ile ele almıştır ve duygusal emeğin dört boyutu olduğunu savunmuştur: Duygusal Gösterim Sıklığı, Duygusal Gösterim Süresi, Yoğunluğu, Sergilenen Duyguların Çeşitliliği ve Duygusal Uyumsuzluk. Morris & Feldman (1996), duygusal emek gösterimi kısa olduğu durumlarda, çalışanların öğrenme süreci kolaydır ve duygusal gösterim kolaylıkla öğretilebilmektedir. Uzun süren duygusal gösterimlerde duygusal emek seviyesi artmakta ve bu durum ise çalışanları etkileyebilmektedir (Morris & Feldman, 1996).

Duygusal emek, çalışanların kendilerini ifade biçimine göre Yüzeysel Davranışlar, Derinlemesine Davranışlar ve Samimi Davranışlar şeklinde stratejiler barındırır. Köksel (2009)'e göre yüzeysel davranışın temelinde var olan şey, bireyin o andaki gerçek duygularını değiştirmesi ve kurala uygun hareket etmesidir. Hochshild (2003)'e göre bireyin gerçek duyguları ile gösterdiği duyguların farklılaşmasına yüzeysel davranış biçimi denilmektedir. Basım & Begenirbaş (2012), derinlemesine davranış biçimini ise, his ya da duygusal tepkiler var olduğu gibi meydana çıkmaktadır şeklinde tanımlamaktadır.

Samimi davranış biçimi, işletmelerin istediği duygu durumu ile bireyin hissettiği duygunun uyumlu olması durumudur (Chu & Murrman, 2006: 1182). Gerçek duygular olsa dahi bu davranış biçiminde de az da olsa duygusal emek sarf edilmektedir (Köksel, 2009: 35).

Duygusal emek, hem olumlu hem de olumsuz sonuçlar yaratmaktadır. Olumlu sonuçlar neticesinde örgütte çalışanların gerekli olan duyguları sergilemesi sonucu, örgüt için müşteri memnuniyeti ve sürdürülebilirlik oluşurken, çalışanlar için ise almış oldukları terfi ve getirisi olarak gelirdeki artış, ekonomik faydalar sayılabilmektedir (Oral & Köse, 2011: 473).

Olumsuz sonuçlar açısından bakıldığında bu durum ise uzun süre sahte duyguların sergilenmesine bireylerin kendi hislerinin kaybolmasına sebep olmaktadır (Hochschild, 2003: 187). Pugliesi (1999)'e göre çalışanların kendi duygularını bastırarak, başka duyguları gösterme eğilimi için harcadıkları çaba, bireyde stresi arttırdığı ve iş tatminsizliğine yol açtığını ifade etmektedir.

Erickson & Ritter (2001), öfkenin bastırılması sonunda ise bireylerde tükenmişlik hissinin arttığını aktarmaktadırlar. Hochschild'in (2003), uçuş mürettebatları üzerinde yapmış olduğu çalışmada, duygusal emeğin olumsuz çıktıları sonucunda, aşırı alkol tüketimi, uyuşturucu kullanımı, işe gelmeme ve cinsel bozukluğun oluşmasına neden olabilmektedir (Pala, 2008: 41).

Öznel İyi Oluş

Varoluştan bu yana insanlar mutluluğu anlamaya, tanımlamaya ve mutluluğu yakalamaya çalışmışlardır. Filozoflar mutluluk kavramını tanımlanmaya çalışmış ve mutluluğu bireyin eylemlerinin en üst motivasyon kaynağı şeklinde açıklamışlardır. Ünlü filozof Aristoteles'e göre, kişiyi huzura ve mutluluğa götüren şey erdemdir ve erdemli bir hayat sürebilmektir. Diener & Diener (1996) mutluluk kavramının, felsefede olduğu kadar, psikoloji ve sosyal bilimlerin de konusu olduğunu belirtmişlerdir. Psikologlarla sosyal bilimciler sıkıntılar, sorunlar ve mutsuzluğun üstünde durmuşlardır, öznel iyi olma faktörlerini ise ihmal etmişlerdir. İhmal edilen bu kavramlar "Mutluluk mutsuzluğun tersidir, acının yokluğu hazdır" ifadesi ile 1970 yıllarından itibaren eleştirilmeye başlanmıştır (Yetim, 2001: 133).

Diener (1984)'e göre İngilizcede "subjective well-being" olarak geçen "öznel iyi oluş" kavramı, kişinin olumsuz ve olumlu duygulara ve aynı zamanda hayattan almış olduğu doyuma, yapabildiği bilişsel ve öznel bir değerlendirmedir. Diener (1994)'e göre, öznel iyi oluşun 3 ögesi vardır: Öznel iyi oluş, özneldir ve de kişinin yaşantısı içinde yer alır. Pozitif ölçümleri içerir. Öznel iyi oluş, bir hayat etki alanının tek bir alanından çok hayatının bütün yönlerinin genel değerlendirmesini kapsar. Öznel iyi oluşu düşük seviyedeki bireyler ve mutsuz insanlar, hayatlarındaki koşulların pek çoğunu zararlı veya hedeflerini engelleyici şekilde değerlendiren bireylerdir. Diener (1984), olumlu hislerin, olumsuz hislere nazaran daha fazla olması, hayattan zevk almanın bir ifadesidir şeklinde belirmiştir.

Öznel iyi oluşu anlatan kuramlar; sabit nokta kuramı, uyum kuramı, erek kuramı, etkinlik kuramı, yargı kuramı, yukarıdan aşağıya- aşağıdan yukarıya kuramı şeklinde sıralanmaktadırlar. Sabit Nokta Kuramı'na göre, bireylerin mutluluk düzeyleri geniş bir zaman diliminde izlendiğimden seviyelerinin bir kararlılık taşıdığı iddia edilir.

Mutluluk verecek düzeydeki kararlılığın ise genetik özelliklerden kaynaklanmış olduğu ifade edilir (Eryılmaz, 2014). Diener (1984), uyum kuramında bireyler, olaylar ilk karşılaştıkları zaman, olayların iyi veya kötü olmasına bağlı şekilde mutsuz veya mutlu olabilmektedirler. Fakat süreç

içerisinde bireyler bu olaylara uyum gösterdikçe yaşadıkları his yoğunlukları etkisini kaybedecek ya da azalacaktır.

Erek Kuramı, öznel iyi oluşun bir diğer kuramıdır (Diener, Suh, & Lucas, 1999). Wilson (1960), bu kuramda bireylerin gereksinimlerinin karşılandığında tatmin ve hedeflerine ulaşmasının mutluluk ile sonuçlandığı, hedeflere ulaşamama ve gereksinimlerin karşılanamadığı durumlardaysa kişilerde mutsuzluk oluştuğunu belirtmiştir.

Eryılmaz (2014), bu kuramı açıklama için Maslow'un ihtiyaçlar hiyerarşisi ve ihtiyaçları karşılama sonucunda ise öznel iyi oluş seviyesinin yükselmesi doğru bir örnek olacağını belirtmiştir. Etkinlik Kuramı'nda mutluluk, kişinin hedeflerine ulaşabilme yönünde yaptıklarında aldığı haz şeklinde açıklanmaktadır. Aristoteles, mutluluğun zevk alarak yapılan eylemlerden ortaya çıktığını belirtmiş ve etkinlik kuramına göre mutluluğun sonuçlardan ziyade süreç içindeki etkinliklerdeki hazza dayandığını savunmuştur (Reisoğlu, 2017).

Diener (1984), yukarıdan aşağı kuramının, mutluluğun, genetik faktörlerin, bu faktörlerin etkisiyle birlikte yaşantılar sonucu şekillenen kişilik özelliklerinin ve bireyin bilişsel süreçlerinin bir ürünü olduğu aktarılmaktadır.

Brief, Butcher, & George (1993), genetik faktörlerin öznel iyi oluşun toplam varyansının %40-%50'sini açıkladığını tespit etmişlerdir. Aşağıdan yukarıya kuram ise, Wilson (1967)'e göre bireyin temel ve evrensel ihtiyaçları vardır ve bireyin, bireyin sahip oldukları yaşam koşulları bu ihtiyaçları karşılaya yeterse, birey mutlu olur, şeklindeki ifade etmektedir. Bu görüşte mutlu bir hayat, sadece mutlu anların birikimi demektir. Eraslan (2000), yukarıdan aşağı kuramı öznel iyi oluşu kişilik özelliklerine vurgu yaparak açıklarken, aşağıdan yukarıya kuramı ise mutluluk veren yaşantıların çok olması ile açıklamaktadır.

Öznel iyi oluş boyut olarak 3 boyutta incelenmiştir: Olumlu duygulanım, Olumsuz duygulanım ve Yaşam doyumu (Aykaç, 2016). Ryff (1995), iyi oluşu 6 boyuttan oluştuğunu savunur ve bu boyutların; kendini kabul, diğer insanlarla pozitif ilişkiler, otonomi, çevresel kontrol, yaşam amacı ve kişisel gelişimden oluştuğunu ifade eder.

Araştırma Yöntemi

Araştırma evreni Aydın turist rehberler odasına (ATRO) bağlı ve aktif olarak görev yapan turist rehberlerini oluşturmaktadır. Araştırmanın yapıldığı 2018 yılında ATRO'ya kayıtlı 534 faal turist rehberi bulunmaktadır. Örneklem sayısı belirlenirken, kolayda örnekleme yöntemi uygulanmıştır.

Kolayda örnekleme seçilmesinin nedeni ise zaman ve maliyet açısından en uygun olan yöntem olmasıdır. Örneklem büyüklüğü hesaplanırken güven düzeyi

%95 olarak, güven aralığı ise 5 olarak dikkate alınmıştır. Verilerin toplanma sürecinde turist rehberlerine anketleri elektronik ortamda gönderilmiştir ve üye oldukları odanın elektronik ortamında doldurması sağlanmıştır. Bu aşamada anketlerden elektronik ortamda geri dönüş sayısı 51 olurken, 309 adet anket ise rehberler ile birebir iletişim sağlanarak elden doldurtulmuştur. Böylelikle analiz edilen toplam anket sayısı 360 adete ulaşmıştır. Bu çalışmada kullanılan anket, duygusal emek ölçeği ve öznel iyi oluş ölçeği ve demografik değişkenler olmak üzere üç bölümden oluşmaktadır.

Bu çalışmada anket tekniği kullanılmıştır. Anket tekniği kullanılmasının, zaman ve maliyet açısından avantaj sağlamaktadır. Anket dağıtma ve toplama 2018 yılının Nisan- Ağustos ayları arasında yapılmıştır. Anketlerin dağılımı, bir kısmı Aydın'a bağlı Kuşadası Rehberler Odası tarafından mail yoluyla gönderilmiştir. Geri dönüş olarak internetten 51 adet anket formuna ulaşılmıştır. Geriye kalan 309 adet anket ise elden turist rehberleriyle birebir iletişimde doldurulmuştur. Araştırmada SPSS 18 (Statistical Package For Social Sciences) paket programı kullanılmıştır. Bu araştırma sonuçlarının değerlendirmesinde, ikili grupların istatistik sonuçlarını test edebilmek Whitney U testi uygulanıştır. Çoklu grupların ortalaması için öncelikle normallik testi yapılmış, değerler normal dağılmadığı için, Kruskal Wallis testi ve aralarındaki ilişkiyi saptamak için Korelasyon analizleri yapılmıştır. Korelasyon testinde, değişkenler arasındaki ilişkiyi test etmek için Pearson Korelasyon Testi uygulanmıştır. Korelasyon analizi iki ya da daha fazla değişkeni inceler ve aralarında ilişki olup olmadığını ve ilişki varsa yönünü ve gücünü belirlemek amacıyla kullanılmıştır.

Bulgular

Çalışma kapsamında bireylerin cinsiyetlerine göre dağılımında kadınlar %45,3'ünü (163), erkekler %54, 7sini (197) oluşturur. Bireylerin yaşlarına göre dağılımında, 18-25 , %19, 4, 26-35 yaş, %58, 9, 35-45 yaş, %14, 2, 46 ve üst, %7, 5'ini oluşturur. Bireylerin eğitim durumları ele alındığında, Önlisans, %4, 2 sini, Lisans, %86, 4'ünü, Lisansüstü, %34'ünü oluşturmaktadır.

Çalışma kapsamında bireylerin medeni durumuna göre dağılımda; Evli %38, 30'unu, Bekar %61, 7'sini oluşturmaktadır. Bireylerin gelir düzeyine göre dağılımda; 1000 ve alt, %1, 1 ini, 1001, 1500 , %0, 6 sını, 1501-2000, %9, 2'sini, 2001-2499, %14, 7 sini, 2500 ve üzeri, %74, 40'ını oluşturur. Bireylerin mesleki tecrübelerine göre dağılımında; 1-5 yıl; %56, 9, 6-10 yıl; %23, 30, 11 ve üzeri ; %19, 70'ini oluşturur. Bağlı bulunulan acentaya göre dağılımda ise,%26,4 acentaya bağlı çalışan, %73,6 ise serbest olarak çalışmaktadır.

Çizelge 1: Demografi Özellikleri

CİNSİYET		Frekans	%
	Kadın	163	45, 3
	Erkek	197	54, 7
	Toplam	360	100, 0
YAŞ		Frekans	%
	18-25	70	19, 4
	26-35	212	58, 9
	36-45	51	14, 2
	46 ve üst	27	7, 5
	Toplam	360	100, 0
EĞİTİM		Frekans	%
	Ön Lisans	15	4, 2
	Lisans	311	86, 4
	Lisansüstü	34	9, 4
	Toplam	360	100, 0
MEDENİ DURUM		Frekans	%
	Evli	138	38, 3
	Bekar	222	61, 7
	Toplam	360	100, 0
GELİR DÜZEYİ		Frekans	%
	1000 ve alt	4	1, 1
	1001-1500	2	, 6
	1501-2000	33	9, 2
	2001-2499	53	14, 7
	2500 ve üzeri	268	74, 4
	Toplam	360	100, 0
ÇALIŞMA SÜRESİ		Frekans	%
	1-6	205	56, 9
	6-11	84	23, 3
	11 ve üzeri	71	19, 7
	Toplam	360	100, 0
BAĞLI BULUNULAN ACENTA		Frekans	%
	Evet	95	26,4
	Hayır	265	73,6
	Toplam	360	100,00

Çizelge 2. : Bireylerin Öznel İyi Oluş Düzeyleri İle Duygusal Emek Düzeyleri Alt Boyutları Arasındaki ilişkiye Yönelik Korelasyon Analizi

Öznel iyi oluş	Yüzeysel duygular	Derinlemesine duygular	Samimi duygular
Pearson korelasyon	-, 085	-, 041	, 294
p	, 109	, 440	, 000
N	360	360	360

H-15a: Bireylerin öznel iyi oluş düzeyleri ile yüzeysel duygular arasında anlamlı ilişki yoktur (p>0, 01).
H-15b: Bireylerin öznel iyi oluş düzeyleri ile derinlemesine duygular arasında anlamlı ilişki yoktur (p>0, 01).
H-15c: Bireylerin öznel iyi oluş düzeyleri ile samimi duygular arasında pozitif yönde kuvvetsiz bir ilişki vardır (p<0, 05).

Hipotez Analizi; H-15a, H-15b hipotezleri red olup, H-15c hipotezi kabul edilmiştir. Bu bulgulara göre bireylerin öznel iyi oluş düzeyleri ile yüzeysel ve derinlemesine duygular arasında istatistiksel açıdan anlamlı bir ilişki görülmemektedir. Diğer yandan öznel iyi oluş düzeyi bireylerin samimi duygular göstermelerinde zayıf da olsa etkili olmaktadır.

Sonuç ve Öneriler

Elde edilen verilere göre, araştırmaya katılan turist rehberlerinin cinsiyetlerine göre dağılımında kadınlar %45,3'ünü (163), erkekler %54,7' sini (197) oluşturduğu görülmektedir. Araştırmaya katılan bireylerin çoğunluğunun, bekar (%61,7), lisans, (%86,4), 26-35 yaş (%58,9), gelir durumu, 2500 ve üzeri (%74,40), acenta'ya göre dağılımında; 1-5 yıl; (%56,9), %73,6'sında acentaya bağlı çalışmadığı görülmüştür.

Araştırma bulgularına göre, duygusal emekle öznel iyi oluş düzeyleri arasında ilişki yoktur. Öznel iyi oluş düzeyleri ile yüzeysel duygular, derinlemesine duygular arasında anlamlı bir ilişki yoktur. Fakat öznel iyi oluş düzeyleri ile samimi duygular arasında pozitif yönde kuvvetsiz bir ilişki vardır. Buna göre samimi davranış sergileyen turist rehberlerinin sergiledikleri davranış ile öznel iyi oluş düzeylerini çok azda olsa etkilenmektedir.

Cinsiyet değişkenine bakıldığında; kadın bireyler erkek bireylere göre daha fazla yüzeysel duygu seviyesine sahiptir. Erkek bireyler kadın bireylere göre daha fazla samimi duygu seviyesine sahiptir. Bireylerin cinsiyetleri ile öznel iyi oluş düzeyleri arasında anlamlı farklılık yoktur.

Yaş değişkeninde ise; 36-45 yaş grubu ile 18-25 yaş grubunun duygusal emek düzeyleri diğer yaş gruplarına göre daha yüksektir. Öznel iyi oluşta bireylerin öznel iyi oluş düzeyleri ile yaş grupları arasında anlamlı farklılık vardır. 18-25 ve 36-45 yaş grubunun öznel iyi oluş düzeyleri diğer yaş gruplarına göre daha yüksektir.

Eğitim Durumu incelendiğinde; lisans eğitimi seviyesindeki bireylerin derinlemesine duygu düzeyleri, diğer eğitim seviyelerine göre daha yüksektir. Lisansüstü eğitim seviyesine sahip olan bireylerin öznel iyi oluş duygu seviyeleri diğer eğitim gruplarına göre yüksektir.

Medeni Durum açısından; evli bireylerin duygusal emek düzeyleri bekar bireylere göre daha yüksektir. Yüzeysel duygu düzeyleri bekar bireylere göre daha yüksektir. Öznel iyi oluşta medeni durum ile anlamlı bir farklılaşma söz konusu değildir.

Gelir Seviyesi farklılıklarında; 1501-2000 gelir seviyesindeki bireylerin duygusal emek düzeyi seviyesi diğerlerinden yüksektir. 1000 ve altı gelir

seviyesine sahip olan bireylerin öznel iyi oluş düzeyleri seviyeleri diğerlerine göre yüksektir.

Çalışma Süreleri konusunda; duygusal emekte bir değişim olmazken, öznel iyi oluşta 6-10 yıl arasında çalışanların öznel iyi oluş düzeyleri yüksek çıkmaktadır.

Son olarak acentaya bağlılık durumuna bakıldığında; acentaya bağlı olanların duygusal emek düzeyleri yüksektir. Acentaya bağlı olmayanlar samimi duygu gösteriminde bulunabilmektedirler. Öznel iyi oluşta ise acentaya bağlı olmayan bireylerin öznel iyi oluş düzeyleri daha yüksektir.

Öneriler

Turist Rehberlerine Öneriler;

Rehberler bu mesleği seçerken mesleğin gerektirdiği duygu gösterimlerini yapabilme durumuna göre bu mesleği seçmeleri gerekmektedir. Turist rehberlerinin duygu, istek, ihtiyaçları karşılayabilme ve duygularını o yönde yönetebilme yetisine sahip olması için eğitim programlarına dahil olmaları gerekmektedir.

Acenta Yöneticilerine Öneriler;

Seyahat acentaları bir örgüttür ve bu örgüt rehberleri ile sağlıklı bir iletişim kurmalı, rehberleri daha kucaklayıcı tavırlar yansıtmalıdır. Duygusal tükenmeyi azaltacak önlemler alınmalı ve ruhsal danışmalık birimlerinin kurulması turist rehberliği odası tarafından yapılmalıdır.

Gelecekteki Araştırmacılara Öneriler;

Bu çalışmada Aydın/Kuşadası ilçesi çalışma bölgesi olarak seçilmiş olması bir sınırlılık oluşturmaktadır. Özellikle Ege bölgesi ve İstanbul'da turistlerin daha yoğun olduğu destinasyon bölgelerinde bu çalışma yapılmalıdır. Yeni bir çalışmada öznel iyi oluş, tükenmişlik ve işe yabancılaşma gibi kavramlar ilişkileri incelenebilir. Görüşme ve Mülakat teknikleri kullanılabilir.

KAYNAKÇA

Ashforth, B. E. & Humphrey, R. H. (1993). Emotional labor in service roles: The influence of identity. *The Academy of Management Review*, 18 (1), 88.

Aykaç, F. (2016). Mobbing, öznel iyi oluş ve mesleki doyum: psikolojik danışmanlar üzerinde bir çalışma (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Tokat.

Basım, H. N. & Beğenirbaş, M. (2012). Çalışma Yaşamında Duygusal Emek: Bir Ölçek Uyarlama Çalışması. *Yönetim ve Ekonomi Dergisi*, 19 (1), 77-90.

Brief, A. P., Butcher, A. H. & George, J. M. et al. (1993). Integrating bottom-up and top-down theories of subjective well-being: The case of health. *Journal of Personality and Social Psychology*, 64, 646–653.

Chu, K. H. & Murrmann, S. K. (2006). Development and Validation of the Emotional Labor Scale. *Tourism Management*, 27, 1181-1191.

Diefendorff, J. M. & Gosserand, R. H. (2003). Understanding the Emotional Labor Process: A Control Theory Perspective. *Journal of Organizational Behavior*, 24 (8), 945-959.

Diener, E. (1984). Subjective well-being. *Psychological Bulletin*, 95, 542–575.

Diener, E. (1994). Assessing Subjective Well-Being: Progress and Opportunities. *Social Indicators Research*, 31, 103-157.

Diener, E. & Diener, C. (1996). Most People Are Happy. *Psychological Science*, 7 (3), 181–185.

Diener, E., Suh, E. M. & Lucas, R. E. et al. (1999). Subjective well-being: Three decades of progress. *Psychological Bulletin*, 125 (2), 276–302.

Eraslan, B. (2000). *Yaşam doyumları farklı ilköğretim öğretmenlerinin stresle başa çıkma stratejilerinin bazı değişkenlere göre incelenmesi*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Hacettepe Üniversitesi, Ankara.

Erickson, R. J. & Ritter, C. (2001). Emotional labor, burnout, and inauthenticity: Does gender matter? *Social Psychology Quarterly*, 64 (2), 146-163.

Eryılmaz, A. (2014). *Mutluluğun başucu kitabı*. Ankara: Nobel Akademi.

Hochschild, A. (1983). *The Managed Hearth: Commercialization of Human Feeling*. Berkeley: University of California Press.

Hochschild, A. (2003). *The Managed Hearth: Commercialization of Human Feeling* (20. Baskı). California: University Of California Press.

Kart, E. (2011). Bir Duygu Yönetimi Süreci Olarak Duygusal Emeğin Çalışanlar Üzerindeki Etkisi. *Çalışma ve Toplum*, 3, 215-230.

Köksel, L. (2009). *İş Yaşamında Duygusal Emek ve Ampirik Bir Çalışma*. (Yüksek Lisans Tezi). Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Manisa.

Morris, J. A. & Feldman, D. C. (1996). The Dimensions, Antecedents and Consequences of Emotional Labor. *Academy of Management Review*, 21 (4), 986-1010.

Oral, L. & Köse, S. (2011). Hekimlerin Duygusal Emek Kullanımı ile İş Doyumu ve Tükenmişlik Düzeyleri Arasındaki İlişkiler Üzerine Bir Araştırma. *Süleyman Demirel Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 16 (2), 463-492.

Pala, T. (2008). *Turizm İşletmelerinde Çalışanların Duygusal Emek Düzeyi ve Boyutları*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Mersin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Mersin.

Pugliesi, K. (1999). The Consequences of Emotional Labor: Effects on Work Stres, Job Satisfaction and Well-Being. *Motivation and Emotion*, 23 (2), 125-154.

Rafaeli, A. & Sutton, R. (1987). Expression of Emotion as Part of the Work Role. *Academy of Management Review*, 12 (1), 23-3.

Reisoğlu, S. (2017). Üniversite Öğrencilerinin Öznel İyi Oluşlarını Yordamada Beş Faktör Kişilik Özellikleri, Mizah Tarzları ve Duygusal Zekânın Rolü/The Role of University Students'Five Factor Personality Traits, Humor Styles, and Emotional Intelligence on Their Interpretation of Subjective Well-Being. *Journal of History Culture and Art Research*, 6 (4), 888-912.

Ryff, C. D. (1995). Psychological Well-Being in Adult Life. *Current Directions in Psychological Science*, 4, 99-104.

Wilson, W. (1960). Extent of Assumed Correlation Between Attitudes of Students and of Their Parents. *Journal of Social Psychology*, 52, 269–275.

Wilson, W. (1967). CarreIates of Avawed Happiness. *Psychological Bullletin*, 67, 294-306.

Yetim, Ü. (2001). *Toplumdan Bireye Mutluluk Resimleri*. İstanbul: Bağlam Yayınları.

Yüksel, H. (2014). Emek Kavramının Ortaya Çıkışında Rol Oynayan Tarihi Dönüm Noktalarının Süreç Merkezli Değerlendirilmesi. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 19 (2), 257-273.

12. Bölüm

Osmanlı Devleti'nde Zamanın ve Mekânın Canlı Tanığı Seyahatnâmeler

Metin SEYYAR[1]

Giriş

Seyahatnâme kelime bileşimi olarak Arapçada *siyâhat* olarak bilinen seyâhat kelimesi "gezmek, gezi" ile Farsçadaki *nâme* (risâle, mektup) kelimelerinden oluşmaktadır. Gezi mektubu, gezi eseri mânasına gelen seyâhat-nâme, Fars edebiyatında *sefer-nâme* Arap edebiyatında ise bu kelime *rihle* adı kullanılmaktadır.[2]

Osmanlı Devleti bulunduğu coğrafyanın kültürel çeşitliliği sebebiyle her dönem batılı seyyahların ilgisini çekmiştir. Gezginler, diplomatlar, tüccarlar, doğa bilimciler ve eczacılar özellikle İstanbul'a dair gözlemlerini, yaşadıkları anılarını, elçilik raporları, hatıralar, günlükler ve mektuplar aracılığı ile aktarmışlardır. Bu alanda birinci elden kaynak hüviyeti taşıyan bu seyahatnameler, İmparatorluğa gelen kişilerin yazılarında dönemin siyasi, ekonomik ve toplumsal olayları hakkında önemli bilgiler vermiştir.

Yabancı seyyahlar; gezdikleri yerlerin coğrafyasını, şehirlerini, halkını, geleneklerini, ekonomisini ve siyasetini gözlemleyip yazıya dökmüşlerdir. Bu eserler tarihçiler için çok değerli kaynaklardır. Seyahatnâmeler, "ilk örneklerinden itibaren manzaralar, insanlar ve onlara özgü kıyafetler, dergâhlar, kahvehâneler, hamamlar, camiler, mesire yerleri, kaleler, evler gibi görsel malzemeleri de içermektedir"[3].

Seyahatnameler her ne kadar tarihi bir kaynak olarak kabul edilme konusu tartışmaya açık olsa da zamanın ve mekânın canlı bir tasviri olmaları, yazdıkları dönemin kültürel yapısını yansıtmaları açısından önemli olmasının[4] yanında

[1]Dr., Independent Researcher, ORCID: https://orcid.org/0000-0001-8458-5111, E mail: mtnsyyr20@gmail.com.

[2]Hüseyin Yazıcı, "Seyahatname", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi,* cilt 37, 2009, s. 9-11, Seyahatname hakkında ayrıca bknz. Kaan Dilek "Seyahatname *(Fars Edebiyatı)"*, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, cilt 37, s.11-13, Menderes Coşkun, "Seyahatname *(Türk Edebiyatı),*", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, cilt 37, s.13-16, Nuran Tezcan, "Seyahatname", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, cilt 37, s.16-19. Müzeyyen Altınbay, "16. ve 19. Yüzyılları Arasındaki Yabancı Seyahatnamelerde Osmanlı'daki Kadın Algısı", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, cilt 8, sayı 11, s.53.

[3]Şafak Tunç, "Şehristan: Seyyahların Hayal Şehri İstanbul", İTO, 12/2010.

[4]Özgür Yılmaz, *"*Osmanlı Şehir Tarihleri Açısından Seyahatnamelerin Kaynak Değeri"*, Tarih İncelemeleri Dergisi,* XXVIII/2, s. 587.

aynı zamanda tarihin farklı zamanlarda okuyucunun olayları farklı açıdan değerlendirmesine katkı sunduğu söylenebilir.

Dünya tarihinde insanlık yeryüzüne yayıldıktan sonra insanoğlunda göremediği yerlere karşı bir merak duygusu uyanmıştır. Bu duygu birikimini belli bir ölçüde gerçekleştirmenin çabası içinde olan insan, yaşadığı zamanda elinde olan imkânlar dâhilinde yeni yerler keşfetmek için seyahate çıkmıştır. Nitekim seyahatnamelerde yazarın çıkış noktası; başından geçenlerden öte coğrafyaya olan bağlılıktır. Seyahatnameler, seyyahların gezdiği coğrafyanın bütün özellikleri ve coğrafyada yaşayan toplumların ekonomik, sosyal, kültürel, edebiyat ve siyasi özelliklerini aktaran eşsiz bir ana kaynak olarak kabul edilebilir. Hülasa her ne kadar anı veya günlük türüne yakın bir alan olsa da kendine has olan özellikleri ile ayrı tutulması gereken ana kaynak hüviyetinde bir yazı türüdür.

İmparatorluğa gelen seyyahlar, gezilerini belli bir program dâhilinde gerçekleştirmek zorunda idiler. Yabancı bir seyyah, Osmanlı sınırları içinde seyahat etmek istediği vakit (özellikle 18. ve 19. yüzyılda), İstanbul'da görevli elçilikleri vasıtasıyla başvuru yapmışlardır. Elçi, seyahat edecek kişinin adını, amacını, nereye gideceğini, yanındakileri ve izin isteğini içeren dilekçeyi yazardı. Bu dilekçeye istinaden "buyruldusu" alınan istek üzerine izin çıkarılırdı[5]. Osmanlı Devleti'ne yapılan bazı seyahatler kısıtlanırken bazıları da desteklenmekte idi. Bu devletin güvenlik politikasının bir gereği idi. bir diğer konu ise devlet içerisinde devletin kanun ve nizamlarına aykırı seyahatnamelerde belli çerçeveler kapsamında kısıtlanmıştır. Örneğin Alman Tümgenerali V. Hofmeister seyahatnamesini için gerekli bilgiler toplamak amacıyla İstanbul başta olmak üzere bazı Osmanlı şehirlerine seyahat etmek istediğini gerekli mercilere bildirmiştir.[6]

Yukarıda değinildiği üzere seyahatlerin çoğu devletin başkenti İstanbul'a olmuştur. Devlet yetkilileri seyahat yapan kişileri geldikleri yerlere göre sınıflandırıp kayıt altına almıştır. Örneğin 1889 baharında Macar seyyahlardan trenle (Şimendifer) İstanbul'a gelen ve giden kişilerin isimleri, meslekleri (hatta hangi kurumda ne işe meşgul oldukları) ile ilgili gerekli bilgilerin detaylı şekilde işlendiğini görüyoruz.[7]

Oldukça uzun ve hareketli bir tarihi olan Osmanlı Devleti'nin topraklarına gelen onlarca seyyahın anlatılarının tamamını incelemek imkânsızdır. Bu

[5] Hamiyet Sezer, "Osmanlıda Seyahat İzinleri (18.-19. yüzyıl)", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi,* cilt 21, sayı 33, 2003, s.109.
[6] BOA, HR.SYS., 22-34, 1910.
[7] BOA, Y..PRK.TŞF. 2-67, 1306.

bağlamda Osmanlı'ya seyahat eden seyyahlardan bazılarını değerlendirmeye tabi tuttuk.

Seyyahlar Osmanlı Topraklarında

Osmanlı'ya gelen seyyahlardan erken tarihli olanlarından biri İbn-i Batuta'dır. Seyyah, 1332 yılında Osmanlı topraklarında seyahat etmeye başlamıştır. Anadolu'nun çoğu önemli şehirlerini (Erzurum, Antalya, Konya, İzmir, Manisa, Bursa, İznik) dolaşan İbn-i Batuta, İznik'te Aydınoğlu Umur Bey'in haçlılarla yaptığı savaşlara değinmiştir. Ayrıca Osmanlı'nın Beylikler arasındaki saygın konumda dile getiren seyyah, Osmanlı Anadolu'sunun siyasi durumu, ticaret kapasitesi ve Ahilik müessesesi hakkında ayrıntılı bilgiler vermiştir[8].

Devlet ricali ülkeye seyahat edip devleti tanıtan seyahatlere gerekli görüp, bu tür seyahatnameleri tercüme ettirmiştir. Bunlardan birisi de İbn-i Batuta'nın ele aldığı seyahatnamedir. Nitekim Batuta'nın seyahatnamesi tercüme eden memurlar, devlet tarafından ödüllendirilmiştir.[9]

Osmanlı'ya gelen yabancı devlet adamlarının veya gezginlerin ele aldıkları konulardan birisi de Osmanlı Devleti'nin altın çağını yaşadığı 16. yüzyıla ait anlatılarıdır. "...Hıristiyan köylü çocuklarını ele geçiren ve onları İslam'ın büyük liderleri ve Hristiyanlığın en korkulan düşmanları haline getiren bu eşsiz sistem tarafından etkilenen...[10]" tarihçilerden Stavrianos ele aldığı eserinde Busbecq bu konu ile ilgili gözlemlerine başvurmuştur. Bilindiği üzere 1554 yılında Avusturya Arşidükü Kral Ferdinand'ın elçisi olarak İstanbul'a gönderilen Ogier Ghislain de Busbecq; Türklerin yapmak istedikleri her işte başarılı oldukları, hâkim bir ırk olarak baskın oldukları ve günlük olarak egemenlik sınırlarını genişlettikleri" anlatılarıyla Kanuni dönemi Osmanlısına dair düşüncelerini dile getirmiştir. Busbecq, ayrıca II. Selim'in yaşantısıyla ve devleti yönetme biçimiyle Kanuni'nin gölgesinde kaldığını, babasının itici gücü ve öz disiplininden yoksun olmasına rağmen, akıllı, sanatsal, iyi bir şair olduğunu da mektuplarında dile getirmektedir[11].

On altıncı yüzyılda Osmanlı Devleti'ne III. Murat'ın saltanatı zamanında (1546-1595) seyahat eden Reinhold Lubenau, "Osmanlı Ülkesinde 1587-1589" adlı seyahatnamesinde anılarını aktarmıştır. Seyahatnamenin yazarı elçilik heyetinde *eczacı* olarak görevlidir. Balkan ülkelerinden Niş, Sofya, Filibe kentlerinin dolaşarak gördüğü yerlerin tarih ve coğrafyasını, ekonomik şartlarını

[8] *İbn-i Batuta Seyahatnamesi,* (Çeviri, İncelem ve Notlar; A. Sait Aykut), Yapı Kredi Yayınları, cilt I, İstanbul Mart 2004, s. XXVIII.
[9] BOA, Y..MTV. 250-103, 1321, Y..MTV., 254-156, 1321
[10] Leften Strav Stavrianos, The Balkan Since 1453, Printed in the United States of America, New York, 1958, s.85
[11] Leften Strav Stavrianos, *a.g.e.,* s.155.

gözlemleyerek anlatmıştır. Aynı zamanda Bursa, Mudanya, Karamürsel, İznik, İzmit kentlerini gezme fırsatı bulan Reinhold seyahatnamesinde, Osmanlı başkentinin toplumsal ve mimari yapısı, ticari alışverişleri, narh sistemi ve sarayın işleyişi hakkında önemli anlatıları ihtiva eder[12].

Osmanlının 17. yüzyıldaki en önemli simalarından biri olan Evliya Çelebi'nin *Seyahatnamesi*'nde Osmanlı ile ilgili anlatılar kayda değer seviyededir. Bu bağlamda Evliya Çelebi tarafından kaleme alınan bu eser, Osmanlı İmparatorluğu'nun XVII. yüzyıldan yansıyan sosyal, kültürel, askeri, dini, iktisadi, bürokratik ve diplomatik bir aynası hükmündedir. Eser, yazıldığı zamanın koşullarında, birden fazla coğrafyaya ve bu coğrafyalarda meydana gelen sosyo-kültürel-iktisadi olaylara, farklı zümrelerin bireylerin yaşamlarına, mücadelelelerine ve savaşlarına tanıklık eder. Evliya, bir Osmanlıdır ve öncelikle yaşadığı şehri gezer, onun tarihini öğrenir ve onun canlı tarihine de tanıklık eder.

Evliya Çelebi, seyahatleri esnasında gezdiği yerlerin tarihiyle ilgili önemli bilgiler vermiştir[13]. Osmanlılar öncesinde bölgedeki hâkim yönetimler, hanedanlar; yörenin Osmanlı hâkimiyetine girişi onun önemli ilgi alanlarını oluşturur. Evliya, bu bilgileri aktarırken Osmanlıların herhangi bir yeri feth etmek için yola koyulduğu süreci ayrıntılarıyla anlatmış, özellikle Osmanlı hanedanı ile ilgili bilgiler bu kurguya nakşetmiştir. 1685'de vefat ettiğinde14 geride dünya edebiyatında eşi bulunmayan on cilt lik bir seyahatnâme bırakmıştır[15].

Evliya Çelebi ile hemen hemen aynı zaman dilimlerinde bu yüzyılda Doğu'ya yaptığı gezileriyle tanınan Fransa'nın önemli seyyahlarından ve 1624-1629 yıllarında Osmanlı'ya karşı savaşlarda yer yer alan Jean Baptista Tavernier (1605-1689), Doğu'ya toplam altı gezi yapmıştır. Bu seyahatinde İzmir, Erzurum, Diyarbakır, Bağdat, Halep ve Tebriz gibi Osmanlının önemli şehirlerini gezerek seyahatnamesinde anlatmıştır. Bunlardan en önemlisi İstanbul'u gezdiği 1631 yılına ait anlatılarıdır. Bu anlatılar 1675'te kitap haline getirdiği *Nouvelle relation de l'ýntérieur du serrail du grand seigneur* adını taşır. Eser, yazarın Paris'te başlayan *Recueil de plusieurs relations...* başlıklı kitabının içinde de yer almıştır. Burada Topkapı Sarayı esas alınmış ve sarayın dışı ve içi tanıtılmıştır[16].

---

[12] Arzu Baykara Taşkaya, "Reınhold Lubenau, Osmanlı Ülkesinde 1587-1589 (Çev. Türkis Noyan, Kitap Yayınevi, cilt II, İstanbul Eylül 2012)". *Tarih İncelemeleri Dergisi* XXVIII/2, 2013, s.618-620.

[13] Mücteba İlgürel, "Evliya Çelebi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, cilt 11, s. 532.

[14] Morttmann Evliya'nın vefatını 1680 olarak verir. Bkz. Semih Tezcan, "Evliya Çelebi'nin Doğum Günü", *Toplumsal Tarih*, Mart 2011, s. 64. Reşad Ekrem Koçu; Evliya'nın Sadrazamlığa Kara Mustafa Paşa'nın getirildiğini öğrenmiş olduğunu fakat Viyana Kuşatması'ndan haberi olmadığını yazar; "Evliya'nın 1683'e doğru Viyana bozgununu görmeden öldüğünü anlıyoruz" der. Bkz. Reşâd Ekrem Koçu, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi 1*, İstanbul 1943, s. 11.

[15] Turan Gökçe, *Evliyâ Çelebi Konuşmaları/Yazılar,* Haz. M. Sabri Koz, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2011, s. 309.

[16] Zeki Arıkan, "Jean Baptista Tavernier", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi,* cilt 40, s.183

Tavernier, Osmanlı İmparatorluğuna geldiği sırada tahta IV. Murat (1623– 1640) bulunmaktaydı. Bu dönemde yapılan İran seferlerinden ve Bağdat'ın fethinden de bahsedilir. İstanbul'un merkez olarak önemini vurgulayan yazar, en az burası kadar önemli bir yer olan Bursa'dan da yol güzergâhlarının başlangıcı diye bahseder[17].

On yedinci yüzyılın bir diğer önemli seyyahı ise Kâtip Çelebi'dir. *Cihannümâ* adlı muazzam seyahatnamesinde Osmanlı Devleti'nden İklîm-i Rûm olarak bahsetmiştir. 1648'de yazmaya başladığı[18] bu eşsiz eseri Sultan IV. Mehmet'e ithaf eden[19] Kâtip Çelebi eserinde, Osmanlı Devleti'ne başkentlik etmiş üç önemli şehir (İstanbul, Edirne ve Bursa) ile ilgili tasvirler yapmıştır.[20] Seyahatnemede ayrıca Osmanlı Balkanlarında bulunan topraklarından olan Rumeli, Bosna ve Macaristan hakkında da bilgiler aktarmıştır.[21]

"Tavernier'nin bu seyahatnâmesinde gezip gördüğü şehirler hakkında verdiği bilgiler ekonomik ve ticarî yönden büyük değer taşır. Burada Anadolu, Irak ve İran'daki kervanların, kervan yollarının, kervansarayların ayrıntılı bir envanterini yapmıştır. Gezdiği ülkelerde geçerli olan para birimleri, bu paraların karşılıklı değerleri onun ilgilendiği temel konulardır. İran paralarının Türkiye'de özellikle Van yöresinde geçerli sayıldığını bildirmiştir. Seyahatnâmede ayrıca para dolaşımı, ölçüler ve gümrük işlemleriyle ilgili ayrıntılar görülmektedir. Bunların yanında üretim ilişkileri, sanat eserleri, dinler, tarikatlar ve törenler Tavernier'nin eserinde önemli yer tutar".[22]

İngiliz Kraliçesi Elizabet tarafından Levant Kumpanyası eşliğinde III. Mehmed'e bir org ve annesi Valide Safiye Sultan'a ise armağan olarak bir at arabası göndermekle görevlendirilen müzik ustası olan Dallam, seyahatine Levant Company tarafından kiralanan Hector (usta bir topçunun denetiminde 27 topu, 100 kişilik mürettebatıyla 300 tonluk bir gemidir.) isimli gemi ile yola çıkacaktır. Dallam'ın Osmanlı seyahatine çıktığı 1599 yılında İmparatorluk tahtında III. Mehmed oturmaktadır. Dallam, seyahatinde bu yüzyılda Osmanlı'nın içinde olduğu askeri ve mali sıkıntılardan fazlaca bahsetmez.

Gerald Maclean'ın değerlendirmelerine bakıldığında Dallam'ın anlatıları bir İngiliz gözüyle olmuştur. Dallam, özellikle Osmanlı ordusundan pek etkilenmişe benzemektedir. 17. yüzyılda imparatorluğun ordusuyla

[17] Arzu Baykara Taşkaya, "Jean Baptiste Tavernier, Tavernier Seyahatnamesi (Hazırlayan: Ali Berktay, çev. Teoman Tunçdoğan Kitap Yayınları, İstanbul 2010), *Tarih İncelemeleri Dergisi,* cilt /XXVI, sayı 2, Aralık/2011, s. 640.

[18] Bülent Özükan, "Katip Çelebi'den Günümüze", *Kitab-ı Cihannüma* (Editör Bülent Özükan), Boyut Publishing Group, s. 7; Orhan Koloğlu, "Türk Matbaacılığının Piri Olarak İbrahim Müteferrika", *Kitab-ı Cihannüma* (Editör Bülent Özükan), Boyut Publishing Group, s. 27.

[19] Katip Çelebi, Kitab-ı Cihannüma (Editör Bülent Özükan), Boyut Publishing Group, s. 5.

[20] Orhan Şaik Gökyay, "Cihannümâ" *TDVİA*, cilt VII, s. 541.

[21] Orhan Şaik Gökyay, *a.g.m.* s. 541.

[22] Zeki Arıkan *a.g.m.,* s. 182.

karşılaşmasını; (İskenderun'da)" ...harbe giden Türk ordusunun bir kolu olan Şam neferleri hristiyanlığın düşmanı olarak 541gözünü korkutmaktan çok görüntüleriyle etkileyicidir", "...atla sahil kenarına gelen bu cesur süvariler" cümleleriyle hayranlığını gizlememektedir.[23].

Dallam'ın Osmanlı sarayına ait geçen anlatılarında, Osmanlı toplumunun mevki, imtiyazı ve rütbesi kişinin merkeze yani saraya yakınlığına izin verdiği ölçüde saptayan bir sistem olarak gördüğünü Maclean'ın değerlendirmelerinde bulmak mümkün. Ayrıca Merkezde (Dallam, muhtemelen burada sarayı veya başkenti kast etmektedir) Büyük Türk'ün (Padişah III. Mehmet) oturduğunu dile getirir. Dallam, sarayın içini şatafatlı bir betimleme ile anlatırken onun öncesinde sarayın girişinde silahların simgelediği tehdidi vurgulamaktan geri kalmamıştır[24].

Gerald Maclean'ın değerlendirmeye tabi tuttuğu bir diğer eser Bıddulph'ın "The Travels" adlı seyahat eseridir. Biddulph, 1600 ile 1612 yıllarında İngiliz din adamı (vaiz) olarak görevlendirilir. Seyyah, Akdeniz'de-Halep'te- Protestan vaiz olarak görev yaptıktan sonra Küdus ve İstanbul'a gider[25]. Seyahatini oluşturan ilk mektubunda Tenerif'ten başlayıp Venedik üzerinden İstanbul' yaptığı yolculuğu anlatır. Seyyah, yolculuğu boyunca anlatılarını kilise tarihi ve din adamlığıyla ilişkilendirerek anlatma yoluna gider[26]. Bu bir nevi oryantalistlerin temel özelliğini yansıtan davranışlar olarak görebiliriz.

Blount'un Akdeniz'e doğru Venedik'ten yelken açıp Adriyatik kıyılarından Dalmaçya yarımadasına, oradan Belgrad, Niş, Sofya üzerinde Edirne ve Türk donanmasıyla beş gün kaldığı İstanbul'a olan seyahatini anlatan ve onbir ay süren bu yolculuğunda başından geçenleri içeren *A Voyage İnto the Levant [Akdeniz'e Seyahat]*[27], adlı çalışmasında dönemin siyasi olayları hakkında önemli anlatılar vardır. Bu siyasi olayların anlatıldığı dönem Osmanlı'nın çalkantılı dönemidir. Blount, 1634 yılında İstanbul'a varır ve burada gördüğü manzara hakkında *telaş içinde* olduğunu belirtir. Zira bu dönem Osmanlının en karışık olduğu IV. Murad zamanıdır. Blount, Yeniçerilerle sipahiler arasında düzenli çıkan ayaklanmalar neticesinde IV. Murad hükümete karşı kanlı bir eyleme giriştiğini, orduda yenilik yaparak 20.000 adamı idam ettirdiğini dile getirir[28].

Çalışmamızın başında dile getirdiğimiz üzere Avrupa'dan (Batı) Osmanlı'ya olan seyahatnamelerin çoğunluğunda başkentle ilgili izlenimlerini görmek

[23] Gerald Maclean, *Doğu'ya Yolculuğun Yükselişi Osmanlı İmparatorluğu'nun İngiliz Konukları 1580-1720*, Yapı Kredi Yayınları, s.52-53.
[24] Gerald Maclean, *a.g.e.* s.64-65.
[25] G. Maclean, *a.g.e.,* s. 79
[26] G.Maclean, *a.g.e.,* s.107.
[27] G.Maclean, *a.g.e.,* s.164
[28] G.Maclean, *a.g.e.,* s.168-169.

mümkündür. Bu bağlamda 18. yüzyılın sonlarında İmparatorluk başkentinin nüfusu hakkında anlatıları dile getiren Fransız gezgin Antoine Olivier 1790'larda başkentte muhtemelen banliyöleriyle birlikte yarım milyondan fazla nüfusun olduğunu hesaplamıştır[29].

On dokuzuncu yüzyılda Osmanlı Balkanları ile ilgili önemli bilgiler içeren seyahatnamelerden biri Abidin Temizer ve Hatice Oruç tarafından iki farklı bakış açısı ile kitap tanıtımı kapsamında ele alınmıştır[30]. Osmanlı Bosnası döneminde Hırvat bir seyyahın anlatılarını içeren *Matija Mažuranić, Bosna'ya Bir Bakış Yahut Bir Hırvat Vatandaşının 1839–40 Yılları Arasında O Eyalete Kısa Bir Yolculuğu, (Osmanlı Dönemi Bosnası'na Dair Bir Seyahatname), Yayına Hazırlayanlar: Ekrem Čaušević, Tatjana Paić-Vukić, Ayla Hafız Küçükusta, Bal-tam, Prizren 2011,* adlı seyahatname, 1839 yılının Balkanları hakkında önemli bilgiler vermektedir. Osmanlı Devleti'nde bu dönem Tanzimat Fermanı'nın açıklandığı tarihtir. Bu bağlamda seyahatin bu yıla denk gelmesi dönemin Osmanlı Balkanlarının siyasi durumu hakkında bilgi sahibi olunması açısından önemlidir. Bu dönemde Güney Slavlarının tek bir siyasi ve kültürel açıdan bir araya getirilmek istenmiş ve bu amaçla *İllirya hareketini* başlatmışlardır. Bu hareketin en önemli destekleyicisi olan Mazurinic ailesinden birinin bu seyahati yazmasının amacı; İllirya bölgesinin ne durumda olduğunu görmek ve Bosna halkının nasıl bir tutum içinde olduklarını araştırmaktır.

Genelde diplomat veya elçi vasıtasıyla Osmanlı Devleti'ne gelen Batılı seyyahlar, aynı zamanda botanikçi, hekim ve doğa bilimci sıfatı ile de imparatorluk topraklarında bulunmuşlardır. Bunlarda birkaçı P. Belon (1517-1564)[31], Rauwolf (1535-1596), O, G. Busbecq (1522-1592)[32], W. Quackelbeen (1527-1561), H. Dernschwam (1494-1568), G, Wheler

[29] Suraiya Faroqhi, *Osmanlı İmparatorluğunda Yollara Düşenler Zanaatkârlar, Köylüler, Tacirler, Sığınmacılar, Elçiler 16.-18. Yüzyıllar* (çev. Zülal Kılıç), Kitap Yayınevi, s.289.

[30] Abidin Temizer, Mažuranić, Matija, "Bosna'ya Bir Bakış Yahut Bir Hırvat Vatandaşının 1839–40 Yılları Arasında O Eyalete Kısa Bir Yolculuğu, (Osmanlı Dönemi Bosnasına Dair Bir Seyahatname), Yayına Hazırlayanlar: Ekrem Čaušević, Tatjana Paić-Vukić, Ayla Hafız Küçükusta, Bal-tam, Prizren 2011", *History Studies International Journal of History,* volume/5, issue/2, March 2013, s. 611-614; Hatice Oruç, *aynı eser,* OTAM, sayı 32, 2012, s. 229-242.

[31] Belon, Kanuni Sultan Süleyman zamanında, 1546-1549 yılları arasında, Doğu Akdeniz'de, o zamanlar Osmanlı toprakları İçinde olan Yunanistan, Mısır, Filistin ve Batı Suriye İle Anadolu ve Trakya'yı gezmiştir. Amacı, bu ülkelerde İnsan işine yarayan maddeleri yerinde görmek, bu yörelerin bitki ve hayvanlarını saptamak, bunları ararken her gördüğünü kaydetmek, şehirleri, ulaşım yollarını, halkı, halkın yaşayışını, örf ve adetlerini tanıtmaktır. Bknz. Asuman Baytop, "P. Belon ve J. P. de Tournefort'un Seyahatnamlerdeki Türkiye Bitkileri", *Kebikeç/17*, 2014, s.205-225.

[32] Busbeck, Türkiye'ye ilişkin gözlemlerini arkadaşı Nicholas Michault'ya yazdığı dört mektupta dile getirmiştir. Bunlar 1 Eylül 1555 14 Temmuz 1556, 1 Temmuz 1560 ve 16 Aralık 1562 tarihli olup birincisi Viyana'da, ikinci ve üçüncüsü İstanbul'da, sonuncusu ise Frankfurt'ta yazılmıştır. Busbeck bu mektuplarıyla, haklı olarak "Türkiye'nin en keskin Avrupalı gözlemcilerinden biri" olduğunu kanıtlamıştır. Osmanlı tarihi ve devlet yapısının XVI. yüzyıldaki durumunun incelenmesi açısından bilimsel bir sezgi ürünü olan bu mektuplar en önemli kaynaklardan biridir. Bknz. Zeki Arıkan, "Busbeck ve Osmanlı İmparatorluğu", *Osmanlı Araştırmaları IV* (Ed. H. İnalcık, N. Göğünç, H. Lowry), İstanbul 1984, s. 200-201.

(1650-1724), Joseph De Tournefort, A. Olivier (1756-1814), S.Schweigge ve C.A. Werner'dir.

Sonuç

Seyahatnameler, resmi belgelerde olmayan bazı günlük davranışlar ve şehir hayatı ile ilgili veriler sunarak toplumun gündelik yaşamını geçmişten günümüze taşıyan önemli kaynaklar arasındadır. Mikro tarihçilik ile ilgilenen araştırmacılar için kıymetlidir. Zira Osmanlı Devleti'nin başkentinde veya taşrasında sıradan insanların yaşam hikâyelerini tarihi olayların merkezine getiren bu tür çalışmalar için de başucu kaynak olarak kabul edilebilir niteliktedir seyahatnameler.

Seyahatnameler aynı zamanda gözleme dayan ve yazarın kişisel yorumlarını içeren bu kaynak türü döneminin şehirleşme sürecini, toplumun dilini, yemek kültürünü, meslek gruplarını, mimari yapılarını, ticaret ve göç yollarını, askeri ve idari yapılarının tasvir edilmesine aracılık edip bu kıymetli verilerin günümüz araştırmacı veya devlet adamlarına ilham kaynağı olma hüviyetini kazandırmıştır.

Bu kaynak çeşidi, tarihçilerin karşılaştırmalı kaynak olarak kullandığı temel metinlerdir. Osmanlı'nın gerek iç dinamiklerini gerekse dışarıdan algılanış biçimini anlamayı sağlamaktadır.

Yabancıların Osmanlı Devleti'ne yaptığı seyahatler neticesinde yazıya döktükleri izlenimleri ile Osmanlı'nın Avrupa'da tanınmasına katkıda bulunmuştur. Elbette bu bazen olumsuz algılara da sebebiyet verebilmektedir. Bu tür olumsuz algılar, seyyahın iç dünyası ve yaşantısı ile ilgili bir durumdur. Bir başka deyişle oryantalist bakış açısı ile ele alınan bu tür içerikli seyahatnameler batının Osmanlı algısını (imgelem) yansıtmaktadır. Dolayısıyla seyyahın geldiği ülkenin siyasi-politik düşüncesi, dini kimliği bunu yanında en önemlisi de geldiği Osmanlı topraklarından bi-haber olması sağlıklı anlatılar aktarmasına engel durumlar içerebilir. Yukarıda da değinildiği üzere oryantalist bakış açısıyla olayları aktarması beklenebilir ve bunu bazı seyyahların anlatılarında görmek mümkündür.

Devletler tarafından görevlendirilen seyyahların kaleme aldıkları bu eserler, çoğu zaman siyasi mesajlar içermektedir. Bu anlatılarda, Osmanlı Devleti'nin 17. yüzyıldan sonra askerî gücünde meydana gelen gerileme önemli bir tema olarak öne çıkmaktadır.

Seyahatnameler, toplumlar arası kültürel etkileşimi arttırdığı gibi aynı zamanda diplomatik ilişkilerin artmasına da sebep olmuştur denilebilir. Kültürler arası bakış açısını sağlayan veriler ile farklı disiplinlerin yararlandığı

bir kaynak verisine sahip olan seyahatnameler, tarih, coğrafya ve sosyoloji için birinci elden kaynak hüviyetindedir.

Seyahatnameler, "hem öznel hem de nesnel kaynaklardan yararlanılan bir çalışmayı, resmî otorite tarafından çizilen sınırlardan biraz olsun uzaklaştırarak daha renkli veya objektif bir hale büründürmektedir. Ayrıca bu metinlerde resmî evrakların bahsetmediği, bahsetmek istemediği yada bahsetmeye lüzum görmediği olayların farklı bakış açılarıyla karşılaşabiliriz"[33].

Osmanlı dönemi seyahatnameleri, yalnızca gezilen coğrafyaların betimlendiği metinler olmanın ötesinde, dönemin siyasi, askerî, sosyal ve kültürel yapısına dair önemli bilgiler sunan kaynaklar arasında yer almaktadır. Bu eserler, seyyahların bireysel gözlemlerinin yanı sıra, mensup oldukları devletlerin siyasi çıkarlarını ve ideolojik bakış açılarını da yansıtmaktadır. Bu yönüyle seyahatnameler, tarih araştırmalarında eleştirel bir yaklaşımla değerlendirilmesi gereken kaynaklar çeşididir. Dönemin farklı kaynakları ile karşılaştırmalı analizler ile doğru sonuçlara ulaşılabilir.

Özet olarak, Osmanlı dönemi seyahatnameleri, mutlak olarak tarihsel gerçekleri yansıtan kaynaklar olarak değil; dönemin zihniyet dünyasını, siyasal algılarını ve karşılıklı bakış açıların ortaya koyan metinler olarak ele alınmalıdır. Bu eserlerin arşiv belgeleri ve diğer tarihî kaynaklarla karşılaştırmalı biçimde analiz edilerek incelenmesi, Osmanlı tarihinin daha dengeli, çok boyutlu ve eleştirel bir perspektifle anlaşılmasına önemli katkılar sağlayacaktır.

[33] Nida N. Nalçacı, "İstanbul'un Tarihsel Kaynakları Olarak Seyahatnameler", *TALİD*, cilt 8, sayı 16, 2010, s. 525

Kaynakça

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

BOA, Y..MTV. 250-103, 1321 (1903).

BOA, Y..MTV., 254-156, 1321 (1903).

BOA, HR.SYS., 22-34, 1910.

BOA, Y..PRK.TŞF. 2-67, 1306 (1889).

İkincil Kaynaklar

Altınbay, Müzeyyen, "16. ve 19. yüzyılları Arasındaki Yabancı Seyahatnamelerde Osmanlı'daki Kadın Algısı", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi,* cilt 8, sayı 11, s.53.

Arıkan, Zeki, "Busbeck ve Osmanlı İmparatorluğu", *Osmanlı Araştırmaları IV* (Ed. H. İnalcık, N. Göğünç, H. Lowry), İstanbul 1984, s.197-224.

Arıkan, Zeki , "Jean Baptista Tavernier", *Türkiye diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi,* cilt 40, s. 181-183.

Baytop, Asuman, P. Belon ve J. P. de Tournefort'un Seyahatnamelerindeki Türkiye Bitkileri, *Kebikeç*/17, 2014, s. 205-225.

Coşkun, Menderes, "Türk Edebiyatı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi,* cilt 37, s.13-16, TDV,

Dilek, Kaan, "Fars Edebiyatı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, cilt 37, s.11-13, TDV,

Faroqhi, Suraiya, *Osmanlı İmparatorluğunda Yollara Düşenler Zanaatkârlar, Köylüler, Tacirler, Sığınmacılar, Elçiler 16.-18. Yüzyıllar* (çev. Zülal Kılıç), Kitap yayınevi.

Gökçe, Turan, "Evliyâ Çelebi Konuşmaları/Yazılar", Haz. M. Sabri Koz, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2011, s. 309-312.

Gökyay, Orhan Şaik, "Cihannümâ" *TDVİA*, cilt VII, s. 541-542.

İbn-i Batuta Seyahatnamesi, (Çeviri, İnceleme ve Notlar; A. Sait Aykut), Yapı Kredi Yayınları, cilt I, İstanbul Mart 2004.

İlgürel, Mücteba, "Evliya Çelebi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, cilt 11, s. 529-533.

Kâtip Çelebi, *Kitab-ı Cihannüma* (Editör Bülent Özükan), Boyut Publishing Group.

Koçu, Reşâd Ekrem, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi 1*, İstanbul 1943.

Koloğlu, Orhan, "Türk Matbaacılığının Piri Olarak İbrahim Müteferrika", *Kitab-ı Cihannüma* (Editör Bülent Özükan), Boyut Publishing Group, s. 13-35.

Maclean, Gerald, *Doğu'ya Yolculuğun Yükselişi Osmanlı İmparatorluğu'nun İngiliz Konukları 1580-1720*, Yapı Kredi Yayınları.

Nalçacı, Nida N. "İstanbul'un Tarihsel Kaynakları Olarak Seyahatnameler", *TALİD,* cilt 8, sayı 16, 2010, s.523-562.

Oruç, Hatice, "Mažuranić, Matija, Bosna'ya Bir Bakış Yahut Bir Hırvat Vatandaşının 1839–40 Yılları Arasında O Eyalete Kısa Bir Yolculuğu, (Osmanlı Dönemi Bosnasına Dair Bir Seyahatname), Yayına Hazırlayanlar: Ekrem Čaušević, Tatjana Paić-Vukić, Ayla Hafız Küçükusta, Bal-tam, Prizren 2011", *OTAM*, sayı 32, 2012, s. 229-242.

Özükan, Bülent, "Kâtip Çelebi'den Günümüze", *Kitab-ı Cihannüma* (Editör Bülent Özükan), Boyut Publishing Group, s. 7-12.

Sezer, Hamiyet, "Osmanlıda Seyahat İzinleri (18.-19. yüzyıl)", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi,* cilt 21, sayı 33, 2003, s.105-124.

Stavrianos, Leften Strav, *The Balkan Since 1453,* Printed in the United States of America, New York, 1958.

Taşkaya, Arzu Baykara, *"*Jean Baptiste Tavernier, *Tavernier Seyahatnamesi*, Hazırlayan Ali Berktay, çev. Teoman Tunçdoğan, Kitap Yayınları, İstanbul, 2010", *Tarih İncelemeleri Dergisi,* cilt XXVI, sayı 2, Aralık 2011, s. 639-641.

Taşkaya, Arzu Baykara, "Reinhold Lubenau, Osmanlı Ülkesinde 1587-1589, (Çev. Türkis Noyan)", Kitap Yayınevi, cilt II, İstanbul Eylül 2012, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXVIII/2, 2013, s.618-620.

Temizer, Abidin, "Mažuranić, Matija, Bosna'ya Bir Bakış Yahut Bir Hırvat Vatandaşının 1839–40 Yılları Arasında O Eyalete Kısa Bir Yolculuğu, (Osmanlı Dönemi Bosnasına Dair Bir Seyahatname), Yayına Hazırlayanlar: Ekrem Čaušević, Tatjana Paić-Vukić, Ayla Hafız Küçükusta, Bal-tam, Prizren 2011", *History Studies International Journal of History*, volume/5, issue/2, Mart 2013, s. 611-614.

Tezcan, Nuran, "Seyahatname" *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi,* cilt 37, s.16-19.

Tezcan, Semih, "Evliya Çelebi'nin Doğum Günü", *Toplumsal Tarih*, Mart 2011, s. 64-67.

Tunç, Şafak, *Şehristan: Seyyahların Hayal Şehri İstanbul*, *İTO,* 12/2010.

Yazıcı, Hüseyin, "Seyahatname", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, cilt 37, 2009 s. 9-11.

Yılmaz, Özgür, "Osmanlı Şehir Tarihleri Açısından Seyahatnamelerin Kaynak Değeri"*, Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXVIII/2, s. 587-614.

13. Bölüm

Dijital İletişim ve İş Yönetimi

Ezgi DİNÇERDEN[1]

Giriş

1990'lı yılların başında enformasyon ve bilgi sistemlerinin kurumsal bağlamda özel sektörde aktif şekilde kullanılmaya başlanması; beraberinde kurum veya organizasyonlar açısından pek çok işleyiş modülünde dönüşüme neden olmuştur. Öte yandan halen sürmekte olan dijitalleşme süreci göz önünde bulundurulduğunda; iletişim disiplininde de dijitalleşme ile birlikte yapısal dönüşüm gerçekleşmekte, bunun yanı sıra bu durum özellikle büyük ve orta ölçekli kurum veya kuruluşların gerek kurum içi ve gerek de kurum dışı iletişim süreçlerinde de köklü bir dönüşüme neden olmaktadır.

Bu bağlamda kurum veya organizasyonların yönetiminde geleneksel kurum ve iş yönetim metotlarının da dijitalleşmeye bağlı değişim gösterdiğini gözlemlemek mümkün olmaktadır. Kurumsal bazda söz konusu dijitalleşme sürecinin neden olduğu tüm bu kavramsal, yapısal ve işlevsel dönüşüm ve gelişim sürecinde kurum veya organizasyonların hayatta kalabilmesi; iletişim teknolojilerinin adaptasyonu ile uygulanabilir hale gelmektedir.

Dolayısıyla bu çalışmanın amacı; günümüzde hala hızla gelişen Bilişim Sistemleri ve İletişim Teknolojileri kapsamında kurumların güncel yönetim ve iş süreçlerindeki işlerliğini ele almak, buna bağlı olarak yeni yaklaşımlar açısından irdelemek ve ileriye yönelik teorik veya uygulanabilir çıkarımlara katkı sağlamaktır.

İletişimde Dijital Dönüşüm

Bilindiği üzere dijitalleşme ile sosyolojik, kültürel, ekonomik olmak üzere günlük hayatımızdan iş dünyasına pek çok alana etkisi sürmekte olan dönüşüm süreci hala devam etmektedir. Bu teknolojik gelişim de; beraberinde sosyalleşme alışkanlıklarımızdan günlük rutin işlerimizi gerçekleştirmemize, bireyselleşme yöneliminin artışını getirmesinin yanı sıra, iş dünyasındaki işleyişte kurumsallaşma ve organizasyonel yapıları da artan bir ivmeyle dönüştürmektedir. Bu hızlı dönüşüm sürecinde birbirleriyle entegrasyonun her

[1] Doç. Dr.; Marmara Üniversitesi İletişim Fakültesi Gazetecilik Bölümü Bilişim Anabilim Dalı. ezgidincerden@hotmail.com ORCID No: 0000-0003-3029-8525

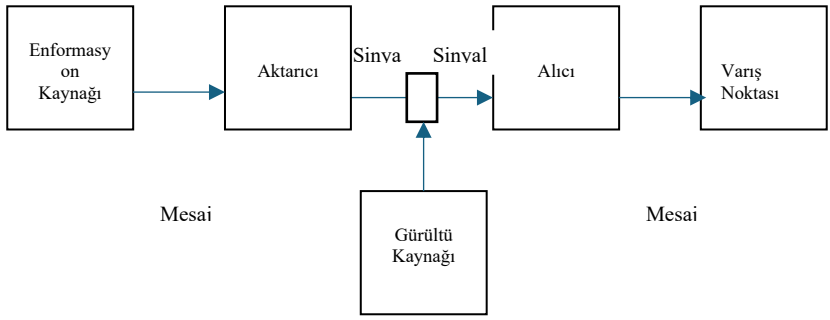
geçen gün güçlendiğini gözlemlenebilen iletişim ve bilişim disiplinlerinin; özellikle yönetim ve organizasyon, ekonomi, sosyoloji, işletme, psikoloji gibi insan ve/veya kurumsallaşma ve toplumsallaşmayı merkezine alan temel bilim dallarına etkisini inceleme zorunluluğunun da süreklilik kazanmasına neden olmaktadır. Bu noktada önce dijitalleşmenin konumundan kısaca bahsetmek faydalı olacaktır.

Genellikle özellikle ulusal veya uluslararası olmak üzere sosyal bilimler ile ilgili yapılan çalışmalarda sıklıkla kullanılan dijital, dijitalleşme gibi kelimelerin nereden geldiğinin irdelenmediği veya ne anlama geldiğinin bilinmediği gözlemlenebilmektedir. Etimolojik açıdan ele aldığımızda "dijit" kelimesinin anlamı günlük kullanımda parmak anlamını ifade etse de; konumuz kapsamında irdeleyecek olursak aynı zamanda matematiksel olarak çeşitli kaynaklarda sayı, rakam gibi terimleri karşıladığı görülebilmekte, ancak bu ifadeler yanlış kullanım olup, söz konusu bu kelime doğru bir ifade ile "hane", "basamak" anlamına gelmektedir. Buradan yola çıkarsak günümüzde "dijital" terimi ise Türk Dil Kurumunun Türkçede Batı Kökenli Kelimeler Sözlüğünde (sozluk.gov.tr, 25.12.2025 tarihinde erişilmiştir) "sayısal", "verilerin bir ekran üzerinde elektronik olarak gösterilmesi" ve sıfat haliyle "verileri bir ekran üzerinde elektronik olarak gösteren" şeklinde tanımlanmaktadır. Ancak altını çizmek gerekir ki; sayısal anlamı daha çok numerik, sayı timeline dayanan ifadesini karşılamakla birlikte, dijital kelimesi daha çok teknolojik perspektiften ele alındığında; daha özelleşmiş bir anlamı ifade etmektedir. Bilişim Teknolojileri (Information Technologies) ve buna bağlı Bilgi Teknolojileri (Knowledge Technologies) kapsamında bilgisayar gibi elektronik cihazların çalışma mantığından yola çıkıldığında bu terim; elektrik akımına bağlı "0" ve "1" olmak üzere iki rakamı temsil etmekte ve bu teknolojilere bağlı eylem, yöntem, teknik veya nesneleri nitelemektedir ifadesi daha betimleyici olacak ve anlam karmaşıklığını giderebilecek, dolayısıyla sayısal kelimesinden ziyade, dijital kelimesini kullanmayı tercih etmek daha mantıklı ve uygun olacaktır.

Günümüz iletişim kavramını uluslararası veya küresel düzeyde ele aldığımızda ise; özellikle son 30 yıllık zaman diliminde söz konusu veri, enformasyon ve bilgi teknolojilerinin oluşumu ve gelişimine bağlı pek çok sosyal bilimde olduğu gibi ortaya çıkmış ve çıkmaya devam edeceğini öngörebildiğimiz yeni bütünleşik veya alt disiplinlerin de sık aralıklarla ele alınması zorunlu hale gelmiştir. Dolayısıyla iletişim disiplini, ülkemizde her ne kadar hala sosyal veya insan odaklı bir alan olarak algılansa da; aslında iletmek kelimesi de göz önüne alındığında iletişim disiplini, insan-insan iletişimini temsil eden kişilerarası iletişim olarak değerlendirilmesinin ötesinde

günümüzde artık insan-makine, makine-makine iletişimini de bünyesinde barındırması gerekli ayrı bir temel bilim alanı olarak ele alınmalıdır.

Nitekim konun bütünlüğü açısından bu noktada bilimsel olarak iletişimin temelini oluşturma sürecinin matematiksel boyutunun 1940'lı yıllara dayandığını vurgulamak gerekir. Bazı bilimsel çalışmalarda benzeri veya türevleriyle de karşılaştığımız Şekil 1' de görüldüğü gibi günümüzde hala geçerliliğini koruyan ilk defa Shannon & Weaver' ın ortaya koyduğu iletişimin matematiksel modelini sosyal bilimler çerçevesinden de başlangıç kabul edebiliriz. Buna göre temel bileşenleri; enformasyon kaynağı, iletici (aktarıcı), mesaj, sinyal, alınan sinyal, alıcı, hedef (varış noktası) ve gürültü kaynağı olmak üzere matematiksel olarak gösterilmiş bu model; özellikle iletişimin teknik bir alanı olan telekomünikasyon sektörü için geliştirilmiş olup, doğrusal bir iletişim modelini tanımlayan elektromanyetik veri iletişimini ifade etmektedir (Shannon, 1948; Shannon Weaver, 1948, 1998).

Şekil 1: Matematiksel İletişim Modeli (*Kaynak: Shannon, C. E. (1948). A mathematical theory of communication. The Bell System Technical Journal)*

Sözel bir ifade ile, burada söz konusu olan enformasyon; verinin işlenmiş ve bilginin oluşma sürecinde bir ara katmanını tanımlamakla birlikte, bir kanal vasıtasıyla mesajı ileten kaynağın ilettiği mesajın dönüştürme yeteneği olan bir aktarıcı yoluyla sinyale dönüştürülmesi ve bir alıcı tarafından hedefe veya varış noktasına ulaştırılmasını açıklamaktadır. Bu işlem gerçekleşirken; işlem çevresindeki teknik ve öngörülemeyen engelleyicileri de gürültü kaynağı olarak nitelendirebiliriz. Bu model daha sonra geliştirilerek modele; geri besleme veya geri bildirim süreci de eklenmiş olup, böylece etkileşim faktörü de dahil edilmiş haliyle günümüzde hala kişiler arası iletişime uyarlanmasına ilişkin örneklere de rastlanabilmektedir.

İletişimde analog yapıdan dijital yapıya geçişle birlikte enformasyon çağı ve nihayetinde bilgi çağına geçiş süreci hız kazanmıştır. Endüstri veya sanayi

devriminden sonra özellikle savunma sanayisi için geliştirilmeye başlanan dijital teknolojiler; devamında gerek bireysel gerek toplumsal ve gerek de organizasyonel olmak üzere insan faktörünü ilgilendiren hemen her alana yayılmaya başlamış ve geliştirilmeye devam etmektedir.

Dijital İletişim Boyutuyla İş Yönetimi

Buraya kadar iletişim disiplinin dijital dönüşüme bağlı değişim sürecinden bahsedilmiştir. Bu noktada konumuz kapsamında kısaca iş yönetiminden kastedilen kavramın ne olduğunu kısaca açıklamak uygun olacak ve anlam karışıklığının önüne geçebilecektir. Kurum ve organizasyonlar bağlamında iş yönetimi ayrı bir alt inceleme ve araştırma konusu olmakla birlikte kâr amaçlı veya kâr amacı gütmeyen gerek küçük ve orta-ölçekli kurumlarda gerek büyük-ölçekli tüm kurum veya kuruluşların iş süreçlerinde dijital dönüşüme adaptasyon zorunluluk haline gelmiştir. İşte dijital iletişim uzmanlarının, makine-makine iletişimi hakkında da yeterli seviyede bilgiye sahip olmaları; iş süreçleri ile çalışan ve/veya müşteri veya potansiyel tüketici ile elverişli bir iletişim sağlayabilmeleri açısından çok kritiktir.

Bu kapsamda organizasyon veya kurumlar için enformasyon ve buna bağlı bilgi sistemleri gelişim sürecini aşağıdaki gibi özetleyebiliriz (Jessup ve Valacich, 2003):

- Enformasyon sistemi inşa etme.
- Ön paket satın alma.
- Dışarıdan 3. parti (dış-kaynaklı) geliştirme.
- Son kullanıcı geliştirme.

Yukarıdaki tanımlamalardan da açıkça görüldüğü üzere bir kurum veya organizasyonun enformasyon ve bilgi sistemlerini yapılandırma süreci oldukça teknik ve maliyetli bir iş faaliyetleri bütünüdür. Bu noktada vurgulamak gerekir ki; "iş" terimi kullanılırken, kurum veya organizasyonların operasyonel düzeyden stratejik düzeyde yer alan ayrı ayrı tüm faaliyetler kastedilmektedir. Ayrıntıya inersek; kurumların veya işletmelerin işleyişinde operasyonel, yönetimsel ve stratejik faaliyetler olarak aşağıdan yukarı doğu sınıflandırılmaktadır. Yönetim perspektifinden ele alındığında ise; kurum veya organizasyon yapılarını yine aşağıdan yukarı doğru alt, orta ve üst düzey yönetim olmak üzere toplam üç kategoride incelemek mümkündür (Ataman, 2002). Şöyle ki; iş faaliyetleri operasyonel düzeyde daha çok taktiksel olarak karar vericiler açısından ele alınmakta ve dijital dönüşümün Enformasyon Teknolojileri açısından özellikle bu noktada işlerlik kazandığını gözlemlemekteyiz. Başka bir ifadeyle; iş yönetimi açısından sadece operasyonel

düzeyde yer alan görev tanımları değil, kurum bünyesinde her aşamadaki tüm iş faaliyetlerini kastedilmektedir.

Yönetim açısından ele aldığımızda genel anlamda bir kurumun yönetim fonksiyonlarının planlama, organize etme, koordinasyon, yürütme ve kontrol olarak hala geçerliliğini koruduğu göz önüne alındığında; özellikle karar verme olgusunun gerçekleşebilmesi için veri, sorun, bilgi, gözlem ve uyarı etmenlerini dikkate alarak aşağıdaki gibi bir süreç işlediğini görebilmekteyiz (Koçel, 2013):

- 1. Evre: Amaç belirleme veya sorun tanımlama.
- 2. Evre: Amaç ve sorunları irdeleme ve öncelik belirleme.
- 3. Evre: Alternatif belirleme.
- 4. Evre: Alternatifleri irdeleme ve değerlendirme.
- 5. Evre: Seçim kriterlerini belirleme ve seçim yapma.

Yukarıda açıkça görüldüğü gibi karar verme işleyişini günümüzde özellikle operasyonel iş tanımları açısından gerçekleştirme işlemleri Enformasyon ve Bilgi Teknolojileri alt yapısı ile mümkün olmaktadır. Buna ek olarak günümüzde operasyonel, orta ve üst düzey kararları veren yöneticiler açısından da karar verme, tahminleme gibi faaliyetleri de; kullanılan enformasyon ve bilgi sistemleri yapısına göre öznitelik kazandırılarak gerçekleştirilebilmektedir. Bu durum da özellikle orta düzey yönetimin makineler tarafından çözülebildiğinin göstergesidir (Dinçerden, 2017).

Yine söz konusu dijital dönüşümle birlikte özellikle kar-amaçlı kurumlara yönelik stratejik kararlar açısından incelendiğinde Enformasyon Teknolojilerinin iş süreçlerine etkisi aşağıdaki gibi özetlenebilir (Betz, 2001):

- Yeni elektronik ticaret araçlarından yararlanılması.
- Geçmişten gelen enformasyon sistemlerini değiştirerek kurumun enformasyon kapasitesinin güncellenmesi.
- İş faaliyetlerinin bütün alanlarında enformasyon akışının iyileştirilmesi.

Buna göre kâr amacı gütmeyen kurumlar açısından da ele aldığımızda yukarıdaki ifadelere ek olarak döner sermaye veya sürekliliklerini devam ettirebilmeleri açısından farklı işbirlikleri yapmak, mali giderleri minimize edebilmek amacıyla enformasyon ve bilgi sistemlerinin alt yapısını tekrar gözden geçirilmesi gibi kriterler sayılabilir. Yine kurumlar açısından bir örnek verecek olursak; özellikle son yıllarda Yatırımların Geri Dönüşü (Return on Investment) kavramı oldukça önem kazanmaktadır. Kurum amacı, hedefi ne olursa olsun finansal olarak bir yatırım yapılacaksa yatırım yönetiminde dikkat edilecek hususlar aşağıdaki gibi sıralanabilir (Sharpe vd., 1999):

- Portföy aktif veya pasif olabilir.
- Açık veya örtük yapımcılar kullanılabilir.
- Göreceli olarak kontrol edilebilir veya edilemez olabilir.

Yukarıdaki yeni eğilimlerden de anlaşılacağı üzere; Enformasyon Teknolojilerinin kurumlar açısından ileriye yönelik yatırımlar için bir araç olarak da kullanılması, kâr amacı olmasa bile sadece iş yönetiminde değil, iş yönetiminin finansal açıdan optimize edilmesi için dolaylı bir etken olabilmektedir. Dolayısıyla, kurumların iş yönetiminde Enformasyon Teknolojilerine uyum sağlamaları sürecinde kullanılan ve/veya kullanılmasına karar verilecek dijital araçların; sadece operasyonel düzeyde değil, aynı zamanda ileriye yönelik kararlarında tüm yönetim seviyelerinde de direkt veya dolaylı rol oynadığı göz önünde bulundurulmalıdır.

Sonuç

Sonuç olarak iletişim açısından bakıldığında, kurumlar için dijital iletişim kavramı genellikle Halkla İlişkiler alanında pazarlama, müşteri, tüketici, hedef kitle veya iş çevresine bağlı paydaşlara ulaşılabilirlik, bu aktörler ile iletişim anlaşılmaktadır. Ancak dijital iletişimin gelişimi sonucu yönetim kavramı; sadece potansiyel kitleye ulaşma veya mevcut olan müşteri ya da tüketici taleplerini, şikayetlerinin etkin bir şekilde değerlendirilmesini içeren kurum-dışı iletişim aracı olarak algılanmamalıdır.

Yine söz konusu dijital iletişim kavramının; günümüzde kurum bünyesinde İnsan Kaynakları departmanın üstlendiği çalışan ve işverenlerin koordinasyonuna yönelik kurum-içi iletişim süreçlerinin yapılandırılmasında, özellikle Bilişim Teknolojilerinin resmi ve/veya gayri resmi iletişimde çalışan-çalışan, çalışan-işveren ilişkileri ile koordinasyonu sağlamak açısından da incelenmesi gerekli ayrı bir uzmanlık alanı olarak ele alınması ihtiyacı devam etmektedir.

Ayrıca verinin bilgiye dönüştürülmesi sürecinin dijital araçlarla sağlanması beraberinde yeni uzmanlık alanları ihtiyacının gitgide artması ve buna yönelik özellikle gerek bilimsel uzmanlık gerek işlevsel tecrübede açık olduğu gözlemlenebilmektedir. Yine ulusal ve uluslararası düzeyde dijital dönüşümün hızla devam etmesi; beraberinde yalnızca kurumların iş süreçlerinin entegrasyonu bakımından değil, aynı zamanda hukuki ve yasal düzenlemeler açısından da kritik sorunları getirmektedir. Kurum içi ve kurum çevresi iş ve görev tanımları, üretim ve hizmet yöntemleri odaklı araştırma-geliştirme operasyonları, kurum çalışanı performans değerlendirmelerindeki ölçümler, kurum işbirlikleri veya ortaklıklarındaki yasal prosedürler, çalışanlar arası veya paydaşlar ile yaşanabilen anlaşmazlıkların giderilmesi gibi standardizasyonun gerekli olduğu önemli konularda günümüz yasa, mevzuat veya yönetmelikler açısından kurumların uyum sağlamakta zorlandıkları da gözlemlenebilmektedir.

Dolayısıyla tüm bu sorunsal konular; günümüz iş dünyasında dijital iletişim kavramının da bir parçası olarak ele alınmalıdır sonucu ortaya çıkmaktadır. Çünkü söz konusu yaşanan tüm teknolojik gelişim ve dijitalleşme sürecine adaptasyon için dijital iletişim kavramında özelleşebilecek gerek insan kaynağı gerek makine gereksinimi ve gerek de bu iki faktörün entegrasyonu zorunlu hale gelmiştir. Sonuç olarak kurum işleyişi ve iş süreçleri arasında güçlü bir teknik ve analitik altyapı zorunluluğu da göze alındığında; günümüz işlevsel olan dijital iletişim kavramının ötesinde, hala insan tecrübesinin önemli olduğu bu bilişim çağında; sadece insan-makine değil, makineler arasındaki iletişim konusunda da uzmanlaşmış insan gücü yetiştirmek çözüm olarak sunulabilmektedir.

Kaynakça

Ataman, G. (2002). *İşletme yönetimi: temel kavramlar ve yeni yaklaşımlar*. 2. Basım. İstanbul: Türkmen Kitabevi.

Betz, F. (2001). *Yönetim stratejisi: stratejik yönetim ve enformasyon teknolojisi*. Ankara: TÜBİTAK Popüler Bilim Kitapları.

Dinçer, Ö. (2004). *Stratejik yönetim ve işletme politikası.* 7. Basım. İstanbul: Beta Yayınları.

Dinçerden, E. (2017). *İş zekâsı ve stratejik yönetim*. İstanbul: Beta Yayınları.

Jessup, L., Valacich, J., (2003). *Information systems today: managing in the digital world.* 3. Basım, New Jersey: Pearson Prentence Hall.

Koçel, T. (2013). *İşletme yöneticiliği: yönetim ve organizasyon, organizasyonlarda davranış, klasik, modern, çağdaş ve güncel yaklaşımlar*. 14. Basım. İstanbul: Beta Yayınları.

Shannon, C. E. (1948). *A mathematical theory of communication*. The Bell System Technical Journal, Vol. 27, ss. 379–423, 623–656.

Shannon, C. E., Weaver, W. (1998). *The mathematical theory of communication.* USA: University of Illinois Press.

Sharpe, W., Alexander G. J., Bailey, J. V. (1999). *Investments: take the investment challenge, the real-time web-based stock market simulation discount coupon inside*. 8. Basım. New Jersey: Prentence Hall International Inc.

Türk Dil Kurumu resmî web sitesi: www.sozluk.gov.tr (Erişim Tarihi: 25.12.2025).

14. Bölüm

Okul Yönetimi, Öğretmen ve Velilerin Sosyal Hizmet Algısının Okul Sosyal Hizmeti Kapsamında Değerlendirilmesi

Eda Zeynep GÖKCE[1], Zeynep TEZEL[2]

Bu araştırma okul yöneticilerinin, öğretmenlerin ve velilerin okul sosyal hizmetine nasıl baktığını sosyal hizmet penceresinden anlamayı hedeflemektedir. Okul sosyal hizmeti, öğrencinin psiko-sosyal iyi olma hâlini güçlendirmeye odaklanan profesyonel bir alandır. Okulda ortaya çıkan sorunlara tek bir açıdan değil birden fazla boyutu birlikte görerek yaklaşmayı vurgular. Aynı zamanda okul, aile ve çevre arasındaki ilişkiyi desteklemeyi hedefler.

Alan yazında okul sosyal hizmetinin nasıl ortaya çıktığı, hangi ilkelere dayandığı, okul içinde sosyal hizmet uzmanının ne yaptığı ve hangi modellerle çalışıldığı ayrıntılı biçimde tartışılmıştır. Pek çok ülkede bu alanın eğitim sisteminin olağan bir parçası hâline geldiği özellikle vurgulanmaktadır (Dağ, 2018). Türkiye'de ise tablo daha farklıdır. Okul sosyal hizmeti henüz kurumsal bir çerçeveye tam olarak oturmamıştır. Uygulamalar sınırlı kalmıştır ve okullarda sosyal hizmet uzmanı istihdamına dönük düzenli bir mekanizma oluşturulamamıştır (Aktan, 2018).

Türkiye'deki okullarda yoksulluk, aile içi şiddet, akran zorbalığı, ihmal ve istismar, devamsızlık, madde kullanımı ve uyum sorunları gibi çok boyutlu risklerle karşılaşılmaktadır. Bu risklerin kaynağı yalnızca öğrencinin bireysel özellikleri değildir. Ailenin koşulları, okulun işleyişi ve çevrenin etkisi bir araya geldiğinde sorunlar daha da görünür hâle gelmektedir. Ekolojik yaklaşım açısından bakıldığında da meselelerin tek bir düzeyde değil, aynı anda farklı düzeylerde ele alınması gerektiği görülmektedir (Danış, 2006). Nitekim okul sosyal hizmeti uygulamalarını tanımlayan çalışmalarda, öğrenciyi psiko-sosyal risklere karşı koruma, ihmal ve istismar belirtilerini erken fark etme, akran ilişkilerini güçlendirme ve aile ile okul arasındaki iletişimi destekleme temel müdahale alanları olarak öne çıkmaktadır (Dikmen, 2021).

[1] Yüksek Lisans Öğrencisi, Kırıkkale Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Sosyal Hizmet Anabilim Dalı, https://orcid.org/0009-0006-5508-6317
[2] Prof. Dr., Kırıkkale Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Sosyal Hizmet Anabilim Dalı, https://orcid.org/ 0000-0001-6421-5965

Araştırmanın Problemi

Bu araştırmanın temel problemi, okul sosyal hizmetinin Türkiye'de kurumsal bir yapıya kavuşmamış olmasının okul yönetimi, öğretmenler ve velilerin sosyal hizmete ilişkin algı, bilgi düzeyi ve beklentilerini nasıl şekillendirdiğini ortaya koymaktır.

Araştırmanın Amacı

Bu araştırmanın temel amacı, okul yönetimi, öğretmenler ve velilerin okul sosyal hizmetine ilişkin bilgi düzeylerini, algılarını ve beklentilerini ortaya koymaktır. Okul ortamında karşılaşılan psiko-sosyal sorunlara yönelik mevcut müdahale biçimlerinin nasıl yürütüldüğünü, bu süreçlerde hangi güçlüklerin yaşandığını ve sosyal hizmet uzmanının eksikliğinin okul işleyişine nasıl yansıdığını incelemek araştırmanın ana odağını oluşturmaktadır.

YÖNTEM

Bu araştırmada, okul yönetimi, öğretmenler ve velilerin okul sosyal hizmetine ilişkin algı ve değerlendirmelerinin derinlemesine anlaşılması amaçlanmıştır. Araştırmada nitel araştırma yaklaşımı benimsenmiş; katılımcıların yaşantılarına yükledikleri anlamları görünür kılmak için fenomenolojik desen kullanılmıştır. Elde edilen veriler, çalışmanın amaçları doğrultusunda betimsel analiz yöntemiyle çözümlenmiştir.

Araştırmanın Modeli

Araştırmada, okul sosyal hizmetine yönelik algının, uygulamaya ilişkin değerlendirmelerin ve okulda yaşanan sosyal sorunlara dair deneyimlerin katılımcıların kendi ifadelerine dayanarak ortaya konması amaçlandığı için nitel araştırma modeli tercih edilmiştir. Nitel araştırmalar, sosyal olguların doğal bağlamı içinde anlaşılmasını, katılımcıların bakış açılarının ayrıntılı biçimde ortaya çıkarılmasını ve karmaşık sosyal süreçlerin bütüncül olarak yorumlanmasını mümkün kılmaktadır.

Yıldırım ve Şimşek'in (2008) belirttiği üzere nitel araştırma, gözlem, görüşme ve doküman incelemesi gibi tekniklerin kullanıldığı, algı ve olayların doğal ortamda gerçekçi bir biçimde ortaya konmasına odaklanan bir süreçtir. Bu araştırmada da katılımcıların okul ortamında karşılaştıkları sorunlara dair deneyimlerini, okul sosyal hizmetine yükledikleri anlamları ve bu alana ilişkin bilgi düzeylerini kendi sözleriyle ifade etmelerine imkan tanıyan fenomenolojik desen kullanılmıştır.

Araştırmanın Çalışma Grubu

Araştırmanın çalışma grubunu, Ankara ili Altındağ ilçesinde sosyoekonomik açıdan dezavantajlı bölgelerde bulunan üç ortaokulda görev yapan okul yöneticileri, öğretmenler ve bu okullarda çocuğu öğrenim gören veliler oluşturmuştur. Çalışma grubunda 4 okul yöneticisi, 18 öğretmen ve 14 veli yer almış; toplam 36 katılımcı ile görüşme yapılmıştır.

Veri Toplama Araçları

Araştırmanın verileri, araştırmacı tarafından hazırlanan iki araçla toplanmıştır:

Sosyo-demografik Bilgi Formu: Katılımcıların yaş, cinsiyet, eğitim düzeyi, medeni durum, mesleki deneyim yılı gibi temel özelliklerini belirlemeye yöneliktir ve çalışma grubunun profilinin daha net biçimde ortaya konmasına katkı sağlamıştır.

Yarı Yapılandırılmış Görüşme Formu; Okul yöneticilerine ve öğretmenlere uygulanarak öğrencilerin okulda yaşadıkları sosyal sorunlar, bu sorunlara yönelik müdahaleleri, okul sosyal hizmeti hakkındaki bilgileri ve kavramsal değerlendirmeleri sorulmuştur. Velilere uygulanarak çocuklarının okulda karşılaştığı sorunlar, müdahale biçimleri ve okul sosyal hizmetine ilişkin algıları yönünde sorular yöneltilmiştir.

Verilerin Toplanması

Görüşmeler, yarı yapılandırılmış görüşme tekniğiyle ve yüz yüze gerçekleştirilmiştir. Her görüşme yaklaşık 30–35 dakika sürmüş; görüşme öncesinde katılımcılara araştırmanın amacı açıklanmış ve yazılı onamları alınmıştır. Katılımcıların rızası doğrultusunda görüşmeler ses kayıt cihazı ile kaydedilmiş, kayıt alınmasını istemeyen katılımcılar için detaylı alan notları tutulmuştur.. Tüm kayıtlar yazıya aktarılmış, kişisel bilgiler anonimleştirilmiş ve araştırma raporlaması sırasında yalnızca katılımcı kodları kullanılmıştır.

Verilerin Analizi

Görüşme kayıtları çözümlendikten sonra nitel veriler betimsel analizle incelenmiştir. Öncelikle araştırma soruları doğrultusunda bir tema seti oluşturulmuş; ardından katılımcı ifadeleri bu temalar altında sınıflandırılmıştır.

Üç ana tema belirlenmiş; her temanın altında katılımcı görüşlerinden türetilen alt temalar oluşturulmuştur. Analiz sırasında doğrudan alıntılara yer verilmiş, ancak yorumlamalar katılımcı ifadelerine sadık kalınarak yapılmıştır. Böylece hem nesnellik korunmuş hem de katılımcıların kendi seslerinin araştırmada duyulması sağlanmıştır.

BULGULAR

Okul yönetimi, öğretmen ve velilerle yapılan görüşmelerden öğrenilmesi amaçlanan bilgiler elde edilen veri sonuçlarına göre araştırmanın ana teması ve alt temalar aşağıdaki gibidir.

Tablo 1;Temalar

Temalar	Alt Temalar
Okuldaki Sosyal Sorunlara Yönelik Görüşler	1.1.Okullarda Yaşanan sorunlar ve nedenleri: -Akran zorbalığı ve fiziksel/duygusal şiddet -Yoksulluk ve sosyo-ekonomik yetersizlik -İhmal ve aile içi sorunlar -Devamsızlık ve uyum problemleri -İletişim sorunları (öğretmen-veli, öğrenci-öğretmen) -Sosyal dışlanma ve arkadaş ilişkilerinde bozulma -Psikolojik belirtiler (kaygı, davranış problemleri) -Disiplin sorunları -Aile-öğrenci-okul iş birliğinde kopukluk
	1.2.Okullarda Yaşanan sorunlara yönelik müdahale yöntemi: -Rehberlik servisine yönlendirme -Öğretmen tarafından bireysel görüşme -Okul-idare iş birliği ile çözüm arama -Veli ile okulda görüşme -Aile ziyareti -Arkadaş arabuluculuğu -Pasif kalma / çözüm üretememe
Okul Sosyal Hizmetine Yönelik Bilgi Düzeyi	2.1. Genel Bilgi Düzeyi: - Bilgi düzeyinin genel olarak yetersiz olması -Genellikle “yardım”, “psikolojik destek”, “danışmanlık”, “çocuğu koruma”, “uyum sağlama” gibi kavramlarla ilişkilendirilmesi -Öğrenciye yönelik maddi manevi ve psikolojik destek sağlayan bir birim olarak görülmesi -Bazı velilerin ve öğretmenlerin kavramı hiç duymamış olması
	2.2. Bilgi Kaynakları: - Sosyal medya - İnternet - Yakın çevre - Öğretmen bilgilendirmesi
	3.1. Birimin Kurulmasına Yönelik Görüşler: - Çoğunlukla olumlu - Uyum sürecini kolaylaştırma beklentisi

Okul Sosyal Hizmetine Yönelik Görüş Ve Düşünceler	3.2. Okul Sosyal Hizmetini Kavramlaştırma: -Yardım, destek, danışmanlıkla ilişkilendirme -Psiko-sosyal gelişim desteği olarak görme -Çocuğu koruma ve güvenlik mekanizması olarak yorumlama -Sosyal uyumu artıran bir hizmet olarak değerlendirme -Sosyal faaliyetlerle ilişkilendirme
Okul Sosyal Hizmetinden Beklenen İşlevler	4.1. Öğrenciye yönelik: -Uyum sürecini kolaylaştırma -Davranış sorunlarında müdahale -Akran zorbalığı – arkadaş ilişkileri yönetimi -Sosyo-ekonomik destek mekanizmalarına yönlendirme
	4.2. Öğretmene yönelik: -Öğretmenin omuzundaki sosyal sorun yükünü azaltma -Ailelerle iletişimde aracılık etme
	4.3. Veliye yönelik: Veli–okul ilişkisinin güçlenmesi Bilgilendirme ve rehberlik sağlama
	4.4. Okul Yönetimine Yönelik: Sosyal faaliyet ve uyum programları geliştirme Öğretmen–öğrenci–veli üçgeninde koordinasyon sağlama

Okul Yönetiminin Sosyal Hizmet Algısının Okul Sosyal Hizmeti Kapsamında Değerlendirilmesi

Çalışmanın bu kısmında, elde edilen veriler analiz edilmektedir. Bu başlık altında öncelikle Tablo 2'de araştırmaya katılan okul yöneticilerinin demografik verileri analizi bulunmaktadır.

Tablo 2; Katılımcıların Demografik Bilgiler

	Yaşınız	Cinsiyetiniz	Medeni Durumunuz	Çocuğunuz Var Mı?	Eğitim Düzeyiniz Nedir?	Kaç Yıldır Okul Yöneticiliği Yapıyorsunuz?
Y1	42	Erkek	Evli	Var	Yüksek Lisans	3
Y2	46	Erkek	Evli	Var	Yüksek Lisans	5
Y3	38	Erkek	Evli	Yok	Lisans	10
Y4	49	Erkek	Evli	Var	Lisans	10

Okul yöneticilerinin okullarda yaşadıkları sorunların tespit edilmesi amacıyla katılımcılara "Meslek Hayatınız Boyunca Okullarda Öğrencilerinizin Yaşadığını Gözlemlediğiniz Sorunlar Nelerdir?" sorusu yöneltilmiştir ve alınan cevaplar aşağıda sunulmuştur;

"Bu zamana kadar birçok sorunla karşılaştım tabii ki ama bu aralar en çok çocukların arkadaşları tarafından şiddete maruz kalmaları diyeceğim. Bu akran zorbalığı genellikle ergenlik dönemindeki öğrenciler de çokça alay etme dışlama fiziksel tartışma gibi karşıma çıkıyor. (Y1)"

"Şimdiki çocuklar sürekli okulun sıkıcı olmasından dert yanıyorlar. Özellikle son yıllarda teknolojinin çocukların hayatına daha fazla girmesiyle birlikte derslere odaklanmakta zorlanan ilgisini kaybeden öğrencilerin sayısı arttı. (Y2)"

"Genel olarak bu okulda en çok 3 temel sorunla karşılaşıyorum Maddi yoksulluk, aile içi çatışmalar son zamanlarda da sıklıkla gelecek kaygısı. Maddi yoksunluk o kadar fazla ki bazı öğrenciler kıyafet yiyecek gibi temel ihtiyaçlarını bile karşılamakta zorlanıyor. (Y3)"

"Öğrencilerin alt ekonomik koşullardan geldiği durumlarda maddi anlamda yetersiz olması, saygı ve sevgiden yoksun büyümesi böyle aile ortamlarında olmaları çocukları okulda da sorun yaşamaya itiyor. (Y4)"

Okul yöneticilerin verdikleri yanıtlar doğrultusunda öğrencilerin çeşitli sorunlarla karşı karşıya oldukları görülmüştür. Öğrencilerin okul ortamında yaşadığı bu güçlüklerin yalnızca bireysel nedenlerle değil aile, sosyal çevre ve ekonomik koşullar gibi çok boyutlu etkenlerle ilişkili olduğu gözlemlenmektedir.

Okul yöneticilerinin gözlemledikleri sorunlara ek olarak "Tanık Olduğunuz Soruna Nasıl Müdahale Ettiniz?" sorusu yöneltilmiştir ve alınan cevaplar aşağıda sunulmuştur;

"Bu duruma şahit olduğumda öncelikle şiddeti yapan öğrenciyi uyarıyor bu uyarıdan kastım sadece sözlü bir ikaz değil öğrenciye birebir alıp davranışın sonuçlarını hakkında bilgi yönlendirmeye çabalıyoruz gerekirse rehberlik servisinde rehberliğe yönlendiriyor ve süreci takip ediyorum. (Y1) "

"Öğrenciler okulda sıkılmaması için elimden geldiğince okul eğlenceli bir yer dönüştürmeye çalışıyorum eğlenceli etkinlikler yapıyorum. (Y2) "

"Elimden geldiğince maddi yardımda bulundum. Ailevi sorunlar yaşayan ailelerle görüştüm. Gelecek kaygısı yaşayan çocuklar ve ailelerine mesleki rehberlik yaptım. (Y3) "

"Evet çocukları akademik anlamda desteklemeye uğraştım, öğretmenleriyle görüştüm derslerinde daha çok desteklemeye çalıştık çocukları ama diğer

yönden sevgiden mahrum çocuklara pek bir şey yapılmıyor çünkü böyle aileler iletişime de kapalı oluyor.(Y4) ”

Okul yöneticilerin verdikleri yanıtlar doğrultusunda birçok müdahale yöntemi olmakla birlikte bu müdahalelerin çoğu bireysel düzeyde kalmakta; sistematik, ekip temelli bir müdahale eksikliği gözlemlenmektedir.

Okul yöneticilerinin “Meslek Hayatınız Boyunca Okullarda Öğretmenler İle Karşı Karşıya Kaldığınız Durumlar Yaşadınız Mı?” sorusu yöneltilmiştir ve alınan cevaplar aşağıda sunulmuştur;

“ Evet tabii öğretmenlerle zaman zaman fikir ayrılığına düştüğünüz iletişim sıkıntısı yaşadığımız durumlar da oluyor. (Y1) ”

“ Evet. Kişisel çatışmalar olmuyor çok ama işleyişten kaynaklı sorunlar yaşanıyor özellikle ders programı üzerinden talep ve beklentiler oluyor her öğretmenin ihtiyaçları ve öncelikleri var (Y2) ”

“Evet bazı öğretmenlerimizle mesleki tartışmalar yaşıyoruz tabii bunlar genellikle ders saatlerine hakkında oluyor derse geç kalma gibi şeyler. (Y3) ”

“Hayır öğretmenlerle ciddi bir sorun yaşamadım tabi zaman zaman farklı düşüncelerimiz oluyor ama bunlar her yerde olur oturup konuşunca çözülmeyecek şey yok. (Y4) ”

Okul yöneticilerinden alınan yanıtlar incelendiğinde, herhangi bir tartışma yaşamayanların yanı sıra katılımcıların büyük çoğunluğunun mesleki yaşamları boyunca öğretmenlerle çeşitli iletişim ve görüş ayrılıkları yaşadıkları görülmüştür.

Okul yöneticilerinin öğretmenlerle yaşadıkları sorunlara ek olarak “Yaşanılan bu sorunu nasıl çözüme kavuşturdunuz?” sorusu yöneltilmiştir ve alınan cevaplar aşağıda sunulmuştur;

“Konuşarak hallettik, öğretmenlerle konuşmak, konuşarak ortak bir yol bulmak çoğu zaman işe yarıyor genellikle karşılıklı anlayışla çözüyoruz. (Y1) ”

“Genellikle ders programı olduğu için her yıl değişiklik yaptım. Elimden geldiğince esnek davranmaya çalıştım bu konuda böylece sorunlar büyümeden çözüldü (Y2) ”

“Mevzuat çerçevesinde görüşme yapıldı. Konuyu kişiselleştirmeden bazı öğretmenlerin resmi olarak uyarılması sağlandı. (Y3) ”

“Büyük problemlerimiz olmuyor ufak tefek şeyleri de genel olarak konuşarak çözüme kavuşturdum. (Y4) ”

Okul yöneticilerinden alınan yanıtlar doğrultusunda okul yöneticilerinin çatışmaları çözmede genel olarak esnek ve duruma göre farklı stratejiler geliştirdiklerini göstermektedir. Öğretmenlerle yaşanılan sorunlarda iletişime dayalı, uzlaşmacı bir tutum izlenilmekte ancak bu çözümlerin çoğu bireysel deneyimlere dayalı olup sistematik bir çözümün eksikliği gözlemlenmektedir.

Okul yöneticilerinin "Sizce Etkili Bir Okul-Veli İş Birliği Sağlanabiliyor Mu?" sorusu yöneltilmiştir ve alınan cevaplar aşağıda sunulmuştur;

"Hayır. (Y1,Y2) "

"Hayır. Her veliyle eşit düzeyde iletişim kurmak mümkün olmuyor hatta bazen hiç mümkün olmuyor okulumuzun sosyal çevresi eğitim seviyesi düşük ailelerden oluşuyor, çoğunun okula bir kere bile gelişmişliği yok (Y3) "

"Evet ben bu konuya özen gösteriyorum ben özen gösterince velilerde sürece katılmaya daha açık oluyor ama tabii her veli aynı şekilde katılım sağlamıyor genel olarak baktığımızda velilerle iş birliği sağlıyorum diyebilirim.(Y4) "

Araştırmada okul yöneticilerinin yanıtları incelendiğinde okul veli işbirliğini yeterli bulan yöneticilerin yanı sıra katılımcıların büyük çoğunluğunun bu konuda olumsuz görüş bildirdiği görülmüştür. Katılımcıların çoğunluğunun "hayır" yanıtı vermesi, okullarda veli katılımı ve iletişimi sorunlara işaret etmektedir. Bu durum, velilerin okul süreçlerine yeterince dahil olmamasına ve iletişimin sınırlı kalmasıyla ilişkilendirilebilir.

Okul yöneticilerinin okullarda velileri ile yaşadıkları sorunların tespit edilmesi amacıyla katılımcılara "Meslek Hayatınız Boyunca Velileriniz İle Karşı Karşıya Kaldığınız Olumsuz Durumlar Yaşadınız Mı?" sorusu yöneltilmiştir ve alınan cevaplar aşağıda sunulmuştur;

"Yaşadım, çoğu veli çocuğuyla ilgili olumsuz eleştiriyi kabul etmekte zorlanıyor hatta hatalı olmasına rağmen çocuğunu savunuyor.(Y1) "

"Evet zaman zaman sorunlar yaşıyoruz genellikle okul kurallarını yeterince önemsememelerinden kaynaklanıyor bu sorunlar.(Y2) "

"Öğrenci disiplin sorunları, okulun maddi sorunları gibi konularda velilerle karşı karşıya geldiğim oldu.(Y3) "

"Bazen veliler okuldan fazla beklenti içine girebiliyor bu tarz durumlarda konuşarak sorunu çözmeye çalışıyoruz (Y4) "

Katılımcıların yanıtlarına bakıldığında okul yöneticilerinin farklı düzeylerde veli kaynaklı sorunlar yaşadıkları gözlemlenmektedir. Bu durum, okul-veli iletişiminde zaman zaman kopukluklar yaşandığını göstermektedir.

Okul yöneticilerinin okullarda yaşadıkları sorunların çözümüne yönelik "Daha önce okulda yaşanan herhangi bir sorun nedeniyle bir sosyal hizmet uzmanıyla iletişim kurdunuz mu?" sorusu yöneltilmiştir ve alınan cevaplar aşağıda sunulmuştur

"Hayır daha önce herhangi bir sorunla ilgili bir sosyal hizmet uzmanıyla iletişim kurmadım genellikle bir sorun olduğunda rehberlik servisiyle görüşüyoruz (Y1) "

"Hayır hiç iletişim kurmadım (Y2) "

"Evet bir özel durumda sosyal hizmet uzmanıyla iletişim kurmuştum oldu aile içinde problemleri olan bir öğrencimizle ilgili yardım almıştık. (Y3) "

"Hayır hiç sosyal hizmet uzmanıyla karşılaşılacak bir olay yaşamadık(Y4) "

Okul yöneticilerinin büyük çoğunluğu daha önce bir sosyal hizmet uzmanıyla iletişime geçmediklerini belirtmiştir. Bu durum, okullarda sosyal hizmet uygulamalarının yeterince yerleşmediğini ve yöneticilerin bu konuda sınırlı bilgiye sahip oldukları söylenebilir.

Okul yöneticilerinin okul sosyal hizmetine yönelik bilgi düzeylerini öğrenebilmek amacıyla "Okul Sosyal Hizmeti Hakkında Bilginiz Var Mı, Siz Okul Sosyal Hizmetini Nasıl Tanımlarsınız?" sorusu yöneltilmiştir ve alınan cevaplar aşağıda sunulmuştur;

"Var ama çok detaylı değil. Okul içerisinde bütün paydaşların eğitim öğretimin dışında bir etkinlikte bulunması diyebilirim. (Y1) "

"Okul sosyal hizmeti hakkında bir bilgim yok detaylı bir tanım yapacak bilgiye sahip değilim. (Y2)"

"Bilmiyorum (Y3)."

"Çok bilgim yok. Temel düzeyden bile az olabilir öğrencilerin desteklenmesi diyebilirim(Y4). "

Katılımcıların yanıtları incelendiğinde okul yöneticilerinin okul sosyal hizmetine yönelik bilgi düzeylerinin oldukça sınırlı olduğu görülmektedir.

Okul yöneticilerine "Okul Sosyal Hizmet Kavramının Size Çağrıştırdığı Kelimeler Nedir?" sorusu yöneltilmiştir ve alınan cevaplar aşağıda sunulmuştur;

"*Etkinlik kaynaşma paylaşma. (Y1) "*

"Okul aile öğretmen öğrenci işbirliği (Y2) "

"Yardımlaşma, destekleme gibi şeyler aklıma geliyor ama tam olarak neyi kapsadığını bilmiyorum (Y3) "

"Öğrencilere sosyal hizmet yönünden katkı sağlamsı sosyal yönden desteklenmesi yani (Y4) "

Okul yöneticilerinin verdiği yanıtlar doğrultusunda okul sosyal hizmeti kavramını daha çok destek, iş birliği gibi kavramlarla algıladıkları gözlemlenmektedir. Yöneticiler, okul sosyal hizmetini "yardımlaşma, destekleme, kaynaşma" gibi olumlu kelimelerle tanımlamışlardır.

Okul yöneticilerinin okul sosyal hizmetine yönelik bilgi düzeylerinin kaynağını öğrenebilmek amacıyla "Okul Sosyal Hizmet Mesleği Hakkında Bilgi Sahibi İseniz Bilginizi Nasıl Edindiniz?" sorusu yöneltilmiştir ve alınan cevaplar aşağıda sunulmuştur;

"Bilgim açıkçası çok yok. Daha önce bu alanda eğitim ya da uygulamayla bir bilgi edinme fırsatım olmadı daha çok duyduklarım ve gözlemlerim üzerinden birkaç bilgi sahibiyim. (Y1) "

"Bilgim yok (Y2, Y3) "

"Görüşmeye gelen yetkiler tarafından (Y4) "

Katılımcıların yanıtları incelendiğinde, çoğu okul yöneticisinin okul sosyal hizmeti konusunda herhangi bir bilgiye sahip olmadığı görülmektedir. Bilgiye sahip katılımcının ise sınırlı düzeyde bilgi edindiğini gözlemlenmektedir.

Okul yöneticilerine "Okul Sosyal Hizmetin Uygulama Alanları Sizce Nelerdir?" sorusu yöneltilmiştir ve alınan cevaplar aşağıda sunulmuştur;

"Uygulama alanı olarak aklıma ilk gelen okul bahçesinde yapılan sosyal etkinlikler diyebilirim öğrencilerin sosyalleşebileceği ortamlar yani. (Y1) "

"Okul sosyal hizmeti daha çok sosyal etkinlikler, öğrenciyi sosyalleştirecek ve okula uyumunu sağlayacak etkinliklerle olabilir diye tahmin ediyorum. (Y2) "

"Bilgim yok (Y3) "

"Rehberlik ve yönlendirme (Y4) "

Katılımcıların yanıtları okul yöneticilerinin okul sosyal hizmetinin uygulama alanları konusunda büyük ölçüde sınırlı veya eksik bilgiye sahip olduğunu göstermektedir. Bazı yöneticiler sosyal hizmeti yalnızca sosyal etkinliklerle sınırlı olarak değerlendirmiş bir katılımcı ise herhangi bir bilgiye sahip olmadığını belirtmiştir.

Okul yöneticilerine okul sosyal hizmetine yönelik bilgi düzeylerine dayanarak "Okullarda Oluşturulacak Bir Sosyal Hizmet Birimi Sizce Gerekli Mi Faydalı Olacağını Düşünüyor Musunuz?" sorusu yöneltilmiştir ve alınan cevaplar aşağıda sunulmuştur;

"Evet gerekli ve faydalı olacağını düşünüyorum çünkü okullarda da sosyal sorunlar her yıl artıyor ve çoğu zaman öğrencinin yaşadıkları problemler öğretmenin tek başına çözebileceği şeyler olmuyor (Y1) "

"Bilmiyorum (Y2, Y3, Y4) "

Katılımcıların cevapları göz ününe alındığında okul sosyal hizmetine yönelik yöneticilerinin büyük çoğunluğunun bilgi eksikliği yaşadığı gözlemlenmektedir. Fakat bunun yanında okulda bir sosyal hizmetinin gerekli ve faydalı olacağına inananlar da bulunmaktadır.

Okul yöneticilerine "Okul Sosyal Hizmetinin Sizin İş Yükünüzü Hafifleteceğini Düşünüyor Musunuz?" sorusu yöneltilmiştir ve alınan cevaplar aşağıda sunulmuştur;

"Evet özellikle zor velilerle görüşmeler, öğrencilerin davranış problemleri bizim de zamanımızı çok alıyor bu sorunlara destek bizim de işimizi büyük ölçüde azaltır.(Y1) "

"Evet kesinlikle çünkü öğrencinin tüm yükü şu an öğretmen ve yönetici ren üzerinde bu alanda bizlere yardım edecek bir uzman işimizi hafifletir.(Y2) "

"Evet bazen velilerle uğraşmak çok zamanımızı alıyor bu anlamda destek iş yükünü hafifletir.(Y4) "

"Bilgim yok. (Y3) "

Katılımcıların yanıtlarına bakıldığında çoğu okul yöneticisinin okul sosyal hizmetinin iş yükünü hafifletebileceğine inandığını göstermektedir. Bu durum yöneticilerin sosyal hizmet uzmanlarının öğrenciler ve ailelerle ilgili süreçlerde destek sağlayarak sorumluluklarını paylaşabileceğini düşündüklerini ortaya koymaktadır. Bununla birlikte bir katılımcının "bilgim yok" yanıtı, bazı yöneticilerin sosyal hizmetin işlevleri hakkında yeterli bilgiye sahip olmadığını göstermektedir.

Öğretmenlerin Sosyal Hizmet Algısının Okul Sosyal Hizmeti Kapsamında Değerlendirilmesi

Çalışmanın bu kısmında, elde edilen veriler analiz edilmektedir. Bu başlık altında öncelikle Tablo 3'de katılımcıların demografik verilerinin analizi bulunmaktadır.

Tablo 3; Katılımcıların Demografik Bilgiler

	Yaşınız	Cinsiyetiniz	Medeni Durumunuz	Çocuğunuz Var Mı?	Eğitim Düzeyiniz Nedir?	Kaç Yıldır Öğretmenlik Yapıyorsunuz?	Branşınız Nedir?
Ö1	51	Erkek	Evli	Var	Lisans	28	İngilizce
Ö2	39	Kadın	Evli	Var	Lisans	10	Arapça
Ö3	41	Kadın	Evli	Var	Yüksek Lisans	19	Türkçe
Ö4	51	Erkek	Evli	Var	Yüksek Lisans	20	Din Kültürü Ve Ahlak Bilgisi
Ö5	36	Kadın	Evli	Var	Yüksek Lisans	9	İngilizce
Ö6	29	Kadın	Bekar	Yok	Lisans	6	Din Kültürü Ve Ahlak Bilgisi

Ö7	39	Kadın	Evli	Var	Lisans	10	Din Kültürü Ve Ahlak Bilgisi
Ö8	44	Erkek	Evli	Var	Lisans	21	Sosyal Bilgiler
Ö9	56	Kadın	Bekar	Yok	Yüksek Lisans	34	Görsel Sanatlar
Ö10	55	Kadın	Boşanmış	Var	Yüksek Lisans	30	Türkçe
Ö11	54	Kadın	Evli	Var	Lisans	27	Teknoloji Ve Tasarım
Ö12	58	Erkek	Bekar	Yok	Lisans	31	Müzik
Ö13	42	Kadın	Evli	Var	Lisans	17	Sosyal Bilgiler
Ö14	37	Kadın	Evli	Var	Yüksek Lisans	5	Beden Eğitimi
Ö15	42	Kadın	Evli	Var	Yüksek Lisans	17	Fen Bilimleri
Ö16	34	Kadın	Evli	Var	Lisans	12	Türkçe
Ö17	40	Kadın	Evli	Var	Lisans	17	İngilizce
Ö18	44	Kadın	Evli	Var	Yüksek Lisans	5	Din Kültürü Ve Ahlak Bilgisi

Öğretmenlerin gözünden öğrencilerin yaşadıkları sorunların tespit edilmesi amacıyla katılımcılara "Meslek Hayatınız Boyunca Okullarda Öğrencilerinizin Yaşadığını Gözlemlediğiniz Sorunlar Nelerdir?" sorusu yöneltilmiştir ve alınan cevaplar aşağıda sunulmuştur;

"Okumaya yeteneği ve kapasitesi uygun olmayan, okumak istemeyen öğrencilerin ilerdeki yaşamlarında üniversite okumaya zorlanması ve şartlandırılmaya çalışılması. (Ö1) "

"Verimli bir şekilde ders çalışamama ve akran zorbalığı. (Ö2) "

"Sorumsuzluk. (Ö3) "

"İlgisizlik. Hedefsizlik. (Ö4) "

"Öğrencilerin çok rahat olması, sorumluluklarını yerine getirmemesi. (Ö5) "

"İletişimden dolayı yaşanan aksaklıklar. (Ö6) "

"Uyum, disipline olma, kurallara uyma. (Ö7) "

"Veli ve öğretmen iş birliğinin olmaması. (Ö8) "

"Selamlaşma, nezaket, olumlu duygusal bağ kurma, motivasyon eksikliği. (Ö9) "

"Uyum problemleri yaşıyorlar.(Ö10) "

"Akran zorbalığı, izinsiz eşya kullanımı, küfürleşme gibi. (Ö11) "

"Ekonomik, ailesel buna bağlı ergenlik ve davranış bozuklukları. (Ö12) "

"Dikkat dağınıklığı. (Ö13) "

"Ailevi ve maddi sorunlar ve önemlisi akran zorbalığı. (Ö14) "

"Çatışma ve sorun çözme becerilerinden yoksunlar, yabancı uyruklu öğrencilerdeki en ciddi sorun dil idi. (Ö15) "

"Okula uyum, okul kurallarının benimsenmesi, saygı. (Ö16) "

"Akran zorbalığı ve disiplin problemleri. (Ö17) "

"İletişim, düzenli, ders çalışma, ailesel problemler. (Ö18) "

Katılımcı öğretmenlerin yanıtları incelendiğinde öğrencilerin ders çalışma alışkanlıkları ve akademik motivasyon eksiklikleri en fazla dile getirilen sorun olarak öne çıkmaktadır. Akran zorbalığı, disiplin problemleri ve kurallara uyum konularında yaşanan güçlükler öğrencilerin okul yaşamını olumsuz etkilemektedir. Bunun yanında ailevi ve ekonomik sorunlar, iletişim eksiklikleri ve okul-veli iş birliğinin yetersizliği, öğrencilerin psikososyal gelişimini etkileyen çevresel faktörler olarak dikkat çekmektedir. Ayrıca öğrencilerde motivasyon eksikliği, sorumluluk bilinci, saygı ve olumlu sosyal ilişkiler kurma becerilerinde eksiklikler gözlemlenmiştir. Genel olarak bulgular, öğrencilerin yaşadığı sorunların akademik, sosyal ve aile kaynaklı olarak birçok boyutu olduğunu ortaya koymaktadır.

Öğretmenlerin gözünden öğrencilerin yaşadıkları gözlemlenen sorunlara yönelik çözümlerin tespit edilmesi amacıyla katılımcılara "Bu Soruna/Sorunlara Müdahale Ettiniz Mi Nasıl?" sorusu yöneltilmiştir ve alınan cevaplar aşağıda sunulmuştur;

"Öğrencilere ve velilere öğrencilerin kendi istekleri ve yetenekleri doğrultusunda meslek seçmeleri gerektiğini anlattım.(Ö1) "

"Evet müdahale ettim. Öğrencilerime gerekli bilgilendirmeleri yaptım ve uyarılarda bulundum. (Ö2) "

"Evet, sevebileceği görevler verdim.(Ö3)"

"Elimizdeki her türlü sözlü ve değerli etkileşim araçlarını kullandık. (Ö4)"

"Sorumluluk vererek. (Ö5) "

"Evet, tekrar tekrar açıklama. (Ö6)"

"Denetim, uyarı ve yaptırım ile (Ö7)"

"Veli toplantılarıyla müdahale. (Ö8) "

"Evet ders içi ve dışı iletişimlerimde ve konularımı hikayeler ile işliyorum. Şiir ve metinleri resimleme; resimleri şiir ve metne dönüştürme kendi duygularını ifade etmeleri için istedikleri yöntemi kullanarak söz almalarını sağlıyorum. Sınıfça paylaşıp birlikte çözümler üretiyoruz iletişim becerilerini geliştirmeye yönelik hikayeler anlatıyorum, örnekler veriyorum, çalışmanın verimi ve başarıyı etkileyeceğini ve uygulamalarla hissettirmeye çalışıyorum. Benim öğrencilerimin kendilerine güveni istedikleri müddetçe yapamayacakları bir şey olmadığı fikri ile hepsi birer ressam gibi hissediyorlar. Ulaşamadığım çocuklar başaramadığım durumlarda mevcut. (Ö9)"

"Evet. (Ö10, Ö13, Ö18)"

"Evet, daha çok konuşarak çözdük. (Ö11)"

"Ekonomik sorunlara çok az da olsa katkıda bulundum. Diğerlerine edemedim.(Ö12)"

"Evet oldu okul aile öğretmen işbirliği ile maddi destek ve rehber öğretmenimizle işbirliği içerisinde duygusal destek, ders çalışma desteği, motivasyon desteği kendi branşımla ilişkilendirerek. (Ö14) "

"Velilerden destek alarak. (Ö15)"

"Etkili iletişim yolu ile. (Ö16)"

"Rehberlik servisi veli işbirliği ile çözüm üretme. (Ö17)"

Katılımcı öğretmenlerin yanıtlarına bakıldığında öğrencilerin yaşadığı sorunlara yönelik farklı yöntem ve stratejiler uyguladıkları gözlemlenmektedir. Öğretmenler, öğrencilerin yetenek ve ilgileri doğrultusunda yönlendirme, sorumluluk verme, ders içi ve dışı iletişimle rehberlik ve tekrar eden açıklamalar yapma gibi yöntemler kullanarak sorunların çözümüne katkı sağladıkları gözlemlenmektedir. Bunun yanında bazı öğretmenler veli toplantıları ve okul-aile iş birliği ile destek gibi yöntemlerle daha sistematik müdahaleler gerçekleştirmiştir. Ayrıca, ekonomik ve duygusal sorunlara yönelik küçük çaplı desteklerin sağlandığı da gözlemlenmektedir. Genel olarak bulgular öğretmen müdahalelerinin akademik, psikososyal boyutlarını kapsadığını ancak uygulamaların çoğunlukla bireysel uğraşlar üzerinden yürütüldüğünü görülmektedir.

Öğretmenlere *"Meslek Hayatınız Boyunca Okullarda Okul Yönetimi İle Karşı Karşıya Kaldığınız Durumlar Yaşadınız Mı?" sorusu yöneltilmiş ve cevaplar aşağıda verilmiştir.*

"Baskıcı birkaç tutum olmuştu. (Ö1)"

"Hayır, yaşamadım. (Ö2, Ö4, Ö5, Ö7, Ö8, Ö10, Ö11, Ö13, Ö16, Ö18)"

"Evet yaşadım. (Ö3, Ö6, Ö12, Ö14, Ö15)"

"Çok yaşadım ama hepsine bir çözüm yolu buldum. Kolektif bilinç oluşturmada ne öğretmen arkadaşlarımdan ne de idarecilerden umduğum desteği bulamadım ama hepsini istediğim ölçüde olmasa da etkilediğini düşünüyorum. (Ö9)"

"Ciddi bir sorun yaşamadım. (Ö17)"

Katılımcı öğretmenlerin yanıtları incelendiğinde, büyük çoğunluğunun okul yönetimiyle ciddi bir sorun yaşamadıkları görülmektedir. Ancak bazı öğretmenler yönetimle zaman zaman baskı, fikir ayrılığı veya destek eksikliği yaşadıklarını belirtmiştir. Özellikle iletişim yetersizliği vurgusu yapılan katılımcı ifadeleri okul ortamında iş birliği ve ekip ruhunun her zaman yeterli düzeyde sağlanamadığını göstermektedir. Genel olarak bulgular, öğretmenlerin çoğunun okul yönetimiyle olumlu ilişkiler kurduğunu, ancak bazı durumlarda otoriter tutumlar veya yetersiz destek nedeniyle çatışmaların ortaya çıkabildiğini göstermektedir.

Öğretmenlere okul yönetimiyle karşı karşıya kalındığında nasıl çözüm yolları bulduklarını gözlemlemek amacıyla "Yaşanılan bu sorunu nasıl çözüme kavuşturdunuz?" sorusu yöneltilmiş ve cevaplar aşağıda verilmiştir;

"Geri adım atmayarak hatalarını kendilerine anlayacakları şekilde anlattım. (Ö1) "

"Eğer bir sorun yaşamış olsaydım konuşarak çözüme kavuştururdum. (Ö2) "

"Konuşarak çözmeye çalıştık. (Ö3) "

"İdarecilerimiz öz verili eğiticiler idi. (Ö4) "

"Sorun yaşamadım. (Ö5, Ö7, Ö8, Ö10, Ö11, Ö16) "

"Üzerime düşen sorumluluklarını harfiyen yerine getirerek. (Ö6) "

"Sağlıklı iletişim yöntemleri empati samimiyet olumlu örnekler oluşturma. (Ö9) "

"Yasal olarak. (Ö12) "

"Fikrimi belirtilerek. (Ö13) "

"Konuşarak ve istişare edecek artılarını eksiklerini. (Ö14) "

"Haklarımızı koruyarak uzlaşma yoluyla. (Ö15) "

"Sağlıklı iletişim ile sorun çözüldü. (Ö17) "

"Yaşasaydım doğru olduğunu düşündüğüm konuda kararlı davranırdım. (Ö18) "

Öğretmenlerin yanıtları incelendiğinde yaşanan sorunların çözümünde en sık başvurulan yöntemlerin konuşma, iletişim kurma ve uzlaşma olduğu görülmektedir. Öğretmenlerin büyük bir kısmı sorunları empati, istişare ve karşılıklı anlayış yoluyla çözmeye çalıştıklarını belirtmiştir. Bazı öğretmenler ise gerektiğinde yasal yolları ya da haklarını savunma tutumunu tercih ettiklerini ifade etmiştir.

Öte yandan birkaç öğretmen okul yönetimle hiç sorun yaşamadığını belirtmiş. Genel olarak öğretmenlerin sorun çözme sürecinde iletişime dayalı, yapıcı ve uzlaşmacı bir yaklaşım benimsediklerini gözlemlenmektedir.

Öğretmenlere okuldaki öğretmen-veli dengesini irdelemek amacıyla *"Sizce Okullarda Etkili Bir Öğretmen-Veli İş Birliği Sağlanabiliyor Mu?" sorusu yöneltilmiş ve cevaplar aşağıda verilmiştir;*

"Hayır, Sağlanmıyor. (Ö1, Ö3, Ö6, Ö7, Ö8, Ö9, Ö10, Ö12, Ö14, Ö15, Ö16, Ö17, Ö18)"

"Evet, Sağlanıyor. (Ö2, Ö4, Ö5, Ö11, Ö13)"

Katılımcıların büyük çoğunluğu okullarda etkili bir öğretmen-veli iş birliğinin sağlanamadığını ifade etmiştir. Bu durum, öğretmenlerin velilerle iletişim ve iş birliği süreçlerinde çeşitli engellerle karşılaştığını göstermektedir. İletişim eksikliği, velilerin yeterince katılım göstermemesi veya öğrencinin eğitim sürecine ilişkin sorumluluğu sadece öğretmene yüklemeleri bu olumsuzluğun temel nedenleri arasında düşünülebilir. Buna rağmen az sayıda öğretmen iş birliğinin sağlanabildiğini belirtmiştir. Bu öğretmenlerin görüşleri, bazı okullarda öğretmen ve veliler arasında daha açık iletişim olduğunu göstermektedir.

Öğretmenlere okuldaki öğretmen-veline yönelik sorunları gözlemlemek amacıyla *"Okulda Meslek Hayatınız Boyunca Okullarda Velileriniz İle Karşı Karşıya Kaldığınız Olumsuz Durumlar Yaşadınız Mı?" sorusu yöneltilmiş ve cevaplar aşağıda verilmiştir;*

"Çok nadirde olsa evet. (Ö1) "

"Çok az karşı karşıya kaldım. Bunun sebebi ise öğrencinin evde konuyu velisine yanlış aktarmasından dolayı. (Ö2) "

"Evet (Ö3 Ö6 Ö9 Ö12 Ö16) "

"Ara sıra oldu. Konuları tam olarak anlamadan tek taraflı olarak sadece çocuğunun sözüne güvenip gelmesi ve sonuçta işin aslını anlayınca mahcup olması gibi durumlar. "Karşılıklı sağlıklı bir iletişimle sorun kalmıyor. (Ö4) "

"Hayır (Ö5 Ö7 Ö8 Ö10 Ö11 Ö13 Ö15 Ö18) "

"Yabancı uyruklu öğrencilerim olunca veli profilinde dil desteği gerekli oldu. (Ö14) "

"Velilerin tüm sorumluluğu öğretmene yüklemesi. (Ö17) "

Katılımcıların büyük bir kısmının meslek hayatları boyunca velilerle olumsuz durumlar yaşadıkları gözlemlenmiştir. Bu durumlar genellikle iletişim eksikliğinden, öğrencinin yaşadığı olayları velilere yanlış aktarmasından veya velilerin tek taraflı bilgiyle hareket etmesinden kaynaklanmaktadır. Bazı öğretmenler ise bu tür durumların, sonrasında yapılan açıklamalar ve sağlıklı iletişim kurulduğunda çözüme kavuştuğunu ifade etmiştir. Özellikle yabancı

uyruklu öğrencilerle çalışan öğretmenlerin dil desteği eksikliği nedeniyle iletişimde zorluk yaşadığı da dikkat çekmektedir. Bununla birlikte bazı öğretmenler herhangi bir olumsuzluk yaşamadıklarını veya bu tür sorunların çok nadir olduğunu belirtmiştir. Bu farklılık, öğretmenlerin kişisel iletişim tarzı, okulun bulunduğu çevre ve veli profili gibi etkenlerle ilişkilendirilebilir.

Öğretmenlere *"Öğrencilere Yeterli Psiko-Sosyal Destek Sağlandığını Olduğunu Düşünüyor Musunuz?" sorusu yöneltilmiş ve cevaplar aşağıda verilmiştir.*

"Hayır (Ö1, Ö3, Ö5, Ö6 ,Ö7, Ö8, Ö10, Ö12, Ö13, Ö14, Ö15, Ö18) "

"Evet (Ö2, Ö4, Ö9, Ö11, Ö16, Ö17) "

Katılımcıların çoğunluğu okullarda öğrencilere yeterli psiko-sosyal desteğin sağlanmadığını belirtmiştir. Bu görüş, özellikle rehberlik servislerinin iş yükünün fazla olması, öğrenci sayısının çokluğu ve okulda uzman personel eksikliği gibi nedenlerle ilişkilendirilebilir. Diğer yandan az sayıda katılımcı okullarda psiko-sosyal desteğin yeterli düzeyde olduğunu ifade etmiştir. Bu öğretmenlerin görev yaptığı okullarda rehberlik hizmetlerinin aktif olması, yönetim desteğinin güçlü olması gibi etkenler bu görüşü desteklemiş olabilir.

Öğretmenlere okul sosyal hizmetine yönelik bilgi düzeylerini öğrenebilmek amacıyla *"Okul Sosyal Hizmeti Hakkında Bilginiz Var Mı, Siz Okul Sosyal Hizmetini Nasıl Tanımlarsınız?" sorusu yöneltilmiştir ve alınan cevaplar aşağıda sunulmuştur;*

"Pek yok. (Ö1) "

"Öğrencilerin temel çocuk haklarından biri olan eğitim hakkından eşit bir şekilde faydalanmaları ve bu eğitim ve öğrenme haklarının önündeki tüm engellerin kaldırılmasını kapsar. (Ö2) "

"Bilgim yok. (Ö3, Ö5, Ö6, Ö7, Ö8 Ö11, Ö14, Ö17, Ö18) "

"Kendilerini tanıma fırsatı sunma. (Ö4) "

"Yeterli derecede bilmiyorum hiç bu kanalı kullanmayı da denemedim. (Ö9) "

"İş birliği (Ö10) "

"Öğrencinin ailesel ve ekonomik durumunu takip eden ve problemlere çözüm önerileri sunan ve çözen hizmet çalışması. (Ö12) "

"Yetersiz (Ö13) "

"Rehber öğretmenlerinin yaptığı iş çerçevesinde çocukların alabileceği destek diye yorumlayabilirim (Ö15) "

"Kısıtlı (Ö16) "

Öğretmenlerin büyük çoğunluğu okul sosyal hizmeti kavramı hakkında yeterli bilgiye sahip olmadıklarını ifade etmiştir. Bu durum Türkiye'de okul sosyal hizmetinin henüz kurumsal olarak yaygınlaşmamış olması ve

öğretmenlerin bu konuyla ilgili bilgilendirilmemesiyle açıklanabilir. Öğretmenlerin bazılarının kavramı "rehberlik hizmetleri" ile karıştırdıkları veya sınırlı biçimde tanımladıkları gözlemlenmektedir. Ayrıca az sayıda katılımcı okul sosyal hizmetini daha bütüncül bir anlayışla, öğrencinin eğitim hakkı, kişisel gelişimi, sosyal destek ve iş birliği gibi unsurlarla ilişkilendirmiştir. Özellikle Ö2 ve Ö12'nin yanıtları, okul sosyal hizmetinin temel amacına yakın tanımlar yapmışlardır.

Öğretmenlere *"Okul Sosyal Hizmet Kavramının Size Çağrıştırdığı Kelimeler Nedir?" sorusu yöneltilmiştir ve alınan cevaplar aşağıda sunulmuştur;*

"Öğrencilere psikolojik destek olabilir. (Ö1) "

"Planlama , değerlendirme , problem çözme, iş birliği. (Ö2) "

"Yardım (Ö3) "

"Empati. Ben de VARIM demektir (Ö4) "

"Yardım ve paylaşma dayanışma (Ö5) "

"Okulun sadece dört duvara sığdırılmamasını çağrıştırıyor. (Ö6) "

"Yok (Ö7) "

"Öğrencilerin sosyalleşmesi. (Ö8) "

"Destek iyileştirmen problem çözme. (Ö9) "

"Güven, dayanışma. (Ö10) "

"Okullarda yaşanan problemlere çözüm üretmek. (Ö11) "

"Sorunlu çocuklar ve ailelerin maddi durumlarına katkı. (Ö12) "

"Ücretsiz öğrencinin kendini geliştirmesi için yapılan faaliyetler. (Ö13) "

"Yardım (Ö14) "

"Çocukların akademik ve ruhsal sorunların çözümünde yol gösterici. (Ö15) "

"Uyum, sosyal yardımlaşma. (Ö16) "

"Destek danışmanlık sorun çözme. (Ö17) "

"Destek (Ö18) "

Öğretmenlerin verdikleri yanıtlar incelendiğinde, "okul sosyal hizmeti" kavramının genellikle yardım, destek, dayanışma ve problem çözme gibi olumlu çağrışımlar uyandırdığı görülmektedir. Katılımcıların büyük bölümü bu kavramı öğrencilerin psikolojik, sosyal veya ekonomik sorunlarına çözüm sunan bir destek mekanizması olarak değerlendirmiştir. Bu durum öğretmenlerin okul sosyal hizmetini daha çok öğrencilerin ihtiyaçlarına yönelik iyileştirici bir sistem olarak algıladıklarını göstermektedir. Bununla birlikte bazı öğretmenler okul sosyal hizmet kavramının daha geniş ve kapsayıcı yönünü vurgulamaktadır. Ancak birkaç katılımcı için sosyal hizmetin hiçbir çağrışımda bulunamaması öğretmenlerin okul sosyal hizmetine yönelik bilgi eksikliği

olduğunu göstermektedir. Genel olarak bakıldığında, okul sosyal hizmeti öğretmenler için yardım ve destek temelli bir kavram olarak öne çıkmaktadır.

Öğretmenlere okul sosyal hizmetine yönelik bilgi düzeylerinin kaynağını öğrenebilmek amacıyla *"Okul Sosyal Hizmet Mesleği Hakkında Bilgi Sahibi İseniz Bilginizi Nasıl Edindiniz?" sorusu yöneltilmiştir ve alınan cevaplar aşağıda sunulmuştur;*

"Bilgim yok (Ö1) "

"Okul Sosyal Hizmeti ile ilgili yazılardan (Ö2) "

"Eğitime katılarak (Ö3) "

"Yeterli bilgi sahibi değilim. Ancak branşım gereği bizim alanı ilgilendiren haller. (Ö4)"

"Değilim. (Ö5, Ö7, Ö8, Ö9, Ö11) "

"Şuan duydum. (Ö6) "

"Seminerler ,yıllarca edinilen birikiminden (Ö10) "

"İnternet ortamından gördüm. (Ö12) "

"Bilgi sahibi değilim. (Ö13, Ö16,Ö18) "

"Rehber öğretmeni aracılığıyla biliyorum. (Ö14) "

"Dört çerçevede bilgi sahibiyim normal sosyal hayatımın içerisinde öğrendiğim bilgiler. (Ö15) "

"Araştırma yaparak öğrendim.(Ö17) "

Öğretmenlerin verdikleri yanıtlar incelendiğinde okul sosyal hizmeti hakkında bilgi sahibi olan öğretmen sayısının oldukça sınırlı olduğu görülmektedir. Katılımcıların büyük bir bölümü kavram hakkında hiçbir bilgiye sahip olmadıklarını belirtmiştir. Ayrıca az sayıda öğretmen bilgi edinme yolları olarak yazılı kaynaklar, seminerler, internet, rehber öğretmenler ve kişisel araştırmaları göstermiştir. Öğretmenlerin bir kısmının bilgi birikimini mesleki birikim veya genel yaşam deneyimleriyle ilişkilendirmiştir.

Öğretmenlere "Okul Sosyal Hizmetin Uygulama Alanları Sizce Nelerdir?" sorusu yöneltilmiştir ve alınan cevaplar aşağıda sunulmuştur;

"Bilmiyorum (Ö1,Ö5, Ö6, Ö7, Ö9) "

"Öğrencilerin ve ebeveynlerin var olan problemi nasıl çözmeleri gerektiği konusunda yol göstermeleri, risk altında olan öğrencilerin erken tespiti ve öğrencilerin durumlarında iyileştirme ve sorunlarla başa çıkma konusunda yardımcı olmaları. (Ö2)"

"Yardımlar olabilir (Ö3) "

"Sadece kendini değil kendinden başlayıp ulaştığı her yere iyilik ruhunu ulaştırma gayreti. (Ö4) "

"Dayanışma ve yardımlaşma (Ö8) "

"Farklı bir yanıtım yok (Ö10) "

"Öğrenci, öğretmen veli işbirliği (Ö11) "

"Bireyler ya da gruplar içinde ya da arasında var olan stresi azaltmak ya da ortadan kaldırmak için erken müdahale. Öğrencilere, ebeveynlere, okul personeline ve toplumsal kurumlara problem çözme hizmetleri sunmak. Risk altında olan öğrencilerin erken tespiti. Başa çıkma, sosyal ve karar alma becerilerini geliştirmek için çeşitli gruplar ile çalışmak. (Ö12) "

"Rehberlik kurslar (Ö13) "

"Spor resim müzik değerler eğitimi gibi. (Ö14) "

"Öğretmen öğrenciyi veliyi destekleme üzerine çalışmalar yapıyor (Ö15) "

"Öğrencinin okula uyumu, veli okul arasındaki işbirliği (Ö16) "

"Özel eğitim sınıfları (Ö17) "

"Davranış sorunları, danışmanlık (Ö18) "

Öğretmenlerin yanıtları incelendiğinde okul sosyal hizmetinin uygulama alanları konusunda bilgi düzeylerinin farklılık gösterdiği görülmektedir. Katılımcıların bir kısmı konuya dair bilgi sahibi olmadığını ifade etmiştir. Bu durum okul sosyal hizmeti kavramının öğretmenler arasında yeterince tanınmadığını ortaya koymaktadır. Buna karşın bazı öğretmenlerin yanıtları okul sosyal hizmetinin temel işlevlerine yönelik farkındalığın gelişmeye başladığını göstermektedir. Örneğin Ö2 ve Ö12, okul sosyal hizmetini öğrencilerin ve velilerin yaşadığı problemlere çözüm üretmek, risk altındaki öğrencileri erken tespit etmek ve psikososyal destek sağlamak olarak tanımlamıştır. Bu açıklamalar, okul sosyal hizmetinin koruyucu-önleyici işlevine dikkat çekmektedir. Diğer katılımcıların yanıtları ise okul sosyal hizmetinin okul-aile-öğretmen iş birliği, davranışsal destek ve danışmanlık hizmetleri gibi yönlerini öne çıkarmaktadır. Genel olarak bulgular, öğretmenlerin okul sosyal hizmetinin uygulama alanlarını çoğunlukla rehberlik, danışmanlık, öğrenci uyumu ve riskli gruplara destek ekseninde değerlendirdiklerini göstermektedir.

Öğretmenlere okul sosyal hizmetine yönelik bilgi düzeylerine *dayanarak "Okullarda Oluşturulacak Bir Sosyal Hizmet Birimi Sizce Gerekli Mi Faydalı Olacağını Düşünüyor Musunuz?" sorusu yöneltilmiştir ve alınan cevaplar aşağıda sunulmuştur;*

"Olabilir. (Ö1, Ö10) "

"Evet faydalı olacağını düşünüyorum. (Ö2, Ö3, Ö4, Ö5, Ö6,Ö7, Ö8, Ö12, Ö13,Ö16, Ö17, Ö18) "

"Kesinlikle harika olur. (Ö9) "

"Hayır. (Ö11) "

"Evet olabilir düşünüyorum. (Ö14) "

"Evet artırılmalı uygulama alanları genişletir daha iyi olacağını düşünüyorum. (Ö15)"

Öğretmenlerin büyük bir çoğunluğu okullarda sosyal hizmet birimi kurulmasının gerekli ve faydalı olacağını belirtmiştir. Çoğunluğun bu yönde düşünmesi öğretmenlerin okul ortamında psikososyal destek ve rehberlik hizmetlerine olan ihtiyacın farkında olduklarını göstermektedir. Bazı öğretmenler (Ö1, Ö10, Ö14) "olabilir" veya "olabilir diye düşünüyorum" gibi daha temkinli yanıtlar vermiştir. Bu durum, bazı öğretmenlerin sosyal hizmeti hakkında net bir fikir sahibi olmadığını göstermektedir. Diğer yandan, sadece bir öğretmen (Ö11) böyle bir birimin gerekli olmadığını ifade etmiştir.

Öğretmenlere *"Okul Sosyal Hizmetinin Sizin İş Yükünüzü Hafifleteceğini Düşünüyor Musunuz?" sorusu yöneltilmiştir ve alınan cevaplar aşağıda sunulmuştur;*

"Olabilir ama bilmediğim bir şey hakkında yorum yapamam (Ö1) "

"Evet kesinlikle hafifletir. (Ö2) "

"Evet (Ö3, Ö4, Ö5, Ö6, Ö8,Ö10, Ö12, Ö13, Ö14, Ö16, Ö17, Ö18) "

"Belki (Ö7) "

"Kesinlikle olumlu olacağını düşünüyorum. (Ö9) "

"Hayır. (Ö11) "

"İş yükümü affedeceğini düşünmüyorum fakat kendi adıma veya öğrencilerin adına alabileceğim desteğin kıymetli olduğunu düşünüyorum. (Ö15) "

Katılımcı öğretmenlerin büyük çoğunluğu okul sosyal hizmetinin iş yükünü hafifleteceğini düşündüklerini belirtmiştir. Bu yanıtlar, öğretmenlerin okul sosyal hizmeti uzmanlarının öğrenci ve aile sorunlarını yönetmede sağladığı desteğin, öğretmenlerin üzerindeki sorumlulukları azaltabileceğini düşündüklerini göstermektedir. Bazı yanıtlar ise sosyal hizmetin doğrudan iş yükünü azaltmasa da öğrencilerin ihtiyaçlarına yönelik destek sağlamasının önemini vurgulamaktadır. Ayrıca bazı öğretmenler temkinli yaklaşarak konu hakkında yeterli bilgiye sahip olmadıkları için kesin bir yargıya varamadıklarını ifade etmiştir. Sadece bir öğretmen (Ö11) iş yükünü hafifletmeyeceğini belirtmiştir.

Velilerin Sosyal Hizmet Algısının Okul Sosyal Hizmeti Kapsamında Değerlendirilmesi

Çalışmanın bu kısmında, elde edilen veriler analiz edilmektedir. Bu başlık altında öncelikle Tablo 4'de katılımcıların demografik verilerinin analizi bulunmaktadır.

Tablo 4; Katılımcıların Demografik Bilgiler

	Yaşınız	Cinsiyetiniz	Medeni Durumunuz	Kaç Çocuğunuz Var?	Çocuğunuz Kaç Yaşında?	Eğitim Düzeyiniz Nedir?	Mesleğiniz Nedir
V1	48	Kadın	Evli	3	26-24-14	İlkokul	Ev hanımı
V2	45	Kadın	Evli	3	13, 17, 20	İlkokul	Ev hanımı
V3	35	Kadın	Evli	3	12 8	İlkokul	Ev hanımı
V4	39	Kadın	Evli	3 tane	18 12 5	Lise	Ev hanımı
V5	35	Kadın	Evli	4	12, 9 ,6 ,2	Lise	Ev hanımı
V6	48	Kadın	Evli	3	28 25 13	Ortaokul	Ev hanımı
V7	33	Kadın	Evli	3	9 10 12	Ortaokul	Ev hanımı
V8	35	Kadın	Evli	2	12-6	Lisans	Ev hanımı
V9	47	Kadın	Evli	2	12 ve 19 yaşında	Lisans	Ev hanımı
V10	42	Kadın	Evli	2	12	Lisans	Öğretmen
V11	34	Kadın	Evli	2	10 ve 3	Lisans	Öğretmen
V12	37	Kadın	Evli	2	10-12 yaş	Lisans	Öğretmen
V13	40	Kadın	Evli	2	8-11	Lisans	Öğretmen
V14	44	Kadın	Evli	2	16 ve 11	Lisans	Öğretmen

Velilere öğrencilerin okullarda yaşadıkları sorunları gözlemlemek amacıyla "Çocuğunuz Okulda Yaşadığını Düşündüğünüz Sorunlar Nelerdir?" sorusu yöneltilmiştir ve alınan cevaplar aşağıda sunulmuştur;

"Biraz vücut olarak çelimsiz bir çocuk arkadaşları tarafından dışlanıyor ve içine kapanıyor bize karşı çok asileşti. (V1) "

"Arkadaşlarının derste çok konuşması (V2) "

"Yok (V3) "

"Diğer öğrencilerin giyim konusunda rahat olmaları sanki imam hatip değil de normal okul gibi olması (V4) "

"Teknolojiye çok maruz kalan çocuklar etkisinde kalan olayları çok dile getirmesi ile ilgili sorum yaşadım.(V5) "

"Arkadaşlarıyla bir grup kurup okulun lideri gibi davranmaları. (V6) "

"Herhangi bir sorunu yok. (V7) "

"Akran zorbalığı, eğitimde aksaklıklar (V8) "

"Akran zorbalığı (V9, V11, V13,V14) "

"Arkadaş uyumsuzluğu doğru arkadaş edinememesi (V10) "

"Akran zorbalığı ve okulun temizlik personellerinin eksik olması sağlık konusu (V12) "

Velilerden alınan yanıtlar öğrencilerin okul ortamında karşılaştıkları sorunların çeşitlilik gösterdiğini ortaya koymaktadır. Bununla birlikte akran zorbalığı gibi sorunların birden fazla veli tarafından dile getirilmesi bu sorunun birçok okulda öne çıkan ortak problem olduğunu göstermektedir. Hem fiziksel hem sosyal açıdan akran zorbalığına maruz kalan öğrencilerin içe kapandığı, özgüven kaybına uğradığı ve uyum sorunları yaşadığı görülmektedir. Bazı velilerin okullardan beklentileri ile karşılaştıkları durumlar arasında uyumsuzluk gözlemlenmektedir. Teknoloji kullanımı da bir başka önemli sorun olarak belirtilmiştir, dijital içeriklerin öğrencilerin davranışlarına olumsuz etkisi konusunda velilerin kaygı yaşadığı gözlemlenmiştir. Ayrıca bazı veliler okullardaki yetersiz fiziki koşullara ilişkin memnuniyetsizliğini vurgulamıştır. Sonuç olarak velilerin gözlemlerine göre öğrencilerin yaşadığı başlıca sorunlar; akran zorbalığı, öğrencilerin sosyal uyumunda zorluk, teknoloji kullanımının olumsuz etkileri ve fiziksel ortam yetersizlikleri olarak öne çıkmaktadır.

Velilerin gözünden öğrencilerin okulda yaşadıkları gözlemlenen sorunlara yönelik çözümlerin tespit edilmesi amacıyla katılımcılara "Bu Soruna Nasıl Müdahale Ettiniz?" sorusu yöneltilmiştir ve alınan cevaplar aşağıda sunulmuştur;

"Öğretmenleri ile görüştük ama çözüm bulamadık (V1) "

"Edemedik (V2) "

"Olmadı olsaydı öğretmen veya rehberliğe tanışırım (V3) "

"Kızımı uyararak sıkıntımızı öğretmenlerle paylaşarak (V4) "

"Rehberlik ve sınıf öğretmeni ile görüştü çözüm sağlandı (V5) "

"Konuşarak ne olmasını istediğini ve bu şekilde hedeflerine ulaşamayacağını anlattım. (V6) "

"Sorun yaşamadım (V7) "

"Rehber hocasıyla ve müdürle görüştüm (V8) "

"Öğretmenlerine bıraktım (V9) "

"Evet (V10) "

"Öğretmen veli görüşmesi ile (V 11) "

"Sınıf öğretmeni veli görüşmesi ile. (V12) "

"Okul rehberlik servisi ile görüştüm (V13) "

"Öğretmeni ile konuşarak (V14) "

Velilerin yanıtları doğrultusunda öğrencilerin okulda yaşadıkları sorunlara müdahale etme biçimlerinin çoğunlukla öğretmen ve rehberlik servisi ile iletişim olduğu gözlemlenmektedir. Bu durum yaşanan sorunlarda velilerin çözüm için ilk olarak öğretmeni gördüklerini ortaya koymaktadır. Bazı veliler

görüşmelere rağmen sorunlarına çözüm bulamadıklarını ifade etmiştir. Özellikle bu durum okul veli iletişiminde bazı durumlarda yetersiz olduğuna işaret etmektedir. Benzer şekilde birkaç velinin çözüm üretemediklerini belirtmeleri bazı durumlarda ise ne yapacaklarını bilemedikleri gözlemlenmektedir. Buna karşın birçok veli, öğretmen veya rehberlik servisiyle iletişime geçerek sorunları çözmeye çalışmıştır. Bu durum rehberlik hizmetlerinin veliler tarafından soruna müdahale için bir çözüm aracı olarak görüldüğünü ortaya koymaktadır. Birkaç veliler ise sorunu doğrudan çocuklarıyla iletişim kurarak çözmeye çabalamıştır.

Genel olarak değerlendirildiğinde, velilerin büyük kısmının öğretmen ve rehberlik servisi ile görüşmeyi temel bir çözüm yolu olarak gördükleri ancak bazı velilerin bu müdahale yoluyla sonuç alma konusunda güçlük yaşadığı anlaşılmaktadır.

Velilere öğrencilerin evlerinde yaşadıkları sorunları gözlemlemek amacıyla "Çocuğunuzun evde karşı karşıya kaldığınız uyum ve davranış sorunları nelerdir?" sorusu yöneltilmiştir ve alınan cevaplar aşağıda sunulmuştur;

"Bize karşı çok asi sürekli kapı çarpıyor sesini bize yükseltiyor bizim evimiz sakin ve huzurlu bir evdir babaları çocuklara sesini hiç yükseltmezdi ama küçük oğlumuz sabır sınıyor. (V1) "

"Yok (V2) "

"Kardeşi ile uyumsuzluğu (V3) "

"Sıkılmaları itirazları ağlamaları (V4) "

"Sorun yaşamıyorum (V5, V6, V9, V10, V11) "

"Biz arkadaş gibiyiz konuşarak hallediyoruz. (V7) "

"Kardeşiyle bazen sorun yaşanıyor ve ergenlik sıkıntıları (V8) "

"Uyku düzenimizin var ama okula erken uyanmamız da sıkıntı. (V12) "

"Öfke problemi yaşıyoruz diyebilirim (V13) "

"Ergenlik (V14) "

Velilerden alınan yanıtlar doğrultusunda öğrencilerin ev ortamında yaşadıkları uyum ve davranış sorunlarının büyük ölçüde ergenlik dönemine özgü davranışsal tepkiler, kardeş ilişkilerinde uyumsuzluk, öfke kontrol güçlüğü ve günlük rutinlere uyum sorunları gibi başlıklardan oluştuğu görülmektedir. Velilerin belirttiği bir diğer problem ise kardeş ilişkilerinde yaşanan uyumsuzluklardır. Bazı veliler çocukların günlük yaşamlarında sıklıkla sıkılma, itiraz etme, ağlama, erken uyanma güçlüğü gibi sorunlar yaşadıklarını belirtmiştir. Diğer yandan bazı veliler çocuklarıyla ciddi bir problem yaşamadıklarını ifade etmiş, bir veli ise çocuklarıyla arkadaş gibi olduklarını ve sorunları iletişim yoluyla çözebildiklerini belirtmiştir. Bu yanıtlar bazı ailelerde güçlü bir iletişim olduğunu göstermektedir.

Velilere öğretmen-veli ilişkisini gözlemlemek amacıyla "Çocuğunuz veya Okulla İlgili Sorunlar Nedeniyle Öğretmenler İle Karşı Karşıya Kaldığınız Durumlar Yaşadınız Mı?" sorusu yöneltilmiştir ve alınan cevaplar aşağıda sunulmuştur;

"Bu dışlanma sorunuyla ilgili öğretmenleriyle görüştük sınıf değişimi yapıldı ama bu sırada yalnız kaldı çocuk bir de bu sene 8. Sınıf oğlum ders çalışması için öğretmenleri arıyor bazen (V1) "

"Hayır (V2, V3, V4, V5, V6, V7, V8, V9, V10, V14) "

"Evet arkadaşlarıyla tartışmış öğretmen sınıfa çağırdı konuştuk sorun kalmadı (V11)"

"Oldu ama halledebildik konuşarak. Destekleri çok kıymetliydi. (V12) "

"Evet bende öğretmenim aynı okulda aramızda konuştuk (V13) "

Velilerin büyük bir bölümü öğretmenlerle herhangi bir sorun için karşı karşıya gelmediklerini ifade etmişlerdir. Bununla birlikte birkaç veli öğretmenlerle sorunlara yönelik müdahale için iletişime geçtiklerini belirtmiştir. Genel olarak öğretmen-veli ilişkisi için çoğunlukla işbirliğine dayalı ve olumlu bir yapıda olduğu yaşanan sorunların ise iletişim yoluyla çözüldüğü gözlemlenmektedir.

Velilere öğretmenlerle karşı karşıya kaldıkları durumlara yönelik "Yaşanılan bu sorunu nasıl çözüme kavuşturdunuz?" sorusu yöneltilmiştir ve alınan cevaplar aşağıda sunulmuştur;

"Öğretmenimizle konuştuk ama tam çözüm sağlanamadı (V1, V2; V3, V5, V8)

"Sadece sınıfça çok konuşmaları sıkıntı oldu uyararak (V4) "

"Öğretmeni ile istişare yaparak.. Öğretmenler çözüm buldu (V6, V9,V10, V11) "

"Öyle bir sorun olmadı (V7) "

"Okul yönetimi ve sınıf veli iş birliği ile (V12) "

"Çocuğuma destek aldırarak (V13) "

Velilerin yanıtları incelendiğinde çoğunun sorunlara müdahalede aktif bir rol aldıkları görülmektedir. Birkaç veli sorunların çözümü için öğretmenle görüşmüş, rehberlik servisiyle iletişim kurmuş ya da okul yönetimiyle iş birliği yaparak çözüme ulaşmayı amaçlamıştır. Diğer taraftan bazı veliler yaşanan sorunlara çözüm üretememiş veya herhangi bir müdahalede bulunmamıştır.

Velilere okullardaki okul veli iş birliğini irdelemek amacıyla "Sizce Okullarda Etkili Bir Öğretmen-Veli İş Birliği Sağlanabiliyor Mu?" sorusu yöneltilmiştir ve alınan cevaplar aşağıda sunulmuştur;

"Evet (V1, V2, V3, V5, V6, V7, V9) "

"Hayır (V4, V8, V10, V11, V12, V13, V14) "

Velilerin verdiği yanıtlara bakılarak okul veli iş birliği konusunda katılımcılar arasında bir bölünme olduğu görülmektedir. Bazı veliler etkili bir iş birliğinin sağlanabildiğini belirtirken geriye kalan veliler güçlü bir iş birliğinin olmadığını savunmuştur. Bu durum okul-veli iş birliğinin bazı öğrenciler ve veliler için işlevsel bir iletişim ağı oluşturmasına rağmen tüm veliler açısından aynı etkili iletişimin sağlanamadığı gözlemlenmiştir

Velilere "Sizce okuldan öğrencinizle ilgili yeterli geri bildirim (şikayet, övgü vb.) alıyor musunuz?" sorusu yöneltilmiştir ve alınan cevaplar aşağıda sunulmuştur*;*

"Evet hatta çok fazla dersleri için (V1) "

"Evet (V2, V6, V8, V9) "

"Sorun olursa öğretmeni bildirilirdi. (V3) "

"Sınıf öğretmeninden sadece ek kaynak için görüştük (V4) "

"Hayır (V5, V7, V10, V11, V12, V13, V14) "

Velilerden alınan yanıtlar okuldan tarafından öğrencilere yönelik geri bildirim mekanizmalarının yeterliliği konusunda farklı algıların bulunduğunu göstermektedir. Bazı veliler öğrencileriyle ilgili geri bildirimlerin yeterli olduğunu ifade ederken buna karşın diğer birçok veli geri bildirimin yetersiz olduğunu veya neredeyse hiç verilmediğini ifade etmiştir. Genel olarak çoğu veli tarafından okul-veli iletişiminin sınırlı kaldığını ve velilerin çocuklarının okul başarısı veya davranışları hakkında yeterince bilgilendirilmediğini göstermektedir.

Velilere okul yönetimi-veli ilişkisini gözlemlemek amacıyla "Çocuğunuz veya Okulla İlgili Okul Yönetimi İle Karşı Karşıya Kaldığınız Durumlar Yaşadınız Mı?" sorusu yöneltilmiştir ve alınan cevaplar aşağıda sunulmuştur;

"Yok pek yönetimle iletişimde değiliz ama bizim oğlan çok sosyal müdür yardımcısıyla sık sık sohbet ediyormuş evde anlatıyor bize de. (V1) "

"Hayır (V2, V3, V4, V5, V7, V8, V9, V10, V11, V12, V13, V14) "

"Hayır sadece anlattığım konuyu öğretmeni ile hallettik (Arkadaşlarıyla bir grup kurup okulun lideri gibi davranmaları.) (V6) "

Velilerin yanıtlarına bakıldığında çoğunluğun okul yönetimiyle doğrudan karşı karşıya gelmediği ve yönetimle iletişimin genellikle sınırlı ya da dolaylı olduğu gözlemlenmektedir. Bu durum okul yönetiminin veliler tarafından görünürlüğünün ve doğrudan iletişim kanallarının yeterince gelişmemiş olduğunu göstermektedir.

Velilere "Okuldaki Psiko-Sosyal Destek hizmetleri hakkınızda bilginiz var mı öğrenciniz bu hizmetlerden ne kadar destek alıyor?" sorusu yöneltilmiş ve cevaplar aşağıda verilmiştir.

"Bilemiyorum (V1, V5) "

"Hayır (V2, V4, V8, V10) "

"Yeterince (V3) "

"Hayır yok destek almıyoruz (V6) "

"Var rehberlik desteği alıyor (V7) "

"Bilgim var destek almıyor (V9) "

"Bilgim var. Rehberlik dersleri yeterli oluyor. (V11) "

"Hayır bilgim yok destek almadık diye biliyorum. (V12) "

"Bilgim var ihtiyacı olduğu zaman destek alıyor (V13) "

"Yeterli seviyede değil (V14) "

Velilerin yanıtları doğrultusunda çoğunluğun okuldaki psiko-sosyal destek hizmetleri hakkında yeterli bilgiye sahip olmadığı veya çocuklarının bu hizmetlerden ne ölçüde faydalandığını bilmediği görülmektedir. Bu durum, psiko-sosyal destek hizmetlerinin veliler tarafından bilinirliğinin sınırlı olduğunu ve bu destek hizmetlerine yönelik bilgilendirme eksikliği olduğunu göstermektedir. Fakat bazı veliler rehberlik hizmetleri hakkında bilgi sahibi olduklarını ve öğrencilerin destek aldığını belirtmiştir. Destek alınmasına rağmen bu desteklerin yeterliliği konusunda görüşler farklılık göstermektedir.

Velilere okul sosyal hizmetine yönelik bilgi düzeylerini öğrenebilmek amacıyla "Okul Sosyal Hizmeti Hakkında Bilginiz Var Mı, Siz Okul Sosyal Hizmetini Nasıl Tanımlarsınız?" sorusu yöneltilmiştir ve alınan cevaplar aşağıda sunulmuştur;

"Yok maalesef (V1) "

"Hayır bilgim yok. (V2, V5, V6, V7, V8, V12, V13) "

"Az bilgim var (V3, V9) "

"Hayır yok daha çok ilgili olunması gerekli sanki bir rahatlama var imam hatiplerde duyduğumuz kadarıyla okulumuz önceden daha disiplinliymiş (V4) "

"Öğrencinin okulda psiko sosyal gelişiminin tamamlanması (V10) "

"Sosyal bir kurum olan okulun faydaları (V11) "

"Danışmanlık, davranış bozuklukları (V14)

Velilerden alınan bilgilere göre fazlaca velinin okul sosyal hizmeti hakkında yetersiz bilgiye sahip olduğunu göstermektedir. Bu durum okul sosyal hizmetlerinin henüz veliler tarafından yeterince tanınmadığını ortaya koymaktadır. Bu çoğunluğa rağmen bazı veliler okul sosyal hizmetini öğrencilerin psiko-sosyal gelişimini destekleme, danışmanlık ve davranış sorunlarına müdahale etme gibi yönleriyle tanımlamışlardır. Bu durum az sayıda da olsa velilerin okul sosyal hizmetinin amacına yönelik bilgi birikimleri olduğunu göstermektedir. Genel olarak velilerin büyük kısmının okul sosyal hizmeti hakkında bilgi düzeyinin düşük olduğu gözlemlenmektedir.

Velilere "Okul Sosyal Hizmet Kavramının Size Çağrıştırdığı Kelimeler Nedir?" sorusu yöneltilmiş ve cevaplar aşağıda verilmiştir

"Yardım (V1) "

"İlgi (V2) "

"Koşulları iyileştirmek (V3) "

"Hiçbir şey (V4) "

"Gereksinim duyulduğunda alınan hizmet (V5) "

"Çocuğumuz hakkında psikolojik destek diye biliyorum (V6) "

"Hiç bilgi almadım (V7) "

"Öğrencilerin daha uyumlu eğitim alması (V8) "

"Çocuk güvenliği (V9) "

"Psiko sosyal gelişimi (V10) "

"Yardımlaşma, eğitim, işbirliği (V11) "

"Tiyatro spor müzik gibi aktiviteler (V12) "

"Destek danışmanlık (V13) "

"Danışmanlık (V14) "

Velilerden alınan cevaplar doğrultusunda okul sosyal hizmeti kavramının genellikle yardım, destek ve ilgi odaklı bir hizmet olarak tanımlandığı belirtilmiştir. Bu yanıtlara bakılarak velilerin okul sosyal hizmetini çoğunlukla öğrencilerin ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik bir destek mekanizması olarak gördükleri gözlemlenmektedir. Bununla birlikte birkaç veli okul sosyal hizmetini psiko-sosyal gelişim, çocuk güvenliği ve uyumlu eğitim gibi kavramlarla ilişkilendirmiştir. Diğer yandan bazı veliler ise okul sosyal hizmeti hakkında hiçbir fikir sahibi olmadıklarını belirtmişlerdir.

Velilere okul sosyal hizmetine yönelik bilgi düzeylerine dayanarak "Okul Sosyal Hizmeti Hakkında Bilgi Sahibi İseniz Bilginizi Nasıl Edindiniz?" sorusu yöneltilmiştir ve alınan cevaplar aşağıda sunulmuştur;

"Çevremden duymuş olmalıyım hatırlayamadım şimdi (V1) "

"Bir bilgim yok (V2, V3, V4, V7, V8, V12) "

"Öğretmenler bu konuda sürekli iletişim halinde olmamızı söylüyor sağ olsunlar yardım olunca haber veriyorlar. (V5) "

"Çocukla kendi durumu hakkında konuşup destek göstererek çocuğa yardımcı olmak psikolojik olarak diyebilirim. (V6) "

"İnternetten (V9, V13, V14) "

"Okulda bilgi verilmedi. (V10) "

"Sosyal medya, haber. (V11) "

Velilerin yanıtları incelendiğinde genel olarak okul sosyal hizmeti hakkında düşük bir bilgi düzeyine sahip olduklarını ortaya koymaktadır. Birçok veli bu konuda herhangi bir bilgiye sahip olmadığını belirtmiştir. Fakat buna rağmen

az da olsa birkaç veli bilgilerini çevreden duyma, öğretmenler aracılığıyla bilgilendirilme veya internet kaynakları yoluyla edindiklerini ifade etmişlerdir.

Velilere "Okul Sosyal Hizmetin Uygulama Alanları Sizce Nelerdir?" sorusu yöneltilmiş ve cevaplar aşağıda verilmiştir

"Kimsesiz, yoksul çocuklara yönelik olabilir. (V1) "

"Bilgim yok (V2, V3,V4, V7) "

"Kadınlar, çocuklar düşkünler. (V5) "

"Çocuğa her türlü yardım edilmesi. (V6) "

"Öğrenciler ve veliler (V8) "

"Çocuğu korumak (V9) "

"Rehberlik kurslar (V10) "

"Aile, öğretmen, öğrenci (V11) "

"Spor resim müzik alanlarında. (V12) "

"Okullar özel sorunu olan öğrenciler (V13) "

"Danışmanlık, yardım. (V14) "

Velilerin okul sosyal hizmetinin uygulama alanları konusunda bilgi düzeylerinin oldukça kısıtlı olduğu görülmektedir. Bazı veliler okul sosyal hizmetinin kimsesiz, yoksul veya desteğe ihtiyaç duyan öğrenciler ve ailelere yönelik olduğunu ifade etmiş ve bununla birlikte danışmanlık, rehberlik ve farklı etkinlik alanları (spor, resim, müzik) gibi uygulama alanlarını da vurgulamışlardır. Diğer yandan birkaç veli bilgisi olmadığını vurgulayarak bu alandaki bilgi eksikliğini tekrar gözler önüne sermiştir. Bir veli ise yanıtında okul sosyal hizmeti öğrenciler, veliler ve öğretmenler arasındaki iş birliği olarak vurgulamıştır. Genel olarak bakalım anında beyinlerin çoğu okul sosyal hizmeti anı alanında kısmen de olsa benimki birikimine sahip olduğu anlaşılmaktadır.

Velilere okul sosyal hizmetine yönelik bilgi düzeylerine dayanarak "Okullarda Oluşturulacak Bir Sosyal Hizmet Biriminin Faydalı Olacağını Düşünüyor Musunuz?" sorusu yöneltilmiştir ve alınan cevaplar aşağıda sunulmuştur

"Bilemiyorum (V1) "

"Bilgim yok (V2, V9, V10, V13) "

"Evet düşünüyorum (V3, V5, V6, V7, V8, V11, V12, V14) "

"Tabi ki iyi olur. (V4) "

Velilerden alınan yanıtlara bakılarak okullarda kurulacak bir sosyal hizmet birimine yönelik genel olarak olumlu bir bakış açısı olduğu gözlemlenmektedir. Velilerin çoğunluğu böyle bir birimin hem öğrenciler hem de veliler açısından yararlı olacağını vurgulamıştır. Bununla birlikte bazı veliler konuya ilişkin yeterli bilgiye sahip olmadıklarını belirtmeleri bu alandaki bilgi düzeyinin kısıtlı olduğunu göstermektedir. Genel olarak velilerin büyük çoğunluğunun okul

sosyal hizmeti biriminin gerekli ve faydalı olacağı yönünde görüş birliğine sahip olduğunu gözlemlenmektedir.

Velilere "Okul Sosyal Hizmetinin Çocuğunuzun Okula Uyumunu Kolaylaştıracağını Düşünüyor Musunuz?" sorusu yöneltilmiş ve cevaplar aşağıda verilmiştir

"Bilemiyorum (V1) "

"İnşallah (V2, V4) "

"Sağlar diye düşünüyorum (V3) "

"Evet (V5,V6, V7, V8, V9, V10, V11, V12, V13, 14) "

Velilerden alınan yanıtlar incelendiğinde okul sosyal hizmetinin öğrencilerin okula uyumunu olumlu yönde etkileyebileceğine dair genel bir inanç olduğu gözlemlenmiştir. Çoğu veli okul sosyal hizmetinin çocukların okula uyumunu kolaylaştıracağını ifade etmiştir. Buna karşın bazı veliler kesin bilgiye sahip olmadıklarını belirtmişlerdir. Bu durum, okul sosyal hizmetlerinin rolü ve işleyişi hakkında veliler arasında bilgi eksikliğinin bulunduğunu tekrar göstermektedir. Genel olarak bakıldığında velilerin büyük kısmı okul sosyal hizmetinin okula uyumu destekleyeceğine ve bu yönde olumlu bir etkisi olacağını ifade etmişlerdir.

TARTIŞMA

Bu bölümde araştırmada elde edilen bulgular okul sosyal hizmeti mevcut literatürle karşılaştırılarak değerlendirilmiştir. Böylece katılımcıların görüşlerinden elde edilen temaların, ulusal ve uluslararası çalışmalarla benzerlik ve farklılıkları ortaya konmuştur.

Katılımcılar, okullarda yaşanan sosyal sorunlara yönelik müdahalelerin çoğunlukla bireysel çabalara dayandığını; rehberlik servisine yönlendirme, öğretmen-veli görüşmeleri ve idare ile yapılan müdahalelerin öne çıktığını ifade etmiştir. Ancak bu müdahaleler sistematik bir yapıya sahip değildir ve çoğu durumda ekip temelli bir çalışma yürütülmemektedir.

Özbesler ve Duyan (2009) Türkiye'de okullarda sosyal hizmet uygulamalarının eksikliğine dikkat çekerek, mevcut müdahalelerin parçalı ve sürekliliği olmayan yapısına vurgu yapmıştır. Gökgöz ve Kesgin (2016) de öğretmenlerin sosyal sorunlarla mücadelede yalnız kaldığını, okulda disiplin ve rehberlik servislerinin yükünün arttığını ifade etmektedir. Çalışmamızda elde edilen bulgular, bu çalışmalarla büyük ölçüde örtüşmektedir.

Cebeci (2023) ve Sağlık (2021) tarafından yapılan araştırmalar ise, okullarda kurumsallaşmış bir sosyal hizmet biriminin olmamasının, öğrencilerin ihtiyaç duyduğu psiko-sosyal desteğin zamanında ve bütüncül biçimde sağlanmasını

engellediğini belirtmektedir. Bu bağlamda çalışmamızın sonuçları, literatürde ortaya konan yapısal eksiklikleri doğrulamakta ve okullarda mesleki ve disiplinler arası müdahaleye duyulan ihtiyacı güçlendirmektedir.

Araştırmada gerek okul yöneticilerinin gerek öğretmenlerin gerekse velilerin okul sosyal hizmeti kavramına ilişkin bilgi düzeylerinin oldukça sınırlı olduğu görülmüştür. Kavram çoğunlukla "yardım", "destek", "etkinlik", "psikolojik yardım" gibi genel ifadelerle ilişkilendirilmiştir.

Sağlık'ın (2021) çalışmasında yöneticilerin ve öğretmenlerin okul sosyal hizmeti kavramını büyük ölçüde rehberlik hizmetleriyle karıştırdıkları, sosyal hizmet uzmanının rolünü net olarak tanımlayamadıkları belirtilmektedir. Kuli (2018) ise rehber öğretmenlerin dahi okul sosyal hizmeti konusunda kapsamlı bilgiye sahip olmadığını ortaya koymuştur. Çalışmamızın bulguları bu sonuçlarla uyumludur.

Cebeci (2023), Türkiye'de okul sosyal hizmetinin hem politika düzeyinde hem de uygulama alanında yeterince tanınmamasının en temel nedenlerinden birinin bilgi eksikliği olduğunu vurgulamaktadır. Araştırmamız bu tespiti desteklemekte; okul ekosisteminin tüm bileşenlerinin okul sosyal hizmetinin amacı, kapsamı ve rol sınırları hakkında daha fazla bilgilendirilmesi gerektiğini göstermektedir.

Katılımcılar, okullarda bir sosyal hizmet biriminin kurulmasının öğrencilerin uyum sürecini destekleyeceğini, ailelerle iletişimi güçlendireceğini ve öğretmenlerin omuzlarındaki sosyal sorun yükünü azaltacağını ifade etmiştir. Bu tutum, bilgi eksikliğine rağmen, okul sosyal hizmetine yönelik olumlu bir beklentinin varlığını göstermektedir.

Kılıç ve Özkan (2015), okul sosyal hizmetinin özellikle öğrencilerin psiko-sosyal gelişimini desteklemede ve aile-okul iş birliğini güçlendirmede kritik bir rol oynadığını belirtmektedir. Alptekin ve Akbaba'nın (2018) Konya'da yürüttükleri pilot projede, sosyal hizmet uzmanının okulda bulunmasının hem öğrenciler hem aileler hem de öğretmenler açısından müdahale süreçlerini hızlandırdığı ve daha etkili hale getirdiği gözlemlenmiştir. Bu bulgular çalışmamızın sonuçlarını destekler niteliktedir.

SONUÇ ve ÖNERİLER

Sonuç

Araştırmada elde edilen sonuçlara göre, okullarda en sık karşılaşılan sorunlar akran zorbalığı, sosyo-ekonomik yetersizlikler, aile içi çatışmalar, devamsızlık, uyum problemleri ve öğretmen–veli arasındaki iletişim kopukluklarıdır. Bu sorunlar öğrencilerin akademik başarılarını, psiko-sosyal gelişimlerini ve okula uyumlarını doğrudan etkilemektedir. Sosyo-ekonomik dezavantajın belirleyici

bir faktör olduğu; yoksulluk koşullarında büyüyen çocukların okul yaşamında daha fazla güçlük yaşadığı görülmüştür.

Araştırmanın öne çıkan bulgularından biri de okul sosyal hizmeti kavramına ilişkin bilgi düzeyinin oldukça sınırlı olmasıdır. Hem okul yöneticileri hem öğretmenler hem de veliler, bu kavramı çoğunlukla yardım, destek veya etkinlik odaklı bir yapı olarak değerlendirmiş; mesleğin kapsamı ve uzmanlık alanları hakkında yeterli bilgiye sahip olmadıklarını ifade etmişlerdir. Buna karşın, okullarda bir sosyal hizmet biriminin kurulmasının gerekli ve faydalı olacağı yönünde güçlü bir eğilim bulunmaktadır.

Sonuç olarak, araştırmanın bulguları okul sosyal hizmetinin Türkiye'de henüz kurumsal bir yapı kazanmadığını; buna rağmen okullarda artan sosyal sorunlar nedeniyle bu mesleki alana yönelik ihtiyacın belirgin biçimde yükseldiğini göstermektedir. Okul ortamında çocukların ihtiyaçlarının erken fark edilmesi, aile–okul iş birliğinin güçlendirilmesi ve öğretmenlerin sosyal sorunlarla yalnız bırakılmaması açısından profesyonel bir okul sosyal hizmet biriminin kurulması ciddi bir gereklilik olarak ortaya çıkmaktadır.

Öneriler

Okullarda profesyonel bir okul sosyal hizmet birimi kurulmalıdır. Sosyal sorunların erken tespiti, kriz müdahalesi, ailelerle düzenli iletişim ve öğrenciye yönelik psiko-sosyal desteğin sağlanabilmesi için sosyal hizmet profesyonellerinin okul kadrosunda yer alması önemlidir.

Rehberlik servisleri ile sosyal hizmet uzmanları ortak çalışma modeli geliştirmelidir.

Devamsızlık, zorbalık, aile içi çatışma veya yoksulluk gibi risk faktörleri görülen öğrenciler için düzenli takip yapılmalı ve sosyal hizmet kurumlarıyla iş birliği sağlanmalıdır.

Öğrencilerin psiko-sosyal sorunlarını tanıma, uygun yönlendirme yapma ve sosyal hizmet uzmanıyla koordinasyon kurma konusunda hizmet içi eğitimler gerekmektedir.

Okul sosyal hizmetinin görev tanımı, yetki alanı, işleyiş esasları ve istihdam koşulları yasal zemine oturtulmalıdır. Millî Eğitim Bakanlığı bünyesinde okul sosyal hizmeti mevzuatı geliştirilmelidir. Okul sosyal hizmet uzmanlarının istihdamı, dezavantajlı bölgelerden başlayarak kademeli şekilde yaygınlaştırılmalıdır.

KAYNAKÇA

Aktan, M. C. (2018). *Türkiye'de okul sosyal hizmetinin yapılandırılması: Gereksinimler, sorunlar ve çözüm önerileri*. Gece Kitaplığı.

Alptekin, K., & Akbaba, O. (2018). *Okul sosyal hizmet projesi genel değerlendirme raporu.* Konya Aile ve Sosyal Politikalar İl Müdürlüğü.

Cebeci, F. (2023). *Türkiye için okul sosyal hizmeti ihtiyacının değerlendirilmesi* [Yayımlanmamış doktora tezi]. İstanbul Cerrahpaşa Üniversitesi.

Dağ, A. (2018).*Okul sosyal hizmeti*. Açılım Kitap.

Danış, Z. (2006). *Ekolojik sistem yaklaşımı. Aile ve Toplum Dergisi*, 3(9), 45–54.

Dikmen, T. (2021). *Türkiye'de okul sosyal hizmeti uygulamaları: okul sosyal hizmeti projesi uygulanan okullardaki okul sosyal hizmeti deneyimlerine dair nitel bir araştırma* [Yayımlanmamış doktora tezi]. Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi

Duman, N. (2000). *Ankara liselerinde çeteye katılma potansiyeli olan öğrenci grupları ve okul sosyal hizmeti* [Doktora tezi]. Hacettepe Üniversitesi.

Duman, N. (2014*). Türkiye'de dünden bugüne okul sosyal hizmeti*. Okul Sosyal Hizmeti Özel Sayısı, 29-37.

Gökgöz, E. A., & Kesgin, B. (2016). *İlkokullarda okul sosyal hizmetinin gerekliliğinin öğretmen gözüyle değerlendirilmesi.* Yalova Sosyal Bilimler Dergisi, 5(9), 179–198. https://doi.org/10.17828/yasbed.97483

Kılıç, E., & Özkan, Y. (2015). *Okul temelli aile danışmanlığında sosyal hizmetin rolü ve önemi.* TSA, 19(1), 155–178.

Özbesler, C., & Duyan, V. (2009). *Okul ortamlarında sosyal hizmet. Eğitim ve Bilim,* 34(154), 17–25.

Sağlık, S. (2021). *Ortaöğretimde okul sosyal hizmetinin gerekliliğine dair yönetici, öğretmen ve rehber öğretmenlerin görüşlerinin incelenmesi: Karma desen araştırması* [Yayımlanmamış doktora tezi]. İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi.

Selcik, O., & Güzel, B. (2016*). Sosyal hizmet mesleğinin çalışma alanı ve sosyal hizmet uygulamasının Türkiye ölçeğinde değerlendirilmesi.* Journal of International Social Research, 9(46).

Yıldırım, A., & Şimşek, H. (2008). *Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri* (6. Baskı). Seçkin Yayıncılık.

15. Bölüm

Gıda Okuryazarlığı Kavramsal Çerçeve Önemi ve Güncel Yaklaşımlar

Emine AY YİĞİT[1], Enes ASLAN[2]

Özet

Gıda okuryazarlığı, bireylerin güvenli, sağlıklı ve sürdürülebilir gıdaya erişim sağlama; gıda ile ilgili bilgileri eleştirel biçimde değerlendirme ve bu bilgiler doğrultusunda bilinçli tüketim kararları alma yeterliliklerini kapsayan çok boyutlu bir kavramdır. Günümüzde yanlış beslenme alışkanlıklarının yaygınlaşması, gıda güvenliği riskleri, beslenme eşitsizlikleri ve gıda alanındaki bilgi kirliliği, gıda okur yazarlığını halk sağlığı ve sürdürülebilir kalkınma açısından stratejik bir unsur haline getirmiştir. Gıda okuryazarlığı, yalnızca bireylerin beslenmeye ilişkin bilgi düzeylerini değil; aynı zamanda gıda seçimi, hazırlama, saklama ve tüketim süreçlerini yönetebilme becerilerini, gıda sistemlerini anlama kapasitesini ve sağlıklı tercih yapma yetkinliklerini de içermektedir. Bu bağlamda gıda okur yazarlığı, bireysel sağlık çıktılarının iyileştirilmesinin yanı sıra obezite, kronik hastalıklar ve sürdürülemez tüketim kalıpları gibi toplumsal sorunların önlenmesinde önemli bir araç olarak değerlendirilmektedir. Bu çalışmada, gıda okur yazarlığının kavramsal temelleri ele alınmakta; bireysel ve toplumsal düzeydeki etkileri güncel yaklaşımlar ışığında tartışılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Gıda Okuryazarlığı, Gıda Güvenliği, Sürdürülebilir Beslenme, Beslenme Davranışları, Toplum Sağlığı, Gıda Sistemleri, Sağlık Okuryazarlığı.

Summary

Food literacy is a multifaceted concept that encompasses individuals' abilities to access safe, healthy, and sustainable food; critically evaluate food-related information; and make informed consumption decisions based on this information. The prevalence of poor dietary habits, food safety risks, nutritional

[1] Öğr.Gör Emine AY YİĞİT Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi /Datça Meslek Yüksekokulu 0000-0002-5642-0616

[2] Dr Enes ASLAN MÜSİAD 0009-0004-3043-7948

inequalities, and misinformation in the food sector have rendered food literacy a strategic element in public health and sustainable development. Food literacy not only includes individuals' knowledge levels regarding nutrition but also encompasses their skills in managing food selection, preparation, storage, and consumption processes, as well as their capacity to understand food systems and make healthy choices. In this context, food literacy is regarded as a significant tool for improving individual health outcomes and preventing societal issues such as obesity, chronic diseases, and unsustainable consumption patterns. This book chapter addresses the conceptual foundations of food literacy and discusses its effects at both individual and societal levels in light of contemporary approaches.

Keywords: Food Literacy, Food Safety, Sustainable Nutrition, Dietary Behaviors, Public Health, Food Systems, Health Literacy.

Giriş

Millî Eğitim Bakanlığına (MEB, t.y.) göre gıda okuryazarlığı, bireylerin gıda ve beslenmeye ilişkin bilgileri anlayıp değerlendirebilmelerini ve bu bilgileri sağlıklı beslenme davranışlarına dönüştürebilmelerini ifade etmektedir.Gıda okuryazarlığı kavramı, bireylerin sağlıklı beslenme davranışlarını destekleme, gıda güvenliğini sağlama ve sürdürülebilir gıda sistemlerine katkı sunma kapasitelerini içeren çok boyutlu bir yapıdır (Vidgen & Gallegos, 2014). Modern yaşamın hızlanması, işlenmiş gıda tüketiminin artması ve yanlış beslenme bilgi kirliliği, bireylerin doğru gıda tercihleri yapmasını zorlaştırmaktadır. Bu nedenle gıda okuryazarlığı hem bireysel sağlık hem de toplum sağlığı için önemli bir halk sağlığı göstergesi hâline gelmiştir. Bilinçli gıda tercihleri, bireylerin gıda sisteminde yaşanan dönüşümlere uyum göstermelerini kolaylaştırmakta; gıda ile ilgili süreçlere katılımda etkili karar alma becerilerinin gelişmesine ve çevresel sürdürülebilirliğin desteklenmesine katkı sağlamaktadır. Bu yaklaşım, bireylerin, ailelerin ve toplumların sağlıklı kalabilmeleri ve günümüz koşullarında yaşam kalitelerini yükseltebilmeleri için gıdaya ilişkin sahip olmaları gereken bilgi ve uygulama becerilerini ortaya koymak amacıyla geliştirilmiştir. Bilinçli gıda seçimleri, beslenme alışkanlıklarının oluşumunda belirleyici bir rol üstlenmekte; bireylerin yeterli, dengeli ve sağlıklı beslenmeye yönelik doğru tercihler yapmalarını desteklemektedir. Bununla birlikte, bireylerin yaşamlarını sağlıklı bir şekilde sürdürebilmelerine olanak tanıyan temel yaşam becerilerinden biri olarak değerlendirilmektedir. Türkiye'de gıda güvenilirliğinin sağlanmasından sorumlu kurum Tarım ve Orman Bakanlığı olup, gıdaya ilişkin tüm

düzenleme, denetim ve uygulamalar 5996 sayılıVeteriner Hizmetleri, Bitki Sağlığı, Gıda ve Yem Kanunu çerçevesinde yürütülmektedir.

1.Gıda Okuryazarlığı

Gıda okuryazarlığı; bireylerin gıda ve beslenmeye ilişkin bilgi düzeyleri, bu bilgileri değerlendirme ve kullanma becerileri, öz-yeterlik algıları ile gıda tercihlerini etkileyen çevresel ve ekolojik unsurları kapsayan, birbiriyle ilişkili yetkinlikler bütünü olarak tanımlanmaktadır. Gıda ve beslenme okuryazarlığı, bireylerin besinler, besin ögeleri ve besin grupları ile beslenmeye ilişkin bilgileri anlayabilmelerini, bu bilgileri sorgulayıcı bir yaklaşımla değerlendirebilmelerini ve edindikleri bilgileri sağlıklı beslenmeye yönelik bilinçli seçimler ve tüketim davranışları yoluyla hayata geçirebilmelerini sağlamaktadır. Sağlık ile beslenme arasındaki ilişkinin giderek daha fazla önem kazanması, gıda ürünlerindeki çeşitliliğin artması ve ev dışında tüketilen gıdalara yönelik alternatiflerin çoğalması, gıda ve beslenme okuryazarlığını günümüzde öne çıkan bir konu hâline getirmiştir (Keser & Çıracıoğlu, 2015). Gıda okuryazarlığı; bireylerin gıda ve beslenmeye ilişkin bilgi düzeyleri, bu bilgileri değerlendirme ve kullanma becerileri, öz-yeterlik ve güven duyguları ile gıda tercihlerini etkileyen çevresel ve ekolojik faktörleri kapsayan, birbiriyle ilişkili yetkinlikler bütünüdür. Bu kapsamda gıda etiketlerini doğru biçimde okuyup yorumlayabilme, okuma alışkanlığı kazanma, okunan bilgileri anlama ve çözümleme, sağlıklı ve bilinçli beslenme alışkanlıkları geliştirme, doğru kararlar alabilme ve sosyal çevrenin beslenme davranışları üzerindeki etkisini fark edebilme gıda okuryazarlığının temel bileşenleri arasında yer almaktadır. Gıda okuryazarlığı kavramının ortaya çıkışı, beslenme eğitiminin uzun yıllar boyunca yalnızca bilgi aktarımına dayalı bir model üzerinden yürütülmesinin eleştirilmesine dayanmaktadır. 1980 ve 1990'larda yapılan çalışmalar, bireylerin beslenme konusundaki teorik bilgi düzeylerinin yüksek olmasına rağmen sağlıksız beslenme davranışlarının azalmadığını göstermiştir (Slater et al., 2018). Bu durum, salt bilginin davranış değişimi oluşturmadığını ve uygulama, deneyim ve sosyal bağlamın güçlü belirleyiciler olduğunu ortaya koymuştur. 2000'li yıllarla birlikte gıda sistemlerinin karmaşıklaşması, fast-food zincirlerinin küreselleşmesi, tedarik zincirlerinin anonimleşmesi ve dijital ortamların bilgi kaynağı hâline gelmesi, gıda okuryazarlığı literatürünün ivme kazanmasına neden olmuştur. Bugün kavram hem halk sağlığı stratejilerinde hem okul tabanlı eğitim programlarında hem de uluslararası gıda politikalarında temel bir bileşen olarak yer almaktadır.

2.Gıda Okuryazarlığının Başlıca Bileşenleri

Gıda okuryazarlığının başlıca bileşenleri şöyledir:

1. Gıda Bilgisi: Besin içerikleri, enerji değerleri, işleme yöntemleri, katkı maddeleri ve gıda güvenliği riskleri hakkında bilgi.
2. Gıda Hazırlama Becerileri: Yemek hazırlama, pişirme teknikleri, saklama yöntemleri, hijyen uygulamaları.
3. Satın Alma ve Etiket Okuryazarlığı: Ürün etiketlerinin doğru yorumlanması, içerik karşılaştırması, aldatıcı pazarlama tekniklerinin fark edilmesi.
4. Sağlık Okuryazarlığı ile İlişki: Beslenme ve sağlık arasındaki ilişkiyi kavrama.
5. Dijital Gıda Okuryazarlığı: İnternetteki gıda bilgilerini sorgulama, bilimsel doğruluk kontrolü yapabilme.
6. Çevresel ve Etik Okuryazarlık: Sürdürülebilir tüketim, karbon ayak izi, israf azaltma, etik ve yerel gıda tercihleri.

2.1. Gıda Bilgisi

Gıda bilgisi, gıda okuryazarlığının temelini oluşturan en önemli bileşenlerden biridir. Bu bileşen, besinlerin içerikleri, enerji ve besin ögesi değerleri, gıdaların işlenme düzeyleri, katkı maddeleri ve olası gıda güvenliği riskleri hakkında bilgi sahibi olmayı kapsamaktadır. Yeterli gıda bilgisine sahip bireyler, beslenme gereksinimlerini daha doğru değerlendirebilmekte ve sağlıklı besin seçimleri yapabilmektedir. Aynı zamanda bu bilgi düzeyi, gıda kaynaklı hastalık risklerinin azaltılmasına ve bilinçli tüketim davranışlarının geliştirilmesine katkı sağlamaktadır (FAO, 2013).

2.2. Gıda Hazırlama Becerileri

Gıda hazırlama becerileri, bireylerin besinleri güvenli ve sağlıklı şekilde tüketilebilir hâle getirmesini sağlayan uygulamalı yetkinlikleri içermektedir. Yemek hazırlama, uygun pişirme tekniklerini kullanma, gıdaların doğru koşullarda saklanması ve hijyen kurallarına uyulması bu becerilerin temel unsurlarıdır. Bu becerilere sahip bireyler, evde yemek hazırlama sıklığını artırarak hazır ve işlenmiş gıdalara olan bağımlılığı azaltmakta ve daha dengeli beslenme alışkanlıkları geliştirmektedir (Vidgen & Gallegos, 2014).

2.3. Satın Alma ve Etiket Okuryazarlığı

Satın alma ve etiket okuryazarlığı, tüketicilerin gıda ürünleri üzerinde yer alan bilgileri doğru biçimde okuyup yorumlayabilmelerini ifade etmektedir.

İçindekiler listesi, besin değeri tablosu, son tüketim tarihi ve menşe bilgileri gibi unsurların değerlendirilmesi, bilinçli satın alma kararlarının alınmasını sağlamaktadır. Ayrıca bu bileşen, tüketicilerin aldatıcı pazarlama stratejilerini fark edebilme ve ürünler arasında sağlıklı karşılaştırmalar yapabilme becerisini de içermektedir. Etiket okuryazarlığı, sağlıklı beslenmenin yanı sıra ekonomik farkındalığın gelişmesine de katkı sunmaktadır (WHO, 2020).

2.4. Sağlık Okuryazarlığı ile İlişki

Gıda okuryazarlığı, sağlık okuryazarlığı ile doğrudan ilişkilidir. Beslenme ile sağlık arasındaki ilişkinin kavranması, bireylerin beslenmeye bağlı hastalık risklerini tanımalarına ve önleyici davranışlar geliştirmelerine olanak tanımaktadır. Sağlık okuryazarlığı düzeyi yüksek bireyler, beslenme önerilerini daha iyi anlayarak yaşam tarzı değişikliklerini daha kolay benimsemektedir. Bu durum, toplum genelinde kronik hastalıkların azaltılmasına ve yaşam kalitesinin artırılmasına katkı sağlamaktadır (Nutbeam, 2008).

2.5. Dijital Gıda Okuryazarlığı

Dijital gıda okuryazarlığı, bireylerin internet ve dijital medya aracılığıyla sunulan gıda ve beslenme bilgilerini eleştirel bir bakış açısıyla değerlendirebilme becerisini ifade etmektedir. Günümüzde sosyal medya ve çevrim içi platformlarda yer alan bilgi kirliliği, yanlış beslenme uygulamalarının yayılmasına neden olabilmektedir. Dijital gıda okuryazarlığı, bireylerin bilimsel temele dayalı bilgileri ayırt edebilmesini ve güvenilir kaynaklara yönelmesini sağlayarak sağlıklı karar alma süreçlerini desteklemektedir (Truman et al, 2017).

2.6. Çevresel ve Etik Okuryazarlık

Çevresel ve etik okuryazarlık, gıda üretim ve tüketim süreçlerinin çevre ve toplum üzerindeki etkilerinin farkında olmayı kapsamaktadır. Sürdürülebilir tüketim, karbon ayak izinin azaltılması, gıda israfının önlenmesi ve etik üretim koşullarına sahip ürünlerin tercih edilmesi bu bileşenin temel unsurlarıdır. Bu yaklaşım, bireylerin yalnızca kendi sağlıklarını değil, aynı zamanda çevresel sürdürülebilirliği ve gelecek nesillerin gıda güvencesini de gözeten bilinçli tercihler yapmasını sağlamaktadır (FAO, 2019).

3.Gıda Okuryazarlığının Birey Üzerindeki Etkileri

Gıda okuryazarlığı, bireylerin sağlıklı beslenme davranışları geliştirmelerine, doğru ve güvenilir gıda seçimleri yapmalarına ve yaşam kalitelerini artırmalarına katkı sağlamaktadır. Ayrıca bireylerin gıda ile ilgili riskleri fark edebilmelerine, bilinçli tüketici olmalarına ve sürdürülebilir beslenme alışkanlıkları kazanmalarına destek olmaktadır.

3.1 Sağlıklı Beslenme Davranışlarının Gelişmesi

Sağlıklı beslenme davranışı, bireyin yaş, cinsiyet, fizyolojik durum ve enerji gereksinimlerine uygun şekilde yeterli ve dengeli beslenmesini ifade etmektedir. Bu davranış biçimi, yalnızca besin tüketimiyle sınırlı olmayıp, besin seçimi, porsiyon kontrolü, öğün düzeni ve gıda güvenliği gibi unsurları da kapsamaktadır. Sağlıklı beslenme davranışlarının benimsenmesi, bireylerin fiziksel ve zihinsel sağlıklarını korumalarına ve hastalıklardan korunmalarına katkı sağlamaktadır (WHO, 2020).

Gıda okuryazarlığı yüksek bireyler besin etiketlerini okuyabilmekte, porsiyon kontrolü yapabilmekte ve besin içeriklerini değerlendirebilmektedir. Bu beceriler, kronik hastalık riskinin azalmasına, daha dengeli bir beslenme düzenine ve yaşam kalitesinin artmasına katkı sağlar (Krause et al., 2020).Gıda okuryazarlığı; bireyin beslenmeye ilişkin bilgileri edinme ve kavrama yeteneğinin yanı sıra, sağlıklı ve dengeli beslenebilmek için doğru seçimler yapabilme becerisini ifade eder. Beslenme okuryazarlık düzeyi yeterli olan kişiler, temel beslenme bilgilerine hâkimdir; besin ögeleri ve besin gruplarını tanıyıp yorumlayabilir, besin etiketlerini doğru şekilde okuyabilir ve uygun porsiyon kontrolü sağlayabilirler. (Duman, 2017)

3.2. Gıda Güvenliğinin Artması

Bireyin gıdayı uygun şekilde saklaması, pişirmesi ve hijyen kurallarına dikkat etmesi, besin kaynaklı hastalıkların önlenmesinde kritik rol oynar (WHO, 2020). Gıda okuryazarlığı yüksek bireyler gıda güvenliği uygulamalarında daha başarılıdır. Gıda güvenliğinin artması, toplum sağlığının korunması ve sürdürülebilir beslenmenin sağlanması açısından büyük önem taşımaktadır. Gıda güvenliği; gıdanın üretimden tüketime kadar geçen tüm aşamalarda fiziksel, kimyasal ve biyolojik risklerden arındırılmış olmasını ifade eder. Bu kapsamda iyi tarım uygulamaları, hijyen kurallarına uygun üretim, etkili denetim mekanizmaları ve tüketicinin bilinçlendirilmesi temel unsurlar arasında yer almaktadır. Özellikle gıda zincirinde izlenebilirliğin sağlanması ve HACCP gibi sistemlerin yaygınlaştırılması,

gıda kaynaklı hastalıkların önlenmesinde etkili olmaktadır. Ayrıca, tüketicilerin gıda etiketlerini doğru okuyabilmesi ve güvenilir gıda seçimi yapabilmesi, gıda güvenliğinin toplumsal düzeyde artmasına katkı sağlamaktadır (FAO, 2011; WHO, 2020).

3.2.Ekonomik Farkındalık ve İsrafın Azalması

Gıda israfı, üretimden tüketime kadar tüm aşamalarda ortaya çıkabilmekle birlikte, hane halkı düzeyinde önemli bir paya sahiptir. Plansız alışveriş, ihtiyaçtan fazla gıda satın alınması, son kullanma tarihi kavramının yanlış anlaşılması ve uygun olmayan saklama koşulları, evlerde oluşan gıda israfının temel nedenleri arasında yer almaktadır (Parfitt et al., 2010). FAO (2019), bu nedenlerin büyük bir bölümünün bilgi eksikliği ve bilinçsiz tüketim davranışlarıyla doğrudan ilişkili olduğunu vurgulamaktadır. Gıda okuryazarlığı ile gıda israfı arasındaki ilişki, bireylerin bilgi düzeyi arttıkça israfın azalma eğilimi göstermesiyle açıklanmaktadır. Gıda okuryazarlığı düzeyi yüksek bireylerin, alışveriş planı yapma, porsiyon kontrolü sağlama ve artan gıdaları değerlendirme konusunda daha bilinçli davrandıkları belirtilmektedir (Vidgen & Gallegos, 2014). Ayrıca bu bireyler, gıdanın üretim sürecinde harcanan emek ve doğal kaynakların farkında oldukları için gıdayı daha sorumlu bir şekilde tüketmektedir. Bu durum, hane halkı düzeyinde gıda israfının azaltılmasına önemli katkı sağlamaktadır (UNEP, 2021).

Doğru alışveriş planlama, menü hazırlama ve artan yiyecekleri değerlendirme gibi beceriler, ev içi gıda israfının azalmasını sağlar (FAO, 2021). Böylece hem ekonomik kayıp azalır hem de sürdürülebilir tüketim desteklenir. Gıda okuryazarlığı, bireylerin gıdaya ilişkin bilgi ve değerlendirme becerilerini geliştirmelerine yardımcı olarak ekonomik farkındalığı güçlendirmekte ve gıda israfını azaltmada önemli bir rol oynamaktadır; çünkü okuryazar tüketiciler alışveriş planlaması yaparak ihtiyaç fazlası satın almaktan kaçınmakta, yiyecekleri doğru saklama ve tüketme uygulamalarıyla atık miktarını düşürmektedir. Küresel çapta her yıl yaklaşık 1,05 milyar ton gıda, yani tüketilebilir gıdanın yaklaşık %19'u perakende, hizmet ve hane halkı düzeyinde israf edilmekte ve kişi başına yılda ortalama 132 kg yiyecek çöpe gitmektedir (UNEP, 2024; turn0search0; turn0search8). Bu atık miktarı, hem ekonomik kayıplara hem de küresel açlık ve sürdürülebilirlik sorunlarına katkı sağlamaktadır. Türkiye özelinde BM raporlarına göre hane halkı bazında yıllık yaklaşık 102 kg gıda israf edilmekte ve toplamda8,7 milyon tonu aşkın gıda çöpe gitmektedir (TUBA, 2025; turn0search26; turn0search14). Bu göstergeler, gıda okuryazarlığının

artırılmasının gıda tasarrufu, hane bütçesi tasarrufu ve sürdürülebilir tüketim alışkanlıkları geliştirilmesi açısından kritik önem taşıdığını ortaya koymaktadır.

3.4. Tüketici Bilinçlenmesi ve Gıda Sistemine Katılım

Gıda tüketim davranışları; gıdanın temin edilmesinden hazırlanmasına, sunulmasına, saklanmasına, tüketilmesine ve sonrasında yapılan temizlik süreçlerine kadar uzanan çok aşamalı bir yapıyı kapsamaktadır (Sobal & Bisogni, 2009). Gıda tüketimi, yalnızca işlevsel gereksinimlerle sınırlı olmayıp, diğer mal ve hizmet türlerinden ayrılan özgün bir nitelik taşımaktadır. Bireysel düzeyde gıda, geçmiş deneyimler ve anılarla güçlü biçimde ilişkilendirilmekte ve doğrudan tüketilmesi nedeniyle yoğun ve kişisel bir deneyim olarak algılanmaktadır. Gıda ile ilgili davranışlar büyük ölçüde normatif özellikler taşımakta ve kültürel değerler ile toplumsal kurallar tarafından şekillendirilmektedir; çoğu zaman bu davranışlar sosyal çevrede neyin uygun görüldüğü doğrultusunda belirlenmektedir. Temel beslenme gereksinimleri karşılandıktan sonra ise gıda tercihleri, açlık ve beslenmeden ziyade bireyin statüsünü ve kimliğini yansıtan unsurlar üzerinden şekillenmektedir (Dzene & Yorulmaz, 2011). Bilinçli tüketici davranışları, gıda sisteminin işleyişini doğrudan etkilemektedir. Sağlıklı, güvenilir ve sürdürülebilir ürünlere olan talebin artması, üreticileri daha sorumlu üretim uygulamalarına yönlendirmektedir. Aynı zamanda bilinçli tüketiciler, yerel üretimi destekleme, mevsimsel ürünleri tercih etme ve çevresel etkileri gözetme eğilimi göstermektedir. Bu durum, gıda arz zincirinde şeffaflığın artmasına ve sürdürülebilir gıda sistemlerinin gelişmesine katkı sunmaktadır (Truman et al., 2017).

4.Gıda Okuryazarlığının Toplum Üzerindeki Etkileri

4.1. Halk Sağlığının Gelişmesi

Gıda okuryazarlığı, halk sağlığının geliştirilmesinde stratejik bir öneme sahiptir. Toplumda gıda okuryazarlığı düzeyinin artırılması, sağlıklı beslenme davranışlarının yaygınlaşmasını sağlayarak beslenmeye bağlı hastalıkların önlenmesine, sağlık harcamalarının azaltılmasına ve yaşam kalitesinin yükselmesine katkıda bulunmaktadır. Bu nedenle gıda okuryazarlığına yönelik eğitim ve farkındalık çalışmalarının, halk sağlığı politikalarının ayrılmaz bir parçası hâline getirilmesi gerekmektedir.Toplum genelinde artan gıda okuryazarlığı, obezite, diyabet ve hipertansiyon gibi beslenme kaynaklı hastalıkların görülme sıklığını azaltır. Bu durum sağlık sistemi üzerindeki ekonomik yükü azaltarak ülke ekonomisine katkı sağlar

(Darmon & Drewnowski, 2015). Sağlıklı beslenme davranışlarının toplum genelinde yaygınlaşması, beslenmeye bağlı hastalıkların görülme sıklığının azalmasına ve sağlık harcamalarının düşmesine katkı sağlamaktadır. Özellikle obezite, diyabet ve kalp-damar hastalıkları gibi kronik hastalıkların önlenmesinde sağlıklı beslenme alışkanlıkları kritik öneme sahiptir. Toplum temelli beslenme eğitimi ve farkındalık programları, bireylerin davranış değişikliği geliştirmelerini destekleyerek halk sağlığının güçlenmesine katkı sunmaktadır (FAO, 2013).

Ampirik araştırmalar, gıda okuryazarlığı yüksek bireylerde:

- İşlenmiş gıda tüketiminin daha düşük,
- Sebze-meyve tüketiminin daha yüksek,
- Saha temelli hijyen uygulamalarının daha etkin,
- Gıda güvenliği risklerinin daha düşük olduğunu göstermiştir (müller et al., 2020).

4.2. Gıda Güvenliğinin Güçlenmesi

Toplumun gıda güvenliği konusunda bilinçlenmesi, yerel ve güvenilir üretimi destekler. Gıda okuryazarlığı yüksek toplumlarda güvenilir gıdaya erişim artarken, sahte ve düşük kaliteli ürünlere talep azalır. Gıda güvenliği, gıdaların üretim, işleme, depolama, dağıtım ve tüketim süreçlerinde biyolojik, kimyasal ve fiziksel risklerden arındırılmış olmasını ifade etmektedir. Güvenli gıdaya erişim, bireylerin sağlıklı yaşam sürdürebilmeleri açısından temel bir gereklilik olup, halk sağlığının korunmasında kritik bir role sahiptir (WHO, 2020). Gıda güvenliğinin sağlanamadığı durumlarda gıda kaynaklı hastalıklar artmakta ve bu durum sağlık sistemleri üzerinde ciddi bir yük oluşturmaktadır. Gıda güvenliğinin güçlendirilmesinde yalnızca üretici ve denetleyici kurumlar değil, aynı zamanda tüketiciler de önemli bir paydaştır. Gıda okuryazarlığı düzeyi yüksek bireyler, gıda etiketlerini okuyup anlayabilmekte, güvenilir ürünleri tercih edebilmekte ve gıdaları uygun koşullarda saklayarak gıda kaynaklı riskleri azaltabilmektedir. Toplum genelinde bu bilincin artması, gıda güvenliği kültürünün yerleşmesine ve risklerin en aza indirilmesine katkı sağlamaktadır (FAO, 2013). Gıda güvenliğinin güçlenmesi, bireysel bilinçlenme, toplumsal farkındalık ve etkin kurumsal denetimlerin bir arada yürütülmesini gerektiren çok boyutlu bir süreçtir. Gıda okuryazarlığının artırılması ve tüketici bilincinin güçlendirilmesi, güvenli gıda sistemlerinin oluşturulmasına önemli katkılar sunmaktadır. Bu nedenle gıda güvenliği politikalarının, eğitim ve farkındalık çalışmalarıyla desteklenmesi halk sağlığının korunması açısından büyük önem taşımaktadır.

4.3. Sürdürülebilir Gıda Sistemlerinin Desteklenmesi

Sürdürülebilir gıda sistemleri, günümüz ve gelecekteki nesiller için yeterli, güvenilir, besleyici ve çevreye duyarlı gıda üretimini hedefleyen bütüncül bir yaklaşımı ifade etmektedir. Bu sistemler; üretimden tüketime uzanan tüm süreçlerde çevresel etkilerin azaltılmasını, ekonomik dayanıklılığın sağlanmasını ve toplumsal refahın artırılmasını amaçlar. Küresel ölçekte artan nüfus, iklim değişikliği, biyolojik çeşitlilik kaybı ve doğal kaynakların tükenmesi, sürdürülebilir gıda sistemleri konusunu daha da kritik hale getirmiştir. FAO (2022), mevcut üretim-tüketim modellerinin uzun vadede sürdürülebilir olmadığını ve gıda güvenliğini tehdit ettiğini vurgulamaktadır.

Sürdürülebilir gıda sistemlerinin desteklenmesi, yalnızca tarımsal üretim tekniklerinin geliştirilmesiyle sınırlı değildir. Ekonomik, sosyal ve çevresel boyutları kapsayan çok katmanlı politikalar gerektirir. Çevresel açıdan değerlendirildiğinde, toprak sağlığının korunması, su kaynaklarının verimli kullanılması, agroekolojik yöntemlerin yaygınlaştırılması ve karbon ayak izinin azaltılması kritik öneme sahiptir. Bu doğrultuda organik tarım, permakültür ve sürdürülebilir su yönetimi uygulamaları sistemin ekolojik sürdürülebilirliğini destekleyen önemli araçlardır.

Sosyal açıdan sürdürülebilirlik, gıdaya erişimde adaletin sağlanması, üreticilerin haklarının korunması ve tüketicilerin bilinçlendirilmesi gibi hedefleri içerir. Çiftçilerin adil gelir elde etmesini sağlayan kooperatif modelleri, yerel pazarların desteklenmesi ve gıda okuryazarlığı programları sosyal boyutu güçlendiren önemli politikalardır. Ayrıca yerel üretim-tüketim zincirlerinin geliştirilmesi hem ekonomik dayanıklılığı artırmakta hem de lojistik kaynaklı çevresel etkileri azaltmaktadır. WHO (2019), sağlıklı beslenme alışkanlıklarının toplum genelinde yaygınlaştırılmasının sürdürülebilir gıda sistemlerinin sosyal bileşenini güçlendirdiğini belirtmektedir.

Ekonomik sürdürülebilirlik ise tüm paydaşların uzun vadede ekonomik olarak varlığını sürdürebildiği bir yapıyı gerektirir. Küçük ölçekli üreticilerin desteklenmesi, tarım teknolojilerine erişimin artırılması, sürdürülebilir yatırımların teşvik edilmesi ve gıda israfının azaltılması ekonomik açıdan güçlü bir sistem oluşturur. Birleşmiş Milletler Çevre Programı (UNEP, 2021), gıda israfının azaltılmasının hem ekonomik kayıpları düşürdüğünü hem de çevresel yükü hafiflettiğini ortaya koymaktadır. Sürdürülebilir gıda sistemlerinin desteklenmesi, yalnızca küresel gıda güvenliği için değil, aynı zamanda çevresel bütünlüğün korunması, ekonomik kalkınmanın sürdürülmesi ve sosyal eşitsizliklerin azaltılması için stratejik bir

zorunluluktur. Sürdürülebilir üretimi ve çevre dostu beslenme alışkanlıklarını benimseyen bireyler, toplum düzeyinde çevresel etkilerin azaltılmasına katkı sağlar. Bitki temelli beslenmeye yöneliş, su ve karbon ayak izinin azalmasına yardımcı olur (FAO, 2021).

4.4. Sosyal Eşitsizliklerin Azalması

Gıda okuryazarlığı programları özellikle dezavantajlı gruplarda beslenme farkındalığını artırarak sağlık eşitsizliklerini azaltmaya yardımcı olur. Eğitim, gelir ve yaşamakta olunan çevreye bağlı gıda eşitsizlikleri, toplumun tamamını etkileyen önemli bir halk sağlığı sorunudur (Walker, Keane & Burke, 2010).

Gıda okuryazarlığı, çağımızın en önemli halk sağlığı konularından biridir. Artan bilgi kirliliği, sağlıksız beslenme davranışları ve küresel çevresel sorunlar, gıda okuryazarlığını yalnızca bireysel bir beceri olmaktan çıkararak toplumsal bir zorunluluk hâline getirmiştir. Eğitim programlarının yaygınlaştırılması, dijital gıda okuryazarlığı farkındalığının artırılması, etiket şeffaflığının sağlanması ve gıda politikalarının güçlendirilmesi bu süreçte kritik önem taşımaktadır. Gıda okuryazarlığının geliştirilmesi, hem bireysel sağlığı hem toplum sağlığını hem de çevresel sürdürülebilirliği destekleyen bütüncül bir yaklaşım gerektirir. Gıda okuryazarlığı düzeyi, toplumdaki sosyo-ekonomik eşitsizliklerle yakından ilişkilidir. Gelir düzeyi düşük gruplar, sağlıklı gıdaya daha sınırlı erişim sağlamakta, ayrıca kaliteli bilgiye ulaşma konusunda da dezavantajlı konumdadır. Bu durum gıda okuryazarlığını yalnızca bireysel bir beceri değil aynı zamanda bir toplumsaladalet meselesi hâline getirmektedir. Ekonomik yoksunluk, eğitim düzeyi düşüklüğü ve kültürel bariyerler, gıda okuryazarlığının gelişimini sekteye uğratan en temel yapılardır.

SONUÇ VE ÖNERİLER

Bu bölümde ele alınan bulgular, gıda okuryazarlığının yalnızca bireysel beslenme tercihlerini şekillendiren bir bilgi alanı olmadığını; aynı zamanda kamu sağlığı, sürdürülebilirlik ve iş dünyasının uzun vadeli rekabet gücü açısından stratejik bir kaldıraç işlevi gördüğünü ortaya koymaktadır. Günümüz gıda sistemlerinde artan karmaşıklık, bilgi kirliliği ve sürdürülebilirlik baskıları, gıda okuryazarlığını hem bireyler hem de kurumlar için yönetsel bir yetkinlik alanına dönüştürmüştür. Bu çerçevede gıda okuryazarlığı, tüketicinin pasif bir alıcı olmaktan çıkıp bilinçli bir paydaşa dönüşmesini sağlarken, işletmeler için de güven, şeffaflık ve toplumsal sorumluluk temelli yeni bir değer önerisi sunmaktadır.

İş dünyası perspektifinden bakıldığında, gıda okuryazarlığının geliştirilmesi yalnızca sosyal fayda üretmekle sınırlı değildir; aynı zamanda marka itibarı, tedarik zinciri dayanıklılığı ve düzenleyici risklerin yönetimi açısından somut kazanımlar sağlamaktadır. Gıda güvenliği ihlalleri, yanıltıcı etiketleme uygulamaları ve sürdürülemez üretim modelleri, şirketler için ciddi itibar ve finansal kayıplara yol açmaktadır. Bu nedenle gıda okuryazarlığı, kurumsal risk yönetiminin ve sürdürülebilir büyüme stratejilerinin ayrılmaz bir bileşeni olarak ele alınmalıdır.

Bu bağlamda öne çıkan öneriler, Kurumsal Stratejilere Entegrasyon**:**Gıda sektöründe faaliyet gösteren işletmeler, gıda okuryazarlığını kurumsal sürdürülebilirlik ve ESG (Çevresel, Sosyal ve Yönetişim) stratejilerinin merkezine yerleştirmelidir. Çalışanlara ve tüketicilere yönelik eğitim programları, yalnızca bilgilendirme amacıyla değil, davranış değişikliği oluşturacak şekilde tasarlanmalıdır.Şeffaf ve Anlaşılır İletişim**:**Ürün etiketleri, pazarlama mesajları ve dijital içerikler, tüketicinin doğru karar verebilmesini destekleyecek biçimde sade, doğrulanabilir ve bilimsel temelli olmalıdır. Gıda okuryazarlığı düzeyi yüksek tüketiciler, uzun vadede markalar için daha sadık ve güvenilir bir müşteri profili oluşturmaktadır**.**Kamu–Özel Sektör İş Birlikleri**:**Gıda okuryazarlığının toplumsal ölçekte artırılması, yalnızca kamu politikalarıyla değil, özel sektörün aktif katılımıyla mümkün olabilir. İş dünyası, üniversiteler ve sivil toplum kuruluşlarıyla ortak projeler geliştirerek hem toplumsal etki oluşturulabilir hem de sektörel standartların yükselmesine katkı sağlayabilir.Dijitalleşme ve Veri Kullanımı:Dijital platformlar, gıda okuryazarlığını artırmak için önemli bir araçtır. Ancak bu alan, aynı zamanda yanlış bilginin en hızlı yayıldığı mecralardan biridir. İşletmeler, veri temelli ve bilimsel doğruluğu yüksek dijital içerikler üreterek bu alanda sorumlu bir aktör rolü üstlenmelidir.

Sonuç olarak gıda okuryazarlığı, bireysel sağlığın ötesinde ekonomik sürdürülebilirlik, toplumsal refah ve kurumsal itibar arasında köprü kuran stratejik bir kavramdır. İş dünyası için bu alan, kısa vadeli pazarlama fırsatlarından ziyade uzun vadeli değer oluşturma ve güven inşası perspektifiyle ele alınmalıdır. Bu yaklaşım benimsendiğinde, gıda okuryazarlığı hem toplum sağlığını destekleyen hem de rekabetçi ve sorumlu bir gıda ekonomisinin temelini oluşturan güçlü bir araç haline gelecektir.

KAYNAKÇA

Dzene, S., & Yorulmaz, O. (2011). Avrupa'da sürdürülebilir gıda tüketimine yönelik tüketici davranışı. *Foodbalt Bildirileri*.

FAO. (2013). *Food education and food literacy for healthy diets and sustainable food systems*. Food and Agriculture Organization of the United Nations.

FAO. (2019). *The state of food and agriculture: Moving forward on food loss and waste reduction*. Food and Agriculture Organization of the United Nations.

FAO. (2021). *Food loss and food waste in household consumption*. Food and Agriculture Organization of the United Nations.

Müller, P., Korte, M., & Bauer, J. (2020). Food labeling comprehension and its behavioral implications. *Appetite, 150*, 104675.

Parfitt, J., Barthel, M., & Macnaughton, S. (2010). Food waste within food supply chains: Quantification and potential for change. *Philosophical Transactions of the Royal Society B: Biological Sciences, 365*(1554), 3065–3081. https://doi.org/10.1098/rstb.2010.0126

Slater, J., Falk, K., Rutherford, J., & Colatruglio, S. (2018). Conceptualizing youth food literacy: A multidimensional approach. *International Journal of Consumer Studies, 42*(5), 547–559.

Sobal, J., & Bisogni, C. A. (2009). Constructing food choice decisions. *Annals of Behavioral Medicine, 38*(Suppl. 1), S37–S46. https://doi.org/10.1007/s12160-009-9124-5

Tarım ve Orman Bakanlığı. (2010). *5996 sayılı Veteriner Hizmetleri, Bitki Sağlığı, Gıda ve Yem Kanunu*. T.C. Resmî Gazete.

Truman, E., Lane, D., & Elliott, C. (2017). Defining food literacy: A scoping review. *Appetite, 116*, 365–371. https://doi.org/10.1016/j.appet.2017.05.007

TÜBA. (2025). *Türkiye'de gıda kaybı ve israfı raporu*. Türkiye Bilimler Akademisi.

UNEP. (2021). *Food waste index report 2021*. United Nations Environment Programme.

UNEP. (2024). *Food Waste Index Report 2024*. United Nations Environment Programme.

Vidgen, H. A., & Gallegos, D. (2014). Defining food literacy and its components. *Appetite, 76*, 50–59. https://doi.org/10.1016/j.appet.2014.01.010

World Health Organization. (2020). *Food safety*. World Health Organization.

World Health Organization. (2020). *Healthy diet*. World Health Organization.

16. Bölüm

Çevre Bilinci Oluşumunda Yerel Aktörler: Doğu Karadeniz Belediyeler Birliği ve Bayburt Kent Konseyi Üzerinden Bir Değerlendirme

Esmeray ALACADAĞLI[1], Beyza TAKTA VARLI[2]

Çevresel sorunların her geçen gün artmasıyla birlikte dünyamız büyük tehlikelerle karşı karşıyadır. Bu nedenle soruna çözüm üretebilmek için ulusal ve uluslararası birliktelikler kurularak amaçlar belirlenmektedir. Bu amaçlar özellikle çevre bilincinin oluşması yönünde adımları desteklemektedir. Çevre bilincinin oluşması, doğal kaynakların sürdürülebilir bir şekilde kullanılması ve çevresel sorunlara karşı duyarlılık geliştirilmesi açısından önemlidir. Bu konuda istenen duyarlılığın oluşmasında, yerel halkın katılımına olanak sağlayan kent konseyleri uygun ortamları sağladığı için farklı bir yere sahiptir. Kent konseyleri, kentine sahip çıkma, aktif katılım ve çözümde ortaklık ilkelerini esas alan yerel bir oluşum olup (Kılınç, 2017: 95), etkin kullanıldığında yerel sorunlara çözüm üretmenin ve farkındalık oluşturmanın en iyi araçlarından biridir.

Kent konseyleri oluşumu itibarıyla, demokratik yönetim yapılarını güçlendirmektedir. Bu anlamda; kent yaşamının sürdürülebilir kalkınma, çevreye duyarlılık, sosyal dayanışma, şeffaflık, hesap verebilirlik, katılım ve yerinden yönetim ilkeleriyle yönetilmesine de imkân tanımaktadır. Belediyelerin yerel politikalarını etkileme amacı güden kent konseyleri, yukarda belirtilen yönleri ve ilkeleriyle Türkiye'de yerel düzeyde demokrasiyi ve katılımı teşvik etmek adına önemli araçlar olarak değerlendirilmektedir.

Bu çalışmanın amacı, Doğu Karadeniz Belediyeler Birliği'ne bağlı illerden biri olan Bayburt ilindeki kent konseyinin mevcut durumunu ve çevresel konularda yaptığı çalışmalarını araştırmaktır. Çalışmada, 5393 Sayılı Belediye Kanunu temelinde, her bireyin ikamet ettiği beldenin hemşehrisi olarak kazandığı; katılım, bilgi edinme ve belediye hizmetlerinden yararlanma hakları ile çevre korumaya yönelik sorumluluklarına vurgu yapılmaktadır. Kent

[1] Üniversitesi,Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi, ealacadagli@bayburt.edu.tr, 0000-0003-1604-6487
[2] Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi, beyzatakta@gmail.com, 0009-0001-8402-918X

konseyleri, katılımın temel araçlarından biri olarak öne çıkarken, bu çalışmanın odaklandığı Bayburt ilinin katılım mekanizmasına dair durumunun ölçülmesi amaçlanmakta ve bu ölçüm yapılırken, kentin sahip olduğu "mahalle odalarının" katılım mekanizmasındaki ve çevre bilinci kazandırılmasındaki etkisi de ortaya konulmaya çalışılmaktadır. Bu bağlamda geneli tanımlamada kentin konuşlandığı Doğu Karadeniz Bölgesi'ni kapsayacak şekilde literatür taraması gerçekleştirilmiş olup Bayburt ili özelinde de kent konseyi faaliyetleri incelenmektedir. Yapılan literatür taramasında kent konseyinin temel sorumluluklarına yönelik çok fazla bir çalışma olmadığı belirlenmiştir. Yapılan literatür taraması sonuçları bize süreklilik arz edecek şekilde kent konseyinin de faal olmadığını göstermiştir. Bu nedenle Bayburt'un geçmişten bugüne katılım mekanizması, bizce çevre bilinci kazandırılmada da önemli bir aktör olarak kullanılma potansiyeli olan mahalle odaları üzerinden de değerlendirilmiş ve kent konseyinin günümüzdeki durumu literatür taraması, sosyal medya analizi, belediye verileri ve belediye ile yapılan görüşmeler sonucunda ortaya konmuştur.

Anahtar Kelimeler: Kent Konseyleri, Mahalle Odaları, Çevre Bilinci, Doğu Karadeniz Bölgesi Belediyeleri, Bayburt.

GİRİŞ

Artan çevresel sorunlar dünyamızı büyük tehlikelerle karşı karşıya bırakmıştır. Özellikle sanayileşme, kentleşme, nüfus artışı gibi nedenlerle giderek artan atıkların ortaya çıkardığı sorunlar, çevresel değerlerimiz için her geçen gün büyüyen bir tehdit oluşturmakta ve dünyamız için geri dönüşü olmayan zararlara yol açmaktadır. Marshall McLuhan'ın Küresel Köy Teorisi'ne göre; Dünya her geçen gün büyüyen bir köye dönüşmektedir. Bu kapsamda evrende meydana gelen her sorunun çözümü için küresel birliktelikler oldukça büyük bir önem arz etmektedir. Günümüzde bu tür sorunların çözümünde uluslararası ve ulusal amaçlar belirlenerek yerelden küresele bir bakış açısıyla adımlar atılmaktadır. Atılan adımların ilk basamağında ise karşımıza yerel birliktelikler çıkmaktadır. Halkın yerel katılım araçlarıyla kendi yaşadıkları alanlar için harekete geçmeleri küresel amaçların gerçekleşmesinde oldukça önemlidir. Yerel katılım araçları arasında yer alan kent konseyleri ise kentlerin farklı tanımlamalarda dünyaya açılımlarıyla küresel etki yaratabilecek bir potansiyel taşımaktadır.

Kent konseyleri, Yerel Gündem 21 ile ülkemizde gündeme gelmiştir. Her geçen gün sayıca artmakla birlikte ancak hala istenilen etkiye, seviyeye ulaşamamıştır. Halkın kendisini temsil edebileceği önemli bir katılım

mekanizması olan kent konseyleri, bilinirliği ve etkinliği açısından hala yeterli farkındalık oluşturamamış olup, geri planda kalmaktadır. 5393 Sayılı Belediye Kanunu'nun 76. Maddesi'nde Kent Konseyi'nin önemi vurgulanmaktadır. Kent konseyinde alınan kararların belediye meclisine görüşülmesi hususu da yine aynı maddede düzenlenmekte ve kent konseylerinin görüşlerinin ne ölçüde önemli bir yere sahip olduğu belirtilmektedir. Ancak, uygulama açısından bakıldığında, belediyelerin kent konseylerine verdiği önemin beklenen ölçüde olmadığı da görülmektedir.

Ülkemizde önemli bir yere sahip olan Doğu Karadeniz Belediyeler Birliği (DKBB) bünyesinde, biri büyükşehir olmak üzere altı il, 81 belediye barındırmaktadır. Çalışma kapsamında Bayburt iline odaklanılmıştır. Bayburt bu iller arasında katılım mekanizmasının en zayıf olduğu il olarak yer almaktadır. Aslında Bayburt, kendine özgü bir kültür olan "mahalle odaları" ile katılım mekanizmasına uzak olan bir il konumunda değildir. Ancak günümüzde hem mahalle odalarının etkinliğinin azalması hem de kent konseyinin etkin olmaması gibi nedenler, bu ilde katılım mekanizmasının varlığı ile bu mekanizmanın çevre bilinci, farkındalığı oluşturmada etkin bir araç olarak kullanımını da olumsuz etkilemektedir.

1. ÇEVRE BİLİNCİ VE ATIK YÖNETİMİ

Aratan nüfus, iklim değişikliği gibi nedenlerle yaşadığımız çevre, her geçen gün önü alınamayan büyük sorunlarla karşı karşıya kalmaktadır. Bu sorunlar arasında yer alan atık problemi ise küresel boyutta dünyamızı etkisi altına almaktadır. Bu konudaki mevcut problemlere yönelik önemli çözüm yöntemlerinden birisi çevre bilincinin oluşmasıdır. Bu kapsamda yerelden küresele bir vizyon ile amaçlar belirlenmektedir. Bu amaçların uygulanması aşamasında ise yerele büyük bir görev düşmektedir. Sivil toplum kuruluşları, meslek odaları, kent konseyleri gibi kurumlar bu konuda başat bir rol üstlenmektedir. Çünkü bu kurumlar yerelin önde gelen uygulayıcıları olarak öne çıkmaktadır.

Çevre sorunları, ilk kez 1972 yılında gerçekleşen Birleşmiş Milletler İnsan Çevresi Konferansıyla gündeme gelmiştir. 1976 yılında gerçekleşen HABITAT I Konferansıyla ise merkezi idare, yerel yönetimler ve sivil toplum kuruluşlarının çevresel sorunlardaki rolü ön plana çıkmaya başlamıştır. 1987 yılında "Ortak Geleceğimiz" mottosu ile yerel yönetimler sorunlarda çözücü bir rol oynamaya başlamış ve bu sorunun çözümünde halkın katılımının da önemi vurgulanmıştır.

1992 yılında Brezilya'nın Rio de Janerio kentinde Birleşmiş Milletler Çevre ve Kalkınma Konferansı (Rio Zirvesi) düzenlenmiş, Zirve'de diğer çıktıların yanısıra "Rio Bildirgesi" ve "Gündem 21" eylem planı adı altında iki belge ortaya çıkmıştır . Gündem 21 belgesinde, yaşanan sorunlardan kurtulmanın yolu olarak küresel ortaklık kavramı ortaya atılmıştır. Bununla birlikte Gündem 21'de başarı sağlanabilmesi için merkezi yönetimin dışında halk, sivil toplum ve farklı kesimlerin süreçte katılımlarının önemi de vurgulanmıştır (Emrealp, 2005: 15-16).

Gündem 21 içerisinde yer alan ve "Yerel Gündem 21" olarak ortaya çıkan 28. Bölümde yerel yönetimlerin soruna yönelik çözümdeki yeri ortaya konulmuştur. Burada yerel yönetimlerin kendi halkı ile bir katılım mekanizması oluşturulması özellikle vurgulanmıştır. Kent konseylerinin oluşumu Yerel Gündem 21 ile hız kazanmış ve çevre bilincinin yerleşmesi noktasında önemli bir aktör olarak görülmeye başlanmıştır.

Çevre bilincinin oluşturulması ve atık yönetimine yönelik sorunlar ulusal ve uluslararası amaçlarla da desteklenmektedir. On İkinci Kalkınma Planı'nda 240. Maddede çevre bilinci; 92, 140, 523.1, 866.2, 881, 881.2, 881.3 ve 976.2 maddelerde ise atık yönetiminin önemine ve uluslararası düzeyde katılımına vurgu yapılmaktadır. Uluslararası amaçlar arasında önemli bir yere sahip olan Birleşmiş Milletler Sürdürülebilir Kalkınma Amaçları (SKA) arasında ise özellikle 12. Madde olan "Sorumlu Üretim ve Tüketim" atık yönetimine; 17. Madde olan "Amaçlar İçin Ortaklıklar" ise katılım mekanizmasına vurgu yapmaktadır. Tüm bu amaçların uygulanmasında Kent Konseyleri, sahip olduğu katılımcı özelliği ile önemli bir yere sahiptir. Bu bağlamda, Kent konseylerinde Çevre Meclisleri'nin kurulması, bu alanda projeler üretilmesi, kent konseyi meclisinde alınan kararların belediye meclislerine taşınması mevcut sorunların çözümünde oldukça etkin bir rol oynayacaktır.

2. DOĞU KARADENİZ BELEDİYELER BİRLİĞİ

Belediye Birlikleri, belediyeleri tek bir çatı altında toplamak amacıyla kurulmaktadır. Bu birlikler arasında yer alan Doğu Karadeniz Belediyeler Birliği (DKBB), Doğu Karadeniz Bölgesi'nde bulunan belediyelerin üye olduğu bir birliktir. Birliğin merkezi Trabzon olarak belirlenmiş olup toplamda altı il belediyesi (Trabzon, Rize, Artvin, Giresun, Gümüşhane, Bayburt) üye olarak yer almaktadır. Birlikte, illere bağlı toplamda 81 belediye bulunmaktadır. Üye belediyelere dair detaylar Tablo 1.1'de verilmektedir.

Tablo 1.1. Doğu Karadeniz Belediyeler Birliğine Üye Belediyeler

İller	Doğu Karadeniz Belediyeler Birliğine Üye Belediyeler
Trabzon	Trabzon Büyükşehir, Akçaabat, Araklı, Arsin, Beşikdüzü, Çarşıbaşı, Çaykara, Dernekpazarı, Düzköy, Hayrat, Köprübaşı, Maçka, Of, Ortahisar, Sürmene, Şalpazarı, Tonya, Vakfıkebir ve Yomra Belediyeleri.
Rize	Rize, Kendirli, Ardeşen, Tunca, Çamlıhemşin, Büyükköy, Derepazarı, Güneysu, Hemşin, İkizdere, Kalkandere, Salarha, İyidere, Madenli, Muradiye ve Pazar Belediyeleri
Artvin	Artvin, Ardanuç, Arhavi, Borçka, Hopa, Kemalpaşa, Murgul, Şavşat ve Yusufeli Belediyeleri.
Giresun	Giresun, Çamoluk, Dereli , Doğankent, Şebinkarahisar, Espiye, Yavuzkemal, Eynesil, Ören, Görele, Çavuşlu, Yağlıdere, Duroğlu, Üçtepe, Piraziz, Tirebolu, Güce ve Alucra Belediyeleri.
Gümüşhane	Gümüşhane, Arzularkabaköy, Deredolu, Kelkit, Ünlüpınar, Köse, Kürtün, Özkürtün, Şiran, Yeşilbük, Gümüşgöze, Torul, Söğütlü ve Öbektaş Belediyesi.
Bayburt	Bayburt, Arpalı, Aydıntepe, Demirözü ve Gökçedere Belediyesi

Birliğin amacında; belediyelere mevzuat, proje ve teknik destek sağlamak, üye belediyeler arasında işbirliği geliştirmek gibi öncelikler yer almaktadır. Bununla birlikte, DKBB Tüzüğü Madde 7'de "Belediyecilik anlayışının geliştirilmesi amacıyla bölgede yaşayan halkın belediyecilik bilincinin geliştirilmesi, hizmetlere halk katılımının sağlanması, katılımcı yönetim anlayışının ve şehirleşme ve çevre bilincinin geliştirilmesi amacıyla her türlü faaliyette bulunmak" şeklinde yer almaktadır. Bu madde ile birlikte hem katılım mekanizmasının hem de çevre bilincinin önemi ön plana çıkmaktadır.

DKBB'ye üye iller genel olarak incelendiğinde Trabzon, Rize, Artvin, Giresun ve Gümüşhane'nin hali hazırda kent konseylerinin mevcut olduğu görülmektedir. Kent konseyleri arasında Trabzon ilinin daha aktif, Artvin ilinin ise daha pasif durumda olduğu gözlenmektedir. İllere yönelik kent konseyi karşılaştırılması Tablo 1.2'de yapılmıştır.

Tablo 1.2. DKBB'ye Üye İl Belediyelerin Kent Konseyleri Durumları

İller	Kent konseyi var mı?	Stratejik plan (sp) var mı?	Sp'de kent konseyine yer verilmiş mi?	Hangi meclisler var?	İlçe kent konseyi var mı?
Trabzon	+	+	+	Kadın, çocuk, gençlik ve engelli meclisleri	+
Rize	+	+	+	Kadın, gençlik ve engelli meclisleri	+
Artvin	+	-	-	Kadın, çocuk, gençlik ve engelli meclisleri	-
Giresun	+	-	-	Kadın, gençlik ve girişimcilik meclisleri	-
Gümüşhane	+	-	-	Kadın, turizm ve engelli meclisleri	-
Bayburt	+	-	-	Gençlik, kadın ve aile, engelli meclisleri	-

DKBB'ye üye iller arasında Trabzon Kent Konseyi kadın, çocuk, gençlik ve engelli meclislerine sahipken, Rize Kent Konseyi, kadın gençlik ve engelli meclislerine sahiptir. Giresun Kent Konseyi kadın, gençlik meclisleriyle birlikte girişimcilik meclisini de kurmuştur. Gümüşhane Kent Konseyi de Giresun gibi diğer illerden farklı olarak kadın, turizm ve engeli meclislerini bünyesinde barındırmaktadır. Turizm meclisi ile özellikle kentin doğal güzelliklerinin ön plana çıkartılmasını hedefleyen kent konseyi bu süreçlerde aktif bir rol oynamaktadır.

Trabzon, Rize ve Giresun 50.000 nüfusun üzerinde oldukları için Stratejik Planları bulunmaktadır. Trabzon ve Rize illeri Stratejik Planlarında kent konseyine yer verirken Giresun Belediyesi'nin Stratejik Planı incelendiğinde kent konseyine yer verilmediği görülmektedir. Ayrıca Trabzon Büyükşehir Belediyesi'nin Akçaabat ve Ortahisar ilçe belediyelerinin de kent konseylerinin olduğu ve bu konseylerinde aktif olduğu; Rize Çayeli ilçesinin de kent konseyi olduğu ancak aktif olmadığı da gözlemlenmiştir.

Çevre bilincine yönelik incelemeler yapıldığında ise kent konseyi olan beş ilde de çevre meclisi olmadığı görülmektedir. Yalnızca Gümüşhane Kent Konseyi'nin turizm meclisi ile doğal güzelliklerin korunması, sürdürülebilirlik

ve kalkınma odaklı projelerinin olduğu görülmektedir (gümüşhane.gen). Trabzon Kent Konseyi'nin ise çevre çalışma grubunun ismen var olduğu ancak aktif olmadığı tespit edilmiştir.

Bayburt Kent Konseyi, 2024 yılına kadar pasif bir durumdayken Eylül 2024 itibariyle yeni faaliyet dönemine girmiştir. Bu kapsamda kurulan kadın ve aile, gençlik ve engelli meclisleri; çevre ve şehircilik, sağlık, esnaf gibi çalışma gruplarıyla ön plana çıkmaktadır. Çevre ve Şehircilik Çalışma Grubu, çevre kirliliğine ve kent estetiğine yönelik bazı faaliyetler için adımlar atmış olmakla birlikte çevre bilinci açısından öne çıkan faaliyetlere burada da rastlanmamaktadır.

3. KENT KONSEYLERİ

Kent konseyleri, merkezi hükümet, yerel yönetimler, sivil toplum kuruluşları ve meslek odaları gibi kent yaşamını doğrudan etkileyen yönetim yapılarının sürdürülebilir kalkınma, çevreye duyarlılık, sosyal dayanışma, şeffaflık, hesap verebilirlik, katılım ve yerinden yönetim gibi temel prensipler çerçevesinde kenti ortak akıl ve uzlaşı ile yönetmelerine imkân veren demokratik yapılardır (KKY, 4. Madde ve 5393 Sayılı Belediye Kanunu, 76. Madde). Kent konseyleri, Türkiye'de yerel düzeyde demokrasiyi, katılımı ve yönetişimi harekete geçirmek için önemli bir araç olarak görülmektedir. Bu kapsamda bu oluşumlar, yerelde doğan ihtiyaçların tespit edilmesi ve varsa oluşan problemlerin çözülmesi için ortak akıl çerçevesinde faaliyet yürüterek belediyelerin yerel politikalarını etkilemek amacıyla kurulan yapılar olarak karşımıza çıkmaktadırlar. Aslında kent konseyleri için kentin ortak yönetimine doğru bir anlayış değişikliği de denilebilir (Akman, 2018:742).

5393 Sayılı Belediye Kanunu'nda 13. Madde'ye göre; Herkes ikamet ettiği beldenin hemşehrisi olarak tanımlanmaktadır. Hemşehriler, belediye karar ve hizmetlerine katılabilir, belediye faaliyetleri hakkında bilgilenmek ve belediye idaresinin yardımlarından yararlanmak gibi hakları vardır. Tüm bunlar bir araya geldiğinde ise kent konseyleri, katılımı sağlamak için en önemli araçlardan biri olarak yer almaktadır.

4. MAHALLE ODALARI

Mahalle odaları Bayburt kültürüne ait bir kavram olarak bilinmektedir. Ülkemizin farklı bölgeleri incelendiğinde böyle bir yapı ile karşılaşılmamaktadır. Mahalle odalarının, geçmişi "Ev (Konak) Odaları"na dayanmaktadır. Bayburt'un mimari yapısı incelendiğinde evlerin konak tarzında yapıldığı görülmektedir. Bu konaklar mahallelerde yer alan varlıklı kişilere ait

olup konaktaki odalardan bir tanesi ise mahallelinin toplanabileceği bir mekan olarak ayrılmıştır (Başağa, 2019: 39). Bu odalar genellikle uzun kış gecelerinde açılır ve mahalle büyüklerinin katılımıyla toplantılar gerçekleşmesi sağlanır. Toplantılarda, tarihi ve dini okumalar, toplumu ilgilendiren sosyo kültürel konular, devletin işleyişi ve ekonomik meselelerle ilgili fikir alışverişi yapılır (Silo, 2002). Sahip olduğu bu özelliklerle ev odalarının katılım mekanizması açısından da önemli bir yerde olduğu görülmektedir. Aynı bölgede yaşayan bireylerin kendi sorunlarını dile getirmesi, bunlar için çözümler üretmesi ve yetkili kişilerle iletişime geçerek bu çözümlerin uygulanması katılım mekanizmasında oldukça başat bir noktada olup mahalle odalarının temelini oluşturan ev odaları aslında buna olanak sağlayan yapılardır. Ancak Bayburt ev odalarında kadınların aktif bir konumda olmamaları dikkat çekici bir unsurdur.

Ev odaları zamanla, mahalle odalarına dönüşmüştür. 1970'li yıllarla birlikte Bayburt'ta etkinliğini kaybeden ev odaları yerini mahalle odalarına bırakmıştır. Başağa göre (Başağa, 2019), Bayburt Mahalle Odaları genellikle "Cami Yaptırma Derneği" adı altında mahalle içindeki cami yanına veya yakınına yapılmaktadır. Dolayısıyla mahalle odasının mülkü mahalleliye aittir. Bu odaların, cami yanına yapılmasındaki en önemli sebep ise adres olarak camilerin kolay bulunması ve bu meken için yapılacak yerin en uygun buralar olmasıdır. Bayburt'ta mahalle odaları toplumsal dayanışma ve kültürel paylaşımın önemli adresleri olarak toplumda yerini almışlardır. Mahalle odaları, bir yandan taziye, düğün, misafir ağırlama, bayramlaşma merasimleri gibi bireyler arası dayanışmayı sağladığı gibi diğer yandan mahalle ile ilgili toplantılar, sohbetler, âşık atışmaları gibi kültürel değerlere de ev sahipliği yapmaktadır. Toplumu ilgilendiren her mesele konuşulmakta ve tartışılabilmektedir (Şengün ve Dursunoğlu 2020:17). Günümüzde ise mahalle odaları eski işlevselliğini devam ettirmemekle birlikte kahve içme merasimi ve bazı özel günlerde kullanılmaktadır.

5. BAYBURT KENT KONSEYİ

Bayburt ili, merkez ilçesiyle birlikte 4 ilçeye sahiptir. Katılım mekanizması ve kent konseyi açısından değerlendirildiğinde ise kentin; 2010-2014 yılları arasında aktif vir kent konseyi olduğu, ancak sonrasında faaliyetlerini durdurarak 2024'e kadar aktif bir kent konseyine sahip olmadığı görülmektedir. Çalışma kapsamında özellikle Kent Konseyi'nin çevre bilinci kazandırılmasına yönelik çalışması olup olmadığına bakılmış ve Bayburt Kent Konseyi'nin yaptığı çalışmalara yönelik sosyal medya, yerel basın ve belediye web sitesi üzerinden incelemeler yapılmış ve Bayburt Belediyesi ile görüşülmüştür.

Bayburt ili kent konseyi açısından değerlendirildiğinde, 2010-2014 yılları arasında kent konseyinin oldukça aktif olduğu görülmektedir. Gençlik meclisinin ise Türkiye'deki en aktif ikinci gençlik meclisi olduğuna yönelik haberler yerel basında yer almaktadır (Bayburt Medya, 2014). 2015 yılında yeni bir kent konseyi kurulduğu ve dönemin Belediye Başkan Yardımcısı Nesimuttin Selçuk, il genel ve belediye meclis üyeleri, kurum müdürleri, mahalle muhtarları ve sivil toplum örgütü temsilcilerinin katıldığı bir toplantı gerçekleştirildiğine belediye kaynaklarında yer verilmiştir (Bayburt Belediyesi, 2015). Bu süreçten sonra ise 20 Eylül 2024 tarihine kadar kent konseyinin çalışmalarına raslanmamaktadır. Bu tarihte Bayburt Üniversitesi'nde Belediye Başkan Yardımcısının katıldığı bir toplantıda bu bölümün yazarınca yapılan öneri dikkate alınarak yeni bir kent konseyi kurulmuş, kente dair katılım için önemli bir adım atılmıştır.

Bayburt Kent Konseyi bünyesinde gençlik meclisi, kadın ve aile meclisi ve engelliler meclisi ile sağlık, proje, Ar-Ge, çevre ve şehircilik gibi birçok çalışma grubu kurulmuştur. Tablo 1.3.'te Kent Konseyi meclis ve gruplarına yönelik detaylı bilgi verilmektedir. Bayburt Kent Konseyi, süreç içerisinde kentteki aktörlerle (üniversite, sivil toplum kuruluşları, kamu kurumları vb.) iletişim ağı kurmaya çalışmış, bu konuda Ünivesite'de destek olmuş ve önceki dönemlere göre daha etkin bir kent konseyi profili oluşturulmaya çalışılmıştır.

Tablo 1.3. Bayburt Kent Konseyi Meclis ve Çalışma Grupları

Üst Yapı	Alt Birim Türü	Birim Adı	Kuruluş Yılı	Amaç/ Alan	Temel Faaliyet Alanı	Paydaşlar
Bayburt Kent Konseyi	Meclis	Kadın ve Aile Meclisi	2024	Kadınların ve aile yapısının güçlendirilmesi	Sosyal politikalar, aile yapısı, kadın katılımı	Belediye, STK'lar, Sosyal Hizmet Birimleri
Bayburt Kent Konseyi	Meclis	Gençlik Meclisi	2024	Gençlerin yönetime katılımı	Eğitim, istihdam, gençlik projeleri	Üniversite Gençlik STK'ları
Bayburt Kent Konseyi	Meclis	Engelliler Meclisi	2024	Engelli bireylerin hakları ve erişilebilirlik	Erişilebilirlik sosyal uyum	Aile ve Sosyal Hizmetler, belediye
Bayburt Kent Konseyi	Çalışma Grubu	Çevre ve Şehircilik Çalışma Grubu	2024	Çevrenin korunması ve kentsel sürdürülebilirli	Atık yönetimi, kent estetiği, doğal alanlar	ÇŞİDB, İl Sağlık Md Belediye

				k		
Bayburt Kent Konseyi	Çalışma Grubu	Tarım ve Hayvancılık Çalışma Grubu	2024	Kırsal kalkınma ve yerel üretim	Arıcılık, mera alanları, yerel ürünler	Tarım İl Md., Üreticiler
Bayburt Kent Konseyi	Çalışma Grubu	Sağlık Çalışma Grubu	2024	Toplum sağlığının güçlendirilmesi	Sağlık altyapısı, halk sağlığı	İl Sağlık Md., Hastaneler
Bayburt Kent Konseyi	Çalışma Grubu	Eğitim Çalışma Grubu	2024	Eğitim kalitesinin artırılması	Okul, üniversite, genç nüfus	MEB, Üniversite
Bayburt Kent Konseyi	Çalışma Grubu	Kültür ve Turizm Çalışma Grubu	2024	Kültürel miras ve turizm	Müzeler, tarihi alanlar	Kültür İl Md., Belediye
Bayburt Kent Konseyi	Çalışma Grubu	Proje ve AR-GE Çalışma Grubu	2024	Proje geliştirme ve fonlama	Proje yazımı, iş birlikleri	Üniversite kamu Kurumları
Bayburt Kent Konseyi	Çalışma Grubu	Esnaf Çalışma Grubu	2024	Yerel ekonomi ve esnaf	Ticaret, şehir ekonomisi	Esnaf Odaları

Bayburt Kent Konseyi, 2024 yılında yeniden aktif duruma geçmesiyle birlikte meclisleri ve çalışma gruplarıyla birçok çalışma içerisinde yer almıştır. Konsey, bünyesinde kurulan çalışma grupları arasında; Çevre ve Şehircilik Çalışma Grubu da yer almaktadır. Bu bağlamda kurulan çalışma grubu ile Konsey bünyesinde kente dair çevresel sorunları teknik, sosyal ve yönetsel boyutlarıyla ele almak üzere yeni bir alt yapı kurulmakistenmiştir. Çalışma grubu içerisine şehir plancıları, mühendis ve çevreyle ilgili uzmanlar dahil edilmiştir (Bayburt Postası, 2025).

Kent Konseyi'nin çevre alanında attığı en önemli adımlardan biri Şingah Mahallesi Katı Atık Depolama Tesisine ilişkin saptamalarıdır. Konsey tarafından, tesisteki atıkların rüzgar etkisiyle yayılımına ve arıtma sonrasında oluşan sızıntı suların tarım arazilerinde oluşturacağı riskler tespit edilmiş ve bu duruma dair ilgili kurumlara resmi bildirimlerde bulunulmuştur (Bayburt Postası, 2025). Girişimler sonuncunda İl Sağlık Müdürlüğü bir risk değerlendirme raporu hazırlamış ve söz konusu tesisin oluşturabileceği tehlike unsurları belirtilerek gerekli önlemler için adım atılmıştır (Bayburt Postası, 2025).

Konseyin başvuruları üzerine Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği İl Müdürlüğü tarafından gerçekleştirilen denetimlerde, katı atık tesisinde çevre kirliliğine neden olan unsurlar resmî olarak tespit edilmiş ve ilgili işletmeye idari yaptırım uygulanmıştır. Bu süreç, Bayburt Kent Konseyinin çevre yönetiminde denetleyici ve yönlendirici bir aktör olarak işlev gördüğünü ortaya koymaktadır (İhlas Haber Ajansı [İHA], 2025).

Bayburt Kent Konseyi, yalnızca atık yönetimiyle sınırlı kalmayarak kaçak hafriyat dökümleri ve doğal alanların korunması konusunda da girişimlerde bulunmuştur. Şehit Osman Tepesi ve çevresinde izinsiz hafriyat döküldüğüne dair tespitler yapılmış; bu durumun kentin doğal siluetini bozduğu ve ekolojik dengeyi tehdit ettiği belirtilerek belediye ve ilgili kurumlara resmi başvurular yapılmıştır (Habertürk, 2025). Konsey, söz konusu alanların yeşil alan olarak korunması gerektiğini vurgulamış ve sürecin takipçisi olacağını kamuoyuna duyurmuştur.

Kent estetiği ve çevresel kalite bağlamında ele alınan bir diğer konu görsel çevre kirliliği olmuştur. Kent Konseyi, Cumhuriyet Caddesi başta olmak üzere şehir merkezinde tabela kirliliği ve düzensiz cephe görünümlerinin çevresel algıyı olumsuz etkilediğini belirtmiş; cephe düzenlemeleri ve standart tabela uygulamalarını içeren bir "Kent Estetiği Projesi" önerisini ilgili kurumlara sunmuştur (Bayburt Manşet, 2025). Bu yaklaşım, çevrenin yalnızca doğal değil, aynı zamanda kentsel ve görsel boyutlarıyla ele alındığını göstermektedir.

Ayrıca Kent Konseyi, çevreyle doğrudan ilişkili olarak tarım alanları, meralar ve yeşil alanların korunması konularında da tavır almıştır. Özellikle mera alanlarına güneş enerji santrali kurulmasına yönelik projelere, alanın ekolojik ve sosyal işlevleri gerekçe gösterilerek temkinli yaklaşılmış; çevresel sürdürülebilirliğin gözetilmesi gerektiği vurgulanmıştır (Bayburt Postası, 2025). Bunun yanında yerel bitki türlerinin korunması, kuşburnu ve yerel erik türlerinin yaygınlaştırılması ve ağaçlandırma çalışmaları da çevre odaklı kalkınma başlığı altında değerlendirilmiştir (Bayburt Kent Konseyi, 2025).

Sonuç olarak Bayburt Kent Konseyi, 2024 sonrası dönemde çevre sorunlarını katılımcı yönetişim, kurumsal iş birliği ve yerel duyarlılık ekseninde ele almış; atık yönetimi, doğal alanların korunması, kent estetiği ve çevresel sürdürülebilirlik konularında somut girişimlerde bulunmuştur. Bu yönüyle konsey, yerel çevre politikalarının şekillenmesinde etkili bir danışma ve izleme mekanizması olarak değerlendirilebilir. Yine de tüm bu etkinlikler incelendiğinde çevre koruması ön plana çıksa da Kent Konseyinin çevre bilincinin geliştirilmesi ve yaygınlaştırılmasına dair özellikle halka yönelik faaliyetlere rastlanmadığını da vurgulamak gerekmektedir.

6. SONUÇ

Küresel ölçekte çevremiz, ekonomimiz, sağlığımız ve geleceğimiz açısından büyük sorun teşkil eden çevresel sorunlara yönelik uluslararası ve ulusal amaçlar geliştirilerek var olan zararlar azaltılmaya çalışılmaktadır. Bu nedenle küresel amaçlar oluşturulmakta, bu küresel amaçların uygulanmasında ise katılım sürecini destekleyen yerel unsurlar büyük bir paya sahip olmaktadır. Etkin katılım araçlarından biri olan kent konseyleri bu görevde önemli bir yere sahiptir. Kent konseyleri, hemşehrilerin bir araya gelerek yaşadıkları kent için söz sahibi olabilmeleri, sorunlara çözüm üretebilmeleri ve belirlenen amaçların gerçekleştirilebilmesi için güçlü bir katılım sistemidir.

Ülkemizde belirli bölgelerde katılım mekanizması eskiye göre daha tanınır bir hale gelmekle birlikte hala bazı bölgelerde uygulayıcılar tarafından bu konuya gerekli önem verilmediği bu çalışma ile de gözlemlenmiştir. Yaptığımız araştırmalar, Trabzon, Rize, Artvin, Giresun, Gümüşhane ve Bayburt illerini içine alan Doğu Karadeniz Bölgesi'nin bazı illeriyle katılım mekanizmasını etkin bir şekilde kullanırken bazı illerde ise katılımın daha pasif durumda olduğunu göstermektedir. Araştırmamız kapsamında ele aldığımız Bayburt ili bu anlamda 2024 yılına kadar katılımın en zayıf olduğu iller arasındadır. Oysa Bayburt, geçmişten günümüze birçok medeniyetin uğrak yeri olmuş sahip olduğu kültür ile de kendine özgü bir katılım sistemi geliştirmiş bir kenttir. Ev odaları ile başlayan bu sistem mahalle odalarına dönüşerek halkın toplandığı, ilim meclislerinin kurulduğu, mahalle sorunlarının, devlet meselelerinin konuşulduğu, özel günlerde de baş rolde olan mekanlar olarak toplumda yer bulmuştur. Günümüzde hala varlığını sürdüren mahalle odaları eski işlevini yitirmiş olsada varlığını devam ettirmektedir. Kanımızca doğru organize edilirse, kent konseyinin daha işlevsel kılınmasına da önemli bir katkı sağlayacaktır.

Yerel yönetimler, günümüzde katılım mekanizmasını özellikle de kent konseyleri gibi yapılar ile destekleyici kurumlardır. Belediye Kanunu'nda kent konseylerinin varlığı ve önemi vurgulanmaktadır. Kent konseyleri tarafından alınacak tavsiye kararlarının belediye meclislerinde gündeme gelmesi gerektiği ve halkın görüşlerini meclise taşıyacak bir araç olarak önemi de yine kanunda belirtilmektedir. Bayburt ili bu kapsamda 2015 yılına kadar kent konseyini oluşturmuş ve bu kanalla yaptığı çalışmalarla kendinden söz ettirmiştir. Ancak kente 2015 yılından sonra konseyin geri planda kaldığı ve bu sürecin 2024 yılına kadar devam ettiği de görülmüştür. 2024 yılında kurulan yeni kent konseyi ile yeniden katılıma dair çalışmalar filizlenmeye başlamıştır. Bayburt

Kent Konseyi, gençlik, kadın ve aile, engelli meclisleri ve çalışma gruplarıyla yeniden aktif konuma geçmiştir. Hatta kent konseyinin hazırladığı raporlar ve incelemeler ile verilen kararlara müdahale edilmesini sağlayacak adımlar attığı da gözlemlenmiştir.

Küresel amaçların gerçekleşebilmesi ve tek evimiz olan dünyamızın çevresel sorunlarının çözüme ulaşabilmesi için yerelden küresele bir bakış açısının sağlanması gerekmektedir. Bu doğrultuda kent konseylerinin önemini bir kere daha vurgulamak ve özellikle belediyeler tarafından öncelikli bir konu haline getirilmenin önemine dikkat çekmek isteriz. Halkın kendi yaşadığı kent hakkında karar verebilmesi, projeler üretebilmesi teşvik edilerek, var olan sorunların çözüme ulaşabilmesi ve sağlam bir çevre bilincinin oluşturulması yerel yönetimler tarafından desteklenmelidir. Böylelikle hem ulusal hem de uluslararası amaçları gerçekleştirebilme yolunda önemli adımlar atılacaktır.

KAYNAKÇA

Akman, Ç. (2018). Kent Konseylerini Yeniden Düşünmek: Türkiye Kent Konseyleri Birliği'ne Üye Olan Kent Konseyleri Üzerinden Bir Değerlendirme, Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 5(3), 740-764.

Atvur, S. (2009). "Yerel Gündem 21 ve Çevre: Antalya Kent Konseyi Örneği", C.Ü. Sosyal Bilimler Dergisi, 35(2), 231-241.

Akçaabat Kent Konseyi. (2023). [internet üzerinden]. Facebook post, https://www.facebook.com/akcaabatkentkonseyi

Akçaabat Haber. (2018, Eylül 28). Akçaabat Kent Konseyi Olağan Genel Kurulu Yapıldı https://www.akcaabathaber.com/haberler/akcaabat-kent-konseyi-olagan-genel-kurulu-yapildi-16021h

Başbağa, İ.O. (2018). İşlevsel Kuram Çerçevesinde Mekânsal Değişim Örneği Olarak Bayburt Mahalle Odaları. Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Halk Bilimi Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi.Bektaş, S. (2019). Katılımcı Kent Konseyi Modeli, Ege Sosyal Bilimler Dergisi, 2 (2), 76-91.

Bayburt Postası, (2025, Ocak 13). Bayburt Kent Konseyinde çalışma grupları oluşturuldu. [internet üzerinden]. https://www.bayburtpostasi.com.tr/bayburt-kent-konseyinde-calisma-gruplari-olusturuldu

Bayburt Postası, (2025, Kasım 25). Bayburt'ta Katı Atık Tesisi Tehlikesi: İl Sağlık Müdürlüğü Risk Raporu Hazırladı. [internet üzerinden]. https://www.bayburtpostasi.com.tr/bayburtta-kati-atik-tesisi-tehlikesi-il-saglik-mudurlugu-risk-raporu-hazirladi

Bimay, M., (2020). Büyükşehir Belediyelerinin Sürdürülebilir Çevre Yönetimi Politikaları: Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Örneği. Premium E-Journal Of Social Sciences, 4(10), 389-413.

Büyükkol, M., Bedük, F. (2020). Antalya'da Faaliyet Gösteren Beş Yıldızlı Otel İşletmelerinde "Sıfır Atık Projesi"nin Uygulanabilirliği. Uludağ Üniversitesi Mühendislik Fakültesi Dergisi, 25(1), 529-238.

Cansaran, D. (2014). Çevre Bilinci Düzeyini Belirlemeye Yönelik Uygulamalı Bir Çalışma: Merzifon Meslek Yüksekokulu Örneği. Aksaray Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 7(1), 69-74.

Çaldak, H.F. (2021). Atık Yönetimi: Çemişgezek Belediyesi Örneği. Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Fen Ve Mühendislik Bilimleri Dergisi 2(1), 6-15.

Çayeli Kent Konseyi. (2023). [internet üzerinden]. Facebook post, https://www.facebook.com/cayelikentkonseyi/

Çelik, A. "Kent Yönetimi Bağlamında Kent Konseyinin İşlevleri Üzerine Bir Değerlendirme", C.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, 14(2), 215-229.

Çitçi, Oya. "Temsil, Katılma ve Yerel Demokrasi", Çağdaş Yerel Yönetimler Dergisi, 5 (6), Kasım, 1996, ss.5-14.

Çörtoğlu, F.Z. (2009). Avrupalılaşma Sürecinde AB Çevre Politikası ve Yerindenlik İlkesi. Ankara Avrupa Çalışmaları Dergisi, 29-46.

Çukurçayır M.Akif, Eroğlu Tuğba & Sağır Hayriye. "Yerel Yönetişim, Katılım ve Kent Konseyleri", Yerel Politikalar, 1, 2012, ss. 91-120.

Demirbilek, S. (2011). İki Darbe Bir Yaşam Terzi Fikri. İstanbul: Ozan Yayıncılık.

Demir, K. (2019). Adana İlinde Sıfır Atık Projesinin Uygulanması [Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü].

Doğan, K. C., Kalkışım, H,M. (2015). Türkiye'de Yerel Siyasete Katılım Açısından Kent Konseyleri:

Gümüşhane Kent Konseyi Örneği, PARADOKS Ekonomi, Sosyoloji ve Politika Dergisi, 2, 118-136.

Emrealp, S. (2005), Yerel Gündem 21 El Kitabı, IULA-EMME Yayını, İstanbul.

Erdoğan, O. (2019). "Yerel Yönetimlerde Katılımcı Mekanizmalar ve Trabzon Büyükşehir Belediyesi Örneği", BEÜ İİBF AİD, 4(2), 295-310.

Ergün, B. (2008). Mahalli İdareler Ve Yerinden Yönetim Bilim Dalı Belediyelerde Yönetime Katılım Ve Zeytinburnu Belediyesi Kent Konseyi Uygulaması. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü KamuYönetimi Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi.

Göymen, Korel (2000), "Türkiye'de Yerel Yönetimler ve Yönetişim: Gereksinmeler, Önermeler, Yönelimler", Amme İdaresi Dergisi, 9 (2).

Gümüşhane Gen. (2023, Kasım 6). Gümüşhane Kent Konseyi Turizm Meclisi kuruldu. https://www.gumushane.gen.tr/v2/gumushane/gumushane-kent-konseyi-turizm-meclisi-kuruldu-h33656.html

Gümüşhane Kent Konseyi. (2023). [internet üzerinden]. Facebook post, https://www.facebook.com/Gumushanekentkonseyi

Habertürk, (2023, Kasım 21). Akçaabat Belediye Başkanı Ekim, Akçaabat Kent Konseyi üyeleriyle bir araya geldi. https://www.haberturk.com/trabzon-haberleri/32980788-akcaabat-belediye-baskani-ekim-akcaabat-kent-konseyi-uyeleriyle-bir-araya-geldi

Habertürk, (2025, Aralık 6). Bayburt Kent Konseyi Şehit Osman Dağı'na dökülen hafriyat için girişimde bulundu. [internet üzerinden]. https://www.haberturk.com/bayburt-haberleri/115683316-bayburt-kent-konseyi-sehit-osman-dagina-dokulen-hafriyat-icin-girisimde-bulundu#:~:text=belirtildi

İhlas Haber Ajansı, (2025, Aralık 10). Katı atık tesisinde denetimler tamamladı: Çöp yayılımı tespit edildi [internet üzerinden]. https://www.iha.com.tr/bayburt-haberleri/kati-atik-tesisinde-denetimler-tamam-landi-cop-yayilimi-tespit-edildi-344473388

Kent Konseyi Yönetmeliği (R.G. 08.10.2006).

Kılınç, A. (2017) " Yerel Ölçekte Siyasal Katılım

ve Temsiliyet Açısından Adana Kent Konseyi", Kamu Yönetiminde Değişimin Yönü ve Etkileri (Ed. M. Akif Çukurçayıri Hacer Tuğba Eroğlu, Hayriye Sağır, Mücahit Navruz), Konya, 95-116.

Ortahisar Kent Konseyi. (2023). [internet üzerinden]. Facebook post, https://www.facebook.com/ortkentkonseyi

Rize Kent Konseyi. (2023). [internet üzerinden]. Facebook post, https://www.facebook.com/rizekentkonseyi/

Sülo, L. (2002). "Bayburt Mahalle Odaları", 10. Yılında Bayburt Vilayeti Sempozyumu (17-19 Temmuz 1999).

Şakacı, B.K., Özkaya, Selçuk. (2020). Çevre Yönetimi Kapsamında Türkiye'de Atık Yönetimi: Eskişehir Büyükşehir Belediyesi Örneği ve Öneriler, Kaytek Dergisi, 2, 57-71.

Şengün, H. ve Dursunoğlu, İ. (2020). Kent, Kimlik ve Kültür Ekseninde Bayburt Mahalle odaları: İmaj Yayıncılık.

TC. Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı (2023). Stratejik plan 2024-2028.

5393 Sayılı Belediye Kanunu (R.G. 13.7.2005).

17. Bölüm

Gülmenin Belleği: Mizah Yoluyla Çatışmanın Yeniden Üretimi

Filiz GÜVEN[1]

1. Giriş

Mizah, halk kültüründe çoğu zaman yalnızca eğlence ve gülme ile ilişkilendirilen bir anlatım biçimi olarak değerlendirilmiştir. Oysa sözlü kültür ürünleri içinde yer alan fıkralar, bireysel mizah anlayışının ötesinde, toplulukların tarihsel deneyimlerini, çatışmalarını ve kimlik algılarını taşıyan yoğun kültürel metinlerdir. Bu yönüyle fıkralar, gündelik dil içinde dolaşıma giren ve kolektif belleğin seçici biçimde yeniden üretildiği anlatı formları olarak ele alınmalıdır.

Toplumsal bellek çalışmaları, belleğin bireysel bir hatırlama ediminden ziyade, topluluklar tarafından paylaşılan ve belirli anlatı kalıpları aracılığıyla sürdürülen bir yapı olduğunu ortaya koymuştur. Halbwachs'ın öncülüğünde şekillenen bu kuramsal hat, sonraki çalışmalarda belleğin yalnızca geçmişi aktaran bir depo değil; kimlik, aidiyet ve çatışma üretiminde etkin bir kültürel mekanizma olarak işlediğini göstermiştir (Apfelbaum, 2010; Assmann, 1995; Olick & Robbins, 1998). Bununla birlikte bellek literatürünün önemli bir bölümü yazılı metinler, anma pratikleri ve resmî tarih anlatıları üzerine yoğunlaşmış; sözlü kültür ve gündelik dil dolaşımında üretilen mizahî anlatılar, kuramsal tartışmaların merkezinde daha sınırlı yer bulmuştur.

Türk halk anlatı geleneği içinde Erzurum-Kars fıkraları, şehirlerarası rekabetin, tarihsel gerilimlerin ve kültürel farklılıkların mizah yoluyla ifade edildiği dikkat çekici bir örnek sunmaktadır. Bu fıkralarda Erzurumlu ve Karslı tipler, bireysel karakterler olmaktan ziyade, belirli ideolojik, kültürel ve ahlaki özelliklerle donatılmış kolektif temsiller olarak karşımıza çıkar. "Komünist-dindar", "merkez-çevre", "bilgili-cahil" ve "üstün-aşağı" gibi ikili karşıtlıklar, fıkraların temel çatışma eksenlerini oluşturur. Bu karşıtlıklar yalnızca gülme üretmekle kalmaz; topluluklar arası sınırları belirginleştirir ve kolektif bellekte kalıcı anlatı örüntülerine dönüşür.

[1] Doç. Dr. Filiz Güven. Sinop Üniversitesi. fguven@sinop.edu.tr ORCİD: 0000-0002-9123-929X

Bu çalışma, Erzurum-Kars fıkralarını kolektif belleğin seçici, temsilî ve çatışmalı işleyişinin örnek olayları olarak ele almaktadır. Temel varsayım, söz konusu fıkraların basit yerel mizah örnekleri değil; tarihsel deneyimlerin, kimliksel gerilimlerin ve toplumsal rekabetin gündelik dilde dolaşıma sokulduğu bellek taşıyıcıları olduğudur. Bu bağlamda mizah, çatışmayı ortadan kaldıran bir "boşaltım" mekanizması olarak değil; aksine, belirli karşıtlıkları görünür kılan ve süreklileştiren bir anlatı pratiği olarak değerlendirilmektedir.

Bu çalışma, kolektif belleği kültürel süreklilik, anlatı kalıpları ve bellek çatışmaları üzerinden ele alan kuramsal yaklaşımlardan beslenmektedir. Kültürel belleğin normatif ve seçici işleyişine ilişkin tartışmalar Assmann'ın (1995; 2018) çalışmaları çerçevesinde değerlendirilirken; anlatıların şematik yapısı ve tekrar eden karşıtlıkları Wertsch'ün (2008b) anlatı kalıpları yaklaşımıyla ele alınmaktadır. Toplumsal belleğin uzlaşmadan ziyade rekabet üreten boyutu ise bellek çatışmaları literatürü üzerinden tartışılmaktadır. Bu kuramsal hat, fıkraların yalnızca ne anlattığını değil, hangi anlatı kalıplarını ve karşıtlıkları neden ısrarla dolaşımda tuttuğunu açıklamayı amaçlamaktadır.

Bellek çalışmalarında sözlü mizahın görece sınırlı ele alınması, özellikle yerel rekabetlerin ve şehirlerarası karşıtlıkların mizah aracılığıyla nasıl kalıcı anlatı kalıplarına dönüştüğü sorusunun ikincil düzeyde kalmasına yol açmıştır. Bu bölüm, Erzurum-Kars fıkralarını kolektif bellek perspektifiyle inceleyerek, mizahın yalnızca gülme üreten bir anlatım biçimi değil; kimlik, aidiyet ve çatışmanın bellek düzeyinde örgütlenmesine aracılık eden bir kültürel dolaşım alanı olduğunu göstermeyi amaçlamaktadır.

Bu amaç doğrultusunda bölümün özgün katkısı üç düzlemde ortaya konmaktadır. İlk olarak Erzurum-Kars fıkralarında çatışmanın ideolojik, dinî, mekânsal, dilsel ve statü temelli eksenler üzerinden nasıl kurulduğu tematik olarak sınıflandırılmaktadır. İkinci olarak bu eksenlerin, kolektif belleğin seçici ve temsilî işleyişi ile anlatı kalıplarıyla nasıl eklemlendiği gösterilmektedir. Üçüncü olarak ise mizahın, çatışmayı azaltan bir anlatı biçiminden ziyade, belirli koşullar altında çatışmayı görünür kılan ve dolaşımda tutan bir bellek pratiği olarak işleyebildiği tartışmaya açılmaktadır.

Bu bölüm, yazarın Erzurum-Kars fıkraları üzerine daha önce gerçekleştirdiği sosyolojik ve sosyo-politik odaklı çalışmalardan (Güven, 2020; Güven & Demir, 2024) kuramsal ve analitik açıdan ayrılmaktadır. Önceki çalışmalarda fıkralar ağırlıklı olarak sosyo-politik dönüşüm, kimlik inşası ve etiketleme pratikleri bağlamında ele alınmışken, bu çalışma sözlü mizahı kolektif bellek kuramları çerçevesinde değerlendirerek, çatışma ve kimlik üretiminin gündelik dildeki dolaşımını merkeze almaktadır.

Araştırma, 2014 yılında Kars'ta gerçekleştirilen alan çalışması kapsamında derlenen sözlü anlatılar ile arşiv ve bölgesel derlemelerden seçilen toplam 14 fıkra üzerinden yürütülmüştür. Nitel analiz yaklaşımıyla ele alınan bu anlatılar, içerik analizi ve söylem analizi birlikte kullanılarak çözümlenmiş; elde edilen bulgular kolektif bellek kuramlarıyla ilişkilendirilmiştir. Bölüm, bu doğrultuda önce kuramsal çerçeveyi sunmakta, ardından yöntem ve veri setini açıklamakta; izleyen kısımda bulguları beş temel çatışma ekseni üzerinden tartışmakta ve sonuç bölümünde elde edilen bulguları bellek kuramları bağlamında yeniden değerlendirmektedir.

Bu çalışma, halk fıkralarını kolektif bellek literatürüyle sistematik biçimde ilişkilendirerek hem halkbilimi hem de bellek çalışmaları alanına katkı sunmayı amaçlamaktadır. Erzurum-Kars fıkraları üzerinden yürütülen analiz, sözlü mizahın kolektif belleğin gündelik dilde nasıl üretildiğini ve aktarıldığını anlamada taşıdığı analitik potansiyele dikkat çekmektedir.

Bu bölümde fıkralarda dolaşıma giren temsiller, "gerçek" toplumsal grupların nitelikleri olarak değil; mizahın sözlü kültür içinde ürettiği stereotipik tipler, etiketleme pratikleri ve anlatı kalıpları olarak ele alınmaktadır. Metinde yer alan damgalayıcı/hakaret içerikli ifadeler, yalnızca çözümlemenin nesnesi olarak, eleştirel bir çerçevede kullanılmakta; bu söylemlerin benimsenmesi veya meşrulaştırılması amaçlanmamaktadır.

Kuramsal Çerçeve

Bu çalışma, Erzurum-Kars fıkralarını kolektif belleğin seçici, temsilî ve çatışmalı işleyişinin örnek olayları olarak ele almaktadır. Bu yaklaşım, fıkraları yalnızca yerel mizah ürünleri ya da sözlü kültür örnekleri olarak değil; kimlik, aidiyet ve rekabetin gündelik dilde yeniden üretildiği bellek pratikleri olarak değerlendirmeyi mümkün kılar. Çalışmanın kuramsal çerçevesi, kolektif belleğin bireysel hatırlama edimlerinden ziyade toplumsal ilişkiler, anlatı kalıpları ve güç dinamikleri içinde işleyen bir yapı olduğunu vurgulayan yaklaşımlara dayanmaktadır.

Bu kuramsal çerçeve, kolektif belleğin geçmişi olduğu gibi aktarmaktan ziyade belirli anlamları ve karşıtlıkları öne çıkaran seçici bir işleyişe sahip olduğu, kimlikleri, tipleri ve anlatı şemalarını sabitleyerek dolaşıma sokan temsilî bir yapı olarak çalıştığı ve uzlaşma üretmekten çok rekabet eden anlatıları çoğaltarak süreklilik kazanan çatışmalı bir karakter taşıdığı varsayımları etrafında yapılandırılmıştır. Aşağıda sunulan alt bölümler, bu üç boyutun birbirini tamamlayan kuramsal eksenler üzerinden nasıl işlediğini ayrıntılı biçimde açımlamaktadır.

1. Belleğin Toplumsal ve Kültürel Niteliği

Belleğin bireysel bir zihinsel süreçten ziyade toplumsal ilişkiler içinde kurulan kolektif bir yapı olduğu fikri, bellek çalışmalarının temel kabullerinden biridir. Halbwachs'ın yaklaşımını çağdaş literatür bağlamında ele alan Apfelbaum (2010: 78), bireysel belleğin her zaman "dış sosyal ilişkilerin izlerini taşıdığını" vurgular. Bu perspektif, fıkraların neden tekil deneyimlerin ürünü olmaktan çok, topluluğun ortak değerleri, paylaşılan imgeleri ve kalıplaşmış anlatı şemaları etrafında biçimlendiğini açıklamada güçlü bir kuramsal dayanak sunar.

Anlatı aracılığıyla kurulan bu toplumsal boyut, Assmann'ın (1995; 2018) kültürel bellek kavramsallaştırmasıyla uzun erimli ve kurumsallaşmış bir düzleme taşınır. Bu yaklaşım, kültürel belleğin yalnızca bireysel hatırlama süreçlerinden değil; normatif çerçeveler, kolektif anlam rejimleri ve topluluklar tarafından paylaşılan temsil kalıpları aracılığıyla işlediğini vurgulayan erken dönem tartışmalarla da doğrudan örtüşmektedir (Assmann & Czaplicka, 1995).

Assmann'a göre kültürel bellek, belirli tiplerin, karşıtlıkların ve anlatı örüntülerinin kuşaklar boyunca korunmasını sağlayan normatif bir işleyişe sahiptir (Assmann & Czaplicka, 1995: 126; Assmann, 2018: 37-56). Erzurum-Kars fıkralarında tekrar eden tiplerin ve karşıtlıkların görece değişmeden sürmesi, bu kültürel sürekliliğin sözlü mizah alanındaki yansımaları olarak değerlendirilebilir.

Kültürel belleğin bu süreklilik yaratan niteliğine ilişkin güncel katkılardan biri de Wang'ın (2024) "aşağı doğru uyumlanabilirlik" yorumudur. Wang, kültürel belleğin yalnızca elit anlatılarla sınırlı olmadığını; halk anlatıları ve gündelik sözlü pratikler aracılığıyla geniş toplumsal tabakalarda da etkili olduğunu savunur. Bu yaklaşım, Erzurum-Kars fıkralarında görülen tematik ve tipolojik kalıcılığın neden sıradan anlatıcılar arasında da kuşaktan kuşağa aktarılabildiğini açıklayıcı bir çerçeve sunar.

2. Belleğin Seçici ve Temsilî İşleyişi

Toplumsal bellek, geçmişin nötr bir kaydı değil; topluluğun kendini ve ötekini konumlandırma biçimine göre şekillenen seçici ve temsilî bir süreçtir. Assmann (2008: 49; Assmann, 2018: 74-83**),** kolektif belleği bir "hatırlama"dan ziyade, neyin önemli olduğuna dair toplumsal bir "belirleme" olarak tanımlar. Bu vurgu, fıkralarda tarihsel gerçeklikten çok sembolik karşıtlıkların neden öne çıktığını anlamada merkezi önemdedir.

Belleğin bu seçici niteliği, Olick ve Robbins'in (1998: 105-112) toplumsal belleği dinamik ve sürekli yeniden kurulan bir süreç olarak ele alan yaklaşımıyla örtüşür. Bellek, siyasal ve kültürel güç ilişkileri tarafından

şekillenir; ancak bu yeniden kurulum, yerleşik anlatı kalıplarının ortadan kalktığı anlamına gelmez. Erll'in (2011) kültürel belleğin dolaşım ve yeniden yorumlanma süreçlerine yaptığı vurgu, bu süreklilik-değişim gerilimini tamamlayıcı biçimde açıklar.

Bu kuramsal çerçeve, Erzurum-Kars fıkralarında hangi temaların sürekli vurgulandığı ve hangilerinin sistematik biçimde geri plana itildiği sorusunu açıklamaya imkân tanır. Fıkralar bu bağlamda, kolektif belleğin seçici ve temsilî işleyişinin sözlü kültürde yoğunlaştığı anlatı pratikleri olarak okunabilir.

3. Anlatı Kalıpları ve Belleğin Örgütlenişi

Kolektif belleğin anlatı yoluyla örgütlenmesi, anlatının yalnızca aktarma değil, belleği yapılandıran bir form olduğunu gösterir (Wertsch, 2008a). Kolektif belleğin nasıl örgütlendiğini anlamada Wertsch'ün (2008b) şematik anlatı kalıpları yaklaşımı önemli bir analitik araç sunar. Wertsch'e (2008b) göre anlatıların yüzeydeki ayrıntıları değişse de, onları yapılandıran soyut anlatı şemaları kültürel olarak süreklilik gösterir. Bu şemalar, belirli karşıtlıkların ve kimlik pozisyonlarının farklı anlatılarda tekrar tekrar üretilmesini mümkün kılar.

Erzurum-Kars fıkralarında yinelenen "biz/onlar", "üstün/aşağı", "merkez/çevre" gibi karşıtlıklar, bireysel yaratıcılığın ürünü olmaktan ziyade kolektif belleğin miras bıraktığı anlatı kalıplarının yeniden icrası olarak değerlendirilebilir. Bu yaklaşım, fıkraların neden farklı bağlamlarda benzer çatışma şemalarını dolaşıma soktuğunu açıklayıcı biçimde ortaya koyar (Wertsch, 2008b; Assmann, 2018: 96-106).

Bu bağlamda mizahî tersyüz etme anları, anlatı kalıpları içinde geçici eşikler olarak belirir. Bu tür anlar, karnavalesk anlatılara ilişkin tartışmalarla karşılaştırmalı biçimde ele alınabilir. Bahtin'in karnavalesk yaklaşımı, hiyerarşinin ironi ve tersyüz etme yoluyla geçici olarak askıya alındığı anlatı anlarını kavramsallaştırması bakımından açıklayıcıdır (Bahtin, 2019). Ancak Erzurum-Kars fıkralarında görülen tersyüz etme, kalıcı bir özgürleşme ya da anlatı kalıplarının dönüşümüyle sonuçlanmaz; aksine kolektif bellekte yerleşik karşıtlıkların kısa süreli görünürlük kazanmasının ardından yeniden üretilmesine hizmet eder. Bu nedenle karnavalesk perspektif, çalışmada ana kuramsal omurga olarak değil, anlatı içindeki geçici tersyüz etme anlarını ayırt etmeye yarayan sınırlı ve karşılaştırmalı bir referans noktası olarak kullanılmaktadır.

4. Marjinal Bellek ve Karşı-Anlatılar

Toplumsal bellek yalnızca egemen anlatılardan ibaret değildir; marjinalleştirilmiş grupların gündelik pratikleri de alternatif bellek alanları üretir. Parish ve Rugo (2021: 1-3), gayriresmî anlatıların hegemonik bellek rejimlerine meydan okuyan karşı-anlatılar oluşturduğunu vurgular. Fridman (2020) da belleğin anlamının, toplumsal aktörler arasındaki güç ilişkileri içinde müzakere edildiğini belirtir.

Erzurum-Kars fıkraları bu bağlamda, resmî tarih anlatılarının dışında kalan yerel rekabetleri ve kimlik gerilimlerini görünür kılan marjinal bellek pratikleri olarak değerlendirilebilir (Parish & Rugo, 2021; Assmann, 2018: 112-130). Mizah, burada uzlaştırıcı bir dil olmaktan ziyade, karşıt kimliklerin belleksel düzeyde yeniden üretilmesine aracılık eden bir anlatı biçimi olarak işlev görür.

5. Bellek Çatışmaları ve Rekabet Eden Anlatılar

Bellek süreçleri, ortaklık kadar çatışma da üretir. Saryusz-Wolska ve çalışma arkadaşları (2022: 1276), bellek çatışmalarının hafızayı zayıflatmak yerine çoğaltıcı bir etki yarattığını savunur. Budrytė (2022: 12-13) ise bellek süreçlerinin aynı anda hem çatışma hem de sınırlı işbirliği alanları yaratabileceğini belirtir.

Bu perspektif, Erzurum-Kars fıkralarında çatışmanın neden sürekli yeniden üretildiğini açıklayıcıdır. Fıkralar, uzlaşma sağlamaktan çok, rekabet eden anlatıları dolaşımda tutarak kolektif belleğin çatışmalı doğasını görünür kılar (Saryusz-Wolska vd., 2022: 1276; Assmann, 2018: 77-83).

6. Türkiye Bağlamı: Bellek Çalışmalarının Gündemi, Aktörleri ve Rejimler

Türkiye'de bellek çalışmaları, uzun süre resmî tarih anlatıları ve ulus-devletin kurucu hafıza repertuarı etrafında şekillenmiş; 2000'lerden itibaren sözlü tarih, gündelik kültür, mekân ve popüler anlatıların dâhil edilmesiyle belirgin biçimde genişlemiştir. Bu genişleme, belleğin yalnızca geçmişi hatırlamaya değil, bugünde kimlik kurma ve sınır çizme pratiklerine hizmet eden seçici ve temsilî bir süreç olarak işlediğini vurgulayan yaklaşımlarla uyumludur.

Türkiye'de bellek çalışmalarını haritalayan derleme ve incelemeler, yerel anlatıların kuşaklar arası çatışma, mekân, dil ve aidiyet temaları üzerinden kolektif belleğin yeniden üretildiğini göstermektedir (Güngör, 2019; Uzun, 2023; Turut, 2023; Tayanç & Kaya, 2025). Bu literatür bağlamında Erzurum-Kars fıkraları, Türkiye'de kolektif belleğin seçici, temsilî ve çatışmalı işleyişini gündelik sözlü kültür düzleminde görünür kılan mikro-düzey örnek olaylar

olarak değerlendirilebilir (Azizbeyli, 2018; Assmann, 2018: 56-69). Bu çalışma, Erzurum-Kars fıkralarını kolektif belleğin seçici, temsilî ve çatışmalı işleyişini görünür kılan sözlü anlatı örnekleri olarak incelemek amacıyla nitel araştırma yaklaşımıyla yürütülmüştür. Araştırmanın odağı, fıkraların toplumsal gerçekliği temsil etme biçimlerinden ziyade, belirli kimlik karşıtlıklarını, anlatı kalıplarını ve çatışma şemalarını nasıl seçerek, sabitleyerek ve yeniden dolaşıma soktuğunu çözümlemektir.

Yöntem

Çalışmanın veri seti, 2014 yılında Kars'ta gerçekleştirilen alan araştırması kapsamında derlenen sözlü anlatılar ile daha sonra yapılan arşiv taramaları ve bölgesel derlemelerden seçilen fıkralardan oluşmaktadır. Alan çalışmasının gerçekleştirildiği dönemde üniversitelerde etik kurul zorunluluğu bulunmadığından, sözlü anlatı derlemeleri dönemin akademik teamüllerine uygun biçimde yürütülmüş; anlatıcıların sözlü onayı alınmış, kişisel veriler kaydedilmemiş ve görüşme notları anonimleştirilmiştir.

Alan çalışması ve arşiv taramaları sonucunda daha geniş bir fıkra havuzu oluşturulmuş olmakla birlikte, bu çalışma toplam 14 fıkraya odaklanmaktadır. Bu sınırlı veri seti, istatistiksel ya da temsili bir genelleme iddiası taşımamakta; aksine, kolektif belleğin çatışmalı işleyişinin yoğunlaştığı tipik anlatı örneklerini derinlemesine çözümlemeyi amaçlayan amaçlı bir örneklem olarak kurgulanmıştır. Bu bağlamda seçilen fıkralar, çeşitlilikten ziyade, belirli bir bellek mantığını görünür kılma potansiyeline sahip olmaları temelinde değerlendirilmiştir.

Fıkraların çalışmaya dâhil edilmesinde, anlatıların Erzurum-Kars karşıtlığını ideolojik, dinî, mekânsal, dilsel ya da statü temelli ayrımlar üzerinden kurması, tipler arası temsilin belirgin olması ve kolektif bellekte dolaşımda olan stereotipik rollerin açık biçimde işlenmesi ile anlatıların kültürel bellekte yer etmiş karşıtlıkları, imgeleri ve kalıplaşmış anlatı örüntülerini yeniden üretmesi belirleyici olmuştur. Bu ölçütler doğrultusunda seçilen 14 fıkra, çeşitliliği temsil etme iddiası taşımaktan ziyade, çalışmanın kuramsal çerçevesiyle uyumlu biçimde kolektif belleğin seçici, temsilî ve çatışmalı işleyişini yoğunlaştırarak görünür kılan bir örnek olay seti oluşturmaktadır.

Analiz süreci, nitel halk bilimi ve kültürel çözümleme çalışmalarında yaygın olarak kullanılan çok katmanlı bir çözümleme yaklaşımına dayanmaktadır. İlk aşamada her fıkra içerik analizi yoluyla çözümlenmiş; temel temalar, anlatı iskeleti, tipler arası karşıtlıklar ve tekrar eden çatışma unsurları belirlenmiştir. Bu aşama, kolektif belleğin seçici işleyişini görünür kılmayı amaçlamıştır.

İkinci aşamada söylem analizi uygulanmış; fıkralarda kimliklerin nasıl temsil edildiği, mizahın hangi özne ya da gruplara yöneldiği, hangi temsil biçimlerinin meşrulaştırıldığı ya da değersizleştirildiği incelenmiştir. Bu çözümlemede özellikle şu göstergeler izlenmiştir: kimliğin etiketlenmesi ve sabitlenmesi (ör. "komünist/dinsiz" gibi mühürleyici kategoriler), temsilin sınanması ve onaylanması, mizahın hedefi ve yönelimi, mekânın sembolik bir eşik ve denetim alanı olarak kurulması ve dilsel/anlambilimsel kaymalar yoluyla karşı-anlatı üretimi. Bu aşama, kolektif belleğin temsilî boyutunu açığa çıkarmayı hedeflemiştir.

Son aşamada fıkralar, kuramsal çerçevede tartışılan kolektif bellek yaklaşımlarıyla ilişkilendirilerek tematik kodlamaya tabi tutulmuştur. Assmann'ın (2018) kültürel bellek yaklaşımı, Wertsch'ün (2008b) ve Saryusz-Wolska (2022) ile Budrytė'nin (2022) bellek çatışmaları modelleri doğrultusunda beş temel çatışma ekseni belirlenmiştir: ideolojik-politik ayrımlar, dinî temsiliyet ve otorite, mekânsal ve sınıfsal gerilimler, dilsel ve anlambilimsel karşıtlıklar, statü ve üstünlük mücadeleleri. Bu aşama, fıkraların kolektif belleğin çatışmalı işleyişini nasıl yeniden ürettiğini sistematik biçimde ortaya koymayı amaçlamaktadır.

Bu yöntemsel düzenleme, Erzurum-Kars fıkralarını genelleyici kültürel temsiller olarak değil; kolektif belleğin seçici, temsilî ve çatışmalı mantığını somutlaştıran yoğun anlatı örnekleri olarak ele almayı mümkün kılmaktadır.

4. Çözümleme ve Bulgular

4.1. İdeolojik ve Politik Çatışmaların Fıkralarda Temsili

Erzurum-Kars fıkralarında ideolojik ve politik çatışma, bireysel görüş ayrılıklarından ziyade, kolektif bellekte yerleşmiş kimlik kodlarının mizah yoluyla yeniden dolaşıma sokulması biçiminde ortaya çıkar. Bu anlatılarda ideoloji, açık bir siyasal tartışma alanı olmaktan çok, mizahın örtük dili içinde işleyen etiketleme, damgalama ve ötekileştirme pratikleri aracılığıyla görünür hâle gelir.

Toplumsal bellek kuramları açısından bu durum, bireysel hatırlamanın her zaman toplumsal çerçeveler içinde gerçekleştiğini vurgulayan yaklaşımlarla uyumludur. Apfelbaum'un (2010), Halbwachs'ın bellek kuramına ilişkin değerlendirmesinde belirttiği üzere birey, belleğini ait olduğu grubun hazır anlam kalıpları aracılığıyla kurar (s. 78). Bu bağlamda Erzurumlu tipin Karslıyı "komünist", "dinsiz" ya da benzeri sıfatlarla tanımlaması, bireysel bir hakaretten çok, tarihsel olarak inşa edilmiş bir grup hafızasının dilsel dışavurumu olarak okunabilir.

Bu durum, Erzurumlu ile Karslı arasında geçen kısa bir diyalogda açık biçimde gözlemlenir. Kahve ortamında gerçekleşen karşılaşmada Erzurumlu tip, "Gardaş nerelisen?" sorusuna "Karslıyam" yanıtını alan kişiyi doğrudan ideolojik bir kategoriyle etiketler (Fıkra 2). Bu söylem, coğrafi aidiyetin ideolojik bir özdeşliğe indirgenerek ötekinin tekil bir birey olmaktan çıkarıldığı bir bellek refleksini temsil eder. Assmann'ın vurguladığı gibi kolektif bellek, geçmişi olduğu gibi aktarmaktan ziyade, hangi anlatıların geçerli sayılacağını belirleyen normatif bir çerçeve kurar (Assmann, 2008: 77). Bu çerçeve içinde Karslı kimliği, tarihsel-siyasal bir şablona yerleştirilerek sabitlenir.

Kars, Kuzeydoğu Anadolu'daki sınır-konumu nedeniyle tarih boyunca bir geçiş ve "kapı" alanı olarak şekillenmiş; Selçuklu-Gürcü beylikleri mücadelesinden Osmanlı-Safevî rekabetine ve serhat düzenine uzanan süreçte sık sık savaş, kuşatma ve yeniden imar döngülerine maruz kalmıştır (Gündüz, 2001; Kılıç, 2006; Uzunçarşılı, 1988; Ayman, 2006). 19. yüzyılda Osmanlı-Rus mücadelelerinin kilit noktalarından biri hâline gelen Kars, özellikle 1878-1918 arasında süren Rus yönetimiyle birlikte siyasal-idari yapı, demografi ve gündelik yaşam pratikleri düzeyinde belirgin dönüşümler yaşamış; bu dönem Brest-Litovsk, Mondros sonrası işgal ve 1920'de Türkiye Cumhuriyeti'ne dâhil oluş gibi kırılmalarla yerel bellekte uzun erimli bir tarihsel deneyime dönüşmüştür (Kocaman, 2014; Oran Arslan vd., 2012; Ortaylı, 2000a; Alp, 2012). İşgal ve sonrasındaki politikalar, zorunlu ve teşvikli göçler ile iskân süreçleri aracılığıyla demografik yapıyı yeniden şekillendirmiş; bu dönüşüm, kimliklerin sınıflandırılması ve farklılaştırılması yönündeki idari ve söylemsel pratiklerle birlikte, sonraki dönemlerde gündelik anlatılar ve mizah repertuarı için kalıcı bir referans zemini oluşturmuştur (Öncül vd., 2021; Ayman, 2006; Özyakışır, 2017; Ortaylı, 2000b).

Bu ideolojik şablon, kolektif bellekte dolaşıma giren tarihsel anlatılar aracılığıyla (örneğin Kars'ın Rus egemenliği deneyiminin hatırlanma biçimleri, çok-etnili yapıya ilişkin anlatılar ve belirli dönemlerle ilişkilendirilen siyasal imgeler üzerinden) beslenmektedir. Buna karşılık Erzurum'un daha merkeziyetçi ve dinî söylemlerin baskın olduğuna dair bir toplumsal imgeyle temsil edilmesi, fıkralarda "komünist-dindar" ya da "dinsiz-inançlı" gibi ikili karşıtlıkların kalıcı biçimde dolaşıma girmesine zemin hazırlar. Bu karşıtlıklar, bireysel deneyimlerden bağımsız olarak kolektif bellekte korunur ve anlatılar yoluyla kuşaktan kuşağa aktarılır.

Benzer bir ideolojik sınama mantığı, Erzurumlu gençlerin bir otobüste Karslı gençlerden kelime-i şehadet getirmelerini istemesiyle kurulan anlatıda da görülür (Fıkra 9). Bu anlatıda din, bireysel inanç alanına ait bir pratik olmaktan çıkarak aidiyetin sınandığı sembolik bir eşik işlevi kazanır. Otobüs, Turner'ın

liminalite kavramı çerçevesinde geçici fakat yoğun bir eşik mekân olarak işler; gündelik bir ulaşım alanı, kimliklerin askıya alındığı, sınandığı ve onaylandığı ya da reddedildiği bir toplumsal sahneye dönüşür (Turner, 1995).

Bu eşik mekânda dinî temsil, bireysel inanç alanından çıkarak kolektif bir sorumluluk ve meşruiyet testine tâbi tutulur. Mizah, bu sınamanın olağanlaştırılmış sertliğini görünür kılarak dinî kimliğin bağlama göre nasıl araçsallaştırıldığını açığa çıkarır. Karslı gencin doğru yanıt vermesine rağmen kabul edilmemesi, ideolojik yargının bilgiye değil, önceden kurulmuş beklentilere dayandığını gösterir.

Olick ve Robbins'in (1998: 105-112) belirttiği üzere toplumsal bellek, siyasal ve kültürel bağlamlara bağlı olarak sürekli yeniden kurulan bir süreçtir; ancak bu yeniden kurulum, yerleşik bellek kalıplarının ortadan kalktığı anlamına gelmez. Erzurum-Kars fıkralarında ideolojik etiketlerin dolaşımda kalması, bu belleksel sürekliliğin sözlü mizah alanındaki yansımalarından biridir.

Bellek çalışmaları açısından dikkat çekici olan nokta, bu tür fıkraların ideolojik çatışmayı azaltmak yerine çoğu zaman çoğaltması ve dolaşımda tutmasıdır. Saryusz-Wolska ve çalışma arkadaşlarının ifade ettiği gibi bellek çatışmaları, uzlaşmadan çok rekabet eden anlatıların çoğalmasına yol açar (Saryusz-Wolska vd., 2022: 1276). Erzurum-Kars rekabetinin fıkralarda sürekli yeniden üretilmesi, bu çoğaltıcı bellek dinamiğiyle doğrudan ilişkilidir.

Bu çoğaltıcı bellek dinamiğiyle uyumlu olarak, Eagleton'ın mizahın her koşulda özgürleştirici olmadığına, aksine kimi bağlamlarda mevcut iktidar ve çatışma düzenekleriyle uyumlu biçimde işleyebildiğine dair tespiti, Erzurum-Kars fıkralarında gözlenen rekabetin neden çözülmek yerine dolaşımda kaldığını açıklamada tamamlayıcı bir kuramsal çerçeve sunmaktadır (Eagleton, 2018). Bu bağlamda ideolojik ve politik çatışmaların yer aldığı Erzurum-Kars fıkraları, belirli dönemlerin siyasal gerilimlerini yansıtan mizahi metinler olmanın ötesinde, kolektif belleğin ideolojik şemalarını gündelik dilde yeniden kuran ve "biz-öteki" ayrımını süreklileştiren anlatılar olarak işlev görmektedir.

4.2. Dinî Temsiliyet ve Otorite Çatışmaları

Erzurum-Kars fıkralarında din, bireysel inanç alanına ait bir pratikten ziyade, temsil, otorite ve meşruiyetin müzakere edildiği kolektif bir bellek alanı olarak işlev görür. Bu fıkralarda çatışma, dindar-dinsiz gibi ikili karşıtlıklar üzerinden değil; dinî bilginin kim tarafından, hangi yetkiyle ve hangi doğruluk ölçütleriyle temsil edildiği sorusu etrafında şekillenir. Din, bu bağlamda sabit bir inanç içeriğinden çok, topluluk belleğinde sınanan ve onaylanan bir temsil alanı hâline gelir (Assmann, 2018: 37-56).

Toplumsal bellek yaklaşımları açısından dinî pratiklerin bu biçimde çatışma üretmesi, kolektif belleğin normatif niteliğiyle ilişkilidir. Assmann'a göre kültürel bellek, yalnızca geçmişi hatırlatan bir depo değil; belirli bağlamlarda "doğru" kabul edilen ritüelleri, anlatıları ve temsil biçimlerini sabitleyen bir bellek çerçevesi olarak işler (Assmann, 2008: 111-112; Assmann, 2018: 74-83). Bu çerçevede dinî ritüeller, topluluk belleğinde kimliğin ve aidiyetin sınandığı sembolik eşikler hâline gelir.

Bu temsil krizinin belirgin örneklerinden biri, Karslı bir imamın Erzurum'da bir köye atanmasını konu alan fıkrada görülür (Fıkra 1). Anlatıda imamın namaz kılmak yerine manilere yönelmesi, dinî ritüelin parodileştirilmesine yol açar. Köylülerin bu durumu müftüye şikâyet etmesi, halkın dinî temsil konusundaki beklentisini ve otorite talebini açığa çıkarırken; müftünün imamı koruyan tavrı, bürokratik-dinî otorite ile yerel bellek arasındaki mesafeyi görünür kılar. İmam, müftü ve köylüler arasındaki bu üçlü yapı, dinî temsilin farklı bellek çerçevelerine göre nasıl anlamlandırıldığını ortaya koyar(Assmann, 2018**:** 77-83).

Bu fıkra, bireysel bir cehalet anlatısından ziyade, devlet destekli dinî otorite ile yerel inanç beklentileri arasındaki gerilimi görünür kılar. Apfelbaum'un (2010: 78) Halbwachs'ın kolektif bellek yaklaşımına ilişkin değerlendirmesinde vurguladığı üzere, kolektif bellek toplulukların değer sistemleriyle birlikte işler ve bu sistemlerle uyumsuz temsil biçimlerine karşı dışlayıcı tepkiler üretebilir. Erzurumlu köylülerin tepkisi, dinî bilginin yalnızca resmî yetkiyle değil, topluluk belleğiyle uyumlu biçimde icra edilmesi gerektiğine dair bu beklentiyi yansıtır.

Dinî temsiliyete ilişkin bir diğer çatışma, ezanın anlamının gündelik üretim pratikleri üzerinden yorumlandığı fıkrada ortaya çıkar (Fıkra 5). Bu anlatıda Karslı tip, ezanı soyut bir kutsal çağrıdan ziyade hayvancılıkla ilişkilendirerek pragmatik bir çerçevede değerlendirir. Yüzeyde basit bir yanlış anlama gibi görünen bu durum, dinî bilginin merkezî yorumu ile yerel deneyim arasındaki kültürel farkı açığa çıkarır. Erzurumlu tip, ritüelin "doğru" anlamını bilen ve temsil eden figür olarak konumlanırken; Karslı tip, ritüelle temas eden fakat onun normatif anlam dünyasına bütünüyle dâhil olmayan bir sınır figürü hâline gelir (Assmann, 2018: 65-69).

Bu tür anlatılarda yüzeyde değişen olaylara rağmen, altta yatan anlatı yapısının süreklilik gösterdiği görülür. Wertsch'ün şematik anlatı kalıpları yaklaşımıyla bakıldığında, "bilgi sahibi olan" ile "yanlış yorumlayan" arasındaki karşıtlığın farklı bağlamlarda tekrarlandığı anlaşılır (Wertsch, 2008b: 6-7). Bu süreklilik, dinî bilginin hiyerarşik biçimde dağıtıldığına dair kolektif belleğin mizah yoluyla yeniden üretilmesine hizmet eder.

Dinî temsiliyetin bağlamsal olarak yeniden tanımlandığı bir diğer örnek, Erzurumlu ve Karslı tiplerin Almanya'da karşılaştığı fıkrada yer alır (Fıkra 6). Bu anlatıda din, yerel bağlamdan koparak kamusal temsiliyet yükü taşıyan bir kimlik göstergesine dönüşür. "İçinizde Müslüman var mı?" sorusu, bireysel inancı değil, grubun temsili sorumluluğunu işaret eder. Erzurumlu tipin bu temsiliyet yükünü Karslıya yönlendirmesi, dinin bağlama göre kabul edilen ya da devredilebilen bir kimlik işareti olarak algılandığını gösterir (Assmann, 2018: 112-130).

Bu tür anlatılar, gündelik sözlü kültürün resmî bellek söylemleriyle her zaman örtüşmeyebileceğini ortaya koyan çalışmalarla birlikte düşünülebilir. Mizah, burada dinî kimliğin sabit ve sorgulanamaz bir öz olmaktan ziyade, bağlama göre anlam kazanan bir temsil biçimi olduğunu görünür kılar (Parish & Rugo, 2021: 2-3).

Dinî temsiliyetin ideolojik bir sınamaya dönüştüğü bir diğer örnek ise, otobüste kelime-i şehadet üzerinden yapılan kimlik testidir (Fıkra 9). Bu anlatıda din, politik aidiyetle iç içe geçerek "biz" ve "öteki" ayrımının sembolik bir meşruiyet aracına dönüşür. Bu tür sınamalar, farklı aidiyet biçimlerinin aynı dinî sembol üzerinden rekabete girmesiyle bellek çatışmalarının nasıl yoğunlaştığını göstermektedir. Bellek çalışmaları literatüründe vurgulandığı üzere, bu tür çatışmalar belleği zayıflatmak yerine çoğaltıcı bir etki yaratır (Saryusz Wolska vd., 2022: 1276; Assmann, 2018: 77-83).

Bu örnekler birlikte değerlendirildiğinde, Erzurum-Kars fıkralarında dinin sabit bir inanç alanı olarak değil; temsilin, otoritenin ve aidiyetin sürekli müzakere edildiği bir bellek alanı olarak işlediği görülür. İmamın, köylünün, müftünün, göçmenin ya da öğrencinin dinle kurduğu ilişki, bireysel dindarlık düzeyinden çok, kolektif bellekte dinî temsilin hangi sınırlar içinde meşru kabul edildiğini görünür kılar. Bu yönüyle dinî temsiliyet etrafında kurulan çatışmalar, Erzurum-Kars fıkralarında mizahın ötesine geçerek belleğin seçici, temsilî ve çatışmalı işleyişini somutlaştıran anlatı örnekleri sunar.

4.3. Mekânsal ve Sınıfsal Çatışmaların Bellek Yoluyla İnşası

Erzurum-Kars fıkralarında mekân, olayların geçtiği nötr bir fiziksel arka plan olmaktan ziyade, aidiyetin sınandığı, kimliğin görünür hâle geldiği ve dışlamanın meşrulaştırıldığı kolektif bir bellek alanı olarak işlev görür. Bu anlatılarda şehir, ev, sokak, otobüs ya da stadyum gibi gündelik mekânlar, toplumsal bellekte "kime ait olduğu" bilinen ve bu aidiyet üzerinden denetlenen sembolik alanlara dönüşür (Assmann, 2018: 65-69).

Toplumsal bellek yaklaşımları, mekânın bu işlevini açıklamada önemli bir çerçeve sunar. Apfelbaum'un (2010) Halbwachs'ın bellek kuramına ilişkin

değerlendirmesinde vurguladığı üzere kolektif bellek, soyut bir zihinsel süreçten ziyade, gündelik pratikler ve mekânsal deneyimler aracılığıyla somutlaşan toplumsal bir yapı olarak işler. Bu çerçevede mekânlar, yalnızca yaşanan yerler değil; kimlik sınırlarının kurulduğu ve korunduğu bellek taşıyıcıları hâline gelir (Assmann, 2018: 56-65). Erzurum-Kars fıkralarında da mekân, bu sınırların mizah yoluyla yeniden üretildiği temel sahnelerden biri olarak karşımıza çıkar.

Bu mekânsal dışlamanın açık örneklerinden biri, Erzurum'da ev arayan Karslı üniversite öğrencilerini konu alan fıkrada görülür (Fıkra 7). Yaşlı ev sahibinin yönelttiği "telebe misiz?", "Garslı misiz?", "Acem misiz?" soruları, mekâna girişin çok katmanlı bir kimlik sınamasına tabi tutulduğunu gösterir. Öğrencilik statüsü, bölgesel aidiyet ve etnik çağrışımlar aynı anda devreye girer; sonuçta ev, Karslı gençlere kapatılır. Bu anlatıda yaşlı figür, bireysel bir ev sahibinden çok, mekânın belleğini temsil eden ve kimin içeri girebileceğine karar veren bir eşik figürü olarak işlev görür (Assmann, 2018: 68-69). Yaşanan durum Turner'ın liminalite kuramıyla değerlendirildiğinde, kiralık ev bu fıkrada geçişe izin vermeyen bir eşik mekân olarak işlev görür. Karslı gençler, bu eşikte askıda bırakılır; ne bütünüyle reddedilirler ne de bireysel özellikleri üzerinden değerlendirilirler. Turner'ın vurguladığı gibi liminal mekânlar, kimliklerin askıya alındığı ve toplumsal normların olağan zamana kıyasla daha sert biçimde uygulandığı alanlardır (Turner, 1969). Bu anlatıda mizah, eşik mekânın keyfî ve dışlayıcı işleyişini görünür kılarken, mekânsal dışlamanın nasıl meşrulaştırıldığını da açığa çıkarır. Ev sahibi figürü bu bağlamda bireysel bir aktörden ziyade, kolektif bellekte yerleşmiş aidiyet sınırlarını denetleyen sembolik bir eşik bekçisi olarak konumlanır.

Mekân üzerinden kurulan bu dışlama, bireysel tercihlerden ziyade kolektif bellekte yerleşik anlam kalıplarının devreye girmesiyle gerçekleşir. Apfelbaum'un (2010) belirttiği gibi kolektif bellek, bireylerin algı ve tepkilerini ait oldukları grubun hazır anlam çerçeveleri aracılığıyla yönlendirir. Bu bağlamda ev sahibinin tutumu, kişisel bir önyargıdan çok, mekânsal aidiyeti korumaya yönelik belleksel bir refleks olarak okunabilir. Mizah ise bu refleksi yumuşatmaz; aksine onun ne kadar sıradan ve otomatik biçimde işlediğini görünür kılar.

Mekânsal çatışmanın daha sert biçimde ortaya çıktığı bir başka anlatı, Erzurum şehir merkezinde plakası "36" olan bir aracın kornaya basmasıyla başlayan fıkrada görülür (Fıkra 11). Bu anlatıda "Erzurum'un içi", yalnızca coğrafi bir merkez değil; yerel kimliğin dokunulmaz alanı olarak kodlanır. Kornaya basma gibi gündelik bir davranış, mekânsal hâkimiyetin ihlali olarak algılanır; araç plakası ise bireyin kimliğini anında açığa çıkaran bir bellek işaretine dönüşür. Tepkinin şiddeti, mekân üzerinden kurulan "bizim alanımız-

ötekinin varlığı" ayrımının ne denli içselleştirilmiş olduğunu gösterir (Assmann, 2018: 74-78).

Toplumsal bellek perspektifinden bakıldığında bu tepki, bireysel bir öfke patlamasından çok, mekânla özdeşleştirilmiş kolektif aidiyetin korunmasına yönelik refleksif bir karşılıktır. Olick ve Robbins'in (1998) vurguladığı gibi toplumsal bellek, yalnızca geçmişi hatırlatan bir alan değil; aynı zamanda güncel pratikleri düzenleyen ve sınırlandıran bir çerçeve sunar. Erzurum-Kars fıkralarında mekân, bu düzenleyici işlevini dışlama, tehdit ve alay gibi pratikler üzerinden mizah yoluyla sürdürür (Olick & Robbins, 1998; Assmann, 2018: 78-83).

Mekânın sembolik bir eşik olarak işlediği bir diğer anlatı, Erzurumlu ve Karslı iki gencin bir futbol maçı bileti üzerinden yaşadığı çatışmada ortaya çıkar (Fıkra 8). Stadyum, modern kamusal kültürün merkezî mekânlarından biridir ve bilet bu mekâna girişin simgesidir. Erzurumlu tip fiziksel olarak stadyuma girse de gördüklerini anlamlandıramaz; Karslı tip ise mekânın dışında kalmasına rağmen anlatı içinde temsiliyet iddiasını sürdürür. Bu karşılaşma, mekânsal erişim ile kültürel anlamlandırma arasındaki gerilimi görünür kılar (Assmann, 2018: 112-130).

Bu tür anlatılarda yüzeyde farklı olaylar anlatılsa da, altta yatan şematik yapı süreklilik gösterir. Wertsch'ün (2008b) belirttiği üzere anlatılar, ayrıntıları değişse bile benzer karşıtlıkları yeniden üreten soyut kalıplar etrafında örgütlenir. Erzurum-Kars fıkralarında mekân, bu kalıplar içinde aidiyetin sınandığı ve kimliğin hiyerarşik biçimde konumlandırıldığı bir bellek sahnesi olarak tekrar tekrar karşımıza çıkar.

Bu anlatılarda mekânsal çatışmalar, kolektif belleğin kimliği belirli yerlere sabitleyen ve bu yerler üzerinden denetleyen işleyişini görünür kılar. Ev, sokak, araç ya da stadyum gibi gündelik mekânlar; Erzurum–Kars fıkralarında aidiyetin sınandığı, ötekinin mizah yoluyla dışlandığı ve mekânsal belleğin süreklilik kazandığı anlatı sahnelerine dönüşür (Assmann, 2018).

Bu çerçevede otobüs, ev, sokak ve stadyum gibi gündelik mekânlar, Erzurum–Kars fıkralarında Turner'ın tanımladığı anlamda yoğun eşik alanları olarak işlev görür. Bu mekânlar, kimliklerin askıya alındığı, sınandığı ve kabul ya da reddedildiği; aidiyetin anlık olarak yeniden tanımlandığı bellek sahneleri hâline gelir (Turner, 1969). Bu durum, kolektif belleğin yalnızca anlatılar üzerinden değil, gündelik yaşamın mekânsal örgütlenişine içkin pratikler aracılığıyla da işlediğini ortaya koyar. Fıkralarda mizah, bu eşiklerin keyfî ve dışlayıcı işleyişini yumuşatmaktan ziyade, onun ne denli sıradan ve tekrar edilebilir olduğunu görünür kılarak mekân üzerinden kurulan kimlik denetimini pekiştirir.

4.4. Dil ve Anlambilimsel Çatışmaların Kolektif Bellekte Temsili

Erzurum-Kars fıkralarında dil, yalnızca iletişimi sağlayan nötr bir araç değil; kolektif belleğin kimlikleri sınıflandırdığı, anlamları sabitlediği ve çatışmayı sembolik düzeyde ürettiği temel bir kültürel taşıyıcı olarak işlev görür. Bu anlatılarda çatışma, çoğu zaman doğrudan fiziksel ya da ideolojik bir karşılaşma üzerinden değil; sözcüklerin taşıdığı anlam yükleri ve bu anlamların farklı topluluklar tarafından nasıl alımlandığı üzerinden kurulmaktadır.

Toplumsal bellek çalışmalarında dil, belleğin aktarımını ve sürekliliğini sağlayan başlıca araçlardan biri olarak değerlendirilir. Assmann'a göre kültürel bellek, dilsel formlar aracılığıyla sabitlenen ve kuşaklar boyunca dolaşıma giren sembolik anlam ağlarından oluşur (Assmann, 2008: 111-113). Bu bağlamda yerel söz varlığı, yalnızca yöresel bir farklılık değil; topluluk kimliğini koruyan ve sınırlarını belirleyen bir bellek mekaniği hâline gelir. Erzurum-Kars fıkralarında dil, bu sınırların mizah yoluyla yeniden üretildiği temel alanlardan biridir (Assmann, 2018: 56-65).

Bu anlambilimsel çatışmanın belirgin örneklerinden biri, Erzurum'a gidip dönen bir Karslının gözlemlerine dayanan anlatıda görülür (Fıkra 10). Karslı tipin "ekmeğe lavaş, gavata dadaş diyorlar" ifadesi, iki şehir arasında ortak gibi görünen dilsel unsurların aslında zıt değer yükleri taşıdığını açığa çıkarır. Erzurum için olumlu bir kimlik göstergesi olan "dadaş" sözcüğü, Karslı belleğinde aşağılayıcı çağrışımı bulunan "gavat" ile eşleştirilerek ironik bir tersyüz etme yaratır. Bu dilsel kayma, sözcüklerin anlamının sözlük karşılıklarından ziyade, ait oldukları bellek bağlamı içinde belirlendiğini gösterir.

Bu tür örnekler, kolektif belleğin anlamı sözcüklerin kendisinde değil; onların hangi toplumsal ve kültürel çerçeve içinde dolaşıma girdiğinde sabitlediğini ortaya koyar. Aynı sözcük, farklı toplulukların paylaşılan deneyimleri ve tarihsel referansları doğrultusunda farklı çağrışımlar üretir. Erll'in (2011) vurguladığı üzere kültürel bellek, anlatılar ve dilsel imgeler aracılığıyla dolaşıma girer ve bu dolaşım sırasında anlam sürekli olarak yeniden üretilir. Fıkralardaki mizah da bu yeniden üretimi ya da bağlamlandırma sürecini görünür kılar (Assmann, 2018: 74-78).

Benzer bir dilsel çatışma, Erzurumlu tipin nüfus üstünlüğü üzerinden Kars'ı küçümsemeye çalıştığı anlatıda da ortaya çıkar (Fıkra 4). Erzurumlu tipin kullandığı aşağılayıcı ifade, yüzeyde Karslıları hedef alıyor gibi görünse de, sözcüklerin taşıdığı anlam yükleri nedeniyle anlatı içinde ironik bir biçimde geri teper. Bu durum, dilin tek yönlü bir hâkimiyet aracı olarak değil; anlam kaymaları yoluyla çatışmayı karmaşıklaştıran bir bellek pratiği olarak işlediğini gösterir.

Bu tür anlambilimsel geri tepme anları, dilin tek yönlü bir hâkimiyet aracı olarak değil; anlamı tersine çevirme potansiyeli taşıyan bir mizah mekanizması olarak işlediğini gösterir. Bahtin'in *Rabelais ve Dünyası*'nda, özellikle "Gülmenin Tarihinde Rabelais" ve "Rabelais'de Pazar Meydanı Dili" bölümlerinde geliştirdiği tartışmalar, dilin kimi durumlarda hiyerarşiyi pekiştirmek yerine, kullanan öznenin aleyhine işleyerek ironik bir tersyüz etme yaratabildiğini ortaya koyar (Bahtin, 2019: 85-164). Erzurum-Kars fıkralarında bu tersyüz etme, kalıcı bir eşitlenme üretmekten ziyade, kolektif bellekte yerleşik anlam kalıplarının kısa süreli olarak görünür hâle gelmesine hizmet eder.

Dilsel çatışmanın bir diğer boyutu, gündelik ticari ilişkiyi konu alan anlatıda görülür (Fıkra 12). Erzurumlu tipin peyniri tartma sürecinde kullandığı dilsel gerekçelendirmeler, yalnızca bireysel bir ahlaki sorunu değil; üstünlük ve meşruiyet iddiasını da içerir. Anlatının sonunda Karslı babanın "O da gavur mu, sen bir de Erzurumluyu gör" biçimindeki ifadesi, dilin ahlaki yargıları ve topluluk belleğini kuşaktan kuşağa aktaran bir araç olarak işlediğini ortaya koyar. Fıkrada, 'gavur' sözcüğü, anlatı içinde dinî bir tanımlamadan çok, ötekileştirici ve damgalayıcı bir dilsel sınır çizgisi işlevi görür."

Toplumsal bellek perspektifinden bakıldığında, bu tür sözcüklerin tekrar tekrar dolaşıma girmesi, belirli anlam kalıplarının bellekte ne denli kökleştiğini gösterir. Olick ve Robbins'in (1998: 110-112) belirttiği gibi toplumsal bellek, yalnızca geçmişe ilişkin anlatıları değil; bu anlatıları taşıyan dilsel kalıpları da korur ve yeniden üretir. Erzurum-Kars fıkralarında dil, bu yeniden üretimin başlıca araçlarından biri olarak karşımıza çıkar.

Dilsel çatışmanın ideolojik boyutu, daha önce ele alınan ideolojik karşıtlıklarla ilişkili etiketlerin kullanımında da gözlemlenir (bkz. Fıkra 2). "Komünist", "dinsiz" gibi sözcükler, tanımlayıcı olmaktan ziyade ötekiyi sabitleyen ve tartışmaya kapatan dilsel mühürler olarak işlev görür. Bu tür etiketler, kolektif bellekte yerleşik anlam çerçevelerinin gündelik dilde ne kadar hızlı devreye girebildiğini göstermektedir (Assmann, 2018: 78-83).

Bu anlatılarda dil ve anlambilimsel çatışmalar, kolektif belleğin seçici ve temsilî işleyişini görünür kılar. Sözcüklerin anlam kaymaları, yerel çağrışımlar ve ironik eşleştirmeler aracılığıyla mizah, kimlik sınırlarının dil üzerinden nasıl kurulduğunu ve sürdürüldüğünü ortaya koyar. Dil, bu bağlamda Erzurum-Kars fıkralarında yalnızca anlatının aracı değil; belleğin, aidiyetin ve çatışmanın üretildiği temel kültürel alanlardan biri olarak işlev görmektedir.

4.5. Statü, Üstünlük ve Kıskançlık Temelli Çatışmaların Belleksel İşleyişi

Erzurum-Kars fıkralarında çatışma yalnızca ideolojik, mekânsal ya da dilsel düzeyde değil; statü, üstünlük ve kıskançlık ekseninde işleyen daha örtük ama sürekliliği yüksek bir bellek mantığı üzerinden de kurulmaktadır. Bu anlatılarda taraflar arasındaki gerilim, çoğu zaman açık bir karşılaşma yerine, dolaylı hamleler, sembolik zarar verme ve ötekinin kazancını engelleme stratejileri aracılığıyla görünür hâle gelir.

Toplumsal bellek kuramı açısından bu durum anlamlıdır. Assmann'a göre kültürel bellek yalnızca "ne yaşandığını" hatırlatan bir repertuar değil; aynı zamanda kimin hak ettiğini, kimin üstün olabileceğini ve bu üstünlüğün hangi sınırlar içinde kabul edileceğini düzenleyen normatif bir çerçeve sunar (Assmann, 2008: 77-79; 2018: 74-83). Erzurum-Kars fıkralarında statüye ilişkin bu normatif çerçeve, mizah yoluyla dolaşıma sokulur ve kuşaklar boyunca yeniden üretilir.

Bu çatışma biçiminin çarpıcı örneklerinden biri, görünürde barış ve uyum atmosferiyle başlayan dilek motifli anlatıda ortaya çıkar (Fıkra 13). Kral figürünün "birine verilenin diğerine iki katı verileceği" vaadi, yüzeyde adaletli bir düzen önerisi gibi görünse de, Karslı tipin dileğiyle bu düzen tersyüz edilir. Karslı tip, kendi zararına da olsa Erzurumlu tipin daha büyük bir kazanım elde etmesini engellemeyi tercih eder. Bu tercih, halk anlatılarında sıkça rastlanan ve bireysel rasyonaliteyle açıklanması güç olan "kendi kaybı pahasına ötekinin yükselişini durdurma" stratejisinin tipik bir örneğidir.

Bu anlatı, kolektif belleğin bireysel çıkar hesaplarını aşan grup temelli refleksler üretebildiğini açık biçimde göstermektedir. Kültürel bellek, bireyin davranışlarını yalnızca kişisel fayda mantığı üzerinden değil; topluluk içinde yerleşmiş rekabet, kıskançlık ve karşıtlık kalıpları üzerinden yönlendiren normatif bir yapı olarak işler (Assmann, 2018: 78-83). Bu çerçevede birey, kendi maddi ya da bedensel kaybı pahasına dahi, ötekinin kazanımını engellemeyi anlamlı ve meşru bir tercih olarak kurabilmektedir. Fıkradaki mizah, yüzeyde irrasyonel görünen bu tercihi absürtlük üzerinden görünür kılarken; derin yapıda bu davranışın bireysel değil, belleksel ve anlatısal bir mantığa dayandığını açığa çıkarır.

Statü temelli çatışmanın daha doğrudan ve sert bir biçimi, Erzurumlu kalabalığın Karslı bireye uyguladığı fiziksel şiddeti konu alan anlatıda görülür (Fıkra 3). Burada Karslı tip, anlatı düzleminde yalnızca bireysel bir öteki olarak değil; statü hiyerarşisi içinde aşağıda konumlandırılan bir figür olarak temsil edilir. Yaşlı amcanın müdahalesi ise beklenen arabuluculuk rolünü boşa çıkarır; aksine şiddeti tamamlayan sembolik bir hamleye dönüşür. Bu durum, statüye

dayalı çatışma kalıplarının kuşaklar arası bellekte ne denli yerleşik olduğunu gösterir.

Statü ve üstünlük geriliminin daha inceltilmiş bir biçimi, misafirlik ve ikram bağlamında kurulan anlatıda ortaya çıkar (Fıkra 14). Karslı ev sahibinin sunduğu ikramı değersizleştiren ifadesi, maddi bir nesne üzerinden sembolik bir aşağılamaya dönüşür. Misafir olan Erzurumlu tip, toplumsal hiyerarşide üstün konumda olması beklenen bir figürken, ev sahibinin diliyle bu konumdan düşürülür. Bu anlatıda mizah, sosyal onur ve saygınlığın ne kadar kırılgan ve bağlama bağımlı olduğunu görünür kılar.

Bu tür anlatılar, Bahtin'in karnavalesk kuramında tanımladığı geçici hiyerarşi tersine çevrilmelerini çağrıştırsa da, Erzurum-Kars fıkralarında bu tersyüz etme kalıcı bir uzlaşmaya ya da statü eşitlenmesine yol açmaz. Aksine, mizah çoğu durumda mevcut rekabet düzenini askıya almak yerine, onu daha görünür ve sıradan hâle getirir (Bahtin, 2019: 85-164). Kahkaha, çatışmayı çözmekten çok, bellekte yerleşik üstünlük ve kıskançlık kodlarını yeniden işler.

Bellek çatışmalarına ilişkin çalışmaların da vurguladığı üzere, rekabet eden anlatılar gerilimi azaltmak yerine hafızanın yoğunluğunu artırır ve çatışmayı çoğaltır (Saryusz-Wolska vd., 2022: 1276). Erzurum-Kars fıkralarında statü, üstünlük ve kıskançlık etrafında dönen anlatıların sürekliliği, kolektif belleğin bu çoğaltıcı işleyişiyle doğrudan ilişkilidir. Bu fıkralar, statü mücadelesini bireysel zaafların ötesine taşıyarak, topluluklar arası rekabetin gündelik dil ve mizah aracılığıyla nasıl canlı tutulduğunu gösteren belleksel anlatı örnekleri olarak okunabilir.

5. Tartışma

Bu çalışma, Erzurum-Kars fıkralarının yerel rekabeti yansıtan mizah metinleri olmanın ötesinde, kolektif belleğin seçici, temsilî ve çatışmalı işleyişini gündelik dil düzeyinde yeniden üreten anlatı pratikleri olduğunu ortaya koymaktadır. Bulgular, halk mizahının her durumda uzlaştırıcı veya rahatlatıcı bir işleve sahip olmadığına; aksine belirli bağlamlarda çatışmayı sürdüren, yoğunlaştıran ve sıradanlaştıran bir bellek mekanizması olarak işleyebildiğine işaret etmektedir. Bu yönüyle çalışma, mizahın toplumsal işlevine ilişkin genelleyici ve olumlayıcı yaklaşımların yeniden değerlendirilmesi gerektiğini göstermektedir.

Erzurum-Kars fıkralarında çatışmanın sürekliliği, bireysel niyetlerden ya da tekil deneyimlerden ziyade, kolektif bellekte yerleşik anlatı şemaları üzerinden açıklanabilir. Bulgular, ideolojik etiketleme, mekânsal dışlama, dilsel anlam kaymaları ve statü rekabeti gibi farklı düzlemlerde ortaya çıkan çatışma biçimlerinin, ortak bir belleksel mantık etrafında örgütlendiğini göstermektedir.

Bu durum, kolektif belleğin geçmişi tarafsız biçimde aktaran bir alan değil; kimlikleri, tipleri ve karşıtlıkları seçerek dolaşıma sokan normatif bir temsil rejimi olarak işlediğini savunan yaklaşımlarla uyumludur (Assmann, 2018).

Bu çerçevede Erzurum-Kars fıkraları, kültürel belleğin gündelik hayata "aşağı doğru" uyarlanabilen anlatı formları olarak değerlendirilebilir. Fıkralarda ideolojik, dinî, mekânsal ve dilsel karşıtlıkların farklı anlatılarda benzer biçimlerde tekrar etmesi, bu anlatıların geçici sözlü ürünler değil, uzun erimli bellek taşıyıcıları olduğunu göstermektedir. Kolektif belleğin bu tekrar yoluyla işleyen yapısı, bireysel özelliklerin silikleşmesine ve tiplerin kolektif kimliklere indirgenmesine neden olmakta; Erzurumlu ve Karslı figürler, anlatı içinde tarihsel olarak inşa edilmiş kimlik şemalarının temsilcilerine dönüşmektedir.

İdeolojik çatışmalara ilişkin bulgular, kolektif belleğin doğrudan siyasal söylemlerden ziyade gündelik etiketleme pratikleri üzerinden işlediğini ortaya koymaktadır. "Komünist", "dinsiz" gibi kategoriler, bireyi tartışmaya açık bir özne olmaktan çıkararak, sabitlenmiş bir tipe dönüştürmektedir. Bu durum, toplumsal belleğin güncel çatışmaları anlamlandırmak için geçmişten devralınan sembolik kalıpları sürekli yeniden devreye soktuğunu savunan yaklaşımlarla örtüşmektedir (Olick & Robbins, 1998).

Mekânsal çatışmalar ise belleğin yalnızca anlatı düzeyinde değil, gündelik yaşamın fiziksel ve sosyal örgütlenişi içinde de işlediğini göstermektedir. Ev, sokak, otobüs ya da stadyum gibi mekânların kimlik sınamasına açılan eşiklere dönüşmesi, kolektif belleğin bedensel ve mekânsal pratiklerle iç içe geçtiğini ortaya koymaktadır. Bu bağlamda mekân, pasif bir arka plan olmaktan çıkarak, aidiyetin tanımlandığı ve dışlamanın meşrulaştırıldığı aktif bir bellek taşıyıcısına dönüşmektedir (Apfelbaum, 2010).

Dil ve anlambilimsel çatışmalara ilişkin bulgular, belleğin sembolik düzeydeki işleyişini özellikle görünür kılmaktadır. Aynı sözcüğün farklı topluluklarda zıt çağrışımlar üretmesi, kültürel belleğin anlamı sözcüklerin kendisinde değil, onların hangi bağlamsal çerçevede dolaşıma girdiğinde sabitlediğini göstermektedir (Assmann, 2008; Erll, 2011). Bu noktada mizah, tek yönlü bir saldırı aracı olmaktan ziyade, anlam kaymaları yoluyla çatışmayı karmaşıklaştıran ve kimi zaman geri tepen bir bellek pratiği olarak işlev görmektedir. Bahtin'in karnavalesk dile ilişkin tartışmaları, bu tersyüz etme anlarını açıklamada yardımcı bir çerçeve sunsa da, Erzurum-Kars fıkralarında bu tersyüz etmenin kalıcı bir eşitlenmeye yol açmadığı; aksine yerleşik karşıtlıkların kısa süreli görünürlükten sonra yeniden sabitlendiği görülmektedir (Bahtin, 2019).

Statü, üstünlük ve kıskançlık temelli anlatılar, bellek çalışmalarında görece daha az ele alınan ancak bu çalışmada belirgin biçimde ortaya çıkan bir boyuta

işaret etmektedir. Bu anlatılarda çatışma, bireysel kazanım arzusundan çok, ötekinin kazanımını engellemeye yönelik bir mantıkla işlemektedir. Rekabetin bu biçimi, uzlaşma üretmekten ziyade çatışmayı yoğunlaştıran ve dolaşımda tutan bir bellek etkisi yaratmaktadır. Bu bulgu, bellek çatışmalarının çoğaltıcı niteliğine dikkat çeken çalışmalarla doğrudan ilişkilidir (Saryusz-Wolska vd., 2022).

Çalışma ayrıca, marjinal ve gündelik anlatıların bellek üretimindeki rolüne ilişkin literatürle de diyalog hâlindedir. Erzurum-Kars fıkraları, resmî tarih anlatılarının dışında kalan yerel gerilimleri görünür kılan karşı-anlatılar üretmektedir. Ancak bu karşı-anlatılar, çoğu durumda hegemonik bellek rejimlerini dönüştürmekten ziyade, onları mizah yoluyla yeniden üreten ve sıradanlaştıran bir işleve sahiptir (Parish & Rugo, 2021). Bu ikili işlev, mizahın hem eleştirel hem de yeniden üretici potansiyelini aynı anda barındırdığını göstermektedir.

Genel olarak değerlendirildiğinde bu çalışma, halk fıkralarını kolektif bellek kuramlarıyla sistematik biçimde ilişkilendirerek, mizahın toplumsal işlevine dair indirgemeci yaklaşımları sorgulamaktadır. Erzurum-Kars örneği, mizahın yalnızca psikolojik bir rahatlama aracı değil; kimlik, aidiyet ve çatışmanın belleksel düzeyde nasıl yapılandırıldığını gösteren güçlü bir kültürel pratik olduğunu ortaya koymaktadır. Bu yönüyle çalışma, bellek çalışmalarının yazılı metinler ve resmî anma pratikleri merkezli çerçevesini, sözlü kültür ve gündelik anlatıları kapsayacak biçimde genişletmeye yönelik kuramsal bir katkı sunmaktadır.

6. Sonuç

Bu çalışma, Erzurum-Kars fıkralarını yerel mizahın sınırları içinde kalan anlatılar olarak değil; kolektif belleğin seçici, temsilî ve çatışmalı işleyişini gündelik dil düzeyinde görünür kılan sözlü kültür pratikleri olarak ele almıştır. İncelenen fıkralar, mizahın yalnızca gülme ve rahatlama üretmediğini; belirli tarihsel, ideolojik ve toplumsal koşullarda kimlik sınırlarını pekiştiren, rekabeti sürdüren ve ötekiliği sıradanlaştıran bir bellek mekanizması olarak da işleyebildiğini göstermektedir.

Erzurum-Kars karşıtlığı, bu anlatılarda bireysel deneyimlerin ötesine geçerek kolektif kimlikler etrafında örülen sembolik bir çatışma alanı üretmektedir. Şehirler, mekânlar, tipler ve dilsel göstergeler aracılığıyla kurulan bu karşıtlık, geçmişe ait deneyimlerin basit bir aktarımı olmaktan çok, toplulukların kendilerini ve ötekini nasıl konumlandırdıklarını belirleyen anlatısal bir düzenleme biçimi olarak işlev görmektedir. Bu yönüyle fıkralar, kolektif belleğin yalnızca neyin hatırlanacağını değil, nasıl ve hangi anlam

çerçevesinde hatırlanacağını da düzenleyen bir anlatı alanı sunduğunu ortaya koymaktadır.

Çalışmanın bulguları, çatışmanın Erzurum-Kars fıkralarında tekil bir eksene indirgenmediğini; ideolojik etiketleme, dinî temsiliyet, mekânsal dışlama, dilsel anlam kaymaları ve statü temelli rekabet gibi farklı düzlemlerde eşzamanlı olarak üretildiğini göstermektedir. Bu çok katmanlı yapı, fıkraların rastlantısal ya da geçici mizah ürünleri değil; kolektif belleğin süreklilik kazanan anlatı kalıplarıyla örülü kültürel metinler olduğunu düşündürmektedir.

Bu çerçevede sözlü mizah, uzlaştırıcı bir dil olmaktan ziyade, çatışmayı dolaşımda tutan ve belleksel düzeyde yeniden üreten bir anlatı pratiği olarak belirginleşmektedir. Erzurum-Kars fıkraları, mizahın kimi bağlamlarda gerilimi boşaltmak yerine, kimlikler arası sınırları keskinleştiren ve rekabet eden anlatıları çoğaltan bir işlev üstlenebildiğini göstermesi bakımından dikkat çekicidir.

Bu çalışma, halk fıkralarını kolektif bellek literatürüyle sistematik biçimde ilişkilendirerek, sözlü kültürün bellek çalışmalarında taşıdığı analitik potansiyele işaret etmektedir. Erzurum-Kars örneği, gündelik anlatıların kimlik, aidiyet ve çatışmanın nasıl hatırlandığını ve yeniden üretildiğini anlamada önemli bir mikro-düzey inceleme alanı sunduğunu göstermektedir. Bu yönüyle çalışma, bellek çalışmalarında yazılı metinler ve resmî anma pratikleri merkezli yaklaşımları, sözlü mizah ve gündelik dil dolaşımını da kapsayacak biçimde düşünmeye davet etmektedir.

Kaynakça

Alp, A. (2012). Kars tarihi bakımından bir kaynak olarak vilayet gazetesi "kars". *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi,* 161(161), 89. https://doi.org/10.20296/tsad.68695

Assmann, J., & Czaplicka, J. (1995). Collective memory ad cultural ıdentity. *New German Critique, 65*, 125-133. https://doi.org/10.2307/488538

Assmann, J. (2018). Kültürel bellek: eski yüksek kültürlerde yazı, hatırlama, ve politik kimlik. Çev. Ayşe Tekin. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Assmann, A. (2008). Transformations between history and memory. *Social Research, 75*(1), 49-72. http://www.jstor.org/stable/40972052

Apfelbaum, E. (2010). Halbwachs and the social properties of memory. In S. Radstone & B. Schwarz (Eds.), *Memory: Histories, Theories, Debates* (pp. 77-92). Fordham University Press. http://www.jstor.org/stable/j.ctt1c999bq.9

Azizbeyli, Z. (2018l). The politics of memory: an introduction. *YDÜ Sosyal Bilimler Dergisi (YDÜ SOSBİLDER), 11*(1), 186-213.

Ayman, Z. (2006). Bellek mekânı olarak sınır ve ötekilik: kars. *Toplum ve Bilim*, 107.

Bahtin, M. (2019). *Rabelais ve dünyası.* Çev. Çiçek Öztek, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Budrytė, D. (2022). Mnemonic conflicts and cooperation in memory politics: Development of narratives about historical traumas in Lithuania after 1991. *Parliamentary Studies, 32*, 11-30. https://doi.org/10.51740/PS.32.2

Erll, A. (2011). Introduction: cultural memory and its dynamics. *Dialectical Anthropology, 35*(1), 1-13.

Eagleton, T. (2018). *Edebiyat kuramı: giriş.* Çev. Tuncay Birkan. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Fridman, O. (2020). *Çatışma, hafıza ve hafıza aktivizmi: zor geçmişlerle yüzleşme*. Çev. Hande Gökşin Uğur. Hakikat Adalet Hafıza Merkezi. (Erişim tarihi: 19.12.2025).

Güven, F. (2020). Sosyo-politik yapının fıkra tiplerindeki dönüşüme etkisi (kars örneği). *Uluslararası Halkbilimi Araştırmaları Dergisi, 3*(5), 92-106.

Güven, F., & Demir, A. (2024). *Kimlik ve mizah: kars fıkralarında damgalamanın toplumsal izleri*. İstanbul: Kriter Yayınevi.

Gündüz T. (2001). Kars. İslam Ansiklopedisi, 24, 515-517.

Güngör, G. (2019). Emirhan yeniki'nin tugan tufrak (doğduğum toprak) ve eytelmegen vasiyet (söylenmemiş vasiyet)adlı eserlerinde kuşak çatışması teması. Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi, 7(20), 85-93. https://doi.org/10.33692/avrasyad.634451

Kılıç, R. (2006) Kanuni devri osmanlı-iran münasebetleri (1520-1566). İstanbul: IQ Yayınları.

Kocaman, S. (2014). Kars ili'nin idari coğrafya analizi. *The Journal of Academic Social Science Studies*, *29*(III), 271-292.

Olick, J. K., & Robbins, J. (1998). Social memory studies: from "collective memory" to the historical sociology of mnemonic practices. *Annual Review of Sociology, 24*, 105-140.

Oran Arslan, N. Topçu, İ. (2012). Cumhuriyet dönemi kars'ta nüfus, *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, *12*(12), 87-124.

Ortaylı, İlber (2000a), *"Çarlık rusya'sı yönetiminde kars", osmanlı imparatorluğu'nda iktisadî ve sosyal değişim.* Makaleler I, içinde: 399-415, Ankara: Turhan Kitabevi.

Ortaylı, İlber (2000b), *"18.Yüzyıl türk-rus ilişkileri", osmanlı imparatorluğu'nda iktisadî ve sosyal değişim.* Makaleler I, içinde: 37-38. Ankara: Turhan Kitabevi.

Öncül, K., Akyüz-Orat, J. (2021). *Kütükten düşülen türkmenler*. İstanbul: Kriter Yayınları.

Özyakışır, D. (2017). Göç olgusuna etnik kimlik açısından bir yaklaşım: kars örneği. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, *19*(52), 1130-1138.

Parish, N., & Rugo, D. (2021). Memories from the margins: violence and counter-narratives—ıntroduction. *Journal of the British Academy, 9*(s3), 1-9. https://doi.org/10.5871/jba/009s3.001

Saryusz-Wolska, M., Wawrzyniak, J., & Wóycicka, Z. (2022). New constellations of mnemonic wars: an introduction. *Memory Studies, 15*(6), 1275-1288. https://doi.org/10.1177/17506980221133733

Turner, V. (1969). The ritual process: structure and anti-structure. Chicago: Aldine Publishing.

Turut, H. (2023). Aşırı metalaşma çağında kimliğini ve belleğini arayan kentler: İznik tarihi kent merkezi örneği. *Türk Coğrafya Dergisi,* (84), 153-166. https://doi.org/10.17211/tcd.1350954.

Tayanç, M., & Kaya, N. (2025). Mekân ve bellek perspektifinden türkiye'de kültürel miras ve toplumsal hafıza. *Fikriyat,* 5(1), 56-65. https://doi.org/10.61960/fikriyat.1637754

Uzunçarşılı, İ. H. (1988). Osmanlı tarihi, III/1, Ankara: TTK Yayınları,

Uzun, B. (2023 Kolektif bellek ve medya ile ilgili çalışmaların bibliyometrik analizi. *Korkut Ata Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 12, 1518-1532

Wang, Q. (2024). The "downward compatibility" of assmann's cultural memory. *International Journal of Education and Humanities, 17*(2), 20-22.

Wertsch, J. V. (2008a). The narrative organization of collective memory. *Ethos, 36*(1), 120-135. http://www.jstor.org/stable/20486564

Wertsch, J. V. (2008b). Collective memory and narrative templates. *Social Research, 75*(1), 133-156. http://www.jstor.org/stable/40972055

18. Bölüm

Bankacılık Sektöründe Siber Güvenlik ve Yapay Zekâ: Riskler, Fırsatlar ve Risk Yönetimi

Filiz YETİZ[1]

1.Giriş

Teknolojinin hızla geliştiği finansal sistemde bankacılık sektörü müşteri taleplerini kolaylaştıran yeni teknolojik uygulamaları ürün ve hizmetlerine yansıtarak rekabet avantajı sağlamaktadır. Yeni teknolojiler bankacılık işlemlerinde kolaylık sağlarken siber güvenlik tehditlerinin ortaya çıkmasına neden olabilmektedir.

Bilgi hırsızlığın yaygınlaşması, güvenlik açıklarının oluşması sonucunda siber tehditler gün geçtikçe artış göstermiştir. Siber saldırılar bankaların bugün ve gelecekte ortaya çıkması muhtemel olumsuzluklarla mücadele konusunda kapsamlı önlem uygulamalarına duyulan ihtiyaçlarını artırmıştır.

Güvenlik önlemleri sürecinde genellikle bankalar mevcut organizasyonel yapısını, finansal araçlarını, sistemini, programlarını siber saldırılarının önüne geçebilecek şekilde belirli aralıklarla gözden geçirmekte ve bu kapsamda yeni Ar-Ge çalışmaları ile kapsamlı projeler oluşturmaktadır.

Siber güvenlik tehdidi hem bankalar hem de banka müşterileri açısından ciddi bir sorundur. Bu nedenle bankacılık sistemi kişisel verilerin korunması, bilgilerin saldırgan kaynakların eline geçmesini engellemek amacıyla çok çeşitli güvenlik uygulamalarını sistemine entegre etmek durumunda kalmıştır. Bilgilerin denetimi ve kontrolünü sağlayan yapay zekâ uygulamaları bugün kullanılan yaygın platformlardan biridir. Ayrıca günümüzde bankalar karşılaşabilecekleri siber güvenlik risklerine karşı müşterilerini koruma, bilinç ve farkındalığı artırmak amacıyla çözüm odaklı yeni yapay zekâ uygulamalarını geliştirme çalışmalarına devam etmektedir.

Bu bölümde, bankacılık sektöründe siber güvenliğin temelleri, karşılaşılan siber tehditler, riskler ve güvenlik gereksinimleri ile yapay zekânın bankacılık sistemi açıdan siber güvenlik üzerindeki faydaları, ortaya çıkabilecek riskler ve risk yönetimine etkilerinin neler olduğu incelenmiştir. Sonuç kısmında ise olası

[1] 1.Doç. Dr., Akdeniz Üniversitesi, Uygulamalı Bilimler Fakültesi ORCID: 0000-0001-5480-9268

risklerin çözümü için bankaların ağ güvenliğini olumlu yönde etkileyeceği düşünülen önerilere yer verilmiştir.

2. Bankacılık Sektöründe Siber Güvenliğin Temelleri

2.1. Siber Güvenliğin Kavramsal Çerçevesi

Siber güvenlik; donanım, yazılım gibi internete bağlı sistemlerin yanı sıra verilerin (bilgilerin) siber saldırılardan (düşmanlardan) korunmasını ifade etmektedir. Çeşitli kuruluşları ve şirketleri sistemlerini ve bilgilerini siber saldırılardan korumaya zorlamak amacıyla bilgisayar sistemlerinin yanı sıra bilgi teknolojisini korumak için bir siber güvenlik yönetmeliğine ihtiyaç vardır. Virüsler, kimlik avı, Truva atları, solucanlar, hizmet reddi (DoS) saldırıları, yasadışı erişim (örneğin, fikri mülkiyet veya gizli bilgilerin çalınması) ve kontrol sistemi saldırıları gibi çeşitli siber saldırılar mümkündür (Srnivas vd., 2019:178). Bir diğer ifade ile siber güvenlik; teknolojiler, protokoller ve yöntemlerden oluşan kapsamlı bir yapı olup, bilişim sistemlerinin saldırılar, zararlı faaliyetler, kötü amaçlı yazılımlar, virüsler, bilgisayar korsanlığı girişimleri, veri ihlalleri ve ağlar, cihazlar, uygulamalar ile verilere yönelik yetkisiz erişimlere karşı korunmasını amaçlamaktadır. Bankacılık sektörü bağlamında siber güvenliğin temel hedefi, kullanıcıların finansal varlıklarının ve hassas bilgilerinin güvenliğini sağlamaktır (Sharma, 2025).

Siber güvenliğin ilk dönemlerinde uygulanan önlemler, ağırlıklı olarak bilgisayarlara kontrollü erişim sağlanması ve ana bilgisayarların kilitli, fiziksel olarak güvenli ortamlarda barındırılması gibi fiziksel güvenlik uygulamalarından oluşmaktaydı. Güvenlik ilkeldi ve fiziksel erişimi kısıtlamaya odaklanmıştır. 1980'lerde bilgisayar virüslerinin artmasıyla birlikte kötü amaçlı yazılımlara karşı korunma ihtiyacı ortaya çıkmıştır. Virüsleri tespit etmek ve kaldırmak için antivirüs programları ortaya çıkmış ve siber güvenlik yazılımının temelini oluşturmuştur (Radanliev vd., 2020).

2.2. Bankacılıkta Siber Güvenliğin Stratejik Önemi

Finans sektöründeki en önemli konulardan biri olan müşterilerin gizlilik bilgilerinin korunması, yıllar boyunca zorlu bir araştırma olarak kabul edilmiştir. Yeni teknolojilerin sürekli olarak ortaya çıkması, genellikle hem iç hem de dış hizmet sağlayıcılardan gelen dinamik tehditlere yol açmaktadır (Qiu vd., 2018).

Finansal işlemlerin ve operasyonların kesintisiz biçimde dijital ortama taşındığı günümüzde, bankacılık sektörü kendisini siber tehditlere karşı yürütülen mücadelenin ön saflarında konumlandırmaktadır. Teknolojik gelişmeler inovasyonu teşvik ederken, finans kurumlarını da giderek daha

karmaşık bir siber risk ortamına maruz bırakmaktadır. Bankacılıkta siber güvenlik, hassas verilerin korunması, müşteri güveninin sürdürülmesi ve bankacılık hizmetlerinin kesintisiz devamı için önleyici ve uyarlanabilir bir yaklaşım gerektiren kritik bir alan haline gelmiştir. Bankacılık hizmetlerinin hızla dijitalleşmesi, bankacılık sektörü için benzeri görülmemiş bir kolaylık sağlamıştır. Bankalar müşterilerine online bankacılık, mobil uygulamalar ve gerçek zamanlı işlemler sunmaktadır. Ancak, bu dijital dönüşüm siber suçlular için de yeni yollar açmıştır. Bireysel bilgisayar korsanlarından karmaşık yapılı siber tehdit örgütlerine uzanan geniş bir yelpazede konumlanan tehdit aktörleri, yetkisiz erişim sağlamak, veri bütünlüğünü zayıflatmak ve çeşitli türde hileli işlemler yürütmek amacıyla finansal sistemlerdeki güvenlik açıklarını sürekli biçimde istismar etmektedir (Hassan vd., 2024:46).

Siber güvenlik riski, harici saldırılar nedeniyle bilgi teknolojisi sistemlerinde meydana gelen bir arıza sonucunda bir işletmenin finansal kayba uğraması veya itibarının zedelenmesi riski olarak tanımlanabilir (Florakis vd., 2020:2). Siber bankacılık ve siber güvenlik, verileri, ağları ve bilgisayar programlarını siber saldırılardan koruyan teknolojileri, uygulamaları ve süreçleri tanımlamak için kullanılan terimlerdir. Siber güvenlik tehdidi, giderek yaygınlaşan bir finansal risk türüdür. Modern siber bankacılığın en zorlu yönü müşterilerin kişisel bilgilerini korumak olmuştur.

Siber güvenlik, siber uzayda siber saldırıları önlemeye yönelik bir stratejidir. Herhangi bir siber güvenlik sistemindeki ihlal, mağdur kuruluş ve müşterileri için mali ve mali olmayan kayıplara neden olur, bu nedenle siber güvenlik bu kayıpları önlemeyi amaçlamaktadır (Panja vd.,2013).

Bankacılık sektörü açısından güven unsuru temel bir belirleyici niteliğe sahiptir. Günümüzde dijitalleşmenin ön planda olduğu ekonomik yapıda ise bu güvenin sürdürülebilirliği büyük ölçüde siber güvenlik uygulamalarına bağlıdır. Müşterilere ait hassas ve kritik verilerin korunması, finansal işlemlerin gizlilik ve bütünlük ilkeleri çerçevesinde gerçekleştirilmesi ile bankacılık hizmetlerinin kesintisiz ve güvenilir bir şekilde sunulması, siber güvenliği bankacılık sektörü için vazgeçilmez bir unsur haline getirmektedir. Bu bağlamda, bankacılık faaliyetlerinde siber güvenliğin rolü ve önemi açık bir şekilde ortaya çıkmaktadır (Sharma, 2025). Ayrıca, müşteri güveninin devamlılığının sağlanması, kurumsal itibarın korunması ve finansal sistemin istikrarının sürdürülmesi bakımından siber güvenlik, bankalar için stratejik bir öncelik haline gelmiştir.

2.3. Siber Güvenlikte Düzenleyici Çerçeve ve Kurumsal Yapılanma

Siber güvenlik risklerinin azaltılması ve işletmelerin bu tehditlere karşı korunabilmesi amacıyla çeşitli uluslararası kuruluşlar tarafından birtakım düzenlemeler hayata geçirilmiştir. Amerika Birleşik Devletleri Kamu Gözetimi Kurulu (Public Company Accounting Oversight Board – PCAOB), 2018–2022 dönemine ait stratejik planında siber güvenlik risklerinin değerlendirilmesini açık bir şekilde ele almıştır. Bunun yanı sıra, Menkul Kıymetler ve Borsa Komisyonu (Securities and Exchange Commission–SEC) siber güvenlik risklerinin açıklanmasına yönelik raporlama esaslarını yayımlamıştır (Janvrin ve Wang, 2019:1).

Türkiye'de siber risklerin yönetimine yönelik ulusal koordinasyon faaliyetleri, Bilgi Teknolojileri ve İletişim Kurumu (BTK) bünyesinde faaliyet gösteren Ulusal Siber Olaylara Müdahale Merkezi (USOM) tarafından yürütülmektedir. Ulusal Siber Güvenlik Stratejisi ve Eylem Planı kapsamında finans sektörü kritik altyapılar arasında tanımlanmakta olup, siber tehditlerin önlenmesi ve etkilerinin azaltılmasına yönelik politika ve uygulamalar USOM koordinasyonunda şekillendirilmektedir. Bu çerçevede, 2024 yılı içerisinde bankacılık sektörünü ilgilendiren siber olaylar ve banka müşterilerini hedef alan dolandırıcılık faaliyetleri, Sektörel Siber Olaylara Müdahale Ekibi (SOME) çalışmaları ve Güvenlik Komitesi toplantıları aracılığıyla izlenmiş; güncel siber tehditlere ilişkin rapor ve analizler düzenli olarak takip edilerek gerekli görülen durumlarda bankalardan temin edilen ek bilgiler doğrultusunda değerlendirme süreçleri yürütülmüştür (BDDK, 2024: 14–15).

Türkiye'de bankacılık sektöründe bilgi sistemleri güvenliğine yönelik gelişmeler değerlendirildiğinde, teknolojik ilerlemeler ve uluslararası standartlarla uyumlu güncel mevzuat düzenlemelerinin hayata geçirildiği görülmektedir. Ayrıca, bankacılık kuruluşlarının söz konusu düzenlemelere kısa sürede uyum sağladığı ve ilgili süreçleri etkin biçimde uygulamaya aldığı anlaşılmaktadır (Akçakanat vd., 2021:267).

3. Bankacılık Sektöründe Siber Güvenliğin Boyutları: Tehditler, Riskler ve Güvenlik Gereksinimleri

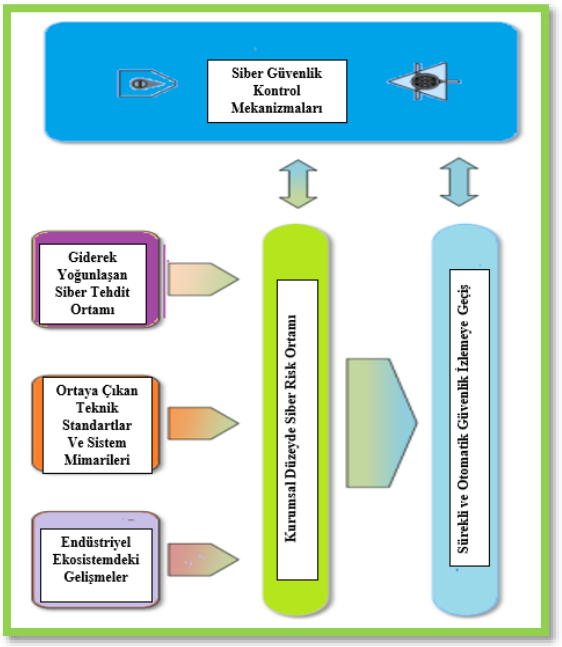
3.1.Bankacılık Sektöründe Siber Güvenlik Tehditleri ve Siber Güvenliğin Evrimi

Bilgi teknolojilerindeki gelişmeler işletmelerin bilgi sistemlerini ve internet teknolojilerini yoğun biçimde kullanmasına, faaliyetlerinin büyük bir kısmının bu sistemler aracılığıyla yönetilmesine, bilgilerin dijital platformda depolanmasına ayrıca tüm işletme faaliyetlerinin dijital dönüşümüne etken olmaktadır. Bilgisayar ve internet teknolojilerinin geniş kitleler tarafından

yoğun olarak kullanımı bu uygulamalardaki güvenlik açıklarını ortaya çıkarmakta ve kötü niyetli uygulamalar aracılığıyla işletmeler mali zararlara uğratmaktadır. Güvenin temel belirleyici olduğu bankacılık sektöründe yaşanabilecek bir güven kaybı, kurumsal itibarın zarar görmesine ve olumsuz ekonomik sonuçların ortaya çıkmasına yol açabilmektedir (Akçakanat vd., 2021:266).

Bankacılık sistemlerini hedef alan siber saldırılar son zamanlarda artarak finans kuruluşlarını ve müşterilerini ciddi risk altına sokmuştur. Günümüzde fidye yazılımı, kimlik avı, kötü amaçlı yazılım saldırıları ve dağıtılmış hizmet reddi (DDOS) gibi birçok siber tehdit türü bankacılık sistemlerini hedef almaktadır. Bankacılık ve finans sektöründe ortaya çıkan siber tehditler genel olarak iki ana kategori altında incelenmektedir: **teknik tehditler** ve **teknik olmayan tehditler**. Teknik tehditler; ağ ihlalleri, kötü amaçlı yazılım saldırıları ve dağıtılmış hizmet reddi (DDoS) saldırıları gibi teknolojik sistemlerdeki güvenlik açıklarını hedef alan kötü niyetli faaliyetleri kapsamaktadır. Buna karşılık teknik olmayan tehditler; insan faktörüne, politika ihlallerine ve hukuksal yükümlülüklere dayalı riskleri içermekte olup sosyal mühendislik saldırıları, içeriden gelen tehditler ve mevzuata uyumsuzluk gibi unsurları barındırmaktadır (Darem, vd,. 2023). Bu bağlamda, siber güvenlik yaklaşımlarının evrimi önem kazanmaktadır.

Siber güvenliğin evrimi; teknolojik yenilikler, tehdit ortamındaki değişiklikler ve dijital varlıkları korumak için daha güçlü savunmalara duyulan ihtiyaç tarafından yönlendirilen devam eden bir süreçtir **(**Lakhani, 2023).

Kaynak: (Rangaraju,2023:38).
Şekil 1. Siber Güvenliğin Gelişimi

Şekil 1, organizasyonel siber riskin oluşumunu etkileyen faktörleri "endüstriyel ortamdaki trendler, ortaya çıkan standartlar ve mimariler ile giderek yoğunlaşan tehdit ortamı" bütüncül bir çerçevede ele almaktadır. Bu faktörlerin etkileşimi, kurumların maruz kaldığı siber risk düzeyini belirlemekte ve güvenlik yaklaşımının otomatik, sürekli izlemeye dayalı mekanizmalara doğru bir eğilim göstermesine neden olmaktadır. Modelin sağ bölümündeki siber güvenlik kontrolleri, risklerin azaltılmasına katkı sağlayabilecek teknik ve operasyonel önlemlere işaret etmektedir. Şekil her ne kadar genel nitelikte olsada, ortaya koyduğu yapı bankacılık sektörünün düzenleyici çerçeve ve kritik altyapı temelli siber güvenlik ihtiyaçlarıyla örtüşebilir.

Finans sektöründe yer alan bankalar tarafından depolanan, işlenen ve transferi gerçekleştirilen yüksek boyutlu müşteri verilerini siber tehditlere karşı korumak, finansal işlemlere yönelik güvenliğin sağlanması birincil önem arz etmektedir (Selimoğlu ve Saldı,2022:163). Sürekli gelişen bu tehditlere karşı koymak için gelişmiş ve güvenli siber güvenlik önlemlerine ve koruyucu mekanizmalara sahip olmak gerekmektedir (Wiafe vd., 2020).

3.2.Bankacılık Sektöründe Siber Güvenlik Gereksinimleri ve Karşılaşılan Zorluklar

Siber saldırılar sonrasında bankaların uğradığı kayıplar, doğrudan kayıplar ve dolaylı kayıplar olmak üzere iki grupta sınıflandırılabilir. Doğrudan kayıplar, gerçek para hırsızlığı ve veri ihlallerine karşılık gelmektedir Dolaylı kayıplar ise zayıf halkla ilişkiler ve artan müşteri hayal kırıklığı ve memnuniyetsizliği ile ortaya çıkmaktadır (Akinbowale vd., 2020). Bankalar yapay zekâ tekniklerini kullanarak dolandırıcılığı tespit etmek için geliştirilmiş güvenlik araçlarını kullanmaktadır.

Genel olarak siber güvenlik gereksinimleri aşağıda kısaca özetlenmiştir (Srnivas vd., 2019:180).

- **Gizlilik:** Verilere yalnızca yetkili kişilerin erişebilmesini sağlamayı amaçlamaktadır.
- **Bütünlük**: Çeşitli kuruluşların ve kaynakların bilgileri hiçbir koşulda yetkisiz bir kuruluş (yani bir saldırgan) tarafından değiştirilmemelidir.
- **Kullanılabilirlik:** Sistemlerin kullanıcılar tarafından her an erişilebilir olmasını güvence altına almayı hedeflemektedir.
- **Yetkilendirme:** Kullanıcıların rollerine uygun olarak yalnızca izin verilen faaliyetleri gerçekleştirmesine olanak sağlamayı amaçlamaktadır.
- **Cihazların fiziksel olarak çalınması:** Özellikle IoT ortamlarında cihazların çalınması, kaybolması veya fiziksel olarak ele geçirilmesi olasılığı bulunmaktadır. Bu tür cihazlar kritik kimlik bilgileri içerebildiğinden, yetkisiz kişilerce elde edilen verilerin kötüye kullanılmasının önlenmesi önem arz etmektedir.
- **İnkâr edememe:** Bir tarafın gerçekleştirdiği bir işlem veya gönderdiği bir iletiyi sonradan reddedememesini sağlayan güvenceyi ifade etmektedir. Bu ilke, özellikle çevrimiçi işlemlerde kullanıcının kendi beyanının ve imzasının gerçekliğini inkâr edememesini esas almaktadır.
- **Tazelik:** Bilgilerin güncel kalmasını ve saldırganlar tarafından geçmiş mesajların gelecekteki iletişimlerde yeniden kullanılmasının engellenmesini ifade etmektedir.

Bunların yanı sıra bankacılık siteminde kullanılan kimlik doğrulama uygulamaları da siber güvenlik gereksinimleri arasındadır.

- **Kimlik Doğrulama**: Kimlik doğrulama, web uygulamalarında yaygın olarak kullanılan ve kritik öneme sahip bir güvenlik mekanizmasıdır. Bu mekanizma, saldırganların kendilerini geçerli bir kullanıcı gibi göstererek sisteme erişim sağlamasını, yönetici ayrıcalıklarına ulaşmasını veya

parola bilgilerini ele geçirmesini engellemeyi amaçlamaktadır. (Gupta vd.,2017).

Siber güvenlik söz konusu olduğunda bankaların karşılaştığı zorluklar aşağıdaki gibidir (Mbelli ve Dwolatzky, 2016:2).

- Sistemlerin kesintileri
- Müşteri bilgilerinin korunması
- Sektördeki itibarın sürdürülmesi
- Kritik altyapının korunması

Siber suçlular, dijital bankacılık sistemlerindeki güvenlik açıklarından sürekli olarak yararlanarak hem finans kuruluşlarını hem de tüketicileri hedef almaktadır. Düzenleyici kurumlar ve bankalar, çok faktörlü kimlik doğrulama (MFA), yapay zekâ (YZ) tabanlı dolandırıcılık tespiti ve blok zinciri tabanlı güvenlik çözümleri de dahil olmak üzere gelişmiş güvenlik çerçeveleri uygulamaktadır (Harris ve Jasmine, 2025).

Güçlendirilmiş kimlik doğrulama yöntemlerinin uygulanması, güvenlik ve sistem güncellemelerinin düzenli olarak gerçekleştirilmesi ile müşteri farkındalığını artırmaya yönelik eğitim çalışmalarının yürütülmesi, bankaların siber güvenlik tehditlerinden kaynaklanan riskleri önemli ölçüde azaltmasına katkı sağlamaktadır. Bankacılık sektöründe siber tehditlerin etkili bir şekilde yönetilebilmesi, bankacılık sektöründe personelin siber farkındalık eğitimleriyle desteklenmesini, teknolojik güvenlik altyapılarının güçlendirilmesini ve siber risklere yönelik düzenleyici çerçevenin sürekli geliştirilmesini gerektirmektedir. Bununla birlikte günümüzde giderek çeşitlenen siber tehditlerle mücadelede yapay zekâ temelli uygulamalar da bankalar tarafından giderek daha fazla başvurulan bir yöntem hâline gelmektedir. Ayrıca çok faktörlü kimlik doğrulama, sıfır güven mimarisi ve makine öğrenimi tabanlı tehdit tespit sistemleri gibi gelişmiş teknolojiler de bankacılık sektöründe giderek daha fazla kullanılmaktadır. Bu uygulamalar yalnızca müşteri verilerinin gizliliğini ve bütünlüğünü korumakla sınırlı kalmamakta; aynı zamanda bankacılık kurumlarına duyulan güveni artırmakta ve bankacılık sisteminin sağlamlığını güçlendirmektedir.

3.3. Bankacılıkta Siber Güvenlik Risklerinin Artış Nedenleri

Bankacılık düzenleyicilerinden oluşan Basel Komitesi, temel bankacılık faaliyetlerinin giderek dış teknoloji sağlayıcıları tarafından desteklenmesine bağlı olarak; bulut bilişim hizmetlerinin yaygınlaşması, yapay zekâ uygulamalarının artışı, dağıtık defter teknolojilerinin (DLT) kullanımı ve açık bankacılık kapsamında fintech şirketleriyle veri paylaşımının genişlemesinin, bankacılık sistemi açısından yeni ve daha karmaşık risk alanları ortaya

çıkardığını vurgulamaktadır (Jones, 2024). Bankacılık sektöründe siber güvenlik risklerinin artışı; teknolojik altyapıdaki dönüşümler, operasyonel süreçlerdeki karmaşıklık ve insan faktöründen kaynaklanan zafiyetler olmak üzere çok boyutlu nedenlere dayanmaktadır.

Bankacılık faaliyetlerinin hızla dijital platformlara taşınması, finansal işlemlerin yapısını köklü biçimde değiştirerek kullanıcılara zaman ve işlem maliyeti açısından önemli avantajlar sunmuştur. Ancak dijital bankacılık uygulamalarının yaygınlaşması, finansal kuruluşlar ile müşterileri; kimlik avı saldırıları, zararlı yazılımlar, fidye yazılımları, veri ihlalleri ve yetkisiz erişim gibi çeşitli ve giderek karmaşıklaşan siber tehditlere daha açık hâle getirmiştir (Waliullah vd.,2025:1).

Günümüzde bankacılık kuruluşlarının büyük bir bölümü, işlemlerini ağırlıklı olarak mobil cihazlar aracılığıyla gerçekleştirmektedir. Kullanıcı sayısındaki sürekli artış, bu platformları kötü niyetli aktörler açısından cazip hedefler haline getirmektedir (Sharma, 2025).

Zayıf kimlik doğrulama uygulamaları, güvensiz ağ bağlantıları, güncel olmayan yazılımlar ve üçüncü taraf entegrasyonlardan kaynaklanan güvenlik açıkları, çevrimiçi bankacılık platformlarında risk seviyesini yükselten temel yapısal zafiyetler olarak öne çıkmaktadır. Bu tür güvenlik ihlalleri, finansal kayıplar, itibar zedelenmesi, düzenleyici yaptırımlar ve müşteri güveninin azalması gibi ciddi sonuçlara yol açarak yalnızca bireysel bankaları değil, dijital bankacılığa duyulan genel güveni de olumsuz etkilemektedir (Jimmy, 2024).

Dijital dönüşümün ivme kazanması, büyük ölçekli veri işleme faaliyetlerinin artması, bulut tabanlı altyapıların yaygın kullanımı ve giderek sıkılaşan düzenleyici gereklilikler, bankaların karşı karşıya kaldığı risk ortamını daha geniş ve karmaşık bir yapıya dönüştürmektedir.

4. Bankacılıkta Siber Güvenlikte Yapay Zekânın Rolü, Kullanımı ve Etkileri

4.1. Bankacılık Sektöründe Siber Güvenliğin Geleceği ve Yapay Zekânın Rolü

Teknoloji gelişmeye devam ettikçe, bankacılıkta siber güvenliğin geleceği, en yeni çözümlerin benimsenmesine dayanmaktadır. Yapay zekâ ve makine öğrenimi, saldırıları gerçekleşmeden önce engelleyebilmek için kalıpları ve anormallikleri belirleyen öngörücü tehdit analitiğinde ayrılmaz bir rol üstlenecektir. Bankacılıkta siber güvenlik, dinamik ve sürekli değişen bir tehdit ortamına karşı verilen kesintisiz bir mücadeledir. Bu nedenle, gelişmiş teknolojilerin, mevzuata uyum süreçlerinin ve siber güvenlik bilincine sahip bir kurum kültürünün bütünleşik bir yaklaşımla bir araya getirilmesi, finans kuruluşlarının bu dijital sınırda güvenli bir şekilde varlık göstermesi açısından zorunludur (Jada ve Mayayise, 2024:50).

Siber suçlar sürekli artmakta ve bilgisayar korsanlığı, kimlik avı, kimlik hırsızlığı, siber takip ve çevrimiçi dolandırıcılık gibi bilgisayarları ve interneti kullanan suçları işlemek için modern stratejiler kullanılmaktadır. Bu suçlar bireylere ve kurumlara önemli zararlar vermekte ve büyük miktarlarda para almak ve özel bilgileri kamuya açıklamak için onları istismar etmektedir. Ne yazık ki, internetin küresel ve belirsiz doğası nedeniyle bu suçların doğrulanması zordur. Bu nedenle, kötü amaçlı yazılımların davranış ve uygulamalarını analiz etmede önemli bir role sahip olan yapay zekâ tekniklerinin kullanılması tercih edilmektedir (Mijwil vd.,2023:61) Literatürde, yapay zekâ tekniklerinin siber suçlarla mücadelede halihazırda çok sayıda uygulamaya sahip olduğunu göstermektedir. Örneğin, sinir ağları izinsiz giriş tespiti ve önlenmesi için uygulanmaktadır. Ancak aynı zamanda sinir ağlarının "Hizmet Reddi (DoS) tespiti, bilgisayar solucanı tespiti, spam tespiti, zombi tespiti ve kötü amaçlı yazılım sınıflandırması"nda kullanılmasına yönelik öneriler de vardır (Tyugu, 2011). Yapay sinir ağları (YSA), bulanık mantık ve genetik algoritmalar gibi yöntemler siber suçlarla mücadelede başarıyla kullanılmaktadır (Dilek vd., 2015).

Bankacılık sektöründe hizmet ve ürünlerin giderek artan dijital ortamda sunulması karmaşık siber tehditlerin çoğalmasına yol açmaktadır ve bankacılık faaliyetlerinin güvenli ortamda sunulması sürecinde önlenmesi gereken zorluklar ortaya çıkarmaktadır. Teknolojik gelişmelerle birlikte dijital tehlikelerle mücadele etmek için kullanılan geleneksel güvenlik önlemleri karmaşık ve sürekli gelişen siber tehditlere ayak uydurmakta zorluk yaşamaktadır. Bankalar dijital ortamdaki bankacılık faaliyetlerine yönelik yenilikçi uygulamalara acil ihtiyaç duyulmakta ve siber saldırılara yönelik yapay zekânın gücünden yararlanmakta bu kapsamda, güvenlik önlemeleri için yapay zekâ tabanlı yeni otomasyon yatırımlarına daha çok önem vermektedir.

4.2. Bankacılıkta Siber Güvenliğe Yönelik Yapay Zekâ Kullanımının Faydaları, Riskleri ve Risk Yönetimine Etkisi

Bankacılık sektörü, yetkisiz erişim ve siber saldırıların en aza indirilmesi amacıyla siber savunma sistemi oluşturmak için yapay zekayı benimsemeye çalışmaktadır (AL-Dosari vd., 2022:1). Yapay zekâ, otonom karar verme ve dil kullanımı gibi karmaşık yetenekleri yeniden üretmeyi amaçlayan bir dizi teknik ve yöntemi içeren şemsiye bir terimdir (Truby vd., 2020). Yapay zekâ, bankalara siber suç tehditleriyle mücadele için güçlü araçlar sunabilir.

Olumlu yönden bakıldığında, yapay zekanın süreçleri otomatikleştirerek, tehditleri analiz ve tahmin ederek, donanım ve altyapı güvenliğini geliştirerek, güvenlik açıklarını yöneterek, karar vermeye yardımcı olması ve genel olarak sistem güvenliğinin sağlamlığını ve esnekliğini artırarak kurumsal siber güvenliğe

katkıda bulunmasıdır. Buna karşılık, yapay zekanın kurumsal siber güvenlik üzerinde olumsuz etkileri de vardır. Bunlar arasında önemli veri gereksinimleri, vasıflı profesyonellere duyulan ihtiyaç, donanım ve altyapı talepleri, uygulamadaki zorluklar ve siber güvenlikle ilgili iş pozisyonları için oluşturduğu potansiyel tehdit yer almaktadır. Ayrıca, bilgisayar korsanları saldırılar için yapay zekayı kullandıklarından, bazı saldırılar yapay zekâ tabanlı koruyucu önlemlere karşı dirençli hale gelmiştir. Yapay zekâ siber güvenliğe erken müdahaleyi mümkün kılan bir yaklaşım sağlarken, aynı zamanda kurumsal düzeyde uygulanmadan önce dikkate alınması gereken ek güvenlik açıklarını da beraberinde getirmektedir. Özetle, bazı dezavantajlarına rağmen, yapay zekâ çözümlerinin dahil edilmesi kurumsal siber güvenlikte ağırlıklı olarak faydalı bir etkiye sahiptir. Esasında yapay zekâ kullanımı etkili, gelişmiş ve yüksek seviyede siber koruma sağlamaktadır (Jada ve Mayayise, 2024:8-9).

Tablo 1, bankacılık sektöründe yapay zekâ kullanımının siber güvenlik üzerindeki etkilerini bütüncül biçimde ortaya koymaktadır.

Tablo 1. Bankacılıkta Siber Güvenliğe Yönelik Yapay Zekâ Kullanımının Faydaları, Riskleri ve Risk Yönetimine Katkısı

FAYDALAR	RİSKLER
Siber tehditlerin erken aşamada belirlenmesi	Yüksek hacimli veriye duyulan ihtiyaç
Bilgi teknolojileri altyapısının daha güvenli hâle gelmesi	Nitelikli teknik personel gereksinimi
Güvenlik zafiyetlerinin kısa sürede tespit edilip değerlendirilmesi	Kötü amaçlı yapay zekâ kullanımının artması
Siber güvenlik olaylarına müdahale süresinin kısalması yoluyla riskin gerçekleşme süresi ve potansiyel etkisinin azaltılması	Kişisel ve hassas verilerin gizliliğinin korunmasına ilişkin zorluklar
RİSK YÖNETİMİNE ETKİSİ	
Siber risklerin zaman içinde değişen tehdit ortamına bağlı olarak sürekli ve dinamik şekilde izlenmesini mümkün kılması.	
Siber risklerin gerçekleşme olasılığı ve potansiyel etkisinin daha doğru ve tutarlı şekilde değerlendirilmesini desteklemesi.	
Kurumsal düzeyde risk farkındalığının geliştirilmesi ve karar alma süreçlerinin daha etkin hâle getirilmesini desteklemesi.	

Kaynak: Literatürden yararlanılarak yazar tarafından oluşturulmuştur.

Tablo 1 incelendiğinde, yapay zekâ kullanımının bankacılıkta siber tehditlerin erken tespiti ve risklerin daha etkin analiz edilmesi yoluyla kurumsal risk yönetimi süreçlerini desteklediğini göstermektedir. Bu kapsamda, yapay zekâ destekli uygulamalar, siber risklerin izlenmesi ve analiz edilmesi yoluyla risk temelli karar alma süreçlerini destekleyerek risk yönetimine katkı sağlamaktadır.

5. Sonuç ve Öneriler

Bankalarda müşterilere sunulan hizmet kalitesini iyileştirmek, işlem sürelerini kısaltmak, müşteri sadakatini sağlamak amacıyla geliştirilen yeni teknolojik uygulamalar bir takım finansal riskleri de beraberinde getirmektedir. Bu risklerden biri de siber tehdit ve saldırılardır. Mevcut literatür incelendiğinde gelişen teknolojiyle birlikte siber saldırıların sayısı ve çeşidi de da artış göstermektedir. Bankacılık sektöründe siber saldırıların olumsuz etkilerine çözüm odaklı kullanılan yöntemlerden biri de yapay zekâ tabanlı uygulamalardır ve yapay zekâ destekli uygulamaların risk yönetimine katkı sağladığı görülmektedir. Yapay zekâ, saldırıların erken tespiti ve hızlı müdahale kapasitesiyle bankaların güvenlik süreçlerini güçlendirmekte; ancak bu teknolojinin etkin kullanılabilmesi için yeterli veri altyapısı, uzman personel ve güçlü bir yönetişim çerçevesi gerekmektedir.

Ayrıca siber tehditlerin önlenmesi ve bu tehditlere hızlı bir şekilde müdahale edilebilmesi kapsamında yeni yapay zekâ uygulamalarının geliştirilebilmesi için bankacılık sektörünün bu alana yönelik yatırımlarına devam etmesi ve daha fazla bütçe ayırması oldukça önemlidir. Bununla birlikte bankacılık sektörü gelişen siber güvenlik tehditlerine karşı dijital sistemlerini ve müşterilerine ait gizli bilgileri korumak için güvenlik önemlerini geliştirici mevzuatlarını revize etmeye, siber saldırılara karşı dikkatli olunması kapsamında banka personeli eğitimlerini yaygınlaştırmaya devam etmelidir.

Bankacılık işlemlerine yönelik kaynağı şüpheli olan mailleri açmamaları gerektiğini vurgulayan personel ve müşterileri bilgilendirme teknikleri de bankalar tarafından çeşitlendirilmelidir. Bu kapsamda uygulanacak uyumlu teknik ve kurumsal güvenlik önlemleri, bankacılık sektörünün gelecekte karşılaşabileceği siber tehditlere karşı daha dayanıklı bir yapıya ulaşmasına katkı sağlayacaktır.

Kaynakça

Akçakanat, Ö., Özdemir, O., & Mazak, M. (2021). İşletmelerde Siber Güvenlik Riskleri ve Bilgi Teknolojileri Denetimi: Bankaların Siber Güvenlik Uygulamalarının İncelenmesi. *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Uygulamalı Bilimler Dergisi,* 5(2), 246-270. https://doi.org/10.31200/makuubd.978263.

Akinbowale, O. E., H. E. Klingelhofer, & M. F. Zerihun (2020). Analysis Of Cyber-Crime Effects On The Banking Sector Using The Balanced Score Card: A Survey Of Literature. *Journal of Financial Crime* 27 (3):945–58. doi:10.1108/JFC-03-2020-0037.

AL-Dosari, K., Fetais, N., & Kucukvar, M. (2022). Artificial Intelligence And Cyber Defense System For Banking Industry: A Qualitative Study Of AI Applications And Challenges. *Cybernetics And Systems.*1-29. https://doi.org/10.1080/01969722.2022.2112539.

BDDK (2024). *Bankacılık Düzenleme Ve Denetleme Kurumu (BDDK) 2024 Yılı Faaliyet Raporu.* https://www.bddk.gov.tr/KurumHakkinda/EkGetir/5?ekId=428. (Erişim Tarihi:12.12.2025).

Darem, A.A., Alhashmi, A.A., Alkhaldi, T.M., Alashjaee, A.M., Alanazi, S.M., & Ebad, S.A. (2023). Cyber Threats Classifications and Countermeasures in Banking and Financial Sector. *IEEE Access*, 11, 125138-125158.

Dilek, S., H. Cakır & M. Aydın. (2015). Applications Of Artificial Intelligence Techniques To Combating Cyber-Crimes: A review. *International Journal of Artificial Intelligence & Applications (IJAIA),* Vol. 6, No. 1(21-39).

Florakis, C., Louca, C., Michaely, R., & Weber, M. (2020). Cybersecurity risk (No. w28196). National Bureau of Economic Research.

Gupta, B.B., Tewari, A., Jain, A.K. & Agrawal, D. P. (2017). Fighting Against Phishing Attacks: State Of The Art And Future Challenges. *Neural Comput. Appl. 28*, 3629–3654.

Harris, H., & Jasmine, N. (2025). Cybersecurity Risks in Digital Banking: Threats and Mitigation Strategies.

Hassan, A. O., Ewuga, S. K., Abdul, A. A., Abrahams, T. O., Oladeinde, M., & Dawodu, S. O. (2024). Cybersecurity In Banking: A Global Perspective With A Focus On Nigerian Practices. *Computer Science & IT Research Journal*, 5(1), 41-59.

Jada, I., & Mayayise, T.O. (2024). The Impact Of Artificial Intelligence On Organisational Cyber Security: An Outcome Of A Systematic Literature

Review. *Data and Information Management*, 8(2),1-15. Article 100063. https://doi.org/10.1016/j.dim.2023.100063

Janvrin, D. J., & Wang, T. (2019). Implications of cybersecurity on accounting information. Journal of Information Systems, 33(3), A1-A2. https://doi.org/10.2308/isys-10715.

Jimmy, F. N. U. (2024). Cybersecurity threats and vulnerabilities in online banking systems. *Valley International Journal Digital Library*, 12(10), 1631-1646.

Jones, H. (2024). *Digitalisation of banking creates new risks, says global watchdog*. Reuters. https://www.reuters.com/business/finance/digitalisation-banking-creates-new-risks-says-global watchdog-2024-05-16/?utm_source=chatgpt.com. Updated May 16, 2024. (Erişim Tarihi:12.12.2025)

Lakhani, A. (2023). Enhancing Customer Service with ChatGPT Transforming the Way Businesses Interact with Customers,, doi: https://osf.io/7hf4c/.

Mijwil, M., M., Unogwu, O.J., Filali, Y., Bala, I., & Al-Shahwani, H. (2023). Exploring The Top Five Evolving Threats in Cybersecurity: An İn-Depth Overview. *Mesopotamian Journal of Cybersecurity*, 2023, 57-63.

Mbelli, T. M., & Dwolatzky, B. (2016). Cybersecurity, a Threat to Cyber Banking in South Africa. In 2016 IEEE 3rd International Conference on Cybersecurity and Cloud Computing. https://doi.org/10.1109/CSCloud.2016.18

Panja B., Fattaleh D., Mercado M., Robinson A. & Meharia P. (2013). Cybersecurity in Banking and Financial Sector: Security Analysis of a Mobile Banking Application, *2013 International Conference on Collaboration Technologies and Systems (CTS)*, San Diego, CA, USA, pp. 397-403, doi: 10.1109/CTS.2013.6567261.

Qiu M., Gai K., Thuraisingham B., Tao L. & Zhao H. (2018). Proactive User-Centric Secure Data Scheme Using Attribute-Based Semantic Access Controls For Mobile Clouds in Financial Industry, *Future Generation Computer Systems,* (80) 421-429. *http://dx.doi.org/10.1016/j.future.2016.01.006.*

Radanliev, P., De Roure, D., Page, K., Nurse, J. R. C., Mantilla Montalvo, R., Santos, O., Maddox, L., & Burnap, P. (2020). Cyber Risk At The Edge: Current And Future Trends On Cyber Risk Analytics and Artificial Intelligence in The İndustrial Internet Of Things And Industry 4.0 Supply Chains. *Cybersecurity*, *3*(1), 1–21. https://doi.org/10.1186/s42400-020-00052-8.

Rangaraju, S. (2023). Secure by intelligence: enhancing products with AI-driven security measures. *EPH-International Journal of Science And Engineering,* 9(3), 36-41.

Sharma, V. (2025). Cybersecurity in Banking: Importance, Threats, Challenges. *Updated on Apr 28,Knowledgehut.*https://www.knowledgehut.com/blog/security/cyber-security-inbanking./(Erişim Tarihi:14.12.2025).

Selimoğlu, S. K. & Saldı, M. H. (2022). Türk Bankacılık Sektöründe İç Denetim Yoluyla Siber Güvenlik Yönetişimi. *İşletme Akademisi Dergisi*, 3(2), 161–187. https:// doi.org/10.26677/ TR1010.2022.1026.

Srinivas, J., Das, A.K. & Kumar, N. (2019). Government Regulations In Cyber Security: Framework, Standards And Recommendations. *Future Generation Computer Systems* (92) 178–188.

Truby, J., R. Brown, and A. Dahdal. 2020. Banking On AI: Mandating A Proactive Approach To AI Regulation in The Financial Sector. *Law and Financial Markets Review* 14 (2): 110–20. doi:10.1080/17521440.2020.1760454.

Tyugu, E. (2011). Artificial intelligence in cyber defense. *In Proceedings of the 2011 3rd International Conference on Cyber Conflict, Tallinn, Estonia*, 31 May–3 June 2011; pp. 1–11.

Waliullah, M., George, M. Z. H., Hasan, M. T., Alam, M. K., Munira, M. S. K., & Siddiqui, N. A. (2025). Assessing the influence of cybersecurity threats and risks on the adoption and growth of digital banking: a systematic literature review. *American Journal of Advanced Technology and Engineering Solutions,* 1(1), 226-257. https://doi.org/10.63125/f h49az18

Wiafe, I.; Koranteng, F.N.; Obeng, E.N.; Assyne, N.; Wiafe, A.; Gulliver, S.R. Artificial Intelligence for Cybersecurity: A Systematic Mapping of Literature. *IEEE Access* 2020, 8, 146598–146612.

19. Bölüm

Coğrafya ve Sosyoloji Disiplinlerinin İlişkiselliği: Lisansüstü Tezler Üzerinden Bir Tartışma

Ali Ekber GÜLERSOY[1], Gazanfer KAYA[2], Aziz ŞEKER[3], Canan AKYOL[4], Nalan ALTAY[5]

GİRİŞ

Sosyolojik düşünceye sahip olanlar ile mekânsal bilinç ya da coğrafi düşünceye sahip olanlar arasında köprü kurulabilir. David Harvey[*]

İnsanların, diğer canlılarla ve cansız unsurlarla birlikte üzerinde yaşadığı coğrafyaların fiziki ve sosyo-ekonomik boyutları vardır. Coğrafyanın temel alanlarından birini fiziki coğrafya oluştururken; insanın doğa ve diğer insanlarla kurmuş olduğu ilişkilerin boyutları ise diğer temel alanlardan birine, yani beşerî coğrafyaya karşılık gelir. Burada beşerî coğrafyanın, fiziki coğrafyadan bağımsız bir gerçeklik olarak ele alınamayacağını belirtmekle birlikte, coğrafya ve insan ilişkilerinin vurgusu bu alt disiplinin odağıdır. Bu bağlamda insanların kurduğu ilişkilerle anlam kazanan toplumsal mekân, hem (beşerî) coğrafya hem de sosyoloji disiplinlerinin ilişkiselliğinin ve hatta iç içeliğinin unsurlarını barındıran bir özellik taşır. Söz konusu ilişkiselliğin anlam bulduğu bilimsel araştırmalarda, iki disiplinin birbirini karşılıklı olarak tamamlayan yönleri dikkat çeker. Nitekim iki disiplinin birbirini karşılıklı olarak tamamlayan yönlerinden hareketle "*Coğrafya Sosyolojisi",* coğrafya alt disiplininin oldukça yakın bağlantıları açısından "*Beşerî Coğrafya Sosyolojisi", "Sosyolojik Coğrafya"* veya *"Sosyal Coğrafya"* terimlerinin önemini vurgulamak gerekir. Bu bağlamda beşerî coğrafya temalı akademik araştırmalar üzerine gerçekleşecek analiz ve tartışmalar, iki disiplinin ilişkiselliğinin ne düzeyde anlam bulduğunun anlaşılmasına olanak verebilir. Bu kitap bölümünde, bilimsel

[1]Prof. Dr., Dokuz Eylül Üniversitesi, Buca Eğitim Fakültesi Sosyal Bilgiler Eğitimi Anabilim Dalı, Orcid: 0000-0002-8236-4419, gulersoy74@gmail.com.
[2]Prof. Dr., Dokuz Eylül Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Bölümü, Orcid: 0000-0002-8236-4419. gazanferky@gmail.com.
[3]Doç. Dr., Amasya Üniversitesi Rektörlüğü, Orcid: 0000-0001-5634-0221, shuaziz@gmail.com.
[4]Dr. Öğretim Üyesi, Dokuz Eylül Üniversitesi, Buca Eğitim Fakültesi Sosyal Bilgiler Eğitimi Anabilim Dalı, Orcid: 0000-0002-9892-0010, canan.akyol@deu.edu.tr.
[5]Doç. Dr., Manisa Celal Bayar Üniversitesi, Eğitim Fakültesi Sosyal Bilgiler Eğitimi Anabilim Dalı, Orcid: 0000-0003-0807-7494, nalan.altay@cbu.edu.tr.
[*]Harvey, D. (2006). Sosyal Adalet ve Şehir. Çev. M. Moralı, İstanbul, Metis Yayınları, s. 28.

sınırlılık çerçevesinde, Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi Veri Tabanı'nda, tez başlığında "*Beşerî Coğrafya*" terimine yer verilen erişime açık 12 adet lisansüstü tez incelenmiştir. Söz konusu inceleme kapsamında, lisansüstü tezlerin araştırma problemleri, metodolojileri, temel bulguları ve ulaştıkları sonuçlar ele alınmıştır. Böylece coğrafya ve sosyoloji disiplinlerinin ilişkiselliği, yüksek lisans ve doktora tezleri çerçevesinde tartışılmıştır.

COĞRAFYA ve SOSYOLOJİ DİSİPLİNLERİ

"*İnsan varlığını idrak ettiğinde coğrafya ve sosyoloji başlar*" sözü asıl olarak doğa-insan veya mekân-insan etkileşimine vurgu yapmaktadır. Zira varlığını dolayısıyla parçası olduğu doğayı/mekânı bilincine taşıyan insan için coğrafya ve sosyoloji serüveni başlamış demektir. Ezcümle bu kitap bölümünün bütünselliği çerçevesinde 19. yüzyılda bir bilim disiplini olarak karşımıza çıkan coğrafyanın dolayısıyla yakinen ilişki içerisinde olduğu sosyolojinin tarihsel gelişim süreçlerine, kavramsal-içeriksel perspektiflerine ve alt disiplinlerine kısaca değinmekte yarar vardır.

Coğrafya terimi Grekçe "gõ"/"gè" (yer), Latince "geõ" (yer) ve Grekçe "graphon"/"graphè", Latince "graphum" (tasvir, yazma-çizme) sözcüklerinin birleşmesinden oluşmaktadır. Bu kavramların birleştirilmesiyle "gègraphè" (geographica) terimi ortaya çıkmıştır (Atalay, 2007: 1; Doğanay ve Doğanay, 2020: 9). Kelime anlamı; yerin tasvir edilmesi, yeryüzünün tasvir edilerek anlatılmasıdır. Coğrafya teriminin ilk defa Eski Çağ'da MÖ 3. yüzyılda "geographica" biçiminde, Mısır'ın İskenderiye şehrinde yaşayan, İskenderiye Coğrafya Ekolünün kurucusu olan coğrafyacı, matematikçi ve filozof Eratosthenes (yaklaşık MÖ 276-195) tarafından, "Gegraphé" veya "Geographica" (Coğrafya) adlı eserinde kullanıldığı belirtilmektedir. Coğrafya biliminin asıl kurucusu filozof Aristoteles (MÖ 384-322) olarak kabul edilmektedir (Aydın, 2010; Özgen, 2010). Coğrafyanın bağımsız bir bilim dalı hâline gelmesi ise milâttan sonraki yüzyıllarda gerçekleşmiş, özellikle 18. ve 19. yüzyıllarda önemli gelişmeler göstererek güncel durumuna gelebilmiştir (Güner, 2008).

Coğrafyanın tarihsel gelişimi İlk Çağlarda Sümerlere, Fenikelilere, Mısırlılara, Yunanlılara ve Romalılara uzanmaktadır. Miletoslu Thales (yaklaşık MÖ 625-545), Sakızlı Pyhthagoras (yaklaşık MÖ 570-500/490), Heredot (yaklaşık MÖ 484-426), Aristoteles, Marsilyalı Pytheas (yaklaşık MÖ 380/350-320/306), Eratosthenes, Amasyalı Strabon (yaklaşık MÖ 64/63-MS 24) ile İskenderiyeli Batlamyus (yaklaşık MS 100-170), coğrafya ile ilgilenerek bu alanda eserler bırakan ilk coğrafyacılardandır. Orta Çağ'da Marco Polo, İslam coğrafyacılarından İdrîsî, Bîrûnî, Kadızâde-i Rûmî, Uluğ Bey, Mesûdî, İbn

Havkal, İbn Battûta, Kâşgarlı Mahmud; Yeni Çağ'da Pîrî Reis ve Kâtip Çelebi coğrafya ile ilgilenen coğrafyacılar arasında yer almaktadır. Bu dönemlerde coğrafya çalışmaları; yer yüzeyinin tasviri, kıtaların keşfi, alan ve mesafe ölçümü ile çeşitli haritaların çizilmesi üzerine yoğunlaşmıştır (Atalay, 2005; Holt-Jensen, 2014). Bilim, teknoloji, sanayi, üretim ve ulaşım faaliyetlerinin yeterince gelişmediği İlk ve Orta Çağlarda, doğal ortamın insan etkinlikleri üzerindeki belirleyici etkisi güçlü olmuştur. Bu koşullar, doğal ortam karşısında insanın sınırlı olduğu düşüncesini esas alan "Çevresel Determinizm" anlayışının ön plana çıkmasına zemin hazırlamıştır. Bu coğrafi düşüncenin etkisi 21. yüzyılda da önemli ölçüde varlığını sürdürmektedir (Özgen, 2010).

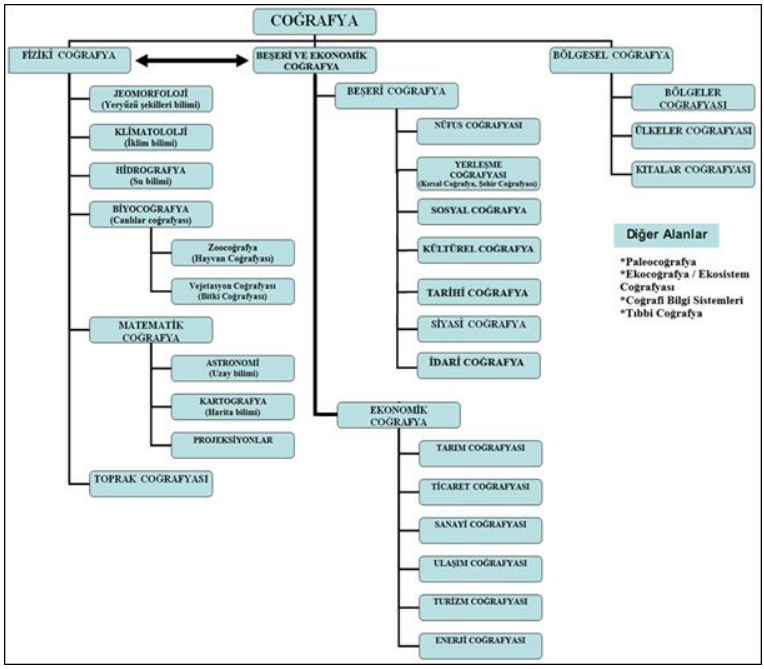
Bilim ve teknolojideki ilerlemelerle birlikte coğrafyanın da inceleme konuları zamanla derinleşmiş, bu süreçte coğrafi düşünceden doğan jeoloji, jeodezi, jeofizik, botanik, zooloji, astronomi, gibi çalışma alanları, 19. yüzyılda bağımsız bilim dalları durumuna gelmeye başlamıştır (Aydın, 2010; Doğanay ve Doğanay, 2020). Araştırma alanlarının genişleyip çeşitlenmesi, coğrafyanın kapsamında ve kullandığı yöntemlerde değişimlere yol açarak farklı tanımlara neden olmuştur. Önceleri basit gözlemlere ve seyahatlerde elde edilen bilgilere dayanan coğrafya, daha sonra yerleşme, sanayi, turizm gibi sosyal ve ekonomik etkinliklerin yer seçimini yönlendiren uygulamalı bir bilime dönüşmüştür (Aydın, 2010). 21. yüzyılda ise coğrafya, yeryüzünün şekillenmesini, bunu etkileyen etkenleri, yeryüzünde canlı hayatı oluşturan insan, bitki, hayvan toplulukları ile doğal ortam arasındaki ilişkileri ve bunların dağılışını inceleyen bir bilim dalı niteliği kazanmıştır (Atalay, 2007).

İlk Çağlardan günümüze kadar meydana gelen gelişmeler göz önüne alınarak coğrafya; insanın yaşamını sürdürdüğü çevrenin doğal özelliklerini, insan ile çevre arasındaki karşılıklı ilişkileri ve bu ilişkilerin ortaya çıkardığı sonuçları, insanların gerçekleştirdikleri beşerî ve ekonomik faaliyetleri dağılış, nedensellik ve bağlılık prensipleri doğrultusunda inceleyerek açıklayan bilim dalı olarak ifade edilmektedir (Aydın, 2010). Özgen'e (2010) göreyse coğrafya; insanı, doğal ortamı, insanla doğal ortam arasındaki karşılıklı etkileşimleri, bu etkileşimlerin sonuçlarını; dağılış, ilişki, nedensellik ilkeleri çerçevesinde inceleyen, ulaştığı sonuçları bir sentez hâlinde açıklayan bir bilimdir. Bir başka tanımda ise coğrafya; coğrafi yeryüzünde meydana gelen fizikî, beşerî ve ekonomik olayları, bu olaylar arasındaki karşılıklı etkileşimleri, dağılışları ve dağılış sebeplerini inceleyen bir bilim olarak tasvir edilmektedir (Baydil, 2008).

Coğrafya biliminin ana dalları; (1) fizikî coğrafya, (2) beşerî ve ekonomik coğrafya ile (3) bölgesel coğrafya olmak üzere sınıflandırılabilir. Coğrafya biliminin dalları Şekil 1'de yer almaktadır.

Esas olarak “hangi dağ nerede?” veya “hangi ilçe hangi ile bağlı?” şeklinde algılanan/indirgenen coğrafyanın kadim geçmişi bu sığ tanımlamaları kabul etmemektedir. Nitekim daha önce ifade ettiğimiz gibi doğa-insan ilişkilerini holistik (bütüncül) bir bakış açısıyla irdeleyen bir bilim disiplini “tek yönlü düşünmenin” eseri olan ansiklopedik bir alana sıkıştırılamaz. Zira “Altıncı Yok Oluş (Antroposen)” sürecini acı bir şekilde tecrübe eden insan, kurtuluşu doğayı ve insanı bütüncül ve sürdürülebilir bir şekilde irdeleyen coğrafyanın ve onun yakın ilişki içerisinde olduğu sosyolojinin bilimsel çıktılarını dikkatlice takip etmekte aramalıdır.

Özcesi fiziki coğrafyanın kurucusu Humboldt ve beşerî coğrafyanın kurucusu Ritter ve sosyolojinin kurucusu Comte, Aydınlanma Devrimi sonrası süreçte doğa-insan etkileşimini bilimsel düzlemde irdelemiş ve insanlık belleğine teori-pratik perspektifinde önemli katkılarda bulunmuşlardır.

Şekil 1. Coğrafyanın alt disiplinleri (Orijinal).

Üzerinde duracağımız diğer disiplin olan sosyoloji, kısaca toplum bilimi olarak tanımlanır. Toplumu bilme çabası, toplum üzerine bilimsel düşünme, toplumu anlama ve açıklama eylemleriyle yakından ilişkilidir. Sosyolojinin bilme odağının merkezinde, toplumsal olan yani toplumsal gerçeklik vardır. İçli’nin belirttiği üzere sosyoloji insanlar arasındaki sosyal ilişkilerin yapısını, bu ilişkilerin nasıl ortaya çıktığını ve nasıl değiştiğini araştırır (İçli, 2005: 5).

Sosyoloji toplumsal bütünselliği amaçlar ve toplumsal ilişkileri, kurumları, değerleri, bu bütünsellik içerisinde inceler. Diğer bir ifadeyle sosyoloji, "toplumsal"ı içeren tüm varlıkların veya bütünün, kendisine ve diğer öğelerine göreli olarak ilişkilerine ve özelliklerine odaklanır (Tolan, 1996: 191-192).

Sosyoloji, 19. yüzyıla damgasını vuran devrimlerin yol açtığı büyük dönüşümlerin sonucunda temellenen bir disiplin olmakla birlikte, bu disiplini hazırlayan süreçler İlk Çağ'daki insan felsefecilerine kadar götürülebilir. Nitekim Platon'un "Devlet" eseri, sosyolojik özellikler taşır. Yine Aristoteles'in "Demokrasi" ve de "Anayasalar" eserlerinde, toplumsal düzen ve onun normatif işleyişine dair çerçeveler sunulur. Bir diğer ifadeyle, İlk Çağ filozofları, insan ve toplum üzerine felsefe yapmışlardır. Sonraki çağlarda da düşünürler bu geleneği sürdürmüşlerdir. Bu bağlamda T. Hobbes, J. J. Rousseau, J. Locke ve Montesquieu gibi düşünürler de toplumun felsefi incelemesini gerçekleştirmişlerdir. Bu birikimin bilimsel ve pozitivist temellere oturtulması ise sosyolojinin kurucusu Auguste Comte ile olmuştur. Gönç-Şavran'ın belirttiği üzere, pozitivizm, empirik yöntemi kullanarak olgular arasındaki ilişkilere dair genel yasaları ortaya koymaya çalışan, gerçek bilginin sadece deneyimlere dayandığını savunarak metafizik spekülasyonları reddeden ve toplumu gözlem ve deneyim aracılığıyla öğrenilen ve doğrulanan dışsal bir gerçeklik olarak tanımlayan bir felsefedir (Gönç-Şavran, 2010: 13-14).

Sosyolojik yöntemin ilkelerini şekillendiren Emile Durkheim ise toplumun kendine özgü bir olgu olduğunu vurgulamıştır. Sosyal gerçeklik, doğa gibi nesnel bir varlığı olan şeylerdir (Durkheim, 2003). Durkheim'in toplumsal olgulara ilişkin vardığı genel kural şudur: Bir toplumsal olgunun belirleyici nedeni, bireysel bilinç halleri arasında değil ondan önceki toplumsal olgular arasında aranmalıdır (Kabakçı, 2023: 218).

Klasik dönemin sosyologlarından olan Karl Marx ve Max Weber'in 19. yüzyıl toplumsal yapısına ilişkin analizleri de sosyoloji disiplininde önemli bir yer tutar. Bu sosyologların perspektifleri, kendilerinden sonraki izleyenleri tarafından yeniden ele alınmıştır.

20. yüzyıl sosyolojisinin ise önemli bir kısmına Amerika sosyolojisi damgasını vurmuştur. Amerika'nın İkinci Dünya Savaşı sonrasında dünya siyasetinin liderliğine yükselmesi sosyal bilimlerde ve doğal olarak sosyolojide Amerikan bilim paradigmasının egemen olmasına, ampirik çalışmaların öne çıkarılmasına yol açmıştır (Kaçmazoğlu, 2017: 91).

Coğrafya ve sosyoloji disiplinleri, modern toplumsal değişmeler ve pozitivizme bağlı olarak şekillenmişlerdir. Bu iki disiplin üzerinde ana hatlarıyla değindikten sonra, coğrafya ve sosyoloji ilişkiselliğini ele almakta yarar vardır.

COĞRAFYA'DA SOSYOLOJİ, SOSYOLOJİ'DE COĞRAFYA

Coğrafya ve sosyoloji disiplinleri arasında yakın ve karşılıklı bir bağ olduğunu vurguladığımız kitap bölümümüzün bu kısmında, öncelikle coğrafya ve de alt disiplini olan beşerî coğrafyada, sosyoloji biliminin nasıl yer tuttuğuna değinilmiştir. Ardından ise sosyoloji biliminde coğrafya bilimi ve coğrafî yaklaşımlar üzerinden değerlendirmelerde bulunulmuştur. Söz konusu değerlendirmeler, dünyadan ve Türkiye'den örnekler üzerinden gerçekleştirilmiştir.

Coğrafya, bir toplumun yapısını ve kimliğini belirleyen en önemli disiplinlerden birisidir. Sosyoloji ise toplumların yapısını ve özelliklerini anlamaya çalışırken, coğrafyanın konusunu oluşturan mekân, çevre ve doğal özellikleri göz önüne almalıdır (Gözgü, 2016). Böylelikle toplumların değerleri, gelenekleri, toplumu oluşturan bireylerin sosyal bağları, bütüncül bir şekilde anlaşılabilir. Nitekim tüm bu olaylar belli bir coğrafi çevrede şekillenmektedir (Eğribel ve Özcan, 2006). Nüfus dağılımı ve yoğunluğu, etnik, inanç ve dini çeşitlilikleri, ekonomik faaliyetler, politik örgütlenmeler, aile yapıları, sağlık ve doğurganlık durumları, suç oranları, kültür ve uygarlık gibi sosyolojiye konu olan sosyal olaylar bir coğrafi mekânda gerçekleşirler (Akbulut, 2006). Sosyoloji tarihle olduğu kadar coğrafyayla da ilintilidir. Bu durum Sezer'in toplumların zaman ve mekân boyutlarının bir bütünlük, tamamlayıcılık sağlayacağı görüşüyle bağlantılıdır (Özcan, 2022).

Doğa ve insan diğer bir ifadeyle mekân (doğal, yapay) ve insan arasındaki ilişkiyi irdeleyen bir sentez bilimi konumundaki coğrafyanın toplum ve insan arasındaki bağlantıyı inceleyen sosyolojiyle ilişkiselliği dikkat çekicidir (Tablo 1). Barrows (1923)'un insan ekolojisi olarak gördüğü coğrafya üçüncü bin yılda Süper Akıllı Topluma geçiş sürecinde sosyolojiyle iş birliğine daha çok yaklaşmaktadır. Nitekim "coğrafya, bağımsız bir değişken olarak sosyolojinin konusu olmaktadır. Zira toplumlar coğrafya karşısında pasif oldukları dönemde doğrudan ve açık, aktif oldukları dönemde ise dolaylı ve örtülü olarak çevrenin etkisi altında bulunmaktadırlar. Diğer toplumsal karakterler de benzer şekilde yerel coğrafi şartlarla ilişkilendirilebilir" (Alptekin, 2013). Coğrafya ve sosyolojinin mekân veya saha temelli çalışmalar yürütmesi ilişkiselliğin bir diğer yönünü ifade etmektedir. Coğrafyacılar için vazgeçilmez olan gezi-gözlem çalışmaları sosyologlar için de oldukça önemlidir (Holt-Jensen, 2009; Özgüç ve Tümertekin, 2000).

Coğrafya Neyi İnceler?	Sosyoloji Neyi İnceler?	İki Disiplin Arasındaki İlişki
Doğal çevre (iklim, yeryüzü şekilleri, toprak ve hidrografik özellikler vb.)	Toplumsal yapı, kurumlar	Doğal çevre toplumun yaşam biçimini şekillendirir.
Beşerî çevre (yerleşme, nüfus, ekonomik faaliyetler vb.)	Sosyal ilişkiler, kültür, normlar	Yerleşme biçimleri toplumun kültürel yapısını etkiler.
Mekânsal dağılış	Toplumsal değişim	Sosyal değişim (kentleşme, göç) mekânı dönüştürür.
Çevre-insan ilişkisi	İnsan–toplum ilişkisi	İnsan hem çevreyi hem toplumu etkileyen bir özne olarak ortak noktadadır.

Tablo 1. Coğrafya ve sosyoloji disiplinleri ilişkiselliği (Holt-Jensen, 2009; Hubbard ve Kitchin, 2021; Özgüç ve Tümertekin, 2000).

Coğrafyanın alt dalı olan beşerî coğrafya, sosyoloji ile yakından bağlantılı bir alandır. Başlarda nüfus miktarı, nüfusun dağılışı, nüfus yoğunluğu, kır ve kent yerleşmelerinin özellikleri gibi nüfus ve yerleşme özelliklerine odaklanan beşerî coğrafya zamanla insanın mekân üzerindeki ekonomik, sosyal, kültürel, siyasi tüm faaliyetlerini inceleme alanı içine almıştır (Kayan, 2000). Böylece insanlar, yerleşim ve çevre arasındaki ilişkilerin çok daha değişken ve karmaşık yönlerinin analizine yönelmişlerdir (Matthews ve Herbert, 2024).

Coğrafya, bireyin yaşadığı çevreyi fiziki yönleriyle (iklim, yeryüzü şekilleri gibi) ve sosyal, ekonomik, kültürel ve politik boyutlarıyla anlamasına yardımcı olur. Nüfus artışı, göçler, savaşlar, ekonomik faaliyetler de hem coğrafyaya hem de sosyolojiye konu olmuştur. Sosyoloji-coğrafya ilişkiselliğinde sosyolojinin metodolojisi beşerî coğrafya için de temel araştırma yöntemi olarak kullanılmaktadır (Eren ve Özdemir, 2020). Böylece coğrafya ile sosyoloji birbirini tamamlayarak sosyal, çevresel, ekonomik ve siyasi değişimleri bütüncül bir bakış açısıyla açıklar.

"Coğrafya ne işe yarar?" veya "Sosyoloji ne işe yarar? soruları her iki disiplinin ortak kaderi gibi sık sık gündeme getirilir. Bu anlamda coğrafya ve sosyolojinin meşruiyet arayışları hâlâ devam etmekte ve her iki bilim dalının gerekli olup olmadıkları tartışmaları süregelmektedir (Esgin, 2006). Durum böyleyken sosyolojinin entelektüel ve politik alandaki çözümlemeleri onu meşrulaştıracak geçerli sonuçları üretmektedir. Coğrafya ise jeopolitik ve strateji konularında egemen güçlerin kullanımı için bilgi üreten ve bunu Coğrafi Bilgi Sistemleri gibi teknolojik bilgi sistemleriyle yaparak kapitalizmin kendisinden istediği görevleri yerine getiren bir yeni misyona sahip olmuş görünmektedir.

Coğrafya ve sosyoloji ilişkiselliğinde ön plana çıkan tanımlamalardan birisi de Alman ekolünde beşerî coğrafya ile bütünleşmiş olan ve onun altında sınıflandırılan sosyal coğrafyadır. Sosyal Coğrafya Anglo-Amerikan ekolünde[6] sosyal grupların coğrafyasıyla ilintili olan sistematik coğrafyanın alt dalını betimlemektedir (Holt-Jensen, 2014). Toplumsal sorunlarla coğrafi şartlar ilişkisini irdeleyen Sosyal Coğrafya kavramı ilk kez anarşist coğrafyacı Élisée Reclus (1830-1905) tarafından yazılan L'Homme et la Terre adlı eserde kullanılmıştır. Söz konusu eser Reclus'un ölümünden sonra 1905 ile 1908 yılları arasında yayımlanan altı ciltlik jeotarihsel bir ansiklopedidir (Özgüç ve Tümertekin, 2000). Ayrıca Reclus coğrafya ile modern planlama ve sosyoloji arasında bir bağlantı da kurmuştur (Holt-Jensen, 2014).

Fransız sosyolog Pierre Guillaume Frédéric Le Play (1806-1883) ise kısaca "Yer: iş: insan (veya aile)" şeklinde özetlenen fiziki çevrenin insanların yaptıkları işin türünü ve bunun da toplumsal örgütlenme biçimlerini belirlediğini savunmuş ve bu görüş coğrafyacılar tarafından benimsenmiştir. Geddes (1854-1932) ise Auguste Comte'un izinden giderek "Yer, İş ve Halk" sözcüklerini "Coğrafya, Ekonomi ve Sosyoloji" biçimine dönüştürmüştür. White, 1893 yılında uygulamalı coğrafyanın insanın evi, ülkesi ve dünyasını irdelerken insanların ayrı ayrı incelenmelerinin "Demografya, Sosyoloji ve Felsefenin" görevi olduğuna dikkat çekmiştir (Özgüç ve Tümertekin, 2000).

Esas olarak sosyal coğrafya ile sosyoloji arasında bir farklılık mevcut olmasına rağmen her iki disiplinin sosyal dışlanmışlık, yoksulluk ve konut sorununa odaklanan kent araştırmaları alanında iş birliğine gitmesi dikkat çekicidir (Bkz. Tablo 1). Örneğin 2000-2004 yılları arasında Avrupa Birliği kapsamında yürütülen NEHOM (Neighbourhood Housing Models) gibi projelerde coğrafya, sosyoloji ve şehir/bölge planlama uzmanlarına öncelik verilmiştir (Holt-Jensen, 2014). İki coğrafyacı, Bazin ve Tapia'nın yazdığı kapsamlı ve bütünlüklü *"Türkiye Coğrafyası"* (2015) eserini, adeta Türkiye sosyolojisi çalışması olarak da ele almak mümkündür. Ayrıca coğrafyacılar kent sosyolojisi alanındaki kapsamlı ve önemli kaynak kitaplarda ortak yazar olarak davetler alabilmektedir (Kaya ve Şeker, 2022; Savage vd., 2003). Bunlar yanında beşerî coğrafya ile ekolojik sosyoloji arasında bağ kurmaya çalışan araştırmalar da dikkat çekmektedir (Gross, 2004). Nitekim iklim değişikliği ile sosyoloji arasındaki ilişkileri irdeleyen araştırmalar giderek önem kazanmaktadır (Brulle & Dunlap, 2015; Yılmaz Altun, 2025; Zehr, 2015).

Coğrafya ve sosyoloji ilişkiselliğini örnek bir konu üzerinden açıklamak mümkündür. Bir araştırmacı Bakırçay Havzası'nda Arazi Kullanımı (Gülersoy,

[6]20. yüzyılda Amerikan coğrafyasının gelişimine ilişkin ayrıntılı okuma için Arın'ın (2018) hazırlamış olduğu kapsamlı bir derlemeye bakılabilir.

2008) başlıklı bir konu üzerinde çalışırken havzanın doğal ortam özelliklerini (jeolojik-litolojik, jeomorfolojik, iklim, toprak, vejetasyon, hidrografik-hidrolojik özellikleri, ekosistemleri ve ekolojik birimleri) ve beşerî-iktisadi-kültürel özelliklerini (arazi kullanımının tarihsel temelleri-zaman içinde görülen değişimler, nüfus ve yerleşim özellikleri, tarım-hayvancılık, sanayi, ticaret vb. faaliyetleri) ve bu özelliklerin arazi kullanımına etkilerini irdelerken coğrafya ve sosyolojinin yöntem, bilgi ve veri işleme vb. açılarından iş birliğini açık bir şekilde görebilecektir.

Coğrafya disiplini Lacoste (1998) ve Sezer (2006), sosyoloji ise Neuman (2014), Eren ve Özdemir (2020) tarafından Batı yanlısı hegemonik bir bilim dalı olarak görülse de her iki disiplinin günümüzde paradigma ve yöntemler açısından daha fazla yaklaşması muhalif bir kimliğe bürünmesine neden olmuştur. Nitekim gerek çevre etiği yaklaşımları (politik ekoloji, derin ekoloji, ekofeminizm vb.) gerekse çevre politikaları (Gülersoy ve Dursun, 2023) açısından her iki disiplinin birbirine daha fazla ihtiyaç duyduğu görülmektedir. Böyle olmakla birlikte coğrafyacı ve sosyologların ürettiği bilgilerin "belirli ülke, zümre ya da elitlerin düşünce ve planlarına hizmet edebilecek şekilde kurgulanabileceğini ya da niyet öyle olmasa bile verilerden en çok onların faydalanması söz konusu olabileceğini" (Eren ve Özdemir, 2020) unutmamak gereklidir.

Coğrafya ve sosyoloji ilişkiselliğinde ön plana çıkan bazı bilim insanları içerisinde dünya ölçeğinde Harlan Barrows (1877-1960 / İnsan Ekolojisi Olarak Coğrafya), Jacqueline Beaujeu-Garnier (1917-1995 / Géographie de la population), John Urry (1946-2016 / Sociology and Geography, Mekânları Tüketmek), George Goudie Chisholm (1850-1930 / Ekonomik etnografya sözcüğünü ilk kez kullanmıştır), Sir Patrick Geddes (1854-1932 / Cities in Evolution-Toplumsal gelişme üzerinde coğrafi koşulların etkisi), Jean Gottmann (1915-1994 / Megalopolis kavramını ilk kez kullanmıştır), William Kirk (1921-1987 / Davranışsal coğrafya odaklı çalışmalar), Otto Schlüter (1872-1952 / Beşerî coğrafya odaklı çalışmalar), Graf Paul Teleki (1879-1941 / Azınlık sorunları ve etnografik dağılışlar), Edward Louis Ullman (1912-1976 / The Nature of Cities), Derwent Stanthorpe Whittlesey (1890-1956 / Beşerî coğrafyanın kavramsal gelişimine katkılar) dikkat çekmektedir (Hubbard ve Kitchin, 2021; Özgüç ve Tümertekin, 2000; Tablo 2). Baykan Sezer'in oldukça etkilendiği Yves Lacoste (1929) ise fiziki coğrafyacı olarak başladığı akademik hayatına tarih, sosyoloji, sanat tarihi gibi sosyal bilimler perspektifinden bakan bir beşerî coğrafyacı olarak devam etmiştir (Gülersoy, 2024).

İsim	Alan / Yaklaşım	Coğrafya–Sosyoloji Bağlantısı
Carl Ritter (1779-1859)	Coğrafya	Ritter'in çalışmalarında coğrafyanın, toplumsal yapılar ve kültürel etkileşimlerle nasıl şekillendiği vurgulanır. Bu yaklaşım, daha sonra sosyolojinin gelişmesinde etkili olmuştur.
Frederic Le Play (1806-1882)	Sosyoloji ve coğrafya	Avrupa İşçileri (1855) isimli eserinde Avrupa'daki işçi aileler üzerine yirmi yıllık uygulamalı araştırmalar yapmış ve değişen iklim şartlarına uygun olarak aile şekillerinin de değiştiğinden bahsetmiştir.
Friedrich Ratzel (1844–1904)	Antropocoğrafya, çevresel determinizm	İnsan-çevre ilişkisini ilk sistematik ele alanlardandır.
Vidal de la Blache (1845–1918)	Olanakçılık (possibilism)	Toplumun çevreyi seçenekler içinden seçerek şekillendirdiğini savunur.
Émile Durkheim (1858–1917)	Kurucu sosyoloji	Nüfus yoğunluğu, iş bölümü, kentleşme gibi mekânsal-toplumsal değişkenleri analiz eder.
Max Weber (1864-1920)	Şehir sosyolojisi	Kentlerin ekonomik ve toplumsal örgütlenmesini mekânsal bağlamda inceler.
Carl Sauer (1889-1975)	Kültürel coğrafya	Kültürün mekânı dönüştürdüğünü savunur.
Henri Lefebvre (1901–1991)	Mekân teorisi	"Mekân toplumsal olarak üretilir" görüşü ile iki disiplinin ilişkisini yeniden kurar. Mekânın Üretimi (The Production of Space) adlı eseriyle coğrafya ve sosyoloji arasındaki ilişkinin temel taşlarını atmıştır.
Jean Gottmann (1915-1994)	Coğrafya ve sosyoloji	Gottmann, özellikle kentsel coğrafya ve sosyal mekân üzerine çalışmalar yapmıştır. Şehirleşme süreçlerinin sosyal yapılar üzerindeki etkisini incelemiş ve kentsel coğrafyayı sosyolojik bir perspektifle ele almıştır.
David Harvey (1935-)	Eleştirel coğrafya	Kapitalizm, kentler ve mekânsal adalet üzerine sosyal ve coğrafi analizler yapar.
Yves Lacoste (1929-)	Coğrafya, jeopolitik	Coğrafya Her Şeyden Önce Savaş Yapmaya Yarar (1976). 'Coğrafya her şeyden önce savaş yapmaya yarar. Ancak coğrafya sadece savaş yapmak için değildir'.
Oscar Newman (1935-2004)	Şehir planlama	Bir şehir plancısı olmasına rağmen, Savunulabilir Mekân (Defensible Space) kavramı ile mimari tasarımın ve kentsel yapının suç oranları ve toplumsal etkileşim üzerindeki sosyolojik etkisini incelemiştir.
Manuel Castells (1942-)	Sosyoloji ve coğrafya	Şehirleşme ve teknoloji arasındaki etkileşimi incelemiş, sosyo-coğrafi yapılar arasındaki dinamikleri analiz etmiştir. Coğrafyanın sosyolojik açıdan nasıl anlam kazandığı konusunda önemli katkılar yapmıştır.
Edward Soja (1940-2015)	Sosyal ve eleştirel coğrafya	Mekânın sadece bir zemin değil, aynı zamanda toplumsal eşitsizliklerin ve güç ilişkilerinin aktif bir sonucu olduğunu vurgulamıştır. Çalışmaları, kent sosyolojisi ve eleştirel sosyal teori için temel teşkil eder.
Doreen Massey (1944–2016)	Feminist coğrafya	Mekân-toplumsal cinsiyet–küreselleşme ilişkisini inceler.
Geoffrey Martin (1927-2020)	Sosyal coğrafya	Mekân, çevre ve toplum arasındaki ilişkiyi irdelemiş, toplumsal yapıların mekânsal dağılımı üzerinde durmuştur. Toplumların çevreyle olan etkileşimlerinin sosyolojik açıdan incelenmesi gerektiğini savunmuştur.

Tablo 2. Dünyada coğrafya-sosyoloji ilişkisini çalışan bilim insanları (Holt-Jensen, 2014; Hubbard ve Kitchin, 2021; Özgüç ve Tümertekin, 2000).

Tabloda yer verilen bilim insanlarının çalışmaları, coğrafya ve sosyolojinin ilişkisel noktalarındaki teorik temelleri atmış, her iki disiplinin birbirini nasıl tamamladığını ve toplumsal yapılarla çevrenin etkileşimini derinlemesine incelemiştir. Sosyal coğrafya ve sosyolojik coğrafya gibi alanlarda yapılan bu çalışmalar, mekân ve toplum arasındaki ilişkinin daha iyi anlaşılmasına olanak sağlar (Tablo 2).

Türkiye'de coğrafya ve sosyoloji ilişkisini inceleyen Tümertekin, Özgüç, Göney, Doğanay, Özgen gibi coğrafyacılar, kentsel gelişim, göç, şehirleşme, toplumsal yapılar, yerleşim alanları gibi konuları ele almış ve coğrafyanın toplumsal yapılar üzerindeki etkilerini analiz etmiştir. Bu çalışmalar, coğrafyanın sosyolojik bir bakış açısıyla ele alınmasının Türkiye'deki sosyal yapıları anlamada ne kadar önemli olduğunu göstermektedir. Coğrafya ve sosyolojinin birleşimi, toplumsal yapıları daha iyi incelememize ve mekânın toplumsal ilişkilerle olan etkileşimini kavramamıza olanak sağlar (Tablo 3).

İsim	Alan / Yaklaşım	Coğrafya–Sosyoloji Bağlantısı
Ziya Gökalp (1876-1924)	Kültür ve toplum	Coğrafyanın ulusal kültür ve toplumsal yapı üzerindeki etkilerini vurgular.
Hilmi Ziya Ülken (1901-1974)	Felsefe, sosyoloji	Coğrafya-kültür-medeniyet ilişkisini ele alır.
Mübeccel Kıray (1923-1992)	Sosyoloji ve sosyal coğrafya	Ereğli, Gedikpaşa gibi bölgelerde yaptığı saha çalışmaları ile toplumsal değişimin mekânsal sonuçlarını ve kentleşmenin getirdiği sosyal yapısal dönüşümü derinlemesine incelemiştir. Sosyolojiyi coğrafi bağlamdan koparmadan ele almıştır.
Erol Tümertekin (1926-2012) / Nazmiye Özgüç (1948-)	Beşerî ve ekonomik coğrafya	Beşerî ve Ekonomik Coğrafya alanında Türkiye'deki modern çalışmaların temellerini atmışlardır. Kentleşme ve nüfus coğrafyası konuları, sosyolojik analizlerle iç içe geçmiştir.
Cevat Geray (1929-2018)	Kentleşme, bölgesel kalkınma	Mekânın toplumsal sorunları ve planlama ile ilişkisini inceler.
İsmail Beşikçi (1939-)	Bölgesel toplum analizi	Doğu Anadolu'nun toplumsal yapısını coğrafi koşullar bağlamında yorumlar.
Baykan Sezer (1939-2002)	Sosyoloji ve coğrafya	Sosyolojinin tarihle olduğu kadar coğrafyayla ilişkisini de önemsemiştir. Sosyoloji konuları arasına coğrafya ve mekân bilgisini de dahil etme çabasında olmuştur.
Ruşen Keleş (1932-)	Çevre politikaları, kentleşme	Fiziksel mekânın toplumsal yapıyı nasıl etkilediğini çalışır.
İlhan Tekeli	Şehir ve bölge planlama,	Şehir ve bölge planlama, makro coğrafya,

(1937-)	sosyoloji	göç coğrafyası ve politik davranış, Türkiye'deki yerel yönetimlerin teorisi ve tarihi, kentleşme ve kentsel politika, ekonomi politikası.
Süha Göney (1939-)	Şehir coğrafyası	Kırsal yerleşmeler ve şehir coğrafyası konusunda önemli bir bilim insanıdır.
Doğan Avcıoğlu (1926-1983)	Türkiye'nin toplumsal-ekonomik yapısı	Coğrafya, ekonomi ve toplum analizlerini bir arada kullanır.
Gediz Akdeniz (1943-2023)	Sosyal coğrafya ve bölgesel planlama	Kent ve kır arasındaki ilişkiler, mekân ve kültür etkileşimi üzerine çalışmıştır.
İbrahim Atalay (1947-)	Beşerî coğrafya	Türkiye'de insan–çevre ilişkilerini inceleyen önemli coğrafyacı.
Tansel Demirel (1950-)	Kırsal coğrafya ve kırsal sosyoloji	Kırsal alandaki toplumsal dönüşümler, göç ve tarım coğrafyası konularında önemli yayınları bulunmaktadır.
Hayati Doğanay (1948-)	Nüfus-yerleşme coğrafyası	Yerleşmelerin toplumsal yapıyla ilişkisini analiz etmiştir.
Ali Özçağlar (1954-)	Türkiye coğrafyası	Türkiye'de arazi kullanımı ile toplumsal yapı arasında bağ kurmaya çalışmıştır.
Ertan Eğribel/Ufuk Özcan	Sosyoloji ve coğrafya	Coğrafyacı Süha Göney ve sosyolog Sabahattin Güllülü'ye ithafen yazılan *Sosyoloji ve Coğrafya* (2006) başlıklı kitap Türkiye'de bu konuda bir baş ucu eseri niteliğindedir.
İrfan Kaygalak	Beşerî ve ekonomik coğrafya	*Mekân ve Ekonomi (Ekonomik Coğrafyada Yeni Yaklaşımlar*, 2020) başlıklı kitabı sosyoloji ve coğrafya ilişkiselliği açısından dikkate değerdir.
Nurettin Özgen	Beşerî ve ekonomik coğrafya	*Sosyal Coğrafya* (2023) başlıklı kitabın editörlüğünü yapmış ve bu kitabın toplumsal dinamiklerin mekânsal örüntüleri bağlamında, toplum-mekân ilişkiselliğine odaklandığını vurgulamıştır.

Tablo 3. Türkiye'de coğrafya-sosyoloji ilişkisini çalışan bilim insanları (Özgüç ve Tümertekin, 2000; Yiğit ve Tunçel, 2017).

Bir toplumun karakteri, örgütü, toplumsal oluşumu, davranışı, tarih kaderiyle, coğrafya çevresi arasında çok sıkı bir ilişkinin bulunduğu eski çağlardan beri bilinir. Rönesans'tan sonra filozoflar, yazarlar coğrafî çevrenin toplumlar üzerine olan türlü etkilerinden söz etmişlerdir. Nitekim nüfusun toprak üzerine yayılması, nüfus sıklığı, ırk farkı, ekonomik, politik ve toplumsal örgütlerin karakteri, toplumların gelişmesi ve çözülmesi, din inançlarının karakteri, aile ve evlenme biçimi, suçlar, intiharlar, edebiyat, uygarlık gibi ne kadar toplumsal olay varsa hepsi de coğrafi etmenlerle anlatılmıştır. Örneğin

coğrafya koşulları, bir dereceye kadar toplumsal oluşumları ve toplumsal örgütleri belirler (Kösemihal, 1989: 47-48).

Coğrafya, sosyolojinin yakından ilişki kurabileceği ve organik bağ oluşturabileceği disiplinler arasında ayrıcalıklı bir yere sahiptir- toplumların yapısı, örgüsü, kültürü, iktisadı, politik iklimi ve tarihsel dokusuna odaklaşan sosyoloji, bunları, üzerinde yeşerdiği coğrafyadan kopuk izah etmemelidir (Kızılçelik, 2006: 139). Fichter'in belirttiği üzere bir sosyoloğun diğer bilimlerden bilgi talebinde bulunması ve onların bilgilerini kullanması kaçınılmaz ve doğal bir durumdur. Nitekim iklim ve yeryüzü şekilleri gibi coğrafyanın uzmanlık alanına giren konuların, toplumun davranış örüntülerine etki ettiği göz önünde bulundurulmalıdır. Bu yöndeki bilgiyi temin etmek amacıyla coğrafyacıya başvurmak kaçınılmazdır (Fichter, 2006). Böylece hem sosyolojinin hem de coğrafyanın insan yaşamını biçimlendiren çok boyutlu bir yapısı olduğunu belirtmek gerekir (Eren ve Özdemir, 2020: 93). Sosyolog John Urry'in vurguladığı üzere sosyoloji ve coğrafya disiplinleri birbirine çok daha yakınlaşmıştır. Eğer sosyoloji toplumu veya sosyal olanı, coğrafya ise mekânı inceliyorsa, sosyo-mekânsal etkileşimlerin analizine yönelik giderek artan bir araştırma programı ortaya çıkmıştır (Urry, 1989).

Coğrafya ile sosyolojiyi sentezleyen açıklamalar ve yaklaşımlar da mevcuttur. Nitekim Orhan Hançerlioğlu *Toplumbilim Sözlüğü*'nde, toplumsal gelişmeyi coğrafya koşullarıyla açıklamaya çalışan dalı, "*Coğrafyasal Toplumbilim"* olarak ifade etmiştir (Hançerlioğlu, 1986: 66). Thrift (1996) ve Meloche (2017) ise "beşerî coğrafya sosyolojisi" kavramlarını kullanmışlardır. Rus sosyolog ve coğrafyacı Lev İlyiç Meçnikov'a (1838-1888) göre toplumsal gelişmenin belirleyicisi fiziko-kimyasal çevre olup Antikçağ, Orta Çağ ve modern uygarlıkları yaratan hidrosferik (nehirler, denizler, suyolları vb.) şartlardır. Coğrafyasal toplumbilim anlayışını benimseyen sosyolog ve coğrafyacılardan bazılar şunlardır: Carl Ritter, Le Play, Tourville, Demolins, Kirchoff, Ratzel, Mougeoller, Matteuzi, Vidal de la Blache, Jean Brunhes, Vallaux, Huntington, Dexter, Semple, Morcelli, Lehman, Chyten, Moore, Beveridge (Hançerlioğlu, 1986). Thrift (1996) teorik geleneklerin yetersizliğini açıklamak için ilginç bir beşerî coğrafya sosyolojisi yazılabileceğine dikkat çekerken, Meloche (2017) ise "The Business of Art [and Food]: Framing an Urban Identity Politic" başlıklı makalesinde kentsel kimliği ve onun inşasını incelemektedir. Çağdaş sanat bağlamında, mekânın etken bir işlevi somutlaştırdığı kavramından esinlenen bu makalede Meloche mekânı doğası gereği performatif (edimsel) olarak yeniden ele almak için postmodern bir çerçeve önererek beşerî coğrafya sosyolojisini eleştirmektedir (Meloche 2017). Porter ve Howell ise *Geographical Sociology* adlı eserinde, Coğrafya-sosyoloji

ilişkiselliğinin bir diğer tezahürü olarak jeo-sosyolojiyi açıklar. Jeo-sosyoloji, genel olarak nüfus ve bireyin davranışları üzerinde coğrafi şartların etkilerini araştıran sentez bir sosyal bilim alt disiplini olarak tanımlanabilir. Jeo-sosyoloji sosyolojik problemlerin araştırılması sürecinde çevre-merkezli makro teoriyle mekân-merkezli araştırma metotlarının uygulanması arasında bir köprü olarak değerlendirilebilir (Porter ve Howell, 2012).

Sosyolojide coğrafyacı görüşler içinde İbni Haldun önemli bir yer tutar. O toplumsal olayları tahlil ederken, ekonomi, kültür, politika ve sosyal öğelerin yanı sıra coğrafya ve özellikle de iklim üzerinde yoğunlaşmıştır. *Mukaddime* eserinin bir kısmı toplum olayları-coğrafya bağlantısını açıklamaya dönüktür (Kızılçelik, 2006: 141-142). İbni Haldun'a göre coğrafi koşullar ve iklimin toplum üzerinde derin izleri mevcuttur. İklim, bireylerin kişiliğini biçimlendiren önemli bir faktördür (Kızılçelik, 2006: 143). İbni Haldun'un "Coğrafya kaderdir" betimlemesi yedi iklim anlayışı perspektifinde şekillenmiş olup insanların dolayısıyla toplumların aile, coğrafi şartlar ve ahlaki sistemlerce şekillendirildiğini ifade etmektedir (Holt-Jensen, 2014). İbni Haldun, uygarlıklarla iklim koşulları ve fiziksel çevre arasında kurduğu ilişkiler ve onların insan karakterine olan tesirlerine dair saptamalarıyla coğrafyadaki çevreci determinist ekol üzerinde etkili olmuştur (Akt. Kızılçelik, 2006: 144). Sosyolog Marcel Mauss da "Toprağın konfigürasyonu, mineral zenginliği, flora ve faunası toplumların organizasyonunu açık bir biçimde etkilemektedir" (Mauss, 2005) ifadesi ile coğrafi gerçekliği dile getirmiştir.

Coğrafya ve toplum ilişkisini vurgulayan sosyal bilimcilerden biri de Montesquie'dur. Montesquie'dan önce Hipokrat, İbni Haldun, Jean Bodin ve birçok düşünür[7], iklim ve coğrafyanın insan ve toplum üzerine olan etkilerinden söz eder. Montesquie'nun sorunsallaştırdığı temel meselelerden biri iklim ve coğrafya ile toplumların kültürü (yaşam tarzı, örf, adet, inanç ve hukuk sistemleri) arasındaki ilişkidir (Kabakçı, 2023: 43). Montesquie bu faktörlerin bir bütün olarak toplumsal yapıya olan etkisini sosyal bilime yaklaşarak analiz eden ilk düşünürdür. O analizinde fiziki ve coğrafi koşulların etkisine ilişkin zaman zaman aşırıya kaçmakla birlikte, genel olarak monist (tekçi) bir yaklaşım sergilemekten kaçınır. Fiziki ve coğrafi nedenlerin yanı sıra kendi ifadesiyle "moral", bugünkü ifadeyle "kültürel" nedenlere de işaret eder (Kabakçı, 2023: 45-46).

[7]Kabakçı, Fransız filozof Victor Cousin'in (1791-1867), iklim ve tabiatın insan üzerindeki etkisini abartılı ifadelerle dile getirdiğini aktarır. Söz konusu ifadeler şu şekildedir: "Bana bir ülkenin haritasını verin; şeklini, iklimini, sularını, rüzgârlarını ve bütün fiziki coğrafyasını söyleyin; doğal üretimini, bitki örtüsünü, hayvanlarını söyleyin, ben de apriori o ülkenin insanının ne olacağını, belli bir çağda değil tüm çağlarda, rastlantısal olarak değil zorunlu olarak o ülkenin tarihte ne gibi bir rol oynayacağını size söyleyeyim" (Akt. Kabakçı, 2023: 43).

Sosyolojide, coğrafya koşullarıyla toplum arasında sıkı bir ilişki görenlerin başında Science Sociale Okulu'nun kurucusu olan Le Play gelmektedir. Le Play'e göre, ailenin üzerinde iklimin büyük etkisi vardır. Nitekim Asya steplerinde aşiret yaşamı vardır, aile tipi kamucudur. Norveç sahillerinde ise aile bireycidir (Erkul, 1982: 111). Aynı okulun diğer kuramcısı olan Demolins de toplumların üzerinde kurulduğu coğrafya çevresinin değişik toplum tiplerinin oluşumunda birincil rol oynadığını vurgular (Sencer, 1988: 39). Bununla birlikte Demolins ve bazı coğrafyacıların iddia ettiği gibi, bir yerin sadece coğrafi koşullarını bilmekle bu topraklarda yaşayan toplumların başlıca ekonomik ve endüstri eylemini belirlemek olanaklı değildir (Kösemihal, 1989: 48). Bir diğer ifadeyle, bir toplumun ekonomi eyleminin biçimi sadece coğrafya koşullarıyla anlatılamaz, coğrafya dışı koşullarda işe karışır (Kösemihal, 1989: 51). Le Play Okulu, tek yanlılıktan kurtularak bütüncü görüşe eğilen kuramların başında gelir (Kösemihal, 1989: 29).

Sosyal bilimlerde coğrafyanın rolü açısından üzerinde durulması gereken bir diğer bilim insanı da tarihçi Fernard Braudel'dir. Braudel'e göre mekân, tarihin tüm gerçeklikleri, devletleri, toplumları, kültürleri ve ekonomileri gündeme getirmek özelliğine sahiptir. Coğrafyayı "toplumun mekân aracılığıyla incelenmesi" olarak tanımlamıştır (Kızılçelik, 2006: 149). Braudel'in tarih ve topluma ilişkin çözümlemelerinin asıl kaynağı, coğrafyadır. Braudel, coğrafi temel üzerinden tarih ve toplum alanına yönelmiş, uygarlıkları incelemiş ve de coğrafyanın sosyal bilimlerin, özellikle de tarih ve sosyolojinin alanı olduğunu gözler önüne sermiştir (Kızılçelik, 2006: 151). Braudel, baş yapıtlarından birine coğrafi bir yaklaşımla *Akdeniz* adını vermiş olup, bu eserindeki tarihsel analizlerini coğrafyacı-sosyolojik bir yaklaşımla ele almıştır (Alptekin, 2013: 81).

Sosyoloji ve sosyal teoride önemli bir yere sahip neomarxist kent-mekân kuramcılarına da değinmek gerekir. Henri Lefebvre, Harvey ve Edward W. Soja bu kuramcılardan bazılarıdır. Marxist politik iktisadın kapitalist birikim rejimi üzerine eleştirel yaklaşımları, özellikle kent yazınında kültürel ve ekonomik faaliyetlerin birbiriyle bağlantılı eşitsiz gelişimini birlikte ele almayı gerektirmiştir. Bu kuramcılar ekonomik coğrafyaya ve mekân bilimcilerine "mekânın üretimi" kavramını getirmişlerdir (Kaygalak, 2020: 73-74). Kent sosyolojisi içerisindeki yazında da belirtilen kuramcıların önemli bir yer tuttuğunu ifade etmek gerekir. Son olarak belirteceğimiz bir nokta da İngiliz sosyolog Anthony Giddens'ın çalışmalarında coğrafyadan özellikle mekân ve yer üzerine olan kuramlardan önemli ölçüde yararlanmış olmasıdır (Giddens, 1999).

Sosyolojide coğrafyanın yerine Türkiye penceresinden bakıldığında ise şu değerlendirmeler yapılır: İlk olarak Fransa'da Durkheim tarafından kürsüsü oluşturulan sosyolojinin ikinci kürsüsünün kurulduğu yer Osmanlı coğrafyasıdır. 1914 yılında Darülfünun'da sosyoloji kürsüsü, Comte-Durkheim ekolünü izleyen Ziya Gökalp tarafından kurulmuştur. Dolayısıyla 100 yılı aşkın bir sosyoloji geleneğinin varlığını belirtmek gerekir. Kaçmazoğlu'na göre, 100 yıllık Türk sosyolojisinin tüm zamanlarında iki ekol etkili olmuştur- Durkheim-Ziya Gökalp (sosyolojizm) ve Le Play-Prens Sabahattin (Science Sociale) ekolleri (Kaçmazoğlu, 2017: 104). 1920'li, 1930'lu yıllarda sosyologlar üzerinde güçlü bir Durkheim-sosyolojizm etkisi vardır (2017: 91). Bu bağlamda imparatorluğun dağılma dönemi ve de dünya savaşının hemen öncesinde kurulan sosyolojinin, imparatorluktan ulus devlete geçiş ve Türkiye Cumhuriyeti'nin fikri temellerinin atılmasındaki etkisi açıktır.

Sosyolojide Le Play-Prens Sabahattin ekolünün 1930'lu yıllardaki öne çıkan sosyoloğu Mehmet Ali Şevki'dir. Özcan'a göre Mehmet Ali Şevki'nin çalışmalarının kuramsal arka planındaki temel yaklaşım coğrafi determinizmdir. Eserlerinde belli coğrafi koşullar ile toplum tipleri arasında bağlantı kurmuştur (Özcan, 2006: 693). Coğrafya ve toplum arasındaki yakın bağı vurgulayan Mehmet Ali Şevki, köy, çiftlik ya da kasabalarda uygulanabilecek anket planı hazırlamıştır. Bu anket planı 20 başlıktan oluşmakta olup, bu başlıklardan bazıları fiziki coğrafya ve beşerî coğrafya ile yakından ilişkilidir (Sencer, 1988: 39). Mehmet Ali Şevki gibi monografik saha çalışması gerçekleştiren (Kocaeli Kurna Köyü monografisi, 1938) sosyologlar olmakla birlikte, Türkiye'de 1940'lı yıllara kadar sosyolojinin ilgilendiği konular genel olarak kuramsal düzeyde siyaset, eğitim, felsefe, ideoloji gibi değişik alanlarla iç içe girmiş bir biçimde tartışılmıştır. 1940'larda Behice Boran[8] ve daha sonra 1960'larda alan araştırması yoluyla somut gerçeğin saptanmasına yönelik çalışmalar gerçekleştirilmiştir (İçli, 2005: 27). Behice Boran, Niyazi Berkes, Mediha Berkes gibi Ankara ekolü sosyologları, 1940'lı yıllarda, ampirik köy araştırmalarına ağırlık verirler. Özellikle Ankara ve Manisa köylerinde yapılan alan araştırmaları ile köylünün sosyal değişme eğilimlerini etkileyen faktörler belirlenmeye çalışılmıştır. 1950'li yılların başat çalışma alanı ise 1940'larda belirgin şekilde ortaya çıkan köy sosyolojisi araştırmalarıdır. 1950'li yıllarda ekonomik, sosyal ve siyasal değişmelere bağlı olarak, Türkiye'de iç ve dış göçler yoğunlaşmıştır (Kaçmazoğlu, 1999; Kaçmazoğlu, 2017: 91). Bir diğer ifadeyle, sosyolojinin beşerî coğrafyaya daha da yakınlaştığı dönemdir

[8]Behice Boran'ın ova ve dağ köyleri üzerine yürüttüğü sosyolojik araştırmasında, fiziki coğrafya ve de beşerî coğrafya unsurlarına önemli düzeyde vurguların yapıldığı görülmektedir (Boran, 1992).

denilebilir. Sosyologların bu yönelimi, sosyoloji-beşerî coğrafya birlikteliğini güçlendiren etkiler taşır.

1960-1980 döneminde köy sosyolojisi çalışmaları devam etmekle birlikte[9], kentleşme, metropoller, köyden kente göç, sosyal değişme, sanayileşme, aile yapısı, gençlik, gecekondu, azgelişmişlik ve mülkiyet ilişkileri gibi konular öne çıkmıştır. 1980'li ve sonrasında kurulan bölümlerle birlikte sosyolojinin biraz da yaygınlaştığı, kurumsallaştığı ve bazı gelişmeler gösterdiğini belirtmek gerekir (Kaçmazoğlu, 2017: 100). Çalışmalarında coğrafyaya yer veren bir sosyolog olan Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, 1947 yılında *"Coğrafya ve Sosyoloji"* isimli makale yayınlamıştır. Fındıkoğlu, bu makalede siyasi coğrafya ve sosyoloji üzerine analizlerde bulunmuştur (Fındıkoğlu, 1947). Ayrıca *Adapazarı'nın Şehirleşmesi ve Başlıca Sosyolojik Problemleri* adlı eserindeki vurguları dikkat çekicidir: "Şehirleşme hâdiseleriyle meşgul olan ilimler arasında en başta coğrafyanın bulunduğunu söylemeğe lüzum yoktur. Gerek fizik coğrafya gerek onu tamamlayan beşerî ve iktisadî coğrafya yerleşme mahallerinin seçiliş ve gelişme, şartlarına araştırır… Daha sonra beşerî, iktisadî ve hatta içtimaî sıfatlarını taşıyan coğrafyaların tasvirleri de sosyoloji için müstesna bir değer taşır" (Fındıkoğlu, 1966: 25). Hilmi Ziya Ülken ise sosyoloji ve coğrafya ilişkisine dair şu saptamada bulunmuştur: "Bir kısım ilimler de sosyolojinin metodundan ayrı çalıştıkları ve başka ilim disiplinine girdikleri halde sosyoloji onlardan her an faydalanmaktadır ki, bunlara sosyolojinin yardımcı ilimleri diyebiliriz… Bunlar da etnoloji, etnografya, tabii ve beşerî coğrafyadır" (Akt. Uygun ve Özer, 1982: 171).

Sosyoloji ve coğrafya arasındaki bağlantıya, tarihsel ve bütünsel bir perspektifte yaklaşan yakın dönemin sosyoloğu Baykan Sezer'e de değinmekte yarar vardır. Özcan, Baykan Sezer'in sosyoloji-coğrafya ilişkisine yönelik yaklaşım ve katkılarını şöyle özetler: "Baykan Sezer sosyolojinin tarihle olduğu kadar coğrafyayla ilişkisini de önemsemiştir. O'nun bu ilgisi, toplumların zaman ve mekân boyutlarının bir bütünlük, tamamlayıcılık sağlayacağı görüşüyle bağlantılıdır. Çeşitli metinlerinde coğrafyanın bazı alt dallarının verilerinden yararlandığı görülür. Coğrafi keşiflerin yol açtığı gelişmeler konusunda geniş ölçüde durmuştur. Özellikle beşerî ve fiziki coğrafyayla, kayda değer ölçüde siyasi coğrafya, jeo-strateji, jeopolitik, hatta bitki coğrafyasıyla da ilgilendiği görülmektedir. Değişik çalışmalarında Anadolu coğrafyası, bölgeler coğrafyası, savaş yolları, ticari güzergahlar, şehirlerin oluşumu gibi konuları işlemiştir. Tarihi haritalara da özel bir merakı bulunmaktadır. Çeşitli

[9]Sosyolog İbrahim Yasa'nın 1960 yılında yayınlanan *Sindel Köyü* çalışması (Bergama, İzmir), coğrafya ve sosyoloji ilişkiselliği açısından dikkat çekicidir. Bu çalışmada iklim, toprak özellikleri, tarım faaliyetleri ve tabiat çevresi gibi coğrafi unsurlara önemli bir yer verilmiştir (Yasa, 1960).

kitaplarında[10] ve seminerlerinde toplum-coğrafya ilişkisine detaylı bir biçimde eğilmiştir" (Özcan, 2022: 14). Yukarıda da görüleceği sosyolojide coğrafya bilimi çerçevesinde açıklamalar ve iki alanın ilişkiselliği, Türk sosyoloji tarihinde belli dönemlerde öne çıkmıştır. İki bilimin belli dönemlerdeki ilişkiselliğine rağmen, bu ilişkiselliği yansıtan yoğun bilimsel eserlere rastlanamamaktadır. Bu duruma ve ortak çalışmaların eksikliğine, iki disiplinin birlikteliğinin önemini vurgulayan çalışmalar aracılığıyla dikkat çekilmektedir. O çalışmalardan birisi, Ertan Eğribel ve Ufuk Özcan editörlüğünde 2006 yılında yayınlanan şu kapsamlı eserdir: *"Sosyoloji ve Coğrafya"*.

LİSASÜSTÜ TEZLERDE BEŞERÎ COĞRAFYA ve SOSYOLOJİ KESİŞİMSELLİĞİ

Türkiye'nin akademi tarihinde coğrafya anabilim dallarında pek çok bilimsel tez çalışması gerçekleştirilmiştir. Bu kitabın araştırma sorunsalı çerçevesinde ve de bilimsel sınırlılık ilkelerini gözeterek başlığında beşerî coğrafyaya yer verilen tezler, Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi Veri Tabanı'nda taranmıştır. Bu taramada 24 adet lisansüstü teze erişilmiştir. Bu tezlerden erişime açık ve konuyla ilişkili olan 12 adet tezin incelemesi yapılmıştır. Bu tezlerin 7'i yüksek lisans, 5'i doktora düzeyinde gerçekleştirilmiştir. Söz konusu tezlerin bulgu ve sonuçlarının içerik analizlerinin yapıldığı bu çalışmada, sosyal bilimlerde nitel araştırma yönteminin doküman taraması tekniği kullanılmıştır.

Salih Şahin'in (1998), *"Bartın İlinin Beşerî Coğrafyası"* isimli doktora tezinde, Bartın ilinin coğrafi özellikleri, fiziki ve ekonomik coğrafyası incelenerek uygulama ve planlamalara ışık tutmak için Bartın'ın beşerî ve ekonomik durumunun ortaya çıkarılması amaçlanmıştır. Tezde, beşerî coğrafya yönünden sahip olunan potansiyelin gerçek ihtiyaçların tespit edilmesine olanak sağlayacağı ve yatırımların bu çerçevede yapılmasının doğru olacağı ön görülmüştür. Yerleşme özelliklerinin kır yerleşimleri, kasaba yerleşimleri, şehir yerleşmesi olarak ele alındığı çalışmada Bartın'ın şehirleşme problemlerine de dikkat çekilmiştir (Şahin, 1998: 4). Yöntem olarak literatür taraması yapıldıktan sonra, konuyla ilgili temel haritalar hazırlanmıştır. Arazi çalışmaları yapılarak sahadaki yerleşimler ziyaret edilmiştir. Muhtarlarla ve halkla mülakatlar yapılmıştır. 267 köyün muhtarına anket uygulanmıştır. Kurum ve kuruluşlardan da toplanan verilerle, bilgi ve veriler, tablo, grafik ve haritalara dönüştürülerek tezin metni oluşturulmuştur (Şahin, 1998: 6). Araştırmacıya göre "Bartın, çevresinin önemli bir iş ve ticaret merkezi özelliğindedir. Bu durum çevre halkının şehre göçünü, dolayısıyla Bartın'ın hızlı bir şehirleşmeye sahne

[10]Daha ayrıntılı okuma için bkz. Baykan Sezer, Sosyoloji ve Coğrafya Ders Notları. E. Eğribel ve U. Özcan (Der). Sosyoloji ve Coğrafya içinde (s. 51-99). İstanbul: Kızılelma Yayıncılık.

olmasına sebep olmaktadır (Şahin, 1998: 118). Öte yandan şehir merkezinde yaşanan konut sorunu, cadde ve sokakların dar olması, park sorunu, altyapı hizmetlerinin yetersizliği, hava kirliliği, kırsal kesimden ekonomik temelli göç gibi problemler çalışmada bulgulanmıştır. Bartın'ın fonksiyonel özellikleri altında konut, iş, kurum, sanayi, sosyal-kültürel yapılar, ulaşım, yeşil alan, konut yapısı ve Bartın'ın nüfus coğrafyası nüfusun gelişimi ve nüfusun hareketleri, nüfusun cinsiyet ve yaş yapısı, göç, bağımlı nüfus ve yaş bağımlılık oranı, nüfusun eğitim özelliklerinin incelendiği tezde, Bartın'ın iç göç veren bir yapıda olduğu belirtilmiştir. Örneğin Almanya başta olmak üzere 1960'lı yıllarından başında itibaren dış göç yaşadığının da altı çizilmiştir. Şehrin kırsal kesimden aldığı göçlerle hem yatay hem de dikey yönde geliştiği dolayısıyla Bartın'ın göç veren bir özelliğe sahip olduğu fizik coğrafya özelliklerinden de kaynaklı olacak şekilde şehrin plansız geliştiğinin tartışıldığı tezde, inceleme alanının gelişmeye elverişli turistik potansiyele sahip olduğu, ticaret merkezi özelliğini koruduğuna da dikkat çekilmiştir (Şahin, 1998). Sonuç olarak Bartın'ın beşerî coğrafyasının bilinmesinin, beşerî coğrafya yönünden sahip olduğu özelliklerini ortaya çıkarılmasının yapılacak yatırımlar için öngörü sağlayacağı tezin savunduğu temel argümandır.

Özlem Sertkaya Doğan'ın (2005), *"Bakırçay Havzası Beşerî Coğrafyası"* isimli doktora tezinde, Bakırçay Havzası fiziki coğrafya özellikleri (morfolojik, iklim, doğal bitki örtüsü ve toprak özellikleri) ve beşerî coğrafya özellikleri (yerleşme tarihi, yerleşme ve nüfus özellikleri, zirai özellikler, ulaşım, sanayi, ticaret, madenler ve turizm) açısından ele alınmıştır. Araştırmacı tarafından amaç bölgenin beşerî coğrafya özelliklerini/potansiyelini ortaya koymak olarak özetlenmiştir (Sertkaya Doğan, 2005). Araştırmada yöntem olarak Bakırçay Havzası çalışma sahasını oluşturmuş, literatür okumasının yanı sıra sahanın fiziki coğrafya özellikleri ve beşerî hayat üzerinde etkilerine dair okumalar yapılmış araştırma sahasına dair haritalar, tablolar hazırlanmıştır. Çalışmada Bakırçay sahasının verimli ziraat sahalarına sahip olduğu, iklim koşullarının elverişli koşullara zemin hazırladığı, arazi verimliliğinin ziraat, yerleşme ve nüfus özelliklerinin belirlenmesinde etkili olduğu, bunun güçlü siyasi organizasyonların kurulmasına da olanak tanımasının yöreyi yerleşme bakımından cazip hale getirdiği belirtilmiştir. Araştırmacıya göre "Bakırçay Havzasında ziraat hayatının verimliliği beşerî hayat üzerinde son derece etkili olmaktadır" (Sertkaya Doğan, 2005: 284). Nitekim, "ziraat alanlarından kaliteli ve yüksek derecede verim alabilmek için entansifleşilmelidir", tespitinin yanı sıra çalışmada hayvancılık faaliyetlerine, ziraat hayatıyla sanayinin birlikte büyümesi için gereken destek verilmelidir önerisinde bulunarak beşerî coğrafya sosyal yapı etkileşimine dikkat çekmiştir (Sertkaya Doğan, 2005: 284). Böylece

gerekli desteklerle de Bakırçay Havzası fiziki ve beşerî imkanlarıyla önemli bir ekonomik güç sahalarından biri olacağı sonucuna ulaşılmıştır.

Cemil Şahingöz'ün (2007), *"Altunhisar İlçesi (Niğde) Beşerî Coğrafyası"* isimli yüksek lisans tezinde ilçenin doğal ve beşerî yönden araştırılması ve ekoturizm potansiyelinin belirlenmesi hedeflemiştir. Bu amaç doğrultusunda yapılan çalışmaların bölgenin ekoturizm alanı olarak değerlendirilmesinde ve tanıtımında etkili olacağı düşünülmüştür. Çalışmada Altunhisar'ın fiziki coğrafya özellikleri kapsamında; jeolojik ve jeomorfolojik yapısı, iklim özellikleri, bitki örtüsü, toprak özellikleri, su durumu, depremsellik, doğal afetler ile arazinin fiziki yapısının yerleşme ve mesken tipleri üzerindeki etkileri incelenmiştir. Araştırmanın beşerî ve ekonomik özellikleri kapsamında; yerleşmenin tarihçesi, yerleşme özellikleri, nüfus, sağlık, ulaşım durumu ve üretim biçimleri üzerinde durulmuştur. Kültürel özellikler içerisinde ise; ilçe halkının kendi kültür varlıklarının farkına varmaları hedeflenmiş ve kültürel gelişimlerine katkı sağlanması amaçlanmıştır. Ayrıca ilçede turizm ve eko turizm potansiyeli oluşturan, görülmeye değer doğal güzelliklerin yanı sıra tarihi ve kültürel mekânların ilçe halkına sağlayacağı ekonomik kazançlar ortaya konulmaya çalışılmıştır (Şahingöz, 2007: 1). Amaca uygun olarak yöntemsel olarak araştırma, belli başlı üç aşamadan; hazırlık aşaması, arazi çalışmaları, sonuç ve yazım aşamasından oluşturulmuştur (Şahingöz, 2007). Değerlendirme ve öneriler kısmında Altunhisar İlçesi'nin bulunduğu coğrafi ortamındaki fiziki şartların, sosyo kültürel ve sosyo ekonomik hayata etkisi ve etkileşim sonunda ortaya çıkan özellikler belirlenmiştir. İklimin belirleyiciliği altında ekonomik yönden az gelişen ilçe dışarıya göç vermektedir. İlçede kırsal nüfus daha fazladır. İnsanlar iş imkânlarının azlığı nedeniyle çevre illere gitmektedirler. Tarım ve hayvancılık insanların en önemli geçim kaynağıdır. Bu alanlarda geliştirici çalışmalar devam etmektedir. İlçe ekoturizm bakımından zengin değerlere sahiptir. İlçede birden fazla ekoturizm çeşidi yapılabilmektedir. Ancak ilçenin tanıtımı, yerel halkın ve turistlerin bilgilendirmesi en önemli husustur. Bu özelliklerin geliştirilerek kalkınma ve ilerlemenin sağlanması için çok emek harcanması kanaatine varılmıştır. Yeni iş imkânları oluşturularak genç nüfusun dışarıya göçü engellenmelidir. Kırsal alanlarda temel geçim kaynağı olan tarım değişik yönlerle iyileştirilmelidir. Tarıma destek olacak hayvancılığın geliştirilmesi gereklidir. Köylülerin mandıra ve kooperatif kurmaları özendirilmelidir. İlçe sahip olduğu doğal güzelliklere bağlı olarak eko turizm alanı ilan edilmeli ve uygulamaya geçirilmelidir. Yaşanabilir çevre, sürdürülebilir turizm, gelişen kültür ancak insanların doğaya olan saygılarını korudukları sürece mümkün olmaktadır (Şahingöz, 2007, s.154-156).

Sibel Doğan'ın (2007), *"Azatlı Beldesi (Niğde: Çiftlik) Beşerî Coğrafyası"* isimli yüksek lisans tezinde Azatlı'nın fiziki, beşerî, sosyo-ekonomik ve sosyo-kültürel yapısının araştırılarak mevcut potansiyelin ortaya çıkarılması, potansiyelin korunması ve geliştirilmesine odaklanılmıştır. Araştırmada İç Anadolu'nun güzel şehirlerinden biri olan Niğde Çiftlik İlçesi Azatlı Beldesi'nin coğrafi araştırma prensipleri doğrultusunda incelenerek, coğrafi etüdünün ortaya konması; bu kapsamda fiziki, beşerî, sosyo-ekonomik ve sosyo-kültürel özelliklerinin belirlenmesiyle; beldeyi tanımak ve tanıtmak amaçlanmıştır. Yöntem olarak araştırma hazırlık, gözlem ve arazi çalışmalarından elde edilen veriler analiz edilerek gerçekleştirilmiştir (Doğan, 2007). Araştırmanın verilerine göre beldeden yapılan göçler olmasına rağmen, yatay özellikler gösteren beldede tarım ve hayvancılık temel geçim kaynağıdır. Tezde şu önerilerde bulunulmuştur: Çiftçileri destekleyen projelere ağırlık verilebilir, patates, fasulye üreticileri desteklenerek gençliğe iş imkanları artırılabilir, meyve fidanları dağıtımı yapılması, süt ve süt ürüncülüğü, ağaçlandırma, alt yapı hizmetlerinin geliştirilmesi, organik ürün satışı, halıcılık geliştirilebilir, doğa güzellikleri turizme kazandırılabilir. Burada önemle üzerinde durulması gereken nokta; yapılacak çalışmaların sürdürülebilir kalkınma modeli ekseninde devam ettirilebilmesidir (Doğan, 2007: 209).

Şerife Temürlenk'in (2011), *"Taraklı İlçesi'nin Beşerî Coğrafyası"* isimli yüksek lisans tezinde Taraklı ilçesinin nüfus coğrafyası; nüfusun gelişimi ve özellikleri, yerleşme coğrafyası ve ekonomik coğrafyası ele alınmıştır. Tezde ilçenin nüfus yapısı, yerleşmesi ve ekonomik faaliyetleri incelenmiş, incelemeler sonucu ilçenin kırsal ve şehirsel potansiyeli, ayrıca fonksiyonel yapısı ortaya konmaya çalışılmıştır (Şahingöz, 2011: 5). Saha çalışmasına dayanan tezin bulgularına göre ilçede sebze ve meyve yetiştiriciliği ön plandadır. İlçenin kuzeyinde ve güneyinde yer alan köylerde göçler yaşanmıştır. Çalışmak amacıyla 15-64 yaş arasındaki aktif nüfusun göç etmesi sonucu ilçede 65+ yaş grubunda zaman içerisinde artış yaşanmıştır. Tarımı kısıtlayıcı etkenler nedeniyle kazanç sağlayamayan köylerde ayrıca çalışacak nüfusun göç etmesi sonucu birçok tarım arazisi boş kalmıştır. İstanbul, İzmit ve Ankara gibi büyük şehir merkezlerine yakın olması ayrıca halkı ilçede tutacak yeterli ekonomik faaliyet kollarına sahip olmaması sonucu göç devam etmektedir. İlçe, yeni bir ekonomik faaliyet olarak tarihi dokusunu kullanarak turizm imkanlarını geliştirmeye çalışmaktadır. Nüfusu sürekli azalan ilçenin ekonomik yönden kalkınmasını sağlamak gerekmektedir. Toprağa uygun meyve yetiştiriciliği köylerin ekonomik yönden gelişimine katkı sağlayabilir. Ayrıca ürünleri işleyecek gerek meyve suyu, gerek reçel üreten bir sanayi tesisi kurulabilir. İlçede büyük ölçekli hayvan yetiştiriciliği desteklenebilir. Önemli bir gelir

sağlayan tavukçuluk desteklenmelidir. İlçe birçok kırsal turizm imkanına sahiptir. Tarihi ve kültürel yapısını bir arada kullanarak turizmi canlandırmaya çalışan ilçede kalkınma gerçekleşebilir (Şahingöz, 2011: 70-71).

Emin Atasoy'un (1996), *"Beşerî Coğrafya Açısından Gemlik ve Yakın Çevresi"* isimli yüksek lisans tezinde, Gemlik'in doğal yapısı, kentin kuruluşunda rol oynayan faktörler, kentin tarihsel gelişimi, nüfus yapısı ve yerleşme düzeni, sanayi, tarım, turizm, ulaşım, ticaret, eğitim, sağlık gibi kentsel fonksiyonlar ve deniz ulaşımı ve liman faaliyetleri üzerinde durulmuştur. Sanayileşen bir liman ve turizm kenti görünümde olan Gemlik, tarım sektöründe de gelişmiştir. Dinamik bir sosyo-ekonomik, kentsel dinamiğinden hareketle fonksiyon zenginliğini ortaya çıkarabilmek araştırmanın konusunu oluşturmuştur (Atasoy, 1996: 1). Yöntem olarak literatür taranırken araştırma ve bilgi toplama sürecinde birçok kişi ve kuruluşla görüşülmüştür. Yazarın bulgularına göre Gemlik'te iç göçe bağlı olarak nüfus artışı oluştuğunu, bunun kentsel sorunlara neden olacağı, öte yandan günden güne aratan konut talebinin de tarım sahalarını daraltacağının ve bunun kentsel gelişmenin problemlerinden biri olacağı vurgulanmıştır. Endüstriyel tesislerin yarattığı kirliliğin ise deniz kirliliğine neden olacağı bunun da balıkçılık ve yaz turizmine olumsuz yansıyacağı belirtilmiştir. Nüfus yığılmasının doğal çevreye de negatif etkileri olabilecektir. Tez sonuçları bu sorunların saptanması noktasında da bir öngörü oluşturmaktadır. Bu açıdan liman bölgesinin geliştirilmesinin Gemlik'in gelişmesine katkı yapacağının altı çizilmiştir (Atasoy, 1996: 111).

Rauf Belge'nin (2016), *"Bir Beşerî Coğrafyacı Olarak İbn Haldun"* isimli yüksek lisans tezinde; İbn Haldun'un beşerî coğrafya görüşlerine yer verilmiştir. Bu bağlamda, İbn Haldun'un *Kitâb'ül-İber* adlı umumi tarihe dair eserine giriş mahiyetinde yazdığı ve çoğu zaman müstakil bir eser olarak telakki edilen *Mukaddime* isimli eseri ele alınmıştır. *Mukaddime*'de yer alan yedi iklim bölgesi, coğrafi determinizm, iskân coğrafyası, siyasi coğrafya ve iktisadi coğrafya konuları coğrafi bakış açısı ile alınmış, bunların modern coğrafyadaki karşılıkları verilmiştir. Aynı zamanda İbn Haldun'un görüşleriyle kendisinden asırlar sonra ortaya çıkan modern coğrafyadaki görüşler ile mukayese edilmeye çalışılmıştır (Belge, 2016: ii). *Mukaddime*'den hareketle İbn Haldun'u coğrafyacı yapan birtakım hususların olduğu anlaşılmaktadır. Bunlar; Gezi-gözlem metodunu kullanması, kendisinden önce yaşamış coğrafyacıların eserlerine başvurması hem sosyal hem de siyasi meselelerde determinist bir yaklaşım sergilemesi, birçok açıdan modern coğrafyanın temeli sayılabilecek görüşler öne sürmesi, olay ve olguları açıklamada coğrafi bölge ve mekâna önem vermesidir. Diğer yandan İbn Haldun ile ilgili yanlış bilinen birkaç hususa da şu şekilde dikkat çekilmiştir: "Öncelikle yeryüzünü yedi iklim

bölgesine ayırma düşüncesinin İbn Haldun'la başlamadığından söz etmek lazım. Zira İbn Haldun, yedi iklim bölgesi ile ilgili bölümde kendisinden önce yaşamış olan coğrafyacılardan istifade ettiğini yazmıştır. Diğer bir husus ise İbn Haldun'a atfedilen "coğrafya kaderdir" sözüdür. *Mukaddime*'nin farklı tercüme ve baskıları incelendiğinde böyle bir ifadeye rastlanılmamaktadır. Oysa birçok araştırmada İbn Haldun'un böyle bir cümlesinin olduğunu iddia eden ifadeler kullanılmıştır. Ancak bu ifade doğrudan *Mukaddime*'de geçmemekle birlikte *Mukaddime*'nin bütününe bakıldığında, İbn Haldun'a göre coğrafyanın insanların kaderini belirlediğini söylemek yanlış olmaz. Bu noktada, "coğrafya kaderdir" sözü, lafzen İbn Haldun'a ait olmasa da; ihtiva ettiği mana bakımından İbn Haldun'a atfedilebilir" (Belge, 2016: 215-216).

Okan Ertoğral'ın (2019), *"Beşerî Coğrafya Konularının Öğretiminde Coğrafi Bilgi Sistemlerinin Kullanımına Yönelik Örnek Uygulamalar"* isimli yüksek lisans tezinde temel amaç öncelikle bilgi iletişim teknolojilerinin coğrafya öğretimi açısından önemini ortaya koymak, daha sonra beşerî coğrafya öğretiminde CBS ile yapılabilecek örnek uygulamalara yer vermek olarak ifade edilmiştir. Bu amaçla şu sorulara cevap aramıştır: 1-Eğitimde materyal ve teknoloji kullanımının önemi nedir? 2-Türkiye'de ve dünyada eğitimde teknoloji kullanımı açısından yapılan çalışmalar nelerdir? 3-CBS kullanımının coğrafya dersleri için önemi nedir? 4-CBS kullanımının beşerî coğrafya konularının öğretiminde kullanımının önemi nedir? 5-Beşerî coğrafya derslerinde CBS kullanarak yapılabilecek uygulamalar nelerdir? (Ertoğral, 2019: 6). Araştırmada yöntem olarak karma bir model kullanılmıştır. Karma modeli oluşturan modeller ise nitel araştırma yöntemlerinden olan eylem araştırması yöntemi, doküman analizi yöntemidir. Araştırmada bu tip karma bir model kullanılmasının nedeni çalışılan konunun öğrencileri, öğretmenleri, velileri, karar vericiler gibi birçok kişiyi kapsayan geniş bir uzaya sahip olmasıdır (Ertoğral, 2019: 52).

Araştırmanın bulgularına, önerilerine ve sonuçlarına göre: Coğrafya eğitiminde her alanda olduğu gibi beşerî coğrafya eğitimi için CBS çok önemli bir araçtır. Bu nedenle beşerî coğrafya alanında yapılan çalışmalarda CBS kullanımı son yıllarda giderek artmaktadır. Beşerî coğrafya alanında yapılan çalışmalarda CBS kullanımının artış göstermesi kendini beşerî coğrafya eğitiminde de göstermesi gerekir. Bu çalışmada yapılan uygulama örnekleri ayrıntısıyla anlatılmış ve öğretmenlere uygulamada kullanılan tematik harita, sayısal harita ve grafiklerin hangi programlar kullanılarak oluşturulduğu ve hangi kaynaklardan veri sağlandığı ayrıntısıyla anlatılmıştır. Bu nedenle çalışmada yapılan örnek uygulamalar hem coğrafya öğretmenlerinin derslerinde doğrudan kullanabilecekleri uygulamalar olup hem de öğretmenlerin amaçları

doğrultusunda geliştirebileceği uygulamalardır. Bu çalışmada oluşturulan örnek uygulamaların coğrafya öğretmenlerine kolaylık sağlamasının yanında sınırlılıkları da bulunmaktadır. Bu sınırlılıkların başında da uygulamaların sadece coğrafya öğretmenlerine yönelik olmasıdır. Beşerî coğrafya açısından teknoloji kullanımı özellikle CBS kullanımının bir diğer önemli yanı kullanılan verilerin güncellenebilme kolaylığıdır. Çünkü beşerî coğrafya veri olarak çeşitli kurum ve kuruluşların hazırladığı ve yeryüzündeki insan faaliyetlerini gösteren ve her yıl değişen istatistikleri kullanmaktadır. Bu nedenle insan faaliyetlerinin dağılışını gösteren harita ve grafik gibi materyallerin de güncellenmesi gerekir. CBS programları bu tip güncelleme işlemlerini kolaylıkla yaptığı için beşerî coğrafya çalışmalarında CBS kullanılması gereken araçların başında gelmektedir (Ertoğral, 2019: 121-122)

Behçet Tiryaki'nin (2019), *"Beşerî Coğrafya Açısından Suriye ve Yemen'deki İç Savaşlarda İran'ın Rolü"* isimli yüksek lisans tez çalışmasında Suriye ve Yemen'in günümüze kadar siyasi tarihi, beşerî coğrafyası ele alınırken; Suriye'de Nusayrilik ve İran ilişkisi, Suriye'nin jeopolitik açıdan İran ile ilişkileri, Yemende Husilik ve Husiler ile İran ilişkisi, Yemen-İran ilişkileri incelenmiştir. Bu kapsamda hazırlanmış olan çalışmanın amacı; Suriye ve Yemen siyasi tarihi ve beşerî coğrafyasını inceleyip, bu ülkelerin içerisinde bulundukları mevcut iç savaşı analiz etmek ve bu iç savaşta İran'ın görünürde mezhep faktörü üzerinden siyasi nüfuz elde etme isteğini, bu bağlamda Suriye ve Yemen iç savaşlarındaki rolünü ortaya çıkarmaktır. Bu kapsamda şu sorulara cevap bulunmaya çalışılmıştır: 1. Suriye ve Yemen'in coğrafi-jeopolitik konumu nedir? 2. Suriye ve Yemen'in coğrafi-jeopolitik konumunun İran ile ilişkilerine etkileri nelerdir? 3. Suriye-İran, Yemen-İran siyasi ilişkilerinin tarihsel süreci ve mezhep faktörünün bu ilişki üzerindeki etkisi nasıl olmuştur? 4. Suriye ve Yemen iç savaşı sürecinde, İran'ın tutumu ne olmuştur? Bu çalışmada; belirtilen amaç doğrultusunda verilen sorulara cevap aranarak beşerî coğrafya açısından İran'ın jeopolitik konumu ve etkisi bağlamında Suriye-Yemen iç savaşındaki rolü incelenmiştir (Tiryaki, 2019: 5). Çalışmada yöntem olarak literatür analizi metodu kullanılmış literatür taramasında ulaşılan bilgiler bu üç ülkenin tarihi ve güncel olaylarıyla bağlantılı olarak sonuca ulaşılmaya çalışılmıştır (Tiryaki, 2019: 6). Yazarın değerlendirmesiyle, Türkiye ile güneyden yaklaşık 900 km. kara sınırı olan Suriye, coğrafi konumu sebebiyle hem Arap hem de bir Akdeniz ülkesidir. Son yıllarda zengin fosil enerji rezervlerinin keşfedildiği Doğu Akdeniz'e kıyısının olması, Ortadoğu'daki dengeler bakımından ülkenin stratejik önemini arttırmıştır. İran'ın Suriye'de Yemen'de ve hatta diğer bölge ülkelerdeki krizlere müdahil olduğu açıktır. Bununla birlikte İran'ın bu ülkelerdeki nüfuzunun gelecekte zayıflaması

beklenmektedir. İran, Şii nüfusunun ağırlıkta olduğu ülkelere açıktan destek vermekten çekinmemektedir. İran'ın vermiş olduğu bu destek, Şii dayanışmasının yanında İran'ın kendi jeostratejik çıkarları için de oldukça uygun düşmektedir (Tiryaki, 2019).

İhsan Gül'ün (2014), *"Tarihi ve Beşerî Coğrafya Bağlamında Cizre İlçesinde Sosyal Yapıda Toplumsal Değişme ve Modernleşme"* isimli doktora tezinin konusu, birçok medeniyete ev sahipliği yapmış olan Şırnak'ın Cizre ilçesinin tarihi ve beşerî coğrafya bağlamında, toplumsal yapıda toplumsal değişme ve modernleşmesinin araştırılması seçilmiştir. Çalışmanın amacı Cizre ilçesinin tarihi ve beşerî coğrafya bağlamında sosyal yapıda meydana gelen toplumsal değişme ve modernleşmesini sosyolojik yöntemle ele alarak, toplumsal değişimin gerek tarihi gerekse de sosyolojik seyrini yakalamaktır. Ayrıca değişme sürecinde Cizre ilçesinde, gelenek ve göreneklere bakışta, gelenek ve görenekleri yaşayışta, yaşam tarzlarında ve bakış açılarında gerçekleşen değişimleri tespit etmek, yapılan çalışma ile bu konudaki mevcut eksikliği gidermek ve bu tür araştırmaların yapılmasına merak uyandırılmasını sağlamak hedeflenilmiştir. Yöntem olarak anket yerine gözlem ve birebir mülakat yöntemleriyle araştırma için veri toplanmaya çalışılmıştır (Gül, 2014). Araştırmada Cizre'nin toplumsal yapısının oluşumunda Türkiye'de gerçekleşen toplumsal değişmeler ve kendi içinde yaşamış olduğu kırsaldan almış olduğu yoğun göç sürecinde ortaya çıkan nüfus hareketlerinin, gelişen teknoloji, iletişim ve ulaşım imkânlarının etkili olduğu bulgulanmıştır (Gül, 2014: 223).

Sedat Ekinci'nin (2024), *"Geoetik, Eleştirel Beşerî Coğrafya ve Coğrafya Eğitimi"* isimli doktora tezinde etik gibi değeri yüksek bir kavramın coğrafya ve coğrafya eğitimi ile ilişkisini tespit etmek amaçlanmıştır. Aynı zamanda 1990'lardan itibaren daha sık literatüre giren bu kavramın coğrafi bir bakış ile bu konu özelinde yazılmış diğer eserlerden daha farklı bir yorumla literatüre kazandırılması hedeflenmiştir (Ekinci, 2024: 3). Araştırma, 2022-2023 eğitim-öğretim yılı ile sınırlı tutulmuş, yöntem olarak Şanlıurfa ilinin Akçakale ilçesindeki Anadolu lisesi öğrencileri ile açık uçlu anketlerden ve öğrenci-öğretmen görüşlerinden elde edilen veriler kullanılmıştır (Ekinci, 2024). Araştırmanın temel olgusu kabul edilen geoetiğin derinlemesine incelenmesine olan ihtiyaç, gömülü teorinin kullanılmasına; araştırmada dönüştürme cabası, kısmen de olsa eylem araştırmasının kullanılmasına sebep olmuştur. Elde edilen veriler yorumlayıcı bir üslup ve eleştirel bir yaklaşımla değerlendirilmiştir (Ekinci, 2024: 51). Elde edilen bulgulara göre genel anlamda şu önerilerde bulunulmuştur: Coğrafya etiği ile ilgili yapılacak araştırmalarda çevre etiği ve jeoloji merkezli bir konumda olmaktan kaçınılmalıdır. Zira bu araştırmalar çok fazla varken coğrafya merkezli ve sosyal etiğe sahip geoetik araştırmaları çok

azdır. Geoetik ile ilgili yapılacak araştırmalar farklı perspektiflerle çeşitlendirilebilir. Geoetiğin alt dallarını net bir şekilde belirleyecek bir çalışma yapılabilir. Coğrafi alanda böyle bir şeye ihtiyaç duyulmaktadır. Eleştirel beşerî coğrafya ve etik arasındaki ilişkiyi vurgulayacak yeni eserler verilebilir (Ekinci, 2024: 215).

Murat Dinç'in (2024), *"Beşerî Coğrafya Açısından Suriye Kaynaklı Zorunlu Göçlerin Kilis Şehrine Etkileri"* isimli doktora tezinde araştırmanın konusu zorunlu göçün şehrin beşerî fonksiyonları ve fonksiyon alanları üzerindeki etkilerinin incelenmesi olarak belirtilmiştir. Araştırmanın Suriyeli göçünün Kilis şehrindeki beşerî fonksiyonlara ve fonksiyon alanlarına etkilerini inceleyerek şehirdeki nüfus, yerleşme, sağlık, eğitim, güvenlik, yeşil alanlar, mezarlık alanları ve teknik altyapı hizmetlerindeki değişime, bu değişimlerin şehirdeki demografik ve mekânsal etkilerini analiz etmeye, göç hareketlerinin sınır şehirlerinde yarattığı etkileri anlamlandırmaya, şehrin göçle etkileşimini ortaya koymaya ve gelecekte yaşanabilecek benzer göç süreçlerine dair öngörüler geliştirmeye yönelik katkılarıyla önem taşıdığı vurgulanmıştır. Araştırma 2002-2021 yılları arası süreci kapsamaktadır. Kilis şehrinde Suriyeli göçü 2012 yılından itibaren gerçekleşmeye başlamıştır. Suriyeli göçünün Kilis şehrinin beşerî fonksiyonlarına ve fonksiyon alanlarına etkilerini ortaya koymak için araştırma 10 yıllık iki dönem halinde hazırlanarak toplam yirmi yıllık süreç incelenmiştir (Dinç, 2024: 3-4).

Yöntem olarak araştırma konusu ve araştırma alanıyla ilgili hem kapsamlı bir kaynak taraması yapılmış resmi kurum ve kuruluşlardan istatistiksel veriler, haritalar ve planlar temin edilmiştir. 2022 yılında Kilis şehrinde alan araştırması yapılmış ve bu doğrultuda şehri oluşturan bütün mahallelerin muhtarlarıyla derinlemesine görüşme yapılarak veri temin edilmiştir. Elde edilen veriler nicel ve nitel yöntemler kullanılarak analiz edilmiştir. Bu yöntemler kronolojik, betimsel, karşılaştırmalı analiz ve yaklaşımlar kullanılarak uygulanmıştır. Kronolojik yaklaşımla göç öncesinde (2002-2011 yılları arası) şehrin beşerî fonksiyonları ve fonksiyon alanları, göçle birlikte geçen süreçte (2012-2021 yılları arası) bu fonksiyonlarda ve fonksiyon alanlarında meydana gelen değişimler incelenmiş; betimsel yaklaşımla her iki süreç boyunca fonksiyon ve fonksiyon alanlarının durumu değerlendirilmiş; karşılaştırmalı analiz yaklaşımıyla iki süreç karşılaştırılarak fonksiyon ve fonksiyon alanlarında meydana gelen değişimler analiz edilmiştir (Dinç, 2024: 19). Sonuç olarak Kilis şehrinde yerleşme özellikleri ve mekânsal gelişim hem Suriyeli göçü öncesi 2002-2011 yılları arasında hem Suriyeli göçüyle birlikte 2012-2021 yılları arasında belirgin şekilde değişim kaydetmiştir. Örneğin konut sayısı ve konut yoğunluğu arasındaki farklılıklar kentsel alanın büyüme ve yoğunlaşma

eğilimlerini ortaya koymaktadır. Bunun yanı sıra sağlık, eğitim, fonksiyonu ve fonksiyon alanları güvenlik hizmetleri, altyapı hizmetleri, yeşil alanda gelişmeler yaşanmıştır (Dinç, 2024: 208). Tezin sonuçlarından hareketle öneriler şu şekilde sıralanmıştır: Kentsel planlamalar çevre mahallelerin büyüme potansiyellerine göre yapılarak sürdürülebilir büyüme sağlanabilir. Kilis şehrine yapılan Suriyeli göçüyle ilgili akademik çalışmalar teşvik edilerek, desteklenerek yenilikçi çözümlerle birlikte daha etkili göç yönetimi sağlanabilir. Suriyeli göçünün Kilis şehrinde demografik yapıyı ciddi biçimde değiştirdiği göz önüne alınarak Suriyelilerin uyumunu destekleyici faaliyetler arttırılabilir. Şehir halkı ve Suriyeliler arasında sosyal ağlar oluşturulması teşvik edilerek, mevcut sosyal ağlar güçlendirilerek ortak yaşam kültürü ve dayanışma arttırılabilir. Toplumsal uyum ve gelişim açısından sosyal sorumluluk projelerinin oluşturulması teşvik edilebilir. Kentsel genişleme süreçlerinde çevresel etki ve ekosistem dengesi gözetilerek büyüme süreci daha sağlıklı yürütülebilir. Suriyeli öğrencilerin Türk eğitim sistemine entegre edilmesine yönelik çalışmalar arttırılabilir. Bu doğrultuda yaz dönemlerinde yapılacak eğitimsel faaliyetlerle eğitim sürekliliği sağlanabilir. Güvenlik konusunda yapılacak faaliyetlerle hem şehir halkı hem Suriyeli nüfus daha fazla bilinçlendirilerek toplumsal uyum desteklenebilir. Teknik altyapı hizmetlerini sağlayan personel ve araçların hem sayısı hem kapasitesi arttırılarak daha etkin hizmet sağlanabilir. Atık yönetimi ve geri dönüşüm faaliyetleri etkin biçimde uygulanarak çevresel sürdürülebilirliğe katkı sağlanabilir. Yeşil alanların arttırılması ve mevcut yeşil alanların daha etkin kullanımını sağlamak amacıyla kapsamlı bir planlama yapılabilir. Yeşil alan açısından dezavantajlı olan mahallelerde yeni sosyal alanlar oluşturularak şehirdeki yeşil alan miktarı arttırılabilir. Yeşil alanlar farklı yaş gruplarına uygun şekilde düzenlenerek toplumsal etkileşim güçlendirilebilir (Dinç, 2024: 218-219).

Tartışma ve Sonuç

Lisansüstü tezler üzerinden beşerî coğrafya ve sosyoloji disiplinlerinin ilişkiselliğinin belirlenmeye ve tartışılmaya çalışıldığı bu kitap bölümünde beş doktora ve yedi yüksek lisans tezi incelenmiştir. Araştırma sınırlandırılması açısından yalnızca başlığında "beşerî coğrafya" ifadesi olan ve konusu "coğrafya" olarak belirtilen tezler dikkate alınmıştır. Tezlerin dördü ülkesel ölçekte (2 Suriye, 1 İran, 1 Yemen) iken altısı idari ölçekte [2 il (Bartın, Kilis), 3 ilçe (Altunhisar, Gemlik, Taraklı), 1 belde (Azatlı Beldesi)], biri havza (Bakırçay Havzası) ölçeğinde yapılmıştır. Tematik açıdan bakıldığında dikkat çeken konular ise her iki disiplinin araştırma alanına giren iç savaş, zorunlu göç, toplumsal değişme, modernleşme, geoetik ve İbni Haldun'dur. Diğer konular

ise eleştirel beşerî coğrafya, Coğrafi Bilgi Sistemleri ve coğrafya eğitimidir. Tezlerde genel olarak nitel araştırma yöntemlerinden literatür taraması, gezi-gözlem ve mülakat kullanılmıştır. Bir araştırmada eylem araştırması yöntemi, bir diğerinde ise anket tercih edilmiştir. Tezlerde genel olarak beşerî coğrafya-sosyoloji bilincine daha geniş ifadesiyle çevre bilincine vurgu yapılmış ve bu durumun doğal ve beşerî kaynakların kullanımında sorunlara yol açtığı ve çözümün sürdürülebilir yaklaşımlarla mümkün olabileceği ifade edilmiştir. Bunlar dışında iki tezde coğrafya eğitiminin niteliğinin artırılmasına yönelik öneriler de bulunulurken bir tezde İbni Haldun'un beşerî coğrafyacı yönü ön plana çıkarılmış, bir tezde ise iç savaşların yol açtığı tahribatlara değinilmiş ve bir tezde de Kilis örneğinde zorunlu göçün şehre etkileri tartışılmıştır.

Beşerî coğrafya sosyoloji ilişkiselliği açısından incelenen tezlere genel olarak baktığımızda sosyolojinin ilgi alanına giren olguların ya da konuların beşerî coğrafya ile de birçok yönden örtüştüğü görülmektedir. Fiziksel coğrafyanın sosyal-ekonomik koşullara ve dolayısıyla insan yaşamına etkisinin yanında, beşerî coğrafyanın da toplumsal yapılara çeşitli yönlerden etki ettiğini belirtmek gerekir. Somutlaştırmak adına tezleri değerlendirdiğimizde, Şahin (1998), Bartın'ın fonksiyonel özelliklerine yer verdiği çalışmasında göç sorununa dikkat çekerken ilin beşerî özelliklerinin bilinmesinin yatırımlar için öngörü oluşturacağı değerlendirilmiştir. Sertkaya Doğan (2005), Bakırçay beşerî coğrafyasının özelliklerinin ve potansiyellerinin ortaya çıkarılarak, ekonomik açıdan gelişiminin sağlanacağı; Şahingöz (2007), Altunhisar ilçesi beşerî coğrafyası çalışmasında fiziki koşullar sosyal yaşam etkileşimi göz önünde tutulurken ekoturizm potansiyelinin artırılmasının ilçenin gelişimine yansıyacağı; Doğan (2007), Azatlı beldesinde beşerî coğrafya olanaklarından hareketle tarım ve hayvancılığın geliştirilerek kırsalda kalkınmanın sağlanacağı; Temürlenk (2011), Taraklı ilçesinin beşerî coğrafyası çalışmasında göç veren ilçenin kırsal kalkınma ve turizm olanaklarının geliştirilmesinin önerisi, beşerî coğrafya olanaklarının bilinmesinin sosyal yapı gelişmesinde ve kalkınmadaki etkisinin sergilendiği görülmektedir. Yine, Atasoy'un (1996), beşerî coğrafya açısından Gemlik ve yakın çevresi çalışmasında da göç alan bir Gemlik portresi çizilmiş, sosyo-ekonomik olanakların kentsel dinamiği artıracağı ile kentsel gelişmenin ortaya çıkaracağı sosyal problemler dile getirilmiştir. Bu tezde beşerî coğrafya ve kalkınma arasındaki etkileşim vurgulanmıştır.

Belge'nin (2016), İbni Haldun'u ele aldığı çalışmada ise yazarın coğrafya ile ilgili görüşleri incelenmiştir. Coğrafi bölge ve mekâna önem veren sosyolojinin öncü ve hazırlayıcı isimlerinden olan İbni Haldun'un bunlar üzerinde modern coğrafyaya katkı sağladığı öne sürülmüştür. Ertoğral'ın (2019) coğrafi bilgi sistemlerinin beşerî coğrafya konularının öğrenilmesinde etkili kullanımının

önemi ifade edilirken, Ekinci'nin (2024) geoetik, eleştirel beşerî coğrafya ve coğrafya eğitimini ele aldığı çalışma, etiğin coğrafya eğitimindeki gerekliliğini vurgulaması açısından dikkate değerdir. Bunlar yanında Tiryaki'nin (2019), Suriye ve Yemen'deki iç savaşlarda İran'ın rolünü beşerî coğrafya açısından ele aldığı çalışma beşerî coğrafya siyaset ilişkisini vermesi açısından önemlidir. Dinç'in (2024) Suriye göçünün Kilis şehrine etkilerine beşerî coğrafya açısından yaklaştığı çalışma zorunlu göçün ilin beşerî fonksiyonlarını önemli ölçüde etkilediği, demografik yapıyı değiştirirken nüfus yoğunlaşmasıyla birlikte mekânsal ve hizmet anlamında gelişme kaydedildiği belirtilmiştir. Bu tez çalışması beşerî coğrafyanın sosyoloji ile ortak çalışma alanı olan göç olgusunun ne denli bir ilişkisellik içerdiğini ortaya koymaktadır. Gül'ün (2014), Şırnak'ın Cizre ilçesinin tarihi ve beşerî coğrafya açısından ele aldığı çalışması ise toplumsal değişme ve göç ilişkisini, beşerî coğrafya ve sosyolojik bağlam açısından ele almaktadır.

Sosyolojinin ilgi odağında olan göç, kırsal nüfus, kent olgusu, kırsal kalkınma, turizm ve kentsel sosyal problemler gibi konular beşerî coğrafyanın da yakın ilgi alanına girmektedir. Bu kapsamda kalkınma ve toplumsal gelişmeye vurgu yapan tezlerden çıkan bir diğer sonuç, günümüzde beşerî coğrafya çalışmalarında kent sosyolojisi çalışmalarıyla desteklenmesinin beşerî coğrafya çalışmalarının sosyolojik bağlamını güçlü kılmasıdır. Tezlerle ilgili yapılan analizler, bir disiplin olarak beşerî coğrafya çalışmalarının özellikle toplumsal araştırmalarda sosyolojinin deneyimine katkı verici boyutlarda olduğunu ortaya koymaktadır. Nitekim tezlerin yapısına bakıldığında disiplinler arası çalışmaların sosyal bilim alanında benimsenmesiyle bu etkileşim boyutlanacaktır. Fiziki coğrafya anlamında insan müdahalesi dışındaki fiziki ortam, koşullar ve yapının beşerî coğrafya açısından bakıldığında ekonomik, sosyal, kültürel ve daha da ötesinde politik ve tarihsel yönleriyle ön plana çıkmış olduğu gerçeği açık bir şekilde görülmektedir. Coğrafyanın insana sunduğu olanaklar, koşulların yanında coğrafyaya müdahale ederek toplumsal yaşamın maddi koşullarını değiştirebilme olanağı sağlamaktadır. Bu durum coğrafyanın sosyolojiye etkisi biçiminde de değerlendirilebilir (Eğribel ve Özcan, 2006). Bu çalışmada sosyolojik bağlamda da coğrafya-tarih ilişkisine konunun sınırları yönünden eğilinmemiştir. Beşerî sosyoloji çalışmalarında toplumsal değişmenin boyutları, kentleşme, gelişme, kırsal yapı-kentleşme etkileşimi, kent ekonomisi, mekânsal değişim, göç, sosyal ilişkilerin çözülmesi, yerleşim düzeni, demografik dönüşüm, kültürel ve sosyal yapı açısından etkili ve yetkin değerlendirmeler için beşerî coğrafya ve sosyoloji ilişkisinin verimli bir şekilde kullanılmasının beşerî coğrafya toplumsal yapı ilişkisini daha detaylı görmek açısından önemsenmesi gerektiğini belirtmek gerekir.

Coğrafya ve sosyoloji arasındaki ilişkisellik, insanların mekânla ve çevreyle olan etkileşimlerini anlamak bakımından büyük bir önem arz etmektedir. Her iki disiplinin ilişkiselliği, toplumsal yapıları daha iyi irdelemeye, toplumu ve çevreyi daha derinlemesine kavramaya imkân tanır. Coğrafya ve sosyoloji nüfus araştırmaları, kentleşme ve göç, kültürel coğrafya, çevre–toplum ilişkileri, politik ekoloji, ekonomik faaliyetlerin mekânsal dağılımı, bölgesel kalkınma, eleştirel mekân teorileri ve iklim değişikliği gibi birçok alanda yakın bir ilişkisellik taşır.

Konum teorisinin sosyolojiye dahil edilmesi, coğrafyayla bağlarını daha da güçlendirmiştir ve bunun tersi de geçerlidir. Coğrafya, bazı kavramlarını, matematiksel yöntemler ve istatistiksel prosedürler aracılığıyla deneysel genellemelerin veya yasaların formülasyonuyla ilişkilendirilen modern sosyolojiden almıştır. İnsanların kent merkezleri arasındaki hareketinin sosyal davranışı, sosyal gruplar arasındaki mekânsal etkileşimler, kırsal ve kentsel alanlarda yenilik ve gelenek arasındaki ilişki arasındaki ilişkilere dair bir dizi çalışma hem sosyolojide hem de coğrafyada modeller yardımıyla yapılmıştır (Holt-Jensen, 2014; Özgüç ve Tümertekin, 2000). Bunlar yanında coğrafya-sosyoloji ilişkiselliğinin en açık göstergelerinden birisi sosyal coğrafya olup; sosyal olguları mekânsal ölçekte irdelemesi, coğrafya ve sosyoloji arasında mantıksal bir köprü oluşturmaktadır.

İncelenen tezlerden hareketle coğrafya-sosyoloji ilişkiselliğinde "sosyal dışlanmanın coğrafyası", "insanın yaşadığı yerle kurduğu zihinsel ve duygusal bağlar", "coğrafya-sosyoloji eğitimi perspektifinde eleştirel düşünme ve mekânsal düşünme" gibi araştırılmayı bekleyen alternatif konular da mevcuttur. Bu konuların coğrafyacı ve sosyolog akademisyenlerce disiplinler arası bir anlayışla çalışılması temennimizdir.

KAYNAKÇA

Akbulut, G. (2006). II. Dünya Savaşı Sonrasında Uygulamalı Coğrafya ve Amerikan Etkisi. E. Eğribel ve U. Özcan (Der.). Sosyoloji ve Coğrafya içinde (s. 825-837). İstanbul: Kızılelma Yayıncılık.

Alptekin, M. Y. (2013). Sosyoloji'de Coğrafyacı Yaklaşım ve Trabzon'da Toplumsal Karakterin Ekolojik Yorumu. Karadeniz İncelemeleri Dergisi, 8(15), 77-98.

Arın, Y. (2018). 20. Yüzyılda Amerikan Coğrafyasının Gelişimi. Konya: Çizgi Kitabevi.

Atalay, İ. (2005). Genel Fizikî Coğrafya. İzmir: META Basım Matbaacılık.

Atalay, İ. (2007). Genel Coğrafya. İzmir: META Basım Matbaacılık.

Atasoy, Emin (1996). Beşerî Coğrafya Açısından Gemlik ve Yakın Çevresi. (Yüksek Lisans Tezi). İstanbul Üniversitesi Deniz Bilimleri ve İşletmeciliği Enstitüsü.

Aydın, İ. (2010). Coğrafya'nın Konusu ve İlkeleri. C. Şahin (Der.). Genel Coğrafya içinde (s. 17-30). Ankara: Gündüz Eğitim ve Yayıncılık.

Barrows, H.H. (1923). Geography ss Human Ecology. Annals of the Association of American Geographers, 13, 1-14.

Baydil, E. (2008). Coğrafya Nedir?. H. Yazıcı ve M. K. Koca (Ed.), Genel Coğrafya içinde (s. 1-14). Ankara: Pegem Akademi.

Bazin, M. ve Tapia, S. De. (2015). Türkiye Coğrafyası. (Çev. A. N. Kocasu). İstanbul: İletişim Yayınları.

Belge, Rauf (2016). Bir Beşerî Coğrafyacı Olarak İbn Haldun. (Yüksek Lisans Tezi). İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Boran, B. (1992). Toplumsal Yapı Araştırmaları-İki Köy Çeşidinin Mukayeseli Tetkiki. Ankara: Sarmal Yayınevi.

Brulle, R. J. & Dunlap, R. E., (Eds.). (2015). Climate Change and Society: Sociological Perspectives. Oxford University Press.

Dinç, M. (2024). Beşerî Coğrafya Açısından Suriye Kaynaklı Zorunlu Göçlerin Kilis Şehrine Etkileri. (Doktora Tezi). Şanlıurfa: Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Doğan, S. (2007). Azatlı Beldesi (Niğde: Çiftlik) Beşerî Coğrafyası. (Yüksek Lisans Tezi). Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Doğanay, H. ve Doğanay, S. (2020). Coğrafya'ya Giriş. Ankara: Pegem Akademi.

Durkheim, E. (2003). Sosyolojik Yöntemin Kuralları. (Çev. C. Saraçoğlu). İstanbul: Bordo Siyah Yayınları.

Eğribel, E. ve Özcan, U. (2006). Baykan Sezer Sosyolojisi Açısından Anadolu'nun Türkleşmesi ve Osmanlı'nın Batıcılaşması Olayı: Türk

Toplum Tarihinin Birbiriyle Çelişkili/Uyumsuz İki Ekseni. E. Eğribel, U. Özcan (Der.), Sosyoloji ve Coğrafya içinde. (s. 21-28). İstanbul: Kızılelma Yayıncılık.

Eğribel, E. ve Özcan, U. (2006). Sosyoloji ve Coğrafya Kitabı Üzerine. E. Eğribel, U. Özcan (Der.). Sosyoloji ve Coğrafya Sosyoloji içinde (s.11-20) İstanbul: Kızılelma Yayınları.

Ekinci, S. (2024). Geoetik, Eleştirel Beşerî Coğrafya ve Coğrafya Eğitimi. (Doktora Tezi). İstanbul: Marmara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü.

Eren, S. ve Özdemir, B. (2020). Alan Çalışmaları ve Eğitimlerinde Etkileşimli Yaklaşım: Sosyoloji ve Coğrafya İlişkisi. Gazi Eğitim Bilimleri Dergisi, 6(1), 93-110.

Erkul, A. (1982). Prens Sabahattin. E. Kongar (Der). Türk Toplumbilimcileri 1 içinde (s. 81-150). İstanbul: Remzi Kitabevi.

Ertoğral, O. (2019). Beşerî Coğrafya Konularının Öğretiminde Coğrafi Bilgi Sistemlerinin Kullanımına Yönelik Örnek Uygulamalar. (Yüksek Lisans Tezi). Ankara: Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü.

Esgin, A. (2006). Sosyal Bilimlerin Krizinden Coğrafyanın Krizine. E. Eğribel, U. Özcan (Der.), Sosyoloji ve Coğrafya içinde. (s. 914-930). İstanbul: Kızılelma Yayıncılık.

Fındıkoğlu, Z. F. (1947). Coğrafya ve Sosyoloji. İstanbul: Çukurova Basımevi.

Çukurova Fındıkoğlu, Z. F. (1966). Adapazarı'nın Şehirleşmesi ve Başlıca Sosyolojik Problemleri. İstanbul Sosyolojik Araştırmalar Dergisi, 7, 1-60.

Fichter, J. (2006). Sosyoloji Nedir (Çev. H. Özel). Ankara: Anı Yayıncılık.

Giddens, A. (1999). Toplumun Kuruluşu. (Çev. H. Özel). Ankara: Bilim ve Sanat.

Gönç-Şavran, T. (2010). Sosyolojide İlk Dönem Gelişmeler. S. Suğur (Der). Sosyoloji Tarihi içinde (s. 2-36). Eskişehir: Anadolu Üniversitesi AÖF Yayınları.

Gözgü, F. (2016). Coğrafya Sosyoloji Ekonomi Arasındaki Diasporanın Praksisi. Journal of Current Researches on Social Sciences, 6(2), 107-136.

Gross, M. (2004). Human Geography and Ecological Sociology. Social Science History 28 (4), 575-605.

Gül, İ. (2014). Tarihi ve Beşerî Coğrafya Bağlamında Cizre İlçesinde Sosyal Yapıda Toplumsal Değişme ve Modernleşme. (Doktora Tezi). İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Gülersoy, A. E. ve Dursun, E. (2023). Çevre Etiği Yaklaşımları ve Akımları. Ankara: İksad Yayınevi.

Gülersoy, A. E. (2024). Coğrafyayı Farklı Okuyan Marjinal Bir Coğrafyacı: Yves Lacoste. geoCED, 20, 1-20.

Gülersoy, A. E. (2008). Bakırçay Havzası'nda Doğal Ortam Koşulları ile Arazi Kullanımı Arasındaki İlişkiler. (Doktora Tezi). İzmir: D.E.Ü. Eğitim Bilimleri Enstitüsü.

Güner, İ. (2008). Coğrafyanın Gelişimi. H. Yazıcı ve M. K. Koca (Der.), Genel Coğrafya içinde (s. 15-29). Ankara: Pegem Akademi.

Hançerlioğlu, O. (1986). Toplumbilim Sözlüğü. İstanbul: Remzi Kitabevi.

Harvey, D. (2006). Sosyal Adalet ve Şehir. (Çev. M. Moralı). İstanbul: Metis Y.

Holt-Jensen, A. (2014). Coğrafya-Tarihi, Felsefesi ve Temel Kavramları. (Çev. E. Bekaroğlu vd.). İstanbul: İdil Yayıncılık.

Holt-Jensen, A. (2009). Geography: History and Concepts-A Student's Guide. 4th edn. London: Sage Publications.

Holt-Jensen, A., Henu, E., Romice, O., Kährik, A. & Liias, R. (Eds.) (2014). New Ideas for Neighbourhoods in. Europe: NEHOM Handbook, Tallinn: TUT Press.

Hubbard, P. ve Kitchin, R. (Editör), (2021). Mekân ve Yer Üzerine Büyük Düşünürler. İstanbul: Litera Yayıncılık.

İçli, G. (2005). Sosyolojiye Giriş. Ankara: Anı Yayıncılık.

Kabakçı, E. (2023). Sosyolojiyi Kurmak Montesquieu, Tocqueville, Comte, Durkheim. İstanbul: Vakıfbank Kültür Yayınları.

Kaçmazoğlu, H. B. (1999). Türk Sosyolojisi Tarihi Üzerine Araştırmalar. İstanbul: Birey Yayıncılık.

Kaçmazoğlu, H. B. (2017). Türkiye'de Sosyoloji. İ. Sezal (Der). Sosyoloji içinde (s. 85-105). İstanbul: Beta Yayıncılık.

Kaya, G. ve Şeker, A. (Ed), (2022). Dert Yükü Mekânlar-Kentlerin Sosyal Sorunları. Ankara: Nika Yayınevi.

Kayan, İ. (2000). Türkiye Üniversitelerinde Coğrafya Eğitimi Amaç, Yeni Hedefler, Sorunlar ve Öneriler. Ege Coğrafya Dergisi, 11, 7-22.

Kaygalak, İ. (2020). Mekân ve Ekonomi-Ekonomik Coğrafyada Yeni Yaklaşımlar. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Kızılçelik S. (2006). Sosyolojide Coğrafyacı Görüşler: İbni Haldun, Montesquieu ve Fernard Braudel Ekseninde Bir Değerlendirme. E. Eğribel ve U. Özcan (Der). Sosyoloji ve Coğrafya içinde (s. 138-155). İstanbul: Kızılelma Yayıncılık.

Kösemihal, N. Ş. (1989). Sosyoloji Tarihi. İstanbul: Remzi Kitabevi.

Lacoste, Y. (1998). Coğrafya Savaşmak İçindir. (Çev. A. Arayıcı). İstanbul: Özne.

Matthews, J. A. ve Herbert, D. T (2024). Coğrafya. . (Çev. N. Elhüsyeni). İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.

Mauss, M. (2005). Sosyoloji ve Antropoloji. (Çev. Ö. Doğan). Ankara: Doğubatı.

Meloche, J. (2017). The Business of Art [and Food]: Framing an Urban Identity Politic. The Apollonian: A Journal of Interdisciplinary Studies, 4(3), 60-71.

Neuman, W.L. (2014). Toplumsal Araştırma Yöntemleri. (Çev. S. Özge). Ankara: Yayın Odası Yayıncılık.

Özcan, U. (2006), Mehmet Ali Şevki'de Coğrafi Determinizm: Alan/Memleket İlgisi ve. Türk Toplum Tarihine Yaklaşımlar. E. Eğribel ve U. Özcan (Der). Sosyoloji ve Coğrafya içinde (s. 688-698). İstanbul: Kızılelma Yayıncılık.

Özcan, U. (2022). Baykan Sezer Sosyolojisinin Başlıca İlgileri, Kaynakları ve Kapsamı Üzerine. Sosyologca, 24, 9-18.

Özgen, N. (2010). Coğrafya Bilimi ve Temel Kavramları. C. Şahin (Der.). Genel Coğrafya içinde (s. 1-15). Ankara: Gündüz Eğitim ve Yayıncılık.

Özgüç, N. ve Tümertekin, E. (2000). Coğrafya Geçmiş. Kavramlar. Coğrafyacılar. İstanbul: Çantay Kitabevi.

Porter, J. R. & Howell, F. M. (2012). Geographical Sociology. New York: Springer Press.

Savage, M., Warde, A. & Ward, K. (2003). Urban Sociology: A Realist Approach. London: Hutchinson.

Sencer, M (1988). Mehmet Ali Şevki. E. Kongar (Der). Türk Toplumbilimcileri 2 içinde (s. 33-67). İstanbul: Remzi Kitabevi.

Serkaya Doğan, Ö. (2005). Bakırçay Havzası Beşerî Coğrafyası. (Doktora Tezi). İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Sezer, B. (2006). Sosyoloji ve Coğrafya Ders Notları. E. Eğribel ve U. Özcan (Der.). Sosyoloji ve Coğrafya içinde (s. 51-99). İstanbul: Kızılelma Yayıncılık.

Şahin, S. (1998). Bartın İlinin Beşerî Coğrafyası. (Doktora Tezi). Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Şahingöz, C. (2007). Altunhisar İlçesi (Niğde) Beşerî Coğrafyası. (Yüksek Lisans Tezi). Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Temürlenk, Ş. (2011). Taraklı İlçesi'nin Beşerî Coğrafyası. (Yüksek Lisans Tezi) Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Thrift, N. (1996). Spatial Formations. London: SAGE Publications.

Tolan, B. (1996). Toplum Bilimlerine Giriş. Ankara: Murat & Adım Yayıncılık.

Tiryaki, B. (2019). Beşerî Coğrafya Açısından Suriye ve Yemen'deki İç Savaşlarda İran'ın Rolü. (Yüksek Lisans Tezi). İstanbul: Marmara Üniversitesi Ortadoğu ve İslam Ülkeleri Araştırmaları Enstitüsü.

Urry, J (1989). Sociology and Geography. New Models in Geography. 2, 62-77.

Uygun, H. ve Özer, İ. (1982). Hilmi Ziya Ülken. E. Kongar (Der). Türk Toplumbilimcileri 1 içinde (s. 153-212). İstanbul: Remzi Kitabevi.

Yasa İ. (1960). Sindel Köyü. Ankara Balkankanoğlu Matbaacılık.

Yılmaz Altun, Ö. (2025). İklim Değişikliğinin Sosyolojisi Neden Gereklidir? Beykoz Akademi Dergisi, 13(1), 148-175.

Yiğit, A. ve Tunçel, H., (2017). 100. Yılında Türkiye'de Coğrafyacılar, Türkiye Coğrafyacı Biyografileri (1915-2015). İstanbul: Türk Coğrafya Kurumu Yayınları.

Zehr, S. (2015). The Sociology of Global Climate Change. Wiley Interdisciplinary Reviews: Climate Change, 6(2), 129-150.

20. Bölüm

Hüseyinzade Ali Bey'in (Turan) Türk Diline Dair Görüşleri

Gözde GÜNGÖR[1]

GİRİŞ

XX. yüzyılın başları, Azerbaycan toplumunun siyasal, toplumsal ve kültürel yapısının köklü biçimde değişmeye başladığı bir döneme karşılık gelir. Özellikle petrol sanayisinin gelişmesiyle Bakü kısa sürede farklı toplumsal kesimlerin ve kültürel çevrelerin bir araya geldiği kozmopolit bir şehir hâline gelmiştir. Kapitalist üretim ilişkilerinin yaygınlaşması, Azerbaycan Türklerinin yanı sıra Ruslar, Ermeniler, İranlılar ve diğer Türk topluluklarının Bakü'ye yönelmesine yol açmış; bu yoğun hareketlilik şehirde çok katmanlı bir toplumsal yapı ortaya çıkarmıştır. Sanayi çevresinde şekillenen geniş işçi kitlesi ise hem şehir hayatının dönüşümünde hem de dönemin siyasal ve düşünsel atmosferinde belirleyici bir rol üstlenmiştir (Akpınar, 1994: 69).

Bu ekonomik ve demografik dönüşüm, kısa süre içinde toplumsal ve siyasal hayata da yansımıştır. 1905 Rus Devrimi'yle birlikte ortaya çıkan görece serbestlik ortamı, Azerbaycan'da siyasal ve toplumsal hayatın canlanmasına zemin hazırlamıştır. Kısa zamanda gazete ve dergiler çoğalmış, siyasî partiler ve toplumsal teşkilatlar kurulmuş, aydınlar farklı ideolojik mahfillerde toplanarak fikirlerini açık biçimde savunmaya başlamışlardır (Akpınar, 1994: 69). Meşrutiyetin sağladığı bu fikrî serbestlik**,** Azerbaycan Türkleri arasında modern anlamda bir millî kimlik bilincinin de şekillenmeye başlamasına vesile olmuştur. Bu süreçte aydınlanma ideali ve toplumun mukadderatına dair düşünceler**,** siyasal ve kültürel tartışmaların merkezine yerleşmiştir.

XX. yüzyılın başlarında Azerbaycan'da aydınlanmacı düşünce tek tip ve homojen bir yapı göstermez. Bunun temel nedeni, toplumun çok hızlı değişen siyasal, ekonomik ve kültürel koşullar içinde bulunmasıdır. Özellikle Bakü'nün kısa sürede büyük bir sanayi ve kültür merkezine dönüşmesi, farklı düşünce dünyalarının aynı mekânda karşılaşmasına yol açmıştır. Ancak bu karşılaşma,

[1] Dr. Öğr. Üyesi, Sinop Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Sinop/ Türkiye. gozdegor@gmail.com, ORCID: 0000-0002-2634-6793

[*]Bu çalışma "Hüseyinzade Ali Turan'ın Hayatı ve Eserleri Üzerine Bir İnceleme" adlı doktora tezinden üretilmiştir

yeni ve ortak bir kültürel anlayış doğurmamış; Batı kendi düşünce ve değerleriyle, Doğu ise kendi geleneksel yapısıyla varlığını sürdürmüştür. Bu durum, aydınlanmacı düşüncenin farklı yönelimler kazanmasına neden olmuş; kimi aydınlar halkı merkeze alan bir dil ve kültür anlayışını savunurken, kimileri Batı'ya yönelmeyi ya da bütün Türk dünyasını kapsayan ortak bir kültürel zemini esas almıştır. Böylece Azerbaycan maarifçiliği, aynı tarihsel bağlam içinde farklı yaklaşımları barındıran bir hareket olarak şekillenmiştir.

Aydınlanma hareketi ve millî kimlik bilincinin güçlenmesiyle birlikte edebî dilin hangi temeller üzerinde şekillenmesi gerektiği meselesi de tartışmaların odağına taşınmıştır. XX. yüzyılın başlarında edebî dil, yoğun bir siyasal ve ideolojik mücadelenin parçası olarak ele alınmış; hemen hemen bütün tanınmış aydınlar, dil meselesi hakkında çeşitli vesilelerle görüş bildirmiştir (Hudiyev, 2012: 542). Bakü, Gence, Şuşa, Şamahı ve Nahçivan gibi merkezlerde cedit okullarının yaygınlaşması, çok sayıda gazete ve derginin yayın hayatına başlaması, tiyatro ve edebiyat faaliyetlerinin artması, standart bir edebî dile duyulan ihtiyacı daha da artırmıştır (Hacıyev, 2012: 200). Özetle XX. yüzyıl başlarında Azerbaycan'da yaşanan toplumsal dönüşüm edebi dili estetik bir mesele olmaktan çıkararak millî kimliğin inşasıyla bağlantılı temel bir sorun haline getirmiştir.

Standart edebî dilin nasıl oluşturulacağı meselesi, XX. yüzyılın başlarında Azerbaycan'da yoğun tartışmalara konu olmuştur. Bu süreçte edebî dilin dayandırılacağı kaynaklar bakımından; Arap-Fars kaynaklarına dayananlar, Rus-Avrupa kaynaklarına dayananlar ve Osmanlı Türkçesi kaynaklarını esas alanlar olmak üzere üç temel eğilim ortaya çıkmıştır (Hudiyev, 2012: 544). "Millete hangi dil gereklidir?" sorusu kalemi eline alan hemen herkesin söz söylemek zorunda hissettiği bir alan hâline gelmiştir. Nitekim Türk dünyasının ilk gazetesi olan *Ekinçi*'nin başyazarı Hasan Melikbey Zerdabi, standart bir edebî dilin yokluğunu, "Türk (Azerbaycan) milletinin yaşamasını, ilerlemesini, ilme ve maarife sahip olmasını ister misiniz? — Ona dil verin. Türkler (Azerbaycanlılar) kendi dillerini kaybetmiştir. Sizin sözünüzü anlamıyorlar" sözleriyle açık biçimde dile getirmiştir (Hudiyev, 2012: 545-546). Edebî dilin hangi temele oturtulacağı yönündeki tartışmalar özellikle dönemin popüler yayın organlarından olan ve dil anlayışlarını yazılarıyla fiilen tatbik eden *Füyuzat* ve *Molla Nasreddin* dergileri etrafında yoğunlaşmıştır (Hacıyev, 2012: 210). *Füyuzat*, edebî dilin "Biz, çeşitli şive ve lehçelerimizi ıslah ve tevhid yoluyla kendimize özgü kültürel ve edebî bir genel Türk dili meydana getirebiliriz" (Hudiyev, 2012: 545) anlayışıyla ortak bir Türk dili zemininde kurulmasını savunurken; Molla Nasreddin, "Elbette biz Molla Nasreddin'i yazdığımız bu dili, Türkler için edebî bir dil olarak kabul etmek niyetinde

değiliz; buna bizim ihtiyacımız da yoktur" (Hudiyev, 2012: 545) ifadeleriyle daha yerel ve işlevsel bir dil anlayışını öne çıkarmıştır Böylece edebî dilin temeli ve kapsayıcılığı etrafında şekillenen bu tartışmalar, zamanla iki farklı düşünce ve yazı geleneğini doğurmuş ve Azerbaycan kültür tarihinde "Füyuzat ekolü" ile "Molla Nasreddin ekolü" adlarıyla anılan iki ayrı yönelimin ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır.

Füyuzat dergisi, Ali Bey Hüseyinzade'nin başredaktörlüğünde ve Hacı Zeynalabdin Tağıyev'in maddî desteğiyle 1 Kasım 1906 tarihinden itibaren Bakü'de yayımlanmaya başlamıştır. Derginin kapağında "Edebî, ilmî, siyasî, içtimaî, resimli, haftalık Türkçe İslâmî mecmua" ibaresi yer almaktadır. Ali Bey Hüseyinzade'nin formüle ettiği "Türkleşmek, İslâmlaşmak, Avrupalılaşmak" şiarı, *Füyuzat*'ın temel fikrî eksenini oluşturmuş ve dergi bu doğrultuda Türk halklarının millî kimlik bilincini geliştirmeyi amaçlamıştır. Medeni Türkçülük hareketinin ilk büyük ideoloğu olan İsmail Gaspıralı'nın (Kengerli, 2008:31) izinde Hüseyinzade; "Turanî", "Ayın Ha.", "Ayın Hüseyinzade", "Füyuzatçı", "Hayatçı", "Şair Nedim" imzalarıyla kaleme aldığı yazılarında müşterek bir edebi dil siyasetini ve Türkçülük ideolojisini benimsediğini açıkça ortaya koymuştur. Böylelikle *Füyuzat* dil politikası ve ideolojik yaklaşımı ile Azerbaycan edebiyatının yönünü Anadolu'ya çevirmiş ve iki Türk yazı dilinin ortak bir kültürel zemin etrafında birbiriyle yakınlaşmasına katkıda bulunmuştur. *Füyuzat*'ın 1907'de kapatılmasının ardından onun bu yayın politikası *İrşad*, *Terakki*, *Açık Söz*, *Debistan*, *Şelale* gibi süreli yayın organları tarafından da benimsenmiş ve Ali Bey Hüseyinzade'nin başlattığı bu edebi yönelim Hüseyin Cavid, Ahmet Cevat, Abdulla Şaik, Mehemmed Hadi, Abbas Sıhhat, Cafer Cabbarlı gibi ediplerce devam ettirilmiştir. Böylelikle XX. yüzyılın ilk çeyreğinde ortak Türk dilini savunan, milli meselelere Türkçülük ideolojisiyle yaklaşan, Türk tarihini ve Türk edebiyatını ortak bir yaklaşım üzerinden değerlendiren ve milli birliği hedefleyen *Füyuzatçılık* adlı romantik ekol ortaya çıkmıştır[2].

Hüseyinzade Ali Bey (Turan)

Hüseyinzade Ali Turan, dinî ve ilmî geleneği güçlü bir aile çevresinde dünyaya gelmiştir. Hüseyinzadeler ailesi, XIX. yüzyıl boyunca Kafkasya Şiî toplumunda nüfuzlu bir ailedir. Ailenin tanınan ilk simalarından biri, Ali Bey'in büyük dedesi olan Şeyhülislam Ahund Mehemmedeli Salyanî'dir (1791–1852). Zakafkasya Şiilerinin dinî lideri olarak görev yapan Mehemmedeli Salyanî'nin

[2] Azerbaycan edebiyatında romantik ekol veya romantik Türkçülük hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. (Kengerli, 2008), (Osmanlı, 2010).

ardından bu makam, yeğeni Ahund Ahmed Salyanî'ye (1812–1884) intikal etmiş ve Ali Bey'in dedesi Ahmed Salyanî, 1884 yılına kadar şeyhülislamlık görevini sürdürmüştür (Turan, 2008: 4). Annesi Hadice Hanım, Şeyhülislam Ahund Ahmed Hüseyinzade'nin kızı; babası ise Gruzma bölgesi beylerinden Kazım Bey Hüseyinzade'nin oğlu ve "Tiflis Müslüman Mektebi" muallimlerinden Molla Hüseyin Hüseyinzade'dir. Hüseyinzade Ali Turan, 8 Mart 1864 tarihinde Bakü'nün Salyan kasabasında dünyaya gelmiştir. Babasının Tiflis'te Kafkasya İdare-i Ruhaniyesi'ne bağlı altı sınıflı Rus-Müslüman okuluna öğretmen olarak atanmasıyla Ali Bey çocukluk yıllarını Tiflis'te geçirmiş, ilk öğrenimini babasının görev yaptığı okulda tamamlamıştır.

Ali Bey'in çocukluk yılları, kısa süre içinde ağır kayıplarla gölgelenmiştir. Babasının vefatı sırasında altı yaşında olan Hüseyinzade, annesini de kısa süre sonra kaybetmiş; bunun üzerine velayeti dedesi Şeyhülislam Ahund Ahmed Hüseyinzade tarafından üstlenilmiştir. Bu dönem, Hüseyinzade'nin düşünce dünyasının şekillenmesinde belirleyici olmuştur. Dedesi Ahmed Salyanî'nin dinî ilimlerle birlikte edebiyat ve kültüre olan derin ilgisi ve aile dostları arasında yer alan Mirza Fetheli Ahundzade ile yapılan felsefî ve dinî sohbetler, Ali Bey için adeta gayriresmî bir mektep işlevi görmüştür (Güngör, 2015: 12). Hüseyinzade Ali Bey'in erken yaşlarda hem İslâmî ilimlerle hem de Batı düşüncesiyle temas kurabilmesi, dedesi Ahmed Salyanî ile Mirza Fetheli Ahundzade'nin temsil ettiği iki farklı zihniyetin aynı ortamda buluşması vesilesiyle mümkün olmuştur. Bu sohbetler, Hüseyinzade'nin ilerleyen yıllarda geliştireceği modernist Türkçü düşüncenin entelektüel zeminini oluşturmuştur (Safes, 1915: 2552).

Ali Bey, Mirza Fetheli Ahundzade'nin desteğiyle 1875 yılında Tiflis Erkek Gimnazyumu'na kabul edilmiş; burada ortaöğrenimi boyunca pozitif bilimlerin yanı sıra Rusça, Fransızca, Almanca, Latin ve Yunanca dersleri almıştır. Öğrenim hayatını her yıl gösterdiği üstün başarı nedeniyle aldığı tahsinnamelerle sürdüren Hüseyinzade, bu yıllarda Türkçeye ve İslâmî ilimlere duyduğu ilgiyi de giderek artırmış; Arapça, Farsça ve Türkçe eserleri bireysel çabalarıyla okumaya yönelmiştir. Ortaöğrenim sürecinde hissettiği eksiklikleri yükseköğrenimle telafi etmeyi hedefleyen Hüseyinzade Ali Bey, üniversite eğitimine büyük umut bağlamış ve 16 Haziran 1885 tarihinde Tiflis Birinci Gimnazyumu'ndan mezun olarak hem Doğu hem Batı kültürüne temas etmiş, çok dilli ve çok yönlü bir entelektüel birikimle yüksek tahsiline hazırlanmıştır (Güngör, 2015: 13-14).

Tiflis Erkek Gimnazyumu'ndan 1885 yılında mezun olan Hüseyinzade Ali Bey, yükseköğreniminde yalnızca bir meslek edinmeyi değil, aynı zamanda ilmî ve fikrî bir donanım kazanmayı da hedeflemiştir. Tıp tahsili almayı planlamakla

birlikte, İslâmî ilimler ve Doğu dillerinden kopmamak arzusuyla bu alanları da bünyesinde barındıran bir üniversitede öğrenim görmeye karar vermiş ve Petersburg Üniversitesi Fizik-Matematik Fakültesi'ne kabul edilmiştir. Burada Mendelyev, Menşutkin, Wagner ve Begetof gibi dönemin önde gelen bilim insanlarından dersler almış; aynı zamanda Petersburg Ressamlık Akademisi'nin çalışmalarına katılarak sanata olan ilgisini sürdürmüştür. Petersburg'daki üniversite yılları, Hüseyinzade'nin düşünce dünyasının şekillenmesinde belirleyici bir dönem olmuştur. Bir yandan doğa bilimleri tahsil ederken diğer yandan Arapça ve Farsça bilgisini geliştirmek amacıyla Şarkiyat derslerine devam etmiş; Rusya'daki öğrenci hareketlerini, örgütlenme biçimlerini ve muhalif düşünce çevrelerini yakından gözlemleme imkânı bulmuştur. Bu tecrübeler, onun ilerleyen yıllarda kaleme alacağı yazılarda siyasî ve toplumsal meseleleri ele alış biçimini doğrudan etkilemiştir. Petersburg'daki Müslüman ve Türk öğrenci çevreleriyle kurduğu ilişkiler, Hüseyinzade'nin daha çocukluk yıllarında filizlenen Türklük bilincinin bu dönemde fikrî bir olgunluğa ulaşmasını sağlamıştır. Doğu ve Batı edebiyatının klasiklerine hâkimiyeti, Goethe başta olmak üzere Batı düşüncesine duyduğu ilgi ve Şark kültürüyle kurduğu bağ, onu çok yönlü bir entelektüel kimliğe taşımıştır. Hüseyinzade, bu dönemde siyasî hareketlerin doğrudan içinde yer almaktan ziyade, daha çok düşünsel ve kültürel alanlarda yoğunlaşmayı tercih etmiştir (Güngör, 2015: 15-18).

Petersburg'daki öğrenimini tamamladıktan sonra Hüseyinzade Ali Bey, 1889 yılında İstanbul'a gelmiş ve Mekteb-i Tıbbiye-i Askeriye'ye kabul edilmiştir. Osmanlı eğitim bürokrasisinin katı ve karmaşık yapısı sebebiyle okula kabul sürecinde ciddi güçlüklerle karşılaşmış; ancak uzun süren sınavlar ve resmî işlemler neticesinde tıp eğitimine başlamayı başarmıştır. Bu zorlu süreci ve Osmanlı bürokrasisine ilişkin eleştirilerini daha sonraları Numune Mektebi başlıklı yazı dizisiyle kaleme almıştır. Mekteb-i Tıbbiye yıllarında Hüseyinzade, entelektüel birikimi ve çok dilliliğiyle dikkat çekmiştir. Doğu ve Batı edebiyatlarına, felsefeye ve çağdaş bilimsel gelişmelere olan hâkimiyeti sayesinde arkadaş çevresi üzerinde güçlü bir entelektüel etki yaratmıştır. Bu yıllarda Abdullah Cevdet, İshak Sükûti, Şerafeddin Mağmumi gibi isimlerle kurduğu ilişkiler, onun fikrî çevresinin genişlemesine katkı sağlamıştır (Güngör, 2015: 18-22).

Petersburg'daki öğrenimini tamamladıktan sonra Hüseyinzade Ali Bey, 1889 yılında İstanbul'a gelmiş ve Mekteb-i Tıbbiye-i Askeriye'ye kabul edilmiştir. Osmanlı eğitim bürokrasisinin katı ve karmaşık yapısı sebebiyle okula kabul sürecinde ciddi güçlüklerle karşılaşmış; ancak uzun süren sınavlar ve resmî işlemler neticesinde tıp eğitimine başlamayı başarmıştır. Ali Bey bu zorlu süreci

ve Osmanlı bürokrasisine ilişkin eleştirilerini daha sonraları *Numune Mektebi* başlıklı yazı dizisinde kaleme almıştır (Güngör, 2015: 18-21). Mekteb-i Tıbbiye yıllarında çok dilliliği, Doğu ve Batı edebiyatlarına, felsefeye ve çağdaş bilimsel gelişmelere olan hâkimiyeti sayesinde arkadaş çevresi üzerinde güçlü bir entelektüel etki uyandıran Hüseyinzade *Terakki ve İttihad* adıyla kurulan ve sonrasında adı İttihat ve Terakki'ye dönüşen cemiyetin kurucu üyeleri arasında yer almıştır. Ali Bey'in İttihat ve Terakki'nin kurucuları arasında yer alması konusu tartışmalı olmakla birlikte bizzat kendisi Tan gazetesinde yayımlanan "İttihat ve Terakki Cemiyeti Neden Kuruldu, Ubeydullah Efendi'nin Oynadığı Roller" başlığıyla yayımladığı makalelerinde, İshak Sükûti aracılığıyla Ubeydullah Efendi ile tanıştırıldığını ve "Terakki ve İttihad" adıyla kurulan teşkilata bizzat yazdırıldığını belirtmektedir (Güngör, 2015: 24-25).

1895 yılında Mekteb-i Tıbbiye-i Askeriye'den mezun olan Hüseyinzade, askerî hekim olarak görev yapmış; Osmanlı-Yunan Savaşı sırasında cephede hizmet vermiştir (Bayat, 1998: 12). Doktorluk mesleğini icra ederken edebiyat ve düşünce hayatından kopmamış; Batı klasiklerinden yaptığı tercümelerle yazı faaliyetlerini sürdürmüştür. Aynı dönemde resimle de ilgilenmiş, savaş ortamında Türk askerlerini konu alan eserler yaratmıştır. Askerî ve akademik görevleri sırasında sürekli takibat altında tutulması ve hakkında duyulan siyasî şüpheler, onun Osmanlı Devleti içindeki faaliyet alanını giderek daraltmış ve nihayet 1903 yılında, üzerindeki baskıların artması sebebiyle Kafkasya'ya dönmek mecburiyetinde kalmıştır (Bayat, 1998: 13).

Temmuz 1903'te İstanbul'dan ayrılan Hüseyinzade, Karadeniz üzerinden Batum ve Tiflis yoluyla Bakü'ye ulaşmıştır. Ali Bey'in Kafkasya'ya dönüşü, Rusya İmparatorluğu'nun ciddi siyasî sarsıntılar yaşadığı bir döneme rastlamıştır. 1904–1905 Rus-Japon Savaşı'ndaki yenilgi ve bunun ardından gelişen meşrutiyet talepleri, yalnızca Rus toplumunda değil, Azerbaycan Türkleri ve diğer Kafkasya Müslümanları arasında da siyasal bir hareketlenmeye yol açmıştır. Bu süreçte Hüseyinzade Ali Bey, Azerbaycan Türklerinin siyasî taleplerini merkeze taşıyan girişimlerin aktif bir parçası hâline gelmiştir. 1905 yılında Salyan ve Cavad Kazası halkı tarafından temsilci seçilerek Petersburg'a gönderilen Kafkasya heyetine dâhil olmuş; Ahmet Ağaoğlu, Ali Merdan Topçubaşı, Ferruh Vezirov gibi isimlerle birlikte Rus hükümet yetkilileriyle yapılan görüşmelere katılmıştır. Heyetin Başbakan Vitte ve İçişleri Bakanı Buligin ile yaptığı temaslar neticesinde Müslüman halkın sosyal ve idarî taleplerinin yanı sıra bir günlük gazete çıkarma izni de elde edilmiştir. Bu izinle 1905 yılında Bakü'de yayımlanmaya başlayan *Hayat* gazetesi, Rusya Müslümanlarının ilk günlük gazetesi olma özelliğini taşımaktadır. Hüseyinzade Ali Bey, Ahmet Ağaoğlu ile birlikte gazetenin

başyazarlığını üstlenmiş; Ağaoğlu'nun ayrılmasından sonra ise gazeteyi tek başına yönetmiştir. *Hayat*, kısa yayın ömrüne rağmen Azerbaycan Türkleri arasında siyasal bilinçlenme, toplumsal meselelerin tartışılması ve edebî dil meselesinin gündeme taşınması bakımından önemli bir rol üstlenmiştir (Güngör, 2015: 30-33).

Hüseyinzade Ali Bey, *Hayat* gazetesinden önce Bakü'de yayımlanan Rusça Kaspi gazetesi ile Kahire'de çıkan Türk gazetesinde kaleme aldığı yazılarla gazetecilik faaliyetlerine başlamıştır. Özellikle 1904 yılında Türk gazetesinde yayımlanan ve Yusuf Akçura'nın Üç Tarz-ı Siyaset makalesine doğrudan cevap niteliği taşıyan Mektub-ı Mahsus başlıklı yazısı, onun Türkçülük düşüncesi etrafındaki tartışmalara erken dönemde dâhil olduğunu göstermesi bakımından önemlidir. 1906'dan sonra ise Kaspi gazetesinin redaktörlüğünü üstlenen Hüseyinzade, bu görev süresince hükümet ve yerel idareleri eleştiren yazıları sebebiyle çeşitli davalarla karşı karşıya kalmış; ancak bu davaların tümünden beraat etmiştir. *Hayat*'ın 3 Eylül 1906'da kapatılmasının ardından, yine Hacı Zeynalabdin Tağıyev'in imtiyaz sahipliğinde, Kasım 1906'da *Füyuzat* dergisi yayımlanmaya başlamıştır. Hüseyinzade Ali Bey'in başredaktörlüğünü yaptığı bu dergi, edebî, ilmî ve siyasî içeriğiyle Azerbaycan düşünce hayatında yeni bir yönelimi meydana getirmiştir. *Füyuzat*, Osmanlı Türkçesini esas alan ortak bir Türk edebî dili anlayışını savunmuş; romantik Türkçülük, İslâmcılık ve modernleşme fikirlerini bir araya getiren bir yayın çizgisi izlemiştir. Hüseyin Cavid, Mirza Alekber Sabir, Abbas Sıhhat gibi isimlerin yanı sıra Osmanlı aydınlarının eserlerine de yer veren dergi, Azerbaycan edebiyat tarihinde sonradan "Füyuzat Edebî Mektebi" olarak adlandırılacak ekolün temelini atmıştır (Güngör, 2015: 33-34).

Hüseyinzade Ali Bey, yaklaşık yedi yıl süren Kafkasya faaliyetlerinin ardından 1910 yılı sonunda Bakû'den ayrılarak İstanbul'a dönmüştür. 23 Kanun-ı evvel 1326 [5 Ocak 1911] tarihinde İstanbul'a ulaşan Hüseyinzade, kısa süre sonra Tıp Fakültesi'ndeki görevine dönmek üzere resmî başvuruda bulunmuş ve seririyat-ı cildiye ve efrenciye sahasında yeniden vazife almıştır. 1911 yılından itibaren hayatında siyasî ve kültürel faaliyetler yeniden yoğunlaşmış; aynı yıl İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin kongresinde merkez-i umumi azalığına seçilerek İstanbul ve Selanik teşkilatlarında aktif görevler üstlenmiştir. Selanik'te verdiği konferanslarda Türk kimliği ile İslâm dünyasının manevî birliğini birlikte ele alan bir yaklaşım geliştirmiştir. Bu dönem, Hüseyinzade Ali Bey'in Türkçülük fikrinin kurumsal yapılar aracılığıyla somutlaştığı bir safhayı temsil etmektedir. 1911 yılında Yusuf Akçura, Ahmet Ağaoğlu ve Mehmed Emin Yurdakul ile birlikte Türk Yurdu Cemiyeti'nin kurucuları arasında yer almış; bunun yanı sıra Türk Derneği, Millî

Talim ve Terbiye Cemiyeti ve Türk-Macar Dostluk Yurdu gibi çeşitli ilmî ve kültürel oluşumlarda kurucu ya da üye sıfatıyla görev üstlenmiştir (Bayat, 1998: 19-20).

Birinci Dünya Savaşı yıllarında Hüseyinzade Ali Bey, Osmanlı Devleti'nin ve Türk dünyasının geleceğiyle ilgili uluslararası temaslarda da aktif rol üstlenmiştir. 1915–1916 yıllarında Yusuf Akçura, Çelebizade Mehmet Esat ve Mukimüddin Beğcan ile birlikte Avrupa başkentlerini kapsayan "Turan Heyeti" içinde yer alarak Budapeşte, Viyana, Berlin ve Sofya'da siyasî ve ilmî çevrelerle görüşmeler yapmış; bu temaslarda Rusya hâkimiyeti altındaki Türk-Tatar halklarının siyasî ve kültürel haklarını gündeme getiren muhtıralar sunmuştur. 1918 yılı ise Hüseyinzade Ali Bey'in Kafkasya ile yeniden doğrudan temas kurduğu bir dönem olmuştur. Azerbaycan Cumhuriyeti'nin kuruluş sürecinde Ahmet Ağaoğlu ile birlikte Kafkasya'ya gönderilmiş; Batum ve Gence'de yürütülen görüşmelere katılmıştır (Bayat, 1998: 20,23). Bu süreçte kaleme aldığı yazılar ve verdiği konferanslar, Azerbaycan'ın bağımsızlığına ve Osmanlı–Azerbaycan ilişkilerine verdiği önemi açık biçimde yansıtmaktadır.

Mondros Mütarekesi sonrasında Hüseyinzade Ali Bey, İttihat ve Terakki mensuplarına yöneltilen suçlamalardan payını almış; 1919 yılında iki kez tutuklanarak bir süre Bekirağa Bölüğü'nde hapsedilmiştir. Her iki tutukluluk süreci de beraatle sonuçlanmış, Malta sürgününden kurtulmuştur. Cumhuriyet'in ilanından sonra ise aktif siyasetten büyük ölçüde çekilmiş; ilmî ve kültürel çalışmalara yönelmiştir. Bu çerçevede 1926 yılında Bakü'de düzenlenen I. Türkoloji Kongresi'ne fahri üye olarak katılmış ve kongrede "Garbın iki Destanı'nda Türk" başlıklı bir bildiri sunmuştur. Aynı yıl İzmir Suikastı davası kapsamında İttihat ve Terakki geçmişi sebebiyle yeniden yargılanmış ve yapılan yargılama nihayetinde herhangi bir suç unsuru bulunmadığı gerekçesiyle beraat etmiştir. Bu dava, onun siyasî hayatının fiilen sona erdiği bir dönüm noktası olmuştur (Bayat, 1998: 23-24; Güngör, 2015: 60, 63, 67-68).

1930'lu yıllarda Hüseyinzade Ali Bey, Türk Dili Tetkik Cemiyeti bünyesinde yürütülen çalışmalara katılarak özellikle sözlük ve tercüme faaliyetlerinde görev almış; Pekarski'nin *Yakut Dili Sözlüğü* tercümesine katkıda bulunmuştur. Aynı dönemde dil devriminin etkisiyle öz Türkçe şiirler kaleme almış, tıp terimleri üzerine çalışmalar yürütmüştür. 1931 yılında Tıp Fakültesi'nden emekli olmuş, 1933 Üniversite Reformu ile de resmî görevlerinden tamamen ayrılmıştır. Hayatının son yıllarını bilimsel çalışmalar ve tercüme faaliyetleriyle geçiren Hüseyinzade Ali Bey, 7 Mart 1940 tarihinde İstanbul'da geçirdiği kalp krizi sonucu vefat etmiş (Güngör, 2015: 67-68);

Türkçülük alanında yürüttüğü çalışmalarla XX. yüzyıl Türk fikir hayatında kalıcı bir etki bırakmıştır.

Hüseyinzade Ali Turan'ın Dil ile İlgili Görüşleri

Hüseyinzade Ali Bey, dille ilgili görüşlerini *Hayat*, *Füyuzat* ve *Terakki* süreli yayın organlarında yayımlanan "Gazetemizin Dili Hakkında Bir Neçe Söz", "Türkler Kimdir ve Kimlerden İbarettir?", "Türk Dilini Öğrenmenin Fevaidi", "Yine Dil Müşkülatı", "Ne Yazıyorlar", "Türk Dilinin Vazife-i Medeniyesi" ve "Yazımız Dilimiz İkinci İlimiz" başlıklı makalelerinde işlemiştir. Bu yazılarında dil–medeniyet ilişkisine vurgu yapmış; yazı dili, ortak Türk edebî dili, fonoloji, morfoloji, sentaks ve imla konularına değinmiştir.

Hüseyinzade Ali Bey'in "Gazetemizin Dili Hakkında Bir Neçe Söz" başlıklı yazısı, XX. yüzyıl başında Türk dünyasında yoğun biçimde tartışılan yazı dili meselesini doğrudan müzakere eden metinlerden biridir. Makalede Ali Bey hem *Hayat* gazetesinin dil politikasını ele alır hem de yazı dili, ortak dil ve terim meselesine ilişkin görüşlerini açıklar. Makale çarpıcı bir soruyla başlar: "Bize mi gazetemizin dilini sadeleştirmek yoksa cemaatimize mi öz anadili olan Türkçeyi öğrenmek lazımdır? Budur mesele! (Ha, 1905: 2). Bu soru, yazının temel savını açık biçimde ortaya koymaktadır. Hüseyinzade Ali Bey'e göre asıl mesele Türkçeyi sadeleştirmek değil, kâmil ve imkânları geniş bir dil olan Türkçenin doğru ve yetkin bir biçimde kullanabilmektir.

Makale aslında *Hayat* gazetesinin altıncı sayısında "Derviş" imzasıyla yayımlanan ve gazetenin dil politikasını eleştiren yazıya cevap olarak kaleme alınmıştır. Ali Bey'e göre gazetenin dili hakkında yöneltilen bu eleştiriler, herkesin kendi şivesini yazı dili hâline getirme beklentisinden kaynaklanmaktadır. Oysa ki gazetede yazı kaleme alanlar Karabağ'dan, Gence'den, Şirvan'dan, Rusya'nın iç bölgelerinden ya da Osmanlı ve İran sınırlarına yakın coğrafyalardan gelen; farklı şivelerle konuşan, farklı dil tecrübelerine sahip yazarlardır. Böyle bir ortamda "daha sade yazmak" talebi, fiilen herhangi bir yerel şivenin yazı dili olarak dayatılması anlamına gelecektir ki bu da Ali Bey'in kanaatine göre doğru bir yaklaşım değildir zira yazı dili, tek bir bölgenin konuşma biçimine indirgenemez, aksine şiveleri aşan, birleştirici ve kapsayıcı bir anlayış üzerine inşa edilmelidir:

Birimiz Karabağ'dan, birimiz Gence'den ya Şirvan'dan geliyoruz. Birimizin vatanı lap Rusya'nın ortasındadır öbürümüzün vatanı ise ya Osmanlı ya İran serhaddına yakındır. Gazetemizi kıraat edenler de böyledirler. Ama hakikat aranılırsa, bu şivelerin hiçbirine, hatta gazetemizin en ziyade neşrolunduğu Bakû şivesine bile rüçhaniyet vermemek icap eder. Cümlesini tevhide çalışmak lazımdır. Orta yerde, vasatta durmaya gayret etmeliyiz. Çünkü her hansı şiveyi

ayrı ayrı ele alsak, her birinde bir noksan görürüz. Bazı şivelerde efkar-ı aliye ve hikemiyeyi ifadeye, mesail-i siyasiye ya içtimaiyeyi, matalib-i iktisadiyeyi beyana artık söz kalmamıştır. Öbürleri Türkçe sarf ve nahvi bilkülliye yaddan çıkartıp, artık bir nice Türkçe sözü Fars ya Rus nahvine tatbiken yanyana düzerek ifade-i meram etmek istiyorlar. Şüphesiz, böyle olamaz! Bakû şivesiyle mi yazalım? Yazarsak, korkarım ki gayri Türkler içinde Türkçeyi yahşı bilen Türkler içinde rüsva oluruz!.. (Ha, 1905: 2).

Yazının devamında Ali Bey *Hayat* gazetesini dili sebebiyle eleştirenlerin kullandığı dilden bir parçayı örnek olarak yazısına taşır:

Orada gazetemizin dilini beğenmeyip ta'n ve riş-hand eden zatın sözlerine dikkat ettiniz mi? Rus lisanına vakıf değilseniz, elbette, o sözlerden bir mana çıkaramadınız. Numune için bir daha buraya derç edip idrak edebilmeniz için tercüme dahi edeceğim: "Yahu… "Hayat" gazetesinin resm-i küşadına… Teşrif getirdiniz mi?" sualine bir zat bu suretle cevap veriyor: Bana "priklaşini" göndermemiştiler ve bir de vallah "zan'atıyam" o kadar çoktur ki, "sen ölesen", "abedde" yadıma düşmüyor… Danış görek ne var idi, yahşı mı geçti? "Riç" zad diyen oldu mu? Ve ilh. (Ha, 1905: 2-3).

Hayat gazetesinin dilini "ağır" bulup eleştirenlerin, kendi metinlerinde çok sayıda Rusça kelimeye ve Türkçenin sentaktik yapısıyla bağdaşmayan bir söz dizimine yer vererek Türkçe yazdığını düşünmeleri, yazara göre tutarsız bir yaklaşımdır. Söz konusu yazıdan yaptığı bir alıntıyı, Rusça bilmeyenlerin anlamasının mümkün olmadığını belirterek tercüme eden Hüseyinzade Arapça kökenli "davetname", "meşguliyet", "taam", "nutuk" gibi kelimeleri "anlaşılmıyor" gerekçesiyle reddeden yaklaşımın aynı kavramları Rusça karşılıklarıyla kullanmasını tenkit eder.

Ali Bey'in burada savunduğu husus, Arapça ve Farsça kelimelerin sınırsız kullanımını savunmak değil; tarihsel süreçte Türkçeye yerleşmiş ve dilin anlam dünyasını zenginleştirmiş kelimelerin dışlanmasına karşı çıkmaktır. Hüseyinzade, Türkçenin artık Ali Şir Nevai devrinin "Türki-i kadim"i olmadığını, İslamiyet'in kabulünün ardından tarihsel süreçte Arapça ve Farsça ile yoğun bir temas sonucunda "Türki-i cedit" hâline geldiğini dile getirir. Nevai'nin dilinde geçen "uçmak" ve "tamug" gibi kelimelerin bugün artık anlaşılmadığını örnek göstererek, dilin canlı ve değişken yapısına dikkat çeker. Ona göre bu değişim bir yozlaşma değil, aksine tarihsel bir zorunluluktur. Bu noktada yazar savını desteklemek için Türkçenin gelişimini Avrupa dilleriyle karşılaştırır. Fransızca, İngilizce ve Rusça gibi modern Avrupa dilleri kelime hazinelerini Latince ve Yunancaya başvurarak genişletmişlerdir. Bu dillerin "ölü" ya da "yarı ölü" olmaları yeni kavramlar için kullanılmalarını kolaylaştırmıştır. Türkçe de tıpkı bu diller gibi Arapça ve Farsça alıntılarla

kendi söz varlığını zenginleştirmiştir. Böylece Osmanlı Türkçesi, yalnızca gündelik ihtiyaçları değil, "en âli, en derin fikirleri, en nazik hisleri" ifade edebilecek bir düzeye ulaşmıştır.

Yazıda ele alınan bir diğer konu terim meselesidir. Hüseyinzade'ye göre bilimsel gelişmeler, dilin yeni kavramları karşılayacak adlandırma yolları geliştirmesini zorunlu kılmaktadır. Bu noktada Batı dillerinin izlediği yöntem açıktır; modern bilim ve teknikte ortaya çıkan kavramlar için Latince ve Yunanca kökenli unsurlara başvurulmaktadır. Hüseyinzade, bu yöntemin Türkçe için de uygulanabileceğini savunur ve bu görüşünü somut örneklerle temellendirir. Fotoğraf için "pertev-nüvis", fonograf için "seda-nüvis", telefon için "dur-şünu" gibi terimler önererek Türkçenin Batı dillerine bağımlı kalmadan da modern dünyanın kavramlarını karşılayabilecek imkânlara sahip olduğunu gösterir. Ona göre bu tür terim üretimi, dilin doğasına aykırı değil; bilakis Türkçenin tarihsel gelişim çizgisiyle uyumludur.

Özetle bu yazı Hüseyinzade Ali Bey'in dile bakışıyla birlikte Türk kimliği anlayışını da açık biçimde ortaya koymaktadır. Ali Bey'e göre Türklük, kana dayalı dar bir etnik tanım değildir. Türk kimliği, tarihsel süreç içinde etnik köken ile inanç dünyasının birlikte şekillendirdiği, zamanla gelişmiş bir medeniyet adıdır. Dil konusundaki yaklaşımı da bu kimlik anlayışına pareleldir. Ona göre dildeki Arapça ve Farsça unsurlar İslâmiyetle birlikte Türk dünyasına dâhil olmuş ve asırlar boyunca dil ve kültür içinde kaynaşmış tarihsel yadigarlardır. Bu bakış açısından Ali Bey'in Türk kimliği anlayışının etnisite ve inançla birlikte şekillenen bir medeniyet tasavvuruna dayandığı anlaşılmaktadır.

"Türkler Kimdir ve Kimlerden İbarettir" başlıklı hacimli makale Türk kültür tarihinde ayrıcalıklı bir yere sahiptir. Bu makalesinde Ali Bey Türklük kavramını bilimsel bir çerçevede ele almış ve Türk coğrafyasını, dilini, tarihini, kültürünü dönemin Batılı ve Rus araştırmacılarının çalışmalarından faydalanarak işlemiştir. Hayat gazetesinin 4, 9, 16, 22, 35, 52, 81 ve 82. sayılarında yayımlanan bu uzun yazı dizisinde Ali Bey Türk dilinin dünya dilleri arasındaki yeri, akrabalık ilişkileri ve yapısal özelliklerine de değinir. Türkçenin ancak ait olduğu dil ailesi ve bu aileyi tanımlayan ortak yapısal ilkeler dikkate alınarak doğru biçimde kavranabileceğini ifade ederek dönemin dilbiliminde yaygın olan Ural–Altay / Turanî diller tasnifine yer verir. Türkçenin dünya dilleri arasındaki yerine ve akrabalık ilişkisine değindikten sonra Turanî dillerin ortak yapısal özelliklerine odaklanır.

Bu genel çerçevenin ardından Hüseyinzade Ali Bey, Türkçeyi Turanî dillerle birlikte ele alarak yapısal özellikleri üzerinden değerlendirir. Metin boyunca Türkçenin kök yapısı, eklenme düzeni, ses uyumu ve söz dizimi gibi unsurlar, dilin iç mantığını oluşturan temel ilkeler olarak ele alınır. Ali Bey, bu noktada

zaman zaman Arapçayla karşılaştırma yaparak Türkçenin farklı bir yapısal mantığa ve tipolojik kimliğe sahip olduğuna dikkati çeker. Fiilin cümle sonunda yer alması, öğelerin fiile tâbi olması ve sıfat–isim dizilişi gibi özellikler, Türkçenin tarih boyunca koruduğu yapısal sürekliliğin en açık göstergeleri olarak ele alınır. Bu ölçütler aynı zamanda lehçe ve şivelerin değerlendirilmesinde de esas alınır: Ona göre bir lehçenin "daha ziyade Türkçe" sayılması, dış etkilerden bütünüyle arınmış olmasına değil, Türkçenin temel yapısal ilkelerini ne ölçüde muhafaza ettiğine bağlıdır; tarihî, coğrafî ve kültürel etkenlerle ortaya çıkan farklılaşmalar ise dilin özünü ortadan kaldırmaz.

Ali Bey, Türkçeyi karşılaştırmalı, tipolojik ve tarihsel bir bütünlük içinde ele aldığı bu değerlendirmesini, "Yine Dil Müşkülatı" başlıklı makale dizisinde özellikle morfoloji ve söz dizimi konuları üzerinden sürdürür. "Yine Dil Müşkülatı"; *Hayat* gazetesinde Kengerli Esadulla Bey'in 97. sayıda yayımlanan "Dil Meselesi" ve Sultan Mecit Ganizade'nin 99. sayıda yayımlanan "Hansı Dil İle Yazılmalı" başlıklı makaleleriyle başlayan dil tartışmaları üzerine kaleme alınmıştır. Yazı dizisinin ilk bölümü Ayın. Ha. Zade imzasıyla 1905 tarihli 112. sayıda, devamı ise 114. sayıda yayımlanmıştır. Söz konusu yazılar, görünürde alıntı sözcükler etrafında şekillenen bir polemiğe cevap vermekle birlikte Ali Bey'in morfoloji ve sözdizimine ilişkin tespitlerini içermesi bakımından da ayrıca önemlidir. Makalenin girişinde yazar hem Kengerli Esadulla Bey'in hem de Sultan Mecit Ganizade'nin görüşlerinde haklılık payı bulunduğunu teslim eder; ancak özellikle Kengerli'nin Arapça ve Farsça çoğul biçimlerin Türkçede kullanılmasına yönelik kesin karşıt tutumunu eleştirir. Ona göre asıl dikkat edilmesi gereken husus alıntı unsurların yabancı olup olmaması değil bu unsurların Türkçede işlevi olup olmamasıdır:

Şüphesiz, Araplar Türkçeden (ya Yunan ve Firenkçeden) aldıkları kelimeleri Arap kaidesiyle cemlendirebilirlerse de, lakin buna Türklerin katiyen hakları olamaz. Binaenaleyh "çiftlikat-i humayun", "mabeyn-i agvati" yahut Farisî kaidesiyle "didekan" gibi İstanbul'da işlenen tabirler galat-ı fahiştirler. Fakat "Fars" kelimesi gibi "Etrak" kelimesini dahi kabul ederiz. Çünkü (Türk) lafzı Türkçenin malı olduğu gibi, Arap lisanının da malı olduğundan cem-i Arabîsi caizdir. Bir de "çiftlikat" lafzı gibi yeni çıkma bir şey olmayıp "Feylesof" kelime-i Yunaninin cemi olan "Felasife" gibi hem edebiyat-ı Arabî'de kadimden beri istimal olunuyor, hem Türkçeye çoktan geçmiştir ve Türkçeye de boşuna geçmemiştir. "Etrak" bir ıstılah-ı fennidir ki, ifade ettiği mana "Türkler" ceminin gayrıdır. Müteferrika şeklinde neşretmekte olduğum makalata ben "Türkler Kimdir ve Kimlerden İbarettir" unvanı verdim, fakat bu kadar uzun bir ibare yerine sade "Etrak" diye idim, bu manayı ifade etmiş olurdum. "Türkler" denildikte hatırıma beş on nefer Türk geliyor, lakin "Etrak" denildikte zihnime

Türk kavimlerinin, yani heyet-i kavmiyelerinin cemi hutur ediyor. (Zade, 1905a: 1).

Görüldüğü üzere Ali Bey, Kengerli'nin Arapça çoğul biçimlerin Türkçede kullanılmasına yönelik itirazını semantik bir çerçevede değerlendirir. Türkçe kelimelerin Arapça ya da Farsça çoğul ekleriyle çoğullaştırılmasına tıpkı Esadulla Bey gibi o da kesin bir biçimde karşı çıkar ve bu tür kullanımları yanlış kabul eder. Buna karşılık Arapça ve Farsça çoğul kelimeler ise Ali Bey'e göre taşıdıkları özel ve yerleşmiş anlamlar nedeniyle dile girmiştir. Bu sebeple de bu türden kelimeler kavramsal ve terminolojik bir işlev üstlendikleri için sözcük varlığına dahil edilmelidirler. Alıntı sözcüklere ilişkin bu menfi bakış açısı ona göre halihazırdaki Türkçeyi doğru değerlendirememekten kaynaklanmaktadır zira artık Türkçe diye bir dil yoktur; "Türk Müslümancası" vardır: "Dostum, Türk-i cedit hakkında mütalaatınız yanlıştır: Bugün ne Türkçe, ne Arapça ve ne de Farisî ya Hindi bir dil vardır! Onların yerlerine Türk Müslümanca, Arabî Müslümanca, Farisî Müslümanca, Hindistani yahut Urdi Müslümanca diller kaim olmuştur" (Zade, 1905a: 2). Elbette burada kastedilen Türkçenin ölü bir dil haline gelmesi ya da bir hakim dilin içerisinde erimesi değildir. Ali Bey'in kastettiği saf bir dilin olamayacağıdır. İslam medeniyetine dahil olmuş her dil ortak bir medeniyet dairesi içinde yeniden biçimlenmiştir. Türkçe de bu medeniyet dairesine dahil olduğundan zamanla "Türk Müslümancası"na evrilmiştir. Türk Müslümancası; ne tahrif edilmiş Türkçedir ne de Arapça ve Farsçadan ibaret suni bir dildir. Bu dil; sözlükçülük açısından Türkçe, Arapça ve Farsçadan mürekkep bir dildir.

Makalesinin ilerleyen bölümlerinde Ali Bey, medeniyet merkezli dil tanımına vurgu yapmak maksadıyla "Türk Müslümancası" terimini kullanmaya ve leksikolojiye ilişkin düşüncelerini genişleterek aktarmaya devam eder:

Bu dil lügat itibarıyla Türkî-yi kadim, Farisî ve Arabî'den mürekkeptir. Bu dillerden her beğendiği kelimeyi alelhusus mastar olan kelimeleri almaya salahiyetdardır, bazı Avrupa dillerinden de mesela, Yunancadan Latincelerden kelimat aldığı da var lakin Rusçadan ve umum İslavcalardan alamaz, çünkü Türkçe kelimelerde Farisî, Arabî, Yunan ve İtalyan dillerinde olduğu gibi, her sedasız harfin yanında bir de sedalı harf olur, tabir-i ahirle İslav dillerinde olduğu gibi huruf-ı gayr-i savtiye bir yere teraküm etmez. Misal: "Dil Müşkülatı" unvanlı makalede zikrolunan ve nazariye-yi mülahaza manasına gelen Rusça "vzglyad" lafzında v,z,g,l,y gibi beş gayr-i savti harf bir araya geldiğinden asla Türkçeye kabul olunamaz (Zade, 1905a: 2).

Bu kısımda Hüseyinzade alıntı kelimeler konusunu Türkçenin fonotaktik yapısı üzerinden ele almaktadır. Türkçenin ünlü esaslı hece yapısı, kelime içinde ünsüz yığılmalarına izin vermez; bu sebeple alıntı kelimeler genellikle

ünlü türetme ve ses uyarlaması yoluyla Türkçeye intibak ettirilir. Ali Bey'in Rusça "vzglyad" örneği üzerinden yaptığı tespit, Slav dillerinde kelime başında ve içinde yoğun ünsüz yığılmalarının bulunması bakımından fonolojik açıdan isabetlidir. Bununla birlikte, yazarın Arapça, Farsça, Yunanca ve İtalyanca gibi dillerde her ünsüzün yanında mutlaka bir ünlü bulunduğu yönündeki genellemesi filolojik açıdan mutlak doğru değildir; zira bu dillerde de kelime kökleri ve morfemlerde ünsüz yığılmaları mevcuttur. Türkçe bu dillerden de aldığı kelimeleri kendi ses yapısına uygun hale getirerek bünyesine katmıştır. Dolayısıyla mesele, belirli dillerden kelime alınıp alınamayacağı değil, alınan kelimenin Türkçenin fonolojik sistemine uyarlanabilirliği meselesidir. Ayrıca Hüseyinzade Ali Bey sözünü ettiği Rus dilinin yanı sıra Arapça, Farsça, Grekçe, Fransızca ve Almancayı da bilmektedir. Onun bir poliglot olduğu düşünüldüğünde Rusçaya yönelik bu tespitini yalnızca fonolojik gerekçelerle açıklamak mümkün değildir; bu tutumu daha ziyade dönemin tarihsel koşulları içerisinde siyasi ve kültürel bir refleks olarak değerlendirmek daha doğru olacaktır.

Hüseyinzade Ali, "Yine Dil Müşkülatı" başlıklı yazı serisinin ikinci bölümünde bu defa "Türkî Müslümanca" olarak adlandırdığı Türkçenin biçimbilgisi ve söz dizimi hakkında görüşlerini kaleme alır. Ali Bey'e göre eski Türkçe döneminden beri Türkçenin söz dizimi kuralları değişmemiş, Turanî özelliğini daima korumuştur. Bir dilin özgün yapısal kimliğini koruduğunu gösteren en önemli unsur söz dizimidir zira bir kelime bilinmediğinde sözlüğe bakılarak anlam öğrenilebilir ancak söz dizimi değişirse cümleden bir anlam çıkarmak mümkün değildir. Bununla birlikte morfolojisi Müslüman Türkçesi döneminde değişmiştir ancak bu bir dilde bozulma değil bilakis zenginleşmedir.

Kadim Türkçede hal ve keyfiyet böyle iken yeni Müslüman Türkçesi'ne bir kesret-i azime ile dahil olan Arabi ve Farisi lügatler bir de ancak özlerine mahsus olmak üzere Arap'ın ve Fars'ın bir nice kaide-i sarfiyesini özleri ile beraber getirdiler bu kaideler çok defa lisanımıza intikal eden kelimatın lazım-ı gayr-ı müfarıkıdırlar, bundan lisanımız ziyan etmeyip bilakis yüngüllük, aydınlık, fesahat, ahenk, vüsat cihetiyle kazanmıştır bile!.. (Zade, 1905b: 1).

Hüseyinzade Ali Bey yazısının devamında Arapça ve Farsça çoğul biçimlerinin, Arapça tesniye yapısının ve Arapça ile Farsça tamlamaların dile girdiğini belirtir ve bunları bir kazanım olarak değerlendirir. Namık Kemal'in Vatan Şarkısı şiirindeki "Âmâlimiz efkârımız ikbâl-i vatandır / Serhadimize kal'a bizim hâk-i bedendir" dizelerini örnek göstererek "amal, efkâr" gibi alıntılanan çoğul biçimlerin kavram adlarını karşılamak suretiyle ihtiyaca binaen alıntılanmış olduğunu ifade eder. Benzer bir biçimde Arapça ve Farsça tamlamalar da cümle ahengini sağlamak, özellikle de zincirleme yapılarda

ortaya çıkan tekdüzeliği kırmak maksadıyla işlevsel olarak Türkçeye dâhil edilmiştir. Özetle Hüseyinzade Ali Bey "Yine Dil Müşkülatı" yazılarında dili, ait olduğu medeniyet dairesi içinde tarihsel süreçte şekillenen dinamik bir yapı olarak tanımlar. Söz dizimini Türkçenin yapısal sürekliliğinin belkemiği olarak gören Ali Bey, söz varlığı ve biçimbilgisine ilişkin alıntıları ise dilin ifade imkânlarını genişleten ve kavramsal derinlik kazandıran tabiî bir gelişim süreci olarak değerlendirir.

XX. yüzyılın başlarında Türk dünyasında tartışılan en önemli konulardan biri de imladır. Eğitim öğretimin modernleşmesi, usul-i cedit tarzda okulların yaygınlaşması ve bu okulların programına uygun ders kitapları ihtiyacının doğmasıyla birlikte imlanın ıslahı meselesi gündeme gelmiş ve konu Türk dünyasının aydınları tarafından devrin yayın organları vasıtasıyla tartışılmaya açılmıştır. İmlanın fonetikleştirilmesi ya da klasik imlanın korunması yönündeki tartışmalara katılan isimlerden biri de Hüseyinzade Ali Bey olmuştur. Bu çerçevede Ali Bey, 1909 tarihli *Terakki* gazetesinin 31 ve 32. sayılarında "Yazımız, Dilimiz, İkinci İlimiz" başlığıyla bir yazı dizisi yayımlamış ve *İkinci İl* başlıklı okuma kitabı üzerinden imla ıslahatları konusundaki görüşlerini dile getirmiştir.

Ali Bey; 1908–1910 yılları arasında Bakü'de, arkadaşlarının kurduğu "Saadet" adlı mektepte okul idarecisi ve Türkçe öğretmeni olarak görev yapmıştır (Güngör, 2015: 37). Bu dönemde kaleme aldığı "Yazımız, Dilimiz, İkinci İlimiz" başlıklı yazısında, Saadet Mektebi'nde ikinci sınıf öğrencilerine yönelik okuma kitabını belirlemek üzere oluşturulan komisyonda yer aldığını ve bu komisyonda çeşitli ders kitapları arasından "İkinci İl" (İkinci Yıl) adlı kitabın tercih edildiğini belirtir. Ancak Ali Bey, söz konusu kitabın seçilmiş olmasına rağmen çok sayıda imla hatası içerdiğini ifade eder ve imlaya dair görüşlerini bu ders kitabında karşılaştığı örnekler üzerinden dile getirir. Kitabın daha giriş kısmında Türkçenin temel kurallarından biri olan ses uyumuna değinilmekte; ne var ki bu kural açıklanırken dahi imla bakımından ciddi hatalar yapılmaktadır. Hüseyinzade'ye göre ses uyumu kuralı, esasen düzgün yazmayı değil, doğru okumayı kolaylaştıran bir ilkedir. Oysa kitapta çoğul eki olan لر klasik imlasıyla değil, لار biçiminde yazılmıştır. Ali Bey, kalın ünlülü bir kelimede yer alan çoğul ekinin لر biçiminde yazıldığını bilen bir Türk öğrencinin bunu "-ler" şeklinde okumasının zaten mümkün olmadığını, buna karşılık ekin لار biçiminde yazılmasının okuma sürecini kolaylaştırmak yerine daha da karmaşık hâle getirdiğini belirtir. Şekil bilgisinin Türklere özgü belirli kurallara dayandığını vurgulayan Hüseyinzade, bu kuralların yazıda adeta bir hiyeroglif sistemi gibi işlediğine dikkat çeker; ona göre, Çin ve Japon yazısında

olduğu gibi Türkçe imla da kendi iç mantığı ve sürekliliği olan bir hiyeroglif düzeni taşımaktadır.

Yazısının devamında Hüseyinzade Ali Bey, imlada ıslaha yönelenlerin örnek olarak Rus alfabesini esas aldıklarını belirtir ve Türkçe ile Rusçanın neden bu bağlamda karşılaştırılamayacağını açıklamaya girişir. Ona göre bir öğrenci ya da Türkçe bilmeyen bir yabancı, Türkçede çoğul ekinin yazıda لر biçiminde gösterilip "-lar" ve "-ler" şeklinde okunduğunu kısa sürede kavrayabilir. Buna karşılık Rusça öğrenmek isteyen birinin, kelimelerin çoğul biçimlerini tek tek ezberlemesi gerekmektedir. Bu durum, morfolojik yapıları temelden farklı olan iki dili alfabe ve imla bakımından birbirine benzetmenin ya da kıyaslamanın isabetli olmadığını açıkça ortaya koyar. Hüseyinzade, alfabeyi yenilemeye ya da imlayı ıslah etmeye ilke olarak karşı olmadığını özellikle vurgular; ancak okuma-yazmayı yeni öğrenen öğrenciler için öncelikle klasik imlanın öğretilmesinin zorunlu olduğunu belirtir. İmlada ortaya çıkacak bir ikilik, çocukların zihnini karıştıracak; hem bugüne kadar meydana getirilmiş yazılı edebiyattan hem de basından yararlanamamalarına yol açacaktır.

Ali Bey, tıpkı yazı dili meselesinde olduğu gibi imla konusunda da İsmail Gaspıralı'nın çizgisini sürdürmektedir. Nitekim makalesinde Tercüman gazetesini açıkça referans göstererek bu fikrî yakınlığı ortaya koyar. Toplumun ilerleyememesinin sebeplerinden birini imla birliğinin bozulmasına bağlaması ve bu tür görüşlerin dikkat çekici biçimde Tiflis'te ortaya çıktığını belirtmesi, İsmail Gaspıralı'nın Tercüman'ın 1903 tarihli 31. sayısında yayımlanan "Mizan ve Mülahaza" başlıklı yazısındaki şu değerlendirmeleri doğrudan hatırlatmaktadır:

Elifbamız bir, tefavüt neden? Fikredilsin. Elifba-yı Arabiye ve Türkiye tahsil ve intişar-ı uluma mani ve şeyn değildir. Gerçi Latin, Rus ve Frenk elifbaları daha yengildir; lakin mesele etraflıca mülahaza olunursa tebdil ve tagayyüre ne lüzum kalır ne münasebet… Bilmem neden Tiflis'in havasından mı suyundan mı, elifba meselesi hep Tiflis'ten zuhur ediyor… (Gaspıralı, 2008: 71).

Yazının bu bölümünde Hüseyinzade, imlanın ıslah edilmesi hâlinde Türkçe kök ve eklerde klasik imlanın korunmasını, Arapça ve Farsça alıntı sözcüklerde ise ünlülerin gösterilmesini önerir. Bununla birlikte, bu tür düzenlemelerin bireysel girişimlerle değil, ancak kongreler ve ilmî toplantılar yoluyla gerçekleştirilmesi gerektiğini vurgulayarak makalesinin ilk bölümünü sonlandırır.

İkinci bölümde Ali Bey, imla sorununun yalnızca Türkçeye özgü olmadığını, benzeri sıkıntıların İngilizce ve Fransızca gibi Batı dillerinde de bulunduğunu belirterek bu dillerden örnekler verir. Bu noktada dikkati çeken husus, İngiliz ve Fransızların imla konusundaki muhafazakâr tutumlarıdır. Ali Bey'in

kaydettiğine göre bu milletler yedi-sekiz yaşına gelmiş çocuklarına dillerine özgü imla özelliklerini öğretirler ve bir yabancının kendi dillerini öğrenirken zorlanması onlar için belirleyici bir mesele değildir. İngilizcede beş ayrı sese karşılık gelen "a" harfi bulunurken, Türkçedeki "ه" harfi yalnızca iki sesi karşılamaktadır; bu durum, yazara göre Türkçe imlanın diğer dillere kıyasla daha kolay ve açık olduğunu göstermektedir. "İkinci İl" kitabının yazar kadrosunun bulunma hâli olan "ده" imlasını "دا" biçiminde de yazmaları, bilgi eksikliğinden kaynaklanmış olmalıdır. Dilde beşi kalın, beşi ince olmak üzere on adet hareke bulunduğunu belirten yazar, öğrencilere kolay okuma-yazma öğretmek için harekelerin kullanımına daha fazla özen gösterilmesi gerektiğini belirterek *İkinci İl* başlıklı eseri bu yönden de eleştirir. Sessizlerin yazımıyla ilgili olarak ise kitap yazarlarının Osmanlı imlasından farklı bir yol izlediklerini ve kalın sessizleri "ص" ve "ط" ile göstermek yerine "س،ت،د" harfleriyle yazmayı tercih ettiklerini ifade eder. Hangi imlanın daha doğru olduğu konusunda kesin bir hüküm vermeyeceğini belirten Ali Bey, bu noktada yalnızca yazıda birlik ilkesini savunduğunu söylemekle yetinir. "ق،ک،غ،خ" harflerinin yazımı konusunda ise kitabın yazarlarına uyuma bağlı kalmaları ve imla tutarlılığını gözetmeleri sebebiyle teşekkür eder. Buna karşılık, "خ" harfinin yazımı konusunda yazarların tereddüt yaşadıklarını da sözlerine ekler. Şemseddin Sami'nin "خ" harfinin boğumlanma yerinin "ق"ya yakın olması sebebiyle "ق"nın "خ"ya, "خ"nın da "ق"ya kolayca dönüşebileceğini ifade ettiğini aktaran Ali Bey, Osmanlıların "horultu" ve "hırıltı" gibi birkaç yansıma sözcük dışında "خ" harfini imlalarından büyük ölçüde çıkardıklarını da hatırlatır. Bu sesin estetikten yoksun ve kaba olduğunu düşünen yazar, bütün "خ"ların zarif bir biçimde "ق"ya dönüşebileceğini, ancak bunun tersinin mümkün olmadığını ileri sürer. Dolayısıyla "çoh, yoh, bahmak ya da bahmah" yerine "çok, yok, bakmak" demenin mümkün olduğunu; buna karşılık "kuş, koyun" yerine "huş, hoyun" denilemeyeceğini ifade eder. Bu sebeple *İkinci İl* yazarlarının "خ" sesinden vazgeçmeleri, en azından Osmanlıca sözcükleri değiştirmemeleri gerektiği kanaatindedir. Son olarak okuma metinlerinin Türkçe dilbilgisi kurallarıyla uyumlu olması gerektiğinin altını çizen Hüseyinzade Ali, İkinci İl adlı kitapta seçilen metinlerin bu bakımdan yeterli örnekler sunmadığını belirtir. Özellikle zamir ve fiil çekimlerinin bu kitap aracılığıyla öğrenciye sağlıklı biçimde kazandırılmasının neredeyse mümkün olmadığını dile getirir. "Gel-" fiilinin öğrenilen geçmiş zaman çekiminin "gelmişem" ya da "gilmişem" biçiminde yazılması ise ona göre hiçbir dilbilgisi kitabında karşılaşılabilecek bir kullanım değildir.

Yazısından da anlaşıldığı üzere Hüseyinzade Ali Bey imla konusunda aceleci düzenlemelere ihtiyatlı yaklaşan, yazıda birliği ve sürekliliği esas alan

bir anlayışı savunmaktadır. Ona göre İmla pedagojik ilkeler ve kültürel birikimle birlikte ele alınması gereken bir alandır. kolay bir yazımı amaçlayan bir mesele olmanın ötesinde eğitim ve kültürle birlikte değerlendirilmesi gereken bir konudur. Bu sebeple klasik imlanın özellikle okuma yazma eğitimi sürecinde korunmasını gerekli görür. İmlaya ilişkin yapılacak düzenlemelerin ise ferdi denemelerle değil bilimsel ve akademik kurumlar tarafından gerçekleştirilmesi gerektiğini vurgular. İmladaki ikilik, öğrenmeyi kolaylaştırmak yerine öğrencinin zihnini karıştırmakta ve yazılı edebiyatla kurulan bağı zedelemektedir. Bu tutum, Ali Bey'in imlayı dar bir teknik sorun olarak değil, dilin tarihsel ve kültürel sürekliliğini ilgilendiren temel bir mesele olarak ele aldığını ortaya koyar.

Hüseyinzade Ali Bey, dilin yapısına ve işleyişine dair bu teknik tartışmaların ötesinde, Türkçeyi daha geniş bir tarih ve medeniyet tasavvuru içinde ele aldığı makaleler de kaleme almıştır. "Türk Dilinin Vazife-i Medeniyesi" başlıklı yazısı bunlardan biridir. Yazı,1906'da, *Füyuzat* dergisinin 9. sayısında Turanî imzasıyla yayımlanmıştır. Ali Bey bu makalesinde, Türkçenin tarihsel sürekliliğine, coğrafi yaygınlığına ve kültürel birikimine dikkat çekerek Türk diline medeniyet kurucu bir vazife yükler. Arapçanın din ve mezhep dili, Farsçanın ise edebiyat dili olduğunu ve bu iki dilin tarihsel vazifelerini böylelikle tamamladıklarını belirten yazar yeni çağda İslam medeniyetinin ortak dilinin Türkçe olacağını söyler ve bu tezini iki gerekçeye dayandırır: Bunlardan ilki, Türkçenin son derece geniş bir coğrafyada konuşuluyor olmasıdır. Mançurya'dan Sibirya'ya, Altaylardan Kafkasya ve Balkanlara uzanan bu sahada Türkçe, farklı topluluklar arasında bir iletişim dili olarak varlığını sürdürmektedir. Bu yaygınlık, Türkçeyi belirli bir bölgeyle sınırlı mahallî bir dil olmaktan çıkararak farklı toplulukları ortak bir medeniyet dairesi içinde bir araya getirebilecek bir dil konumuna taşır. Bu geniş coğrafyada dağınık hâlde yaşayan Türk boylarının çağdaşlaşması Arapça, Farsça ya da Avrupa dilleri aracılığıyla değil, ancak Türkçe sayesinde mümkündür. Yazarın üzerinde durduğu ikinci gerekçe ise Türkçenin yapısal nitelikleridir. Türk dili, açık, düzenli ve mantıkla uyumlu kurallara dayanan yapısı sayesinde yeni çağın ilmî ve kültürel ihtiyaçlarını karşılayabilecek bir kabiliyete sahiptir; bu yönüyle de Asya coğrafyasında müşterek bir medeniyet dili olabilmesinin tabiî şartlarını bünyesinde taşır:

İşte böyle vasi bir ülkede dağınık bulunan kabail ve aşairin çoğu henüz bir hal-i nim-vahşette bulunuyorlar. Bunları terk-i medeniyyete çıkaracak vasıta ne Arap, ne Fars, ne Rus ve ne de Frenk dilidir. Bu vasıta ancak ve ancak Türk dilidir. Bize Avrupalıların lisan-ı umumi diye icat ettikleri ne Vulapuk ne de Esperanto lazımdır. Biz öz muhtelif şive ve lehçelerimizi ıslah ve tevhit ile

özümüze mahsus medeni ve edebi bir umumi Türk dili vücuda getirebiliriz. Zaten Türk dilinin kavaid-i asliyesi Avrupa ulemasından Maks Müller'in dahi ispat ettiği vechle fevkalade muayyen ve mantıka muvafık surette mükemmel olmakla bu dil bütün Asya için bir lisan-ı umumi yerine geçebilir (Turanî, 1906: 140).

Bu satırlar Hüseyinzade Ali Bey'in çağının çok ilerisinde bir dil şuuruna sahip olduğunu açıkça göstermektedir. "Bize Avrupalıların lisan-ı umumi diye icat ettikleri ne Vulapuk ne de Esperanto lazımdır" cümlesiyle dil emperyalizmi tehlikesine henüz XX. yüzyılın başında dikkat çeken Ali Bey, bununla mücadelenin ancak Türkçeyi bir medeniyet dili seviyesine yükseltmekle mümkün olacağını söyler. Bunu gerçekleştirmenin yegane yolu ise farklılıkları ortadan kaldırarak tüm lehçeleri ortak bir çatı altında birleştirecek müşterek Türk dilini oluşturmaktır. Bu satırlar aynı zamanda Gaspıralı'nın Türk dünyasında birlik tasavvurunun en açık ve somut ifadesidir. Bu bakımdan "Türk Dilinin Vazife-i Medeniyesi" başlıklı bu yazıyı Gaspıralı'nın dil üzerinden kurduğu birlik tasavvurunu ana hatlarıyla ortaya koyan bir metin olarak değerlendirmek mümkündür.

Ali Bey'in dil ile kültür ve medeniyet arasındaki ilişkiyi ele aldığı yazılarından biri de "Türk Dilini Öğrenmenin Fevaidi" başlıklı makaledir. *Hayat* gazetesinin 67. sayısında "Ayın Hüseyinzade" imzasıyla yayımlanan yazıda Hüseyinzade İngiltere Şeyhülislamı Şeyh Abdullah Quilliam'ın idaresinde, Liverpool'da yayımlanan *The Crescent (El-Hilal)* dergisinin 30 Ağustos 1905 tarihli sayısında, *Uelss* imzasıyla kaleme alınan "Türk Dilini Öğrenmenin Fevaidi" başlıklı yazıyı okuyucusuna tanıtır. Yazının başlığında geçen fayda sözcüğüyle kastedilenin Türklerin değil, İngiliz Müslümanları veya genel olarak İngilizlerin faydası olduğunu belirten Ali Bey, bu hatırlatmanın ardından yazıyı okuyucularına tercüme eder.

"Türk Dilini Öğrenmenin Fevaidi" başlıklı yazıda Türkçeyi öğrenmenin gerekliliği, dilin son derece geniş bir coğrafyada kullanılıyor olması ve bu yaygınlığın doğurduğu siyasî ve kültürel sonuçlar çerçevesinde ele alınmaktadır. Yüzölçümü bakımından Türk memleketleri Fransa'nın yaklaşık dört katı büyüklüğünde olmakla birlikte, Türkçenin kullanım alanı bununla sınırlı değildir; dil, Türk memleketlerinin yanı sıra İran ve Mısır saraylarında konuşulmakta, Tuna'dan Nil'e, İstanbul'dan Çin ve Maçin sınırına kadar uzanan geniş bir sahada yazılı ve sözlü dolaşımdadır. Türkçe, aynı zamanda askerî bakımdan stratejik öneme sahip bölgelerde yaşayan milyonlarca Müslümanın da konuştuğu bir dildir. Yazar, bu tabloyu ortaya koyduktan sonra İngiltere adına dikkat çekici bir özeleştiri getirir: Böylesine yaygın ve nüfuzlu bir dile rağmen İngiltere'nin Türkiye ile olan siyasî ve ticarî ilişkilerinin

Levanten tercümanların aracılığına bırakılmış olması ciddi bir eksikliktir. Zira bu kişiler ne Türk ne de İngilizdir; sahip oldukları sınırlı bilgi ve dil becerileri, iki toplum arasındaki ilişkileri sağlıklı biçimde yürütmeye yeterli değildir.

Bu çerçevede Hüseyinzade Ali Bey, son zamanlara kadar Türkçeyi bilen İngilizlerin sayısının son derece sınırlı kaldığını, bunun da Avrupa'da Türkçe öğrenmeye ihtiyaç olmadığı ve Türklerin kayda değer bir edebî birikime sahip bulunmadığı yönündeki yaygın kanaatten kaynaklandığını belirtir. Ona göre bu kanaatin temelinde, Türklerin edebî ve kültürel bakımdan yoksul olmaları değil sahip oldukları zengin birikimi Avrupa'ya ulaştırabilecek yayın imkânlarından mahrum olmaları yatmaktadır. Edebî eserlerin büyük ölçüde el yazması hâlinde kalması, nadir ve pahalı olmaları, bu birikimin okuyucuya ve öğrenciye ulaşmasını engellemiştir. Fransa'da Doğu dilleri bölümü öğrencileri için basılmış olan *Kırk Vezirlerin Hikâyeleri* adlı küçük hikâye kitabı bu alandaki neredeyse tek örnek olarak zikredilir; ne var ki bu metnin tercüme, şerh ve tefsirden yoksun oluşu ile eski ve kusurlu bir imlayla basılmış olması, kitaptan yararlanmayı ciddi biçimde güçleştirmektedir. Üstelik eserin yaklaşık yüz yıl önce, I. Napolyon döneminde basılmış olması, bu kitabı dahi erişilmesi zor bir kaynak hâline getirmiştir. Hüseyinzade Ali Bey, bu sebeplerle Türkçeyi öğrenenler için önemli Türk yazarlarının eserlerinden seçilmiş metinlerden oluşan bir derlemenin çok daha faydalı olacağını, böyle bir yayının yalnızca Doğu dilleri bölümü öğrencileri için değil, toplumun genelinde de ilgi ve merak uyandıracağını dile getirir. Yazının bütününde İngilizleri Türkçeyi öğrenmeye teşvik eden bu yaklaşım, Ali Bey'in makaleyi neden gazetesine taşıdığını da açıklar. Nitekim tercümeye geçmeden önce şu ifadeyi özellikle kaydeder:

"Türk Lisanını Öğrenmenin fevaidi hakkında Uelss cenapları ne gibi mütaalatta bulunuyor, şüphesiz, bu fevaide İngiliz Müslümanlarının ve alelumum İngilizlerin nokta-i nazarından bakılıyor, çünkü eğer Türklerin menafii nazar-ı itibara alına idi, ayrı bir mazmunda makale yazılıp serlevhası da böyle olmak icap ederdi: 'Türkler öz dillerini güzel öğrenmekten başka İngiliz dilini tahsilden, daha doğrusu Rus, İngiliz, Frenk ve Cermen dillerini tahsilden ne gune menafi-i azimeye destres olabilirler?'" (Hüseyinzade, 1905: 3).

Bu paragraf, Hüseyinzade Ali Bey'in dili bir iletişim aracı olmanın ötesinde edebiyat, tarih ve düşünce birikimini başka toplumlara taşıyan temel bir medeniyet aktarım vasıtası olarak kavradığını göstermektedir. Ona göre Türkçenin bir medeniyet dili haline gelebilmesi, her şeyden önce konuşurlarının dil hâkimiyetine ve bu dille ürettikleri edebî ve kültürel mirası tanıtıp yaygınlaştırabilmelerine bağlıdır. Bu bağlamda "Türk Dilini Öğrenmenin Fevaidi", Türkçenin dış dünyadaki algısını tartışmaya açarken aynı zamanda Türk aydınlarına da dolaylı bir sorumluluk yüklemektedir.

Hüseyinzade Ali Bey, kendi kaleme aldığı makalelerin yanı sıra dönemin süreli yayın organlarında yayımlanan yazıları da gazetesine taşıyarak dil birliği meselesini gündemde tutar. *Hayat* gazetesinin 115. sayısında yayımlanan "Ne Yazıyorlar" başlıklı kısa takdim yazısı da bu tutumun bir örneğidir. Hüseyinzade bu yazıda, Tercüman gazetesinde yayımlanan İsmail Gaspıralı'nın "Yine Dil Bahsi" başlıklı makalesini tanıtır; ayrıca daha önce "Türkler Kimdir ve Kimlerden İbarettir" başlıklı yazı dizisinde dile getirdiği görüşlerle Gaspıralı'nın yaklaşımı arasındaki fikrî yakınlığı hatırlatarak söz konusu metni okuyucuyla buluşturur. "Yine Lisan Bahsi", Nur gazetesinde yayımlanan "Tatar Dili" başlıklı makalede geçen; "Biz Tatarmız, Arap ya ki Türk değiliz; dilimiz kendimize mahsus bir dildir" cümlesine cevaben kaleme alınmıştır. Gaspıralı'ya göre bu ifade bilimsel dayanaktan yoksun olduğu gibi aynı zamanda Türk toplulukları arasında ayrışmayı sebebiyet verecek sakıncalı bir yaklaşımdır. Gaspıralı, yazısında meselenin esasen "Tatar" adının tarihsel ve kültürel bağlamından koparılarak müstakil bir kimlik ve dil iddiasının temeline yerleştirilmesinden kaynaklandığını belirtir. Rusya'dan Orta Asya'ya, Kırım'dan Anadolu'ya uzanan geniş coğrafyada yaşayan toplulukların ortak bir tarihsel kökene sahip olduklarını ve yüzyıllar boyunca aynı dil ailesi içinde varlıklarını sürdürdüklerini hatırlatır. Yakut, Kazak, Kırgız, Nogay, Kazanlı, Kırımlı, Azerbaycanlı ve Osmanlı adlarıyla anılan bu toplulukların tamamının Türk diliyle konuştuklarını vurgular. Ardından Babürnâme, Şecere-i Türkî ve Tarih-i Bulgar gibi klasik eserleri örnek göstererek bu görüşlerini klasik kaynaklarla temellendirir. Ayrıca Brokhaus ansiklopedisindeki verileri hatırlatarak Türk topluluklarının coğrafi yayılımının bilimsel kaynaklarda da açık biçimde ortaya konduğunu belirtir (Gaspıralı, 1905: 3-4).

Gaspıralı, tartışmayı somutlaştırmak maksadıyla Nur gazetesinde yayımlanan mektupların diline de dikkat çeker. Bu metinlerin büyük kısmının halkın gündelik konuşma diliyle kaleme alındığını, buna rağmen yapı itibarıyla Türkçe olduklarını ifade eder. Ona göre asıl mesele, dilin nasıl adlandırıldığından ziyade işlenmiş ve geniş bir okuyucu kitlesi tarafından anlaşılabilecek ortak bir edebî dilin inşa edilmesidir. Mercanî ve Kayyum Nasirî ile başlayan bu sürecin uzun yıllardır devam ettiğini hatırlatarak bu birikimin göz ardı edilmesini eleştirir.

Yazının sonunda Gaspıralı, dil üzerinden yürütülen tartışmaların ayrıştırıcı bir istikamete yönelmemesi gerektiğini tekrar vurgular ve Türk dünyasının gelişiminin ortak tarih bilinci ile müşterek bir yazı dili etrafında mümkün olabileceğini hatırlatır. Bu yönüyle "Yine Dil Bahsi", yalnızca Nur gazetesine verilmiş bir cevap değil; İsmail Gaspıralı'nın Türk dili ve kültürel birlik konusundaki temel düşüncelerini açık biçimde ortaya koyan bir metin niteliği

taşır. Hüseyinzade Ali Bey'in bu yazıyı herhangi bir müdahalede bulunmadan gazetesinde yayımlaması ise, İsmail Gaspıralı'nın ortak tarih, edebiyat ve dil yaklaşımını benimsediğini ve gazetesinde de bunu tatbik ettiğini göstermektedir.

SONUÇ

Hüseyinzade Ali Bey, XX. yüzyıl başı Türk dünyasında düşünce, kültür ve kimlik meselelerini birlikte ele alan çok yönlü bir aydın ve ideolog olarak öne çıkar. Hekimlik ve siyasetle temas eden hayatına rağmen asıl etkisini süreli yayınlarda kaleme aldığı yazılar aracılığıyla göstermiş; fikirlerini doğrudan siyasal mücadele alanında değil, kültürel ve entelektüel alanda dile getirmeyi tercih etmiştir. Onun düşünce dünyasının merkezinde, Türklük, İslamlık ve Avrupalılık unsurlarının birbirini dışlamadan bir arada var olabileceği bir toplum anlayışı yer alır. Mezhep, dil ve etnik farklılıkları ayrılık sebebi olarak görmeyen Ali Bey, Türk dünyasının ilerleyebilmesi için ortak tarih, kültür ve dil bilincinin gerekli olduğuna inanır. Bu nedenle yazılarında sert ayrımlardan kaçınmış; farklılıkları karşı karşıya getirmek yerine ortak noktaları öne çıkarmaya çalışmıştır. Dil, edebiyat ve eğitim meselelerine bakışı da bu anlayışla şekillenmiş; dili, toplumu bir arada tutan ve kültürel sürekliliği sağlayan temel bir unsur olarak ele almıştır.

Hüseyinzade Ali Bey'in dil üzerine kaleme aldığı yazılar, XX. yüzyıl başında Azerbaycan'da yürütülen edebî dil, yazı dili ve ortak Türk dili tartışmalarıyla doğrudan ilişkilidir. Bu metinlerde dil meselesi, başlı başına teknik bir alan olarak ele alınmaz; kimlik, kültür ve tarih bilinciyle birlikte değerlendirilir. Ali Bey, dönemin farklı dil eğilimleri karşısında açık bir tutum alırken, meseleyi yerel şive tartışmalarına indirgemez ve Türkçeyi daha geniş bir tarihsel ve kültürel çerçeve içinde ele alır.

Dil meselesi, Hüseyinzade Ali Bey için doğrudan kültürel süreklilik ve ortak kimlik meselesidir. Bu nedenle imla konusunda birlikten yanadır; yazının keyfî biçimde değiştirilmesinin ortak kültürel zemini zayıflatacağı kanaatindedir. Bu bakımdan klasik imlayı, geçmişle kurulan bağın ve fikrî devamlılığın önemli bir unsuru olarak değerlendirmektedir. Alıntı kelimeler konusunda ise dışlayıcı bir tutum benimsemez; bir kelimenin dile ait sayılmasını kökeninden çok, Türkçede kazandığı anlam ve işlevle değerlendirir. Arapça ve Farsça unsurların Türkçede yer almasını tarihsel ve kültürel temasların doğal sonucu olarak kabul eder. Tüm bu yaklaşımlar Ali Bey'in Türkçeyi tarih, kültür ve kimlik ekseninde ele aldığını göstermektedir.

KAYNAKÇA

Akpınar, Y. (1994). *Azeri Edebiyatı Araştırmaları.* İstanbul: Dergah Yayınları

Aşırlı, A. (2009). *Azerbaycan Matbuatı Tarihi (1875-1920)*. Bakı: Elm ve Tehsil.

Bayat, A. H.(1998). *Hüseyinzade Ali Bey*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları.

Gaspıralı, İ. (1905). Yine Lisan Bahsi. *Hayat Gazetesi*, 1(115), 3-4.

Gaspıralı, İ. (2008). *Seçilmiş Eserleri 3 Dil – Edebiyat – Seyahat Yazıları*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.

Güngör, G. (2015). Hüseyinzade Ali Turan'ın Hayatı ve Eserleri Üzerine Bir İnceleme (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.

Ha. Ayın. (1905). Gazetemizin Dili Hakkında Bir Neçe Söz. *Hayat Gazetesi*, 1 (7), 2-3.

Hacıyev, T. (2012). *Azerbaycan Edebi Dilinin Tarihi (II Hisse).* Bakı: Elm.

Hudiyev, N. (2012). *Azerbaycan Edebi Dili Tarihi*. Bakı: Elm ve Tehsil.

Hüseyinzade, Ayın (1905). Türk Dilini Öğrenmenin Fevaidi, *Hayat Gazetesi*, 1(67), 3.

Kengerli, A. A. (2008). *Azerbaycan'da Romantik Türkçülük*. İstanbul: Doğu Kütüphanesi.

Osmanlı, V. (2010). *Azerbaycan Romantizmi Birinci Cild*. Bakı: Elm.

Safes (1915). Hüseyinzade Ali Bey. *Türk Yurdu*, 81, 2552-2556.

Turan, A. (2008). *Eli Bey Hüseynzade*, Moskova: Salam.

Turanî. (1906). Türk Dilinin Vazife-i Medeniyesi, *Füyuzat Dergisi*, 1(9), 140-143.

Zade, Ayın. Ha. (1905a). Yine Dil Müşkülatı. *Hayat Gazetesi*, 1(112), 1-2

Zade, Ayın. Ha. (1905b). Yine Dil Müşkülatı. *Hayat Gazetesi*, 1(114), 1-2.

21. Bölüm

Duygusal Emek ve Tükenmişlik İlişkisi: Ege Bölgesi'nde Görev Yapan Turist Rehberleri Üzerine Bir Araştırma

Hakan ATAY[1], Ramazan YANAR[2]

Giriş

Dünyada turizm sektörü, özellikle 19. yüzyılın sonundan günümüze kadar sürekli gelişim göstermiş ve ülkelerin ekonomileri için önemli bir kaynak konumuna gelmiştir. Türkiye'nin ise konumu itibariyle üç kıtanın birleştiği noktada bulunmasından dolayı binlerce yıldır birçok önemli medeniyete ev sahipliği yapması neticesinde oluşan tarihi ve kültürel zenginliği, iklimi, jeolojik yapısı, doğası dolayısıyla birçok turizm çeşidinin yapılabilmesinin mümkün olduğu bir ülke olduğu açıktır. Ancak tüm bu özelliklerine rağmen dünya turizmindeki pazar payının umulan düzeyin altında olduğu görüşü de mevcuttur. Türkiye'nin dünya pazarında yeterli seviyeye ulaşabilmesi adına, devletin siyasi ve ekonomik politikalarının doğru adımlarla uygulanmasının öneminin yanı sıra ülkeye gelen turistlerin memnun ayrılmalarının önemi de sürdürülebilirliğin sağlanması adına oldukça fazladır. Bu noktada Türk turizmcilerine ve özellikle turist rehberlerine büyük bir iş düşmektedir. Zira birçok turist, ülkeye adım attığı ilk anda turist rehberiyle karşılaşabilmekte ve tatili süresince onunla zaman geçirebilmektedir. Bu durum da rehberi, temsil ettiği ülkenin aynası konumuna sokmaktadır. Turist, beraber zaman geçirdiği rehbere güvenmekte ve ülke ekonomisine sağlayacağı katkının seviyesi çoğu zaman turist rehberlerinin bilgi, beceri, davranış özellikleri ve hizmeti sunma şekline bağlı olarak değişebilmektedir. Turist rehberinin hizmeti sunma şeklinde oluşan farklılıklar, mesleki verimliliğin artmasını da sağlayabilmektedir.

Rehberlerin bünyesinde çalıştığı acentelerin rehberlerden, önceden belirlenmiş örgütsel davranış kurallarını sergilemelerinin beklenmesinin yanı sıra turistlerin de rehberlerden duygusal ve davranışsal açıdan beklentileri

[1] Doç. Dr., Aydın Adnan Menderes Üniversitesi, 0000-0003-4080-8250, hatay@adu.edu.tr

[2] Bilim Uzmanı, Aydın Adnan Menderes Üniversitesi, 0009-0004-6365-1748, ryanar48@hotmail.com

[*]Bu çalışma, Aydın Adnan Menderes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü bünyesinde tamamlanmış olan yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

mevcuttur. Çolakoğlu vd., (2010) rehberlerin özelliklerinin; özgüven, soğukkanlılık, dürüstlük, samimiyet, yaratıcılık, sabır, güler yüz, espri yeteneği ve ahlak olduğunu ifade etmişlerdir. Bu özellikler aynı zamanda müşterilerin de rehberden beklentileri olabilir. Rehberlik mesleğinin işleyişi ile ilgili bu durum göz önüne alındığında rehberlerin, acente ve özellikle müşteri memnuniyetini sağlayabilmeleri için duygularını kullanmaları kaçınılmazdır. Hizmet sektöründe daha çok müşteri odaklı bir yaklaşımın benimsenmiş olmasından dolayı da turistlerin aldıkları hizmetten tatmin olmaları için rehberlerin duygularını kullanmaları ya da düzenlemeleri önem teşkil etmektedir. Bu ifadelere dayanarak, rehberlik mesleğinin yalnızca fiziksel veya zihinsel bir emeğe dayanmadığı; özellikle duygusal olarak da bir emek sarfiyatının gerekliliğinin önemli düşünülmelidir. Bu doğrultuda Hochschild (2003), duyguları da iş dünyasında bir emek gücü olarak değerlendirerek, literatüre duygusal emek kavramını kazandırmıştır. Kruml ve Geddes'e göre, (2000) literatürde yer alan çalışmaların bazılarında duygusal emek boyutları farklılaşsa da oluşan genel yargı, duygusal emeğin üç boyutunun olduğudur. Bunlar; samimi, derinlemesine ve yüzeysel davranış boyutlarıdır. Samimi davranış boyutu, bireyin içsel duyguları ile beklenen duyguların uyumlu olması; derinlemesine davranış, bireyden beklenen duyguların bazı içsel çabalarla gerçekten hissedilmesi ve uygun davranışların sergilenmesi; yüzeysel davranış ise kısaca bireyden beklenen duygularla içsel duygularının uyumsuz olması ya da bireyin maske takarak rol yapması olarak açıklanmaktadır (Chu ve Murrmann, 2006:1182). Turist rehberlerinin mesleğin icrasında samimi davranış sergilemelerinin önemi kritik bir öneme sahiptir. Bununla ilgili Chu ve Murrmann (2006), hizmet sektöründe samimi ve mutlu görünmenin, işin bir parçası olduğunu ifade ederek samimi davranış boyutunun gerekliliğini vurgulamaktadırlar.

Rehberlerin sergilediği duygusal emek davranışları, yaşadıkları farklı deneyimlere göre muhakkak değişecektir. Örneğin bir rehberin müşterilere karşı negatif duygular beslediği bir deneyimde rehber; müşterilere bu negatif hislerini yansıtmayacaktır. Bu durumda rehber, geçmiş mutlu deneyimlerini anımsayarak veya kendini mutlu eden şeyleri düşünerek gerçekten mutlu hissetmeyi başarırsa, duygusal emeğin derinlemesine davranış boyutunu sergilemiş olur. Bunun yerine, jest ve mimiklerini değiştirerek müşterilere mutluymuş gibi görünmesi ise duygusal emeğin yüzeysel davranış boyutunu ile ilgilidir. Bu çalışmada, faktör analizleri neticesinde duygusal emeğin dördüncü bir boyutuna ulaşılmıştır. Bu boyuta; içerdiği ifadeler ve literatürde yer alan bazı çalışmalar (Grandey, 1999; Pala ve Sürgevil, 2016; Durgut ve Kâhya, 2015) dikkate alınarak, duyguların bastırılması adı verilmiştir. Bir turist rehberi, öfkeli bir

müşterinin kaba davranış ve söylemleri karşısında öfke duygusu hissetse bile bunu karşı tarafa yansıtmayacaktır. Hissettiği duyguları düzenlemesi gerekecek; bunu da hislerini bastırarak yapacaktır. Bu durum ise duygusal emeğin dördüncü boyutu olan duyguların bastırılması ile ilgilidir.

Literatürde yer alan birçok çalışmada genel olarak; duygusal emek davranışlarından olumsuz sonuçlara neden olan boyut yüzeysel davranıştır ve bu olumsuz sonuçlar genellikle duygusal tükenmişlik ve duyarsızlaşma hissidir (Kruml ve Geddes, 2000; Grandey, 2003; Johnson, 2007; Furnell, 2008; Köksel, 2009; Brotheridge ve Grandey, 2002; Eroğlu, 2014). Bu olumsuz sonuçlara ek olarak, bireylerin kişisel başarı hislerinde oluşan düşüş de değerlendirilebilir. İfade edilen duygusal tükenme, duyarsızlaşma ve kişisel başarı hissinde düşüş kavramları da tükenmişlikle ilgilidir. Maslach ve Jackson, (1981:99) tükenmişliği; uzun vadede yaşanan strese bağlı bir reaksiyon olarak çalışanlarda görülen psikolojik bir rahatsızlık olarak tanımlamaktadırlar. Literatürde yer alan çalışmalar incelendiğinde, tükenmişlik sendromu ile ilgili birçok çalışma üç boyut altında değerlendirilmiştir. Bunlar yukarıda da ifade edilen; duygusal tükenme, kişisel başarı hissinde düşüş ve duyarsızlaşmadır (Maslach, Schaufeli ve Leiter 2001:402). Duygusal tükenme kısaca, bireyin duygularının yıpranması ile genel bir yorgunluk hali hissetmesidir ve tükenmişliğin en kritik boyutudur (Arı ve Bal, 2008). Duyarsızlaşma, müşterilere karşı davranışların negatif olması ve katılaşmasıdır (Şıklar ve Tunalı, 2012). Kişisel başarı hissinde düşüş ise, bireyin kendini yetersiz hissetmesidir (Maslach ve Jackson, 1981). Bir turist rehberinin yaptığı işten duygusal olarak uzaklaşmış olması, turların sonunda ruhen tükenmiş olduğunu hissetmesi, sosyal çevrelerinden uzaklaşması duygusal tükenme; müşterilere yaklaşımında takındığı üslubun küçümseyici olması veya turistleri çeşitli kıstaslara göre sınıflandırmaya başlayıp kişiye göre muamele göstermeye başlaması duyarsızlaşma; bunlara bağlı olarak kendinin iyi bir rehber olmadığını düşünmesi de kişisel başarı hissinin düşüşü boyutu ile ilgilidir.

Turist rehberliği mesleği veya turistlerle birebir etkileşimin işin bir parçası olduğu turizmle ilgili mesleklerde yüksek duygusal emek sarfiyatı tükenmişliğe neden olabilmektedir (Wong ve Wang, 2009; Anderson, Provis ve Chappel, 2002; Filho, 2011). Fakat aynı zamanda turist rehberliğinin eğlenceli ve bol kazançlı bir meslek olmasından dolayı (Çolakoğlu vd, 2010), rehberlerin tükenmişlik seviyelerinin çok düşük olması da olasıdır. Bu çalışmada da duygusal emeğin tükenmişlik üzerinde pozitif etkilerinin var olacağı varsayımı yapılarak araştırma sorusunun temel ifadesi "Ege Bölgesi'nde görev yapan turist rehberlerinin duygusal emek ile tükenmişlik düzeyleri arasında ilişki var mıdır?" şeklinde oluşturulmuştur.

Tüm bu değerlendirmelerin ışığında bu çalışma; Ege Bölgesi'nde görev yapan turist rehberlerinin sergilediği duygusal emek davranışları ve sonucunda oluşan tükenmişlik düzeyleri arasındaki ilişkilerin saptandığı bulguları sunmaktadır. Aynı zamanda çalışma; rehberlerin duygusal emek ve tükenmişlik düzeylerinin demografik özelliklerin yanı sıra çalışılan müşterilerin uyruklarına göre de değişkenlik gösterdiğinin saptandığı önemli bulguları içermektedir.

1. Duygusal Emek Kavramı

Duygusal emek, literatürde özellikle 1983 yılından beri birçok çalışmada konu edinilmiş; ilk olarak ise ABD'de (Amerika Birleşik Devletleri) Arlie Hochschild tarafından 1983'te yapılmış çalışmada uçuş görevlilerinin işlerini icra etmeleri sırasında duyguların kullanımının da gerekliliğini savunmuştur. Yönetilen Kalp: İnsan Duygularının Ticarileştirilmesi (The Managed Heart: Commercialization of Human Feeling) adlı kitapta, örgüt tarafından çalışanların sergilemesi gereken duyguların ve davranışların yönetimine duygusal emek tanımını yapmıştır.

Hochschild'e göre (2003:9) duygusal emek davranışı, genel anlamda olumlu bir ifadedir ve hiçbir müşteri; somurtkan bir garson, huysuz bir banka memuru ya da sipariş almamak için göz temasından kaçınan bir uçuş görevlisi ile uğraşmak istemez. Dolayısıyla pazar rekabetinde şirketlerin farklarını ortaya koyabilmesi adına çalışanlarının sergilediği duygusal emek büyük önem teşkil etmektedir.

Morris ve Feldman'a göre (1996) duygusal emek, örgütlerin çalışanlarının sergilemesini istediği duyguların; çalışanlar tarafından özellikle kişisel bir çaba sarf ederek, planlama veya kontrol yolu ile gösterilmesidir (Kruml ve Geddes, 2000:13).

Ashforth ve Humphrey (1993:88) duygusal emeği, çalışanlar tarafından örgütün sergilenmesini istediği duyguların gösterilmesi olarak tanımlar. Bu çalışmaya göre duygusal emekte üzerinde durulan husus, örgütlerin çalışanlarının sergilemesini ön gördüğü duygu ve davranışların sergilenmesi ile ilgili kurallarına uymada gözlemlenebilen davranışlardır. Duygusal emekle ilgili yapılmış neredeyse her çalışmanın temelini oluşturan Hochschild (1983) yaklaşımından farklı olarak Ashforth ve Humphrey (1993) çalışanların gözlemlenebilen duyguları üzerinde daha çok durarak görünmeyen davranış ve duygular üzerinde çok fazla durmamışlardır. Çalışmanın genel anlamda bu yönde olmasının sebebi ise hizmet kalitesinin gözlenebilen davranışlarla ölçülebilmesidir (Öz, 2007:7).

2. Tükenmişlik Kavramı

Tükenmişlik kavramı ilk olarak 1970'lerde ABD'de özellikle insan hizmetlerinde çalışan bireyler arasında bir kavram olarak görülmeye başlandı. Bu kavramla ilgili ilk sistematik çalışmalar yine 70'lerin ortasında yapılmış ve bu olguyu tanımlamak, nadir görülen bir tepki olmadığını kanıtlamak amaçlanmıştır (Maslach vd. 2001:398-399). Bu konu hakkında yapılan çalışmalara bakıldığında tükenmişlik, psikolojik bir belirti olarak görülmüş ve kişide mesleki tatminsizlik ve yorgunluk gibi sonuçlar doğurmuştur. (Barutçu ve Serinkan, 2008:544-545).

Tükenmişlik; geçici bir bitkinlik ya da zorlanma hissinden ziyade kişilerin işlerinden soğuma, başarısızlık, yıpranma sonucu güç kaybı hissi veya karşılanamayan talepler nedeniyle öz kaynaklarının tükenmesi olarak tanımlanmaktadır (Yıldırım ve Erul, 2013:92).

Maslach ve Jackson (1981), görüşmelerin, gözlemlerin ve psikometrik gelişmelerin dâhil edildiği kapsamlı bir süreçte, tükenmenin ötesine geçen çok boyutlu bir yapı olarak değerlendiren bir yöntem geliştirmişlerdir (Schaufeli vd. 2008:206).

Tükenmişlik, bireyler ve örgütler açısından büyük bir problemdir ve bu durumun saptanabilmesi adına bir ölçüm aracı gereklidir (Ergin, 1996:49). Dolayısıyla da tükenmişlik kavramı ile ilgili çalışmalarda en fazla görülen isim, geliştirdiği tükenmişlik ölçeği nedeniyle Christina Maslach'tır. Yazara göre tükenmişlik, uzun vadede yaşanan strese bağlı bir reaksiyon olarak çalışanlarda görülen psikolojik bir rahatsızlıktır (Maslach ve Jackson, 1981:99). Geliştirilen bu ölçeğin psikometrik özellikleri konusunda pek çok araştırma yapılmış ve faktöriyel yapı ve güvenirlik yönünden bilimsel ve uygun bir ölçme envanteri olduğu sonucuna birçok araştırmacı tarafından varılmıştır (Ergin, 1996:49).

3. Araştırma Yöntemi

Bu çalışmada; duygusal emek ve tükenmişlik değişkenleri arasındaki ilişki nesnelleştirilebildiği, sayısal verilerle ölçülebildiği için nicel araştırma yaklaşımı kullanılmıştır. Duygusal emek ve tükenmişlik değişkenleri arasındaki ilişkinin varlığını veya derecesini belirlemeyi amaçlayan; bu değişkenlerin birlikte değişip değişmedikleri, birlikte değişim söz konusu ise bunun nasıl olduğunu açıklamayı esas alan ilişkisel tarama modeli kullanılmıştır (Karasar, 1984).

3.1. Araştırmanın Evreni ve Örneklemi

Araştırma evreni, Ege Bölgesi'nde faal olan Çanakkale, İzmir, Aydın ve Muğla turist rehberleri odalarına kayıtlı 3189 eylemli turist rehberidir. Bu

sayıya her bir odanın resmi internet sitelerinde mevcut olan rehber sayıları hesaplanarak ulaşılmıştır.

Araştırma yapılırken her bir bireye ulaşmak mümkün olmadığından örnekleme yapılması uygun görülmüştür. Örneklem sayısı belirlenirken zaman ve maliyet açısından en uygun yöntem olan kolayda örnekleme yöntemi uygulanmıştır (Genç vd., 2016). Bu yöntem; evreni oluşturan ve ankete katılan tüm bireylerin örneklem kabul edilmesini esas almaktadır. Bireylere en kolay şekilde ulaşmanın en ideal yöntem olduğu prensibine dayanmaktadır. (Çetin, 2017). Örneklem büyüklüğü belirlenirken, güven düzeyi %95 olarak; güven aralığı ise %5 olarak alınmıştır. Örneklem olarak 264 turist rehberine ulaşılmıştır.

3.2. Araştırmada Kullanılan Ölçekler

Ege Bölgesi'nde faaliyet gösteren turist rehberlerinin duygusal emek düzeylerini ölçmek için Chu ve Murmann (2006) tarafından ABD'de geliştirilen Turizm İşletmelerinde Duygusal Emek Ölçeği, (Hospitality Emotional Labour Scale) kullanılmıştır. Ölçeğin orijinali 19 maddeden ve duygusal uyumsuzluk ve duygusal çaba olmak üzere 2 boyuttan oluşmaktadır. 7'li likert tipinde olan bu ölçek, yine Chu ve Murmann'ın (2006) aynı çalışmasında faktör analizleri sonucunda yüzeysel, samimi ve derinlemesine davranış olmak üzere 3 boyuta ulaştırılmıştır. Chu ve Murmann'a göre (2006) samimi ve yüzeysel davranış, duygusal uyumsuzluğu; derinlemesine davranış ise duygusal çaba boyutunu ifade etmektedir.

Çalışmada kullanılan Tükenmişlik ölçeği, Maslach ve Jackson (1981) tarafından geliştirilmiş ve Türkçe'ye uyarlanması, geçerlilik ve güvenilirlik çalışması ise Ergin (1992) tarafından yapılmıştır. 5'li likert tipinde olan bu ölçek 22 sorudan oluşmakta ve duyarsızlaşma, duygusal tükenme ve kişisel başarı olmak üzere 3 boyuttan oluşmaktadır. Ölçek ifadeleri 1'den 5'e kadar 1…Hiçbir Zaman ve 5…Her Zaman olmak üzere derecelendirilmiştir (Budak ve Sürgevil, 2005; Saçlı, 2011).

3.3. Araştırmamın Hipotezleri

Duygusal Emek ve tükenmişlik ilişkisi Sosyal Bilimlerde birçok çalışmaya konu edilmiştir. Bu çalışmaların büyük çoğunluğunda duygusal emek boyutlarının tükenmişlik boyutlarını pozitif yönlü etkilediği bulgularına rastlanmış ve bu çalışmada da benzer ilişkilerin bulunabileceği varsayımı yapılmış; hipotezler de bu doğrultuda kurulmuştur (Kruml ve Geddes, 2000; Chu, 2002; Grandey, 2003; Brotheridge ve Grandey, 2002; Furnell, 2008; Çelik ve Topsakal, 2016).

Çalışmamın temel sorun cümlesi olan “Ege Bölgesinde Faaliyet Gösteren Turist rehberlerinde Duygusal Emek boyutlarının Tükenmişlik boyutları üzerinde etkisi var mıdır?” sorusuna çözüm bulmaya yönelik hipotezler aşağıdaki gibi kurulmuştur.

H-1: Duygusal Emek ile Tükenmişlik arasında istatistiksel açıdan anlamlı ve pozitif yönlü bir ilişki vardır.

H1a: Yüzeysel Davranış boyutu ile Duygusal Tükenme boyutu arasında pozitif yönlü anlamlı bir ilişki vardır.

H1b: Yüzeysel Davranış boyutu ile Duyarsızlaşma boyutu arasında pozitif yönlü anlamlı ilişki vardır.

H1c: Yüzeysel Davranış boyutu ile Kişisel Başarı boyutu arasında negatif yönlü anlamlı ilişki vardır.

H1d: Samimi Davranış boyutu ile Duygusal Tükenme boyutu arasında negatif yönlü anlamlı ilişki vardır.

H1e: Samimi Davranış boyutu ile Duyarsızlaşma boyutu arasında negatif yönlü anlamlı ilişki vardır.

H1f: Samimi Davranış boyutu ile Kişisel Başarı boyutu arasında pozitif yönlü anlamlı ilişki vardır.

H1g: Derinlemesine Davranış boyutu ile Duygusal Tükenme boyutu arasında pozitif yönlü anlamlı ilişki vardır.

H1h: Derinlemesine Davranış boyutu ile Duyarsızlaşma boyutu arasında pozitif yönlü anlamlı ilişki vardır.

H1i: Derinlemesine Davranış boyutu ile Kişisel Başarı boyutu arasında negatif yönlü anlamlı ilişki vardır.

H1j: Duyguların Bastırılması boyutu ile Duygusal Tükenme boyutu arasında pozitif yönlü anlamlı ilişki vardır.

H1k: Duyguların Bastırılması boyutu ile Duyarsızlaşma boyutu arasında pozitif yönlü anlamlı ilişki vardır.

H1l: Duyguların Bastırılması boyutu ile Kişisel Başarı boyutu arasında negatif yönlü anlamlı ilişki vardır.

4. Bulgular

Bu başlık altında katılımcılarla ilgili elde edilmiş olan demografik özellikler ve turist rehberlerinde duygusal emek- tükenmişlik ilişkisi ve alt boyutlar arası ilişkiler yer almaktadır.

4.1. Katılımcıların Demografik Bulguları

Çalışma kapsamında örneklemin demografik yapısını ortaya koymak için frekans analizi yapılmış ve elde edilen veriler yüzde tablosu olarak aşağıda sunulmuştur.

Çizelge 1. Katılımcıların Demografik Özellikleri

Değişkenler	Sınıf	Sayı (N)	Yüzde (%)
Cinsiyet	Erkek	168	63,6
	Kadın	96	36,4
Yaş	24 ve altı	10	3,8
	25-34	116	43,9
	35-45	62	23,5
	46-54	49	18,6
	55-64	23	8,7
	65 ve üzeri	4	1,5
Medeni Hâl	Evli	143	54,2
	Bekâr	121	45,8
Eğitim Durumu	Lise	4	1,5
	Ön Lisans	40	15,2
	Lisans	207	78,4
	Yüksek Lisans ve Doktora	13	4,9
Gelir	1500 ve altı	43	16,3
	1501-2500	120	45,5
	2501-3500	74	28,0
	3501-4500	19	7,2
	4501 ve üzeri	8	3,0
Çalışma Şekli	Bölgesel Eylemli	26	9,8
	Ülkesel Eylemli	238	90,2
Tecrübe	1 Yıldan az	6	2,3
	2-5 Yıl	40	15,2
	6-10 Yıl	87	33,0
	11-15 Yıl	64	24,2
	16-20 Yıl	49	18,6
	21 Yıl ve üzeri	18	6,8

Çalışma kapsamındaki bireylerin cinsiyetlere göre dağılımı incelendiğinde %63,6'sının (168 kişi) erkek, %36,4'ünün (96 kişi) kadın olduğu tespit edilmiştir. Bireylerin yaşlara göre dağılımlarına bakıldığında %3.8'inin (10 kişi) 24 ve altı, %43.9'unun (116 kişi) 25-34 yaş aralığında, % 23.5'inin (62 kişi) 35-45 yaş aralığında, %18.6'sının (49 kişi) 46-54 yaş aralığında, % 8.7'sinin (23 kişi) 55-64 yaş aralığında ve %1.5'inin (4 kişi) 65 yaş ve üzeri olduğu belirlenmiştir. Benzer şekilde bireylerin medeni hallerine göre dağılımlarına

bakıldığında %54,2'lik (143 kişi) kısmının evli, geriye kalan %45,8'lik (121 kişi) kısmının bekâr olduğu görülmüştür.

Çalışma kapsamındaki bireylerin eğitim durumlarına göre dağılımları yukarıdaki çizelgeye yansıtılmıştır. Buna göre bireylerin %1,5'inin (4 kişi) lise, %15,2'sinin (40 kişi) ön lisans, %78,4'ünün (207 kişi) lisans, %4,9'unun (13 kişi) ise yüksek lisans veya doktora mezunu olduğu belirlenmiştir. Araştırmaya katılan rehberlerin gelirlerine bakıldığında; %16,3'ünün (43 kişi) 1500 TL ve altı, %45,5'inin (120 kişi) 1501-2500 TL, %28'inin (74 kişi) 2501-3500 TL, %7,2'sinin (19 kişi) 3501-4500 TL, %3'ünün (8 kişi) ise 4501 TL ve üzeri gelire sahip olduğu belirlenmiştir. Çalışma kapsamındaki rehberlerin mesleki tecrübeleri incelendiğinde %2,3'ünün (6 kişi) 1 yıldan az, %15,2'sinin (40 kişi) 2-5 yıl, %33'ünün (87 kişi) 6-10 yıl, %24,2'sinin (64 kişi) 11-15 yıl, %18,6'sının (49 kişi) 16-20 yıl, %6,8'inin (18 kişi) 21 yıl ve üzeri mesleki deneyime sahip olduğu görülmüştür. Araştırma kapsamındaki bireylerin %9,8'inin (26 kişi) bölgesel eylemli, geriye kalan %90,2'sinin (238 kişi) ise ülkesel eylemli çalıştıkları tespit edilmiştir.

4.2. Duygusal Emek ve Tükenmişlik Ölçeklerinin Ortalama İstatistik Değerleri

Çalışmanın bu kısmında, katılımcılar tarafından duygusal emek ve tükenmişlik anketlerinde yer alan sorulara verilen cevapların ortalama değerlerine alt boyutları da sınıflandırılarak yer verilmiştir.

Çizelge 2. Duygusal Emek Ölçeği ve Alt Boyutlarının Tanımlayıcı Ortalama İstatistik Değerleri

	N	Ortalama	Standart Sapma
Duygusal Emek Ölçeği	264	3,6301	,51208
Yüzeysel Davranış	264	3,2486	,81786
Duyguların Bastırılması	264	4,0265	,57380
Derinlemesine Davranış	264	4,5114	,62570
Samimi Davranış	264	3,6799	,72752

Yukarıdaki çizelgeye göre duygusal emek ölçeğinden elde edilen ortalama değer 3,6301 olarak görülmektedir. Buna göre katılımcı turist rehberlerinin duygusal emek davranış düzeylerinin ortalama bir değere sahip olduğu kabul edilebilir. Bu veri, çalışmanın başında yapılan turist rehberlerinin mesleklerinin icrası sırasında duygusal emek sergiledikleri varsayımını doğrular niteliktedir.

Çizelge 3. Tükenmişlik Ölçeği ve Alt Boyutlarının Tanımlayıcı Ortalama İstatistik Değerleri

	N	Ortalama	Standart Sapma
Tükenmişlik Ölçeği	264	3,0778	,42660
Duygusal Tükenme	264	3,0541	,45158
Duyarsızlaşma	264	2,4462	,96074
Kişisel Başarı	264	3,9328	,56932

Yukarıdaki çizelgeye göre, tükenmişlik ölçeğinin genelinin ortalama puanının 3,0778 olması, katılımcı turist rehberlerinin genel olarak tükenmişliği orta düzeyde yaşadıklarını göstermektedir.

Çizelge 4. Duygusal Emek ve Tükenmişlik İlişkisi ve Alt Boyutlar Arası İlişkiler

		1.Yüz. Dav.	2.Duy. Bas.	3.Der. Dav.	4.Sam. Dav.	5.Duy. Emek	6.Duy. Tük.	7.Duyarsız.	8.Kiş. Baş	9.Tükenmişlik
1.Yüz. Dav.	R	1	,397**	-,156*	,043	,923**	,457**	,631**	-,252**	,557**
	Sig.		,000	,011	,485	,000	,000	,000	,000	,000
	N	264	264	264	264	264	264	264	264	264
2.Duy. Bas.	R	,397**	1	,149*	-,225**	,629**	,180**	,245**	-,047	,194**
	Sig.	,000		,015	,000	,000	,003	,000	,445	,002
	N	264	264	264	264	264	264	264	264	264
3.Der. Dav.	R	-,156*	,149*	1	,156*	,093	-,216**	-,270**	,341**	-,291**
	Sig.	,011	,015		,011	,131	,000	,000	,000	,000
	N	264	264	264	264	264	264	264	264	264
4.Sam. Dav.	R	,043	-,225**	,156*	1	,302**	-,243**	-,045	,231**	-,210**
	Sig	,485	,000	,011		,000	,000	,465	,000	,001
	N	264	264	264	264	264	264	264	264	264
5.Duy. Emek	R	,923**	,629**	,093	,302**	1	,348**	,540**	,104	,431**
	Sig.	,000	,000	,131	,000		,000	,000	,091	,000
	N	264	264	264	264	264	264	264	264	264
6.Duy. Tük.	R	,457**	,180**	-,216**	-,243**	,348**	1	,714**	-,337**	,948**
	Sig.	,000	,003	,000	,000	,000		,000	,000	,000
	N	264	264	264	264	264	264	264	264	264
7.Duyarsız.	R	,631**	,245**	-,270**	-,045	,540**	,714**	1	-,363**	,871**
	Sig	,000	,000	,000	,465	,000	,000		,000	,000
	N	264	264	264	264	264	264	264	264	264
8.Kişisel Başarı	R	-,252**	-,047	,341**	,231**	,104	-,337**	-,363**	1	-,511**
	Sig	,000	,445	,000	,000	,091	,000	,000		,000
	N	264	264	264	264	264	264	264	264	264
9.Tükenmişlik	R	,557**	,194**	-,291**	-,210**	,431**	,948**	,871**	-,511**	1
	Sig	,000	,002	,000	,001	,000	,000	,000	,000	
	N	264	264	264	264	264	264	264	264	264

** Korelasyon 0.01 düzeyinde anlamlı

* Korelasyon 0.05 düzeyinde anlamlı

Ölçekler genelinde Duygusal Emek ile Tükenmişlik arasında pozitif yönlü anlamlı bir ilişki tespit edilmiştir. Elde edilen bu veriye göre Duygusal Emek davranışları arttıkça Tükenmişlik de artmaktadır (r= 0,431, p= 0,000). Test edilen hipotezlerden "Duygusal Emek ile Tükenmişlik arasında istatistiksel açıdan anlamlı ve pozitif yönlü bir ilişki vardır." şeklinde ifade edilen H-1 hipotezi kabul edilmiştir. Bulgular çalışmanın başında duygusal emek ve tükenmişlik arasında olduğu varsayılan ilişkiyi doğrular niteliktedir. Literatürde duygusal emek ve tükenmişlik arasında aynı şekilde pozitif yönlü ilişkiler yer almaktadır (Kaya ve Özhan, 2012; Torland, 2013; Filho, 2014; Wong ve Wang, 2009).

Yüzeysel Davranış alt boyutu ile Duygusal Tükenme alt boyutu arasında pozitif yönlü (r= 0.457, p= 0.000), Duyarsızlaşma alt boyutu ile pozitif yönlü (r= 0.631, p= 0.000) ve Kişisel Başarı alt boyutu ile negatif yönlü (r= -0.252, p= 0.000) doğrusal ilişkiler tespit edilmiştir. Bu verilere göre Yüzeysel Davranış arttıkça Duygusal Tükenme ve Duyarsızlaşma da artmakta ancak Kişisel Başarı hissi azalmaktadır. Bu bulgulara göre test edilen; "Yüzeysel Davranış boyutu ile Duygusal Tükenme boyutu arasında pozitif yönlü anlamlı bir ilişki vardır" ifadesini içeren H-1a, "Yüzeysel Davranış boyutu ile Duyarsızlaşma boyutu arasında pozitif yönlü anlamlı ilişki vardır" ifadesini içeren H-1b ve "Yüzeysel Davranış boyutu ile Kişisel Başarı boyutu arasında negatif yönlü anlamlı ilişki vardır" ifadesini içeren H-1c hipotezleri kabul edilmiştir. Grandey (1999), Furnell (2008), Johnson (2007) ve Köksel (2009) da yapmış oldukları çalışmalarda benzer doğrultularda ilişkilere rastlamışlardır.

Samimi Davranış alt boyutu ile Duygusal Tükenme alt boyutu arasında negatif yönlü (r= -0.243, p= 0.000), Kişisel Başarı alt boyutu ile pozitif yönlü (r= 0.231, p= 0.000) doğrusal ilişkiler tespit edilmiştir. Duyarsızlaşma alt boyutu ile aralarında istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki tespit edilmemiştir (r= -0.045, p= 0.465). Bu verilere göre katılımcı bireylerin sergilediği Samimi Davranış arttıkça Duygusal Tükenme azalmaktadır. Aynı durumda Kişisel Başarı hissinde ise artış görülmektedir. Elde edilen bulgulara göre, "Samimi Davranış boyutu ile Duygusal Tükenme boyutu arasında negatif yönlü anlamlı ilişki vardır" ifadesini içeren H-1d ve "Samimi Davranış boyutu ile Kişisel Başarı boyutu arasında pozitif yönlü anlamlı ilişki vardır" ifadesini içeren H-1f hipotezleri kabul edilmiştir. "Samimi Davranış boyutu ile Duyarsızlaşma boyutu arasında negatif yönlü anlamlı ilişki vardır" ifadesini içeren H-1e hipotezi ise reddedilmiştir. Çelik, v.d. (2010), Kaya ve Özhan (2012) ve Kaya (2014) yapmış oldukları çalışmalarda benzer sonuçlar elde etmişlerdir.

Derinlemesine Davranış alt boyutu ile Duygusal Tükenme alt boyutu arasında negatif yönlü (r= -0.216, p=0.000), Duyarsızlaşma alt boyutu ile

negatif yönlü (r= -0.270, p= 0.000) ve Kişisel Başarı alt boyutu ile pozitif yönlü (r= 0.341, p= 0.000) doğrusal ilişkiler tespit edilmiştir. Buna göre Derinlemesine davranışta görülen artış, Duygusal Tükenme ve Duyarsızlaşmayı azaltmakta; Kişisel Başarı hissini ise artırmaktadır. Elde edilen bulgulara göre, "Derinlemesine Davranış boyutu ile Duygusal Tükenme boyutu arasında pozitif yönlü anlamlı ilişki vardır" ifadesini içeren H-1g, "Derinlemesine Davranış boyutu ile Duyarsızlaşma boyutu arasında pozitif yönlü anlamlı ilişki vardır" ifadesini içeren H-1h, "Derinlemesine Davranış boyutu ile Kişisel Başarı boyutu arasında negatif yönlü anlamlı ilişki vardır" ifadesini içeren H-1i hipotezlerinin hiçbiri desteklenmemiş, reddedilmiştir. Chu (2002), Köksel (2009) ve Kaya ve Özhan (2012) yapmış oldukları çalışmalarda bu çalışmada bulunan sonuçlara paralel bulgular elde etmişlerdir.

Duyguların Bastırılması alt boyutu ile Duygusal Tükenme alt boyutu arasında pozitif yönlü (r= 0.180, p= 0.003), Duyarsızlaşma alt boyutu ile pozitif yönlü (r= 0.245, p= 0.000) doğrusal ilişkiler tespit edilmiştir. Kişisel Başarı alt boyutu ile aralarında istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki tespit edilmemiştir (r=-0.047, p=0.445). Bu ifadeye dayanarak Duyguların Bastırılması arttıkça Duygusal Tükenme ve Duyarsızlaşma da artmaktadır. Elde edilen bulgulara göre, "Duyguların Bastırılması boyutu ile Duygusal Tükenme boyutu arasında pozitif yönlü anlamlı ilişki vardır" ifadesini içeren H-1j ve "Duyguların Bastırılması boyutu ile Duyarsızlaşma boyutu arasında pozitif yönlü anlamlı ilişki vardır" ifadesini içeren H-1k hipotezleri kabul edilmiştir. Ancak "Duyguların Bastırılması boyutu ile Kişisel Başarı boyutu arasında negatif yönlü anlamlı ilişki vardır" ifadesini içeren H-1l hipotezi ise reddedilmiştir.

Tartışma ve Sonuç

Araştırma bulgularına göre, duygusal emek davranışları arttıkça tükenmişlik düzeylerinin de arttığı görülmüştür. Bu bulgunun elde edilmesi, ilgili alanda birçok çalışmada benzer sonuçların bulunmasından dolayı şaşırtıcı bir sonuç olmamakla birlikte, çalışmanın temel varsayımının doğrulandığı görülmüştür (Üngören vd, 2010; Kaya ve Özhan, 2012; Yıldırım ve Erul, 2013; Oral ve Köse, 2011). Duygusal emek davranışlarının tükenmişlik alt boyutları üzerine etkileri aşağıdaki gibidir.

Yüzeysel Davranış Alt Boyutunun Tükenmişlik Alt Boyutları Üzerindeki Etkileri

Duygusal emek gösterimlerinin tükenmişlik boyutları üzerine etkilerini saptamak amacıyla yapılan testlerde, duygusal emek alt boyutlarından yüzeysel davranışın, tükenmişliğin duygusal tükenme alt boyutunu pozitif yönde etkilediği görülmüştür. Buna göre, "yüzeysel davranışların sergilenmesi arttıkça

turist rehberlerinin duygusal tükenme hisleri de artmaktadır" şeklinde bir çıkarım yapılabilir. Hochschild'e göre bireyin gerçek duyguları ile sergilenmesi beklenen duyguların uyumsuz olduğu zamanlarda ortaya çıkan davranış biçimine yüzeysel davranış denmektedir. Yüzeysel rol yapma, yüze ya da vücuda istenen bir duruş koymaktır ve birey bu koyduğu duruşa bakıp, "bu ben değilim" diyebilmektedir (Hochschild, 2003:37). Çalışma kapsamında duygusal emek faktör analizi neticesinde, yüzeysel davranışın rehberler tarafından en fazla sergilenen davranış olduğu görülmüştür. Yazarın yukarıda belirtilen yaklaşımı dikkate alındığında rehberlerin çoğunluğunun kendi duyguları ile kendilerinden beklenen duyguların uyumsuz olduğu ortaya çıkmıştır.

Araştırma bulgularına göre, rehberlerin yüzeysel davranış sergilemelerinin, tükenmişlik alt boyutlarından duyarsızlaşma hissini de pozitif yönde etkilediği belirlenmiştir. Maslach ve Jackson (1981:101) duyarsızlaşmayı, "müşteri ilişkileri veya hizmetine yönelik çalışanların duygusuz ve kişiliksiz olarak tepki göstermesi" olarak tanımlamaktadır. Yüzeysel davranışın içerdiği duygusal uyumsuzluk ifadesine dayanarak, yazarın duyarsızlaşma tanımı rehberler için de anlaşılabilir bir durum olabilmektedir. Bu durumun, yüzeysel davranış ile duygusal tükenme boyutu arasında görülen ilişki ile ilgili bir durum olduğu da düşünülebilir. Zira Cordes ve Daugherty'e göre (1993:623), duyarsızlaşma hissi aslında, kişinin duygusal tükenme yaşamamak için kendini koruma yöntemidir. Duyarsızlaşan birey, insanlara insanmış gibi değil de bir nesneymiş gibi davranmaya başlar, uzun sohbetlerden kaçınıp kısa cevaplar vermeyi tercih eder. Arı ve Bal'a göre (2008:133) ise duyarsızlaşma; müşteriye karşı aşağılayıcı bir dil kullanma, insanları sınıflandırma, alaycı bir üslup takınma, işten uzaklaşma halidir ve duyarsızlık yaşayan çalışan, bu duyguları yansıtırken rahatsızlık duymaz.

Çalışmada, "yüzeysel davranış sergileme durumu, rehberlerin kişisel başarı hissini düşürmektedir" bulgusuna ulaşılmış ve bu bulgu, kurulan hipotezleri de desteklemektedir. Yüzeysel davranış gösterimlerinin, duygusal tükenme ve duyarsızlaşmayı pozitif yönde etkilemesi göz önüne alındığında kişisel başarı hissini negatif yönde etkilemesi olağan bir durumdur. Turist rehberleri yaşadıkları duygusal uyumsuzluklar neticesinde yüzeysel davranış sergilemekte; bu da duygusal tükenmişliğe ve duyarsızlaşmaya yol açmaktadır. Bu durumları tecrübe eden rehberler kendilerini olumsuz olarak değerlendirip ve yetersiz olduklarını düşünebilmektedirler.

Duygusal emek boyutlarından yüzeysel davranışın, tükenmişlik boyutları üzerindeki etkilerini açıklayan bazı çalışmaların sonuçları şu şekildedir: Kruml ve Geddes (2000), Grandey (2003), Johnson (2007), Furnell (2008) ve Köksel (2009) yüzeysel davranış ve duygusal tükenme arasında pozitif; Brotheridge ve

Grandey (2002) ve Eroğlu (2014) yüzeysel davranışın duygusal tükenme ve duyarsızlaşma ile pozitif; düşük kişisel başarı hissi ile ise negatif yönlü ilişki içinde olduğunu tespit etmişlerdir.

Samimi Davranış Alt Boyutunun Tükenmişlik Alt Boyutları Üzerindeki Etkileri

Duygusal emek davranışlarından samimi davranış ile tükenmişlik alt boyutları arasındaki ilişkiyi saptamak amacıyla yapılan analizler neticesinde, samimi davranış ile duygusal tükenme arasında negatif yönlü bir ilişkiye rastlanmıştır. Bu bulguya göre "turist rehberlerinin samimi davranış sergilemeleri, duygusal olarak tükenme risklerini azaltmaktadır" çıkarımı yapılabilir. Chu ve Murmann'a göre (2006) hissedilen duygularla istenen duyguların uyumlu olması durumu, duygusal emek literatürüne samimi davranış olarak geçmiştir. Bu tanımdan yola çıkarak "turist rehberlerinin, mesleğin gerektirdiği duygular ile kendi duygularının uyumlu olduğu durumlarda, kişilerin hayatında ciddi bir sorun olan duygusal tükenmeyi tecrübe etmemektedirler" denilebilir. Yukarıda bahsedilen yüzeysel davranış gösterimlerinin, rehberlerde yol açtığı tükenmişlik durumları göz önüne alındığında samimi davranış gösteriminin önemi dikkati çekmektedir.

Çalışma kapsamında samimi davranışlar sergilemenin, turist rehberlerinin duygusal tükenme yaşama riskleri düşürmesinin yanında, kişisel başarı hislerinin de tam tersi şekilde artışa neden olduğu görülmüştür. Kişisel başarı hissindeki artışın olumlu bir sonuç olduğu göz önüne alınarak samimi davranış gösterimlerinin ne derece önemli olduğu, araştırmanın beklenen sonuçları arasında yerini almıştır. Morris ve Feldman'a göre (1996) samimi davranışta duygusal emek sarfiyatı çok az seviyede olmaktadır. Literatürde yer alan birçok duygusal emek çalışmasında, samimi davranışa dair çok az bulguya rastlanmış olması, yazarın bu görüşünü destekler niteliktedir. Son bulguya göre samimi davranış boyutu ile duyarsızlaşma arasında ise herhangi bir anlamlı ilişkiye rastlanmamıştır.

Duygusal emek alt boyutlarından samimi davranışın tükenmişlik boyutları üzerindeki etkilerine dair sonuçların yer aldığı bir başka çalışmaların sonuçları şu şekildedir: Kaya ve Özhan (2012), samimi davranış ile kişisel başarı duygusu arasında pozitif yönlü; Kaya (2014) ise samimi davranış ile duygusal tükenme ve duyarsızlaşma arasında negatif; kişisel başarı ile pozitif yönde ilişkilere rastlamıştır.

Derinlemesine Davranış Alt Boyutunun Tükenmişlik Alt Boyutları Üzerindeki Etkileri

Çalışma kapsamında, duygusal emeğin derinlemesine davranış alt boyutu ile tükenmişlik boyutları arasındaki ilişkiyi saptamaya yönelik yapılan testler

sonucunda, derinlemesine davranışın duygusal tükenme ile negatif yönlü ilişki içerisinde olduğu görülmüştür. Bu bulguya göre, derinlemesine davranış gösteren turist rehberlerinin duygusal tükenmişlik düzeyleri azalma eğilimindedir. Hochschild'e göre (2003) derinlemesine davranış, bireyin sergilemesi beklenen davranış ve duyguları hissedebilmek için bir çaba içerisine girmesidir. Yazar, bireyin derinlemesine davranışı, söz konusu duyguları doğrudan hissederek ya da eskiden yaşadığı tecrübeleri anımsayarak yaptığını savunmaktadır. Bu ifadeden yola çıkarak, turist rehberlerinin bu davranış biçimini sergileyebilmek için bir çeşit duygusal çaba içerisinde girdikleri anlaşılmaktadır. Bu çaba neticesinde ortaya çıkan davranışlar duygusal tükenmeyi azaltmaktadır ve bu bulgu rehberler tarafından derinlemesine davranış sergilemenin önemini göstermektedir.

Araştırma bulgularına bakıldığında, derinlemesine davranış ile duyarsızlaşma boyutunun negatif; kişisel başarı boyutunun pozitif ilişkili olduğu görülmektedir. Bu bulgu, bazı çalışmalarda farklılık gösterebilmekte iken turist rehberliğinde derinlemesine davranış arttıkça kişisel başarı hissi de artar, duyarsızlaşma hissi ise düşer şeklinde oluşmuştur. Derinlemesine davranış, rehberlerin kişisel başarı hissini artıran dikkat çekici bir bulgu olarak araştırma sonuçlarında yerini almıştır.

Derinlemesine davranış ile tükenmişlik ilişkisine dair bazı çalışmaların sonuçları şu şekildedir: Köksel (2009) ve Kaya ve Özhan (2012), derinlemesine davranışla duyarsızlaşma boyutu arasında negatif; Chu (2002) ve Johnson (2007), derinlemesine davranışla duygusal tükenme boyutu arasında negatif; Yalçın (2010) ve Kaya (2014), derinlemesine davranışla duygusal tükenme ve duyarsızlaşma boyutları arasında negatif; Basım ve Beğenirbaş (2012) derinlemesine davranışla düşük kişisel başarı hissi boyutu arasında negatif yönlü ilişkiler tespit etmişlerdir.

Duyguların Bastırılması Alt Boyutunun Tükenmişlik Alt Boyutları Üzerindeki Etkileri

Duygusal emek kavramının literatürde yer alan alt boyutları çoğunlukla yüzeysel, samimi ve derinlemesine davranış olarak görülmektedir. Ancak bu çalışmada yer alan faktör analizleri neticesinde dördüncü bir boyut elde edilmiş; çalışanların hissettikleri gerçek duyguları bastırmayı ifade eden maddeler içerdiği için "duyguların bastırılması" adı verilmiştir. Grandey (1999), Pala ve Sürgevil (2016), Durgut ve Kâhya (2015), Oral ve Köse (2011) araştırmalarında yapmış oldukları benzer çalışmalarda elde ettikleri faktör analizleri sonuçlarına göre duyguların bastırılması alt boyutu literatüre geçirilmiş ve içeriğinde mevcut olan ifadeler, bu çalışmadaki ifadelerle eş değer anlama sahip olduğu görülmüştür.

Duyguların bastırılması alt boyutu ile tükenmişlik alt boyutları arasındaki ilişkiyi saptamaya yönelik yapılan korelasyon analizinde, duyguların bastırılması alt boyutu ile duygusal tükenme alt boyutu arasında pozitif yönlü, duyarsızlaşma alt boyutu ile pozitif yönlü doğrusal ilişkiler tespit edilmiştir. Kişisel başarı alt boyutu ile aralarında istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki tespit edilmemiştir.

Belirtilen bulgulara göre, turist rehberlerinin mesleğin icrası sırasında kendi içsel duygularını bastırma eğiliminde oldukları sürece duygusal tükenme yaşama riskleri de o derece artmaktadır. Aynı doğrultuda duyarsızlaşma yaşadıkları da görülmüştür. Duygusal tükenme ve duyarsızlaşma boyutları ile duyguların bastırılması boyutu arasında görülen ilişki, yüzeysel davranış alt boyutu ile olan sonuçlara benzerlik göstermektedir. Bu bulgu temel alınarak, "rehberlerin duygularını bastırma çabası içinde olmaları, mesleğin gerektirdiği duygularla kendi duyguları arasında uyumsuzluk yaşamalarına neden olmaktadır" çıkarımı yapılabilir.

Yukarıda; "Duygusal emek ve alt boyutlarının, tükenmişlik ve alt boyutları üzerinde etkisi var mıdır?" şeklinde oluşturulan araştırma soruna cevaplar bulmak adına yapılmış olan testlerden elde edilen sonuçlar değerlendirilmiştir. Duygusal emek ve tükenmişlik düzeylerinin karşılaştırılması ile ilgili değerlendirmeler yapılırken; duygusal emek boyutlarının, duygusal tükenme ve duyarsızlaşma boyutları ile pozitif yönlü; kişisel başarı boyutu ile ise negatif yönlü ilişkili içinde olması olumsuz bir sonuç olarak değerlendirilmiştir. Duygusal emek boyutlarının kişisel başarı boyutu ile pozitif yönlü; diğer boyutlar ile negatif yönlü ilişkili olması ise olumlu bir sonuç olarak değerlendirilmiştir. Söz konusu olumsuz sonuçlar genel olarak değerlendirildiğinde; rehberlerin duygusal tükenme ve duyarsızlaşma düzeylerini artıran duygusal emek boyutlarının, duyguların bastırılması ve yüzeysel davranış boyutları olduğu görülmüştür. Aynı zamanda, rehberlerin kişisel başarı hislerindeki düşüşe neden olan duygusal emek boyutunun ise yüzeysel davranış olduğu görülmüştür. Olumlu sonuçlar doğuran duygusal emek davranışları, derinlemesine ve samimi davranışlardır. Grandey'e göre (2003) yüzeysel davranış gösteren birey, duygularını değil yalnızca davranışlarını işe uyumlu hale getirir. Diğer boyut olan duyguların bastırılması da benzer bir anlamı içermektedir. Bu olumsuz sonucun oluşmasında temel sebep, rehberlerin duyguları ile işin gerektirdiği duyguların yarattığı uyumsuzluktur.

KAYNAKÇA

Anderson, B., Provis, C. & Chappel, S. (2002). The Recognation and Management of Emotional Labour in the Tourism Industry. CRC Sustainable Tourism Research Report. crc.tourism.com.au Erişim Tarihi: 03.11.2016.

Arı, G. S. ve Bal, E. Ç., (2008). Tükenmişlik Kavramı: Birey ve Örgütler Açısından Önemi. *Celal Bayar Üniversitesi İ.İ.B.F. Yönetim ve Ekonomi Dergisi*, 15 (1), 131-148.

Ashforth, B. E. & Humphrey, R. H. (1993). Emotional Labor in Service Roles: The Influence of Identity. *Academy of Management Review*, 18 (1), 88-115.

Barutçu, E. ve Serinkan, C. (2008). Günümüzün Önemli Sorunlarından Biri Olarak Tükenmişlik Sendromu ve Denizli'de Yapılan Bir Araştırma. *Ege Akademik Bakış Dergisi*, 8 (2), 541-561.

Basım, H. N., Beğenirbaş, M. (2012). Çalışma Yaşamında Duygusal Emek: Bir Ölçek Uyarlama Çalışması. *Yönetim ve Ekonomi Dergisi*, 19 (1),77-90.

Budak, G. ve Sürgevil, O. (2005). Tükenmişlik ve Tükenmişliğe Etki Eden Örgütsel Faktörlerin Analizine İlişkin Akademik Personel Üzerine Bir Uygulama. *Dokuz Eylül Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 20 (2), 95– 108.

Brotheridge, M. & Grandey, A. (2002). Emotional Labor and Burnout: Comparing Two Perspectives of 'People Work. *Journal of Vocational Behavior*, 60 (1), 17-39.

Chu, K. H. L. (2002). *The Effects of Emotional Labor on Employee Work Outcomes*. Doctoral Dissertation, Faculty of the Virginia Polytechnic Institute and State University, Blacksburg, Virginia.

Chu, K. H. & Murrmann, S. K. (2006). Devolopment and Validation of the Emotional Labor Scale. *Tourism Management*, 27, 1181–1191.

Cordes, C. L. & Dougherty, T. W. (1993). A Review and an Integration of Research on Job. *Academy of Management Review*, 18 (4), 621-656.

Çelik, P. ve Topsakal, Y. (2016). Duygusal Emeğin İş Tatmini ve Duygusal Tükenme ile İlişkisi: Antalya Destinasyonu Otel Çalışanları Örneği. *İşletme Araştırmaları Dergisi*, 8 (4), 202-218.

Çetin, A. (2017). *Konaklama İşletmelerinde Örgüt Kültürü ve Yenilikçilik İlişkisi: Muğla Örneği*, Yüksek Lisans Tezi, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Çolakoğlu, E.A., Epik, F. ve Efendi, E. (2010). *Tur Yönetimi ve Turist Rehberliği*. Ankara: Detay Yayıncılık.

Durgut, M. ve Kâhya, C. (2015). Duygusal Emek ve Örgütsel Sessizlik Arasındaki İlişki: Kamu İç Denetçileri Üzerinde Örnek Bir Uygulama. *Yönetim ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 13 (1), 348-364.

Ergin, C. (1996). *Sağlık Personelinin İş Anlayışları ve Tutumları Araştırması*. Sağlık Bakanlığı, Sağlık Proje Koordinasyon Birimi. Ankara.

Eroğlu, Ş. G. (2014). Örgütlerde Duygusal Emek ve Tükenmişlik İlişkisi Üzerine Bir Araştırma. *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 19, 147-160.

Filho, C. (2011). *Managing Emotions: White-Water Rafting Guides and The Emotional Labor Theory*, Published Doctoral Thesis, University of Otago, New Zealand.

Furnell, A. B. (2008). *Exploring The Relationship Between Burnout, Emotional Labour and Emotional Intelligence: A Study on Call Centre Representatives*, Master Dissertation, South Africa: Industrial Psychology at The University of Stellenbosch.

Genç, S. G., Genç, V. ve Gümüş M. (2016). Otel İşletmelerinde Duygusal Zekânın İş Stresi ve İş Yaşam Dengesi Üzerindeki Etkisi. *Yaşam Bilimleri Dergisi*, 6 (2), 97-112.

Grandey, A. A. (1999). *The Effects of Emotional Labor: Employee Attitudes, Stress and Performance*, Published Doctoral Thesis, Colorado: Colorado State University.

Grandey, A. A. (2003). When 'The Show Must Go On': Surface Acting and Deep Acting, as Determinants of Emotional Exhaustion, and Peer-Rated Service Delivery. *Academy of Management Journal*, 46 (1), 86-96.

Hochschild, A. (1983). *The Managed Hearth: Commercialization of Human Feeling*. Berkeley: University of California Press.

Hochschild, A. (2003). *The Managed Heart: Commercialization of Human Feeling* (20. Baskı). California: University of California Press.

Johnson, H. M. (2007). *Service With a Smile: Antecedents and Consequences of Emotional Labor Strategies*. Unpublished Doctoral Thesis, University of South Florida, FL.

Karasar, N. (1984). *Bilimsel Araştırma Metodu*. Ankara: Hacettepe Taş Kitapçılık.

Kaya, F. (2014). *Duygusal Emek İle Tükenmişlik ve İş Doyumu Arasındaki İlişkinin İncelenmesi: Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı'na Bağlı Huzurevlerinde Çalışan Yaşlı Bakım Personeline Yönelik Bir Araştırma*. Yüksek Lisans Tezi, Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Kaya, U. ve Özhan, Ç. K. (2012). Duygusal Emek ve Tükenmişlik İlişkisi: Turist Rehberleri Üzerine Bir Araştırma, *Çalışma İlişkileri Dergisi*, 3 (2) 109-130.

Köksel, L. (2009). *İş Yaşamında Duygusal Emek ve Ampirik Bir Çalışma*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Manisa: Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Kruml, S. M. & Geddes, D. (2000). Exploring The Dimensions of Emotional Labor: Hochschild's Work. *Management Communication Quarterly*, 14, 8-49.

Maslach, C. & Jackson, S. E. (1981). The Measurement of Experienced Burnout. *Journal of Occupational Behaviour*, 2, 99-113.

Maslach, C., Schaufeli, W. B. & Leiter, M. P. (2001). Job Burnout. *Annual Review of Psychology*, 52, 397–422.

Morris, A. J. & Feldman, D. C. (1996). The Dimensions, Antecedents, and Consequences of Emotional Labor. *Academy of Management Review*, 21 (4), 986–1010.

Oral, L. ve Köse, S. (2011). Hekimlerin Duygusal Emek Kullanımı İle İş Doyumu ve Tükenmişlik Düzeyleri Arasındaki İlişkiler Üzerine Bir Araştırma. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 16 (2), 463-492.

Öz, E. Ü. (2007). *Effect of Emotional Labor on Employees' Work Outcomes*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul.

Pala, T. ve Sürgevil, O. (2016). Duygusal Emek Ölçeği: Ölçek Geliştirme, Güvenilirlik ve Geçerlilik Çalışması. *Ege Akademik Bakış*, 16 (4), 773-787.

Saçlı, Ç. (2011). *Otel İşletmelerinde Tükenmişlik Sendromu: Konya İli Örneği,* Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü

Schaufeli, W. B., Maslach, C. & Leiter, M. P. (2008). Burnout: 35 Years of Research and Practice. *Career Development International*, 14 (3), 204-220.

Şıklar, E. ve Tunalı, D. (2012). Çalışanların Tükenmişlik Düzeylerinin İncelenmesi: Eskişehir Örneği. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 33, 75-84.

Torland M. (2013). *Emotional Labour and The Job Satisfaction of Adventure Tour Leaders in Australia*, Published Doctoral Thesis, School of Tourism & Hospitality Management Southern Cross University, Australia.

Üngören, E., Doğan, H., Özmen, M. ve Tekin, Ö. A. (2010). Otel Çalışanlarının Tükenmişlik ve İş Tatmin Düzeyleri İlişkisi. *Journal of Yasar University*, 17 (5), 2922-2937.

Wong J. Y. & Wang C. H. (2009). Emotional Labor of The Tour Leaders: An exploratory study. *Tourism Management*, 30, 249-259.

Yıldırım, M. H. ve Erul E. E. (2013). Duygusal Emek Davranışının İşgörenlerin Tükenmişlik Düzeylerine Etkisi. *Organizasyon ve Yönetim Bilimleri Dergisi*, 5 (1), 89-99.

22. Bölüm

Türkiye'de Kobi'ler İçin Yapay Zekâ Tabanlı Finansman Çözümleri

Hatice ŞİMŞEK ŞAHİNLER[1]

ÖZET

Türkiye'de KOBİ'lerin finansmana erişimi, teminat temelli kredi anlayışı ve sınırlı finansal kayıt derinliği nedeniyle kalıcı bir sorun alanı oluşturmaktadır. KOBİ'lerin gelir ve nakit akışlarının dalgalı yapısı ile kayıt ve raporlama kapasitelerinin farklılaşması, geleneksel kredi değerlendirmelerinde riskin yüksek algılanmasına yol açabilmektedir. Bu çalışma, KOBİ finansmanında alternatif veri kullanımını ve yapay zekâ destekli değerlendirme yaklaşımlarını literatür çerçevesinde ele almaktadır. Alternatif veri kaynaklarının, işletmenin güncel faaliyetini yansıtan sinyaller üreterek kredi değerliliğinin daha kapsayıcı biçimde değerlendirilmesine katkı sunabileceği tartışılmaktadır. Dijitalleşme ve otomasyonun, başvuru ve değerlendirme süreçlerini hızlandırdığı ve işlem maliyetlerini düşürdüğü belirtilmektedir.

Çalışma, Türkiye'de uygulama koşullarını veri erişimi, rıza yönetimi ve veri yönetişimi ekseninde değerlendirmektedir. ÖHVPS/GEÇİT üzerinden standardize veri paylaşımı, uzaktan kimlik tespiti düzenlemeleri ve KVKK kapsamındaki ilkeler, yapay zekâ temelli uygulamaların tasarımını doğrudan etkilemektedir. Bu çerçevede şeffaflık, hesap verebilirlik ve açıklanabilirlik gereklilikleri öne çıkmaktadır. Ayrıca veri kalitesi sorunları, model önyargısı ve güvenlik riskleri kritik sınırlılıklar olarak ele alınmaktadır. Fintech ekosisteminde risk analitiği, dolandırıcılık tespiti ve nakit akışı yönetimi gibi alanlarda ürünleşme eğilimleri not edilmektedir. KOBİ'lerin dijital olgunluğundaki heterojenlik ise ölçeklenme açısından temel bir belirleyendir. Sonuç olarak çalışma, standart veri erişimi, güçlü rıza ve amaçla sınırlılık yaklaşımı, açıklanabilir ve denetlenebilir model yönetişimi, KOBİ'lerde veri disiplini ve banka–fintech işbirliğinde güvenli ölçekleme başlıklarında politika ve tasarım önerileri sunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Finans, Finansman, KOBİ, Yapay Zekâ, Alternatif Veri.

[1] Hatice Şimşek Şahinler, Öğretim Görevlisi, Büro Yönetimi ve Yönetici Asistanlığı Bölümü, Ahlat Meslek Yüksekokulu, Bitlis Eren Üniversitesi. ORCID: 0009-0004-4566-8749

1. GİRİŞ

Türkiye'de Küçük ve Orta Ölçekli İşletmelerin (KOBİ) finansmana erişimi, teminat temelli kredi kültürü, sınırlı finansal kayıt derinliği ve geleneksel kredi skorlama yaklaşımlarının KOBİ'lerin heterojen yapısını yeterince yakalayamaması nedeniyle yapısal bir sorun alanı olmaya devam etmektedir. KOBİ'ler çoğu zaman kapsamlı bir kredi geçmişi, düzenli raporlama altyapısı veya standartlaştırılmış nakit akışı görünürlüğü sunamadıklarından, geleneksel kredi değerlendirme süreçlerinde görece yüksek riskli sınıflara dâhil edilebilmekte; bu durum da işletmelerin büyüme ve yatırımlarını finansmanla destekleme kapasitesini sınırlandırabilmektedir (Huang vd., 2020).

Geleneksel kredi değerlendirmeleri ağırlıkla teminat ve geçmiş finansal tablolar gibi statik göstergelere dayanır. Bu çerçeve, özellikle kayıt derinliği sınırlı, gelirleri mevsimsel dalgalanan veya informal/yarı-formal işleyen KOBİ'leri sistematik biçimde dışlayarak "sermaye kısıtı döngüsünü" pekiştirebilir (Chen, 2024). Son yıllarda alternatif veri kaynaklarının (işlem verileri, davranışsal göstergeler, dijital izler vb.) kredi karar süreçlerine dâhil edilmesi ve bu verilerin makine öğrenmesi/yapay zekâ yöntemleriyle analiz edilmesi, kredi değerliliğinin daha granüler ve dinamik biçimde ölçülmesine imkân tanımaktadır (Omokhoa vd., 2024). Bu yaklaşım, yalnızca risk tahmin doğruluğunu artırmakla kalmayıp işlem düzeyinde üretilen sinyaller üzerinden KOBİ'ler için kredi değerlendirme kapsamını genişleterek onay olasılıklarını iyileştirebilmektedir (Huang vd., 2020; Kowsar vd., 2023).

Finansal teknolojilerde dijitalleşme ve otomasyon; başvuru, değerlendirme ve izleme süreçlerini hızlandırarak operasyonel maliyetleri azaltmakta, böylece finansal kuruluşların daha küçük tutarlı ve daha geniş tabana yayılan KOBİ kredilerini ekonomik olarak sürdürülebilir biçimde yönetebilmesini kolaylaştırmaktadır (Wah, 2025; Adewuyi vd., 2023). Ayrıca gerçek zamanlı analitik altyapıları, nakit akışı ve ödeme davranışı gibi göstergelerin güncel izlenmesine olanak vererek fiyatlama/limit yönetimini daha çevik hale getirebilmekte; bu da belirsizlik ve oynaklığın yüksek olduğu dönemlerde kredi risk yönetimine katkı sağlayabilmektedir (Wah, 2025; Adewuyi vd., 2023). Bununla birlikte, yapay zekâ temelli değerlendirme süreçlerinin yaygınlaşması, şeffaflık ve hesap verebilirlik beklentilerini de yükseltmekte; açıklanabilirlik ve yönetişim mekanizmalarının tasarıma dâhil edilmesini gerekli kılmaktadır (Duvalla, 2025; Abbas, 2025).

Bu çalışma, KOBİ finansmanında alternatif veri kullanımını ve yapay zekâ tabanlı kredi risk skorlamasını literatür ekseninde tartışırken, Türkiye bağlamında veri erişimi, rıza yönetimi ve kişisel verilerin korunması gibi düzenleyici gerekliliklerin uygulamaya etkisini değerlendirmeyi

amaçlamaktadır. Bu çerçevede, alternatif veri temelli skorlamanın kapsayıcılık potansiyeli ile model riskleri ve regülasyon uyumu arasındaki denge, Türkiye'de sürdürülebilir bir dijital kredi ekosistemi kurulmasının temel belirleyeni olarak ele alınmaktadır.

2. KOBİ FİNANSMANINDA ALTERNATİF VERİ KULLANIMI

2.1. Alternatif Veri Kavramı

Alternatif veriler, işletmelerin standart finansal kayıtların ötesinde çıkarım ve öngörü üretmek amacıyla kullandıkları geleneksel olmayan veri kümelerini ifade eder (Miliūnaitė & Žigienė, 2023). Bu tür veriler, karar alma süreçlerini geliştirmesi ve rekabet avantajı sağlayabilmesi nedeniyle küçük ve orta ölçekli işletmeler (KOBİ'ler) açısından kritik öneme sahiptir (Ciasullo vd., 2022). Pazar ortamlarının artan karmaşıklığı, KOBİ'lerin yalnızca geleneksel veri setlerine dayanmak yerine; tüketici davranışları ve pazar eğilimleri hakkında daha derin bilgi sunabilen sosyal medya etkinliği, çevrimiçi incelemeler ve diğer finansal olmayan göstergeler gibi alternatif veri kaynaklarını süreçlerine entegre etmesini gerekli kılmaktadır (Miliūnaitė & Žigienė, 2023).

KOBİ'ler bağlamında kapsamlı finansal kayıtların bulunmaması, geleneksel finansman kanallarına erişimi sıklıkla kısıtlamaktadır. Bu nedenle alternatif verilerin kullanımı, kredi değerliliği değerlendirmelerini güçlendirebilir. Yapay zekâ yöntemleriyle desteklenen finansal olmayan göstergelerin analize dâhil edilmesi, kredi riski değerlendirmesinin daha isabetli yapılmasına olanak tanıyarak KOBİ'lerin finansmana erişim olasılığını artırabilir; bu durum, özellikle geleneksel kredi geçmişinin sınırlı olduğu işletmeler açısından önem taşır (Miliūnaitė & Žigienė, 2023).

Alternatif veriler, KOBİ'lerin özellikle COVID-19 pandemisi gibi zorlu ekonomik dönemlerde belirsizliklerle başa çıkma kapasitesini de artırabilir. Büyük veri analitiğinin uygulanması, KOBİ'lerin hem kısa vadeli iş stratejilerini destekleyen hem de uzun vadeli inovasyon ve sürdürülebilirliği besleyen veri odaklı bir kültür geliştirmesine katkı sağlayarak dayanıklılığı güçlendirebilir (Ciasullo vd., 2022). KOBİ'ler büyük veriyle daha etkin çalıştıkça pazar değişimlerini ve müşteri tercihlerini daha iyi öngörebilir; böylece iş sürekliliği ve büyüme potansiyellerini destekleyebilirler (Chatterjee vd., 2022; Coleman vd., 2016).

KOBİ'lerin uluslararasılaşma çabaları, yetersiz veri yönetimi uygulamaları nedeniyle sekteye uğrayabilmektedir. Alternatif veriler, yerel müşteri davranışlarını ve pazar dinamiklerini anlamanın kritik olduğu küresel pazarlara açılmayı hedefleyen KOBİ'ler için değerli bilgiler sağlayabilir. Çeşitli veri kaynaklarından yararlanan KOBİ'ler, farklı tüketici segmentlerine uygun

stratejiler geliştirerek yabancı pazarlarda başarı olasılıklarını artırabilirler (Costa vd., 2017).

2.2. Veri Zenginliği ve Skorlama Gücü

Veri çeşitliliği, özellikle kredi değerlendirme süreçlerinde risk tahmin doğruluğunu anlamlı ölçüde artırabilmektedir. Büyük veri analitiğindeki gelişmeler, kredi değerliliğinin belirlenmesinde öngörü doğruluğunu ve model dayanıklılığını güçlendiren geniş ve heterojen veri setlerinin bütünleşik biçimde kullanılmasını kolaylaştırmaktadır. Veri çeşitliliğindeki bu artış, finansal kuruluşların farklı risk düzeylerini daha net ayrıştırmasına imkân tanıyarak daha ayrıntılı ve duyarlı risk değerlendirme modellerinin geliştirilmesini desteklemektedir (Huang vd., 2020; Lessmann vd., 2015).

Bu bağlamda, Rastgele Orman ve gradyan artırma gibi topluluk öğrenme yöntemleri, farklı modellerin tahminlerini bir araya getirerek daha güçlü ve istikrarlı öngörüler üretebilmektedir. Literatürde, söz konusu yöntemlerin kredi riski değerlendirmesinde çeşitli veri kaynaklarından yararlanarak geleneksel yaklaşımlara kıyasla daha yüksek tahmin performansı sağlayabildiği raporlanmaktadır (Lessmann vd., 2015; Fitzpatrick & Mues, 2016).

Gerçek zamanlı veri akışları, borçluların finansal performansına ilişkin güncel sinyaller sağlayarak kredi değerlendirmesinde önemli bir işlev üstlenebilmektedir. Verinin anlık ve süreklilik arz eden yapısı, değişen koşullara uyum sağlayan dinamik risk değerlendirmelerini mümkün kılarak karar alma ve risk yönetimi kapasitesini güçlendirebilir (Modadugu vd., 2025).

KOBİ'lerde finansal performansın görünür ve şeffaf hale getirilmesi de kredi değerliliğinin sağlıklı biçimde değerlendirilebilmesi açısından kritik öneme sahiptir. Bilgi şeffaflığındaki artış, bankaların kredi değerlendirmesindeki belirsizliği azaltarak kredi erişimini destekleyebilmekte; ayrıca bazı bulgular, şeffaflık ile finansal performans arasında ilişki olabileceğine işaret etmektedir (Thein vd., 2023; Murage, 2021). Muhasebe Bilgi Sistemlerinin (AIS) etkin kullanımı ise KOBİ'lerin finansal (ve uygun durumlarda finansal olmayan) verileri sistematik biçimde yönetmesine ve karar süreçlerine entegre etmesine katkı sağlayarak performansı destekleyebilmektedir (Lin vd., 2024).

3. AI TABANLI RİSK MODELLEMESİ

3.1. Geleneksel vs. AI Tabanlı Skorlama

Kredi puanlamasında, geleneksel statik modellerden dinamik yapay zekâ (YZ) tabanlı sistemlere geçiş, finansal teknolojide belirgin bir dönüşümü temsil etmektedir. Geleneksel kredi puanlama sistemleri çoğunlukla kredi geçmişi gibi tarihsel ve görece sabit verilere dayanmakta; ancak bu yaklaşım, kredi geçmişi

sınırlı birey ve işletmeleri dışlayarak finansal dışlanmayı sürdürebilmektedir (Harvey, 2019; Edunjobi & Odejide, 2024). Statik veri setlerine bağımlılık, borçlu davranışlarındaki ve piyasa koşullarındaki değişimlere uyum kapasitesini kısıtladığından, hatalı risk sınıflandırmalarına ve bazı düşük riskli başvuruların reddedilmesine yol açabilmektedir (Modadugu vd., 2025).

YZ tabanlı puanlama sistemleri ise gelişmiş veri işleme ve öngörücü analitik yetenekleri aracılığıyla geleneksel yaklaşımların sınırlılıklarını azaltma potansiyeline sahiptir. Bu sistemler, yalnızca finansal tablolara ve kredi geçmişine değil; davranışsal veriler üzerinden mobil kullanım örüntüleri, dijital etkileşimler ve işlem geçmişleri gibi geleneksel olmayan veri kaynaklarına da dayanarak daha kapsamlı bir risk profili üretebilmektedir (Nagalaxmi, 2025). Bu bütüncül yaklaşım, borçlunun davranış dinamiklerine ve risk faktörlerine ilişkin daha ayrıntılı göstergeler elde edilmesini destekler. Nitekim gerçek zamanlı veri işleme, risk skorunun daha sık güncellenmesini mümkün kılarak değerlendirmenin borçlunun güncel durumuna daha duyarlı hale gelmesine katkı sağlayabilmektedir (Modadugu vd., 2025).

Geleneksel ve YZ tabanlı sistemler arasındaki temel ayrımlardan biri, makine öğrenmesiyle örüntü tanıma ve karmaşık ilişkileri modelleme kapasitesinin devreye girmesidir. Karar ağaçları, Rastgele Orman ve sinir ağları gibi yöntemler, yüksek boyutlu veri setlerinde çoğu zaman doğrusal olmayan ilişkileri geleneksel istatistiksel modellere kıyasla daha etkin biçimde yakalayarak tahmin performansını iyileştirebilmektedir (Jagtiani & Lemieux, 2019; Addy vd., 2024). Ayrıca, ağaç tabanlı yöntemlerle doğrusal olmayan etkilerin modele dâhil edilmesi gibi yaklaşımların kredi skorlama performansını artırabildiği ve daha güçlü risk değerlendirmelerine katkı sunduğu belirtilmektedir (Dumitrescu vd., 2022; Mujo, 2025).

YZ destekli modellerde puanlamanın düzenli aralıklarla yeni verilerle güncellenebilmesi, kredi değerlendirmesinin süreklilik kazanmasını sağlar (Modadugu vd., 2025). Bu çeviklik, borçlu davranışlarının ve piyasa koşullarının hızlı değişebildiği finansal ortamlarda daha da kritik hale gelmektedir (Lyócsa vd., 2022). Gerçek zamanlı izleme ve analitik uygulamaları, kredi verenlerin limit ve koşulları daha proaktif biçimde yönetmesine ve riskin erken aşamada tespit edilmesine destek olabilmektedir (Edunjobi & Odejide, 2024).

3.2. Makine Öğrenmesi Yaklaşımları

Makine öğrenmesi, yapay zekânın (YZ) alt bir dalı olup, kökenleri yüzyıllar öncesine dayanan temel teoriler ve geliştirilen ilk algoritmalarla birlikte önemli bir evrim geçirmiştir. Makine öğrenmesi, makinelerin verilerden öğrenmesine

ve performanslarını zamanla açıkça programlanmadan artırmasına odaklanmaktadır (Sinap, 2024). Makine öğrenmesi, büyük veri kümeleri üzerinde örüntüleri ve ilişkileri öğrenerek daha duyarlı ve esnek tahminler yapabilmektedir (Ertürkmen ve Öter, 2025).

Makine öğrenmesi yaklaşımları, kredi riski değerlendirmesi ve temerrüt tahmini alanlarında giderek daha yaygın biçimde kullanılmaktadır. Rastgele Orman, boosting temelli topluluk (ensemble) yöntemleri ve sinir ağları gibi gözetimli öğrenme algoritmaları, kredi riskinin tahmin edilmesinde geleneksel istatistiksel modellere kıyasla daha yüksek tahmin performansı sunabilmektedir (Hamori vd., 2018). Makine öğrenmesi ile destekli kredi skorlama sistemleri ise kredi değerliliğinin belirlenmesinde yapılandırılmış verilerin yanı sıra görsel unsurlar, sosyal medya etkinlikleri, gönderileri ve bağlantıları gibi yapılandırılmamış ve çok geniş kapsamda verileri de sürece dahil ederek kredi skorunun doğruluğunu güçlendirmekte ve potansiyel riskin belli ölçülerde sınırlanmasına katkı sağlamaktadır (Şahin, 2024).

Rastgele Orman, birden fazla karar ağacının oluşturulup birleştirilmesine dayanan ve bu sayede daha doğru ve istikrarlı tahminler üretebilen bir topluluk öğrenme yöntemidir. Literatürde, Rastgele Orman algoritmasının büyük ve heterojen veri setleri üzerinde uygulandığında lojistik regresyon gibi geleneksel yöntemlerle benzer veya daha üstün performans gösterebildiği belirtilmektedir. Hossain vd. (2025), farklı model türlerini karşılaştırdıkları çalışmalarında Rastgele Orman'ın kredi temerrüdü tahmininde güçlü sonuçlar üretebildiğini ortaya koymuştur.

Boosting tabanlı yöntemler, özellikle XGBoost algoritması, yüksek tahmin gücü ve hesaplama verimliliği nedeniyle kredi skorlama uygulamalarında yaygın biçimde kullanılmaktadır. Karşılaştırmalı çalışmalarda, XGBoost'un kredi skorlama ve temerrüt tahmini problemlerinde bazı alternatif modellere, iki katmanlı sinir ağları dâhil olmak üzere, kıyasla güçlü bir performans sergileyebildiği raporlanmıştır (Chang vd., 2022). Ayrıca, eksik verilerin ele alınabilmesi ve hiperparametrelerin etkin biçimde optimize edilebilmesi, XGBoost'un kredi verisi üzerinde performans avantajı sağlayan önemli özellikleri arasında değerlendirilmektedir (Yotsawat vd., 2021).

Sinir ağları, özellikle derin öğrenme mimarileri, kredi verilerindeki değişkenler arasındaki karmaşık ve doğrusal olmayan ilişkileri yakalamada önemli bir potansiyel sunmaktadır. Çok katmanlı yapıları sayesinde verilerden örüntü öğrenebilen bu modeller, temerrüt riskinin tahmininde esnek bir çerçeve sağlamaktadır. Bununla birlikte, kredi skorlama problemlerinde topluluk öğrenme yaklaşımlarının bazı derin öğrenme kurulumlarına kıyasla daha yüksek

veya daha istikrarlı tahmin performansı sağlayabildiği de literatürde vurgulanmaktadır (Li & Chen, 2020).

Kredi verme bağlamında, makine öğrenmesi tabanlı modellerin temerrüt tahminine ek olarak risk segmentasyonu yapabilmesi, kredi karar süreçlerini destekleyen önemli bir unsurdur. Teles vd. (2020), bu tür modellerin borçluları düşük ve yüksek riskli segmentler arasında ayırmaya yardımcı olduğunu ve hedefli risk azaltma stratejilerinin geliştirilmesini kolaylaştırdığını belirtmektedir. Kapsamlı veri setlerinden yararlanılması ve makine öğrenmesi tekniklerinin uygulanması, temerrüt tahmin doğruluğunu artırarak borçluların risk profillerinin daha net biçimde ortaya konulmasına katkı sağlayabilmektedir (Doko vd., 2021).

Son olarak, bu algoritmaların risk segmentasyonu stratejilerine entegre edilmesi, modern kredi uygulamalarında giderek daha önemli bir rol üstlenmektedir. Topluluk tabanlı modeller, borçluların öngörülen temerrüt riskine göre sınıflandırılmasına ve kredi koşullarının risk düzeyine bağlı olarak daha dinamik biçimde yönetilmesine olanak tanıyabilir. Bu uyarlanabilir yapı, karar verme süreçlerini güçlendirerek kredi riskinin etkin biçimde yönetilmesine ve temerrüt olasılığının azaltılmasına katkı sunabilmektedir (Lin vd., 2025).

3.3. Model Performansı

Makine öğrenmesi (ML) uygulamalarında yüksek tahmin performansına ulaşmak kadar, modelin farklı örneklemlere genellenebilirliğini korumak da temel bir gerekliliktir. Bu bağlamda, aşırı uyum (overfitting) ve yetersiz uyum (underfitting) olgularının yönetimi kritik önem taşımaktadır. Aşırı uyum, modelin genellenebilir örüntüler yerine eğitim verisindeki rastlantısal gürültüyü öğrenmesi sonucu daha önce görülmemiş veriler üzerinde performans kaybı yaşamasıdır. Yetersiz uyum ise modelin temel ilişkileri temsil etmekte yetersiz kalacak ölçüde basit kurulması nedeniyle hem eğitim hem de test verisinde düşük performans üretmesiyle ortaya çıkmaktadır (Prajapati & Singh, 2023).

Model performansının güvenilir biçimde ölçülmesi ve genelleme kapasitesinin sınanması amacıyla çeşitli doğrulama stratejileri kullanılmaktadır. Çapraz doğrulama, veri setinin birden çok alt kümeye ayrılarak modelin farklı bölümlerde eğitilip doğrulanmasına dayanan yaygın bir yaklaşımdır (Shubneet vd., 2025). Önyüklemeli (bootstrap) doğrulama stratejileri ise performans tahmininin sağlamlığını artırabilmekte ve hiperparametre seçiminin daha sistematik yürütülmesine katkı sağlayabilmektedir (Reddavid vd., 2025). Bunun yanında düzenlileştirme (regularization) teknikleri, model karmaşıklığını

kontrol ederek aşırı uyum riskini azaltmakta ve genelleme performansını iyileştirebilmektedir (Prajapati & Singh, 2023).

Model performansı; doğruluk (accuracy), kesinlik (precision) ve geri çağırma (recall) gibi sınıflandırma ölçütlerinin yanı sıra, Kök Ortalama Karesel Hata (RMSE) ve Ortalama Mutlak Hata (MAE) gibi hata temelli ölçütler aracılığıyla nicel olarak değerlendirilmektedir (Gündoğdu & Elbir, 2024; Shubneet vd., 2025). Bu ölçütler, modelin tahmin gücünü görünür kılmanın ötesinde, iyileştirme alanlarının belirlenmesine ve modelin daha yüksek genelleme kapasitesine sahip olacak şekilde yeniden tasarlanmasına da rehberlik etmektedir. Ayrıca, veri kalitesi ve temsil gücünün model performansı üzerinde belirleyici olduğu; yüksek kaliteli verinin tahmin doğruluğunu artırırken aşırı uyum olasılığını azaltarak model güvenilirliğini güçlendirdiği vurgulanmaktadır (Mustafa, 2025).

Performans tartışmasının tamamlayıcı bir boyutu ise modellerin yorumlanabilirliği ve şeffaflığıdır. Açıklanabilir Yapay Zekâ (XAI) yaklaşımı, özellikle finans gibi yüksek etkili alanlarda kullanılan ML modellerinin karar mantığının anlaşılabilir kılınmasını hedeflemektedir (Mujo, 2025). Bu gereklilik, yalnızca kullanıcı güveninin tesis edilmesi açısından değil, aynı zamanda yönetişim ve denetim beklentilerinin karşılanması bakımından da önem taşımaktadır. Yerel Yorumlanabilir Modelden Bağımsız Açıklamalar (LIME) ve Shapley Toplamsal Açıklamalar (SHAP) gibi XAI yöntemleri, belirli bir tahmine değişkenlerin katkısını görünür kılarak model çıktılarının gerekçelendirilebilmesine imkân tanımaktadır (Wang vd., 2021). Bu çerçeve, hem karar süreçlerinin gözden geçirilmesini hem de olası önyargı kaynaklarının tespit edilmesini destekleyebilmektedir (Mujo, 2025).

Sonuç olarak, ML model performansı; veri kalitesi, doğrulama tasarımı, karmaşıklık kontrolü ve açıklanabilirlik uygulamalarının birlikte ele alındığı bütüncül bir yaklaşım gerektirmektedir. Söz konusu bileşenlerin entegre biçimde uygulanması, gerçek dünya koşullarında yüksek öngörü performansı sunan, güvenilir ve denetlenebilir ML sistemlerinin geliştirilmesi açısından belirleyici niteliktedir.

4. TÜRKİYE UYGULAMA DİNAMİKLERİ

Türkiye'de kredi onay süreçlerinde otomasyonun ve yapay zekâ temelli analitiğin yaygınlaşması, büyük ölçüde algoritma tercihinden ziyade düzenleyici çerçevenin tanımladığı veri erişim rejimi, güvenli kimlik doğrulama ve rıza yönetimi, uçtan uca dijital müşteri edinimi ile kurumsal veri yönetişimi ekseninde şekillenmektedir. Ödemeler alanındaki açık bankacılık yaklaşımı, Türkiye'de TCMB tarafından "Ödeme Hizmetleri Veri Paylaşım Servisleri

(ÖHVPS)" başlığı altında standardize edilmiş; bu kapsamda Hesap Bilgisi Hizmeti ve Ödeme Emri Başlatma Hizmeti tanımlanmış ve ilgili servislerin teknik ve operasyonel ilkeleri yayımlanmıştır (TCMB, 2022). Bu mimaride, servislerin BKM API Geçidi (GEÇİT) üzerinden sunumuna ilişkin akışın dokümante edilmesi, bankalar ile yetkili üçüncü tarafların güvenli ve standardize bir entegrasyon modeli çerçevesinde çalışmasını desteklemektedir (TCMB, 2022; TCMB, 2023). Söz konusu düzenleme seti, kredi süreçlerinde doğrudan "tam otomatik onay"ı zorunlu kılmaktan ziyade, müşterinin açık rızasıyla erişilen hesap verilerinden nakit akışı sürekliliği, gelir–gider dengesi ve davranışsal göstergeler türetilerek ön değerlendirme, skorlamaya dayalı limit ve fiyatlama ile erken uyarı mekanizmalarının güçlendirilmesine imkân tanımaktadır (TCMB, 2023).

Türkiye bağlamında otomasyonun hız ve maliyet avantajını uygulamada mümkün kılan ikinci unsur, bankacılıkta uzaktan kimlik tespiti ve elektronik ortamda sözleşme ilişkisinin tesis edilmesine ilişkin hukuki zemindir. İlgili Yönetmelik'in Resmî Gazete'de yayımlanması, dijital müşteri edinimi ve uzaktan kimlik doğrulama süreçlerini standart bir çerçeveye oturtarak kredi başvurularında şube ve ıslak imza bağımlılığının azaltılmasına ve işlem sürelerinin kısalmasına yapısal dayanak sağlamıştır (Resmî Gazete, 2021).

Bununla birlikte, Türkiye'de veri temelli kredi otomasyonu uygulamalarında belirleyici üçüncü boyut, Kişisel Verilerin Korunması Kanunu (KVKK) uyumu ve veri yönetişimidir. Bankacılık sektörü için yayımlanan iyi uygulamalar rehberi; kişisel verilerin işlenmesi, rol ve sorumlulukların (veri sorumlusu/veri işleyen) ayrıştırılması, erişim kontrolü, saklama ve imha süreçleri, sır ve gizlilik yükümlülükleri ile risk değerlendirmesi gibi alanlarda uygulamaya dönük ilkeler ortaya koymakta; bu durum kredi süreçlerinde kullanılan analitik modellerin yalnızca teknik doğruluk açısından değil, aynı zamanda hukuki ve operasyonel uyum kriterleriyle birlikte tasarlanmasını gerekli kılmaktadır (KVKK, 2022).

Dolayısıyla Türkiye'de kredi karar otomasyonunun olgunluk düzeyi, tek başına makine öğrenimi performansı ile değil; standardize veri paylaşımı (ÖHVPS/GEÇİT), dijital müşteri edinimi altyapısı ve KVKK temelli yönetişim mekanizmalarının birlikte işletilmesiyle belirlenmektedir (TCMB, 2022; Resmî Gazete, 2021; KVKK, 2022).

Türkiye'de KOBİ finansmanında AI tabanlı risk modellemesinin yalnızca kavramsal bir vaat değil, fintech ekosistemi içinde somut ürünleşme alanı bulduğu görülmektedir. Deloitte Technology Fast 50 Türkiye 2024 listesine dayalı içerik analizinde, "Finansal Teknolojiler ve Risk Analitiği" kümesinde yer alan firmaların kredi risk skorlama, dolandırıcılık tespiti ve nakit akışı

yönetimi gibi alanlarda yapay zekâ modellerini kullandıkları raporlanmaktadır. Özellikle Figopara'nın KOBİ'lere dijital finansman altyapısı sunarken AI destekli kredi risk analizi yürüttüğü; ayrıca Ödeal'in esnaf POS verileri üzerinden AI destekli finansal tahminleme ve ödeme geçmişi analizi yaptığı belirtilmektedir. Bu örnekler, Türkiye'de alternatif veri üretimi (POS/ödeme, işlem geçmişi, nakit akışı sinyalleri) ile AI tabanlı risk analitiğinin aynı değer zinciri içinde birleştiğine işaret ederek, KOBİ'ler için "teminat dışı" risk sinyallerinin kurumsal ölçekte kullanılabilirliğini güçlendirmektedir. Bu bulgular, Türkiye'de AI'nin finans alanındaki kullanımının yalnızca operasyonel otomasyonla sınırlı kalmadığını; "kredi riski–dolandırıcılık–davranışsal modelleme–nakit akışı analitiği" ekseninde, KOBİ finansmanını doğrudan etkileyen karar motorlarına doğru genişlediğini göstermektedir. Dolayısıyla Türkiye bağlamında alternatif veriye dayalı skorlama tartışması, "veri erişim rejimi ve regülasyon" kadar "pazarın fiili uygulama kapasitesi" ile birlikte ele alınmalıdır (Sarnıç, 2025).

5. AI TABANLI MODELLERİN KOBİ EKOSİSTEMİNE ETKİSİ

Yapay zekâ (YZ) teknolojilerinin küçük ve orta ölçekli işletmelerin (KOBİ'ler) finansal hizmetlere entegrasyonu, özellikle mikro işletmeler açısından krediye erişim ekosisteminde veri-temelli bir dönüşüme işaret etmektedir. KOBİ finansmanında teminat ağırlıklı yaklaşım, finansal raporlama kapasitesinin sınırlılığı ve işletmelerin heterojen yapısı, kredi değerlendirme süreçlerinde bilgi asimetrisini artırabilmekte ve bu durum kredi arzını daraltabilmektedir (Yüksel, 2011). Türkiye'de bankaların KOBİ kredilendirme kararlarında kullandıkları kredi skorlama kriterlerini inceleyen saha çalışmaları da, karar setlerinin önemli ölçüde "standart" finansal/nitel göstergelere dayandığını; bu nedenle KOBİ'lerin dinamik nakit akışı ve iş modeli farklılıklarının yeterince yakalanamayabildiğini göstermektedir (Çelik, 2018). Bu tablo, YZ tabanlı yaklaşımların alternatif veriyle zenginleştirilmiş risk ölçümünün stratejik önemini güçlendirmektedir.

Alternatif veri kaynaklarına dayalı kredi puanlama uygulamalarında YZ'nin kullanımı, finansal değerlendirmelerin doğruluğunu artırırken kapsayıcılığı da güçlendirebilmektedir (Omokhoa vd., 2024). Özellikle mikro ve küçük işletmelerde, başvuru–değerlendirme–izleme adımlarının dijitalleştirilmesi; işlem maliyetlerini düşürerek süreçleri hızlandırmakta ve krediye erişimi daha erişilebilir hale getirebilmektedir (Chen, 2024; Omowole vd., 2024). Bununla birlikte, Türkiye'de KOBİ'lerin finansmana erişiminde kredi garanti sisteminin tasarımı/etkinliği ve destek mekanizmalarının hedefleme kapasitesi gibi unsurların hâlen belirleyici olduğu; özellikle teminatı zayıf, yeni girişimci veya

düşük gelişmişlik bölgelerindeki işletmelerin krediye erişimde daha fazla güçlük yaşadığı vurgulanmaktadır (Yüksel, 2011). Dolayısıyla YZ tabanlı skorlamanın etkisi, yalnızca model performansıyla değil; kurumsal tasarım ve politika araçlarıyla birlikte ele alınmalıdır.

Fintech'in yaygınlaşması, KOBİ'lerin finansmana erişim kanallarını çeşitlendirerek geleneksel bankacılık yaklaşımlarının yeniden değerlendirilmesini teşvik edebilmektedir (Ahmed vd., 2015). Türkiye özelinde açık bankacılık/açık veri ekseni, veri paylaşımının standartlaşması ve güvenli API mimarileri üzerinden yeni ürünlerin (ör. hesap hareketine dayalı limit, erken uyarı, dinamik fiyatlama) gelişmesini mümkün kılabilecek bir çerçeve olarak tartışılmaktadır (Aksoy & Bilgel, 2019; Daver, 2023). Bu dönüşüm, finansmana erişimin artması yoluyla işletme büyümesini destekleyebileceğinden bölgesel kalkınma açısından da önem taşımaktadır (Amadasun & Mutezo, 2022). Nitekim KOBİ'lerin finansmana erişim düzeyi ve büyüme kapasitesi, istihdam ve GSYİH gibi makroekonomik göstergelerle yakından ilişkilidir (Mpofu & Sibindi, 2022).

Bununla birlikte, YZ tabanlı kredi kararları otomatik olarak daha adil sonuç üretmez. Finans sektöründe kredi skorlama ve risk yönetimi dahil birçok alanda YZ uygulamalarının yaygınlaştığı; ancak bu süreçte şeffaflık, hesap verebilirlik, önyargı ve veri etiği risklerinin de eşanlı yükseldiği belirtilmektedir (Topuzoğlu, 2024). Türkiye bağlamında kişisel verilerin korunması ve yönetişim gereklilikleri, model tasarımında açıklanabilirlik, veri minimizasyonu ve amaçla sınırlılık gibi ilkelerin gözetilmesini zorunlu kılmaktadır (KVKK, 2025). Bu nedenle YZ tabanlı KOBİ skorlama uygulamalarının etkisi; performans (doğruluk), kapsayıcılık, adalet ve uyum (KVKK/etik yönetişim) boyutları birlikte değerlendirilerek analiz edilmelidir (Topuzoğlu, 2024; KVKK, 2025).

Son olarak blokzincir gibi tamamlayıcı teknolojiler, özellikle tedarik zinciri finansmanı gibi çok taraflı yapılarda işlem verisinin doğrulanabilirliğini artırarak bilgi asimetrisini azaltma potansiyeli nedeniyle literatürde öne çıkmaktadır . Bu tür çözümler, KOBİ'lerin ticari işlem verisini finansmana daha güvenilir bir "sinyal" olarak taşıyabilir; ancak ölçeklenme başarısı standartlar ve yönetişim kapasitesine bağlıdır (Meydan, 2025).

6. ZORLUKLAR VE SINIRLILIKLAR

Yapay zekânın (YZ) çeşitli sektörlere, özellikle de KOBİ'lere entegrasyonu; veri kalitesi, model önyargısı, güvenlik ve şeffaflık gibi boyutlarda önemli etik ve operasyonel zorlukları gündeme getirmektedir (Abhulimen & Ejike, 2024). YZ uygulamalarına ilişkin temel risk alanlarından biri veri kalitesidir. Eksik

veri setleri, güncelliğini yitirmiş bilgiler ve veri kaynakları arasında standardizasyon eksikliği, model çıktılarının doğruluğunu ve güvenilirliğini olumsuz etkileyebilmektedir (Aldoseri vd., 2023). Ayrıca KOBİ'ler arasında dijitalleşme düzeyi ve analitik yetkinliklerdeki farklılıklar, YZ teknolojilerinden etkin biçimde yararlanmayı sınırlayabilmektedir (Günay & Yenilmez, 2023).

Model önyargısı da YZ tabanlı karar sistemlerinde kritik bir sorun alanıdır. Modeller, eğitim verilerine gömülü önyargıları yeniden üretebilir ve bu durum yanlış sınıflandırmaların yanı sıra ayrımcı sonuçlar doğurabilir. Nitekim etik literatürde, YZ uygulamalarında önyargının belirli gruplar aleyhine sistematik eşitsizliklere yol açabildiği vurgulanmaktadır (Prakash vd., 2022). Bu risk, kredi değerlendirme bağlamında belirli sektörler, bölgeler veya ölçek grupları aleyhine dolaylı ayrımcılık üretme potansiyeli nedeniyle ayrıca önem taşımaktadır.

Buna ek olarak, bazı YZ modellerinin "kara kutu" niteliği, şeffaflık eksikliği nedeniyle güvenin tesis edilmesini ve hesap verebilirliğin sağlanmasını güçleştirebilmektedir (Crockett vd., 2023). Açıklanabilirlik düzeyinin düşük olması, kararların gerekçelendirilmesini zorlaştırarak paydaşların (kurum içi risk birimleri, denetim fonksiyonları ve nihai kullanıcılar) model çıktılarının nasıl üretildiğini değerlendirmesini sınırlayabilmektedir (Jeyaraman vd., 2023).

Veri güvenliği ve etik sorumluluk boyutu, YZ temelli uygulamalar açısından bir diğer temel sınırlılık alanıdır. Hassas bilgilerin toplanması ve işlenmesi, mahremiyet risklerini artırmakta; veri yönetişimi zafiyetleri ve bilgilendirilmiş onam olmaksızın veri kullanımının etik sonuçları daha belirgin hale gelmektedir (Murphy vd., 2021). Ayrıca veri ihlali riski ve kişisel veri haklarına ilişkin farkındalığın artması, YZ uygulamalarında etik sorumluluk ve uyum tartışmalarını daha görünür kılmaktadır (Khalifa & Hussein, 2025). KOBİ'ler ise sınırlı kaynakları nedeniyle veri güvenliği ve yönetişimi bakımından daha kırılgan olabilmekte; gerekli teknik ve organizasyonel güvenlik çerçevelerini tesis etmekte zorlanabilmektedir (Abhulimen & Ejike, 2024).

Son olarak, YZ'nin işletmelerde etik ve güvenilir biçimde uygulanması, farklı paydaşların sürece dâhil edilmesini gerektirdiğinden yönetişim mimarisini karmaşıklaştırabilmektedir. Bununla birlikte, çok paydaşlı yaklaşımlar güvenilirlik, şeffaflık ve hesap verebilirlik ilkelerinin uygulamaya taşınmasını destekleyebilmektedir (Alves vd., 2025). Etik YZ'nin ilke düzeyinden kurumsal pratiğe aktarılması ise organizasyonel uyum, süreç tasarımı ve etkin yönetişim mekanizmalarının kurulmasını gerektirdiği için uygulamada özellikle zorlu bir alan olarak değerlendirilmektedir (Smiee vd., 2022).

Bu genel sınırlılık alanları, Türkiye'de KOBİ'lerin YZ temelli finansman çözümlerinden değer üretme kapasitesi açısından da belirleyicidir. Türkiye'de

KOBİ'lerin banka finansmanına erişiminde yetersiz teminat sorunu yaygın biçimde vurgulanmakta; ayrıca finansal veri eksikliği, şeffaflık/hesap verebilirlik sorunları ve kurumsal yönetim zaafları kredi kanalındaki sıkışıklığı artırabilmektedir (TSKB, 2019). Bu çerçevede alternatif veri ve YZ tabanlı değerlendirmeler, teorik olarak teminat bağımlılığını azaltabilecek bir araç seti sunsa da, uygulamada KOBİ tarafındaki veri üretimi, standartlaştırma ve dijital olgunluk düzeyi kritik bir önkoşul oluşturmaktadır.

Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği'nin (TOBB) Akıllı KOBİ çalışmaları kapsamında yayımlanan rapor, Türkiye'de KOBİ'lerin dijitalleşmede ilerleme kaydettiğini; ancak dijital liderlik, dijital kültür, stratejik planlama ve özellikle altyapı/finansman kaynaklarına erişim gibi alanlarda gelişim ihtiyacının sürdüğünü göstermektedir. Raporda ayrıca dijital dönüşümün işletmeler arasında homojen yayılmadığı; maddi destek ve kaynak eksikliği, dijital altyapı ve teknolojik donanım ihtiyacı ile dijital becerilerin geliştirilmesinin temel zorluklar arasında yer aldığı vurgulanmaktadır (TOBB, 2025). Bu görünüm, alternatif veriyle beslenen kredi risk modellerinin ölçeklenmesinde, KOBİ'lerin dijital kayıt ve süreç disiplinindeki farklılıkların doğrudan bir sınırlılık alanı olabileceğine işaret etmektedir.

Türkiye örnekleminde KOBİ'lerle yürütülen nitel bulgular da bu tabloyu desteklemektedir: KOBİ'lerin YZ kullanımında farklı aşamalarda olduğu; YZ'nin çoğunlukla içerik üretimi, reklamcılık ve ürün önerisi gibi alanlarda yoğunlaştığı; buna karşılık entegrasyonda kaynak/altyapı maliyetleri ve kurumsal hazır bulunuşluk konularının öne çıktığı belirtilmektedir (Bayram vd., 2025). SaaS tabanlı YZ çözümleri maliyet ve uzmanlık ihtiyacını azaltarak benimsemeyi kolaylaştırabilse de veri güvenliği, hizmet kesintisi ve bağımlılık gibi riskleri beraberinde getirebilmektedir (Bayram vd., 2025). Bu nedenle Türkiye'de YZ tabanlı finansman çözümlerinin sürdürülebilirliği, yalnızca model doğruluğu ve analitik kapasiteyle değil; KOBİ'lerin dijital olgunluğu ve veri yönetişimi kapasitesi ile KVKK uyumunun birlikte güçlendirilmesiyle mümkün görünmektedir.

7. SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Alternatif veri ve yapay zekânın (YZ) KOBİ finansmanına entegrasyonu, özellikle geleneksel finansal kayıt derinliği sınırlı işletmeler açısından krediye erişimin genişletilmesi ve değerlendirme süreçlerinin daha kapsayıcı hale getirilmesi bakımından önemli bir potansiyel taşımaktadır (Miliūnaitė & Žigienė, 2023). Türkiye bağlamında bu yaklaşım, dijital kredi notu ekosistemlerinin geliştirilmesi yoluyla KOBİ finansmanını güçlendirmeye dönük bir politika ve inovasyon alanı olarak değerlendirilebilir. Bununla

birlikte, beklenen etkinin ortaya çıkması; veri niteliği, temsil gücü ve model yönetişimi gibi ön koşulların sağlanmasına sıkı biçimde bağlıdır. Nitekim literatürde gelişmekte olan ekonomilerde finansal kapsayıcılığın artırılmasında makine öğrenmesi temelli kredi risk değerlendirmelerinin rolü tartışılmakta ve uygun koşullar altında erişim engellerini azaltmaya katkı sunabileceği belirtilmektedir (Mhlanga, 2021).

Türkiye'de bu dönüşümün uygulanabilirliğini belirleyen ilk katman, veri erişimi ve dijital süreç altyapısıdır. Ödemeler alanındaki açık bankacılık yaklaşımının ÖHVPS/GEÇİT çerçevesinde standardize edilmesi, müşterinin açık rızasıyla erişilen hesap/işlem verilerinden nakit akışı sürekliliği, gelir–gider dengesi ve davranışsal göstergeler türetmeyi; dolayısıyla alternatif veri temelli skorlamanın teknik olarak ölçeklenebilmesini desteklemektedir (TCMB, 2022; TCMB, 2023). Benzer biçimde, uzaktan kimlik tespiti ve elektronik ortamda sözleşme ilişkisine dair düzenleme, dijital müşteri edinimi ve kredi süreçlerinin uçtan uca dijitalleşmesi için önemli bir yapısal zemin oluşturmuştur (Resmî Gazete, 2021). Bu iki düzenleyici/teknik bileşen birlikte değerlendirildiğinde, Türkiye'de alternatif veri ve YZ tabanlı kredi risk analitiğinin yalnızca teorik bir yaklaşım değil; uygun yönetişim koşulları altında üretim ortamına taşınabilir bir dönüşüm hattı sunduğu söylenebilir.

Bu dönüşümün pratik değeri yalnızca skorlama doğruluğunun artırılmasıyla sınırlı değildir. Alternatif veriyle desteklenen YZ uygulamaları, kredi karar süreçlerini hızlandırarak ve değerlendirmeyi daha tutarlı hale getirerek KOBİ'lerin finansman deneyimini iyileştirebilecek mekanizmalar sunmaktadır (Huang vd., 2020). Türkiye'de fintech ekosistemi içinde kredi risk skorlama, dolandırıcılık tespiti ve nakit akışı yönetimi gibi alanlarda YZ kullanımına işaret eden bulgular, pazar tarafında da bu yönde bir ürünleşme ve uygulama kapasitesi oluştuğunu göstermektedir (Sarnıç, 2025). Bu noktada alternatif veri sinyallerinin (ödeme/POS/işlem gibi) kredilendirme karar motorlarına bağlanması, teminat kültürünün baskın olduğu bir ortamda "teminat dışı" risk göstergeleriyle daha dinamik değerlendirmelere alan açabilir. Ancak Türkiye'de KOBİ'lerin finansmana erişiminde teminat sorununun belirginliği ve finansal kayıt/şeffaflık farklılıkları dikkate alındığında, bu potansiyelin gerçekleşmesi KOBİ'lerin veri üretimi ve süreç disiplininin güçlenmesine de bağlıdır (TSKB, 2019).

Belirsizlik ve oynaklığın yüksek olduğu dönemlerde, alternatif bilgi kaynaklarıyla beslenen risk yönetimi yaklaşımlarının daha uyarlanabilir çerçevelerin kurulmasına katkı sağlayabileceği vurgulanmaktadır (Yan, 2024). Bununla birlikte KOBİ finansman açığının azaltılmasına yönelik stratejiler tek kanallı bir yaklaşımla ele alınmamalı; banka kredilerine ek olarak ticari kredi

gibi tamamlayıcı mekanizmaların, özellikle daralma dönemlerinde destekleyici rol üstlenebildiği dikkate alınmalıdır (Valverde vd., 2016). Türkiye bağlamında da kapsayıcılık hedefinin sürdürülebilir biçimde desteklenmesi, yalnızca skorlamanın güçlendirilmesiyle değil; ürün tasarımı (limit-fiyatlama esnekliği), izleme/erken uyarı mekanizmaları ve tamamlayıcı finansman kanallarının birlikte kurgulanmasıyla mümkündür.

Son olarak, söz konusu ekosistemin sürdürülebilir ve güvenilir biçimde kurulabilmesi için etik ve yönetişim boyutunun tasarımın merkezinde konumlandırılması gerekmektedir. Veri kalitesi ve standardizasyon eksiklikleri, model çıktılarının güvenilirliğini zayıflatarak hataların büyümesine yol açabilmektedir (Aldoseri vd., 2023). Alternatif veri kullanımında mahremiyet, veri yönetişimi ve bilgilendirilmiş onam konuları kritik önem taşımakta; uygulamada açık ilke setleri ve etkin kontrol mekanizmaları gerektirmektedir (Murphy vd., 2021). Bankacılık sektörü için yayımlanan iyi uygulama çerçeveleri, kişisel verilerin işlenmesi, rol ve sorumlulukların ayrıştırılması, erişim kontrolü ile saklama-imha süreçleri gibi unsurları vurgulayarak Türkiye'de YZ tabanlı kredi analitiğinin yalnızca teknik performansla değil, KVKK uyumu ve denetlenebilir yönetişim ilkeleriyle birlikte ele alınmasını zorunlu kılmaktadır (KVKK, 2022). Buna ek olarak "kara kutu" niteliği taşıyan modellerin şeffaflık, güven ve hesap verebilirlik açısından oluşturduğu güçlükler dikkate alındığında, açıklanabilirlik ve denetlenebilirlik yaklaşımlarının kredi süreçlerine bütünleşik biçimde dâhil edilmesi gerekmektedir (Crockett vd., 2023).

Türkiye açısından kritik tamamlayıcı nokta, KOBİ tarafındaki dijital olgunluğun homojen olmamasıdır. Türkiye örneklemine dayalı nitel bulgular, KOBİ'lerin YZ kullanımında farklı aşamalarda bulunduğunu ve uygulamaların sıklıkla içerik üretimi, reklamcılık ve ürün önerisi gibi alanlarda yoğunlaştığını; buna karşılık entegrasyonda kaynak/altyapı maliyetleri ve kurumsal hazır bulunuşluk konularının belirleyici olabildiğini göstermektedir (Bayram vd., 2025). SaaS tabanlı çözümler benimsemeyi kolaylaştırabilse de veri güvenliği ve bağımlılık gibi riskleri beraberinde getirebildiğinden, ekosistemin ölçeklenmesinde KOBİ'lerin veri yönetişimi kapasitesinin güçlendirilmesi ayrıca önem taşımaktadır (Bayram vd., 2025). Bu çerçevede Türkiye'de dijital kredi notu ekosistemlerinin geliştirilmesi, kapsayıcılık hedefi, alternatif finansman kanallarıyla tamamlayıcılık ve etik-yönetişim güvencelerinin birlikte ele alınması koşuluyla, KOBİ'lerin finansmana erişimini güçlendirmeye yönelik anlamlı ve uygulanabilir bir yönelim sunabilir.

Türkiye'de alternatif veri ve YZ tabanlı KOBİ finansmanının ölçeklenebilmesi için, teknik kapasite ile düzenleyici uyumun birlikte

tasarlandığı bütüncül bir uygulama gündemi gereklidir. Bu çerçevede beş somut odak alanı öne çıkmaktadır:

1. ÖHVPS verisiyle nakit akışı temelli "dinamik KOBİ skoru" yaklaşımı: Hesap/işlem verilerinden türetilen nakit akışı sürekliliği, gelir dalgalanması, ödeme davranışı ve gider kompozisyonu gibi göstergelerin skorlamaya sistematik biçimde dâhil edilmesi; limit, fiyatlama ve izleme süreçlerinde daha çevik kararlar üretmeye katkı sağlayabilir (TCMB, 2022; TCMB, 2023).
2. Rıza ve amaç sınırlılığına dayalı veri mimarisi: Alternatif veri kullanımında rızanın kapsamı, veri minimizasyonu ve amaçla sınırlılık ilkeleri; model geliştirme, izleme ve yeniden eğitim adımlarına gömülü bir tasarım gerektirir. Bankacılık sektörüne yönelik iyi uygulama çerçeveleri, rol-sorumluluk ayrımı, erişim kontrolü ve saklama–imha süreçlerinin kredi analitiği açısından da yönetişim standardı olarak ele alınmasını gerekli kılmaktadır (KVKK, 2022).
3. Açıklanabilirlik ve denetlenebilirlik standardı (XAI + model risk yönetimi): Kredi kararlarının gerekçelendirilmesi, ayrımcılık riskinin izlenmesi ve iç denetim/uyum fonksiyonlarının modeli değerlendirebilmesi için XAI araçlarının (ör. özellik katkısı açıklamaları) üretim süreçlerine entegre edilmesi kritik önemdedir (Crockett vd., 2023). Bu yaklaşım, yalnızca dış paydaş güvenini değil, kurum içi model risk yönetimini de güçlendirir.
4. KOBİ dijital olgunluğunu artıran "veri disiplini" teşvikleri: Alternatif veriyle çalışan modellerin kapsayıcılık etkisi, KOBİ'lerin dijital kayıt üretimi ve süreç standardizasyonu arttıkça güçlenir. Türkiye'de KOBİ'lerin finansmana erişiminde teminat ve veri/şeffaflık sorunlarının önemine işaret eden bulgular, veri disiplininin kredi kanalını iyileştirecek tamamlayıcı bir politika alanı olduğunu göstermektedir (TSKB, 2019). KOBİ'lerin dijitalleşme düzeyi heterojen olduğundan, finansman çözümlerinin etki üretmesi için dijital olgunluk ve veri yönetimi kapasitesi geliştirme programları kritik bir tamamlayıcıdır (Bayram vd., 2025).
5. Fintech–banka işbirliğinde güvenli ölçekleme ve SaaS risklerinin yönetimi: Türkiye'de risk analitiği ve fintech alanında YZ kullanımının ürünleştiğine ilişkin bulgular, kurumlar arası entegrasyonun büyüme potansiyeline işaret etmektedir (Sarnıç, 2025). Ancak KOBİ'lerin SaaS tabanlı çözümlerde veri güvenliği ve bağımlılık riskleriyle karşılaşabildiği dikkate alındığında, sözleşmesel güvenceler, teknik

kontroller ve iş sürekliliği önlemleri ölçekleme stratejisinin ayrılmaz parçası olmalıdır (Bayram vd., 2025).

Bu öneriler birlikte değerlendirildiğinde, Türkiye'de YZ tabanlı KOBİ finansmanının sürdürülebilirliği; standart veri erişimi (ÖHVPS), güçlü rıza/uyum mimarisi (KVKK), açıklanabilir ve denetlenebilir model yönetişimi (XAI) ve KOBİ dijital olgunluğunu artıran tamamlayıcı dönüşüm politikalarının eşzamanlı ilerletilmesine bağlıdır.

KAYNAKÇA

Abbas, S. K. (2025). Lending by algorithm: Fair or flawed? An information-theoretic view of credit decision pipelines. *SN Computer Science, 6*(6). https://doi.org/10.1007/s42979-025-04222-8

Abhulimen, A. O., & Ejike, O. G. (2024). Ethical considerations in AI use for SMEs and supply chains: Current challenges and future directions. *International Journal of Applied Research in Social Sciences, 6*(8), 1653–1679. https://doi.org/10.51594/ijarss.v6i8.1391

Addy, W. A., Ajayi-Nifise, A. O., Bello, B. G., Tula, S. T., Odeyemi, O., & Falaiye, T. (2024). AI in credit scoring: A comprehensive review of models and predictive analytics. *Global Journal of Engineering and Technology Advances, 18*(2), 118–129. https://doi.org/10.30574/gjeta.2024.18.2.0029

Adewuyi, A., Ajuwon, A., Oladuji, T. J., & Akintobi, A. O. (2023). Advances in financial inclusion models: Expanding access to credit through AI and data analytics. *International Journal of Advanced Multidisciplinary Research and Studies, 3*(6), 1827–1842. https://doi.org/10.62225/2583049x.2023.3.6.4403

Ahmed, U., Beck, T., McDaniel, C. A., & Schropp, S. (2015). Filling the gap: How technology enables access to finance for small- and medium-sized enterprises. *Innovations: Technology, Governance, Globalization, 10*(3–4), 35–48. https://doi.org/10.1162/inov_a_00239

Aksoy, B., & Bilgel, D. (2019). Finansal teknoloji şirketleri ve geleceğin bankacılığı: Açık bankacılık. *Avrupa Bilim ve Teknoloji Dergisi*, (17), 1097–1105. https://doi.org/10.31590/ejosat.646196

Aldoseri, A., Al-Khalifa, K. N., & Hamouda, A. (2023). Re-thinking data strategy and integration for artificial intelligence: Concepts, opportunities, and challenges. *Applied Sciences, 13*(12), 7082. https://doi.org/10.3390/app13127082

Alves, B., Alhussein, G., Riggare, S., Duncan, T. S., Saad, A., Lyreskog, D. M., … & Dias, S. B. (2025). Stakeholder perspectives on trustworthy AI for Parkinson disease management using a cocreation approach: Qualitative exploratory study. *Journal of Medical Internet Research, 27*, e73710. https://doi.org/10.2196/73710

Amadasun, D. E. O., & Mutezo, A. T. (2021). Influence of access to finance on the competitive growth of SMEs in Lesotho. *Research Square (preprint).* https://doi.org/10.21203/rs.3.rs-1027267/v1

Bayram, R., Epli, B., Tahtabiçen, B., & Karaman, S. (2025). KOBİ yönetim süreçlerinde yapay zekâ entegrasyonu ve SaaS tabanlı uygulamaların

potansiyeli. *İşletme Araştırmaları Dergisi, 17*(1), 662–675. https://doi.org/10.20491/isarder.2025.1995

Chang, A., Yang, L., Tsaih, R., & Lin, S. (2022). Machine learning and artificial neural networks to construct P2P lending credit-scoring model: A case using LendingClub data. *Quantitative Finance and Economics, 6*(2), 303–325. https://doi.org/10.3934/qfe.2022013

Chatterjee, S., Chaudhuri, R., Shah, M., & Maheshwari, P. (2022). Big data driven innovation for sustaining SME supply chain operation in post COVID-19 scenario: Moderating role of SME technology leadership. *Computers & Industrial Engineering, 168*, 108058. https://doi.org/10.1016/j.cie.2022.108058

Chen, Q. (2024). Fintech innovation in micro and small business financing. *International Journal of Global Economics and Management, 2*(1), 284–290. https://doi.org/10.62051/ijgem.v2n1.36

Ciasullo, M. V., Montera, R., & Douglas, A. (2022). Building SMEs' resilience in times of uncertainty: The role of big data analytics capability and co-innovation. *Transforming Government: People, Process and Policy, 16*(2), 203–217. https://doi.org/10.1108/tg-07-2021-0120

Coleman, S., Göb, R., Manco, G., Pievatolo, A., Tort-Martorell, X., & Reis, M. S. (2016). How can SMEs benefit from big data? Challenges and a path forward. *Quality and Reliability Engineering International, 32*(6), 2151–2164. https://doi.org/10.1002/qre.2008

Costa, E., Soares, A. L., & Sousa, J. P. (2017). From data sources to information sharing in SME collaborative networks supporting internationalization: A socio-semantic approach. *IFIP Advances in Information and Communication Technology*, 478–490. https://doi.org/10.1007/978-3-319-65151-4_43

Crockett, K., Colyer, E., Gerber, L., & Latham, A. (2023). Building trustworthy AI solutions: A case for practical solutions for small businesses. *IEEE Transactions on Artificial Intelligence, 4*(4), 778–791. https://doi.org/10.1109/tai.2021.3137091

Çelik, M. (2018). Kobilerin kredilendirilme kararlarında kredi skorlama modellerinin kullanımı üzerine bir araştırma. *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi İİBF Dergisi, 5*(3), 934–953. https://doi.org/10.30798/makuiibf.422139

Daver, G. (2023). Türkiye'de açık bankacılık, açık veri ve banka açıklığı üzerine değerlendirme. *Ekonomi ve Finansal Araştırmalar Dergisi, 5*(1), 83–108. https://doi.org/10.56668/jefr.1253087

Doko, F., Kalajdziski, S., & Mishkovski, I. (2021). Credit risk model based on central bank credit registry data. *Journal of Risk and Financial Management, 14*(3), 138. https://doi.org/10.3390/jrfm14030138

Dumitrescu, E., Hué, S., Hurlin, C., & Tokpavi, S. (2022). Machine learning for credit scoring: Improving logistic regression with non-linear decision-tree effects. *European Journal of Operational Research, 297*(3), 1178–1192. https://doi.org/10.1016/j.ejor.2021.06.053

Duvalla, V. R. (2025). AI-powered credit risk assessment: Transforming lending in fintech. *European Journal of Computer Science and Information Technology, 13*(23), 115–131. https://doi.org/10.37745/ejcsit.2013/vol13n23115131

Edunjobi, T. E., & Odejide, O. A. (2024). Theoretical frameworks in AI for credit risk assessment: Towards banking efficiency and accuracy. *International Journal of Scientific Research Updates, 7*(1), 092–102. https://doi.org/10.53430/ijsru.2024.7.1.0030

Ertürkmen, G., & Öter, A. (2025). Makina öğrenmesi yoluyla işsizlik oranlarının tahmini: Türkiye için bir uygulama. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi, 14*(2), 869–886. https://doi.org/10.15869/itobiad.1629420

Fitzpatrick, T., & Mues, C. (2016). An empirical comparison of classification algorithms for mortgage default prediction: Evidence from a distressed mortgage market. *European Journal of Operational Research, 249*(2), 427–439. https://doi.org/10.1016/j.ejor.2015.09.014

Günay, E. K., & Yenilmez, M. İ. (2023). Artificial intelligence's impact on SMEs: AI in practice restructuring small and medium-sized businesses. *Proceeding Book of 2nd International Conference on Frontiers in Academic Research (ICFAR 2023).* https://doi.org/10.59287/as-proceedings.456

Gündoğdu, S., & Elbir, T. (2024). A data-driven approach for PM2.5 estimation in a metropolis: Random forest modeling based on ERA5 reanalysis data. *Environmental Research Communications, 6*(3), 035029. https://doi.org/10.1088/2515-7620/ad352d

Hamori, S., Kawai, M., Kume, T., Murakami, Y., & Watanabe, C. (2018). Ensemble learning or deep learning? Application to default risk analysis. *Journal of Risk and Financial Management, 11*(1), 12. https://doi.org/10.3390/jrfm11010012

Harvey, W. H. (2019). The impact of big data on credit scoring and alternative lending. *EPH - International Journal of Science and Engineering.* https://doi.org/10.53555/ephijse.v5i3.267

Hossain, S., Sajal, A., Jamee, S. S., Tisha, S. A., Siddique, M., Obaid, M., … & Haque, M. (2025). Comparative analysis of machine learning models for credit risk prediction in banking systems. *The American Journal of Engineering and Technology, 7*(4), 22–33. https://doi.org/10.37547/tajet/volume07issue04-04

Huang, Y., Zhang, L., Li, Z., Qiu, H., Sun, T., & Wang, X. (2020). Fintech credit risk assessment for SMEs. *IMF Working Papers, 2020*(193). https://doi.org/10.5089/9781513557618.001

Jagtiani, J., & Lemieux, C. (2019). The roles of alternative data and machine learning in fintech lending: Evidence from the LendingClub consumer platform. *Financial Management, 48*(4), 1009–1029. https://doi.org/10.1111/fima.12295

Jeyaraman, M., Balaji, S., Jeyaraman, N., & Yadav, S. (2023). Unraveling the ethical enigma: Artificial intelligence in healthcare. *Cureus.* https://doi.org/10.7759/cureus.43262

Khalifa, A., & Hussein, R. (2025). Artificial intelligence for 6P medicine: Consolidating AI needs of predictive, preventive, personalized, participatory, precision, and public health trajectories. *Research Square (preprint).* https://doi.org/10.21203/rs.3.rs-7402571/v1

Kişisel Verileri Koruma Kurumu (KVKK). (2022). *Kişisel verilerin korunmasına ilişkin bankacılık sektörü iyi uygulamalar rehberi*. https://www.kvkk.gov.tr/Icerik/7421/Kisisel-Verilerin-Korunmasina-Iliskin-Bankacilik-Sektoru-Iyi-Uygulamalar-Rehberi

Kişisel Verileri Koruma Kurumu (KVKK). (2025). *Yapay zekâ teknolojilerine akademik bakış*. https://kvkk.gov.tr/SharedFolderServer/CMSFiles/58f74957-ac01-4d67-97bd-8edd8287bd4e.pdf

Kowsar, M. M., Mohiuddin, M., & Mohna, H. A. (2023). Credit decision automation in commercial banks: A review of AI and predictive analytics in loan assessment. *American Journal of Interdisciplinary Studies, 4*(4), 1–26. https://doi.org/10.63125/1hh4q770

Lessmann, S., Baesens, B., Seow, H.-V., & Thomas, L. C. (2015). Benchmarking state-of-the-art classification algorithms for credit scoring: An update of research. *European Journal of Operational Research, 247*(1), 124–136. https://doi.org/10.1016/j.ejor.2015.05.030

Li, Y., & Chen, W. (2020). A comparative performance assessment of ensemble learning for credit scoring. *Mathematics, 8*(10), 1756. https://doi.org/10.3390/math8101756

Lin, E. T. W., Shabri, S. M., & Yeap, J. Y. (2024). The influence of accounting information system on financial performance of small and medium-sized enterprises in Kangar, Perlis. *International Journal of Business and Technopreneurship, 14*(1), 49–62. https://doi.org/10.58915/ijbt.v14i1.306

Lin, W., Dong, J., & Yu, H. (2025). NerHF: A hybrid machine learning-driven efficient credit risk control framework. *Research Square (preprint).* https://doi.org/10.21203/rs.3.rs-7630115/v1

Lyócsa, Š., Vašaničová, P., Misheva, B. H., & Vateha, M. D. (2022). Default or profit scoring credit systems? Evidence from European and US peer-to-peer lending markets. *Financial Innovation, 8*(1). https://doi.org/10.1186/s40854-022-00338-5

Meydan, C. (2025). Blokzincir teknolojisinin tedarik zinciri finansmanında kullanılabilirliğine ilişkin literatür incelemesi. *Journal of Transportation and Logistics, 10*(2), 531–547.

Mhlanga, D. (2021). Financial inclusion in emerging economies: The application of machine learning and artificial intelligence in credit risk assessment. *International Journal of Financial Studies, 9*(3), 39. https://doi.org/10.3390/ijfs9030039

Miliūnaitė, L., & Žigienė, G. (2023). The role of artificial intelligence, financial and non-financial data in credit risk prediction: Literature review. *Vilnius University Proceedings, 37*, 69–74. https://doi.org/10.15388/vgisc.2023.10

Modadugu, J. K., Venkata, R. T. P., & Venkata, K. P. (2025). Real-time credit scoring and risk analysis: Integrating AI and data processing in loan platforms. *International Journal of Innovative Research and Scientific Studies, 8*(6), 400–409. https://doi.org/10.53894/ijirss.v8i6.9617

Mpofu, O., & Sibindi, A. B. (2022). Informal finance: A boon or bane for African SMEs? *Journal of Risk and Financial Management, 15*(6), 270. https://doi.org/10.3390/jrfm15060270

Mujo, A. (2025). Explainable AI in credit scoring: Improving transparency in loan decisions. *Journal of Information Systems Engineering and Management, 10*(27s), 506–515. https://doi.org/10.52783/jisem.v10i27s.4437

Murage, M. (2021). Mobile loans as financing options in Kenya and the financial performance of SMEs in low income areas in Nairobi County. *African Journal of Empirical Research, 2*(1–2), 114–122. https://doi.org/10.51867/ajer.v2i2.31

Murphy, K., Ruggiero, E. D., Upshur, R., Willison, D. J., Malhotra, N., Cai, J., … & Gibson, J. (2021). Artificial intelligence for good health: A scoping

review of the ethics literature. *BMC Medical Ethics, 22*(1). https://doi.org/10.1186/s12910-021-00577-8

Mustafa, H. M. A., Shahani, S. A., Ahmad, Z., Jamil, M. H., Rafique, A. A., & Javed, Y. (2025). Data-centric artificial intelligence: Improving model performance through quality-driven data engineering. *Global Research Journal of Natural Science and Technology.*

Nagalaxmi, K. (2025). AI-powered risk assessment models: Transforming credit scoring and default prediction. *International Journal of Scientific Research in Engineering and Management, 9*(3), 1–9.

Omokhoa, H. E., Odionu, C. S., Azubuike, C., & Sule, A. K. (2024). AI-powered fintech innovations for credit scoring, debt recovery, and financial access in microfinance and SMEs. *Gulf Journal of Advance Business Research, 2*(6), 411–422. https://doi.org/10.51594/gjabr.v2i6.55

Omowole, B. M., Urefe, O., Mokogwu, C., & Ewim, S. E. (2024). Integrating fintech and innovation in microfinance: Transforming credit accessibility for small businesses. *International Journal of Frontline Research and Reviews, 3*(1), 90–100. https://doi.org/10.56355/ijfrr.2024.3.1.0032

Prajapati, A. K., & Singh, U. K. (2023). An optimal solution to the overfitting and underfitting problem of healthcare machine learning models. *Journal of Systems Engineering and Information Technology (JOSEIT), 2*(2), 77–84. https://doi.org/10.29207/joseit.v2i2.5460

Prakash, S., Venkatasubbu, S., & Konidena, B. K. (2022). Streamlining regulatory reporting in US banking: A deep dive into AI/ML solutions. *Journal of Knowledge Learning and Science Technology, 2*(1), 149–165. https://doi.org/10.60087/jklst.vol1.n1.P166

Reddavid, R., Elmore, U., Moro, J., Nardi, P. D., Biondi, A., Persiani, R., … & Azzolina, D. (2025). Dynamic prediction of rectal cancer relapse and mortality using a landmarking-based machine learning model: A multicenter retrospective study. *Cancers, 17*(8), 1294. https://doi.org/10.3390/cancers17081294

Resmî Gazete. (2021, 1 Nisan). Bankalarca kullanılacak uzaktan kimlik tespiti yöntemlerine ve elektronik ortamda sözleşme ilişkisinin kurulmasına ilişkin yönetmelik (Sayı: 31441). https://www.resmigazete.gov.tr/

Sarnıç, A. (2025). İşletme zekâsından yapay zekâya: Türkiye'nin hızlı büyüyen firmalarında yapay zekâ uygulamaları üzerine bir içerik analizi. *Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi SBE Dergisi* (Özel Sayı), 300–319. https://doi.org/10.30783/nevsosbilen.1743730

Shubneet, M., Yadav, A. R., Abrar, M., Chanda, P., & Gupta, P. D. (2025). Machine learning fundamentals for data science: Algorithms, evaluation,

and applications. In *Artificial Intelligence Technology in Healthcare: Security and Privacy Issues* (ss. 71–85). https://doi.org/10.58532/nbennuraith6

Sinap, V. (2024). Makine öğrenmesinde temel yaklaşımlar ve gelişen eğilimler. In *Yönetim Bilişim Sistemlerinde Güncel Konular* (ss. 1–34). Eğitim Yayınevi.

Smiee, K. C., Brophy, S., Attwood, S., Monks, P. L., & Webb, D. (2022). From ethical artificial intelligence principles to practice: A case study of university-industry collaboration. *2022 International Joint Conference on Neural Networks (IJCNN)*, 1–9. https://doi.org/10.1109/IJCNN55064.2022.9892760

Şahin, S. (2024). Finans sektöründe yapay zeka, makine öğrenmesi ve büyük veri kullanımı: Fırsatlar, zorluklar ve politika yapıcılar için çıkarımlar. *Finans Ekonomi ve Sosyal Araştırmalar Dergisi, 9*(4), 364–381. https://doi.org/10.29106/fesa.1542860

Teles, G., Rodrigues, J. J. P. C., Rabêlo, R. A. L., & Kozlov, S. A. (2020). Comparative study of support vector machines and random forests machine learning algorithms on credit operation. *Software: Practice and Experience, 51*(12), 2492–2500. https://doi.org/10.1002/spe.2842

Thein, E. E., Niigata, A., & Inaba, K. (2023). Information transparency, collateral problem and bank credit accessibility of small and medium enterprises in ASEAN countries. *Research Square (preprint).* https://doi.org/10.21203/rs.3.rs-2945816/v1

Topuzoğlu, T., & Tekin, İ. Ç. (2024). Türkiye finans sektöründe yapay zekâ etiği ve veri etiği. *Fırat University International Journal of Economics and Administrative Sciences, 8*(2), 151–164.

Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası. (2022, Şubat). *Ödeme hizmetleri veri paylaşım servisleri (ÖHVPS) API ilke ve kuralları* (Sürüm 1.0.0). https://www.tcmb.gov.tr/wps/wcm/connect/8f5e4483-89b0-4eec-acbf-97904cd73d14/%C3%96demeEmriveHesapBilgiHizmetleriAPIStandartlar%C4%B1v1.0.0-accepted.pdf

Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası. (2023, 30 Nisan). *Ödeme hizmetlerinde veri paylaşım servislerine ilişkin rehber*. https://tcmb.gov.tr/wps/wcm/connect/d60cc679-ce04-4941-b310-b3788b6f3540/%C3%96HVPS-Rehber-2023-04-30.pdf

Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği (TOBB) – Akıllı KOBİ. (2024). *KOBİ'lerin dijital dönüşümü raporu*. https://mobil.tobb.org.tr/HaberResimleri/14980-2.pdf

Türkiye Sınai Kalkınma Bankası. (2019, Ağustos). *KOBİ finansmanı – Kalkınma perspektifi* (Rapor). https://www.tskb.com.tr/uploads/file/kobi-finansmani-agustos-2019.pdf

Valverde, S. C., Fernández, F. R., & Udell, G. F. (2016). Trade credit, the financial crisis, and SME access to finance. *Journal of Money, Credit and Banking, 48*(1), 113–143. https://doi.org/10.1111/jmcb.12292

Wah, J. N. K. (2025). Revolutionizing SME financing: AI and fintech for transparency, efficiency and inclusion. *Journal of Southwest Jiaotong University* (2). https://doi.org/10.35741/issn.0258-2724.60.2.6

Wang, C., Ko, T. S., & Hsu, C. (2021). Machine learning with explainable artificial intelligence vision for characterization of solution conductivity. *Plasma Processes and Polymers, 18*(12). https://doi.org/10.1002/ppap.202100096

Yan, J. (2024). How the use of alternative information in risk management fintech platforms influences SME lending: A qualitative case study. *Qualitative Research in Financial Markets, 17*(1), 1–20. https://doi.org/10.1108/QRFM-08-2023-0198

Yotsawat, W., Wattuya, P., & Srivihok, A. (2021). Improved credit scoring model using XGBoost with Bayesian hyper-parameter optimization. *International Journal of Electrical and Computer Engineering (IJECE), 11*(6), 5477. https://doi.org/10.11591/ijece.v11i6.pp5477-5487

Yüksel, A. (2011). Türkiye'de Kobi'lerin Banka Kredilerine Erişimi: Uzmanlık Tezi. TC Başabakanlık Devlet Planlama Teşkilatı.

23. Bölüm

İmâduddin Zengî ve Cizre Hâkimiyeti

Hüseyin PUSAT[1]

ÖZET

Bu çalışma, XII. yüzyılda İslam dünyasının en önemli askerî ve siyasi figürlerinden biri olan Zengî hânedanının kurucusu İmâdüddîn Zengî'nin (ö. 1146) hayatını, siyasi kariyerini ve özellikle Cezîretü İbn Ömer (Cizre) üzerindeki hâkimiyetini ele almaktadır. Selçuklu devlet geleneği içerisinde yetişen ve stratejik dehasıyla tanınan Zengî, Musul ve Halep'i birleştirerek Haçlılara karşı yürütülen cihad hareketini kurumsal bir zemine oturtmuştur. Çalışmanın odak noktasını, Zengî'nin 1127 yılında Musul valiliğine atanmasıyla başlayan ve bölgenin jeopolitik dengelerini değiştiren faaliyetleri oluşturmaktadır.

Özellikle 1127-1146 yılları arasında Cizre'nin idari, askerî ve ekonomik açıdan geçirdiği dönüşüm detaylandırılmıştır. Cizre'nin stratejik bir köprübaşı olarak fethi, bölgedeki yerel güçlerle (Artuklular ve Kürt aşiretleri) yürütülen güç mücadeleleri ve şehrin Zengî tarafından bir ikamet merkezi olarak seçilmesi, dönem içindeki "Cezîre" politikasının temel taşlarıdır. Ayrıca, Zengî'nin 1144'te Urfa'yı fethiyle zirveye ulaşan prestijinin bölgedeki imar ve sosyal kalkınma faaliyetlerine yansımaları analiz edilmiştir. Çalışma, İmâdüddîn Zengî'nin suikastına kadar geçen süreçte Cizre'nin bir askerî üsten öte, bölgenin istikrar ve yönetim merkezi olma vasfını nasıl kazandığını tarihî veriler ışığında ortaya koymaktadır.

Anahtar Kelimeler: İmâdüddîn Zengî, Cizre (Cezîretü İbn Ömer), Musul Atabegliği, Selçuklular, Haçlılar, Orta Çağ Tarihi.

Giriş

Selçuklu siyasi tarihinin en dinamik evrelerinden biri olan Atabeglikler dönemi, merkezi otoritenin zayıflamasıyla birlikte yerel güçlerin bölgesel aktörlere dönüştüğü bir süreci ifade eder. Bu sürecin en karizmatik ve belirleyici figürlerinden biri, hiç şüphesiz Zengî hânedanının kurucusu İmâdüddîn Zengî'dir. Babası Kasîmüddevle Aksungur'un Halep valiliği

[1] Mardin Artuklu Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı Tezli Yüksek Lisans Öğrencisi, hpusat13@gmail.com, Orcid: 0009-0005-6338-0746.

döneminde yönetim ve savaş sanatıyla tanışan Zengî, babasının vefatından sonra Selçuklu sarayında ve önemli emîrlerin himayesinde yetişerek, devlet idaresindeki liyakatini genç yaşta kanıtlamıştır. Onun siyasî kariyeri, sadece bir askerî yükseliş öyküsü değil, aynı zamanda parçalanmış Müslüman coğrafyasını "cihad" ideali etrafında birleştirme çabasının tarihidir.[2]

İmâdüddîn Zengî'nin tarihsel misyonu, Haçlı işgali altındaki Ortadoğu'da Müslümanların savunma hattını yeniden inşa etmektir. 1127 yılında Musul Valiliği ve ardından Şahnelik görevine getirilmesi, onun bölgedeki hâkimiyetinin dönüm noktasını teşkil etmiştir. Musul ve Halep arasında kurduğu siyasi köprü, Urfa'nın 1144 yılında fethiyle sonuçlanacak olan büyük karşı taarruzun zeminini hazırlamıştır. Ancak Zengî'nin başarısı sadece askerî fetihlerle sınırlı kalmamış; o, stratejik mevkileri iktisadi ve idari birer merkez haline getirerek kalıcı bir devlet yapısı oluşturmayı hedeflemiştir.[3]

Bu bağlamda, Dicle ve Fırat nehirleri arasındaki kritik konumuyla el-Cezîre bölgesinin anahtarı sayılan Cezîretü İbn Ömer (Cizre), Zengî'nin devletleşme politikasında merkezi bir rol oynamıştır. Cizre, hem Anadolu ve Suriye arasındaki ticaret yollarının kavşak noktası olması hem de nehir ulaşımı sayesinde sağladığı lojistik avantajlarla, Zengî'nin özellikle hayatının son on yılında vazgeçilmez bir idari ve askeri üssü haline gelmiştir. Zengî, bu şehri sadece bir kale olarak görmemiş; imar faaliyetleri, sosyal kurumlar ve güçlendirilmiş savunma hatlarıyla bölgesel bir cazibe merkezine dönüştürmüştür.[4]

Bu çalışma, İmâdüddîn Zengî'nin çocukluğundan itibaren şekillenen askerî dehasını, Selçuklu taht mücadelelerindeki stratejik hamlelerini ve özellikle 1127-1146 yılları arasında Cizre merkezli yürüttüğü faaliyetleri inceleme konusu yapmaktadır. Zengî'nin Cizre'deki ikameti, bölgedeki yerel unsurlarla olan ilişkileri ve şehrin bir payitaht vizyonuyla yeniden inşası, onun Haçlılara karşı yürüttüğü büyük mücadelenin kurumsal arka planını anlamak açısından hayati öneme sahiptir.

---

[2] Gülay Öğün Bezer - Ahmet Vefa Çobanoğlu, "ZENGÎLER", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (TDV Yayınları, 2013), 44/272-274; Gülay Öğün Bezer, "ZENGÎ, İmâdüddin", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (TDV Yayınları, 2013), 44/258-261.

[3] Çağatay Gençtürk, *Zengilerin Halep Hakimiyeti* (İstanbul: Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Güzel Sanatlar Enstitüsü, Tarih, 2018), 72-78; Halil İbrahim Gök, *Musul Atabegliği Zengiler - Musul Kolu*- (Ankara: Ankara üniversitesi, 2001), 49-50.

[4] Etin Tuncel,"CİZRE", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 8/37-39; Muhammed Yusuf Ğandur, *Tarihu'l Cezîretü İbn Ömer munzu te'siseha hetta fethul osmani (815-1515/200-960)* (Beyrut-Lübnan: Darul Fikri Lübnani, 1990), 119-123; Mesut Tüzün, *Cizre Tarihi Nuh Tufanı ve Cudi Dağı* (İstanbul: Nubihar, 2016), 1/288-293.

1. İmâduddin Zengî (ö. 541/1146)

İmâdüddin Zengî'nin yaşamının erken evreleri ve ailesi, onun ilerideki şahsiyetinin temelini oluşturan kritik olaylarla şekillenmiştir. Kendisi, Sultan Melikşah'ın sarayında yüksek bir mevkide bulunan ve h. 477 veya 480/ m. 1084 ile 1087 yılların da dünyaya geldiği tahmin edilen Kasîmüddevle Aksungur'un tek oğludur. Halep'te Dünyaya gelen İmâduddin Zengî'nin tam künyesi Ebü'l-Muzaffer (Ebü'l-Cûd) el-Melikü'l-Mansûr eş-Şehîd İmâdüddîn Zengî b. Aksungur b. Abdillâh'tır. Babasının devletin yönetiminde ortaklık konumunda yani Kasîmüddevle olarak bulunması, Zengî'nin soylu bir çevrede yetişmesini sağlamıştır. Babasının Halep valiliğine atanmasıyla İmâdüddin'in çocukluğu, yöneticilik pratiklerinin içinde geçmiştir.[5]

İmâdüddin'in babası, onun karakter gelişimine ve eğitimine büyük ehemmiyet vermiştir. Genç yaşta kendisine atıcılık, binicilik ve savaş sanatları öğretilmiş; bu eğitim, onu babasının topraklarına layık bir vâris olarak hazırlamayı hedeflemiştir. Ahlaki olgunluğunu pekiştirmek için zorluklara karşı mücadele etmesi ve sabırlı olması teşvik edilmiştir. Babasından miras aldığı erdemli davranışlar, onun yandaşlarına karşı vefalı, dostlarına karşı nazik, düşmanlarına karşı ise kararlı bir duruş sergilemesini sağlamış, bu özellikleriyle de ün salmıştır.[6]

İmâdüddîn Zengî, babasının vefatı sırasında on veya yedi yaşlarında, henüz çocuk denecek bir çağda Halep Kalesi'nde bulunmaktadır. İmâdüddîn Zengî'nin siyasî kariyerinin şekillenmesinde, babasının vefatından sonra Sultan Berkyaruk'un gösterdiği ilgi, alaka ve himaye hayatında önemli derecede rol oynamış ve geleceğinde belirleyici olmuştur. Halep'te yetişen İmâdüddîn, H. 489 (1096) yılında Musul Atabegi Kürboğa'nın hizmetine girerek siyasî arenaya adım atmıştır. Bu dönemde Musul Emiri Kürboğa, merhum babasına duyduğu hürmet ve vefa duygularıyla hareket ederek İmâdüddîn'i "kardeşimin oğlu" sıfatıyla himayesi altına almıştır. Kürboğa'nın bu hamlesi, sadece kişisel bir sadakat göstergesi olmakla kalmamış, aynı zamanda İmâdüddîn'in sonraki siyasî ve askerî kariyerinin temellerini atan kritik bir dönüm noktası olmuştur. İmâdüddîn'in himaye altına alınması, onun bir devlet adamı olarak yetişmesi ve Selçuklu coğrafyasında nüfuz kazanması için elverişli bir zemin hazırlamıştır. İmâdüddîn Zengî, bu süreçte Kürboğa'nın ordusunda önemli bir yer edinmiş ve ilk askerî tecrübesini Âmid kuşatmasında kazanmıştır.[7]

---

[5] Bezer, "ZENGÎ, İmâdüddin", 44/258-261.

[6] Ali Muhammed Sallabi, *Zengîler Dönemi -İslami İdarenin Yeniden Hakim Kılınması-*, çev. Turgut Akyüz (İstanbul: Ravza, 2016), 39.

[7] Çoşkun Alptekin, *Selçuklu ve Atabeglikler Tarihi Üzerine Araştırmalar* (İstanbul: Yeditepe, 2021), 74; Muhammed Süheyl Takküş, *Musul ve Biladü'ş - Şam Atabegleri Zengiler (1127-1233)*, çev. Mustafa İsmail Dönmez (İstanbul: Selenge, 2021), 86-87.

İmâdüddîn Zengî'nin Musul'daki konumu, H. 495 (1102) yılında Kürboğa'nın vefatından sonra yerine geçen Musa et-Türkmani'nin de ömrü vefa etmeyip kısa bir süre sonra ölmesi üzerine Cizre valisi Şemsüddevle Çökürmüş Musul idaresine geçmiştir. Zengî, Kürboğa'nın halefi olan Çökürmüş ile de güçlenerek devam etmiştir. Çökürmüş, İmâdüddîn'in babasının sahip olduğu nüfuzun bilincinde olarak, onunla olan ilişkilerini sağlam temellere oturtmuştur. Bu yakın bağ, Çökürmüş'ün H. 500 (1106) yılındaki vefatına kadar sürmüş, İmâdüddîn bu süre zarfında onun yanından ayrılmamıştır. Çökürmüş'ün ardından Musul'un idaresini üstlenen Çavlı ile de yakın mesai içerisinde olan İmâdüddîn Zengî, bu dönemde gençlik yıllarını geride bırakmış ve cesaretini kanıtlamaya başlamıştır. Ancak Çavlı'nın H. 501'de (1108) Selçuklu Sultanı Muhammed Tapar'a başkaldırması üzerine, İmâdüddîn, bağlılığını sultandan yana kullanarak ondan ayrılmıştır.[8]

Bu olay, İmâdüddîn Zengî'nin sultana olan sarsılmaz sadakatini gözler önüne sermiştir. Bu desteğin bir neticesi olarak, Selçuklu Sultanı Muhammed Tapar tarafından Çavlı Sakava görevden alınmış yerine h. 501'de Musul valiliğine Mevdûd b. Altuntekin'i atamıştır. Emir Mevdud'un yanında yer almış, kısa sürede onun önde gelen emîrleri arasına yükselmiştir. Bu süreçte kendisine verilen çok sayıda ikta ile ekonomik gücü de artmıştır. İmâdüddîn Zengî, bu dönemde Haçlı Seferleri'ne karşı Cezire ve Bilâdü'ş-Şâm bölgelerinde yürütülen mücadelelerde eşsiz bir cesaret sergilemiştir. Özellikle Taberiye kuşatmasındaki başarısı, Müslüman ahali arasında geniş bir tanınırlık ve saygınlık kazanmasına vesile olmuştur. Mevdud, h.507' de m. 1113'te bir batıni fedaisi tarafından Camiden çıkarken hançerle ağır yaralanmış sonrasında hayata tutunamayarak gözlerini dünyaya yummuştur.[9]

Şerefüddevle Mevdûd b. Altuntekin'in elim suikaste kurban olmasından sonra Selçuklu Sultanı Muhammed Tapar tarafından Musul ve bağlı bölgelerine h. 507 m. 1113 yılında Aksungur el-Porsukî'yi Atabeg olarak tayin etmiştir. Sultan Muhammed Tapar tarafından Haçlılara karşı mücadele amacıyla görevlendirilen Aksungur el-Porsukî'nin komutasındaki Musul birlikleri içinde İmâdüddîn Zengî de yer almıştır. Zengî, bu seferler sırasında sergilediği olağanüstü cesaret ve muharebe yeteneği ile dikkatleri üzerine çekmiştir. Seferin tamamlanmasının ardından Zengî, o dönemde iktası olan Musul'da bulunan Sultan Muhammed Tapar'ın oğlu Melik Mesud'un hizmetine girmiştir. Bu süreçte Musul Atabegliği görevini ise Cüyûş (Çavuş) Bey üstlenmektedir.

[8] Takküş, *Musul ve Biladü'ş - Şam Atabegleri Zengiler (1127-1233), 87*.
[9] Takküş, *Musul ve Biladü'ş - Şam Atabegleri Zengiler (1127-1233), 82-83*.

Zengî'nin bu konumu, onun Selçuklu sarayındaki nüfuzunu ve askerî hiyerarşideki yükselişini pekiştirmiştir.[10]

Hicrî 511 (1118) yında Sultan Muhammed'in vefatı üzerine, Cüyûş Beg, onun oğlu Mesud'u Bağdat'ta iktidara getirme girişiminde bulunmuştur. Bu teşebbüs sırasında, Atabeg İmâdüddîn Zengî, Cüyûş Beg'in bu siyasi hamlesini desteklemiştir. Ne var ki, bu çaba akim kalmış ve neticede taht, Sultan Muhammed'in yerine geçen Sultan Mahmud'a devredilmiştir. Bu olay, İmâdüddîn Zengî'nin Selçuklu taht mücadelelerindeki ilk aktif rollerinden biri olarak kayıtlara geçmiştir.[11]

1118'de Sultan Muhammed Tapar'ın ölümünün ardından tahta geçen oğlu Mahmud, amcası Sencer'e yenilerek onun Batı Selçuklu Sultanı olarak vasisi olmuştur. Bu sırada Mahmud'un kardeşi Mesud, Musul'da isyan başlatmış ancak mağlup edilerek Musul'u kaybetmiştir. Mesud'un müttefiki Dübeys ise Artuklulara sığınmış, bu durum Bağdat'ta gerilime neden olmuştur. Gerilimin artması üzerine Sultan Mahmud, Aksungur el-Porsukî'yi Bağdat'a göndermiştir. Aksungur'un emriyle İmâdüddîn Zengî, Halife'ye destek için Bağdat'a sevk edilmiştir. Bu, Zengî'nin kariyerindeki ilk önemli askerî harekât olmuştur. Zengî'nin birlikleri, Halife'nin ordusuyla birleşerek 1123'te Hille yakınlarında Dübeys'in isyancı güçlerini yenilgiye uğratmıştır. Bu başarısı sayesinde Zengî, Vâsıt'ı ilk iktası olarak elde etmiştir.[12]

İmâdüddîn Zengî, Selçuklu Devleti bürokrasisinde görevli olmasına rağmen, Irak'taki siyasi gelişmelerle yakından ilişkili olmuştur ve yerel emirlerin buyruklarına tâbi olmuştur. Bu dönemde Selçuklular, Halife'yi destekleyerek Hille Emirliği'ne karşı bir denge unsuru oluşturmuştur. Ancak, Halifelik ile Selçuklu Sultanlığı arasındaki ilişkiler bozulunca, Zengî tereddütsüz bir şekilde Selçukluların safında yer almıştır. Hatta, H. 519 (1125) yılında Halife Müsterşid-Billâh'ın Irak üzerindeki doğrudan kontrol arayışında olduğu süreçte Sultan Mahmud'u desteklemiştir. Sultan Mahmud, Zengî'yi kendisine yakın tutmuş, onu önde gelen emirlerinden Gündoğdu'nun dul eşiyle evlendirmiştir. Ertesi yıl, Basra'yı kendisine ikta olarak vermiştir.[13]

Hicrî 521 (1127) yılı itibarıyla İmâdüddîn Zengî'nin siyasî nüfuzu zirveye ulaşmıştır. Bu tarihte, kendisine Irak Şahneliği görevi tevdi edilmiştir. Bu tayinle eş zamanlı olarak, Zengî'ye Selçuklu devlet geleneğince Sultan Mahmud'un iki şehzadesi olan Alparslan ve Ferruhsah'ın atabegliği de verilmiştir. Bu onursal ve idari makam, İmâdüddîn'e "Atabeg" lakabını

[10] Sallabi, *Zengîler Dönemi -İslami İdarenin Yeniden Hakim Kılınması-, 45*.
[11] Takküş, *Musul ve Biladü'ş - Şam Atabegleri Zengiler (1127-1233), 89*.
[12] Alptekin, *Selçuklu ve Atabeglikler Tarihi Üzerine Araştırmalar, 74*.
[13] Alptekin, *Selçuklu ve Atabeglikler Tarihi Üzerine Araştırmalar, 73-74*; Takküş, *Musul ve Biladü'ş - Şam Atabegleri Zengiler (1127-1233), 89*.

kazandırmış ve Sultan'ın çocuklarının velayeti ve terbiyesi doğrudan onun sorumluluğu altına girmiştir. Böylece Zengî, sadece bir idareci olmaktan öte, hanedan üyeleri üzerinde büyük bir yetki ve etki sahibi konuma yükselmiştir. Musul Emiri Aksungur Porsukî'nin 1126 yılında Bâtınîler tarafından suikasta uğraması ve yerine geçen oğlu İzzeddin Mesud'un 1127'de kısa süre sonra vefat etmesi, bölgede bir yönetim boşluğu yaratmıştır. Mesud'un oğlunun yaşının küçüklüğü, Musul'un idaresi için yeni bir çözüm arayışını zorunlu kılmıştır. Bu durumdan istifade etmek isteyen Emir Çavlı, şehrin yönetiminin Mesud'un oğlu adına kendisine verilmesi için Bağdat'taki Sultan'a bir heyet göndermiştir. Ancak heyetin girişimleri beklenen sonucu vermemiş, Sultan Mahmud, Çavlı'nın tayini yerine, güçlü ve sadık bir isim olan İmâdüddîn Zengî'yi 1127 yılında Musul Valiliği'ne atamıştır.[14]

Bu atamayla Musul'a gelen Zengî'ye, Emir Çavlı da dahil olmak üzere, yerel otoriteler boyun eğmek zorunda kalmıştır. Zengî, bir zamanlar çocukken geldiği bu şehre şimdi vali olarak dönerek derhal kendi yönetim anlayışına uygun bir idari yapılanmaya gitmiştir. Kendi ekibini kurarak önemli makamlara atamalar yapmış; Nasırüddin Çakır'ı Musul kalesi dizdarlığına getirirken, tüm kalelerin sorumluluğunu da ona vermiştir. Salahaddin Yağ-Basan'ı emir-i hâcibliğe (saray amiri), Bahaeddin eş-Şehrizorî'yi ise kadı'l-kudâtlığa (başkadılık) tayin etmiştir. Özellikle Bahaeddin eş-Şehrizorî, Zengî'nin en yakın danışmanlarından biri haline gelmiştir. Bu stratejik atamalar, Zengî'nin Musul'da otoritesini hızla pekiştirmesini sağlamıştır. Böylece Zengî Atabeg Devletinin ilk adımlarını atmıştır.[15]

İmadüddin Zengi, Musul'daki gücünü pekiştirdikten sonra, kendi hanedanını kurma ve Haçlılara karşı birleşik bir cephe oluşturma planını hayata geçirmiştir. Bu plan doğrultusunda, dağınık durumdaki Cezire ve Biladü'ş-Şam bölgelerindeki Müslüman emirlikleri tek bir yönetim altında toplamayı hedeflemiştir. Zengi, bu birliği sağlamadan Haçlılarla etkili bir şekilde mücadele edemeyeceğini anlamıştır. Bu yüzden, hem batıda Haçlılarla savaşmak hem de doğuda topraklarını genişleterek gücünü artırmak için çift yönlü bir strateji izlemiştir. Bu dönemde, Kuzey Şam ve el- Cezire'deki siyasi istikrarsızlık, Zengi'nin yayılmacı politikası için uygun bir ortam yaratmıştır.

Bu amaç doğrultusunda ilk adımı, Musul merkezli olarak bölgesel hakimiyetini artırmak olmuştur. Çevredeki şehirleri, kaleleri, Türkmen

[14] İzzeddin İbnü'l Esir Ebü'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî İbn Esir, *İslam Tarihi -El-Kamil Fit-Tarih-*, çev. Ahmet Ağırakça vd. (İstanbul: Ocak, 2016), 9/62-65; Alptekin, *Selçuklu ve Atabeglikler Tarihi Üzerine Araştırmalar, 74*; Gök, *Musul Atabegliği Zengiler - Musul Kolu-, 45*; Takküş, *Musul ve Biladü'ş - Şam Atabegleri Zengiler (1127-1233), 90*.

[15] Halil İbrahim Gök, *İslam Tarihi Ve Medeniyeti Külliyatı - Selçuklular-*, thk. Yusuf Ayönü - Mehmet Ersan, ed. Mehmet Şeker (İstanbul: Siyer, 2021), 10/442-470.

beyliklerini ve Kürt aşiretlerini kendi yönetimine bağlamıştır. Bu süreçte, Mardin Artuklu Hükümdarı Hüsameddin Timürtaş'ın kontrolündeki Nusaybin, Sincar ve Cizre gibi stratejik noktaları ele geçirmiştir. Bundan sonra Halep'i idaresi altına almıştır. Halep Emiri'nin 1127'deki ölümünden sonra şehirde çıkan karışıklıklar, Zengi'ye müdahale etme fırsatı vermiştir. Zengi, şehir halkının kötü yönetim ve artan Haçlı tehditlerinden duyduğu rahatsızlıktan yararlanmış, 1128 yılında şehre yönelmiştir. Selçuklu Sultanı'ndan aldığı bir fermanla Halep'in hakimi olma yetkisini meşrulaştırmıştır. Halkın güvenlik ve istikrar arayışından faydalanarak Halep Kalesi'ne sorunsuz bir şekilde girmiştir. Halep'i ele geçirmesiyle Musul ile Halep arasında birliği yeniden sağlamış, muhaliflerini ortadan kaldırmış ve Haçlılara karşı mücadele için hayati bir üs elde etmiştir. Fetihlerinin en önemli adımı Halep'i ele geçirmesi olmuştur. Halep, askeri ve ekonomik açıdan kritik bir merkez olup, Haçlı devletleri olan Urfa ve Antakya arasında stratejik bir konumda bulunmuştur. Bu konumu, şehri Haçlılara karşı cihat hareketinin merkezi haline getirmiştir. Bu fetih, aynı zamanda Urfa Kontluğu'nun diğer Haçlı bölgeleriyle olan bağını da koparmıştır.[16]

Zengi'nin iktidara geldiği dönemde, Suriye'nin kıyı şeridi Urfa, Antakya ve Trablus'ta kurulan Haçlı kontluklarının ve Kudüs Krallığı'nın kontrolündeydi. Bu Haçlı varlığı, Suriye ve Kuzey Irak'ın ticaret yollarını ciddi şekilde tehdit etmekteydi. Zengi, bu tehdide karşı koymak için Müslüman kentleri bir araya getirmeyi amaçlamış, ancak bu hedefe ulaşmak için öncelikle kuzeydeki Artuklu beylikleri ile Şam'daki Tuğteginlileri kendi otoritesine boyun eğdirmesi gerektiğini anlamıştır. Bu doğrultuda, Şam Atabeyi Börü'den Haçlılara karşı yardım istemiş, ancak yardım için gönderilen Börü'nün oğlu Sevinç'i tutuklayarak savunmasız kalan Hama'yı 1130 yılında kolayca ele geçirmiştir. Bu hamle, Zengi'nin stratejisinde hem Haçlılarla mücadele hem de Müslüman beylikleri itaat altına alma hedeflerinin iç içe geçtiğini göstermektedir. Aynı dönemde, Bağdat Halifesi ile yaşadığı anlaşmazlıklar ve Selçuklu taht mücadeleleri de Zengi'nin siyasetini şekillendirmiştir. Özellikle, Halife'ye karşı

[16] Ebü'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî İbn Esir, *et-Târîḫu'l-bâhir fi'd-devleti'l-Atâbekiyye (Târîḫu'd-devleti'l-Atâbekiyye fi'l-Mevṣıl)* (Kahire-Mısır: Camietü Aynul Şems, 1923), 32-39; İbn Esir, *İslam Tarihi, 9/64-65*; Abdulaziz Salim, *Devletül Atabekiyye fi'l Musul (ba'de İmâduddin Zengî h. 521-631)* (Beyrut-Lübnan: Dar-al Nahdah el- Arebiyye, 1970), 47; İzzeddin İbn Şeddâd Ebû Abdillâh İzzüddîn Muhammed b. Alî b. İbrâhîm b. Şeddâd el-Ensârî el-Halebi İbn Şeddad, *el-A'lâku'l-hatîre fî zikri ümerâ'i'ş-Şâm ve'l-Cezîre* (Şam: Suriye Arap Cumhuriyeti Kültür Bakanlığı, 1991), 3/83-90; Ebü'l-Kāsım (Ebû Muhammed) Şihâbüddîn Abdurrahmân b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Makdisî Ebu Şame, *Kitâbü'r-Ravzateyn fî ahbâri'd-devleteyn en-Nûriyye ve's-Salâhiyye* (Beyrut-Lübnan: El- Risale, 1997), 1/118.

yürüyüşünde uğradığı mağlubiyetin ardından Tikrit dizdarı Kürt Necmeddin Eyyûb'un yardımıyla ordusunu toparlayabilmiştir.[17]

İmâduddin Zengi, 1137 yılında Haçlılara karşı kazandığı önemli bir zaferle gündeme gelmiştir. Barin Kalesi yakınlarında Trablus Kontu Raymond'u esir almış, ardından kaleyi ele geçirmiştir. Bu başarı, onun Haçlılara karşı üstünlüğünü kanıtlamıştır. Diplomatik alanda ise Humus'u, Şam Atabeyi Börü'nün dul eşi Zümürrüd Hatun ile evliliği sayesinde çeyiz olarak elde etmiştir. Bu evlilik, Haçlılar ve Bizans İmparatoru'nun elçilerinin huzurunda gerçekleşmiş ve Zengi'nin siyasi nüfuzunu uluslararası alanda da pekiştirmiştir.[18]

Zengi'nin en büyük başarısı, 1144 yılında Urfa'yı Haçlılardan geri alması olmuştur. Kont II. Joscelin'in Urfa'dan ayrılmasını fırsat bilen Zengi, kenti üç hafta süren bir kuşatmanın ardından fethetmiştir. Bu fetih, Orta Çağ'da büyük bir etki yaratmış, Batı'da korku ve endişe uyandırarak İkinci Haçlı Seferi'nin başlamasına zemin hazırlamıştır. Zengi, fetih sonrası şehri yağmalamaya izin vermemiş, Hristiyanları himaye etmiş ve yıkılan binaları onartmıştır. Bu başarı üzerine Halife Muktefi tarafından "el-Emîr el-isfehsâlâr el-kebîr, Zeynü'l-islâm, el-Melik el-Mansûr, Nasîru Emîri'l-mü'minîn" gibi onursal unvanlarla taltif edilmiştir.[19]

İmâdüddîn Zengî, Hicrî 540 yılının sonlarına doğru (1146), Şam'a doğru ilerlerken, kendi topraklarıyla iç içe olan Ca'ber Kalesi'ni hedef almıştır. Bu kale, Siffin yakınlarındaki Bâlis ve Rakka arasında, Fırat Nehri üzerinde bulunmaktadır. Burası Benî Ukayl'a bağlı küçük bir Arap emirliğidir. Emir İzzeddin Ali b. Mâlik b. Sâlim el-Ukaylî, Zengî'nin otoritesini tanımayı reddetmiştir. Bu yüzden Zengî, Şam seferi öncesinde kaleyi kuşatmaya karar vermiştir. Zengî, Ca'ber Kalesi'ni kuşatma altına almıştır ancak şiddetli direniş yüzünden başarılı olamamıştır. Bunun üzerine kale emiriyle müzakerelere başlamıştır. Kuşatmayı kaldırmak için 30.000 dinar teklifini başlangıçta kabul etmiştir. Ancak, kalenin düşmek üzere olduğuna dair istihbarat almıştır ve fikrini değiştirmiştir. Ödemeyi almadan elçiyi geri göndermiştir. Kuşatma devam ederken, Ali Küçük komutasındaki bir askeri birliği de Beşnevi Kürtlerine ait Fenik Kalesi'ne göndermiştir. Ne yazık ki, Hicri 541 (1146), Ca'ber kuşatması sırasında uyurken Frank kökenli muhafızı Yarankuş tarafından yatağında suikaste uğrayarak hayatını kaybetmiştir. Cenazesi Rakka'ya defnedilmiştir. Bu ani ölüm, Zengî'nin son askeri girişimini beklenmedik bir şekilde sona erdirmiştir. İmadüddin Zengi'nin başlattığı bu birleşme ve

[17] Gök, *İslam Tarihi Ve Medeniyeti Külliyatı - Selçuklular-, 10/445*.
[18] İbn Esir, *İslam Tarihi, 9/135*.
[19] Gök, *Musul Atabegliği Zengiler - Musul Kolu-, 50-51*.

Haçlılarla mücadele siyaseti, daha sonra oğulları Seyfeddin Gazi ve Nureddin Mahmud tarafından sürdürülmüştür.[20]

2. İmâduddin Zengî Döneminde Cizre (1127-1146)

İmâduddin Zengî tarafından ele geçirilmeden önce Cizre sırasıyla; H. 489-495 (1096-1102) yılları arasında Kıvâmüddevle Kürboğa'nın Musul hâkimiyeti sınırları içerisinde Cezîretü İbn Ömer'de yer almaktadır. Kürboğa ve Çavlı Sakavu mücadeleleri evresinde Cizre'nin sahibi olarak kaynaklarda kayda geçmiş Şemsüddevle Çökürmüş h. 500 (m.1107) yılına kadar cizre'ye hükmetmiştir. Daha sonra h. 501-507 (m. 1108-1113) senelerinde Şerefüddevle Mevdûd b. Altuntekin Cezîretü İbn Ömer'i hâkimiyet sınırları içerisine dahil etmiş ve o da Cizre yönetimini Çökürmüşe vermiştir. Şemsüddevle Çökürmüş 1094 yılında Mervânîler'den aldığı Cizre'yi 1107 yılına kadar emirliğini yapmıştır. Hicrî 507-520 (m. 1113-1126) aralıkların da Aksungur el-Porsukî Cezîretü İbn Ömer'i yönetmiş bir dönem bir takım gerekçeler ile Musul Atabegliğinden alınmış olsa da vefatına kadar ki geçen sürede Musul ve bölgesini dolayısıyla Cizre'yi idare etmiştir (h.520/m.1126). İmâduddin Zengi Cizre'ye sefer düzenlediği esnada Porsukî'nin Memlûkleri Cizre'yi idare ediyorlardı ve Mardin Artuklu Hükümdarı Hüsameddin Timürtaş'ın yönetimine bağli idiler.[21]

Musul'a yerleşen İmâdüddîn Zengî, kısa süre sonra gözünü Fırat ve Dicle nehirleri arasındaki stratejik noktalara dikmiştir. Bu toprakların fethindeki ilk önemli durak, konumu ve ekonomik önemi nedeniyle Ceziret İbn Ömer olmuştur. Şehrin eski valisi Aksungur el- Porsukî'nin memlüklerine barışçıl yollarla teslim olma teklifinde bulunulmuştur. Zengî, yüklü miktarda para ve iyi muamele vaat etse de, Porsukî'nin Memlûkleri bu teklifi reddetmiş ve kapılarını Zengî'ye kapatmıştır. Bu ret, kaçınılmaz bir kuşatmayı başlatmıştır. Kuşatma süreci, Zengî'nin ısrarlı barış teklifleriyle başlamış, ancak sonuç alınamayınca askeri bir harekâta dönüşmüştür. Zengî'nin ordusu ile şehir halkı arasında engel teşkil eden Dicle Nehri, Zengî'nin askerleri tarafından yüzerek, gemilerle ve sallarla geçilmiştir. Bu geçiş, şehir surları ile nehir arasında bulunan ve "Zellâka" adı verilen dar kara parçasında şehir halkının direnişiyle

[20] İbn Esir, *İslam Tarihi, 9/178-180*; Salim, *Devletül Atabekiyye fi'l Musul (ba'de İmâduddin Zengî h. 521-631), 53*; Takküş, *Musul ve Biladü'ş - Şam Atabegleri Zengiler (1127-1233), 157*; Gök, *İslam Tarihi Ve Medeniyeti Külliyatı - Selçuklular-, 10/450*; İbn Esir, *et-Târîḫu'l-bâhir fi'd-devleti'l-Atâbekiyye (Târîḫu'd-devleti'l-Atâbekiyye fi'l-Mevṣıl, 74-75*; Ebu Şame, *Kitâbü'r-Ravzateyn fî ahbâri'd-devleteyn en-Nûriyye ve's-Salâhiyye, 1/154-156*.

[21] İbn Şeddad, *el-Aʿlâku'l-hatîre fî zikri ümerâ'i'ş-Şâm ve'l-Cezîre, 3/218-219*; İbn Esir, *İslam Tarihi, 9/65*; Gök, *İslam Tarihi Ve Medeniyeti Külliyatı - Selçuklular-, 10/444*.

karşılaşılmıştır. Ancak Zengî'nin askeri gücü ve ordusunun sayısal üstünlüğü, şehir halkını hızla geri püskürtmüş ve Zellâka ele geçirilmiştir.[22]

Zellâka' nın bulunduğu konum ile ilgili Mesut Tüzün iki tane tez ileri sürmektedir. Buna göre; Zellâka, şehrin batısından gelen nehir kolunun güney surlarını (Çâr Kendal) çevreledikten sonra, doğudan gelen kolla birleştiği yerde oluşan ada parçasından oluşmaktadır. Bu bölge, daha önceleri "Bine Bircâ" olarak adlandırılmaktadır. İkinci bir olasılık ise, günümüzde park alanı olan "Ustani" bölgesidir. Bu alan, Cizre'nin doğusundan gelen nehir kolunun, Deşt Köprüsü'nün kuzeyinde ikinci bir kolla birleşerek surların dışında bir ada oluşturduğu yerdir. Tüzün, her iki alan da, tarihi kaynaklardaki tanımlamalara uygunluk gösterdiğini ifade etmektedir.[23] Bu anlatımlara göre bizce; Zellâka denilen mıntıka Cizre'nin hâlihazırdaki park alanıdır. Çünkü kaynakların ifadelerine bakacak olursak eğer; Zellâka Cizre surları ve dicle nehri arasında kalan kısım olarak geçmiş, dolayısıyla Ustani diye adlandırılan bölgenin surlar dışında bir yer olduğunu anlaşılmakta ve bu nokta rivayetlere daha uygun düşmektedir. Dolayısıyla bu kuşatma, Dicle Nehri'nin taşkınlıklar yaptığı bahar aylarında gerçekleşmiş olabileceği ihtimalini artırmaktadır. Bu bilgiler, Zellâke'nin Zengi kuvvetlerinin Cizre kuşatması sırasında Dicle Nehri'nin taşkınlıklarıyla şekillenmiş stratejik bir bölge olduğunu ortaya koymaktadır.

Cizre halkı, Zengî'nin kararlılığı ve ordusunun büyüklüğü karşısında dumura uğramış dolayısıyla sözü geçen yerin düşeceğine kesin gözüyle bakılması üzerine yenilgiyi kabullenerek, şehrin barış yoluyla teslimi için eman dilemişlerdir. Zengî'nin bu teklifi kabul etmesiyle Ceziret İbn Ömer (Cizre) barışçıl yollarla ele geçirilmiştir. Tarihî kaynaklarda yer alan ilginç bir detay aktarırlar, Zengî ve askerlerinin şehre girdiği gece Dicle Nehri'nin taştığını ve konakladıkları Zellâka bölgesinin sular altında kaldığını belirtmektedir. Zengî ve askerlerinin bu doğal felaketten kurtulması, halk tarafından Zengî'nin şanslı, talihli, kutlu ve mübarek bir lider olduğuna dair bir inanç oluşturmuştur.[24]

Ceziret İbn Ömer'in fethinden sonra Zengî'nin bir sonraki hedefi, Mardin Hâkimi Hüsameddin Timürtaş'ın kontrolündeki Nusaybin olmuştur. Zengî, şehrin önüne karargâh kurduğunda, Timürtaş hızla Hısn-ı Keyfâ Hâkimi Rüknüddevle Dâvûd'dan yardım istemiştir. Zengî'nin fethi, sadece askeri güce dayanmamıştır; aynı zamanda zekice bir psikolojik harekâtla da desteklenmiştir.

---

[22] Ebu Şame, *Kitâbü'r-Ravzateyn fî ahbâri'd-devleteyn en-Nûriyye ve's-Salâhiyye, 1/118*; İbn Esir, *İslam Tarihi, 9/63-65*; İbn Esir, *et-Târîḫu'l-bâhir fi'd-devleti'l-Atâbekiyye (Târîḫu'd-devleti'l-Atâbekiyye fi'l-Mevşıl, 36*; İbn Şeddad, *el-A'lâku'l-hatîre fî zikri ümerâ'i'ş-Şâm ve'l-Cezîre, 3/221-222*; Salim, *Devletül Atabekiyye fi'l Musul (ba'de İmâduddin Zengî h. 521-631), 47*.

[23] Tüzün, *Cizre Tarihi Nuh Tufanı ve Cudi Dağı, 1/290*.

[24] İbn Esir, *et-Târîḫu'l-bâhir fi'd-devleti'l-Atâbekiyye (Târîḫu'd-devleti'l-Atâbekiyye fi'l-Mevşıl, 36-37*; İbn Esir, *İslam Tarihi, 9/64*.

Timürtaş'ın Nusaybin'deki birliklerine posta güverciniyle gönderdiği yardım mektubu, tesadüfen Zengî'nin eline geçmiştir. Zengî, bu fırsatı değerlendirerek mektubu değiştirip, kendisinin büyük bir orduyla geldiğini ve beş gün daha dayanmalarını söyleyen bir mesaj yerine, yardımın yirmi gün sonra geleceğini ve bu süre boyunca şehri korumalarını emreden bir mesaj yazmıştır. Bu sahte mektup, Nusaybin'deki direnişçilerin umutlarını kırmış ve şehrin teslim olmasına yol açmıştır.[25] Bu olay, Zengî'nin sadece bir komutan değil, aynı zamanda stratejik bir deha olduğunu da göstermiştir.

İmâdüddîn Zengî için Ceziretü İbn Ömer'in (Cizre) fethi, sadece bir toprak kazanımı değil, aynı zamanda stratejik bir hamle olmuştur. Bu bölge, Zengî'nin Musul merkezli devletini sağlamlaştırmak ve genişletmek için kritik bir öneme sahip olmuştur. Cizre'nin stratejik önemi birkaç temel faktöre dayanmıştır. Öncelikle coğrafi konumu itibarıyla Dicle ve Fırat nehirlerinin oluşturduğu el-Cezîre bölgesinde yer almıştır. Bu bölge, Anadolu, Suriye ve Irak arasındaki ana ticaret yollarının kesişim noktası olmuştur. Cizre'yi kontrol etmek, bu önemli ticaret yollarını ve dolayısıyla bölgenin ekonomisini kontrol altına almak anlamına gelmiştir. Ayrıca, Cizre, Zengî'nin merkezi olan Musul'a oldukça yakın olmuştur. Bağımsız bir kale olan Cizre'nin kontrol altına alınması, Musul'un güvenliği için hayati önem taşımıştır. Aksi takdirde, düşman bir gücün elinde olması, Zengî'nin başkenti için sürekli bir tehdit oluşturabilmiştir. Askeri açıdan ise Cizre, Dicle Nehri üzerindeki konumuyla askeri birliklerin Suriye'ye ve diğer bölgelere geçişi için bir köprübaşı görevi görmüştür. Zengî'nin gelecekteki seferleri için bu güzergâhı güvence altına alması gerekmiştir. Son olarak, Zengî'nin ana amacı Irak ve Suriye bölgelerinde siyasi birliği sağlamak olmuş ve bu hedefi ulaşmak için el-Cezîre'nin kritik bölgelerini ele geçirmesi şart olmuştur. Cizre'nin fethi, Zengî'nin bu genişlemeci politikasının ilk adımlarından biri olmuştur ve bölgedeki diğer küçük emirliklere de bir mesaj niteliği taşımıştır. Sonuç olarak, Cizre'nin fethi Zengî'nin hem siyasi hem de askeri gücünü pekiştiren, bölgedeki nüfuzunu artıran ve Haçlılara karşı mücadele için gerekli olan kaynakları kontrol altına almasını sağlayan önemli bir zafer olmuştur.

H. 524 (1129-1130) yılında İmadeddin Zengi, Halep ve Antakya arasında yer alan Esârib kalesini feth edip Haçlıları bozguna uğrattıktan sonra El-Cezire bölgesine dönmüştür. Ancak el-Cezire hâkimlerinin kendisine karşı olumsuz tutum içinde olduğunu öğrenmiştir. Bu durum üzerine, Mardin hâkimi Hüsameddin Timurtaş b. İlgazi ile amcasının oğlu Hisn-ı Keyfâ (Hasankeyf)

[25] İbn Esir, *İslam Tarihi, 9/65*; İbn Esir, *et-Târîḫu'l-bâhir fi'd-devleti'l-Atâbekiyye (Târîḫu'd-devleti'l-Atâbekiyye fi'l-Mevşıl, 36-37*; Ebu Şame, *Kitâbü'r-Ravzateyn fi ahbâri'd-devleteyn en-Nûriyye ve's-Şalâhiyye, 1/118*.

hâkimi Rüknüddevle Davud b. Sökmen'in üzerine sefer düzenlemiştir. İmadeddin, ilk olarak Mardin ile Nusaybin arasında yer alan Serci şehrini kuşatmıştır. Bu tehdit karşısında Hüsameddin, Rüknüddevle ve Amid hâkimi başta olmak üzere birçok emir bir araya gelerek yirmi bin kişilik bir ordu toplamıştır. Türkmenlerden oluşan bu kuvvetler, İmaduddin'in üzerine yürümüş ve bölgede bir savaşa girmişlerdir. Çatışmanın sonunda İmadeddin üstün gelerek Şerci şehrini ele geçirmiştir. Yenilgiye uğrayan Rüknüddevle Davud, Cezîretü İbn Ömer'e (Cizre) çekilerek burayı yağmalamıştır. Bu gelişme üzerine İmaduddin, Davud'un bulunduğu bölgeye yönelmiştir. Ancak, geçitlerin darlığı ve arazinin son derece sarp olması nedeniyle bu bölgeye girmekten vazgeçmiştir. Bunun yerine yönünü değiştirerek stratejik bir kale olan Dara'yı ele geçirmiştir. Bu olaylar, İmadeddin Zengi'nin bölgedeki askeri gücünü ve stratejik manevra kabiliyetini gözler önüne sermektedir.[26]

Miladi 1134 yılında İmâduddin Zengî, Cezîretü İbn Ömer'e bağlı Botan (Dicle) nehri Kıyısında yer alan Tanza kalesi'ni fethetmiştir. Zengi, fetihlerini genişleterek Cizre şehrini, ona bağlı yerleşim birimlerini ve çevre bölgeleri de hâkimiyeti altına almıştır. Hatta Cizre'ye uzak şehirler bile onun kontrolüne girmiştir. İmadeddin Zengi, bu geniş coğrafyada kendisine merkez olarak Cizre'yi seçmiş ve burada ikamet etmeye başlamıştır. Bu stratejik karar, onun bölgedeki gücünü pekiştirmeyi ve fethedilen toprakların yönetimini daha etkin bir şekilde sağlamayı amaçlamıştır.[27]

İmâduddin Zengî 1135 yılında Şam şehrini muhasarası esnasında Abbasi halifesi halife el- Müşterşid Billah'ın Cizre'li elçisi Ebu Bekr b. Bişr el- Cezeri (Cezîretü İbn Ömer) Zengî'ye vermek üzere kaftan (hil'at) getirmiştir. Bununla beraber halife elçi el- Cezeri vasıtasıyla mesaj iletmiş, böylece Zengî Şam hâkimi Melih Alparslan Mahmud ile sulha varmalarını ve anlaşma yapmalarını emrettiğini söylemiştir. Bunun üzerine Zengî Şam üzerindeki kuşatmasını kaldırmıştır.[28]

1143 senesinde Diyarbakır'a yönelik seferinde bölgedeki birkaç önemli kale ve şehri ele geçirmiştir. Bu fetihler arasında Es'ard ve Hizan şehirleri ile birlikte er-Ravk, Katlis, Nâtâsâ ve Zülkarneyn gibi stratejik öneme sahip kaleler bulunmaktadır. Ayrıca Mardin çevresinde Haçlı kontrolündeki kaleleri de ele geçirmiştir; bunlar arasında Hamlin, el-Mavzer, Tell-Mavzen ve Joscelin'in elindeki diğer kaleler yer almaktadır. Zengi, fethedilen bölgelerin idari yapısını düzenlemek ve güvenliğini sağlamak amacıyla buralara askeri birlikler

[26] İbn Esir, *İslam Tarihi, 9/77-79*.
[27] Muhammed Emin Zeki Beg, *Kürtler ve Kürdistan Tarihi*, çev. Muhammed Ali Avni (İstanbul: Nubihar, 2019), 143; İbn Esir, *İslam Tarihi, 9/166*.
[28] İbn Esir, *İslam Tarihi, 9/108-109*; Ğandur, *Tarihu'l Cezîretü İbn Ömer munzu te'siseha hetta fethul osmani (815-1515/200-960), 119-123*; Tüzün, *Cizre Tarihi Nuh Tufanı ve Cudi Dağı, 1/291*.

yerleştirmiştir. Bu düzenlemelerin ardından Amid ve Hani şehirlerini kuşatmıştır. Fethedilemeyen yerleri de kontrol altında tutmak için askeri birlikler görevlendirmiştir.[29]

İmadeddin, stratejik bir karar alarak Cezîretü İbn Ömer'i kendine yerleşim yeri seçmiş ve bu şehre yerleşmiştir. Cizre'deki ikameti boyunca halkla yakın ilişkiler kurarak ve onların sorunlarıyla ilgilenerek kendini sevdiren İmadeddin Zengi, şehrin bölgesel konumunu güçlendirmiş ve onu çevresine öncü bir merkez haline getirmiştir. Bu doğrultuda, kentin askeri altyapısı da geliştirilmiştir. Kaleler teknik açıdan takviye edilmiş, surlar güçlendirilmiş, şehrin sağlık kuruluşları ve sosyal kurumları geliştirilmiş ve bölgedeki kelek (sal-gemi) sayısı artırılmıştır. Bu siyasi ve sosyal yapının güçlenmesiyle birlikte, Cezîretü İbn Ömer ekonomik olarak da canlanmış ve hızlı bir gelişim sürecine girmiştir. Zengî 1146 yılına kadar yani vefatına kadar Cizre merkezli yaşamıştır.[30]

İmâduddin Zengî'nin ölümünden bir yıl evvel, Cizre'de ikameti sırasında Kürt Beşnevi aşiretinin elinde olan fenik Kalesi yerleşimcilerinin Cizre'ye ve çevresindeki halkına eziyet, tahakküm ve baskı yaptığını öğrenmiştir. Bu kasaba Cizre idari sınırları içerisinde yer almaktadır. Bunun üzerine Atabeg Zengî, Zeynüddin Ali'nin emrine bir birlik vermiş ve fenik Kalesini kuşatmasını emretmiştir. Ancak buradaki yerli Kürt aşiretinin geçmişi 300 yıla kadar dayanan sağlam temeller üzerine kurulduğu için burayı zapt etmek kolay olmayacaktır. İbn Esir; Sarp ve dağlık alanda yer alan fenik kalesi, halkı ile Dicle'nin taşkın asi suyu arasına kimselerin girmesinin mümkün olmadığını söylemektedir. Nitekim Fenik Kalesi ve Beşnevi aşireti lideri Emir Hüsameddin el-Kurdi el- Beşnevi ve tebaası, üzerlerine yapılan büyük taarruza ve muhasaraya karşı çetin bir direnç göstermiştir. Fenik Kalesi Kürtleri zor durumda kalmış erzak ve ihtiyaçlarının kaleye ulaşılması engellenmiştir. Ancak metanet ile mücadeleleri neticesinde Zeynüddin Ali'nin birlikleri ilerleme kaydetmemiştir. Neyse ki kaderin bir cilvesi ile Kuşatma esnasında Suriye'de yer alan Cab'er kalesi önündeki karışıklıklardan dolayı Zeynüddin Ali askeri birliklerini geri çekerek hiç bir netice alamadan muhasarayı kaldırmıştır.[31]

İmâduddin Zengî Cab'er kuşatması sırasında kale önünde kurduğu çadırında gece vakti uyurken kendi hizmetkârları tarafından vahşice katledilmiştir.[32]

---

[29] İbn Esir, *İslam Tarihi, 9/166*.
[30] Ğandur, *Tarihu'l Cezîretü İbn Ömer munzu te'siseha hetta fethul osmani (815-1515/200-960), 119-123*; Tüzün, *Cizre Tarihi Nuh Tufanı ve Cudi Dağı, 1/292*.
[31] İbn Esir, *İslam Tarihi, 9/177-179*; İbn Esir, *et-Târîḫu'l-bâhir fi'd-devleti'l-Atâbekiyye (Târîḫu'd-devleti'l-Atâbekiyye fi'l-Mevşıl, 73-74*; Ebu Şame, *Kitâbü'r-Ravzateyn fî ahbâri'd-devleteyn en-Nûriyye ve's-Şalâhiyye, 1/151-156*; Gregory Abû'l Farac, *Abû'l Farac Tarihi*, çev. Ernest A. Wallıs Budge - Ömer Rıza Doğrul (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1999), *2/381*.
[32] Alptekin, *Selçuklu ve Atabeglikler Tarihi Üzerine Araştırmalar, 88*.

SONUÇ

İmâdüddîn Zengî'nin siyasi ve askerî kariyeri, XII. yüzyıl İslam dünyasında parçalanmış yerel otoritelerin merkezi bir ideal etrafında birleştirilmesinin prototipini teşkil eder. Babası Aksungur'dan tevarüs eden devlet adamlığı mirasını, Selçuklu sarayındaki tecrübeleriyle harmanlayan Zengî; sadece başarılı bir komutan değil, aynı zamanda jeopolitik dengeleri titizlikle yöneten stratejik bir deha olarak öne çıkmıştır. Onun Musul, Halep ve el-Cezîre bölgesinde kurduğu otorite, Haçlı varlığına karşı vurulan ilk büyük darbe olan Urfa'nın fethine (1144) giden yolu açmıştır.

Çalışmada incelenen veriler, Cezîretü İbn Ömer'in (Cizre) Zengî'nin devletleşme projesinde alelade bir durak olmadığını, aksine stratejik bir yönetim merkezi olarak konumlandırıldığını göstermektedir. 1127 yılındaki fethinin ardından Cizre; nehir ulaşımı, ticaret yolları üzerindeki kavşak noktası olması ve Musul'un güvenliğini sağlayan ileri karakol vasfıyla hânedanın yükselişinde kilit rol oynamıştır. Zengî'nin bu şehri şahsi ikametgâhı olarak seçmesi ve burada kapsamlı imar, sağlık ve sosyal kurum faaliyetleri başlatması, göçebe bir askerî harekâtın ötesinde, yerleşik ve kurumsal bir devlet yapısı inşa etme arzusunun somut bir kanıtıdır.

Zengî'nin Nusaybin, Hama ve Cizre gibi bölgelerde uyguladığı hem askerî hem de psikolojik harp teknikleri, onun dönemin diğer emîrlerinden ayrılan vizyonunu ortaya koymaktadır. Ancak bölgedeki yerel unsurlarla (özellikle Fenik Kalesi örneğinde görülen Beşnevî Kürtleri ve Artuklularla) olan ilişkileri, onun hâkimiyet alanını genişletirken karşılaştığı direnç noktalarını da simgelemektedir. Bu dirençlere rağmen, Dicle Nehri'nin taşkınları gibi doğa olaylarının halk nezdinde onun lehine "karizmatik bir kut" olarak yorumlanması, Zengî'nin meşruiyetini toplumsal zeminde de pekiştirdiğini göstermektedir.

Neticede, İmâdüddîn Zengî'nin 1146 yılında Ca'ber Kalesi önündeki trajik ölümü, başlattığı büyük birleşme hareketini sekteye uğratmamış; aksine onun Cizre ve Musul merkezli inşa ettiği idari ve askerî altyapı, halefleri olan Seyfeddin Gazi ve bilhassa Nureddin Mahmud tarafından daha ileriye taşınmıştır. Zengî, sadece bir toprak fatihi değil, aynı zamanda kendisinden sonraki Eyyûbî ve Memlûk başarılarına zemin hazırlayan kurumsal bir "Atabeglik" modelinin ve Haçlılara karşı yürütülen sistemli direnişin asıl mimarı olarak tarihteki yerini almıştır.

KAYNAKÇA

Abû'l Farac, Gregory. *Abû'l Farac Tarihi*. çev. Ernest A. Wallıs Budge - Ömer Rıza Doğrul. 2 Cilt. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 3. Basım, 1999.

Alptekin, Çoşkun. *Selçuklu ve Atabeglikler Tarihi Üzerine Araştırmalar*. İstanbul: Yeditepe, 1. Basım, 2021.

Beg, Muhammed Emin Zeki. *Kürtler ve Kürdistan Tarihi*. çev. Muhammed Ali Avni. İstanbul: Nubihar, 12. Basım, 2019.

Bezer, Gülay Öğün. "ZENGÎ, İmâdüddin". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 44/258-261. TDV Yayınları, 2013. https://islamansiklopedisi.org.tr/zengi-imaduddin

Bezer, Gülay Öğün - Çobanoğlu, Ahmet Vefa. "ZENGÎLER". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 44/268-274. TDV Yayınları, 2013. https://islamansiklopedisi.org.tr/zengiler

Ebu Şame, Ebü'l-Kāsım (Ebû Muhammed) Şihâbüddîn Abdurrahmân b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Makdisî. *Kitâbü'r-Ravzateyn fî ahbâri'd-devleteyn en-Nûriyye ve's-Ṣalâhiyye*. 5 Cilt. Beyrut-Lübnan: El- Risale, 1. Basım, 1997.

Etin Tuncel. "CİZRE". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 8/37-39. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.

Gençtürk, Çağatay. *Zengilerin Halep Hakimiyeti*. İstanbul: Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Güzel Sanatlar Enstitüsü, Tarih, 2018.

Gök, Halil İbrahim. *İslam Tarihi Ve Medeniyeti Külliyatı - Selçuklular-*. ed. Mehmet Şeker. thk. Yusuf Ayönü - Mehmet Ersan. 15 Cilt. İstanbul: Siyer, 2. Basım, 2021.

Gök, Halil İbrahim. *Musul Atabegliği Zengiler - Musul Kolu-*. Ankara: Ankara üniversitesi, 2001.

Ğandur, Muhammed Yusuf. *Tarihu'l Cezîretü İbn Ömer munzu te'siseha hetta fethul osmani (815-1515/200-960)*. Beyrut-Lübnan: Darul Fikri Lübnani, 1. Basım, 1990.

İbn Esir, Ebü'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî. *et-Târîḫu'l-bâhir fi'd-devleti'l-Atâbekiyye (Târîḫu'd-devleti'l-Atâbekiyye fi'l-Mevṣıl)*. Kahire-Mısır: Camietü Aynul Şems, 1. Basım, 1923.

İbn Esir, İzzeddin İbnü'l Esir Ebü'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî. *İslam Tarihi -El-Kamil Fit-Tarih-*. çev. Ahmet Ağırakça vd. 10 Cilt. İstanbul: Ocak, 1. Basım, 2016.

İbn Şeddad, İzzeddin İbn Şeddâd Ebû Abdillâh İzzüddîn Muhammed b. Alî b. İbrâhîm b. Şeddâd el-Ensârî el-Halebi. *el-Aʿlâku'l-hatîre fî zikri*

ümerâ'i'ş-Şâm ve'l-Cezîre. 3 Cilt. Şam: Suriye Arap Cumhuriyeti Kültür Bakanlığı, 1. Basım, 1991.

Salim, Abdulaziz. *Devletül Atabekiyye fi'l Musul (ba'de İmâduddin Zengî h. 521-631)*. Beyrut-Lübnan: Dar-al Nahdah el- Arebiyye, 1. Basım, 1970.

Sallabi, Ali Muhammed. *Zengîler Dönemi -İslami İdarenin Yeniden Hakim Kılınması-*. çev. Turgut Akyüz. İstanbul: Ravza, 3. Basım, 2016.

Takküş, Muhammed Süheyl. *Musul ve Biladü'ş - Şam Atabegleri Zengiler (1127-1233)*. çev. Mustafa İsmail Dönmez. İstanbul: Selenge, 1. Basım, 2021.

Tüzün, Mesut. *Cizre Tarihi Nuh Tufanı ve Cudi Dağı*. 2 Cilt. İstanbul: Nubihar, 1. Basım, 2016.

24. Bölüm

Kalkınma Planları Odağında Göç ve Zorunlu Göç

Kemal TORPUŞ[1]

Öz

Göç, kişilerin, ikamet yerlerinden uzaklaşarak ulusal veya uluslararası bir sınırın ötesine hareket etmeleri şeklinde ifade edilebilir. Göç yönetimini ülkelerin kendi planları ve politikaları doğrultusunda yürüttükleri açıktır. Türkiye'nin de göç ve zorunlu göç olgusuna kalkınma planlarında nasıl yer verdiği merak konusudur. Bu bağlamda; çalışmanın da odak noktasını oluşturan göç ve zorunlu göç olgusun, kalkınma planlarında değerlendirilmesi amaçlanmıştır. Değişen koşullar ile birlikte geçmişten edinilen dersler neticesinde Türkiye'nin göç yönetimi konusunda önemli atılımlar gerçekleştirdiği ve gerçekleştirmeye devam ettiği görülmektedir. Hukuksal düzenlemelerden, uluslararası işbirliğine kadar birçok radikal uygulamayı hayata geçirdiği saptanmıştır. Özellikle son dönem kalkınma planlarında iyileştirici ve bütünleştirici uygulamaların ön plana çıktığı görülmüştür. Göçmenlerin kontrolü takibi ve yönetimi konusunda iyileştirici adımların atıldığı görülmüştür. Türkiye'nin göçmen yönetimi konusunda gerçekleştirmiş olduğu faaliyetler dikkate alındığında demokrasi ve insan hakları konusunda örnek teşkil edebileceği söylenebilir. Türkiye'nin göçmen konusuna hassasiyetle yaklaştığı, ötekileştirici uygulamalardan ziyade bütünleştirici politikaları izlediği ifade edilebilir. Bu bağlamda göçmen yönetimi konusunda son zamanlarda atılan adımların iyileştirici olduğu ve sürdürülmesi gerektiği düşünülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Göç, Zorunlu Göç, Göç Politikaları, Kalkınma Planları, Kamu Yönetimi

[1] Öğr. Gör. Dr. Kemal TORPUŞ, Artvin Çoruh Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Fakültesi, Acil Yardım ve Afet Yönetimi Bölümü, 08000, Artvin, Türkiye
ORCİD: 0000-0002-2204-0666

GİRİŞ

Göç kavramı; kişilerin, ikamet yerlerinden uzaklaşarak ulusal veya uluslararası bir sınırın ötesine hareket etmeleri şeklinde ifade edilebilir (IOM, 2019, s. 137). Başka bir ifadeyle, kişilerin veya toplumların çeşitli nedenlerden dolayı ulusal veya uluslararası alanda yer değiştirmesi olarak tanımlanabilir (Coşkun, 2017, s. 1; IOM, 2009). Türk Dil Kurumuna göre göç, "Ekonomik, toplumsal, siyasi sebeplerle bireylerin veya toplulukların bir ülkeden başka bir ülkeye, bir yerleşim yerinden başka bir yerleşim yerine gitme işi, taşınma, hicret, muhaceret" şeklinde ifade edilmiştir (TDK, t.y.). Zorunlu göç ise, "*insanların hayatta kalabilmek için savaş, kıtlık, salgın hastalık, etnik baskılar ile diğer sosyal ve ekonomik sebeplerle topluca yer değiştirmesi"* olarak tanımlanmıştır (AFAD, 2014, s. 79). Göçmen hareketliliği, varış ülkesi için bazen avantaj sağlarken bazen de istenmeyen sonuçlara neden olabilmektedir. Genellikle düzensiz göçmen hareketliliğinin olumsuz sonuçlara neden olduğu görülmüştür. Kamusal açıdan devlet kişilerin güvenlik, huzur ve refahını sağlamaktadır. Ancak iyi ya da kötü yönde değişen dünya koşulları gereği kişiler istekleri veya isteklerinin dışında göç hareketini gerçekleştirebilirler (Coşkun, 2017, s.1; IOM, 2009). Göç hareketliliğinin genel olarak; işsizlik, savaşlar, siyasi istikrarsızlık, ekonomik istikrarsızlık, demografik faktörler, afetler, yeteri kadar kamu hizmetinin sunulamaması gibi nedenlerden dolayı gerçekleştiği kabul edilmektedir (Laczko ve Anich, 2013; Usta, 2023). Örneğin kökenine göre değişmekle birlikte afetlerin oluşturduğu ekonomik sorunlar, işsizlik, belirsizlik gibi durumlar göç eyleminin gerçekleşmesine neden olabilir (M. Usta ve G. Usta, 2021; Usta ve Şahinöz, 2025; Chumky vd., 2022; Krishnamurthy, 2012). Göç hareketliliği, sadece göç alan ülkeler nezdinde değil küresel bakımdan da ekonomik, siyasi, sosyal ve kültürel yönleriyle önemli bir konu haline gelmiştir. Dolayısıyla göç konusunda uluslararası işbirliğinin ve ortak çözüm arayışlarının küresel ölçekte detaylı şekilde masaya yatırılması gerektiği gerçeği ortaya çıkmaktadır (Göç İdaresi Genel Müdürlüğü, 2017'den aktaran Coşkun, 2017).

Göçmenler, menşei ülkeden alıcı ülkeye ulaşıncaya kadar bazı ülkeleri transit güzergah olarak kullanmaktadırlar. Türkiye'de coğrafi konumu itibariyle göçmenlere hem ev sahipliği yapma hem de transit ülke olma durumunda kalmıştır. Çünkü Türkiye Asya ile Avrupa kıtası arasında bir köprü görevi üstlenmektedir. Bundan dolayı da sıkça göçmen hareketliliğine maruz kalmaktadır (Teitelbaum ve Martin, 2003; Martin, 1991). Bu kadar sık göç hareketliliğine maruz kalan Türkiye'nin göç konusunda önemli adımlar attığı görülmüştür. Türkiye geçmişten edindiği derslerle birlikte olayı kamu yönetimi disiplini içerisinde değerlendirerek gerekli politikaları üretmeye devam etmiştir.

Özellikle Türkiye'nin komşu ülkelerinde yaşanan iç karışıklık ve savaş nedeniyle bulundukları bölgeleri terk eden ve Türkiye'ye sığınmacı statüsünde gelen göçmenlere bütünsel yaklaşabilmek amacıyla göç konusunda kanun ve yönetmelikler çıkarmıştır (Coşkun, 2017). Bu kapsamda atılan adımlardan bazıları şunlardır; 2013 yılında "6458 Sayılı Yabancılar ve Uluslararası Koruma Kanunu" çıkarılmıştır (Resmi Gazete: 28615, 2013). Bu kanunun; yabancıların Türkiye'ye geliş, kalış ve çıkışları ile korunma talebinde bulunan yabancı uyruklu kişilere sağlanacak korunmanın kapsam ve uygulanmasına ilişkin usul ve esasları içermektedir (Resmi Gazete: 28615, 2013). Aynı kanun kapsamında Göç İdaresi Genel Müdürlüğü'nün kuruluşu düzenlenmiş olup Genel Müdürlüğün statüsü 2021 yılında (Resmi Gazete Sayısı: 31643) 85 numaralı Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi ile Başkanlık olarak değiştirilmiştir (Resmi Gazete: 31643, 2021).

Göç olgusunun, Türk kamu yönetimi perspektifinde ilk aşamalarda genel olarak ulusal ölçekte değerlendirildiği, sonraki dönemlerde değişen dünyanın ve koşulların getirisi ile küresel ölçekte daha fazla ele alındığı söylenebilir (Özer, 2011, s. 74). Sonuçta yapılan tüm çalışmaların bir planlama dâhilinde uzun vadeli hedeflere yönelmesi gerektiği açıktır. Türkiye'de birçok konuyu içeren ve 1963 yılından itibaren devlet tarafından hazırlanan kalkınma planlarının olduğu görülmüştür (Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı, Strateji ve Bütçe Başkanlığı, t.y.) Bu bağlamda; çalışmanın da odak noktasını oluşturan göç olgusun, kalkınma planlarında değerlendirilmesi amaçlanmıştır.

YÖNTEM

Değişen dünyada, teknolojinin ve bilişimin hızla gelişimi yapılan bilimsel araştırmaların sayısını da etkilemiştir. 21. Yüzyılın başlarına kadar nicel araştırmaların nitel araştırmalara göre daha fazla yapıldığı ifade edilmektedir. Fakat 21. Yüzyılın başlarından itibaren nitel araştırmaların hız kazandığı belirtilmiştir (Denzin ve Lincoln, 1998). Nitel araştırmalarda çeşitli veri toplama yöntemlerinin olduğu bilinmektedir. Nitel araştırmalarda sıklıkla gözlem, doküman ve odak grup görüşmesi yöntemleri kullanılmaktadır (Yıldırım ve Şimşek, 2008). Nitel araştırma yöntemleri; kişilerin, grupların ve olayların oluşum süreçlerini incelemek, bunları açıklamak, felsefi bir temele oturtmak için yürütülen, açıklayıcı ve yorumlayıcı bir süreci ifade etmektedir (Mertens, 2014, s. 235). Gerçekleştirilen bu çalışmada, nitel araştırma yöntemlerinden olan doküman incelemesi şeklinde gerçekleştirilmiştir. Nitel araştırmalarda doküman incelemesi tek başına kullanılabilen bir yöntem olmakla birlikte nitel araştırmanın diğer yöntemlerini de kuvvetlendirmek amacıyla seçilebilir (Yıldırım ve Şimşek, 2005). Ayrıca nitel araştırmalarda

yazılı dokümanlar ana veri kaynağı olabileceği gibi yardımcı veri kaynağı olarakta değerlendirilebilir (Güler, Halıcıoğlu ve Taşğın, 2015). Gerçekleştirilen bu çalışmada ise dokümanlar ana veri kaynağını oluşturmuştur. Doküman incelemesinde, Türkiye'de yayınlanan on bir kalkınma planı çalışmanın amacı doğrultusunda incelenerek değerlendirilmiştir. Dokümanların incelenmesi öncelikli olarak "Göç, zorunlu göç, göç yönetimi, göçmen, sığınmacı, mülteci" gibi kodlanmış anahtar kelimeler aracılığı ile yapılmıştır. Daha sonra dokümanlar detaylı şekilde incelenerek göç olgusunu doğrudan ilgilendiren metinler işaretlenerek kodlanmıştır. Çalışmaya yayımlanan on bir kalkınma planı dâhil edilmiştir. İncelenen kalkınma planları ve dönemleri şu şekildedir (Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı, Strateji ve Bütçe Başkanlığı, t.y.);

- 1. Beş Yıllık Kalkınma Planı (1963-1967)
- 2. Beş Yıllık Kalkınma Planı (1968-1973)
- 3. Beş Yıllık Kalkınma Planı (1973-1977)
- 4. Beş Yıllık Kalkınma Planı (1979-1983)
- 5. Beş Yıllık Kalkınma Planı (1985-1989)
- 6. Beş Yıllık Kalkınma Planı (1990-1994)
- 7. Beş Yıllık Kalkınma Planı (1996-2000)
- 8. Beş Yıllık Kalkınma Planı (2001-2005)
- 9. Kalkınma Planı (2007-2013)
- 10. Kalkınma Planı (2014-2018)
- 11. Kalkınma Planı (2019-2023)
- 12. Kalkınma Planı (2024-2028)

Araştırmanın verileri içerik analizi ile değerlendirilmiştir. İçerik analizi; elde edilen verileri kavramlarla ve ilişkilerle açıklanmaya dayanır (Yıldırım ve Şimşek, 2016). Nitel araştırmalarda veri analizi uzun bir süreç ile birlikte çok yönlü değerlendirmeyi gerektirir (Maxwell, 2013). Nitel araştırmaların veri analizinde veri organizasyonu sağlanır, veriler kodlanır ve kodlar daha sonra uzman görüşü alınarak, tekrar değerlendirilerek nihai duruma kavuşturulur. Daha sonra kodlar bir araya getirilerek kategoriler ve devamında temalar elde edilir. Elde edilen kodlar, kategoriler ve temalar ise görsel araçlarla, tablolarla desteklenerek çalışmada sunulur (Creswell, 2018, s. 51-52). Çalışmada; içerik analizi sonucunda ilk aşamada 180 adet kodlama yapılmıştır. Daha sonra verilerin tekrar okunması, uzman desteği alınması ve kodların gözden geçirilmesi neticesinde anlamsız olan kodlar çıkarılmış, bazı kodlar birleştirilmiş ve nihai olarak 159 adet koda ulaşılmıştır. Kodlamaların ardından kategoriler ve temalar elde edilmiştir. Verilerin analizinde nitel araştırmalarda sıkça kullanılan MAXQDA 2020 programı kullanılmıştır.

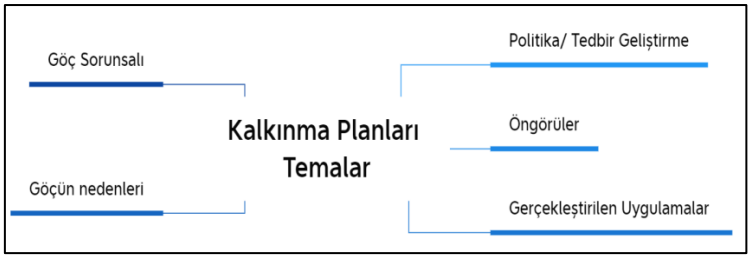
Bilimsel araştırmaların en önemli kaygılarından bir tanesi de geçerlilik ve güvenirlilik kavramıdır. Nitel araştırmalarda güvenirlik, çalışma sonuçlarının tekrarlılığı ile ilgilenirken, geçerlilik ise sonuçların doğruluğu ile ilgilenmektedir (Yıldırım ve Şimşek, 2008; Merriam ve Tisdell, 2015). Gerçekleştirilen çalışmada kullanılan verilerin resmi web sitesinden alınmasının, tekrar değerlendirilebilmesinin, objektif şekilde sunulmasının, verilerin teyit edilebilir olmasının, farklı araştırmacılar tarafından aynı veriler kullanılarak benzer sonuçların elde edileceği düşüncesinin geçerlilik ve güvenilirliği artıracağı varsayılmıştır.

Gerçekleştirilen araştırmanın veri kaynağını, açık erişime sunulmuş kalkınma planları oluşturduğu için etik kurul iznine ihtiyaç duyulmamıştır. Çalışmada; anket, sosyal ve demografik veri toplama, deneyim ölçme gibi insan odaklı faaliyetler gerçekleştirilmemiştir.

BULGULAR

Çalışmanın bu kısmında, kalkınma planlarının betimsel ve içerik analizi yöntemi ile değerlendirilmesi neticesinde elde edilen bulgulara yer verilmiştir. Kalkınma planları kodlama yöntemi kullanılarak değerlendirilmiştir. Örneğin; KP1 ifadesi birinci kalkınma planını ifade etmektedir. Okuyucuların, oluşturulan temaların veya alt kategorilerin yoğunluklarının hangi dönemde daha sık olduğuna dair çıkarımları alıntı sonunda gösterilen (KP1, KP2 vb.) ifadelere dayanarak değerlendirmeleri önemlidir. Örneğin, gecekondu sorununa dördüncü kalkınma planında sıkça değinildiği görülürken ilerleyen zamanlardaki kalkınma planlarında ise bu konunun önemini yitirdiği söylenebilir. Çıkarım olarak değerlendirildiğinde, dördüncü kalkınma planının 1979-1983 yılları arasını kapsadığı yani gecekondu sorunun bu dönemlerde sıkça tekrarlandığı değerlendirilmelidir. Okuyucuların çalışma içerisindeki bu verileri göz önünde bulundurarak öz çıkarımlarını yapmaları önerilir. İncelenen on bir kalkınma planı sonucunda "Göçün nedenleri, göç sorunsalı, öngörüler, gerçekleştirilen uygulamalar ve politika/ tedbir geliştirme" şeklinde 5 adet tema oluşturulmuştur (Şekil 1).

Şekil 1: Oluşturulan temalar

Kalkınma planlarının kodlu bölümlerdeki cümlelerinden elde edilen sık tekrarlanan kavramlar (Kelime bulutu) Şekil 2'de verilmiştir.

Şekil 2: Sık tekrarlanan kavramlar

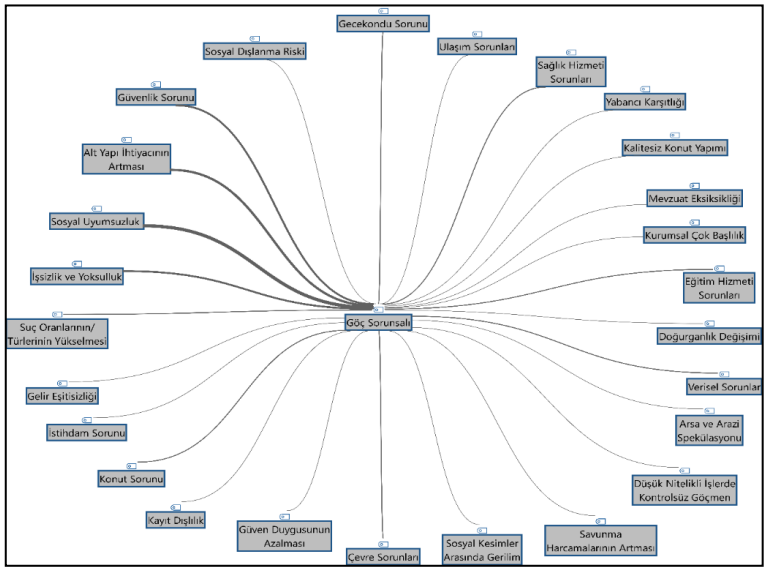
Şekil 2 incelendiğinde; kalkınma plan belgelerinde en sık tekrar eden kavramların "göç, nüfus, altyapı, uyum, kentsel, yurt, plan, sağlık, ekonomik" şeklinde olduğu tespit edilmiştir.

Göç Sorunsalı Teması

Göç sorunsalı temasının altında "Gecekondu sorunu, ulaşım sorunları, sağlık hizmet sorunları, yabancı karşıtlığı, kalitesiz konut yapımı, mevzuat eksikliği, kurumsal çok başlılık, eğitim sorunları, doğurganlık değişimi, verisel sorunlar, arsa ve arazi spekülasyonu, düşük nitelikli işlerde kontrolsüz göçmen, savunma harcamaların artması, sosyal kesimler arasında gerilim, çevre sorunları, güven duygusunun azalması, kayıt dışılık, konut sorunu, istihdam sorunu, gelir eşitsizliği, suç oranlarının/ türlerinin artması, işsizlik ve yoksulluk, sosyal uyumsuzluk, alt yapı ihtiyacının artması, güvenlik sorunu, sosyal dışlanma riski" olmak üzere 26 adet alt kategori oluşturulduğu tespit edilmiştir. Göç

sorunsalı temasına ilişkin alt kategorilerin detaylı açıklamaları çalışmanın devamında sunulmuştur.

Şekil 3: Göç sorunsalı temasının alt kategorileri

Gecekondu sorunu; kırsaldan kente göçün, konut yapımının yetersizliğinin, fiyatların yüksekliğinin, gelir düşüklüğünün vb. nedenlerin gecekondu sorunun ortaya çıkmasında etkili olduğu görülmüştür. Kalkınma planlarında yer alan gecekondu sorununa yönelik olduğu düşünülen alıntılardan bazıları şu şekildedir:

"Kamu kesiminin konut yapımında çok yetersiz kalması, arzın talebi karşılayacak düzeyde olmaması ve konut fiyatlarının yüksekliği, özellikle kente yeni göç eden nüfusun barınma gereksinmesinin karşılanmasını gecekondulaşmaya bırakmıştır. Büyük kentlerin çevresi gecekondu kuşaklarıyla sarılmış bulunmakta, nüfusun yüzde 50'den çoğu gecekondularda oturmaktadır." (KP4, P. 90: 663) (Devlet Planlama Teşkilatı, 1979).

Ulaşım Sorunları; aşırı nüfus yoğunluğuna neden olan göçlerin diğer sosyolojik sorunların yanında ulaşım sorunlarını da yol açtığı görülmüştür. Kalkınma planlarında yer alan ulaşım sorunlarına yönelik olduğu düşünülen alıntılardan bazıları şu şekildedir:

"…ulaşım, eğitim, sağlık ve asayiş sorunlarını da artırmaktadır." (KP7, P. 29: 2418) (Devlet Planlama Teşkilatı, 1995).

"…göçler ve şehirlerin büyümesi toplumsal yaşama katılımı zorlaştırmakta, ailenin ulaşım, sağlık ve güvenlik ihtiyaçlarını öne çıkarmaktadır." (KP12, P.

102: 16) (Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı, Strateji ve Bütçe Başkanlığı, 2023).

Sağlık Hizmet Sorunları; göç nedeniyle aşırı nüfus yoğunluğunun olmasıyla sağlık tesislerinin bu yoğunluğa cevap vermekte zorlandıkları söylenebilir. Ancak bu sorunun genel olarak yedinci kalkınma planında altının çizildiği diğer planlarda bu konunun önemini yitirdiği görülmüştür. Kalkınma planlarında yer alan sağlık sorunlarına yönelik olduğu düşünülen alıntılardan bazıları şu şekildedir:

"Temel sağlık hizmetleri ülke ihtiyacına cevap verecek şekilde yeterince geliştirilememiş, 224 sayılı Kanun'la getirilen düzenleme kırsal alanda sağlık evleri ve sağlık ocaklarında gereken insan gücü ve donanım ihtiyacının yeterince karşılanmaması nedeniyle uygulamada yetersiz kalmış, hızlı nüfus artışı ve göçler nedeniyle kalabalıklaşan kentlerde çeşitlenen sağlık sorunlarının giderilmesine yönelik örgütlenme oluşturulamamıştır." (KP7, P. 54: 1362) (Devlet Planlama Teşkilatı, 1995).

"Göç sağlığı hizmetlerinin, ülke sağlık sistemiyle bütünleşik bir biçimde sunularak hizmetin sürdürülebilirlik ve etkinlik bakımından geliştirilmesi sağlanacaktır." (KP12, P. 709.8: 166) (Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı, Strateji ve Bütçe Başkanlığı, 2023).

Yabancı Karşıtlığı; uluslararası göç yoğunluğunun artması ve oluşan jeopolitik gerginliklerin yabancı karşıtlığını beslediği belirtilmiştir. Kalkınma planlarında yer alan yabancı karşıtlığına yönelik olduğu düşünülen alıntı şu şekildedir:

"Uluslararası göçün artan yoğunluğu ve jeopolitik gerginlikler yabancı karşıtlığını beslemiştir." (KP11, P. 13: 670) (Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı, Strateji ve Bütçe Başkanlığı, 2019).

Kalitesiz Konut Yapımı; kırsal bölgeden kente göç yoğunluğu ile göç edenlerin ekonomik düzeylerinin düşük olmasının kişileri düşük kaliteli konut yapına sevk ettiği ifade edilmiştir. Bu tür girişimlerinde düzensiz kentleşmeye ve gecekondu sorunun artmasına neden olduğu belirtilmiştir. Kalkınma planlarında yer alan kalitesiz konut yapımına yönelik olduğu düşünülen alıntı şu şekildedir:

"Kırsal alandan kentsel alana göç edenlerin sayısının çokluğu ve bunların gelirlerinin düşüklüğü, özellikle kentlerin çevresinde kolay inşa edilen, düşük kaliteli konut yapımını ve kentin düzensiz büyümesine neden olan, belediye hizmetlerini artıran gecekondu sorununu giderek büyük ve karmaşık bir sorun biçimine getirmiştir." (KP4, P. 157: 1362) (Devlet Planlama Teşkilatı, 1979).

Mevzuat Eksikliği ve Kurumsal Çok Başlılık; altıncı plan dönemine atıf yapılarak mevzuatların dağınık ve karmaşık olduğu ifade edilmiştir. Bu

dağınıklığın işgücü piyasasının koşullarını karşılamadığı belirtilmiştir. Yabancı uyruklu kişilerin izinlerinin farklı kurum ve kuruluşlar tarafından düzenlendiği görülmüştür. Bu durumunda hizmetin etkin yürütülmesini olumsuz yönde etkilediği ifade edilmiştir. Kalkınma planlarında yer alan mevzuat eksikliği ile kurumsal çok başlılık konularına yönelik olduğu düşünülen alıntı şu şekildedir:

"VI' ncı Plan döneminde Türkiye sadece göç veren değil göç alan bir ülke konumuna da gelmiştir. Ülkemizde yabancıların maaş ve ücret karşılığı çalışmaları ve serbest olarak hizmet sunmaları ile ilgili mevzuat dağınık ve karmaşık düzenlenmiş olup, işgücü piyasasında gelişen koşullara göre yetersiz kalmaktadır. Yabancı uyruklu kişilere çalışma izinlerinin değişik kurum ve kuruluşlarca verilmesi iş piyasasının izlenmesini, denetlenmesini ve hizmetin etkin yürütülmesini engellemektedir." (KP7, P. 65: 82)) (Devlet Planlama Teşkilatı, 1995).

"Göç hareketleri açısından kritik konumda olması nedeniyle karmaşık bir göç dinamiğine sahip olan ülkemizde göç yönetimi Göç İdaresi Başkanlığı altında yeniden yapılandırılmış, kurumsal kapasite güçlendirilmiş, koordinasyon ve uluslararası işbirliğinin artırılması, güvenilir ve kapsamlı veri üretimi ile politikaların kanıta dayalı geliştirilmesi çalışmaları yürütülmüştür." (KP12, P. 235: 40) (Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı, Strateji ve Bütçe Başkanlığı, 2023).

Eğitim Hizmeti Sorunları; göçün getirmiş olduğu yoğunluk nedeniyle büyük kentlerde sınıfların kalabalık hale geldiği, eğitim-öğretime ayrılan kaynakların yetersiz kalması nedeniyle gelişimlerin engellendiği, kısaca eğitim sorunlarının arttığı ifade edilmiştir. Kalkınma planlarında yer alan eğitim hizmeti sorunlarına yönelik olduğu düşünülen alıntılardan bazıları şu şekildedir:

"Eğitimde sağlanan sayısal gelişmelere rağmen, nüfus artışı ve iç göçler nedeniyle başta büyük kentlerde olmak üzere ikili ve kalabalık sınıflarda öğretim yanında tüm kademelerde eğitime ayrılan kaynakların yetersizliği gelişmeleri sınırlandırmaktadır." (KP7, P. 37: 303) (Devlet Planlama Teşkilatı, 1995).

"Nüfusun sağlık, eğitim, barınma ve beslenme imkânları artırılacak…." (KP5, P. 140: 545) (Devlet Planlama Teşkilatı, 1984).

Doğurganlık Değişimi; nüfus hareketliliğinin nüfusun doğurganlığını ve toplam artış hızını etkilediği belirtilmiştir. Bu konuya özellikle dördüncü kalkınma planında vurgu yapıldığı görülmüştür. Kalkınma planlarında yer alan doğurganlık değişimi konusuna yönelik olduğu düşünülen alıntı şu şekildedir:

"Yurt içi nüfus hareketlerinin bir uzantısı olan yurt dışına göçler, nüfusun doğurganlığını ve toplam artış hızını etkileyen bir başka temel etmen olarak belirmektedir. Yurt dışına göçlerde işçi göçü ağırlık taşımaktadır. Mayıs

1977'de yurt dışındaki işçilerin yüzde 72,7'sinin Federal Almanya'da bulunması göçün yapısı hakkında genel bir bilgi vermektedir." (KP4, P. 37: 93) (Devlet Planlama Teşkilatı, 1979).

Verisel Sorunlar; ülkeye giriş yapan göçmen, sığınmacı ve kaçak kişilerin bilgilerinin kayıt altına alınmasında ve sonrasında takibine izin verecek kayıt sistemlerinin geliştirilmesi gerektiği belirtilmiştir. Bu konunun genellikle yedinci ve sekizinci kalkınma planlarında ön plana çıktığı söylenebilir. Kalkınma planlarında yer alan verisel sorunlar konusuna yönelik olduğu düşünülen alıntılardan bazıları şu şekildedir:

"Ülkemize yurt dışından gelen göçmen, sığınmacı ve kaçak işçilerin demografik ve sosyoekonomik özelliklerinin tespiti ve takibine imkân verecek etkin bir kayıt sistemi geliştirilecektir." (KP8, P. 90: 2796) (Devlet Planlama Teşkilatı, 2000).

Arsa ve Arazi Spekülasyonu; kentsel alana ekonomik taleplerin karşılayamayacağı yoğunlukta göç yaşanmasının arsa ve arazi spekülasyonundan, işsizliğe kadar birçok soruna yol açtığı belirtilmiştir. Genellikle bu konunun da yedinci kalkınma planının da gündeme taşındığı söylenebilir. Kalkınma planlarında yer alan arsa ve arazi spekülasyonu konusuna yönelik olduğu düşünülen alıntı şu şekildedir:

"Kentlere, ekonomilerinin talep ettiğinden daha fazla nüfusun göç etmesiyle, işsizlik, gecekondu, altyapı eksiklikleri, çevre kirliliği, arsa ve arazi spekülasyonu gibi sorunların yanı sıra, yeni bir kültürle karşılaşmanın yarattığı sarsıntılar, iç çatışmalar, bunalımlar gibi birey ve toplulukları derinden etkileyen sorunlar da ortaya çıkmaktadır." (KP7, P. 29: 983) (Devlet Planlama Teşkilatı, 1995).

Alt Yapı İhtiyacının Artması; yoğun göç hareketinin mevcut altyapı sistemlerini zorladığı ve dolayısıyla altyapı ihtiyacının arttığı belirtilmiştir. Bu konunun kalkınma planlarında diğer kategorilere göre daha sıkça kodlandığı görülmüştür. Kalkınma planlarında yer alan alt yapı ihtiyacının artması konusuna yönelik olduğu düşünülen alıntılardan bazıları şu şekildedir:

"Mevcut fiziki ve sosyal altyapı ile kentlerin sunduğu istihdam imkânları yoğun göç hareketlerinin yarattığı nüfus baskısını karşılamakta yetersiz kalmaktadır." (KP9, P. 47: 1266)) (Devlet Planlama Teşkilatı, 2006).

Suç Oranlarının/ Türlerinin Artması ve Güvenlik Sorunu; göçlerin hem suç türlerinde hem de suç oranlarında artışa neden olduğu ifade edilmiştir. Aynı şekilde çarpık kentleşme ile birlikte yaşanan yoğun göç olayının, asayiş başta olmak üzere çeşitli sorunların oluşmasına zemin hazırladığı belirtilmiştir. Kalkınma planlarında bu konuların sıkça ifade edildiği söylenebilir. Kalkınma

planlarında yer alan suç oranlarının/ türlerinin artması ve güvenlik sorunu konularına yönelik olduğu düşünülen alıntılardan bazıları şu şekildedir:

"Brexit, aşırı sağ ve yabancı düşmanı siyasetin yükselişiyle ortaya çıkan "değerler krizi", transatlantik ilişkilerde yaşanan zayıflama, hızlanan düzensiz göç, AB'nin normatif gücünü azaltırken, başta güvenlik olmak üzere rolünün yeniden tanımlanmasını zorunlu kılmaktadır." (KP11, P. 14: 991) (Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı, Strateji ve Bütçe Başkanlığı, 2019).

"Göçmenlerin bulundukları ülkede hak ve aidiyet arayışları tartışmalara ve gerginliklere yol açmakta, göçün ulusal güvenliğin yanı sıra iktisadi, sosyal ve kültürel yapıya tehdit oluşturduğu algısı artmaktadır." (KP12, P. 66: 12). (KP11, P. 16: 1914) (Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı, Strateji ve Bütçe Başkanlığı, 2023).

Düşük Nitelikli İşlerde Kontrolsüz Göçmen Sorunu; göçmenlerin düşük nitelikli işlerde yoğunlaşmış olmasının iş koşullarını kötüleştirdiği ve yerleşiklerin tepkisine neden olduğu belirtilmiştir. Kalkınma planlarında yer alan düşük nitelikli işlerde kontrolsüz göçmen sorunu konularına yönelik olduğu düşünülen alıntı şu şekildedir:

"Düşük nitelikli işlerde kontrolsüz göçmen yoğunlaşması, iş koşullarının kötüleşmesine ve yerleşik nüfusta tepkiye neden olmaktadır." (KP11, P. 16: 1914) (Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı, Strateji ve Bütçe Başkanlığı, 2019).

"Emek arzının önemli bir unsuru haline gelen düşük nitelikli işlerde kontrolsüz göçmen yoğunlaşması, kayıt dışı istihdam başta olmak üzere iş koşullarının kötüleşmesine ve ücretler

üzerinde aşağı yönlü baskı oluşmasına neden olmaktadır." (KP12, P. 71: 12) (Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı, Strateji ve Bütçe Başkanlığı, 2023).

Savunma Harcamalarının Artması; göçün artmasının gerginliklere neden olduğu aynı zamanda diğer faktörler ile birlikte savunma harcamalarının da artışına neden olduğu belirtilmiştir. Kalkınma planlarında yer alan savunma harcamalarının artması konularına yönelik olduğu düşünülen alıntılardan bazıları şu şekildedir:

"Uluslararası göçün artan yoğunluğu ve jeopolitik gerginlikler yabancı karşıtlığını beslemiştir. Küresel ölçekte terör eylemlerinin yanında savunma harcamaları da artmıştır." (KP11, P. 13: 670) (Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı, Strateji ve Bütçe Başkanlığı, 2019).

Sosyal Kesimler Arasında Gerilim, Sosyal Uyumsuzluk ile Güven Duygusunun Azalması; göçmenlerin sosyal hayata katılımlarında sorun yaşadıkları, ayrıca bu uyumsuzluğun gerginliğe neden olduğu belirtilmiştir.

Sosyal uyumsuzluğa yönelik konuların da kalkınma planlarında sıkça yer aldığı tespit edilmiştir. Kalkınma planlarında yer alan sosyal kesimler arasında gerilim ve sosyal uyumsuzluk konularına yönelik olduğu düşünülen alıntılardan bazıları şu şekildedir:

"...sosyal uyum sorunlarına yol açmakta, şehirlerde sosyal ve mekânsal ayrışma riskini beraberinde getirmektedir." (KP10, P. 24: 2869) (Kalkınma Bakanlığı, 2013).

Çevre Sorunları; göç hareketliliğinin çevresel sorunlara da neden olduğu belirtilmiştir. Kalkınma planlarında yer alan çevre sorunları konularına yönelik olduğu düşünülen alıntılardan bazıları şu şekildedir:

"Kentlere, ekonomilerinin talep ettiğinden daha fazla nüfusun göç etmesiyle, işsizlik, gecekondu, altyapı eksiklikleri, çevre kirliliği, arsa ve arazi spekülasyonu gibi sorunların yanı sıra, yeni bir kültürle karşılaşmanın yarattığı sarsıntılar, iç çatışmalar, bunalımlar gibi birey ve toplulukları derinden etkileyen sorunlar da ortaya çıkmaktadır." (KP7, P. 29: 983) (Devlet Planlama Teşkilatı, 1995).

İstihdam Sorunu, Gelir Eşitsizliği ile İşsizlik ve Yoksulluk; göç hareketliliğinin diğer sosyal sorunlarda olduğu gibi gelir eşitsizliği, işsizlik, yoksulluk ve istihdam gibi sorunlara neden olduğu belirtilmiştir. Kalkınma planlarında yer alan istihdam sorunu, gelir eşitsizliği ile işsizlik ve yoksulluk konularına yönelik olduğu düşünülen alıntılardan bazıları şu şekildedir:

"Göçle gelen çoğu düşük vasıflı nüfusun, şehirlerde sosyal yaşam ve işgücü piyasalarına uyum zorlukları; şehirlerde işsizlik, gelir farkları, kayıt dışılık gibi sorunlara neden olmaktadır." (KP10, P. 37: 2515)) (Kalkınma Bakanlığı, 2013).

*"...savaş, iklim değişikliği, bölgesel istikrarsızlık, gelir dağılımındaki bozulma ve daha iyi yaşam koşullarına erişme isteği gibi nedenlerle artan düzensiz göç, ülkelerin iç siyasetini, ulusal güvenlik politikalarını, bölgesel ve devletlerarası ilişkileri giderek daha fazla etkilemektedir." (KP12, P. 66: 12) (*Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı, Strateji ve Bütçe Başkanlığı, 2023).

Kayıt Dışlılık ve Sosyal Dışlanma Riski; göçmenlerin şehirlerde sosyal sorunlara, sosyal dışlanmaya ve kayıt dışılık gibi sorunlara neden olduğu belirtilmiştir. Kalkınma planlarında yer alan kayıt dışlılık ve sosyal dışlanma riski konularına yönelik olduğu düşünülen alıntılardan bazıları şu şekildedir:

"Göçle gelen çoğu düşük vasıflı nüfusun, şehirlerde sosyal yaşam ve işgücü piyasalarına uyum zorlukları; şehirlerde işsizlik, gelir farkları, kayıt dışılık gibi sorunlara neden olmaktadır." (KP10, P. 37: 2515) (Kalkınma Bakanlığı, 2013).

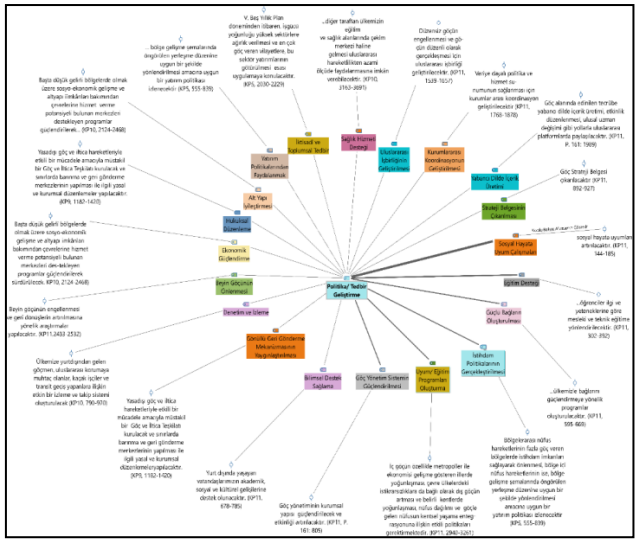
Konut Sorunu; göç hareketliliğinin konut sorunlarına neden olduğu da belirtilmiştir. Kalkınma planlarında yer alan konut sorunu konularına yönelik olduğu düşünülen alıntılardan bazıları şu şekildedir:

"Nüfus, göç ve yüksek kentleşme hızına bağlı olarak ortaya çıkan konut sorunu ekonomik ve sosyal politikalar açısından önemini korumaktadır." (KP7, P. 29: 288)) (Devlet Planlama Teşkilatı, 1995).

Politika/ Tedbir Geliştirme Teması

Politika/ tedbir geliştirme temasının altında "Sağlık hizmeti desteği, uluslararası işbirliğinin geliştirilmesi, kurumlar arası koordinasyonun geliştirilmesi, yabancı dilde içerik üretimi, strateji belgesinin çıkarılması, sosyal hayata uyum çalışmaları, eğitim desteği, güçlü bağların oluşturulması, istihdam politikasının gerçekleştirilmesi, uyum/ eğitim programları oluşturma, göç yönetim sisteminin güçlendirilmesi, bilimsel destek sağlama, gönüllü geri gönderim mekanizmasının yaygınlaştırılması, denetim ve izleme, beyin göçünün önlenmesi, ekonomik güçlendirme, hukuksal düzenleme, alt yapı iyileştirmesi, yatırım politikalarından faydalanma, iktisadi ve toplumsal tedbir " olmak üzere 20 adet alt kategori oluşturulduğu tespit edilmiştir. Özellikle onuncu ve on birinci kalkınma planlarında politika/ tedbir geliştirme faaliyetlerine daha fazla ağırlık verildiği görülmektedir. Göç yönetim stratejilerinin oluşturulmasının ve mevzuat güncelleştirilmesinin bu dönemlerde izlenen politikalarla hız kazandığı söylenebilir. Göçmenlerin sosyal hayata uyumlarının sağlanması, göçmen yönetim sisteminin geliştirilmesi, uluslararası ilişkilerin güçlendirilmesine hız kazandırıldığı söylenebilir. Yurt dışı beyin göçünün önlenmesi için çeşitli uygulamaların gerçekleştirildiği ve beyin göçünü önleyici uygulamaların desteklendiği söylenebilir. Temel barınma ihtiyacının karşılanmasından eğitim, sağlık, sosyal uyum gibi birçok alanda iyileştirici adımların atıldığı ifade edilebilir. Diğer bilgiler ile alıntı özetleri Şekil 4'de verilmiştir.

Şekil 4: Politika/ tedbir geliştirme kod-teori modeli

Gerçekleştirilen Uygulamalar Teması

Gerçekleştirilen uygulamalar temasının altında "Acil yardım desteği, eğitim desteği, sağlık desteği, barınma desteği ve kültürel destek" olmak üzere 5 adet alt kategori oluşturulduğu tespit edilmiştir. Bu kapsamdaki uygulamaların ağırlıklı olarak onuncu ve on birinci kalkınma planları çerçevesinde gerçekleştirildiği görülmektedir. Türkiye'de geçici koruma altındaki kişilere acil yardım desteği, sağlık, eğitim gibi kamu hizmetlerinden yararlanma fırsatı sunulduğu ifade edilmektedir. Özellikle savunmasız gruplara yönelik eğitim, kültür sağlık, sağlık hizmetlerinin artırılmasına yönelik çalışmaların devam edeceği belirtilmiştir. Göçmenlerin takibine yönelik güvenilir bir sistemin oluşturulmasının yanı sıra hukuki düzenlemelerin yapılmasının, barınma ve eğitim sorunlarının giderilmesine yönelik çalışmaların devam edeceği vurgulanmaktadır. Gerçekleştirilen uygulamalar temasının alt kategorilerine ilişkin kalkınma planlarında ilgili konuya yönelik düşünülen alıntılardan bazıları şu şekildedir;

"Ülkemizde uluslararası koruma ve geçici koruma kapsamındaki nüfusa sağlanan insani ve acil yardım desteği sonrasında eğitim, sağlık gibi kamu hizmetlerinden yararlanma imkânı sunulmaktadır." (KP11, P. 32: 3346) ***Acil Yardım Desteği*** (Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı, Strateji ve Bütçe Başkanlığı, 2019).

"Kadınlar, çocuklar, yaşlılar, özürlüler ve kente göç edenler başta olmak üzere, yoksulluk riskiyle karşı karşıya olanlara yönelik eğitim, kültür ve sağlık

gibi hizmetlerin artırılması ihtiyacı devam etmektedir." (KP9, P. 44: 311) ***Kültürel Destek, Eğitim Desteği*** (Devlet Planlama Teşkilatı, 2006).

"…5 milyonun üzerinde aşılama işlemi gerçekleştirilmiştir." (KP11, P. 33: 41) ***Sağlık Desteği*** (Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı, Strateji ve Bütçe Başkanlığı, 2019).

"…uluslararası korumadan faydalananlar için sağlık, barınma ve eğitim sorunlarının giderilmesi ihtiyacı devam etmektedir." (KP10, P. 62: 1626) ***Barınma Desteği, Sağlık Desteği*** (Kalkınma Bakanlığı, 2013).

Göç Nedenleri Teması

Göç nedenleri temasının altında "İş-ekonomik faktörler ile sınaileşme" olmak üzere 2 adet alt kategori oluşturulduğu tespit edilmiştir. Göç nedenlerinin genel olarak ekonomik faktörler ve sınaileşme olduğu söylenebilir. Özellikle dördüncü kalkınma planında ekonomik faktör içerikli göçe sıklıkla vurgu yapıldığı görülmektedir. 1960'lı yıllardan sonra işçi kabul eden ülkelerin ekonomik durumlarına göre göç hareketliliğinin yaşandığı belirtilmektedir. Yabancı işçi göçünün en önemli nedeninin yüksek ücret ve statülü alanlardaki iş olanakları olduğu ifade edilmektedir. İş bulma olasılığın yüksek olduğu metropol kentlere göçün fazla olduğu belirtilmektedir. Göç nedenleri temasının alt kategorilerine ilişkin kalkınma planlarında ilgili konuya yönelik olduğu düşünülen alıntılardan bazıları şu şekildedir;

"*Kentlerde yaşama arzusunun artmasının yanı sıra, sanayi ve ticaretin yoğunlaşmış olması ve iş bulma olasılığının diğer yörelere göre nispeten yüksek oluşu, metropollere yönelik göçü arttırmaktadır." (KP7, P. 196: 459)* ***İş-Ekonomik Faktörler*** (Devlet Planlama Teşkilatı, 1995).

"Sınaileşme ile birlikte göçler, özellikle kır - kent göçü, bir göç politikası uygulanmamakla birlikte, kaçınılmaz olmaktadır. Nitekim, 1960 - 1965 döneminde 880 bin dolaylarında olan kır - kent göçünün, 1970 - 1975 döneminde 2,8 milyona ulaştığı saptanmıştır. Böylece, kır - kent göçünün kentleşme olgusuna katkısı 1960'larda yüzde 42,6.iken, 1970'Ii yıllarda yüzde 63,0 dolaylarına çıkmıştır. Göç eden nüfusun özellikle genç yaşlarda olması, göç veren yörelerin yaş yapısını olumsuz yönde etkilemektedir (KP4, P. 36: 1816) ***Sınaileşme*** (Devlet Planlama Teşkilatı, 1979).

Ön Görüler Teması

Ön görüler temasının altında "İç göçün artması ve nüfus artışı" olmak üzere 2 adet alt kategori oluşturulduğu tespit edilmiştir. Dördüncü kalkınma planında nüfus artışına vurgu yapıldığı görülmektedir. Onuncu kalkınma planında ise eşitsizliklere dayalı iç göçün artacağına yönelik bilgi verilmiştir. Ön görüler temasının alt kategorilerine ilişkin kalkınma planlarında ilgili konuya yönelik olduğu düşünülen alıntılardan bazıları şu şekildedir

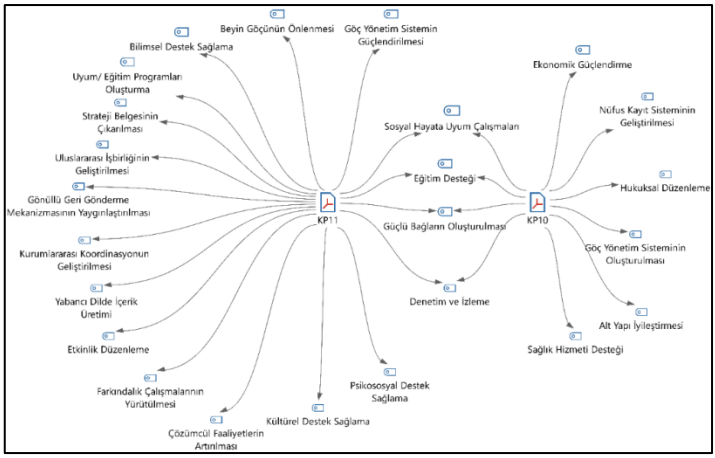
"Önümüzdeki dönemde gelişmekte olan genç nüfuslu ülkeler, yaşlı nüfuslu ülkelere göre işgücü açısından daha avantajlı konumda olacaktır. Ancak gelişmiş ülkelerin genç veya nitelikli işgücü talebi bu ülkelere göçü artırabilecektir. Dünya ölçeğinde işgücü, eğitim, eşitsizlik gibi nedenlerle insan hareketlerinin daha fazla olması beklenmektedir. Diğer yandan, eşitsizliklere dayalı iç göçlerin artarak sürmesi muhtemeldir." (KP10, P. 22: 2715) ***İç Göçün Artması*** (Kalkınma Bakanlığı, 2013).

"V. Plan dönemindeki kentleşme hızının yılda ortalama yüzde 6,3 dolayında olacağı öngörülmektedir. 1980 yılında toplam kent ve kır nüfusları eşitlenecek, 1985'te ise toplam nüfusun yüzde 58'ini kentli nüfus oluşturacaktır. 1975 - 1985 yılları arasında 10 000 - 50 000 grubundaki kentler göreli önemlerini giderek yitireceklerdir. Kente göç olgusu büyük kentler ve metropoller yönünde yoğunlaşacağından 500 000 + kentler grubunda yüksek nüfus birikimi olacaktır. 10 000- 50 000 nüfus grubunda gerileme, 50 000 - 100 000 nüfus grubunda durgunluk olacaktır." (KP4, P. 266: 920) ***Nüfus Artışı*** (Devlet Planlama Teşkilatı, 1979).

Kalkınma planlarının tamamı bütünsel olarak değerlendirildiğinde; genellikle politika/ tedbir geliştirme adımlarının son dönemlerdeki kalkınma planlarında daha görünür olduğu söylenebilir. Birinci kalkınma planında "*Göçler şimdiye kadar önemli olmamıştır, önümüzdeki dönemlerde daha önemsiz olacağı tahmin edilebilir. Bu yüzden projeksiyonlarda göçler hesaba katılmamıştır." (KP1, P. 76: 1000)* (Devlet Planlama Teşkilatı, 1963) ifadesinin yer almış olması göç olgusunun, ilk kalkınma planlarında yeteri kadar yer bulamadığını gösterebilir. İkinci ve üçüncü kalkınma planlarında da göç olgusun genel olarak yeteri kadar yer bulamadığı söylenebilir (Devlet Planlama Teşkilatı, 1968; 1973). Altıncı kalkınma planında *"göçlerin yönlendirilmesi ve kontrol edilmesi için belirlenmiş şehirler ile merkezlerin destekleneceği*" dile getirilmiştir (Devlet Planlama Teşkilatı, 1989).

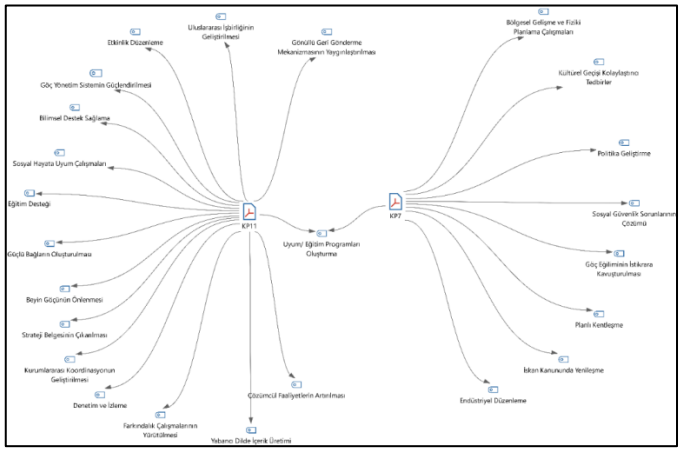
Çalışmanın daha somut hale getirilip özünün aktarılabilmesi için en sık koda sahip olan kalkınma planlarının iki vaka modelleri sunulmuştur. Modelleme en sık kullanılan 15 kod üzerinden değerlendirilmiştir. Modelin incelenmesinde, ortak bölge her iki planda da değinilen ortak yönleri, kollar ise planlar arasındaki farkları ifade etmektedir.

Şekil 5: Onuncu ve on birinci kalkınma planları (iki vaka modeli)

Şekil 5 incelendiğinde; her iki kalkınma planında eğitim desteği, güçlü bağların oluşturulması, denetim ve izleme ile sosyal hayata uyum çalışmalarının ortak yönler olduğu saptanmıştır. Onuncu kalkınma planından farklı olarak on birinci kalkınma planında çok sayıda iyileştirici ve uzun vadeli adımların atıldığı görülmektedir. On birinci kalkınma planında yer alan beyin göçünün önlenmesi, göç yönetim sistemin güçlendirilmesi, bilimsel destek sağlama, uyum çalışmaları, yabancı dilde içerik üretimi, strateji belgesinin çıkarılması gibi birçok konunun onuncu kalkınma planından ayrıştığı tespit edilmiştir. Onuncu kalkınma planında ise genel olarak ekonomik güçlendirme, alt yapı iyileştirmesi, sağlık hizmet desteği, nüfus kayıt sisteminin geliştirilmesi, hukuksal düzenleme gibi faaliyetlerin ayrıştığı saptanmıştır.

Şekil 6: Yedinci ve on birinci kalkınma planları (iki vaka modeli)

Şekil 6 incelendiğinde; her iki kalkınma planında eğitim ve uyum programı oluşturulmasının ortak yön olduğu saptanmıştır. Yedinci kalkınma planından farklı olarak on birinci kalkınma planında çok sayıda iyileştirici ve uzun vadeli adımların atıldığı görülmektedir. On birincin kalınma planında yer alan beyin göçünün önlenmesi, göç yönetim sistemin güçlendirilmesi, bilimsel destek sağlama, uyum çalışmaları, yabancı dilde içerik üretimi, strateji belgesinin çıkarılması gibi birçok konunun yedinci kalkınma planından ayrıştığı tespit edilmiştir. Yedinci kalkınma planında ise genel olarak iskân, endüstriyel düzenleme, planlı kentleşme, göç eğiliminin istikrara kavuşturulması, sosyal güvenlik sorununun çözülmesi, fiziki planlama gibi faaliyetlerin ayrıştığı saptanmıştır. Ayrıca, içerik analizi yapılan kalkınma planlarında zorunlu göç olgusunun yer almadığı belirlenmiştir. Kalkınma planlarında yer alan savaş olgunun zorunlu göçe neden olan ana faktör olduğu değerlendirilmiştir.

TARTIŞMA VE SONUÇ

Çalışmanın bu bölümünde elde edilen bulguların tartışılmasına ve devamında önerilere yer verilmiştir. Çalışmada; kırsaldan kente göçün, konut yapının yetersizliğinin, fiyatların yüksekliğinin, gelir düşüklüğünün vb. nedenlerin gecekondu sorunun ortaya çıkmasında etkili olduğu belirtilmiştir. Kırsal bölgeden kente göç yoğunluğu ile göç edenlerin ekonomik düzeylerinin düşük olmasının kişileri düşük kaliteli konut yapımına sevk ettiği ifade edilmiştir. Göçün kentsel dönüşme etkisinin irdelendiği bir çalışmada; göç hareketliliğinin şehirlerde gecekondu faaliyetleri ile kentin yeniden yapılaşması üzerinde etkili olduğu belirtilmiştir (Shi, Hartley, Mazumder ve Rajan, 2021, s.1). Çalışmanın verileri ile literatür verilerinin benzerlik gösterdiği söylenebilir.

Çalışmada; Türkiye'de geçici koruma altındaki kişilere acil yardım desteği, sağlık, eğitim gibi kamu hizmetlerinden yararlanma fırsatı sunulduğu ifade edilmektedir. Özellikle savunmasız gruplara yönelik eğitim, kültür ve sağlık hizmetlerinin artırılmasına yönelik çalışmaların devam edeceği belirtilmiştir. Göç nedenlerinin araştırıldığı bir çalışmada; göç olgusunda ekonomik faktörler baskın olmasına rağmen kültürün ve aile bağlarının da önemli bir paya sahip olduğu ifade edilmektedir. Aynı zamanda eğitim ve istihdam nedenleriyle göç hareketliliğinin yaşanma olasılığının yüksek olduğu belirtilmektedir (Kontuly ve Smith, 1995). Mültecilerde göç sonrası stresörlerin ve ruh sağlığının irdelendiği bir çalışmada; göçmenlik geçmişine sahip bireylerin, duyusal, psikolojik uyumu ve günlük aktiviteleri ile göç sonrası stres faktörleri arasında ilişki olduğu belirtilmektedir. Bu durumdaki hassas bireyler için sosyal katılımın ve psikolojik tedavinin önemine işaret edilmektedir (Byrow vd., 2022, s. 9). Göçün psikososyal yönünün incelendiği bir çalışmada; göçün kişilerin

bireysel yaşamını güçleştirici bir etmen olduğu belirtilmiştir. Kişilerin yeni kültürlere uyum sağlamasında zorluklar yaşadıkları ifade edilmiştir. Göçmen kişilerin ruh sağlıklarının korunmalarına yönelik gerekli tedbirlerin alınması gerektiğine vurgu yapılmıştır (Tuzcu ve Bademli, 2014, s. 64). Dünya'da ve Türkiye'de göç yönetiminin incelendiği bir çalışmada; Türkiye Cumhuriyetinin çok sayıda göçmene ev sahipliği yaptığı, kendi vatandaşlarına sağladığı hakları göçmenlerden esirgemediği, açık kapı politikasının izlendiği ve göçmen konusunda ciddi kaynaklar aktardığı belirtilmiştir (Günay, Atılgan ve Serin, 2017, s. 56). Temel ihtiyaçlardan başlamak üzere birçok alanda destek sağlandığı, çalışmanın verileri ile literatür verilerinin benzeştiği söylenebilir.

Çalışmada; nüfus hareketliliğinin nüfusun doğurganlığını ve toplam artış hızını etkilediği belirtilmiştir. Göçün etkilerinin, sorunlarının ve çözüm önerilerinin araştırıldığı bir çalışmada; çalışmaya konu olan ilçede doğurganlığın azaldığı, ilçenin göç veren köylerinde çocuk sayısında azalma olduğu belirtilmiştir. Aynı çalışmada göç sonucu nüfusun azaldığı ve buna bağlı olarak bazı kamusal hizmetlerin kaldırıldığı ifade edilmiştir (Yakar, 2009, s. 141, 288). Nüfus hareketliliğinin doğurganlığı etkilediği, genç nüfusun azalmasına neden olduğu ve buna bağlı bazı hizmetlerin sonlandırıldığı ifade edilebilir.

Çalışmada; ülkeye giriş yapan göçmen, sığınmacı ve kaçak kişilerin bilgilerinin kayıt altına alınmasında ve sonrasında takibine izin verecek kayıt sistemlerinin geliştirilmesi gerektiği belirtilmiştir. Uluslararası göçü konu edinen bir çalışmada; yasa dış göçlerle ilgi sorunların en önemlisinin verisel konudaki sıkıntılar olduğu belirtilmiştir (Deniz, 2014). Göçmenlerin kayıt altına alınmasının takip ve çalışmalar açısından önemli olduğu söylenebilir.

Çalışmada; aşırı nüfus yoğunluğuna neden olan göçlerin diğer sosyolojik sorunlarının yanında ulaşım sorunlarını da yol açtığı görülmüştür. Uluslararası göç yoğunluğunun artması ve oluşan jeopolitik gerginliklerin yabancı karşıtlığını beslediği belirtilmiştir. Göçün getirmiş olduğu yoğunluk nedeniyle büyük kentlerde sınıfların kalabalık hale geldiği, eğitim-öğretime ayrılan kaynakların yetersiz kalması nedeniyle gelişimlerin engellendiği, kısaca eğitim sorunlarının arttığı ifade edilmiştir. Ayrıca yoğun göç hareketinin mevcut altyapı sistemlerini zorladığı ve dolayısıyla altyapı ihtiyacının arttığı belirtilmiştir. Yasadışı göçün yarattığı sorunların irdelendiği bir çalışmada; göçün getirdiği işsizlik, iç güvenlik, suç gibi faktörlere vurgu yapıldığı görülmektedir. Yabancıların büyük bir kısmının yasadışı çalıştığı ve her türlü koşulu kabul ettikleri belirtilmiştir (Gumpel ve Hekimler, 2003). Göç ve sosyal dışlanmayı konu edinen bir çalışmada; çeşitli nedenlerden dolayı kişilerin sosyal dışlanma ve yoksulluk ile karşı karşıya kalma ihtimallerinin olduğu

belirtilmiştir. Sorunun çözümünde hafifletici tedbirlerin etkili olacağı ifade edilmektedir (Dedeoğlu ve Gökmen, 2011, s. 128). Göç ve kültürlerarası iletişimi konu edinen bir çalışmada; göç hareketliliğinin farklı kültürleri bir araya getirdiği ve birbirlerini tanımalarına fırsat sunduğu gibi tam tersi şekilde çatışma yaşanabileceği de belirtilmiştir. Ortaya çıkan sorunların aşılmasında kültürlerarası iletişime vurgu yapıldığı görülmüştür (Aksoy, 2012). Avrupa göçünü konu edinen bir çalışmada; Avrupa sınırları içindeki göçmenlerin sosyal veya mekânsal dışlanmasına dikkat çekilmiştir. Aynı çalışmada, yapısal belirsizliklere, isteğe bağlı uygulamalar ve yönetişimin gri alanına vurgu yapılmıştır (Heyer, 2022, s. 8-9). Göç sonucu hem sosyolojik hem de ekonomik sorunların yaşandığı söylenebilir. Sorunların çözümünde uyum ve bütünsel yaklaşımın önemli olduğu düşünülmektedir.

Çalışmada; göçlerin hem suç türlerinde hem de suç oranlarında artışa neden olduğu ifade edilmiştir. Göçmenlerin düşük nitelikli işlerde yoğunlaşmış olmasının iş koşullarını kötüleştirdiği ve yerleşiklerin tepkisine neden olduğu belirtilmiştir. Uluslararası göç sorunun değerlendirildiği bir çalışmada; göçmenlerin istismar ve şiddet gibi çeşitli sorunlarla karşılaştıkları, bundan dolayı yasal düzeyde korunmaları gerektiği belirtilmiştir. Aynı çalışmada mültecilerin kültürel değerlerinin korunmasına yönelik tedbirlerin gerekliliğine vurgu yapıldığı görülmüştür (Zhanadilova, 2018, s. 121). Hem göçmenlerin çeşitli durumlara maruz kaldığı hem de alıcı ülkenin suç oranlarında artış yaşandığı ifade edilebilir.

Çalışmada; göçmenlerin sosyal hayata katılımlarında sorun yaşadıkları, ayrıca bu uyumsuzluğun gerginliğe neden olduğu belirtilmiştir. Göçmenlerin şehirlerde sosyal sorunlara, sosyal dışlanmaya ve kayıt dışılık gibi sorunlara neden olduğu ifade edilmiştir. Göç ve uyum sorununun incelendiği bir çalışmada; göç hareketliliği sonucu uyum sorunlarının yaşandığı, bu sorunun çözümünde sağlıklı bir uyum sürecinin yürütülmesinden geçtiği ifade edilmiştir. Aynı çalışmada; iklim değişikliğinin ve yaşanabilecek su kıtlığının ihtimal doğrultusunda göçü tetikleyici faktör olarak değerlendirilebileceği belirtilmiştir (Karasu, 2017, s. 644). Göçmenlerin sosyal hayata uyumlarında sorun yaşadıkları, bu sorunun giderilmesinde yumuşak bir uyum sürecinin yürütülmesinin önemli olduğu söylenebilir.

Çalışmada; göç hareketliliğinin diğer sosyal sorunlarda olduğu gibi gelir eşitsizliği, işsizlik, yoksulluk ve istihdam gibi sorunlara neden olduğu belirtilmiştir. Göçün, genel olarak ekonomik faktörler ve sınaileşme kaynaklığı olduğu görülmektedir. İç göç ile karbon emisyon değişikliklerini konu edinen bir çalışmada; büyük şehirlerin iş olanağı açısından avantajlı olduğu, dolayısıyla küçük şehirlerden büyük şehirlere iç göçlerin yaşandığı belirtilmiştir. Bu göç

hareketliliğinin üretim ve tüketim dengesini bozduğunu ve sonunda ekolojik ayak izinde değişikliğe neden olduğu ifade edilmiştir (Long, Li ve Liu, 2022, s. 1). Göçmenlerinin kitlesel göç çağında değişen işgücü piyasası asimilasyonunu konu edinen bir çalışmada; göç hareketliliğinin genel olarak şehirlerin büyümesine, düşük vasıflı ve düşük eğitimli bireylerin artmasına neden olduğu ifade edilmiştir. Göçmenlerin yerlilere göre vasıfsız mesleklerde çalışma olasılıklarının yüksek olduğuna vurgu yapılmıştır (Collins ve Zimran, 2021). Göç hareketliliğinin, istihdam, gelir eşitsizliği, yoksulluk gibi durumlara neden olduğu söylenebilir. Ancak düzenli göç kontrolünün sağlanması ile birlikte göç hareketinin avantaja çevrilebileceği düşünülmektedir.

Çalışmada; göçmenlerin sosyal hayata uyumlarının sağlanması, göçmen yönetim sisteminin geliştirilmesi, uluslararası ilişkilerin güçlendirilmesine hız kazandırıldığı söylenebilir. Yurt dışı beyin göçünün önlenmesi için çeşitli uygulamaların gerçekleştirildiği ve beyin göçünü önleyici uygulamaların desteklendiği söylenebilir. Uluslararası göçün yol açtığı etkilerin değerlendirildiği bir çalışmada; göçmenlerin koordinasyonun sağlanması için teknolojinin imkânlarından faydalanıldığı, sosyal ağlar vasıtasıyla çeşitli faaliyetler gerçekleştirildiği ifade edilmiştir. Güvenlik açısından bir koordinasyon merkezinin kurulabileceğine değinilmiştir (Sayın, Usanmaz ve Aslangiri, 2016, s. 12). Göç ve insanı konu edinen bir çalışmada; kamu otoriteleri tarafından göçün yönetilememesi durumunda insanlığa dair birçok şeyin olumsuz şekilde etkileneceği belirtilmiştir (Ekici ve Tuncel, 2015). Göçmenlerin kontrolünde göç yönetim sisteminin oluşturulmasının önemli olduğu düşünülmektedir. Ayrıca beyin göçünü menşei ülke lehine çevirmek için güçlü politikaların izlenmesinin fırsatlara kapı aralayacağı düşünülmektedir.

Elde edilen verilerin sonuçları ile çözüm önerileri aşağıda sunulmuştur;

- Dördüncü kalkınma planı döneminde gecekondu ve konut yetersizliği konusuna sıkça yer verilmiştir. Fakat sonraki dönemlerde bu sorunun gündemden düştüğü görülmüştür.
- Yedinci kalkınma planı döneminde aşırı göç hareketliliğinin ulaşım vb. sorunlara yol açtığı görülmüştür. Aynı şekilde aşırı nüfus yoğunluğundan dolayı sağlık tesislerinin yetersizliğine vurgu yapılmıştır.
- Göç hareketliliğinin gerginliklere ve yabancı karşıtlığına neden olduğu görülmüştür.
- Kırsaldan kente göç yoğunluğunun yaşanması ve düşük gelire sahip olunması kişileri kalitesiz konut yapımlarına yöneltmiştir.
- Mevzuatların tam olarak olgunlaşmamış olmasının çeşitli sorunlara neden olduğu görülmüştür. Göçmen yönetiminde çok başlılığın olumsuz sonuçları olduğu görülmüştür.

- Özellikle beşinci ve yedinci kalkınma plan döneminde aşırı göç hareketinden dolayı eğitim hizmetlerinde sorunlar yaşandığı görülmüştür.
- Nüfus hareketliliğinin doğurganlığı ve genç nüfus durumunu etkilediği görülmüştür.
- Göçmen takibi açısından veri kayıt sisteminin oluşturulması gerektiği görülmüştür.
- Göç hareketliliğinin arazi ve arsa spekülasyonuna neden olduğu görülmüştür.
- Alt yapı sisteminin yetersiz olduğu bölgelere yoğun göç hareketliliğinin yaşanmasının sorunlara yol açtığı tespit edilmiştir.
- Göçün suç ve suç türleri üzerinde etkili olduğu tespit edilmiştir.
- Göç hareketliliğinin güvenlik sorunlarını gündeme getirdiği ve savunma harcamalarının artmasına neden olduğu saptanmıştır.
- Göç hareketliliğinin çevresel sorunlara yol açtığı saptanmıştır.
- Göç hareketliliğinin işsizlik, yoksulluk ve istihdam üzerinde etkili olduğu saptanmıştır.
- Göçün kayıt dışılık sorunlarını gündeme getirdiği saptanmıştır.
- Değişen dünya koşulları ve edinilen dersler neticesinde göç yönetiminin geliştiği saptanmıştır.
- Türkiye'nin göçmen yönetimi konusunda oldukça iyi olduğu saptanmıştır.
- Beyin göçünün önlenmesi için gerekli tedbirlerin ve uygulamaların planlara yansıdığı görülmüştür.
- Özellikle son dönem kalkınma planlarında göçmenlere yönelik çok sayıda iyileştirici adımların atıldığı saptanmıştır.
- Göç konusunda strateji belgesinin oluşturulması gerekliliği vurgulanmıştır.
- Güçlü bağların oluşturulması için gerekli adımların atıldığı görülmüştür.
- Göç yönetim sisteminin güçlendirildiği ve geliştirildiği görülmüştür.
- Yabancı dilde eğitim desteğinin sağlandığı görülmüştür.
- İktisadi ve toplumsal tedbirlerin alındığı görülmüştür.
- Kültürel destekten, eğitim, sağlık, ekonomi, barınma vb. birçok alanda destek uygulamalarının ve bütünsel yaklaşımın sergilendiği görülmüştür.

Sonuç olarak; Türkiye'nin çok sayıda göçmen hareketliliğine maruz kaldığı açıktır. Cumhuriyetin kuruluşundan itibaren göç konusunda çeşitli adımların atıldığı ve hayata geçirildiği aşikârdır. Değişen koşullar ile birlikte geçmişten edinilen dersler neticesinde Türkiye'nin göç yönetimi konusunda önemli atılımlar gerçekleştirdiği ve gerçekleştirmeye devam ettiği görülmektedir.

Hukuksal düzenlemelerden, uluslararası işbirliğine kadar birçok radikal uygulamayı hayata geçirdiği saptanmıştır. Özellikle son dönem kalkınma planlarında iyileştirici ve bütünleştirici uygulamaların ön plana çıktığı görülmüştür. Göçmenlerin kontrolü takibi ve yönetimi konusunda iyileştirici adımların atıldığı görülmüştür. Türkiye'nin göçmen yönetimi konusunda gerçekleştirmiş olduğu faaliyetler dikkate alındığında demokrasi ve insan hakları konusunda örnek teşkil edebileceği söylenebilir. Türkiye'nin göçmen konusuna hassasiyetle yaklaştığı, ötekileştirici uygulamalardan ziyade bütünleştirici politikaları izlediği ifade edilebilir. Bu bağlamda göçmen yönetimi konusunda son zamanlarda atılan adımların iyileştirici olduğu ve sürdürülmesi gerektiği düşünülmektedir.

KAYNAKÇA

AFAD. (2014). Açıklamalı Afet Yönetimi Terimleri Sözlüğü. https://www.afad.gov.tr/aciklamali-afet-yonetimi-terimleri-sozlugu.

Aksoy, Z. (2012). Uluslararası Göç ve Kültürlerarası İletişim. *Journal of International Social Research*, 5(20).

Byrow, Y., Liddell, B., O'Donnell, M., Mau, V., Mcmahon, T., Bryant, R., ... & Nickerson, A. (2022). Profiles of Post-Migration Stressors And Mental Health in Refugees: A Latent Class Analysis. *Psychiatry Research*, 311, 114494. https://doi.org/10.1016/j.psychres.2022.114494

Collins, W. J., & Zimran, A. (2021). Working Their Way Up? US Immigrants' Changing Labor Market Assimilation in The Age of Mass Migration (No. W26414). *National Bureau Of Economic Research.*

Coşkun, M. B. (2017). Göç Entegrasyon Politikalarının Türk Kamu Yönetimin-Deki Yeri ve Önemi. *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,* 4, 180-191.

Chumky, T., Basu, M., Onitsuka, K., & Hoshino, S. (2022). The current research landscape of disaster-induced migration: A systematic review and bibliometric analysis. *International Journal of Disaster Risk Reduction*, 74, 102931.

Creswell, J. W. (2018). Nitel Araştırma Yöntemleri: Beş Yaklaşıma Göre Nitel Araştırma ve Araştırma Deseni. Siyasal Kitabevi.

Dedeoğlu, S., & Gökmen, Ç. E. (2011). *Göç ve Sosyal Dışlanma*. Eflatun Basım Dağıtım Yayıncılık.

Deniz, T. (2014). *Uluslararası Göç Sorunu Perspektifinde Türkiye*. *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 181(181), 175-204.

Denzin, N. K., & Lincoln, Y. S. (1998). The Lanscape Of Qualitative Research: Theories And İssues. Thousand Oaks: *Sage.*

Ekici, S., & Tuncel, G. (2015). Göç ve İnsan. *Birey ve Toplum Sosyal Bilimler Dergisi*, 5(1), 9-22. https://doi.org/10.20493/bt.71783

Gumpel, W., & Hekimler, A. (2003). Avrupa'ya Yasal ve Yasadışı Göçün Yarattığı Sorunlar. *İktisat Fakültesi Sosyal Siyaset Konferansları*, 1304-0103.

Güler, A., Halıcıoğlu, M. B., & Taşğın, S. (2015). *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Teorik Çerçeve, Pratik Öneriler, 7 Farklı Nitel Araştırma Yaklaşımı Kalite ve Etik Hususlar*. Ankara: Seçkin Yayınları.

Günay, E., Atılgan, D., & Serin, E. (2017). Dünya'da ve Türkiye'de Göç Yönetimi. *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi,* 7(2), 37-60.

Heyer, K. (2022). Keeping Migrants At The Margins. Governing Through Ambiguity and The Politics of Discretion in The Post-2015 European Migration And Border Regime. *Political Geography*, 97, 102643. https://doi.org/10.1016/j.polgeo.2022.102643

IOM. (2009). *International Organization For Migration*. In Pursuit of The Southern Dream

IOM. (2019). *International Organization For Migration. Glossary on Migration*. Https://Publications.İom.İnt/System/Files/Pdf/İml_34_Glossary.Pdf adresinden erişildi.

Kalkınma Bakanlığı. (2013). *Onuncu Beş Kalkınma Yıllık (2014-2018).* Ankara.

Karasu, M. A. (2017). Göç ve Uyum Sorunu. *11. Uluslararası Kamu Yönetimi Sempozyumu*, 631-649.

Krishnamurthy, P. K. (2012). Disaster-induced migration: assessing the impact of extreme weather events on livelihoods. *Environmental Hazards*, *11*(2), 96-111.

Kontuly, T., & Smith, K. R. (1995). Culture As A Determinant Of Reasons For Migration. *The Social Science Journal,* 32(2), 179-193. https://doi.org/10.1016/0362-3319(95)90004-7

Laczko, F., & Anich, R. (2013). "Introduction", World Migration Report 2013, (Ed. Frank Laczko And Gervais Appave), Switzerland: International Organization For Migration Press. https://doi.org/10.18356/8d5691b2-fr

Long, H., Li, J., & Liu, H. (2022). Internal Migration And Associated Carbon Emission Changes: Evidence From Cities in China. *Energy Economics*, 106010. https://doi.org/10.1016/j.eneco.2022.106010

Martin, P. L. (1991). The Unfinished Story: Turkish Labour Migration to Western Europe: With Special Reference to The Federal Republic of Germany (Vol. 84). *International Labour Organization*.

Maxwell, J. A. (2013). *Qualitative Research Design: An İnteractive Approach (Third Edition*). Los Angeles, USA: Sage.

Merriam, S. B., & Tisdell, E. J. (2015). *Qualitative Research: A Guide To Design And Implementation (Fourth Edition).* San Fransisco, CA: Jossey Bass

Özer, Y. Y. (2011). Türk Kamu Yönetiminde Yeni Bir Çalışma Alanı Olarak Uluslararası Göç: Yasalaşma ve İdari Yapılanma Sürecinin Değerlendirilmesi. *Journal Of Faculty Of Political Science*, 45.

Resmi Gazete. (2013). *Yabancılar ve Uluslararası Koruma Kanunu*. Sayı: 28615

Resmi Gazete. (2021). *Bazı Cumhurbaşkanlığı Kararnamelerinde Değişiklik Yapılması Hakkında Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi (Kararname Numarası: 85).* Sayı: 31643.

Sayın, Y., Usanmaz, A., & Aslangiri, F. (2016). Uluslararası Göç Olgusu ve Yol Açtığı Etkiler: Suriye Göçü Örneği. *Sosyal ve Ekonomik Arastırmalar Dergisi*, 18(31), 1.

Shi, Y., Hartley, D. A., Mazumder, B., & Rajan, A. (2021). The Effects of The Great Migration On Urban Renewal. https://doi.org/10.21033/wp-2021-04

T.C. Başbakanlık, Devlet Planlama Teşkilatı (DPT). (1963). *Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (1963 -1967)*. Ankara.

T.C. Başbakanlık, Devlet Planlama Teşkilatı (DPT). (1989). *Altıncı Beş Yıllık Kalkınma Planı (1990 -1994).* Ankara.

T.C. Başbakanlık, Devlet Planlama Teşkilatı (DPT). (1995). *Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (1996-2000)*. Ankara.

T.C. Başbakanlık, Devlet Planlama Teşkilatı (DPT); (2000). *Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (2001-2005)*. Ankara.

T.C. Başbakanlık, Devlet Planlama Teşkilatı (DPT); (2006). *Dokuzuncu Beş Yıllık Kalkınma Planı (2007-2013).* Ankara.

T.C. Başbakanlık, Devlet Planlama Teşkilatı Müsteşarlığı (DPT). (1979). *Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı (1979-1983)*. Ankara.

T.C. Başbakanlık, Devlet Planlama Teşkilatı Müsteşarlığı (DPT). (1968). *İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (1968-1972).* Ankara.

T.C. Başbakanlık, Devlet Planlama Teşkilatı Müsteşarlığı (DPT). (1973). *Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı (1973-1977)*. Ankara

T.C. Başbakanlık, Devlet Planlama Teşkilatı Müsteşarlığı (DPT). (1984). *Beşinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (1985-1989).* Ankara.

TDK. (t.y.). Türk Dil Kurumu Sözlükleri. *Göç*. Https://Sozluk.Gov.Tr/ adresinden erişildi.

Teitelbaum, M. S., & Martin, P. L. (2003). Is Turkey Ready For Europe?. *Foreign Affairs*, 97-111. https://doi.org/10.2307/20033581

Tuzcu, A., & Bademli, K. (2014). Göçün Psikososyal Boyutu. *Psikiyatride Güncel Yaklaşımlar*, 6(1), 56-66. https://doi.org/10.5455/cap.20130719123555

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı, Strateji ve Bütçe Başkanlığı, (t.y.). *Kalkınma Planları*. Https://Www.Sbb.Gov.Tr/Kalkinma-Planlari/ adresinden erişildi.

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı, Strateji ve Bütçe Başkanlığı (2019). *On Birinci Kalkınma Planı (2019-2023).* Ankara.

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı, Strateji ve Bütçe Başkanlığı, (2023). *On İkinci Kalkınma Planı (2024-2028).* https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2023/12/On-Ikinci-Kalkinma-Plani_2024-2028_11122023.pdf adresinden erişildi.

Usta, G. (2023). Düzensiz Göç Sorununun Afet Yönetimi Açısından Değerlendirilmesi: Türkiye Örneği. *Abant Sosyal Bilimler Dergisi*, 23(1), 553-572. https://doi.org/10.11616/asbi.1218853

Usta, M., & Usta, G. (2021). Biological Disasters And Some Prevention Method Samples in Turkey. *Ecological Life Sciences*, 16(1), 25-39.

Usta, G., & Şahinöz, S. (2025). Evaluation of Services Provided During Three Major Earthquakes in Türkiye: A Phenomenological Study. *Journal of Contingencies and Crisis Management*, *33*(3), e70078.

Yakar, M. (2009). Emirdağ İlçesi Kırsalında Göçün Etkileri, Sorunları ve Çözüm Önerileri. (Doktora Tezi). Yükseköğretim Kurulu Tez Merkezi. (253193).

Yıldırım, A., & Şimşek, H. (2005). *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*. Ankara: Seçkin Yayıncılık.

Yıldırım, A., & Şimşek, H. (2008). *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri (6. Baskı).* Ankara: Seçkin Yayıncılık.

Yıldırım, A., & Şimşek, H. (2016). *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*. Ankara: Seçkin Yayıncılık.

Zhanadilova, A. (2018). Farklı Kuramlar Çerçevesinde Uluslararası Göç Sorunu. *Muhakeme Dergisi*, 1(2), 116-122. https://doi.org/10.33817/muhakeme.475073

25. Bölüm

Uzay Turizmi ve Ticari Uzay Uçuşunun Gelişen Dinamikleri: Son Dönem Bilimsel Literatürün Yansıtıcı Tematik Analizi (2020-2025)

Elif DENİZ[1]

ÖZET

Uzay turizmi iş ya da eğlence amacıyla uzay turisti olarak adlandırılan kişilere yörünge etrafında uzaya yükselme deneyimi sunan bir turizm çeşidi olarak tanımlanmaktadır. Son dönemlerde ticari uzay uçuş yapan özel girişimlerin ve ticari uçuş sayılarının artmasıyla büyüyen ve gelecek potansiyeli vaat eden dikkat çekici bir alan olarak sıklıkla tartışılmaya başlanmıştır. Bu çalışmada akademik yazında uzay turizmine dair son 5 yılda hangi konu başlıklarının tartışılıp ne tür problemlere çözüm bulunmaya çalışıldığı analiz edilmiştir. Bu kapsamda 'uzay turizmi' ve 'ticari uzay uçuşu' anahtar kelimeleriyle literatür taraması yapılmış, uzay turizmine lider ülke ABD ve diğer ülkelerdeki çalışmalar incelenerek tematik bir analiz gerçekleştirilmiştir. Böylelikle çalışma ABD merkezli araştırmalara (2020-2025) uzunlamasına bir bakış ve diğer ülkelere dair 2025 yayınlarının kesitsel bir analizini kapsamaktadır. Veri işleme ve kodlama, seçilen makalelerin giriş ve kavramsal çerçevelerine odaklanarak MAXQDA yazılımı kullanılarak gerçekleştirilmiştir. Elde edilen bulgular ABD'nin özellikle biyomedikal araştırma ve özel sektör entegrasyonunda pazar liderliğini korurken, Çin ve Avrupa'nın önemli katkıda bulunan ülkeler olarak ortaya çıkmasıyla birlikte uçuş güvenliği ve operasyonel düzenlemelere küresel ilginin arttığını göstermektedir. Ortaya çıkan temalar sağlık, hukuk, mühendislik, eğitim, sürdürülebilirlik, pazar ve büyümesi, risk yönetimi gibi konuların önemine işaret etmektedir. Çalışma ticari bir "İkinci Uzay Çağı'na geçişin maliyet, güvenlik ve psikolojik hazırlıkla ilgili mevcut engellerin üstesinden gelmek için otonom sistemlerin, kişiselleştirilmiş uzay tıbbının ve sürdürülebilir yeşil uzay politikalarının çok disiplinli bir entegrasyonunu gerektirdiği sonucuna varmaktadır.

[1] Doç. Dr., İzmir Katip Çelebi Üniversitesi İİBF, Üretim Yönetimi & Pazarlama A.B.D., elif.deniz@ikc.edu.tr, ORCID: 0000-0001-6873-5757

Anahtar Kelimeler: Uzay Turizmi, Ticari Uzay Uçuşu, Uzay Tıbbı, Tematik Analiz, Uzay Ekonomisi, Uzay Hukuku, Pazarlama, Tüketim, Uzay Turisti

1. GİRİŞ ve LİTERATÜR TARAMASI

Uzay turizmi bir çeşit uzay yolculuğu olup astronot olmayan ya da uzay görevlerine katılmayan özel kişilerin rekreasyonel amaçlarla gerçekleştirdiği uzay seyahatini ve uzay yolculuğu deneyimlerini ifade etmektedir. Tarihçesi çok uzak olmamakla beraber ilk uzay turizmi deneyimi 2001 yılında bir Amerikalı mühendis ve multi-milyoner olan Dennis Tito'nun Uluslararası Uzay İstasyonu'nu (ISS) ziyaret etmek için 20 milyon dolar ödeyerek uzaya çıkması ve ilk uzay turisti olarak tanımlanmasıyla gerçekleşmiştir. Uzay turizmi kapsamında maliyeti 200.000 doları aşan ve yerçekimini aşmayan yörünge altı uçuşları ve maliyeti 55 milyon dolara mal olabilen, Dünya yörüngesinde 1 haftaya kadar zaman geçirilebilen yörünge uçuşları gerçekleşmektedir. Uzay turisti adayları bir uzay misyonu yerine getirmese de yine de uçuş öncesi bir takım seçim, tıbbi değerlendirme ve eğitim süreçlerinden geçmektedirler. Günümüzde Richard Branson'ın Virgin Galactic'i, Elon Musk'ın SpaceX'i ve Jeff Bezos'un Blue Origin'i gibi şirketler sektörün öncüleri kabul edilip ticari uzay uçuşları gerçekleştirmekte, uzay turizmi her geçen gün yatırımcıların daha çok radarına girmekte ve yüksek maliyetlerine rağmen kamuoyu araştırmalarında uzaya seyahat etme konusunda güçlü bir arzu oluştuğu görülmektedir (Caffrey, 2024, Stockley, 2023).

Küresel uzay turizmi pazarına bakıldığında çeşitli araştırma raporu sonuçları ve istatistiksel verilere göre 2025 yılında pazar büyüklüğü 1,3 milyar dolara ulaşmış olup 2033'e kadar bu rakamın 4 katına çıkması beklenmektedir. Bu süre boyunca yıllık bileşik büyüme oranının %16 civarında olacağı tahmin edilmektedir. Gelişmiş pazarlarda uzay mühendisliğindeki ve kurumlar arası stratejik ittifaklardaki yükseliş, genişleyen altyapı olanakları, yeniden kullanılabilir roket teknolojisindeki ve otonom navigasyon sistemlerindeki gelişmeler, test uçuşları sertifikasyon süreçlerinin hızlanması, fırlatma bekleme sürelerinin kısalması, yeni nesil ergonomik ve panoramik mekik tasarımların keyifli deneyim sunması, deneyim yaşayan küresel ünlüler ve zengin macera severlerin pazarlama ve fenomen etkisi, özel sektörün ve yüksek gelirli bireylerin artan pazar ilgisi büyümeyi destekleyen en önemli faktörler olarak görülmektedir. Bu ilgi sektörde %64'lük bir AR&GE artışı, %33'lük bir kamu-özel sektör işbirliği ve %44'lük uzay deneyimlerine yapılan yatırımlarda büyüme ile karşılık bulmuştur. İstatistiklere göre rezervasyonların çoğunluğunun yörünge altı deneyimler için oluştuğu gözlenirken, tüketici ilgisinin bir önceki yıla kıyasla %52 oranında arttığı ve tüm uzay turistlerinin %68'inin ABD'den geldiği

belirtilmektedir. Yüksek gelire sahip kişilerin %72'si uzay turizmiyle ilgilenirken bunların %48'i hâlihazırda %61'lik oranla öne geçen yörünge altı uzay turizmi için ön kayıt yaptırmış durumda olup %58'i sıfır yerçekimini deneyimlemek istediklerini söylemektedir. Uzay uçuşu operasyonlarında Kuzey Amerika %46'lık payla lider konumda olup onu %22 ile Avrupa, %19 ise Asya-Pasifik ve yeni gelişen hükümet programları desteğiyle %13'lük yükselen payla Orta Doğu ve Afrika takip etmektedir (Fortune Business Insights, 2025; Global Growth Insights, 2025; Grand View Research, 2025; Statista, 2025).

Pazar trendlerine bakıldığında ise pazarın niş bir yapıdan sıyrılmaya başlayıp hızla ticari ve daha geniş kitleleri hedefleyici bir yapıya doğru genişlemeye başladığı, yörünge altı uzay turizminin oldukça ilgi gördüğü görülmektedir. En çok Kuzey Amerika ve Asya-Pasifik'te yaşayan potansiyel uzay turistlerinin konuya ilgi gösterdiği ve sırasıyla %39 ve %27 oranlarında yüksek fiyat ödemeye hazır oldukları, hâlihazırda harcamalarını lüks turizm segmentinde yapan bu turistlerin %33'ünün gelecek planlarına uzay turizmini de ekledikleri bilinmektedir. Havacılık, uzay ve seyahat şirketleri arasındaki işbirlikleri de artmakta olup uzay eğitimleri, uzay otelleri ve bilimsel ilgi açısından uzay turizmi geliştirme adına ortak girişim ve işbirliği geliştiren sektördeki oyuncu sayısı %58'e çıkmış durumdadır. Öte yandan rakamlar potansiyel turistlerin %60'a yakın oranlarla fırlatma ve uçuş riskleri açısından güven problemi, sağlık onayları ve sigorta konusunda belirsizlik yaşadığını ifade etmektedir. Ayrıca havacılık mühendisleri ve uzay uçuşu operatörleri de %50'lere varan oranlarla acil müdahale protokollerinde eksiklikler olduğunu ve onayların uzun sürmesinin gecikmeler doğurduğunu raporlamaktadır. Pazarda koltuklar %38'lik oranla 1 milyon dolar altı olarak üst orta gelirli tüketiciye, Asya-Pasifik ve Avrupa'ya hitap ederken, %62'si 1 milyon dolar üstü olarak ultra yüksek net değere sahip tüketiciye ve Kuzey Amerika'ya hitap etmektedir. Uçuş çeşitleri açısından Pazar payı açısından Dünya'nın atmosferik manzaralarını sunan yüksek irtifa balon yolculukları olan stratosferik turizm %19, yörünge altı uçuşlar %49, yörünge uçuşları %21, Ay ve Mars görevleri ve uzay otellerine ait potansiyel uygulamalar ise %11 oranlarına sahiptir. Pazardaki gelişmeler hükümet politikalarını arttırıp özel sektörü teşvik etmeyi, maliyetleri düşürmeyi, güvenlik sorunlarını aşmayı, uzaya özel teknolojileri geliştirmeyi ve ticari uzay uçuşlarını daha erişilebilir hale getirmeyi destekleyici nitelikte evrilmektedir (Fortune Business Insights, 2025; Global Growth Insights, 2025; Grand View Research, 2025; Statista, 2025).

Pazardaki ticari ve teknolojik girişimlerin yanında uzay ve uzay turizmi sosyo-kültürel boyutta da tartışılan bir konudur. Özellikle sinema açısından bakıldığında uzay seyahatleri ile ilgili yapımların son dönemlerde revaçta olduğu görülmektedir. *Star Trek* ve *Star Wars* gibi kült uzay filmi serileri ile *Elysium,*

Passengers ve *The Martian* gibi uzay seyahati, turistleri ve teknolojileri temalı filmlerin oldukça ilgi gördüğü ve bu filmlerde uzay seyahatlerinde yaşanacak olası durumlar ya da insanın uzaya gitme amaçlarının sosyo-kültürel, politik ve ekonomik eleştirileri yapılırken insanoğlunun uzaya hazır olup olmadığı sorgulanmaktadır (Chion, 2008, s. 222; Roden, 2015, ss. 13-14; Sherwood, 2011). Öte yandan sanal gerçeklik teknolojilerinin sunduğu imkânlar uzayda uzay turistlerinin ev özlemini gidermek için dünyayı deneyimlemelerine olanak tanırken, yeryüzünde ise simülasyonlar ve VR gözlüklerle fiziksel seyahate bir ikame ve eğlence aracı olarak uzayı deneyimlemeye fırsat sunmasından ötürü ilgi görmektedir. Bununla beraber potansiyel uzay turistlerinin algı ve motivasyonlarını inceleyen araştırmalarda da önemli bir yükseliş görülmektedir. Motivasyonlar genellikle heyecan arama, merak ve meydan okuma, özgürlük ve kaçış arzusu, yenilik odaklılık, nostaljik etkiler, risk alma, spiritüellik, statü ya da ayrıcalık kazanma arzusu etrafında yoğunlaşmaktadır (Chang, 2017; Cohen, 2017; Guttentag, 2010; Reddy vd., 2012). Ayrıca uzay turizmi kapitalizm, kimlik inşası, kamuoyu ve toplumsal güç mücadelesi konuları açısından da incelenmektedir. Uzay turizmine yatırım yapan üst gelir grubunun ekonomik çıkarlardan çok konuya duygusal, elitist ve gösterişçi bir bakış açısıyla yaklaşması, uzay yolculuğunun bir anlam arayışı olarak ekonomik sermayeyi kültürel sermayeye dönüştürme çabası, bu açıdan yönetici sınıfların uzayı da tüketerek her şeyi kontrol etme arzusuyla elitist narsizm kültürünü beslemesi, buna karşı sıradan halkın sadece uzayı gözlemleme ve deneyimleme arzuları ile iki grubun arasındaki motivasyon farkları farklı bakış açılarıyla eleştirilmekte ve irdelenmektedir (Dickens & Ormrod, 2009; Dickens, 2016, Johnson & Martin, 2016).

2. ARAŞTIRMANIN AMACI ve YÖNTEMİ

Bu çalışmanın amacı uzay turizmi ve uzay turizmiyle yakın ilişkili olan ticari uzay uçuşlarıyla ilgili uluslararası alanda ve yakın geçmişte yapılan bilimsel çalışmaları analiz etmek ve çalışma konularındaki gelişim ve ilerlemeyi incelemektir. Konu sosyal bilimler ekseninde tüketim, pazar ve ekonomisi, turizm ve pazarlama fırsatları açısından da değerlendirilmekle beraber gerek tıp gerekse mühendislik gibi doğa ve sağlık bilimleri alanındaki çalışmalarda da ne tür ilerlemelerin olduğuna ışık tutması açısından geniş bir perspektifte ele alınmıştır. Bu doğrultuda temel bir bibliyometrik inceleme kapsamında ilgili makaleler SCOPUS veri tabanından taranarak seçilmiş ve değerlendirilmiştir. Makalelerden elde edilen ve analize tabi tutulan veriler çalışmanın bütününe dair genel bir bilgi sunan giriş bölümlerinden elde edilmiştir. Bu veriler yorumsamacı bir yaklaşım ile nitel bir araştırma yöntemi olan *yansıtıcı tematik analiz* ile analiz

edilmiş, kodlamalar ise MAXQDA nitel analiz programı kullanılarak gerçekleştirilmiştir. Yansıtıcı tematik analizin kullanılmasıyla uzay turizmi ile ilgili çok farklı disiplinlere ait pek çok konu başlığı ve sorun çözümüne dair gerçekleştirilen bilimsel çalışmalarda bu araştırmaların içeriklerini benzerlikler ve farklılıklar açısından değerlendirebilmek için uygun kodları oluşturmak, bu kodlara dayanarak farklı çalışmaların kesişim ya da destek noktalarını tespit etmek, bu amaçla temalar oluşturmak ve bu tematik analiz ile konuyla ilgili gelişim trendlerine ışık tutarak yorumsamacı değerlendirmeler yapmak hedeflenmektedir (Braun & Clarke, 2006, 2012, 2019; Byrne, 2022; Christou, 2022; Donthu, 2021).

Literatüre bakıldığında uzay turizmi ve ilgili çalışmalarda pazar lideri ülke ABD olduğundan araştırmanın ilk bölümünde yakın geçmişe ışık tutması için ABD bazlı son 5 yılda yayınlanan bilimsel makaleler taranmıştır. Arama terimi olarak öncelikle "space tourism" (uzay turizmi) anahtar kelimesi kullanılmış, ikinci taramada ise "commercial space flight" (ticari uzay uçuşları) anahtar kelimesiyle inceleme yapılmıştır. Elde edilen tarama sonuçlarında iki taramada da tekrarlı bir biçimde çıkan çalışmalar bire indirilmiştir. SCOPUS veri tabanından erişilen çalışmalardan YETKİM aracılığıyla tam metinlerine ulaşılamayanlar elenmiştir. Nihai sonuçlara göre ABD bazlı 2020-2025 yılları arasında yayınlan, "space tourism" anahtar kelimesi ile 30 farklı, "commercial space flight" anahtar kelimesiyle 23 farklı bilimsel çalışmaya ulaşılmıştır. ABD bazlı çalışmalara dair dâhil edilme ve hariç bırakılma kriterleri **Tablo 1.**'de yer almaktadır.

Tablo 1. ABD bazlı çalışmalara dair dâhil edilme ve hariç bırakılma kriterleri

Anahtar kelime: "space tourism", "commercial space flight"	**Arama kapsamı:** Yayın başlığı, özet, anahtar kelimeler
Yayın yılları: 2020-2025	**Kaynak çeşidi:** Makaleler
Dahil edilenler: Ülke (ABD), yayınlanmış makaleler, Dil (İngilizce) **Hariç bırakılanlar:** ABD harici ülke sonuçları, İngilizce haricindeki dildeki makaleler, makale harici diğer yayın türleri, yayınlanmamış makaleler	**Konu alanı:** Araştırma konusuna hitap eden tüm sosyal, tıp ve doğa bilimlerine dair çalışma alanları

Veri tabanındaki taramanın ikinci bölümünde ABD haricindeki diğer tüm ülkeler bazlı yayınlanan makaleleri incelemek için "space tourism" ile "commercial space flight" anahtar kelimeleri ayrı ayrı yazılmış ve tarama gerçekleştirilmiştir. Tarih aralığı son yıldaki gelişmelere ışık tutmak ve görece

çok sayıdaki çalışmayı eleyip analizler için optimum seviyede veri elde etmek üzere sadece 2025 yılı olarak belirlenmiştir. Elde edilen tarama sonuçlarında iki taramada da tekrarlı bir biçimde çıkan çalışmalar bire indirilmiştir. SCOPUS veri tabanından erişilen çalışmalardan YETKİM aracılığıyla tam metinlerine ulaşılamayanlar elenmiştir. Nihai sonuçlara göre ABD harici diğer ülkeler bazlı sadece 2025 yılları arasında yayınlan, "space tourism" anahtar kelimesi ile 20 farklı, "commercial space flight" anahtar kelimesiyle 1 farklı bilimsel çalışmaya ulaşılmıştır. Bu araştırmalara dair dâhil edilme ve hariç bırakılma kriterleri **Tablo 2.**'de yer almaktadır.

Tablo 2. ABD bazlı çalışmalara dair dâhil edilme ve hariç bırakılma kriterleri

Anahtar kelime: "space tourism", "commercial space flight"	**Arama kapsamı:** Yayın başlığı, özet, anahtar kelimeler
Yayın yılları: 2025	**Kaynak çeşidi:** Makaleler
Dahil edilenler: Yayınlanmış makaleler, Dil (İngilizce) **Hariç bırakılanlar:** ABD ülke sonuçları, İngilizce haricindeki dildeki makaleler, makale harici diğer yayın türleri, yayınlanmamış makaleler	**Konu alanı:** Araştırma konusuna hitap eden tüm sosyal, tıp ve doğa bilimlerine dair çalışma alanları

Araştırmanın nitel doğası gereği ve tematik analize baz oluşturacak çok sayıda metin bazlı veriye sahip olmasından ötürü incelenen bilimsel çalışmaların sadece giriş bölüm verilerinin çalışılması, araştırma konusunun uzay turizmi ve çok yakın bağlantılı ticari uzay uçuşları konusu ekseninde belirlenip ilgili olabilecek diğer anahtar kelimelerin taramalarda hariç tutulması, son yıllardaki gelişmelere ışık tutması açısından 2020-2025 tarihleri arasında yayınlanan çalışmalara odaklanılıp tüm tarihçeyi incelememesi gibi hususlar araştırmanın kapsam ve sınırlılıklarını ifade etektedir. Bu özelliklerden ötürü ve analizlerin *yorumsamacı* doğası gereği araştırmaya dair bulgu ve sonuçların bütüne genellenemeyeceği söylenebilir.

3. BULGULAR

3.1. Temel Tanımlayıcı Analizler

SCOPUS veri tabanından "space tourism" anahtar kelime taramasıyla erişilen ve ABD bazlı yayınlanan bilimsel çalışmalar incelendiğinde 2020-2025 tarihleri arasında en çok yayının 8 yayın ile 2020 yılında yayınlandığı, 2023'e kadar yayın sayısında düşüş yaşanıp, 2023-2024'te yeniden yükseldiği, 2025 yılında ise 4 çalışmanın yayınlandığı görülmektedir. Yazarlar genellikle tek yayına sahip olup

en çok yayın sayısı 4 çalışma ile Embry-Riddle Aeronautical University'ne, 2'şer çalışma ise Federal Aviation Administration, Florida Institute of Technology, Texas A&M University, University of Nevada'ya aittir. Yayınlarda NASA'nın ve ABD Federal Aviation Administration'ın sponsorlukları göze çarpmaktadır. Uzay turizmi araştırmalarında çalışma konuları açısından yüzdelik oranlar; Mühendislik %19,7, İşletme, Yönetim ve Muhasebe %13,6, Sosyal Bilimler %13,6, Tıp %10,6, Fizik ve Astronomi %10,6, Diğer %10,6, Çevre Bilimi %6,1, Yer ve Gezegen Bilimleri %4,5, Enerji %4,5, Tarım ve Biyolojik Bilimler %3,0, Sağlık Meslekleri %3,0 şeklindedir. Uzay turizmi konusunda *mühendislikten sonra yönetim ve sosyal bilim çalışmaları* öne çıkmaktadır.

ABD bazlı ikinci tarama olan "commercial space flight" anahtar kelimesiyle erişilen yayınlara bakıldığında 2020-2025 tarihleri arasında 2020'den başlayarak düzenli bir artış görüldüğü, en çok yayının 8'er yayınla 2023 ve 2024'te yayınlandığı, 2025'te ise 3 yayının var olduğu görülmektedir. Yazarların ortalama 2'nin üzerinde yayınları olup 6 yayına sahip olan araştırmacı da bulunmaktadır. En çok yayın 9 çalışmayla The University of Texas Medical Branch at Galveston'a, 8 çalışmayla Baylor College of Medicine'a, 5'er çalışmayla NASA Johnson Space Center, Weill Cornell Medicine, NASA ve Space Exploration Technologies Corporation'a aittir. Bu yayınlarda NASA ve ABD Federal Aviation Administration'ın sponsorlukların yayında ABD National Institutes of Health'in sponsorlukları da göze çarpmaktadır. Ticari uzay uçuşu araştırmalarında çalışma konuları açısından yüzdelik oranlar; Tıp %38,5, Mühendislik %11,5, Fizik ve Astronomi %9,6, Multidisipliner %7,7, Tarım ve Biyolojik Bilimler %5,8, Biyokimya, Genetik ve Moleküler Biyoloji %5,8, İşletme, Yönetim ve Muhasebe %5,8, Enerji %5,8, Yer ve Gezegen Bilimleri %3,8, Malzeme Bilimi %3,8, Diğer %1,9 şeklindedir. Ticari uzay uçuşu konusunda *sağlık ve tıbbi konuların* mühendislik konularına kıyasla 3, yönetim bilimlerine kıyasla 6 kat daha fazla çalışıldığı görülmektedir.

ABD harici diğer ülkeler ve 2025 yılı için "space tourism" anahtar kelime taramasıyla erişilen yayınlara bakıldığında yazarlar genellikle tek yayına sahip olup 2'şer çalışmayla Minghsin University of Science and Technology ile City University of Macau'nın en çok yayına sahip olduğu, sponsorluklar açısından Ministry of Science and Technology Taiwan ile National Natural Science Foundation of China'nın öne çıktığı görülmektedir. 2025 yılında ülkeler yayın sayısı açısından; 4 yayına sahip ülke Çin; 3 yayına sahip ülkeler Fransa ve Hindistan; 2 yayına sahip ülkeler Makao, Suudi Arabistan, Tayvan ve Birleşik Krallık; 1 yayına sahip ülkeler ise Avustralya, Kıbrıs, Çek Cumhuriyeti, Danimarka, Almanya, Endonezya, İtalya, Japonya, Kazakistan, Kuveyt, Güney Kore, Türkiye, Birleşik Arap Emirlikleri ve Vietnam şeklindedir. ABD harici

diğer ülkeler ve 2025 yılı için " commercial space flight " anahtar kelime taramasıyla erişilen tek yayına bakıldığında yayının Çinli araştırmacılarca çalışılan Çin bazlı bir çalışma olduğu, kurum olarak China MOE Engineering Research Center ile China Harbin Institute of Technology'nin yer aldığı, araştırma konusunun ise mühendislikle ilgili olup lityum pillerin yüksek sıcaklıklarda uzun ömürlü çalışmasını engelleyen temel bir fiziksel ve kimyasal sorunu çözmeye odaklandığı görülmektedir. Diğer ülke ve 2025 yılı çalışmalarında sponsorluk ve yayın sayısı açısından *Çin'in öne çıkması* söz konusudur.

Temel tanımlayıcı analizlerin son bölümünde incelenen bilimsel çalışmaların anahtar kelimelerine bakılıp *kelime bulutu analizi* yapılmıştır. Tüm kelime bulutu analizinde "space" (uzay) kelimesi merkezde yer almaktadır. En az 2 kelime olarak tekrar eden kelimelerin seçilmesiyle ABD bazlı 2020-2025 yıllarına ait "space tourism" anahtar kelime taramasıyla erişilen yayınlarda en çok *"trafik, yörünge, motivasyon, turizm, radyasyon, ticari, kalite"* gibi kelimelerin, "commercial space flight" anahtar kelime taramasıyla erişilen yayınlarda en çok *"uzay uçuşu, sağlık, ticari, turizm, mikro-yerçekim, radyasyona, teknoloji"* gibi kelimelerin, iki anahtar kelime taramasıyla diğer ülkelere dair çalışmalarda ise en çok *"turizm, sürdürülebilirlik, ekonomi, güvenlik, çevre, ticari, iletişim, güvenlik, pilot, yörünge, havacılık"* gibi çok daha fazla kelimenin yer aldığı görülmektedir. Sadece anahtar kelimeler incelendiğinde sırasıyla; ABD bazlı ilk bilimsel yayın grubunda odağın *uzayın nasıl yönetileceği* konusunda olduğu, *uzay ekonomisi, etik ve hukuk* konularının sıklıkla tartışıldığı, ABD bazlı ikinci bilimsel yayın grubunda odağın *insanın uzayda nasıl hayatta kalacağı* konusunda olduğu, *sağlık, biyoloji, bağışıklık sistemi, radyasyon ve acil müdahale konularının* yoğunlukla tartışıldığı, diğer ülkeler bazlı üçüncü grup bilimsel yayın grubunda ise odağın *uzay operasyonlarının güvenli bir biçimde nasıl yürütüleceği* konusunda olduğu, *uçuş emniyeti, uçuş trafiği, hava kalitesi, durumsal farkındalık* gibi konuların irdelendiği görülmektedir.

3.2. Kodlamalar, Temaların Oluşturulması ve Yansıtıcı Tematik Analizler

Çalışmasının konusu kapsamında uzay turizmi açısından öncü ülkenin ABD olması sebebiyle öncelikli olarak SCOPUS'ta ülke seçiminde ABD bazlı ve yakın geçmişteki güncel gelişmeleri incelediği düşünülen 2020-2025 yılları arasında yayınlanan makaleler "space tourism" (uzay turizmi) ve "commercial spaceflight" (ticari uzay uçuşu) anahtar kelimeleriyle taranmış, sırasıyla ilgili 30 ve 23 makaleye ulaşılmış, metodoloji bölümünde detayları açıklandığı üzere

seçilen bu makaleler iki ayrı tematik analize tabi tutulmuştur. Uzay turizmi (space tourism) ile ilgili tematik analiz bulguları **Tablo 3.**'te yer almaktadır.

Tablo 3. Uzay turizmi ile ilgili tematik analiz bulguları

Ana Temalar	*Alt Temalar*	*Kodlar*
1. Uzay Tıbbı ve İnsan Faktörü	Fizyolojik Riskler ve Adaptasyon Problemleri	İnsan ortopedisi, radyasyona maruz kalma, uzay anemisi, üst ekstremite kayıp ya da hasarları, kemik ya da kas kayıpları
	Tıbbi Müdahale ve Eğitim Konuları	Girişimsel (cerrahi) olmayan tanı koyabilme, acil müdahale protokollerinin oluşturulması, tıp doktoru olmayan mürettebatın eğitimi, ultrason kullanma becerisi
	Psikolojik Sağlık ve Konfor Koşulları	Mental hazırlık prosedürleri, stres yönetimi, izolasyona adaptasyon, ev özlemini giderme yöntemleri, uzay bilişsel perspektif kayması farkındalığı (Overview Effect), duyusal yoksunluk tespit ve yönetimi
2. Sistem Mühendisliği ve Yaşam alanı (Habitat)	Karma Gerçeklik (MR) ve Yaşam Alanının Tasarlanması	Dijital nesne ve fiziksel dünyanın birleşimi uygulamaları (Karma Gerçeklik- (Mixed Reality), baş dönmesi yanılsaması (vertigo), suni yerçekimi habitata dair hacim ve hesaplamalar, iç mekanların tasarımı
	Çevresel Kontrol ve İzleme Sistemleri	Radyasyondan koruma uygulamaları, hava kalitesi ölçümü, dijital ikizlerin oluşturulması, yaşam ve tarım uygulama destekleri
	Sisteme Dair Sağlık ve Güvenlik Konuları	Yedek kurtarıcı araç bulunmaması problemleri, kenetlenmeye dair standartlar ve olası problemler, otonom sistem kurulumları, risk analizi ve aktif hata tespiti protokolleri

3. Sektörel Durum, Pazar Koşulları ve Ekonomik Faktörler	Pazarda Şekillenen Talepler ve Dinamikler	Yörünge/yörünge altı farklı uzay turizmi türleri, tüketici motivasyon faktörleri, talep tahminlerine dair makine öğrenmesi desteği, uçuş/seyahat bilet fiyatları
	Ticari Tanımlamalar ve Endüstriyel İnovasyon	Virgin Galactic, SpaceX ve Blue Origin gibi özel girişimlerin yükselişi, 'ticari' kavramının tanımlanması, uzay turizminin ticarileşmesinde Evrimsel Değişim Modeli, insanlı yörünge altı uzay uçuşu popülasyonunun gelişimi, XPRIZE benzeri yarışmalarla uzay sorunların çözümü ve inovasyon fikirleri
	Lojistik ve Taşımacılık Konuları	Uzay kargosu ve kargo ikmalleri, ultra hızlı kargo teslimatları, yörünge altı noktadan noktaya ulaşımlar
4. Hukuk, Yönetişim ve Çevresel Faktörler	Hukuki Sorumluluklar ve Çerçeve	Uzay hukukunun gelişimi, özel sektöre dair regülasyonlar, uluslararası işbirlikleri ve anlaşmalar, devletlerin sorumluluğu ve kapsam
	Risk Yönetimi ve Sigorta Bileşenleri	Sigorta primleri ve yasal zorunluluklar, teşvik edici yarı-regülasyonlar, uzay çöplerinin önlenmesine dair uygulamalar, risk odaklı topluma dönüşüm ve riskin yönetimi
	Uzay Trafiği ve Muhtemel Çevresel Etkiler	Uzay kazaları ve uzay enkazı problemleri, ozon tabakasının delinmesi riskleri, roket ve bileşenlerinin emisyonu, uzay durumsal farkındalık yönetimi ve Blockchain kullanımı

"Uzay turizmi" anahtar kelimesi ile ilgili elde edilen tematik analiz bulgularına göre incelenen çalışma konularının *4 ana tema* etrafında şekillendiği

görülmektedir. *Uzay Tıbbı ve İnsan Faktörü* ana teması incelendiğinde uzay turizmi ve uzay seyahatlerindeki ticarileşmeye dair son dönemlerde yaşanan gelişmeler baz alındığında eski dönemlerdeki gibi en üstün performansı gösteren kişiler arasından seçilen astronotların uzaya hazırlık süreçlerine kıyasla uzay turisti olmak isteyen sıradan bireylerin de uzaya nasıl hazırlanacağı sorularına cevap arandığı görülmektedir. Bu açıdan bakıldığında kronik hastalıkları olan ya da farklı etnik kökten gelen bireylerin uzay koşullarına nasıl adapte olacağı ve uzaydayken yaşayabilecekleri olası sağlık problemlerinin tespit, tedavi ve önceden alınacak önlemler ile verilebilecek eğitimler tartışılmaktadır. Uçuş mürettebatında herkesin tıp doktoru olamayacağı görüşünden yola çıkılarak uzayda yaşanması beklenen uzay anemisi, ortopedik sorumlar, kas kaybı, olası ultrason kullanımı ve girişimsel olmayan müdahale durumu ve radyasyona maruz kalma gibi önemli sağlık problemleri hususunda mürettebata verilecek eğitimlerin ve alınacak önlemlerin sivillere, bir diğer ifade ile uzay turistleri olan sivil tüketicilere dair nasıl gerçekleştirileceği tespiti incelenmektedir. Öte yandan uzay aracı ya da istasyonunda hava kalitesi gibi yaşam alanı (habitat) koşullarının optimumda tutulması zorunluluğuyla beraber mürettebatın psikolojik sağlık koşullarının da öneminin altı çizilmektedir. Bu açıdan mürettebatın mental sağlık hazırlığının en az fiziksel sağlık hazırlığı kadar önemli olduğu görüşüyle uzay ortamındaki izolasyon hissi ve ev özlemine karşı stres yönetimi ve uzay bilişsel perspektif kaymasına dair farkındalık eğitimlerini içeriği irdelenmektedir (Basu vd., 2021; Cucinotta & Saganti, 2022; Fiedler vd., 2024; Fischetti vd., 2024; Gulacsi vd., 2025; Lerner & Gorog, 2021; Long & Hayes, 2023; Musselman & Hampton, 2020; Musselman vd., 2024; Oronsky vd., 2022; Trudel vd., 2020; Wang vd., 2021; Weibel, 2020).

İkinci tema olan *Sistem Mühendisliği ve Yaşam Alanı* ana teması incelendiğinde uzay turizminde seyahati gerçekleştirecek araçların sadece birer taşıyıcı vasıta olarak görülmesi yaklaşımından çıkılıp bu araçların sistem mühendisliği yaklaşımıyla kendi kendine yetebilen, otonom ve biyolojik sistemlerle entegre çalışabilen kompleks, çok fonksiyonlu ve yaşam alanı odaklı araçlara dönüştürülmesi gerektiği belirtilmektedir. Bu sebeple uzay anemisi ve kas kaybı gibi uzay hastalıklarına karşı yapay yerçekimi oluşturma sistemleri, biyolojik ve tarım oluşumlarını destekleyecek fırlatmadan sonra açılıp hacmi büyütülebilecek fonksiyonel tasarlanmış sistem ve alanlar, radyasyon, hava kalitesi ve yaşam alanı takibi için dijital ikiz teknolojilerinden faydalanma gibi çözümler tartışılaktadır. Öte yandan klostrofobi, stres, illüzyon gibi mental problemlerle başa çıkmak, vertigonun önlenmesi ve yapay yer çekimine alışma amacıyla karma gerçeklik ve hologram uygulamalarından faydalanarak dijital ve fiziksel dünya entegrasyon desteklerinden faydalanmak avantajlı görülmektedir.

Ayrıca olası problemler, acil ve riskli durumlarda aktif hata tespiti ile güvenlik ve kurtarma protokollerinin devreye girmesinin yine yedek araçlar ve otonom sistem destekleri ile sistem mühendisliği yaklaşımı altında ele alınması ve risk senaryoları çalışılarak mürettebat bilgilendirilme protokolleri incelenmektedir (Basu vd., 2021; Cates, 2021; Chen vd., 2020; Doule vd., 2021; Meyer & Sorek-Hamer, 2020; Overlin vd., 2023).

Üçüncü ana tema olan *Sektörel Durum, Pazar Koşulları ve Ekonomik Faktörler* teması incelendiğinde çalışmaların uzay seyahatlerinde ticarileşme hususu, pazarın ve taleplerin gelişimi ile lojistik ve taşımacılık konularına odaklandığı görülmektedir. Bu hususta en dikkat çekici nokta uzay turizmi kavramının gelişimiyle birlikte uzaya seyahatin sadece devletlerin ve hükûmetlerin ulusal çıkarlarına ait bir amaç olmasından çıkılarak fonlama, yeni tasarımlar ve seçkin tüketici talebi doğrultusunda artık ticari bir evrimsel sürece geçiş yapılmasıdır. X PRIZE gibi prototip ve inovasyon yarışmalarının, uzay kampları ve uzay temalı simülasyon ve müze konseptlerinin gelişimi tüketicide merak uyandırmaktadır. Virgin Galactic ve Blue Origin gibi özel girişimlerin yükselişi 250.000$'lık biletlerle seçkin bir tüketici kitlesine yörünge altı yerçekimsiz deneyim ve uzay uçuşları sunabilecek girişimlerde bulunmaktadır. Yörüngesel uçuşlar ise ISS veya özel istasyon konaklamalarını içermektedir. Hedef kitlede uzayın yeni bir tüketim ve macera alanı olarak tanımlanması bu seçkin hedef kitleye dair talep tahminleri ve motivasyon faktörlerini incelemede makine öğrenmesi desteğinden faydalanılmasını da gündeme getirmektedir. Güvenlik algısı, uçuş öncesi verilecek eğitimler ve bilet fiyatlar uzay turistleri açısından tüketimde öne çıkan motivasyon faktörleridir. Öte yandan yörünge altı uçuşlar sadece uzaya gitmeyi kolaylaştırmayı değil uzayı kullanarak bir noktadan diğerine bir ara istasyon (hub) kullanmadan seyahat yapmayı ve hızlı kargo taşımacılığı ile uzay destekli ticaret potansiyellerini de doğurmakta ve bu konulara odaklı yeni sektörlerin oluşumuna zemin hazırlamaktadır (Davidian, 2020, 2021; Huang & Xu, 2025; Li vd., 2023; Mesa-Arango vd., 2023; Musselman & Hampton, 2020; Tang vd., 2024; Tasci vd., 2021; Walton & Goehlich, 2022; Wang vd., 2021; Weibel, 2020).

Son tema olan *Hukuk, Yönetişim ve Çevresel Faktörler* temasına bakıldığında ise çalışmaların diğer temalara ışık tutan çalışmalardan biraz farklı bir perspektifle uzay uçuşlarının teknik başarı ya da bileşenlerinden ziyade yasal sorumluluklar, regülasyonlar, devlet ve özel sektörün rolleri, sürdürülebilirlik ve meşruiyet boyutlarından konuyu tartıştığı görülmektedir. Bu noktada uzayın küresel ortak bir alan olarak tanımlanarak yörünge altı ve üstünde gerçekleşecek her türlü faaliyetin uluslararası anlaşmalar ve iş birliklerince belirlenmiş ortak yasal çerçeveler dâhilinde yönetilmesi gerekliliğinin altı çizilmektedir. Ticari

uzay çağının gerekliliklerinin klasik hukuk anlayışlarından farklı olması ve teknolojik gelişim hızıyla paralel bir hızda regülasyonların geliştirilmesinin zorluğu ifade edilirken özellikle sigortacılık sisteminin rolü, sorumluluk ve tazminat konuları tartışılmaktadır. Öte yandan sürdürülebilirlik açısından roketlerin karbon salınımı, emisyonlar ve ozon tabakasının korunması kapsamında yeşil uzay politikalarının geliştirilmesi gerektiği, uzay çöpü ve enkaz yönetiminin de çevreye zarar vermeden yapılmasının altı çizilmektedir. Bu hususta güvenli operasyonların oluşması için sigorta ve regülasyonların düzenlenmesi, ekonomik ihtilafların giderilmesi ve uzay trafiğinin yönetimi gibi maliyetli ve yüksek teknoloji gerektiren hususlarda Blockchain teknolojilerinden faydalanmanın önemine işaret edilmektedir (Harrington, 2020; Huang & Xu, 2025; Lerner & Gorog, 2021; Ryan vd., 2022; Surdi, 2020; Wilmer vd., 2025).

Daha çok turizmi odağına alan "Space tourism" anahtar kelimesiyle taranan ABD bazlı makaleler incelendikten ve tematik analizi gerçekleştirildikten sonra konunun daha çok ticari ve tüketimle ilgili kısmını kapsayan "commercial spaceflight" anahtar kelimesi ile ikinci bir tarama yapılmış ve ilgili makaleler bu kapsamda da incelenmiştir. Ticari uzay uçuşu ile ilgili tematik analiz bulguları **Tablo 4.**'te yer almaktadır.

Tablo 4. Ticari uzay uçuşu ile ilgili tematik analiz bulguları

Ana Temalar	***Alt Temalar***	***Kodlar***
1. Uzay Turisti Sağlığı ve Tıbbi Risklerin Yönetimi	Turistin uçuş öncesi mevcut hastalıklarına dair önlemler	Göz tansiyonu ve glokom gibi hastalıkların varlığı, kronik hastalık geçmişi, diyabet ve kalp problemleri, kanın pıhtılaşmaması (hemofili A) varlığı
	Hiper-yerçekimi etkileri ve değerlendirilmesi	G-kuvveti maruziyeti ve santrifüj simülasyonu, el tipi ultrason kullanma becerisi, kan şekerinin düzenli takibi
	Uçuş operasyonuna dair risk analizleri	Karar destek yazılımı ve olasılık modellerinin kullanımı (ASA IMM gibi), dönüş ve fırlatma süreçlerinin risklerinin tahmini, mesafe ve görev süresi risklerinin değerlendirilmesi, genel tıbbi risk tahmini ve olasılıklar
2. Moleküler Bazda Değişimler ve	Göz, sinir sistemi ve duyu bazlı problemler	Sıvı kayması, göz basıncı ve görme keskinliğine dair

Biyomedikal Çözümler		problemler, ağrısal ve duyusal değişimler
	Genetik ve moleküler düzeydeki değişimler	Genler, DNA ve RNA üzerindeki değişimler, metilasyon ve telomer uzunluğu, mutasyon oluşumları, kan hücresindeki değişimler, kan örneklerinin Omiks analizleri
	Tüm vücut tepkileri ve fizyolojik değişimler	Kardiyovasküler ve radyasyon maruziyeti riskleri, bağışıklık sistemi bozulmaları, yerçekimsiz ortamın kas/kemik kaybı üzerindeki etkileri
3. Operasyon Bazlı Yasal, Teknolojik ve Güvenlik Değerlendirmeleri	Uzay turisti ve toplum sağlığı	Mutasyonlar ve adaptasyonlar, bulaşıcı hastalık risk değerlendirmeleri, karantina protokollerinin oluşturulması, pandemi süreci yönetimi
	Uzayda tıbbi müdahale ve altyapı kurulumu	Otonom tıbbi sistem geliştirmeleri, dar alanda cerrahi müdahale imkanlarının hazırlanması, hacim kısıtlılığı problemine karşı inovatif çözümler
	Güvenlik konusunda çerçeve mevzuat oluşturma	Ulusal uzay hukukunda düzenlemeler, ticari lisanslama hükümleri, küresel havacılık ve uzay standartlarını belirleme, kural koyucu ve hata bulucu kuruluşların gelişimi (FAA ve NTSB gibi)
4. Uzay Görevleri Ekosisteminin Gelişmesi ve Eğitim Programları	Uzay turizmine özel tıp eğitimleri geliştirme ve uzman işgücü yaratma	Alternatif tıbbi değerlendirme sistemlerinin geliştirilmesi (ör. BasicMed), Wright State havacılık tıbbı programı benzeri eğitimlerin yaygınlaştırılması, tıp fakültesi müfredatı güncellemesi, uzay ve havacılık tıbbı uzmanlığının teşvik edilmesi

	Psiko-sosyal etkiler ve teknoloji transferi	Uzayın insan psikoloji üzerindeki etkisinin incelenmesi, izolasyon vb. spesifik uzay psikolojisi araştırmaları, uzaydan dünyaya tıbbi bilgi transferi
	Uzay çağına geçiş ve uluslararası işbirliği kültürü	Uzay görevlerinde kamu-özel sektör işbirliklerinin geliştirilmesi, uzay turisti ve sivil mürettebatta çeşitliliğin teşviki, uluslararası alanda daha fazla ülkenin uzay çalışmalarına katılımı

"Ticari uzay uçuşu" anahtar kelimesi ile ilgili elde edilen tematik analiz bulgularına göre incelenen çalışma konularının *4 ana tema* etrafında şekillendiği görülmektedir. İlk ana tema olan *Uzay Turisti Sağlığı ve Tıbbi Risklerin Yönetimi* temasına bakıldığında çalışmalarda alışılagelmiş seçkin, eğitimli ve kusursuz tıbbı geçmişi olan astronotlardan sonra sivil halktan seçilecek ve bir tıbbi geçmişi olan uzay turistlerinin sağlıkla ilgili risklerine dikkat çekilmektedir. Uzay turisti adayların tıp geçmişlerinde özellikle kardiyovasküler, kan ve gözle ilgili hastalıklarının, diyabet gibi mevcut kronik hastalıkların uzay ortamı açısından en riskli sağlık faktörleri olarak değerlendirildiği ve bunlarla nasıl başa çıkılacağına dair görüşler ortaya sunulmaktadır. Bu noktada uçuş öncesi risklerin tahmini ve yönetimi önem arz etmektedir. Teknolojik gelişmelerden ve karar destek mekanizmalarından faydalanılarak G-kuvveti ve diğer uzay koşullarına karşı simülasyonlu eğitimler, uzayda meydana gelebilecek olası tıbbi durumlarda müdahale etmeyi sağlayacak pratik ultrason cihazlarının kullanımı ve kan gibi vücut fonksiyonlarının düzenli takibini sağlayacak giyilebilir teknolojik aygıtların gerekliliğinin altı çizilmektedir. Tıbbi açıdan kişisel risk değerlendirmesi ve genetik duyarlılık bazlı çalışmaların geliştirilmesi risk yöntemi açısından önemlidir. Operasyonel performans ve acil yönetim açısından ise uzaktan kontrol edilebilen sistemlerle uzay aracına erişim ve yönlendirme teknolojilerinin varlığının kolaylaştırıcı etkisi tartışılmaktadır. Bu açıdan özellikle uçuş mesafesi ve süresi arttıkça tıbbi risk yönetiminin son teknoloji ile entegre, eşzamanlı ve dinamik yönlendirilen bir süreç olması gerektiği vurgusu öne çıkmaktadır (Antonsen vd., 2022; Blue & Ong, 2024; Blue vd., 2023; Dalal vd., 2021; Fernandez vd., 2024; Langston & Brickhouse, 2024; Ong vd., 2022; Reeves vd., 2023).

İkinci ana tema olan *Moleküler Bazda Değişimler ve Biyomedikal Çözümler* teması uzay görevleri açısından sadece astronotlara değil uzay turisti olan sivil

katılımcılara dair uzayın ve uzay yolculuğunun biyolojik ve tıbbi etkilerinin incelenmesine işaret etmektedir. Çalışmalara bakıldığında en çok bu tema ve bileşenleri hakkında irdelemeler yapıldığı görülmektedir. Son dönemlerde gerçekleştirilen ticari uçuşlardan elde edilen verilerin astronot ve uzay turisti tıbbı için önemli veriler sağladığı belirtilmiştir. Transkriptomik ve epigenetik verilerin yanı sıra özellikle mutasyonlar ile kan analizi verileri önemli tıbbi bulgulara işaret etmektedir. Uçuş öncesi ve sonrası farklılıklar incelendiğinde radyasyon maruziyetinin kan hücreleri üzerinde etkili olduğu ve uzun vadede kanser ya da kardiyovasküler hastalıklara sebep olabileceği, telomer uzunluğu ile DNA ve RNA'da değişimler meydana geldiği ifade edilmektedir. Öte yandan uçuş görevleri verilerinde kas-iskelet sistemi, gözle ilgili problemler ve bağışıklık sistemindeki değişimler de sıklıkla incelenmekte, T-hücresi fonksiyonlarında baskılanma, sıvıların baş bölgesine kayması sebebiyle göz ve tansiyon problemleri, yerçekimsiz ortamın kemik yoğunluğu kaybı ile baş ve sırt olmak üzere ağrılara sebep olduğu raporlanmıştır. Radyasyonun ağrı algısı ve duyusal sistemler üzerinde etkili olduğu da belirtilmiştir. Bu tarz verilerin kamuya açık bir biçimde raporlanmasının uzay tıbbının demokratikleşmesine ve bireysel genetik duyarlılık temelinde bir uzay tıbbının gelişmesine destek olduğu ifade edilmektedir (Ao vd., 2025; Brojakowska vd., 2022; Dalal vd., 2021; Garcia-Medina vd., 2024; Jones vd., 2024; Mason vd., 2024; McPhee & Baumann, 2025; Sauer vd., 2023).

Üçüncü ana tema olan *Operasyon Bazlı Yasal, Teknolojik ve Güvenlik Değerlendirmeleri* teması ile ilgili olarak çalışmalarda ticari uzay uçuşlarının teknik altyapısı, operasyonel sınırları ve yasal sorumlulukları standartlar, regülasyonlar ve fiziksel kısıtlar bağlamında tartışılmaktadır. Özellikle ticari uzay seyahatlerinde fırlatma ile ilgili lisansların düzenlenmesi, havacılık ve uzay ile ilgili ulusal ve uluslararası kuruluşlar arasında gerçekleştirilecek iş birliği, anlaşama ve yetkilerin belirlenmesine ait protokollerin geliştirilmesi, bu düzenlemelerin hızlı gelişen uzay ekosistemiyle paralel bir hızda gecikmeden gerçekleştirilmesinin önünün açılması öne çıkan tartışma konularıdır. Öte yandan uzay operasyonlarında tıbbi durumlar, sağlık koşulları ve kaza faktörleri uçuş güvenliği ve risk yönetimi açısından en önemli risk konularının başında geldiğinden uçuşa katılacak pilot ve turistlerin sağlık değerlendirmelerini yapacak tıp uzmanlarının hukuki sorumlulukları, tıbbi risklere karşı uzaya özel karantina vb. protokollerin geliştirilmesi, kısıtlı bir alan olan uzay araçlarında hacim mimarisi, mekân ve kullanılacak alet & donanım tasarımlarının otonom, fonksiyonel ve taşınabilir & giyilebilir bir biçimde taşınması gibi sorunlar inovatif çözümler beklemektedir. Ayrıca ultra-tehlikeli kabul edilen fırlatma faaliyetleri gibi operasyon süreçleri ile uzaya gidiş ve gelişte meydana

gelebilecek olası kazalara dair risk ve güvenlik yönetiminin azami bir biçimde sağlanması, bununla ilgili regülasyonların ve standartların titizlikle çalışılması kamunun da sağlık ve güvenliğini gözetme açısından son derece hayati görülmektedir. Bu açıdan uzay uçuşlarının ticarileşme sürecinde bunların bir ulaşım modeline dönüşmesi için yasal, teknolojik ve güvenlik değerlendirmelerinin kapsamlıca ele alınması gerektiğinin altı çizilmektedir (Kamine vd., 2022; Kreykes vd., 2020; Langston & Brickhouse, 2024; Petersen vd., 2021; Schneider vd., 2023).

Son tema olan *Uzay Görevleri Ekosisteminin Gelişmesi ve Eğitim Programları* teması ile ilgili olarak çalışmalar uzay uçuşlarının ticarileşmesi konusunun sadece teknoloji ve ekonomi ile ilgili değil ikinci uzay çağı olarak adlandırılan bu dönemde uzayla ilgili gelişmelerin küresel anlamda tüm dünyayı ilgilendiren toplumsal bir değişim dönüşüm sürecine de kapı araladığını belirtmektedir. Bu açıdan bakıldığında teknoloji, havacılık, tıp ve hukuk başta olmak üzere uzay odaklı disiplinler arası ortak çalışmaların artması, ekosistemi besleyen unsurlar ve sektörler arası daha fazla işbirliği sağlanması, uzay hakkında uzay tıbbı, uzay psikolojisi, uzay mühendisliği ya da uzay hukuku gibi spesifik çalışma alanlarının oluşturulması, kalifiye işgücünün eğitilip sektöre kazandırılması ve teknoloji transferinin gerçekleştirilmesi sektörün gelişimi için oldukça önemlidir. Bu noktada hükümetler ve askeriye bazlı geleneksel uzay çağının aksine bu çağda kamu-özel işbirliklerinin ve özel girişimlerin teşvik edilmesi, çok çeşitli sivil mürettebat ve uzay turistinin eğitilmesi, uçuş deneyimi kazandırılması ve sektörde öncülük etmeleri, daha fazla ülkenin uzay konusunda yatırım yapmaya başlaması gerekliliğinin altı çizilmektedir. Böylelikle uzay ekosisteminin teknik ve teknoloji üzerine olduğu kadar eğitim ve kapsayıcılık üzerine de kurulması önemli görülmektedir (Doarn vd., 2021; Jones vd., 2024; Kreykes vd., 2020; Mason vd., 2024; McPhee & Baumann, 2025; Nezami, 2024; Scarpa vd., 2023; Schneider vd., 2023; Thamer vd., 2023).

Uzay turizminde başı çeken ülke olan ABD bazlı yayınlanan makalelerle ilgili gerçekleştirilen tematik analizlerden sonra diğer ülkelerde son 1 yılda ne tür çalışmalar yapıldığını incelemek için SCOPUS veri tabanından ABD harici ülkeler ve 2025 yılı seçilerek ilgili araştırmalara ulaşılmıştır. Tekrar "space tourism" ve "commercial spaceflight" anahtar kelimeleriyle tarama yapılarak toplamda 21 makaleye ulaşılmıştır. Metodoloji bölümünde detayları açıklandığı üzere diğer ülkelerdeki çalışmaları incelemek amacıyla seçilen bu makaleler tematik analize tabi tutulmuştur. Elde edilen analiz bulguları **Tablo 5**.'te yer almaktadır.

Tablo 5. Diğer ülkelerdeki çalışmalarla ile ilgili tematik analiz bulguları

Ana Temalar	*Alt Temalar*	*Kodlar*
1. Pazarın Gelişimi ve Ekonomik Faktörler	Büyüme, pazar ve talep tahminleri	Ticari uzay istasyonları, trilyon dolarlık gelecek öngörüleri, Virgin Galactic, SpaceX, Blue Origin gibi sayıları artan yatırımcılar
	Yeni iş modelleri ve pazarlama bileşenleri	Tüketicilerde artan teknolojik yenilik kabulleri, Metaverse ve NFT gibi dijitalin entegrasyonu, değişken maliyetler, paylaşım ekonomisindeki yükseliş
2. Teknik, Operasyonel ve Teknolojik Altyapı Oluşumları	Enerji sistemleri ve çözümler	Lityum pil ve itki sistemlerindeki gelişmeler, yeniden kullanılabilirlik bilinci, hibrit roketler ve aşınma bileşenleri, sıvıdan katıya elektrolit değişimleri
	Teknik tasarımlar	Fırlatma sistemlerinde yeniden kullanım, noktadan noktaya ulaşım, hipersonik hız, hava ve uzay sahası ayrımı
	Uzayda trafik ve güvenlik sorunları	Risk (çarpışma vb.) ve uzay enkazı yönetimleri, algoritma destekleri, Uzay Durum Farkındalığı, verilerin entegrasyonu
3. Yasal Süreçler, Etik Konular ve Yönetim	Regülasyonlar	Uluslararası yetki alanlarının belirlenmesi, düzenleyici çerçeve ve hukuk, lisanslama, güvenlikle ilgili konular, ABD ve Avrupa regülasyon farklılıkları
	Etik yaklaşım ve sürdürülebilirlik	Karbon ayak izi hesaplamaları, sürdürülebilir yörünge yönetimi, insan merkezcilik eleştirileri, adalet ve eşitlik, uzay kaynaklarının işlenmesi konuları
4. İnsan ve Deneyim	Motivasyon ve psikolojik faktörler	Uzaya dair duygular ve macera arayışları, içsel ve dışsal motivasyon çeşitleri, optimum uyarılma seviyesi,

		uçuş emniyetine dair pilot bağlılıkları
	Sağlıkla ilgili faktörler	Tıbbi riskler ve yönetimi, uzay anemisi vb. uzay hastalıları, parabolik uçuşlar ve uzay yerçekimi problemleri
	Yaşam alanı koşulları ve tasarım	Yapay habitatlarda yaşam tasarımları, mimaride biyofilik entegrasyon, mikro-yerçekimi düzenlemeleri
5. Teorik Çerçevede Değişim ve Dönüşüm	Paradigma değişimi	Epistemolojik ve ontolojik sorunsallar, Uzay-zaman (spacetime) perspektifi, yer merkezli düşünce biçimi
	Destekleyici terrestriyal oluşumlar	Uzay turizmi ve destinasyon rekabetçiliği, uzay simülasyonları, uzay eğitim merkezi ve müzeleri

İlk tema olan *Pazarın Gelişimi ve Ekonomik Faktörler* temasına bakıldığında diğer ülke araştırmalarının uzay turizmi ve ticari uzay uçuşlarına dair pazarın gelecek projeksiyonlarını incelediği ve pazar değerinin 2040-2045 arasında 2,7 trilyon$'a ulaşacağını, uzay turizminden beklenen gelirin ise 2030'larda 1,1 milyar dolara erişebileceğini öngörerek potansiyel pazar fırsatlarının altının çizdiği görülmektedir. Kamu kadar özel sektörün, melek yatırımcı ve girişimcilerin de bu konuda iştahlı olduğu iddiası sadece 2022 yılında pazarın 384 milyar$'lık bir yatırım çektiği bilgisiyle desteklenmektedir. Bu noktada yepyeni iş modelleri ve yenilikçi ekonomik yaklaşımların gelişmesi gerektiği, paylaşım ekonomisi ve Metaverse bazlı sanal turizm modelleriyle de cazibenin arttırılması, sanalın gücüyle tematik ve dijital bazlı reklam ve satış gelirleriyle gelirlerin arttırılabileceği öngörülmektedir. Söz konusu orbital uçuşlar olduğunda kişi başı maliyetlerin 55 milyon$'larda seyretmesi ve herkesin bu deneyimden kolaylıkla faydalanamayacağı düşünüldüğünden ilgisi gittikçe artan daha geniş hedef kitle için uzay uçuşlarından ziyade uzay temalı deneyim, eğlence, turizm merkezlerinin ve müzelerin oluşturulmasıyla yeryüzü odaklı (terrestrial) ticari fırsatların kaçırılmaması gerektiği belirtilmektedir. Pazar ve tüketici davranışları incelenirken Asya, Avrupa ve Kuzey Amerika'da ilginin yüksek olmasının stratejik olarak değerlendirilmesi ve uzay turizmi pazarlamasında risk alan, teknoloji ve macera seven öncü kitlenin yapacağı ağızdan ağıza pazarlama ve deneyim paylaşımlarının yönetilmesinin önemine dikkat çekilmektedir. Öte yandan kamu girişimlerinden ziyade Virgin Galactic, SpaceX, Boeing, Blue

Origin, Axiom ve Rocket Lab gibi pazarın lider şirketlerinin yörüngede üretim, uzay çöpü temizliği, uydu servis hizmetleri gibi uzay turisti taşımacılığının ötesinde hizmetleri çeşitlendirmesiyle gelir akışlarının arttırması sektörün gelişimini hızlandırabilecektir. Ticari sürdürülebilirlik için ise roketlerde fırlatma sonrası yeniden kullanım ile ticari istasyonların alçak yörüngede kurulmasıyla maliyet düşürücü önlemlerin alınması beklenmektedir. Bu şekilde uzay turizmi lüks bir segment olmaktan çıkıp trilyon dolarlık hacme aday hibrit bir ekonomik ekosisteme evrilebilecektir (Benas vd., 2025; Goehlich & Bebenroth, 2025; Nguyen vd., 2025; Presenza vd., 2025; Zhang vd., 2025).

İkinci tema olan *Teknik, Operasyonel ve Teknolojik Altyapı Oluşumları* teması incelendiğinde çalışmaların enerji bileşenleri, teknik tasarımlar, uzay trafiği, risk yönetimi ve güvenlik konularına odaklandığı görülmektedir. Patlama riskini azaltan ve itkiyi kontrol edilebilir hale getiren hibrit sistemlerin gelişimi, ısı transferini ve düşük yanma hızını arttırmak için yüksek nitrojenli enerjik bileşiklerinin kullanımı, alışılagelmiş tasarım kısıtlarını azaltan aşırı sıcaklara dayanıklı katı hal elektrolitli lityum pilleri ile görev sıklığını artıran ve maliyeti düşüren yeniden kullanılabilir roketlerin varlığını sağlayan teknolojilerin gelişimi ticari uzay araçların tasarım ve gelişimini de desteklemektedir. Mach 8 hızlarına kadar çıkabilen ve noktadan noktaya yolcu ve kargo taşımacılığına imkân veren hipersonik ulaşım biçimlerinin gelişmesinin önü açılmıştır. Böylelikle uzayda ulaşım biçimleri de yörünge altı, yörünge ve yörünge ötesi şeklinde yeniden kategorize edilmeye başlanmıştır. Öte yandan uzay trafiği ve risklerin yönetimi güvenlik açısından önemli konuların başında gelmektedir. Uzay nesnelerinin sayıları hızla artarken yörünge belirleme, çarpışma önleme, operasyon yönetme, enkaz önleme ve temizleme gibi fonksiyonların yerine getirilebilmesi için trafik yönetimi ve uzay durum farkındalığı sistemlerinin varlığı hayati öneme sahiptir. Yapay zekâ destekli ve algoritmalar kullanarak çok sayıda elektro-optik sensörden gelen verileri analiz eden otonom sistemler bu noktada devreye girmektedir. Ayrıca eğitimi desteklemek ve riskleri yönetmek için sanal gerçeklik, artırılmış gerçeklik, simülasyon ve Metaverse bazlı uygulamaların geliştirilmesi ve kullanılması tüm bu süreçleri oldukça desteklemektedir (Chang vd., 2025; Cui vd., 2025; Hussain vd., 2025; Presenza vd., 2025; Singh, 2025; Song vd., 2025).

Üçüncü tema olan *Yasal Süreçler, Etik Konular ve Yönetim* temasına bakıldığında çalışmaların konuyla ilgili hukuksal altyapı, kanun ve düzenlemeler ile sürdürülebilirlik ve etik konularını tartıştığı görülmektedir. Araştırmalarda en dikkat çeken husus uzaya dair operasyonlar açısından teknik ve teknolojik gelişmeler büyük bir ivmeyle ilerlerken hukuksal ve etik konulara dair gelişmelerin bu hıza yetişememesi ve bu durumun regülasyonlara dair bir

öngörülemezlik ve risk algısı yaratmasıdır. Özellikle lisanslama konuları, güvenlik ve risk konularında sorumluluk ve yetki alanlarının/mercilerinin belirlenmesi, mevcut yasal çerçevelerin bu alandaki yetersizliği, uzay trafik yönetimi protokollerinin belirlenmesi, düzenleyici kurumların ve yönetişim biçimlerinin tespiti, uluslararası arenada ortak standartların konulması ve yargı yetkisi sorunlarının çözülme biçimleri önemli tartışma noktalarıdır. Bununla beraber yörüngenin sürdürülebilirliğini sağlayacak, çevresel ve kurumsal sorumlulukları yerine getirmek için uzay operasyonlarında da karbon salınımı gibi sorunların çözümüne destek verecek, dünya dışı bir turizm olan ve buna has bir etik çerçevenin oluşmasını sağlayacak uygulamaların geliştirilmesi önemlidir. Teknolojik bağımlılığın artması, azınlığına hitap eden uzay turizmine erişimde eşitlik ve kapsayıcılığın halihazırda uzak görülmesi, uzay madenciliğinin nasıl yapılacağı gibi konular da risk yönetimi açısından cevap bekleyen diğer tartışmalı hususlardır (Alshaikh, 2025; Alshaheen & Alissa, 2025; Hussain vd., 2025; Khan vd., 2025; Nguyen vd., 2025; Peng vd., 2025; Singh, 2025; Spector & Higham, 2025; Zhang vd., 2025).

Dördüncü ana tema olan *İnsan ve Deneyim* teması incelendiğinde araştırmaların insanın biyoloji ve fiziksel sağlığı ile uzaya dair motivasyonları ve uzayda vakit geçirecekleri mekânların tasarımı üzerine odaklandığı görülmektedir. Özellikle yerçekimi probleminden ötürü uzaya has uzay anemisi, hücresel ve kardiyovasküler değişimler, uzaya adaptasyon, kemik, göz ve sinir sistemi problemleri, uyku, görme, işitme ve nörolojik hastalıklar, olası yaralanma ve kazalara karşı acil tıbbi müdahale biçimleri en öne çıkan fizyolojik risk faktörleridir. Bununla beraber uzayın insan psikolojisi üzerindeki etkisi, motivasyon ve karar verme faktörleri, uzayın sağlık üzerindeki etkileri de uzay turizminin değerlendirilmesinde psikolojik ve bilişsel etkiler olarak ortaya çıkmaktadır. Potansiyel uzay turistlerinde uzaya dair macera, duygu ya da yenilik arayış biçimlerinin tespiti bu hedef kitlenin nasıl uyarıldığını tespit etmede önemlidir. Bazıları için olumlu duygular belirirken diğerleri risk faktörlerini daha çok odağa alıp bilinmezlik ve güven problemleri sebebiyle uzay ve turizmi konularına mesafeli durabilmektedir. Özellikle sosyal medyada ve pazarlama iletişiminde uzay turizminin yoğunluklu olarak tutku ve macera ile eşleştirildiği ancak algı, motivasyon ve tepkilerin eğitim ve gelir seviyesine bağlı olarak değiştiği görülmektedir. Öte yandan uzay aracı kullanmaya hazırlanan geleneksel pilotların mesleki bağlılıkları ve bunu oluşturan motivasyonel faktörler de uzay pilotluğunu yeni bir uzmanlık alanı olarak seçmelerinde etkilidir. Uzay turistlerinin seçiminde ise gelir seviyesinin yüksekliği talebi arttırsa da ciddi sağlık ile diğer değerlendirme ve eğitimlerinden geçmelerinin hedef kitleyi oldukça kısıtladığı görüşünü doğurmaktadır. Öte yandan uzay turistleri ile

mürettebatın uzayda zamanlarını geçirecekleri aracın iç mekânlarında yaşamsal fonksiyonları destekleyen yapay yaşam destek sistemleri ve doğayı taklit eden biyofilik mimari modellerin mekân ve mimariye entegrasyonu da araştırılan konulardandır. Ancak uzayda temel yaşam koşullarının sürekli makineler üzerinden sağlanması uzay deneyiminin teknoloji üzerinden tanımlanması ve biyolojik varoluşu baskılaması açısından eleştirilmektedir (Alshaheen & Alissa, 2025; Galčenko vd., 2025; Goehlich & Bebenroth, 2025; Huang vd., 2025; Khan vd., 2025; Le Roy vd., 2025; Nguyen vd., 2025; Presenza vd., 2025; Yurdakul & Karaçar, 2025).

Son ana tema olan *Teorik Çerçevede Değişim ve Dönüşüm* temasına bakıldığında ilgili çalışmaların uzay turizmi ile ortaya çıkan paradigmatik dönüşümü ele aldığı görülmektedir. Öncelikle geleneksel anlamda şimdiye kadar yapılmış turizm çalışmalarının dünyayı ve dünya koşullarını ele almasından ötürü bu çalışmaların sonuçlarının uzayda geçerli olmayacağı, uzay turizmi ve endüstrisini tanımlayamayacağı, bu sebeple uzay turizminin yeni bir bakış açısı ile çalışılması gerektiği düşünülmektedir. İnsanın varoluşsal sürecinde şimdiye kadar hep dünya bazlı gelişen evrim süreci uzay çağının başlamasıyla orbitale doğru kaymakta, bu da uzay-zaman perspektifi ışığında kozmik teoriler, düşünce ve davranış biçimlerinin geliştirilmesini gerektirmektedir. Uzay turizmi bu açıdan yeni epistemolojik ve ontolojik tartışma alanları açmaktadır. Öte yandan uzay turizmi yörüngesel bağlamdaki operasyonlar açısından oldukça maliyetli olduğundan bu turizm biçimini asıl destekleyecek ve endüstriyi geliştirecek kısmın yeryüzü temelli (terrestrial) uzay turizmi olacağı belirtilmektedir. Bunu uzay temalı müzeler, uzay simülasyonları, eğitim ve eğlence sağlayan rekreasyonlar ve tesisler destekleyecektir. Yeryüzündeyken uzayın deneyimlenmesi simülasyon, yerçekimsiz ortam, deneyim istasyonları ve sanal turlar ile gerçekleştirilebilmektedir. Bu merkezlerde elde edilen deneyimlerin ziyaretçide uzaya ve turizmine dair bakış açısını, bilgi ve motivasyon seviyesini oldukça değiştirdiği bilinmektedir. Özellikle ABD'de yasal korumalar ve düzenleyici uyum ile desteklenen, SpaceX, Blue Origin vb. özel sektör aktörlerinin katılımı ve iletişim stratejileri desteklenen, hedef kitleyi cezbeden birebir uzay üslerinde deneyim sunan uygulamalar uzaya yatırım yapan ülkeler arasında oluşacak destinasyon rekabetçiliğinin gelişimine de ışık tutmaktadır (Chang, 2025; Nguyen vd., 2025; Peng vd., 2025; Presenza vd., 2025; Spector & Higham, 2025; Yurdakul & Karaçar, 2025; Zhang vd., 2025).

Tematik analizlerden sonra "Space tourism" (uzay turizmi) ve "commercial spaceflight" (ticari uzay uçuşu) anahtar kelimeleriyle taranmış son 5 yıla ait ABD bazlı bilimsel çalışmalar ile son 1 yıla ait ABD haricindeki ülkelerdeki incelemeleri yansıtan bilimsel çalışmaları baz alarak gerçekleştirilen 3 ayrı

tematik analiz ile ortaya çıkan temalar birbiriyle karşılaştırılarak değerlendirilmiş ve ABD ile diğer ülkelerin konuyu ele alış biçimindeki benzerlik ve farklılıklar incelenmiştir. Genel olarak bakıldığında analizlerdeki ana ve alt temalar arasında göze çarpan bir tutarlılık ve birbirini tamamlayan bir yapının oluştuğu görülmektedir. Dolayısıyla ABD ve diğer ülkelerdeki coğrafi mesafe, politik, ekonomik, sosyo-kültürel vb. farklılıklara rağmen uzay turizmi konusunda gerçekleştirilen bilimsel çalışmalarda merkezi bir yapılanmanın oluşmaya ve kapsayıcılığın gelişmeye başladığı söylenebilir. Çalışmalarda konularındaki en merkezi ve güçlü ortak paydanın '*insan faktörü'* ve '*insan sağlığı'* olduğu, dolayısıyla uzay turizminde alt konu ne olursa olsun odakta insanın var olması ve yapının bunun çevresinde şekillendirilmesi gerektiği sonucuna ulaşılmaktadır. Uzayda yaşanan kan anemisi, göz, iskelet, kas, kardiyovasküler sistem problemleri, yerçekimsiz ortamın sağlığa etkisi gibi ana sağlık konuları tüm analizlerde benzer kodlarla tanımlanabilmiştir. Ancak ABD'nin daha çok ön hazırlık ve operasyon yönetimi gibi yönetsel konulara odaklandığı, diğer ülkelerin ise genetik değişimler gibi daha spesifik konularda derinlemesine çalışmalar yapmaya çalıştığı görülmektedir. Uçuş öncesi ve sonrası tıbbi eğitim ve sağlık risklerinin yönetimi tüm çalışmalarda ana odaklardandır. Ayrıca yeni bir alan olan insanın uzaydaki varoluşsal deneyimine atıfta bulunan uzay psikolojisi ve motivasyon konuları, uçuş öncesi ve operasyon süreci boyunca mental sağlık yönetimi, bunun için hazırlanacak eğitimler, uzayın hissettirdiği duygular ve ortaya çıkacak deneyimlerin yönetimi gibi alt başlıklar da uzay turizminin incelenen pisko-sosyal boyutu olarak ortaya çıkmaktadır (Alshaheen & Alissa, 2025; Antonsen vd., 2022; Ao vd., 2025; Basu vd., 2021; Blue & Ong, 2024; Blue vd., 2023; Brojakowska vd., 2022; Cucinotta & Saganti, 2022; Dalal vd., 2021; Doarn vd., 2021; Fiedler vd., 2024; Fernandez vd., 2024; Fischetti vd., 2024; Galčenko vd., 2025; Garcia-Medina vd., 2024; Goehlich & Bebenroth, 2025; Gulacsi vd., 2025; Huang vd., 2025; Jones vd., 2024; Kamine vd., 2022; Khan vd., 2025; Kreykes vd., 2020; Langston & Brickhouse, 2024; Le Roy vd., 2025; Lerner & Gorog, 2021; Long & Hayes, 2023; Mason vd., 2024; McPhee & Baumann, 2025; Musselman & Hampton, 2020; Musselman vd., 2024; Nezami, 2024; Nguyen vd., 2025; Ong vd., 2022; Oronsky vd., 2022; Petersen vd., 2021; Presenza vd., 2025; Reeves vd., 2023; Sauer vd., 2023; Scarpa vd., 2023; Schneider vd., 2023; Thamer vd., 2023; Trudel vd., 2020; Wang vd., 2021; Weibel, 2020; Yurdakul & Karaçar, 2025).

Tüm çalışmalarda bir diğer ortak nokta ise uzay turizminin gelişmesinde kuşkusuz en önemli katkıyı *uzayın ticarileşmesi* olgusunun sunmasıdır. Yakın geçmişte yükselen Virgin Galactic, SpaceX ve Blue Origin gibi özel girişimlerin varlığı ve operasyon başarıları ilgiyi uzay turizmi pazarının gelişmesine,

ekonomik boyuta, ticari iş fırsatlarına ve iş modelleri geliştirmeye doğru yönlendirmektedir. Pazarda şekillenen taleplerin de gelişmeler paralelinde çeşitlenmesiyle paylaşım ekonomisi ve oluşan yeni paradigmalardan beslenen uzay bazlı yepyeni iş modelleri ortaya çıkmaktadır. Bu noktada ABD dijital ve sanalı uzay turizmi ve uzayla ilgili operasyonlara daha fazla nasıl entegre edebileceğini tartışırken, diğer ülkelerde daha çok uluslararası işbirliği kültürü ile kamu-özel sektör iş birliğinin nasıl geliştirilebileceği, kapsayıcılığın ortak bir çatı ile regülasyonların altında nasıl buluşulabileceği daha çok tartışılmaktadır. Bu açıdan ABD'nin daha özerk bir felsefe ile hareket ederken Avrupa dahil diğer ülkelerin daha işbirlikçi bir yaklaşımla konuya eğildiği görülmektedir (Beheshti vd., 2025; Benas vd., 2025; Chang, 2025; Davidian, 2020, 2021; Goehlich & Bebenroth, 2025; Harrington, 2020; Huang & Xu, 2025; Huang vd., 2025; Jones vd., 2024; Mason vd., 2024; McPhee & Baumann, 2025; Mesa-Arango vd., 2023; Musselman & Hampton, 2020; Nguyen vd., 2025; Presenza vd., 2025; Schneider vd., 2023; Tasci vd., 2021; Wang vd., 2021; Wilmer vd., 2025; Zhang vd., 2025).

Ülkelere bakıldığında *yasal düzenlemeler ile etik* konularının her açıdan ortak bir sorun olmasının ilgili çalışmalarda benzer bir ortak nokta olarak öne çıktığı görülmektedir. Uzay turizmi ve operasyon yönetiminde, öncesi ve sonrası dâhil olmak üzere olası tüm yasal düzenlemeler ile uluslararası anlaşmaların nasıl ortak bir kabul ve düzlemde hayata geçebileceği sıklıkla tartışılmaktadır. Uzay güvenliği ve risk yönetimi en dikkat çekici ve üzerinde düşünülmesi gereken konulardan biri olarak ele alınmakta, uzay trafiğinin, çöpünün ve olası kazaların yönetimi tüm ülkelerce standartları belirlenip regüle edilmesi gereken bir konu olarak kabul edilmektedir. Ayrıca tüm ülkeler uzay turizmini sadece teknik olarak ele almanın yanlış ve yetersiz olduğu konusunda hemfikir olup *etik farkındalık* ile etik yaklaşım, kapsayıcılık, adalet, fırsat eşitliği ve *uzayın sürdürülebilirliği* konularına da azami dikkat edilmesi ve çözüm önerilerinin geliştirilmesi gerektiği konusunda ortak görüş beyan etmektedir. Bununla beraber uzay araçları ve uzay yaşam alanlarının yukarıda sayılan hassasiyetler gözetilerek tasarlanması, temel insan ihtiyaçlarının uzay ortamında da teknik, teknolojik, tıbbi ve kontrole dair sistem ve yapılarla desteklenmesi ve bu alanlarda uzaya has uzmanlık alanları ve eğitimler geliştirilmesi gerektiğinin altı çizilmektedir. Öte yandan ABD'nin aksine diğer ülke çalışmalarında uzay çalışmalarına yönelik paradigma değişimleri ile uzay turizmini dünyada destekleyen yeryüzü tabanlı uzay turizminin gelişimi, turizm açısından uzaya dair eğitim ve farkındalık sağlayan müzeciliğin ve teknoloji destekli yerleşke kurulum girişimlerinin destinasyon pazarlaması açısından da artan önemi daha fazla tartışılmaya başlanmıştır (Alshaheen & Alissa, 2025; Antonsen vd., 2022; Basu vd., 2021; Blue vd., 2023; Cates, 2021; Chang, 2025; Chang vd., 2025; Chen vd., 2020;

Doarn vd., 2021; Doule vd., 2021; Galčenko vd., 2025; Goehlich & Bebenroth, 2025; Harrington, 2020; Huang & Xu, 2025; Huang vd., 2025; Hussain vd., 2025; Khan vd., 2025; Kreykes vd., 2020; Langston & Brickhouse, 2024; Le Roy vd., 2025; Lerner & Gorog, 2021; Meyer & Sorek-Hamer, 2020; Nguyen vd., 2025; Overlin vd., 2023; Peng vd., 2025; Presenza vd., 2025; Ryan vd., 2022; Singh, 2025; Spector & Higham, 2025; Surdi, 2020; Thamer vd., 2023; Wilmer vd., 2025; Yurdakul & Karaçar, 2025; Zhang vd., 2025).

4. SONUÇ

Bu çalışma son dönemin hızla popülerleşen çalışma konularından ve sektörde yükselen alanlardan birisi olan uzay turizmi ve ticari uzay uçuşunun gelişen dinamiklerini incelemek açısından son dönem bilimsel literatürün yansıtıcı tematik analizini (2020-2025) gerçekleştirmeyi amaçlamıştır. Bu kapsamda uzay turizmi konusunda pazar lideri olan ABD'nin son 5 yıllık ve diğer ülkelerin son 1 yıllık bilimsel çalışmalarına "space tourism" ve "commercial space flight" anahtar kelimeleri ile erişilerek çalışma konuları incelenmiş ve trendler analiz edilmeye çalışılmıştır. Elde edilen bulgulara göre uzay turizmi ve ticari uzay uçuşunun mevcut durumu ve gelecekteki gidişatına dair kapsamlı bir sentez sunulmaktadır. 2020-2025 yılları arasındaki bilimsel literatürün analizi "İkinci Uzay Çağı"nın artık teorik bir yapı değil, hızla olgunlaşan bir ticari ekosistem olduğunu açıkça ortaya çıkarmaktadır. Seçkin ve devlet tarafından eğitilmiş astronotlardan sivil uzay turistlerine geçiş süreci bilimsel söylemi tamamen teknik mühendislik konularından daha karmaşık, insan merkezli ve çok disiplinli bir çerçeveye doğru temelden kaydırmaktadır.

"Uzay turizmi" ve "ticari uzay uçuşu" kavramları açısından ele alındığında tematik analizlere göre uzay turizmi üzerine odaklanan literatür deneyimin sosyo-ekonomik ve psikolojik boyutlarını keşfetme eğilimindedir ve statü arayışı, kaçış ve "Genel Bakış Etkisi" olarak bilinen uzaydan Dünya'yı bizzat gören astronotların yaşadığı, bilişsel ve duygusal bir paradigma değişiminin ticarileştirilmesini vurgulamaktadır. Öte yandan, ticari uzay uçuşu başlığı altında yapılan çalışmalar ağırlıklı olarak teknik ve tıbbi olup, profesyonel olmayan pilotların fizyolojik stres faktörlerine odaklanmaktadır. Bu ayrım paydaşlar için hayati önem taşımaktadır: pazarlama ekipleri "macera" ve "ayrıcalık" konularına odaklanırken, tıp ve mühendislik camiaları uzay anemisi, kemik yoğunluğu kaybı ve mikro yerçekimi ortamlarında diyabet veya kardiyovasküler hastalık gibi kronik rahatsızlıkların yönetimi gibi gerçeklerle boğuşmaktadır. Önemli bir gözlem, araştırmanın coğrafi ve kurumsal yoğunlaşmasıdır. Amerika Birleşik Devletleri, NASA, FAA ve SpaceX ve Blue Origin gibi özel devler arasındaki sinerji sayesinde liderliğini sürdürmektedir. Bununla birlikte, 2025 verileri alanın

hızla uluslararasılaştığını göstermektedir. Özellikle Çin ve Asya-Pasifik bölgesi gibi yeni oyuncular, yüksek sıcaklıkta pil ömrü ve hava trafik yönetimi gibi operasyonel güvenlik ve altyapı konularına odaklanmaktadır. Bu durum sektör büyüdükçe odağın temel darboğazların nasıl gidileceğinden başlayıp trafiğin nasıl yönetileceği ve herkes için güvenliğin nasıl sağlanacağı sorunlarına kaydığını göstermektedir.

Sistem mühendisliği ve yaşanabilirliğin entegrasyonu uzay aracı tasarımında bir paradigma değişimini temsil etmektedir. Dijital İkiz teknolojisi ve yapay yerçekimi sistemlerini kullanan otonom, kendi kendine yeten yaşam alanlarına geçiş, uzun süreli görevler ve yörünge otelleri için elzemdir. Bulgular, uzay turizminin geleceğinin izolasyonun psikolojik etkisini ve radyasyonun fiziksel etkisini azaltabilen "akıllı" ortamlara bağlı olduğunu vurgulamaktadır. Ayrıca, "uzay tıbbının demokratikleşmesi" önemli bir tema olarak ortaya çıkmıştır. Son sivil uzay görevlerinden elde edilen transkriptomik ve epigenetik verilerin kullanımı sıradan DNA'nın uzay ortamına nasıl tepki verdiğine dair eşi benzeri görülmemiş bilgiler sağlamıştır. Kişiselleştirilmiş uzay tıbbına doğru ilerleme, yani bir turistin radyasyona veya sıvı değişimlerine genetik yatkınlığı fırlatmadan önce değerlendirilmesi gibi konular önümüzdeki on yılda uzay operasyon risklerini azaltma için altın standart olacaktır. Öte yandan uzay turizmi pazarının 2033 yılına kadar 5,2 milyar dolarlık bir değere ulaşması öngörülürken yasal ve çevresel çerçeveler en "az araştırılmış" ancak "yüksek riskli" alanlar olmaya devam etmektedir. Bulgular birleşik bir uluslararası yasal çerçeveye acil bir ihtiyaç olduğunu da ortaya koymaktadır. Parçalı ulusal düzenlemelere ve eski uzay anlaşmalarına mevcut bağımlılık özel şirketlerin binlerce turisti uzaya gönderdiği bir dünya için yetersiz görülmektedir. Sorumluluk sorunları olan ultra tehlikeli faaliyetler için sigorta protokolleri ve uzay enkazı yönetimi sektörün sürdürülebilirliği için varoluşsal tehditler oluşturmaktadır. Dahası, "Yeşil Uzay" hareketi artık isteğe bağlı değildir. Karbon ayak izlerine yönelik kamuoyu denetimi arttıkça uzay turizmi endüstrisi çevresel etkisini gerekçelendirmek zorundadır. "Yeşil" itici yakıtlar ve yeniden kullanılabilir roket teknolojisine geçiş sadece maliyet tasarrufu önlemi değil, aynı zamanda sosyal meşruiyet için de bir zorunluluk olarak görülmektedir. Sonuç olarak uzay turizminin sadece teknik açıdan ele alınamayacak kadar çok katmanlı ve uzmanlık gerektiren bir alan olduğu, uzay turizmi ve ticari uzay faaliyetlerinin gelişim sürecinin henüz başında olunduğu, çalışılması ve yatırım yapılması gereken oldukça fazla konu başlığı ve alan bulunduğu ancak pazarın ciddi gelir fırsatları sunması ve artan tüketici ilgisi sebebiyle yüksek bir potansiyel ile geleceğe hızla ilerleyerek yakın gelecekte daha fazla yatırımcı ve devletlerin ilgisini çekeceği söylenebilir.

KAYNAKÇA

Alshaheen, R., & Alissa, R. (2025). Biophilic architecture in artificial environments: Insights from sci-fi cinema. *City, Territory and Architecture, 12*(1), Article 34.

Alshaikh, H. B. A. (2025). Uncharted legal territories: Harmonizing administrative law for space tourism in Saudi Arabia, Europe, and the United States. *Discover Space, 129*(1), Article 8.

Antonsen, E. L., Myers, J. G., Boley, L., Buckland, D. M., & Van Baalen, M. (2022). Estimating medical risk in human spaceflight. *npj Microgravity, 8*(1), Article 8.

Ao, X., Parisien, M., Cata, J. P., Ingelmo, P., & Diatchenko, L. (2025). Longitudinal transcriptomic and epigenetic analysis of the blood in two astronauts. *Scientific Reports, 15*(1), Article 27175.

Basu, T., Bannova, O., & Camba, J. D. (2021). Mixed reality architecture in space habitats. *Acta Astronautica, 178*, 548–555.

Beheshti, M., Mladenović, D., Sadraei, R., & ZareRavasan, A. (2025). From the final frontier to the metaverse: Exploring the role of sharing economy principles in revolutionizing space tourism. *International Journal of Contemporary Hospitality Management, 37*(4), 1350–1383.

Benas, A.-D., Bilash, D., Chiavetta, P., van Linden Tol, A., & Zanus, E. (2025). Feasibility study for a commercial space station in low earth orbit. *Acta Astronautica, 229*, 523–533.

Blue, R. S., & Ong, K. M. (2024). Handheld sonographic cardiovascular imaging under hypergravity conditions. *Aerospace Medicine and Human Performance, 95*(3), 158–164.

Blue, R. S., Ong, K. M., Ray, K., Shah, R., & Powers, W. (2023). Layperson physiological tolerance and operational performance in centrifuge-simulated spaceflight. *Aerospace Medicine and Human Performance, 94*(8), 584–595.

Braun, V., & Clarke, V. (2006). Using thematic analysis in psychology. *Qualitative Research in Psychology, 3*(2), 77–101.

Braun, V., & Clarke, V. (2012). Thematic analysis. İçinde H. Cooper, P. M. Camic, D. L. Long, A. T. Panter, D. Rindskopf, & K. J. Sher (Ed.), *APA Handbook of Research Methods in Psychology: Research Designs* (Cilt 2, ss. 57–71). American Psychological Association.

Brojakowska, A., Kour, A., Thel, M. C., Walsh, K., & Goukassian, D. A. (2022). Retrospective analysis of somatic mutations and clonal hematopoiesis in astronauts. *Communications Biology, 5*(1), Article 828.

Bui, H. T., Filimonau, V., & Sezerel, H. (2024). AI-thenticity: Exploring the effect of perceived authenticity of AI-generated visual content on tourist patronage intentions. *Journal of Destination Marketing & Management, 34*, Article 100956.

Byrne, D. (2022). A worked example of Braun and Clarke's approach to reflexive thematic analysis. *Quality & Quantity, 56*, 1391–1412.

Caffrey, C. (2024). *Space tourism*. EBSCO Research Starters. 11 Eylül 2025 tarihinde https://www.ebsco.com/research-starters/sports-and-leisure/space-tourism#full-article adresinden erişildi.

Cates, G. (2021). The in-space rescue capability gap. *Journal of Space Safety Engineering, 8*(3), 202–210.

Chang, Y.-W. E. (2017). A preliminary examination of the relationship between consumer attitude towards space travel and the development of innovative space tourism technology. *Current Issues in Tourism, 20*(14), 1431–1453.

Chang, Y.-W. E. (2025). Space tourism marketing management considerations: Locating in tourism spectrums, measuring motivated consumer innovativeness via moderating role of perceived risks, and challenging in environment. *Acta Astronautica, 235*, 766–777.

Chang, Y.-W. E., Fong, C.-J., Wei, W.-P., & Pan, C.-Y. (2025). A study from aviation to suborbital point-to-point transport and tourism to orbital tourism. *Acta Astronautica, 231*, 93–102.

Chen, M., Goyal, R., Majji, M., & Skelton, R. E. (2020). Design and analysis of a growable artificial gravity space habitat. *Aerospace Science and Technology, 106*, Article 106147.

Chion, M. (2008). *Les films de science fiction*. Cahiers du Cinéma.

Christou, P. A. (2022). How to use thematic analysis in qualitative research. *Journal of Qualitative Research in Tourism, 3*(2), 79–95.

Cohen, E. (2017). The paradoxes of space tourism. *Tourism Recreation Research, 42*(1), 22–31.

Cucinotta, F. A., & Saganti, P. B. (2022). Race and ethnic group dependent space radiation cancer risk predictions. *Scientific Reports, 12*(1), Article 2028.

Cui, L., Zhang, J., Chen, X., Fu, X., & Chen, S. (2025). Synergistic coupling of micro-explosive and catalysis combustion enabled by high-nitrogen energetic compounds: An innovation in HTPB regression rate modulation for hybrid propulsion. *Chemical Engineering Journal, 519*, Article 164721.

Dalal, S. R., Ramachandran, V., Khalid, R., Knowles, J. R., & Jones, J. A. (2021). Increased intraocular pressure in glaucomatous, ocular hypertensive, and

normotensive Space Shuttle crew. *Aerospace Medicine and Human Performance, 92*(9), 728–733.

Davidian, K. (2020). Space tourism industry emergence: Description and data. *New Space, 8*(2), 87–102.

Davidian, K. (2021). What makes space activities commercial? *Acta Astronautica, 182*, 547–558.

Dickens, P. (2016). Capitalism, class and the cosmos. İçinde P. Dickens & J. S. Ormrod (Ed.), *The Palgrave handbook of society, culture and outer space* (ss. 71–93). Palgrave Macmillan.

Dickens, P., & Ormrod, J. S. (2009). Globalization of space: From the global to the galactic. İçinde B. S. Turner (Ed.), *The Routledge international handbook of globalization studies* (ss. 531–553). Routledge.

Doarn, C. R., Shimada, K., & Shepanek, M. (2021). The legacy of the Wright State University Aerospace Medicine Residency Program. *Aerospace Medicine and Human Performance, 92*(9), 744–750.

Donthu, N., Kumar, S., Mukherjee, D., Pandey, N., & Lim, W. M. (2021). How to conduct a bibliometric analysis: An overview and guidelines. *Journal of Business Research, 133*, 285–296.

Doule, O., Kobrick, R. L., Crisman, K., Covello, C., & Banner, B. C. (2021). IVA spacesuit for commercial spaceflight - Upper body motion envelope analysis. *Acta Astronautica, 186*, 523–532.

Fernandez, W. L., Blue, R. S., Harrison, M. F., Shah, R., & Auñón-Chancellor, S. (2024). Centrifuge-simulated spaceflight after aortic valve replacement and atrial septal defect repair. *Aerospace Medicine and Human Performance, 95*(2), 123–131.

Fiedler, B., Jami, M., Rakauskas, T., & Ahmed, A. S. (2024). Impact of spaceflight on upper extremity orthopedic health. *Aerospace Medicine and Human Performance, 95*(10), 777–783.

Fischetti, C., Frisch, E., Loesche, M., Dias, R., & Duggan, N. (2024). Space ultrasound: A proposal for competency-based ultrasound training for in-flight space medicine. *Western Journal of Emergency Medicine, 25*(2), 258–264.

Galčenko, K., Bourdakou, M. M., & Spyrou, G. M. (2025). Exploring the impact of microgravity on gene expression: Dysregulated pathways and candidate repurposed drugs. *International Journal of Molecular Sciences, 26*(3), Article 1287.

Garcia-Medina, J. S., Sienkiewicz, K., Narayanan, S. A., Mateus, J., & Mason, C. E. (2024). Genome and clonal hematopoiesis stability contrasts with

immune, cfDNA, mitochondrial, and telomere length changes during short duration spaceflight. *Precision Clinical Medicine, 7*(1), Article pbae007.

Goehlich, R. A., & Bebenroth, R. (2025). Pilots' desire to become future space tourism pilots: Polynomial regression using response surface analysis. *Transport Policy, 162*, 509–520.

Gulacsi, E., Sabou, M., & Olsen, T. (2025). Simulated galactic cosmic rays effects on fungal materials: Towards biotechnological radiation protection for space habitats. *International Journal of Radiation Biology, 101*(11), 1158–1167.

Guttentag, D. A. (2010). Virtual reality: Applications and implications for tourism. *Tourism Management, 31*(5), 637–651.

Harrington, A. (2020). Insurance as governance for outer space activities. *Astropolitics, 18*(2), 99–121.

Huang, A. M., & Xu, Y. (2025). Estimating CO2 emissions due to present and future suborbital space tourism industry. *PLOS ONE, 20*(8), Article e0328456.

Huang, Z., Peng, K.-L., Wang, Y., & Qiu, H. (2025). Beyond Earth: Comparing rational and behavioral mediators in space tourism intentions. *Journal of Quality Assurance in Hospitality & Tourism*. Erken çevrim içi yayın.

Hussain, K. F., El-Din Safwat, N., Thangavel, K., & Sabatini, R. (2025). Space-based debris trajectory estimation using vision sensors and track-based data fusion techniques. *Acta Astronautica, 229*, 814–830.

Johnson, M. R., & Martin, D. (2016). The anticipated futures of space tourism. *Mobilities, 11*(1), 135–151.

Jones, C. W., Overbey, E. G., Lacombe, J., Basner, M., & Mason, C. E. (2024). Molecular and physiological changes in the SpaceX Inspiration4 civilian crew. *Nature, 632*(8027), 1155–1164.

Kamine, T. H., Siu, M., Kramer, K., Fernandez, G., & Levin, D. (2022). Spatial volume necessary to perform open appendectomy in a spacecraft. *Aerospace Medicine and Human Performance, 93*(10), 760–763.

Khan, G. A., Bashir, I., Alshiha, A. A., Alkhozaim, S. M., & Alshiha, F. A. (2025). Balancing thrill, risk and sustainability: An optimal arousal perspective on space tourism intentions. *Journal of Tourism Futures*. Erken çevrim içi yayın.

Kreykes, A. J., Petersen, E. H., & Lowry, C. L. (2020). Expanding knowledge and exposure to aerospace medicine by creating a medical student curriculum. *Aerospace Medicine and Human Performance, 91*(5), 448–452.

Langston, S., & Brickhouse, A. (2024). Charting the course: Considerations and frameworks for investigating and regulating commercial spaceflight safety. *New Space, 12*(1), 54–66.

Le Roy, B., Martin-Krumm, C., Beauchamps, V., Altena, E., & Trousselard, M. (2025). Effects of repeated gravity changes during parabolic flight: Evidence of the need to assist space tourists to outer space. *PLOS ONE, 20*(4), Article e0320588.

Lerner, D. J., & Gorog, J. M. (2021). How "Rad" is a trip to space? A brief discussion of radiation exposure in suborbital space tourism. *Journal of the American College of Radiology, 18*(1), 225–228.

Li, L., Chen, X., Zhang, L., Yang, Y., & Chen, J. (2023). Space–time tourist flow patterns in community-based tourism: An application of the empirical orthogonal function to Wi-Fi data. *Current Issues in Tourism, 26*(18), 3004–3022.

Long, M. A., & Hayes, R. B. (2023). Evaluation of existing public dose limits applied to recreational spaceflight. *Radiation Protection Dosimetry, 199*(5), 482–489.

Mason, C. E., Green, J., Adamopoulos, K. I., Mateus, J., & Beheshti, A. (2024). A second space age spanning omics, platforms and medicine across orbits. *Nature, 632*(8027), 995–1008.

McPhee, J., & Baumann, D. (2025). NASA's Human Research Program: Evolving collaborations to enable the future of human spaceflight. *Journal of Space Safety Engineering, 12*(1), 47–52.

Mesa-Arango, R., Pineda-Jaramillo, J., Araujo, D. S. A., Basva, M., & Viti, F. (2023). Missions and factors determining the demand for affordable mass space tourism in the United States: A machine learning approach. *Acta Astronautica, 204*, 307–320.

Meyer, M. E., & Sorek-Hamer, M. (2020). Developing a spacecraft air quality index for future missions. *New Space, 8*(4), 184–192.

Musselman, B. T., & Hampton, S. (2020). Factors influencing the emergence of suborbital space tourism. *International Journal of Aviation, Aeronautics, and Aerospace, 7*(2), Article 9.

Musselman, B. T., Winter, S. R., Rice, S., Keebler, J. R., & Ruskin, K. J. (2024). Point-to-point suborbital space tourism motivation and willingness to fly. *Annals of Tourism Research Empirical Insights, 5*(1), Article 100119.

Nezami, A. (2024). Space psychology: A comprehensive approach to the future of astronaut wellbeing. *Frontiers in Virtual Reality, 5*, Article 1446796.

Nguyen, M.-H., Duong, M.-P. T., Tran, T. T., La, V.-P., & Vuong, Q.-H. (2025). Beyond trust: How usefulness and immersiveness drive space tourism

intentions in high-risk contexts. *Current Issues in Tourism*. Erken çevrim içi yayın.

Ong, K. M., Rossitto, J. J., Ray, K., Dufurrena, Q. A., & Blue, R. S. (2022). Blood glucose alterations and continuous glucose monitoring in centrifuge-simulated spaceflight. *Aerospace Medicine and Human Performance, 98*(9), 688–695.

Oronsky, B., Caroen, S., Abrouk, N., & Reid, T. R. (2022). RRx-001 and the "Right stuff": Protection and treatment in outer space. *Life Sciences in Space Research, 35*, 69–75.

Overlin, M., Iannucci, S., Wilkins, B., McBain, A., & Provancher, J. (2023). Reinforcement learned adversarial agent (ReLAA) for active fault detection and prediction in space habitats. *npj Microgravity, 9*(1), Article 15.

Peng, K.-L., Kim, M. J., Huang, Z., Lai, I. K. W., & Ji, X. (2025). From holocene to anthropocene: A spacetime perspective on the ontology, epistemology, and methodology of space tourism. *Journal of Hospitality and Tourism Management, 64*, Article 101304.

Petersen, E., Pattarini, J. M., Mulcahy, R. A., Nilles, E., & Menon, A. S. (2021). Adapting disease prevention protocols for human spaceflight during COVID-19. *Aerospace Medicine and Human Performance, 92*(7), 1–6.

Presenza, A., Messeni Petruzzelli, A., & Baggio, R. (2025). Unveiling the critical factors of terrestrial space tourism destinations. *Tourism Planning & Development, 22*(3), 387–407.

Reddy, M. V., Nica, M., & Wilkes, K. (2012). Space tourism: Research recommendations for the future of the industry and perspectives of potential participants. *Tourism Management, 33*(5), 1093–1102.

Reeves, I. A., Blue, R. S., Auñon-Chancellor, S., Shah, R., & Powers, W. E. (2023). Tolerance of centrifuge-simulated commercial spaceflight in a subject with hemophilia A. *Aerospace Medicine and Human Performance, 94*(6), 470–474.

Roden, D. (2015). *Posthuman life: Philosophy at the edge of the human*. Routledge.

Ryan, R. G., Marais, E. A., Balhatchet, C. J., & Eastham, S. D. (2022). Impact of rocket launch and space debris air pollutant emissions on stratospheric ozone and global climate. *Earth's Future, 10*(6), Article e2021EF002612.

Sauer, A. K., Vigouroux, M., Dougherty, P. M., Cata, J. P., & Ingelmo, P. M. (2023). Pain experience and sensory changes in astronauts during and after short-lasting commercial spaceflight: A proof-of-concept study. *Journal of Pain Research, 16*, 4253–4266.

Scarpa, J., Parazynski, S., & Strangman, G. (2023). Space exploration as a catalyst for medical innovations. *Frontiers in Medicine, 10*, Article 1226531.

Schneider, V., Siegel, B., & Allen, J. R. (2023). Human health on the moon and beyond and the results of the Spaceflight for Everybody Symposium. *Aerospace Medicine and Human Performance, 94*(8), 634–643.

Sherwood, B. (2011). Comparing future options for human space flight. *Acta Astronautica, 69*, 346–353.

Singh, K. (2025). Growth of reusable space technology: Commercial opportunities and military advantages. *Journal of Strategic Security, 18*(3), 203–220.

Song, Y., Zhou, Z., Cui, B., Su, D., & Wang, J. (2025). High-temperature long-term cycling capability of lithium batteries enabled by releasing local constriction. *Angewandte Chemie International Edition, 64*(39), Article e202510172.

Spector, S., & Higham, J. (2025). Space tourism and sustainable trajectory. *Tourism Geographies, 27*(6), 1343–1361.

Stockley, A. (2023). *Space Tourism – How Does it Work?* 11 Eylül 2025 tarihinde https://www.kdcresource.com/insights-events/space-tourism-how-does-it-work/ adresinden erişildi.

Surdi, S. A. (2020). Space situational awareness through blockchain technology. *Journal of Space Safety Engineering, 7*(3), 295–301.

Tang, Y. M., Ip, W. H., K. L., & Bi, Z. (2024). Industrial information integration in deep space exploration and exploitation: Architecture and technology. *Journal of Industrial Information Integration, 42*, Article 100721.

Tasci, A. D. A., Fyall, A. D., & Fu, X. (2021). Social representations of space travel: Modeling the antecedents and outcomes. *International Journal of Tourism Research, 23*(4), 611–635.

Thamer, S. B., Bello, J., Stevanovic, M., Obat, D., & Buckey, J. C. (2023). Nationwide survey of medical student interest in and exposure to aerospace medicine. *npj Microgravity, 9*(1), Article 44.

Trudel, G., Shafer, J., Laneuville, O., & Ramsay, T. (2020). Characterizing the effect of exposure to microgravity on anemia: More space is worse. *American Journal of Hematology, 95*(3), 267–273.

Walton, R. O., & Goehlich, R. A. (2022). SPACE CARGO: Ultra-fast delivery on Earth – Potential of using suborbital space vehicles for the transportation of cargo. *International Journal of Aviation, Aeronautics, and Aerospace, 9*(1), Article 8.

Wang, L., Stepchenkova, S., & Kirilenko, A. P. (2021). Will the present younger adults become future orbital space tourists? *Tourism Recreation Research, 46*(1), 109–123.

Weibel, D. L. (2020). Following the path that heroes carved into history: Space tourism, heritage, and faith in the future. *Religions, 11*(1), Article 23.

Wilmer, A. P., Bettinger, R. A., Shockley, L. M., & Holzinger, M. J. (2025). Preliminary investigation and proposal of periodic orbits and their utilization for logistics in the cislunar regime. *Space Policy, 71*, Article 101635.

Yurdakul, E. M., & Karaçar, E. (2025). Space tourism and recreation in space travel: Potential tourist views on recreational activities in microgravity environments and a new form of corporate social responsibility. *Current Issues in Tourism*. Erken çevrim içi yayın.

Zhang, C., Qin, Q., Zhao, B., Chai, J., & Jiang, F. (2025). Insights into space tourism discourse on TikTok using a deep visual model and a text mining method: Trends, topics, and public attitudes. *Humanities and Social Sciences Communications, 12*(1), Article 622.

26. Bölüm

Sanayileşme ve Çevresel Bozulma İlişkisi: Türkiye İmalat Sanayi Üzerine Ampirik Bir İnceleme

Fatih ÇAMAŞ[1]

ÖZ

Bu çalışma, Türkiye'de 1970-2024 dönemini kapsayan verilerle, imalat sanayi katma değerinin çevresel bozulma (karbondioksit emisyonları) üzerindeki dinamik etkisini analiz etmeyi amaçlamaktadır. Çalışma, sanayileşme ve çevre kirliliği arasındaki doğrusal olmayan ilişkiyi inceleyerek, Türkiye'nin sürdürülebilir kalkınma yol haritasına katkı sunmayı hedeflemektedir. Bu çerçevede ilgili değişkenlerin durağanlık özellikleri, yapısal kırılmaları dikkate alan Zivot-Andrews birim kök testi ile incelenmiş; serilerin $I(0)$ ve $I(1)$ olmak üzere karma durağan yapıda olduğu belirlenmiştir. Bu doğrultuda, uzun dönem ilişkilerin tespiti için ARDL sınır testi yaklaşımı kullanılmıştır. Bu bağlamda, Modelin güvenilirliği ve kararlılığı CUSUM, CUSUM-Square ve diğer tanısal testlerle doğrulanmıştır. Gerçekleştirilen kısa dönemli analiz sonucunda, dengesizliklerin yaklaşık %64'ünün bir dönem içerisinde giderildiği tespit edilmiştir. Uzun dönem katsayıları incelendiğinde ise, imalat sanayi üretiminin doğrusal bileşenin pozitif, karesel bileşenin ise negatif işaretli olduğu saptanmıştır. Bu durum, Türkiye'de imalat sektörü ile çevre kirliliği arasında ters-U şeklinde (Inverted-U) bir ilişki olduğunu göstermektedir. Bu bağlamda, Türkiye'nin imalat sanayi üretiminin 597 milyar ABD doları seviyesine ulaşana kadar çevresel bozulmayı artırdığını, ancak bu kritik eşiğin aşılmasıyla birlikte sanayi büyümesinin çevresel kaliteyi iyileştirici bir etki yarattığı sonucuna ulaşılmıştır. Elde edilen bu bulgular, Birleşmiş Milletler Sürdürülebilir Kalkınma Amaçlarından özellikle SKA 9 (Sanayi, Yenilikçilik ve Altyapı) ve SKA 12 (Sorumlu Üretim ve Tüketim) hedefleriyle doğrudan ilişkilidir. Çalışma, Türkiye'nin 597 milyar dolarlık üretim eşiğini aşarak çevresel iyileşme sürecine girmesi veya bu süreci hızlandırması için, SKA 13 (İklim Eylemi) çerçevesinde temiz üretim teknolojilerine ve yeşil inovasyona dayalı sanayi politikalarını önceliklendirilmesini önermektedir.

Anahtar Kelimeler: İmalat Sanayi, Karbon Salınımı, ARDL Sınır Testi, Yapısal Kırılma, BM Sürdürülebilir Kalkınma Amaçları (SKA)

[1] Ondokuz Mayıs Üniversitesi, İktisat Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Öğrencisi
ORCID: 0009-0007-1396-0253

The Relationship Between Industrialization and Environmental Degradation: An Empirical Investigation ıf The Turkish Manufacturing Industry

ABSTRACT

This study aims to analyze the dynamic effect of manufacturing industry value added on environmental degradation (carbon dioxide emissions) in Turkey using data covering the period 1970-2024. By examining the non-linear relationship between industrialization and environmental pollution, the study aims to contribute to Turkey's sustainable development roadmap. In this framework, the stationarity properties of the relevant variables were examined using the Zivot-Andrews unit root test, which accounts for structural breaks; it was determined that the series have a mixed stationary structure as $I(0)$ and $I(1)$. Accordingly, the ARDL bounds test approach was employed to determine long-term relationships. In this context, the reliability and stability of the model were verified using CUSUM, CUSUM-Square, and other diagnostic tests. The results of the short-term analysis revealed that approximately 64% of the disequilibria are corrected within one period. When the long-term coefficients were examined, it was observed that the linear component of manufacturing industry production had a positive sign, while the quadratic component had a negative sign. This indicates an Inverted-U shaped relationship between the manufacturing sector and environmental pollution in Turkey. In this context, it was concluded that Turkey's manufacturing industry production increases environmental degradation until it reaches the level of 597 billion USD; however, once this critical threshold is exceeded, industrial growth creates an effect that improves environmental quality. These findings are directly related to the United Nations Sustainable Development Goals, specifically SDG 9 (Industry, Innovation and Infrastructure) and SDG 12 (Responsible Consumption and Production). The study suggests prioritizing industrial policies based on clean production technologies and green innovation within the framework of SDG 13 (Climate Action) to enable Turkey to enter the environmental recovery process by exceeding the 597-billion-dollar production threshold or to accelerate this process.

Keywords: Manufacturing Industry, Carbon Emissions, ARDL Bounds Test, Structural Break, UN Sustainable Development Goals (SDGs).

1. GİRİŞ

Kişi başına düşen gelir artışı ile çeşitli çevresel göstergeleri arasındaki ilişki, modern ekonomilerin büyüme dinamiklerini anlamak ve sürdürülebilir kalkınma hedeflerinin sınırlarını belirlemek açısından uygun bir zemin sunmaktadır (Grossman ve Krueger, 1995). Bu bağlamda, üretim ölçeğinin genişlemesiyle ortaya çıkan ölçek etkisi, ülkelerin faktör donanımları ve gelir artışıyla devreye giren kirlilik giderme mekanizmaları, endüstriyel faaliyetlerin çevresel sonuçlarını belirleyen kirlilik arz ve talep dengesini oluşturmaktadır (Copeland ve Taylor, 2004). Üretim ve kirlilik arasındaki ilişkiyi ele alan Çevresel Kuznets Eğrisi (ÇKE) hipotezi ise bu sürece gelir artışını ve teknolojik dönüşüm süreçlerini entegre ederek konuyu bütüncül bir yapıya kavuşturmuştur (Dinda, 2004). İklim değişikliği ile mücadelenin ve yeşil mutabakat süreçlerinin hız kazandığı günümüzde bu dinamiklerin ele alınması makro düzeyde tutarlı bir çevre politikası için elzem görülmektedir (Stern, 2004). Dolayısıyla sanayileşme stratejilerinin ve çevre kalitesinin tartışıldığı bir politika düzleminde, üretim hacmi ile karbon emisyonu arasındaki bağın ampirik olarak sınanması, düşük karbonlu ekonomiye geçiş stratejilerinin başarısı için gerekli bir unsur olarak öne çıkmaktadır.

Söz konusu genel çerçeve, sanayi üretiminin çevresel etkilerinin farklı açılardan ele alınması gerekliliğinii ortaya koymaktadır. Ölçek etkisi yaklaşımı bağlamında, sanayi sektörü, fosil yakıtlara dayalı enerji tüketimi için bir talep yaratarak emisyon hacminin artmasına zemin hazırlayabilmektedir. Bu çerçevede sanayi, hem hammadde işleme süreçlerinin yoğunluğuyla enerji talebini körükleyebilmekte hem de lojistik ağlar aracılığıyla dolaylı emisyon kanallarının genişlemesine neden olabilmektedir. Nitekim Shafik (1994), sanayi üretimindeki artışın başlangıç aşamalarında çevresel tahribatı kaçınılmaz kıldığını belirtirken; Panayotou (1993) gibi araştırmacılar, yapısal dönüşümün ilk evrelerinde sanayi yatırımlarının kirliliği artırıcı bir ivme yarattığını, ancak bu durumun ekonomik kalkınmanın bir bedeli olarak ortaya çıktığını ileri sürmektedir.

Öte yandan, sanayileşme süreci bazı durumlarda emisyon artışını sınırlayıcı mekanizmalar da üretebilmektedir. Teknolojik ilerleme ve verimlilik artışı, firmaları daha az enerji tüketen üretim yöntemlerine yönlendirerek, üretim artsa dahi emisyonların marjinal artışını baskılayabilmektedir (Brock ve Taylor, 2010). Benzer şekilde, çevresel düzenlemelerin sıkılaşması ve temiz enerji teknolojilerinin sisteme entegrasyonu (Porter ve Van der Linde, 1995) bağlamında değerlendirildiğinde, sanayi üzerindeki "teknik etki"nin (technique effect) baskın gelmesiyle kirlilik azalma eğilimine girebilmektedir.

Bu karşıt argümanların dayandığı mekanizmaların (ölçek etkisi ve teknik etki) birlikte ve birbirinin etkisini sönümleyecek bir biçimde ortaya çıkması halinde

ise, sanayi üretimi ile CO_2 emisyonları arasında monoton olmayan veya eşik değerlere bağlı karmaşık bir ilişki gözlemlenmesi de kavramsal olarak mümkündür. Ayrıca, kurumsal kalitenin düzeyi ve uluslararası ticaretin serbestleşmesi (Antweiler vd., 2001), sanayileşme süreçleri çerçevesinde ele alındığında, benzer üretim hacmine sahip ekonomilerde oldukça farklı emisyon patikaları oluşabilmektedir. Öte yandan, "kirlilik sığınağı" hipotezi (Copeland ve Taylor, 1994) ve yenilenebilir enerjiye geçiş hızı gibi faktörler ise üretim ile kirlilik arasındaki ilişkinin yönünü değiştiren değişkenler olarak öne çıkabilmektedir. Bunun yanı sıra, enerji verimliliği paradoksu (Jevons paradoksu) (Jevons, 1865) gibi durumlar, teknolojik iyileşmelerin sanayi üretimini ucuzlatarak toplam tüketimi artırması yoluyla, beklenen çevresel faydayı sınırlandırabilmektedir. Literatürdeki bu kuramsal çeşitlilik, sanayi üretimi ile karbon emisyonları arasındaki etkileşimin statik bir olgu olmadığını, aksine ülkenin gelişmişlik düzeyine ve enerji altyapısına duyarlı dinamikler barındırdığını göstermektedir.

Bu teorik ve kavramsal arka plan ışığında çalışmanın temel motivasyonu, Türkiye ekonomisi özelinde imalat sanayinin çevresel kalite üzerindeki dinamik etkilerini ve değişkenler arasındaki ilişkinin yapısını ampirik olarak test etmektir. Çalışmanın bu amaç doğrultusunda kurgulanan organizasyon yapısı şu şekildedir: İzleyen ikinci bölümde, konuya ilişkin ulusal ve uluslararası literatürde yer alan teorik ve ampirik çalışmaların bulguları özetlenmiştir. Üçüncü bölüm, analize konu olan veri seti ile kullanılan modelin ekonometrik spesifikasyonun tanıtılmasına ayrılırken; dördüncü bölümde, serilerin stokastik özelliklerine dayalı olarak uygulanan yöntemler ve bu yöntemlerden elde edilen ampirik bulgular detaylı biçimde sunulmaktadır. Çalışma; elde edilen bulguların özetlenerek iktisadi açıdan yorumlandığı, politika yapıcılar için somut önerilerin geliştirildiği, araştırmanın sınırlılıklarının ortaya konulduğu ve gelecek çalışmalara yönelik çeşitli önerilerin sunulduğu beşinci bölüm ile son bulmaktadır.

2. YAZIN TARAMASI

Çalışmanın bu bölümünde, imalat sanayi üretimi ve çevresel bozulma ilişkisini Türkiye ekonomisi özelinde araştıran seçilmiş ulusal çalışmalar ve küresel ölçekteki bulguları içeren uluslararası araştırmalar, kronolojik ve metodolojik bir yaklaşım çerçevesinde özetlenmiştir.

Tunç vd. (2007), Türkiye ekonomisi için gerçekleştirdikleri çalışmalarında 1996 yılı verilerini kullanarak imalat sanayi üretimi ile karbondioksit (CO_2) emisyonları arasındaki ilişkiyi girdi–çıktı analizine dayalı bir model aracılığıyla incelemişlerdir. Çalışmada geliştirilen model, üretim faaliyetleri ile enerji

kullanımı sonucu ortaya çıkan CO_2 emisyonlarını ayrıştırarak hem yurtiçi üretim hem de ithal girdi kaynaklı çevresel göstergeleri içermiştir. Bulgular, Türkiye'de toplam CO_2 emisyonlarının önemli bir kısmının imalat sanayi üretiminden kaynaklandığını, bu sektörün hem doğrudan üretim sürecinde hem de ithal girdiler aracılığıyla çevre kirliliğine en fazla katkı yapan alan olduğunu göstermiştir. Analiz sonucunda imalat sanayinin, enerji ve madencilik sektörüyle birlikte toplam emisyonlar içinde en yüksek paya sahip olduğu, buna karşılık tarım sektörünün en düşük katkıyı yaptığı belirlenmiştir. Ayrıca, imalat sanayinin ihracata yönelik üretim süreçlerinde de dikkate değer düzeyde CO_2 emisyonu yarattığı ve Türkiye'nin net CO_2 ithalatçısı konumunda bulunduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Akbostancı vd. (2011), Türkiye imalat sanayinin karbon emisyon dinamiklerini 1995–2001 dönemi için incelemişler ve üretim ile çevre kirliliği arasındaki etkileşimi çözümlemek amacıyla Logaritmik Ortalama Divisia Endeksi (LMDI) yöntemini uygulamışlardır. Çalışma, Türkiye'nin 57 imalat sektörü için sanayi üretimi kaynaklı CO_2 emisyonlarını beş bileşene ayırmış ve emisyon değişimlerinin temel belirleyicilerini ortaya koymuştur. Bulgular, toplam sanayi faaliyetlerindeki artış ile enerji yoğunluğundaki dalgalanmaların imalat sanayiinde gözlenen CO_2 emisyonlarını güçlü biçimde etkilediğini göstermiştir. Sektörel düzeyde yapılan analizler, demir-çelik, çimento, plastik ve rafineri endüstrilerinin toplam emisyonların büyük kısmını oluşturduğunu; özellikle demir-çelik sanayinin tek başına endüstriyel CO_2 emisyonlarının önemli bir bölümünden sorumlu bulunduğunu ortaya koymuştur.

Öztürk ve Öz (2016), Türkiye ekonomisi üzerine yaptıkları çalışmada 1974–2011 dönemi için imalat sanayi üretimini yansıtan enerji tüketimi göstergeleri ile çevre kirliliği arasında uzun dönemli ilişki bulunup bulunmadığını incelemişlerdir. Yapılan analize göre, enerji tüketimindeki artışın karbondioksit emisyonlarını yükselttiğini, dolayısıyla imalat sanayi faaliyetlerinin çevre üzerindeki olumsuz etkisini güçlendirdiğini göstermiştir. Elde edilen sonuçlar, Çevresel Kuznets Eğrisi'nin geçerliliğini destekleyerek ekonomik büyümenin başlangıçta çevre kirliliğini artırdığını, ancak belirli bir gelir düzeyinden sonra bu eğilimin tersine döndüğünü ortaya koymuştur.

Özdemir ve Kalmaz (2017), Türkiye imalat sanayi sektörünün karbondioksit (CO_2) emisyonları üzerindeki etkisini 1962–2013 dönemi verilerini kullanarak analiz etmişlerdir. Araştırmada, değişkenlerin uzun dönem ilişkisini incelemek üzere ARDL sınır testi yaklaşımı ve kısa dönem dinamiklerini değerlendirmek için hata düzeltme modeli ile Granger nedensellik testleri uygulanmıştır. Bulgular, elektrik tüketimi ve ekonomik büyümenin imalat sanayi kaynaklı CO_2 emisyonlarını anlamlı biçimde artırdığını, ayrıca ticaret açıklığının da çevresel

baskılar üzerinde etkili olduğunu ortaya koymuştur. Elektrik tüketiminden CO_2 emisyonlarına doğru tek yönlü bir nedensellik saptanırken, uzun dönemde değişkenler arasında güçlü bir eşbütünleşme ilişkisi belirlenmiştir. Elde edilen sonuçlar, Türkiye'de enerji yoğunluğunun yüksekliği ve elektrik üretiminde fosil yakıtların baskınlığı nedeniyle imalat sanayi üretim artışlarının çevre kirliliğini artırdığını göstermiştir.

Kılavuz ve Doğan (2020), Türkiye ekonomisini temel alan çalışmalarında 1961–2018 dönemine ilişkin verileri kullanarak imalat sanayi üretimiyle bağlantılı endüstriyel faaliyetlerin çevre kirliliği üzerindeki etkilerini ARDL eşbütünleşme yöntemiyle analiz etmişlerdir. Elde edilen sonuçlara göre, uzun dönemde kişi başına gelir ile karbondioksit emisyonu arasında ters-U biçimli bir ilişki bulunmuş; bu durum çevresel Kuznets eğrisi hipotezini doğrulamıştır. Araştırmada imalat sanayi üretiminin çevre kirliliğine katkısının uzun dönemde sınırlı düzeyde olduğu, ancak ekonomik büyüme sürecinde enerji yoğun üretim yapısının çevre üzerindeki baskıyı artırdığı tespit edilmiştir.

Ünlüoğlu ve Dağdemir (2023), Türkiye imalat sanayiinde üretim ile çevre kirliliği arasındaki ilişkiyi 1998-2018 dönemine ait yıllık veriler üzerinden analiz etmişlerdir. Çalışmada, imalat sanayi kaynaklı kişi başına CO_2 emisyonu çevre kirliliği göstergesi, kişi başına imalat sanayi GSYİH ekonomik büyüme göstergesi ve kişi başına imalat sanayi enerji tüketimi kontrol değişkeni olarak kullanılmıştır. Yazarlar, değişkenler arasındaki uzun ve kısa dönem ilişkilerini belirlemek amacıyla ARDL sınır testi yaklaşımını uygulamışlardır. Bulgular, imalat sanayi üretimi ile kirletici emisyon miktarı arasında doğrusal bir ilişki olduğunu göstermiştir. Ancak gelir değişkenlerinin istatistiksel olarak anlamlı olmadığı, enerji tüketimi ile sera gazı salınımı arasında ise pozitif ve anlamlı bir ilişki bulunduğu sonucuna ulaşılmıştır. Dolayısıyla, Türkiye imalat sanayisine ait veriler çevresel Kuznets eğrisinin öngördüğü ters-U biçimindeki ilişkiyi desteklememiş; üretim artışlarının çevre kirliliğini azaltmak yerine, enerji talebindeki yükseliş yoluyla sera gazı emisyonlarını artırdığı tespit edilmiştir.

İzgi (2023), Türkiye örneğini ele aldığı çalışmasında 1990-2014 dönemi verilerini kullanarak imalat sanayi üretimi, enerji tüketimi ve çevre kirliliği arasındaki uzun dönemli ilişkiyi Johansen eşbütünleşme analizi ile incelemiş ve ardından FMOLS ile CCR yöntemlerinden yararlanmıştır. Bulgular, Türkiye'de imalat sanayi faaliyetleri ile enerji tüketiminin çevre kirliliğini temsil eden karbondioksit emisyonunu artırdığını göstermiştir. Araştırmada ekonomik büyümenin yanı sıra imalat sanayinin çevresel bozulmayı güçlendirdiği, sanayi üretimindeki artışın çevre üzerindeki baskıyı yoğunlaştırdığı ve bu etkinin pozitif yönlü olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

İlgili literatür Türkiye dışındaki ülkeler için yapılan araştırmalar bağlamında ele alındığında;

Hocaoglu ve Karanfil (2011), 1970–2008 dönemine ait verileri kullanarak G-7 ülkelerinde imalat sanayi üretiminin gayrisafi yurt içi hasıla içindeki payı ile kişi başına düşen karbondioksit (CO_2) emisyonları arasındaki ilişkiyi gizli Markov modelleri (Hidden Markov Models, HMM) aracılığıyla incelemişlerdir. Analizde, imalat sanayi payı gözlemlenen değişken, CO_2 emisyonu ise gizli süreç olarak modellenmiş ve Viterbi algoritmasıyla bu iki değişkenin zaman içindeki etkileşimi tahmin edilmiştir. Bulgular, Kanada dışındaki tüm G-7 ülkelerinde imalat sanayi üretimi ile CO_2 emisyonları arasında pozitif yönlü ve güçlü bir ilişki bulunduğunu göstermiştir.

Adom vd. (2012), Gana, Fas ve Senegal üzerine yürüttükleri çalışmalarında 1971–2007 dönemine ait verilerle imalat sanayi üretimi, teknik etkinlik, endüstriyel yapı ve ekonomik büyümenin karbon dioksit (CO_2) emisyonları üzerindeki etkilerini incelemişlerdir. ARDL sınır eşbütünleşme yaklaşımı ve Toda–Yamamoto nedensellik testinden yararlanılan araştırmada hem uzun hem de kısa dönem ilişkiler analiz edilmiştir. Bulgulara göre, Gana'da imalat sanayi üretimi ile CO_2 emisyonları arasında çift yönlü bir ilişki saptanmıştır. Fas ve Senegal'de ise imalat sanayi üretiminden CO_2 emisyonlarına doğru tek yönlü bir nedensellik bulunmuş, dolayısıyla bu ülkelerde sanayi genişlemesinin çevresel yükü artırdığı sonucuna ulaşılmıştır. Araştırma, imalat sanayi üretimindeki genişlemenin Afrika ülkelerinde karbon emisyonlarını artırdığı, ancak bu etkinin ülke bazında farklı yön ve büyüklükte gerçekleştiğini ortaya koymuştur.

Hammond ve Norman (2012), Birleşik Krallık imalat sanayisinde 1990–2007 yılları arasında imalat sanayi üretimi ile karbondioksit salınımı arasındaki ilişkiyi incelemiş ve Logaritmik Ortalama Divisia İndeksi (LMDI) yöntemini kullanmıştır. Bulgular, üretimdeki artışa rağmen enerji yoğunluğundaki belirgin düşüşün CO_2 emisyonlarını azalttığını göstermiştir. Çalışma genel olarak, Birleşik Krallık imalat sanayisinde üretim artışına karşın enerji verimliliği kazanımları sayesinde çevre kirliliğini temsil eden karbondioksit salınımının gerilediği sonucuna ulaşmıştır.

Wang (2013), Amerika Birleşik Devletleri ile Çin ekonomilerini kapsayan 1990–2009 ve 1995–2009 dönemlerini incelemiş ve imalat sanayi üretimiyle ilişkili bölgesel çıktı farklılıklarının çevre kirliliği üzerindeki etkilerini araştırmıştır. Bulgular, özellikle üretim sektörünün yoğun olduğu bölgelerde enerji verimliliğindeki iyileşmelerin ve karbon yoğunluğu düşük bölgelerdeki hızlı sanayi büyümesinin, toplam emisyon artışını sınırlayıcı yönde etkiler yarattığını göstermiştir. Çin'de 1995–2009 döneminde bölgeler arası dengesiz büyümenin toplam emisyonları azaltıcı etkisi sınırlı düzeyde kalırken, ABD'de

1990'ların ortalarından itibaren bu etkinin daha belirgin olduğu saptanmıştır. Her iki ülkede de imalat sanayine bağlı üretim artışının karbon emisyonlarını artırdığı, ancak enerji yoğunluğundaki düşüşlerin bu artışın önemli bir kısmını telafi ettiği sonucuna ulaşılmıştır.

Dogan ve Turkekul (2015), 1960–2010 dönemini kapsayan çalışmalarında, Amerika Birleşik Devletleri'nde imalat sanayi üretimiyle ilişkili reel çıktı göstergeleri ile çevre kirliliği göstergesi olarak kullanılan karbondioksit emisyonları arasındaki uzun ve kısa dönemli etkileşimleri analiz etmişlerdir. Çalışmada, değişkenler arasındaki uzun dönem ilişkiler sınır testi (ARDL) yaklaşımıyla incelenmiş ve ayrıca nedensellik yönleri hata düzeltme temelli Granger nedensellik testiyle belirlenmiştir. Bulgular, enerji tüketiminin hem kısa hem de uzun dönemde karbon emisyonlarını artırdığını, sanayileşmeyle bağlantılı kentsel gelişmenin çevre kirliliği üzerinde benzer şekilde olumsuz bir etki yarattığını göstermiştir. Reel çıktının ve karesinin katsayıları, çevre Kuznets eğrisi hipotezinin ABD için geçerli olmadığını ortaya koymuş, böylece ekonomik büyümenin belirli bir noktadan sonra çevresel bozulmayı azaltmadığı sonucuna ulaşılmıştır.

Xu ve Lin (2015), Çin'in 30 eyaletine ait 1990–2011 dönemi verilerini kullanarak sanayileşme sürecinin imalat sanayi üretimi göstergeleriyle CO_2 emisyonları arasındaki ilişkiyi analiz etmişlerdir. Çalışmada doğrusal varsayımlardan bağımsız parametrik olmayan eklemeli regresyon modelleri uygulanmış ve değişkenler arası doğrusal ile doğrusal olmayan etkiler birlikte değerlendirilmiştir. Sonuçlar, imalat sanayi üretimi ile CO_2 emisyonları arasında ters U biçiminde bir ilişki bulunduğunu, yani sanayileşmenin erken aşamalarında üretim artışının emisyonları yükselttiğini, belirli bir eşiğin ardından ise teknolojik ilerleme ve yapısal dönüşümün karbon yoğunluğunu azalttığını göstermiştir. Ayrıca kentleşmenin doğu bölgede benzer bir ters U biçimi izlediği, orta bölgede ise pozitif yönde seyrettiği belirlenmiştir. Genel olarak bulgular, imalat sanayi faaliyetlerinin çevre kirliliğini doğrudan etkilediğini ve bu etkinin bölgesel farklılıklar ile zaman içinde değiştiğini ortaya koymuştur.

Samargandi (2017), Suudi Arabistan örneğini temel alan çalışmasında 1970–2014 dönemine ait zaman serisi verilerini kullanarak, İmalat Sanayi Üretimi ile çevre kirliliği göstergesi olarak alınan CO_2 emisyonları arasındaki ilişkiyi ARDL (Autoregressive Distributed Lag) yöntemiyle incelemiştir. Bulgular, ekonomik büyümenin ve sanayi üretiminin artmasının karbon emisyonlarını hem kısa hem de uzun dönemde doğrusal biçimde yükselttiğini göstermiştir. Ayrıca, sanayi ve enerjiye dayalı hizmet sektörlerinin milli gelir içindeki payının artmasının CO_2 salınımlarını hızlandırdığı, buna karşılık tarım sektöründeki payın çevresel kaliteye katkı sağladığı sonucuna ulaşılmıştır.

Appiah vd. (2019), Uganda ekonomisini ele aldıkları çalışmalarında 1990–2014 dönemi verilerini kullanarak imalat sanayi üretimi ile çevre kirliliği arasındaki ilişkiyi ARDL eşbütünleşme yaklaşımı, Granger nedensellik analizi ve varyans ayrıştırması yöntemleriyle incelemişlerdir. Bulgular hem kısa hem uzun dönemde sanayileşmedeki artışın karbon emisyonlarını yükselttiğini göstermiştir. Analiz sonuçları, imalat sanayi üretimi ve çevresel kirlenme arasında tek yönlü nedensellik ilişkisi bulunduğunu ortaya koymuş ve çevresel sürdürülebilirliğin sağlanabilmesi için enerji yoğunluğunun artırılmasının uzun vadede emisyon azaltımına katkı sağlayacağını göstermiştir.

Jebli vd. (2020), 1990–2015 dönemini kapsayan ve farklı gelir düzeylerine sahip 102 ülkeyi inceleyen çalışmalarında, imalat sanayi üretimiyle ilişkili olan sanayi katma değeri ile çevre kirliliğini temsil eden CO_2 emisyonları arasındaki etkileşimi sistem Genelleştirilmiş Momentler Metodu (GMM) ve Granger nedensellik analizleriyle incelemişlerdir. Bulgulara göre, düşük ve alt-orta gelirli ülkelerde ekonomik büyüme ve sanayi katma değeri CO_2 emisyonlarını artırmış, ancak yenilenebilir enerji tüketimi bu etkiyi azaltıcı yönde işlemiştir. Buna karşılık, üst-orta gelirli ülkelerde yenilenebilir enerji tüketimi ile ekonomik büyüme emisyonları düşürürken, sanayi ve hizmet sektörlerinin genişlemesi çevre kirliliğini artırıcı bir rol oynamıştır. Yüksek gelirli ülkelerde ise yenilenebilir enerji kullanımı ve hizmet sektöründeki gelişme emisyonları azaltıcı etki göstermiş, sanayi üretimindeki artış çevre üzerindeki baskıyı hafifletmemiştir. Çalışma genelinde elde edilen sonuçlar, yenilenebilir enerji tüketiminin sanayi üretimi kaynaklı kirliliği azaltmada önemli bir araç olduğunu, ancak bu etkinin gelir düzeyine göre değişiklik gösterdiğini ortaya koymuştur.

Rehman vd. (2021), Malezya imalat sanayi firmaları üzerine yaptıkları araştırmada, yeşil inovasyonun üretim kaynaklı çevre kirliliğini azaltmada belirleyici olduğunu ortaya koymuşlardır. Çalışmada, yeşil inovasyon uygulamalarının enerji ve hammadde verimliliğini artırarak karbondioksit ve sera gazı emisyonlarını düşürdüğü, buna karşılık yeşil entelektüel sermaye ile yeşil insan kaynakları yönetiminin çevresel performansa yalnızca bu yenilikçi süreçler aracılığıyla dolaylı katkı sunduğu belirlenmiştir. Bulgular, üretim faaliyetlerinde çevre dostu teknolojilerin yaygınlaştırılmasının karbon salınımını azaltarak çevresel performansı güçlendirdiğini göstermiştir.

Xu ve Lin (2021), Çin'in imalat sanayi üretimi içinde yer alan ağır sanayi sektörlerinin çevre kirliliği üzerindeki etkilerini 2005–2017 dönemini kapsayan veriler aracılığıyla coğrafi ağırlıklı regresyon modeli kullanarak incelemişlerdir. Çalışmada, ekonomik büyüme, enerji verimliliği, enerji tüketim yapısı, kentleşme ve çevresel düzenlemeler gibi faktörlerin CO_2 emisyonları üzerindeki mekânsal farklılaşan etkileri ortaya konmuştur. Bulgulara göre, ekonomik

büyümenin ağır sanayi kaynaklı CO_2 emisyonlarını artırdığı, buna karşılık enerji verimliliğindeki artışın emisyonları azalttığı belirlenmiştir. Ayrıca, enerji tüketim yapısının kömür ağırlıklı olduğu bölgelerde çevre kirliliğinin daha yüksek olduğu, doğu bölgelerinde enerji verimliliğinin ve teknolojik ilerlemenin emisyon azaltımında daha etkili olduğu saptanmıştır. Batı bölgelerinde ise çevresel düzenlemelerin CO_2 emisyonlarını azaltmada daha belirgin bir rol oynadığı sonucuna ulaşılmıştır.

Idowu vd. (2023), 1985–2020 dönemini kapsayan çalışmalarında sekiz OPEC ülkesi ile dokuz yüksek derecede sanayileşmiş ülkeyi incelemiş ve imalat sanayi üretimi ile çevresel kirlilik göstergeleri arasındaki ilişkiyi Panel ARDL ve Ortak Korelasyon Etkili Ortalama Grup (CCEPMG) yöntemleri aracılığıyla analiz etmişlerdir. Elde edilen bulgular, OPEC ülkelerinde enerji tüketimi ve sanayileşmenin karbon emisyonları üzerinde istatistiksel olarak anlamlı bir etkiye sahip olmadığını ortaya koymaktadır. Buna karşılık, yüksek sanayileşmiş ülkelerde sanayi üretimi ve enerji tüketiminin kısa dönemde karbon emisyonlarını artırdığı, ancak uzun dönemde bu değişkenler arasında anlamlı bir ilişkiye rastlanmadığı belirlenmiştir. Granger nedensellik analizi sonuçlarına göre, gelişmiş ülkelerde enerji tüketimi ve sanayileşme etkileşimi karbon emisyonlarının tek yönlü nedeni konumundayken, OPEC ülkelerinde söz konusu değişkenler arasında anlamlı bir nedensellik ilişkisi tespit edilmemiştir.

Hasanov vd. (2025), Azerbaycan için 1990–2020 dönemini kapsayan verilerle yaptıkları analizde imalat sanayi katma değeri ile karbondioksit emisyonları arasındaki ilişkiyi Johansen eşbütünleşme ve ARDL yöntemleriyle incelemişlerdir. Bulgular, imalat sanayi üretimindeki artışların uzun dönemde CO_2 emisyonlarını yükselttiğini ve iki değişkenin birlikte hareket ettiğini göstermiştir. Ayrıca hata düzeltme modeli sonuçları, kısa dönem dengesizliklerinin zamanla ortadan kalkarak sistemin uzun dönem dengesine döndüğünü ortaya koymuştur.

3. MODEL ve VERİ SETİ

3.1. Model

İmalat sanayi üretiminin çevresel kalite üzerindeki etkisini ampirik olarak incelemek ve değişkenler arasındaki potansiyel doğrusal olmayan ilişkiyi test etmek amacıyla bu çalışmada karesel bir model spesifikasyonu benimsenmiştir. İktisat literatüründe Çevresel Kuznets Eğrisi (EKC) hipotezi çerçevesinde sıklıkla başvurulan bu yaklaşım, sanayileşmenin erken aşamaları ile ilerleyen aşamalarının çevresel tahribat bağlamındaki etkilerinin farklılaşabileceği öngörüsüne dayanmaktadır.

Bu teorik çerçeveden hareketle, imalat sanayi üretimi (M_t) ile çevresel bozunma CE_t arasındaki ilişki Denklem (1)ile ifade edilmiştir:

$$CE_t = \alpha_{0a_t} + \alpha_{1a_t} M_t + \alpha_{2a_t} M_t^2 + \epsilon_{0a_t} \quad (1)$$

Denklem (1)'de, CE_t, t zamanındaki çevresel bozunma düzeyini, M_t, ilgili dönemdeki imalat sanayi üretim hacmini, M_t^2 ise ilişkinin formunu belirlemek amacıyla modele eklenen imalat sanayi üretiminin karesini temsil etmektedir. Modelde yer alan α katsayıları imalat sektörünün çevre üzerindeki marjinal etkisini yansıtmaktadır. Denklemdeki ϵ terimi ise hata payını ifade etmektedir.

Modelin ampirik tahmin sürecinde elde edilecek katsayıları doğrudan esneklik olarak yorumlayabilmek amacıyla değişkenlerin doğal logaritması alınmıştır. Bu ekonometrik dönüşüm sonucunda, analizde kullanılacak olan logaritmik model spesifikasyonu Denklem (2)'de sunulmuştur:

$$ce_t = \alpha_{0b_t} + \alpha_{1b_t} m_t + \alpha_{2b_t} m_t^2 + \epsilon_{0b_t} \quad (2)$$

Denklem (2)'de yer alan küçük harfli ifadeler, ilgili değişkenlerin doğal logaritmik formlarını temsil etmektedir. Bu gösterimde, α_{1b_t} imalat sanayi üretiminin çevresel bozunma üzerindeki esnekliğini, α_{2b_t} ise bu etkinin doğrusal olmayan boyutunu ifade etmektedir.

3.2. Veri Seti

Bu çalışmanın ampirik analiz kısmı, Türkiye ekonomisi özelinde imalat sanayi üretimi ile çevresel bozunma arasındaki ilişkiyi incelemek amacıyla, 1970-2024 dönemini kapsayan yıllık zaman serisi verilerine dayanmaktadır. Modelde kullanılan değişkenlerin tanımları, ölçüm birimleri ve veri kaynaklarına ilişkin detaylar aşağıda sunulmuştur:

Modelin bağımlı değişken olarak, çevresel bozunma düzeyini temsilen, arazi kullanımı, arazi kullanım değişikliği ve ormancılık (LULUCF) hariç tutulan toplam karbondioksit CO_2 emisyonları kullanılmış olup ilgili değişkene ilişkin veriler milyon ton CO_2 eşdeğeri cinsinden ifade edilmiştir. Modelin temel açıklayıcı değişkeni olan imalat sektörünün üretim hacmini yansıtmak üzere, 2015 yılı sabit fiyatlarıyla ABD doları cinsinden, imalat sanayi katma değeri serisi kullanılmıştır. Çalışmada kullanılan her iki değişkene ait zaman serisi verileri, Dünya Bankası tarafından yayımlanan Dünya Kalkınma Göstergeleri (World Development Indicators- WDI) veri tabanından derlenmiştir. Önceki

bölümde belirtildiği üzere, ekonometrik tahmin sürecine geçilmeden önce tüm seriler doğal logaritmaları alınarak modele dahil edilmişlerdir.

4. YÖNTEM ve BULGULAR

Türkiye örneği bağlamında, İmalat sanayi üretimi ile çevresel bozunma arasındaki ilişki, değişkenlerin stokastik yapılarına duyarlı bir metodoloji izlenerek incelenmiştir. Bu doğrultuda, öncelikle serilerin bütünleşme dereceleri birim kök testleri aracılığıyla tespit edilmiş; ardından elde edilen durağanlık bulgularına göre belirlenen en uygun tahmin tekniği ile analiz gerçekleştirilmiştir.

4.1. Durağanlık Testi

Zaman serisi analizlerinde, değişkenlerin durağanlık özelliklerinin doğru tespiti, tahmin edilen parametrelerin güvenilirliği ve sahte (spurious) regresyon probleminden kaçınmak için kritik bir öneme sahiptir. Bununla birlikte, literatürde sıklıkla başvurulan Augmented Dickey Fuller (ADF) (Dickey ve Fuller, 1979), Phillips Perron (PP) (Phillips ve Perron, 1988) ve KPSS (Kwiatkowski vd., 1992) gibi geleneksel birim kök testleri, serilerde meydana gelen yapısal değişimleri modelleme konusunda teorik kısıtlara sahiptir. Bu metodolojik kısıtları minimize etmek ve yapısal kırılmaların varlığında dahi sağlam (robust) sonuçlar elde edebilmek amacıyla; bu çalışmada kırılma noktalarını dışsal olarak atamak yerine içsel bir algoritmayla belirleyen Zivot-Andrews (ZA) (Zivot & Andrews, 1992) testi tercih edilmiştir. Yapısal kırılmaya duyarlı bu yaklaşımdan elde edilen test istatistikleri Tablo 1'de detaylandırılmıştır.

Tablo 1. ZA Birim Kök Testi Bulguları

	Sabit		Sabit ve Trend	
Değişken	Test İstatistiği	Kırılma Yılı	Test İstatistiği	Kırılma Yılı
ce	-4.13 (0)	1985	-3.92 (0)	1989
Δce	-7.59*** (0)	1978	-8.16*** (0)	1982
m	-5.03** (1)	1999	-5.00* (1)	1999
Δm	n/a	2003	n/a	n/a
m^2	-4.79* (1)	1998	-5.08* (1)	2001
Δm^2	n/a	2003	n/a	n/a

****, **, ve * sırası ile 1%, 5%, ve 10% düzeyinde ilgili değişkenin durağan olduğunu göstermektedir. Parantez içindeki değerler uygun gecikme sayılarını göstermektedir.*

Tablo 1'de yapısal kırılmalı Zivot-Andrews birim kök testi bulguları detaylı olarak incelendiğinde, karbondioksit emisyonlarının $(\boldsymbol{ce})$, düzey değerlerinde durağanlık koşulunu sağlamadığı; buna karşın, serinin birinci farkı alındığında $(\boldsymbol{\Delta ce})$ hem sabitli hem de sabitli ve trendli modellerde %1 anlamlılık düzeyinde serinin durağan yapıya kavuştuğu $I(1)$ belirlenmiştir. Bu kapsamda, karbondioksit emisyonları değişkeninin durağanlaştığı birinci fark formunda yapısal kırılma tarihleri; sabitli modelde 1978, trend bileşeninin dahil edildiği modelde ise 1982 yılı olarak belirlenmiştir. Diğer taraftan, Tablo 1 imalat sanayi katma değeri (m) ve bu değişkenin karesi (m^2) için incelendiğinde, ilgili serilerin düzey değerlerinde durağan $I(0)$ oldukları anlaşılmaktadır.

Özetle, ZA testi bulguları çerçevesinde, analizde kullanılan değişkenlerin karma bir bütünleşme derecesine sahip oldukları, ancak hiçbir değişkenin ikinci ya da daha yüksek bir dereceden bütünleşik $I(2)$ olmadığı sonucuna varılmıştır.

4.2. ARDL Eşbütünleşme Analizi

Önceki bölümde sunulan birim kök testi sonuçları, serilerin bütünleşme derecelerinin farklılaştığını ve veri setinin $I(0)$ ile $I(1)$ değişkenlerden oluşan karma bir yapı sergilediğini ortaya koymuştur. Engle-Granger veya Johansen gibi geleneksel eşbütünleşme yöntemleri, tüm serilerin aynı dereceden durağan olmasını zorunlu kıldığından, mevcut veri seti için uygun değildir. Bu metodolojik kısıtı aşmak amacıyla çalışmada, serilerin bütünleşme derecesinden bağımsız olarak ($I(2)$ ve üzeri olmamak kaydıyla) değişkenler arasındaki uzun dönemli ilişkilerin test edilmesine olanak sağlayan ARDL (Autoregressive Distributed Lag) sınır testi yaklaşımı (Pesaran ve Pesaran; 1997, Pesaran ve Smith; 1998, Pesaran ve Shin; 1995,1998,1999 ve Pesaran vd.; 2001) benimsenmiştir.

Bu kapsamda, Zivot-Andrews testi sonucunda tespit edilen yapısal değişimin model tahminleri üzerindeki olası saptırıcı etkisini kontrol altına almak amacıyla ilgili kırılma yılına özgü kukla değişken (d_{1978}) ve serideki zamanla değişen yapıyı yakalamak için trend terimi (T) modele entegre edilmiş ve bu parametreleri de içeren ARDL model spesifikasyonu Denklem (3)'te sunulmuştur:

$$ce_t = \alpha_{0c} + \sum_{i=1}^{c_1} \alpha_{1c}\, ce_{t-i} + \sum_{i=0}^{c_2} \alpha_{2c}\, m_{t-i} + \sum_{i=0}^{c_3} \alpha_{3c}\, m_{t-i}^2 + \alpha_{4c} d_{1978} + \alpha_{5c} T + \beta_{1c} ce_{t-1} + \beta_{2c} m_{t-1} + \beta_{3c} m_{t-1}^2 + \epsilon_{0ct} \quad (3)$$

Denklem (3) ile ifade edilen modelin tahmin sürecinde uygun gecikme uzunluklarının doğru biçimde tespit edilmesi kritiktir. Bu amaçla, aşırı parametre kullanımını engelleyerek daha tutumlu (parsimonious) modeller önerdiği bilinen

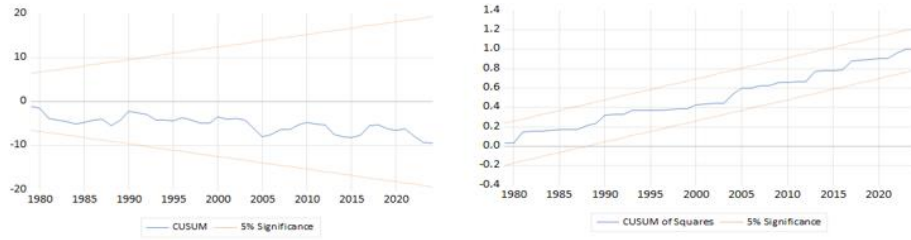
Schwarz Bilgi Kriteri (SIC) (Schwarz, 1978) referans alınmış ve olası kombinasyonlar arasından optimum model yapısı ARDL(1,0,1) olarak belirlenmiştir. Bununla birlikte, sınır testi yaklaşımıyla elde edilecek eşbütünleşme bulgularının iktisadi ve istatistiksel açıdan anlamlı kabul edilebilmesi, tahmin edilen modelin Klasik Doğrusal Regresyon Modelinin temel varsayımlarını ihlal etmemesine bağlıdır. Bu nedenle, öncelikle belirlenen ARDL(1,0,1) modelinin istatistiksel sağlamlığı, hata terimlerinin normal dağılıma sahip olmaması, ardışık bağlanımın varlığı, varyansın değişkenliği (heteroscedasticity) ve model spesifikasyonunun hatalı belirlenmiş olması gibi potansiyel sorunlar için tanısal denetim testlerine tabi tutulmuştur. İlgili testlerden elde edilen bulgular Tablo 2'de özetlenmiştir.

Tablo 2. Tanısal Denetim Testi Bulguları

Test	Test İstatistiği	Olasılık Değeri
Jarque-Bera[2]	0.12	0.93
Breusch-Godfrey[3]	1.09	0.36
ARCH[4]	1.89	0.12
Ramsey RESET[5]	2.36	0.13

Tablo 2'de özetlenen tanısal test bulguları incelendiğinde, hesaplanan olasılık değerlerinin tamamının %5 düzeyinin üzerinde olduğu görülmektedir. Bu bulgu, hata terimlerinin normal dağılım sergilediğini, modelde ardışık bağlanım ve değişen varyans gibi yapısal sorunların bulunmadığını göstermektedir. Ayrıca, Ramsey RESET testi sonuçları, modelin fonksiyonel formunun doğru kurgulandığını ve herhangi bir spesifikasyon hatası içermediğini ortaya koymaktadır. Tanısal testlerden elde edilen bu bulguların ardından, modelin güvenilirliğini perçinlemek için parametrelerin yapısal istikrarı da CUSUM (Cumulative Sum of Recursive Residuals) ve CUSUMSQ (Cumulative Sum of Squares of Recursive Residuals) istikrar testleri ile sınanmıştır. İlgili testlere ait grafiksel gösterimler Şekil 1'de sunulmuştur.

[2] (Jarque & Bera, 1980)
[3] (Breusch & Godfrey,1981)
[4] (Engle, 1982)
[5] (Ramsey,1969).

Şekil 1. CUSUM[6] ve CUSUMSQ[7] Testleri Bulguları

Şekil 1'de yer alan grafikle incelendiğinde hem CUSUM hem de CUSUMSQ istatistiklerine ait değerlerin tüm analiz dönemi boyunca %5 anlamlılık düzeyini temsil eden kritik sınır bantları içerisinde hareket ettiği görülmektedir. Test istatistiklerinin hiçbir noktada bu kritik eşikleri aşmaması, tahmin edilen katsayıların inceleme dönemi boyunca istikrarlı bir yapı sergilediğini göstermektedir.

Tanısal denetim ve parametre istikrarı testleri aracılığıyla modelin istatistiksel sağlamlığının ve parametre kararlılığının ortaya konulmasının ardından, imalat sanayi üretimi ile çevresel bozunma arasındaki uzun dönemli ilişkiyi tespit etmek üzere ARDL Sınır Testi prosedürü uygulanmıştır.

Bu prosedürün ilk aşamasında, değişkenler arasındaki potansiyel eşbütünleşme ilişkisinin varlığı, F ve t testleri yardımıyla sınanmaktadır. Sınır testi yaklaşımında, boş hipotezin test edilmesinde standart normal dağılım yerine, iki farklı asimptotik kritik değer bandına dayanan bir tablo kullanılmaktadır (Özaydın ve Dağdemir; 2003). Bu bantlardan alt sınır, tüm değişkenlerin düzeyde durağan $I(0)$ olduğu varsayımına; üst sınır ise tüm değişkenlerin birinci farkta durağan $I(1)$ olduğu varsayımına dayanmaktadır. Hesaplanan test-istatistik değerinin, üst kritik sınır değerini aşması durumunda, değişkenler arasında istatistiksel olarak anlamlı bir eşbütünleşme ilişkisinin varlığı reddilememektedir. Test istatistiğinin alt kritik sınırın altında kalması ise eşbütünleşme olmadığını gösterirken, iki sınır arasında kalması durumunda ise ilişki hakkında kesin bir yargıya varılamamaktadır.

Yukarıda ifade edilen çerçevede, analiz sürecinde optimal gecikme uzunluğuna sahip olduğu belirlenen ARDL(1,0,1) modeli için, gerçekleştirilen sınır testi bulguları Tablo 3'te yer almaktadır.

[6] (Page,1954)
[7] (Brown et.al, 1975)

Tablo 3. Sınır Testi

Test	*F*	Test	*t*
Hesaplanan Test İstatistiği	9.81***	Hesaplanan Test İstatistiği	-5.28***
Kritik Üst Sınır Değeri	8.64	Kritik Üst Sınır Değeri	-4.53
Kritik Alt Sınır	7.33	Kritik Alt Sınır	-3.96

****, **, ve *, hesaplanan test istatistiği değerinin sırası ile 1%, 5%, ve 10% düzeyinde anlamlı olduğunu göstermektedir.*

Tablo 3'te yer alan bulgular incelendiğinde, hesaplanan F-istatistiği değerinin (9.81) kritik üst sınır değerini (8.64); benzer şekilde, t-istatistiği değerinin de (-5.28) -mutlak değerce- kritik üst eşik değerini (-4.53) aştığı görülmektedir. Bu kapsamda, değişkenler arasında eşbütünleşme ilişkisi bulunmadığı yönündeki boş hipotez %1 önem düzeyinde reddedilmiş ve Türkiye'de imalat sanayi üretimi ile çevresel bozunma arasında inceleme döneminde uzun dönemli bir denge ilişkisinin mevcut olduğu tespit edilmiştir.

4.3. Hata Düzeltme Modeli

Değişkenler arasındaki eşbütünleşme ilişkisinin varlığının kanıtlanmasını takiben, ARDL(1,0,1) modelinin uzun dönem dengesine yakınsama hızını da içeren kısa dönem dinamiklerini ortaya koymak amacıyla Hata Düzeltme Modeli tahmin edilmiş ve ilgili sonuçlar Tablo 4'te özetlenmiştir.

Tablo 4. ARDL (1,0,1) Hata Düzeltme Modeli

Değişken	Katsayı	Standart Hata	*t*-istatistiği	*p*-değeri
γ_{t-1}	-0.64	0.11	-5.54	0.00***
Δm_t^2	-0.08	0.01	-4.92	0.00***
d_{1978}	-0.06	0.01	-3.85	0.00***
C	-57.54	10.39	-5.53	0.00***
T	0.01	0.00	5.23	0.00***

****, **, ve *, ilgili katsayının sırası ile 1%, 5%, ve 10% düzeyinde anlamlı olduğunu göstermektedir.*

Tablo 4'te sunulan kısa dönem tahmin sonuçları incelendiğinde, hata düzeltme terimi katsayısının (γ_{t-1}) negatif işaretli (-0.64) ve istatistiksel olarak %1 düzeyinde anlamlı olduğu görülmektedir. Katsayının büyüklüğü, sistemde meydana gelecek olası kısa dönemli dengesizliklerin yaklaşık %64'ünün bir sonraki dönemde giderildiğini ve serilerin tekrar uzun dönemli dengesine yakınsadığını göstermektedir.

Bununla birlikte, modelin deterministik bileşenleri incelendiğinde; trend değişkeninin (T) ve 1978 yılı için saptanan yapısal kırılmayı ifade eden kukla

değişkenin (d_{1978}) katsayılarının da istatistiksel olarak anlamlı olduğu tespit edilmiştir. Bu durum, ele alınan dönemde yaşanan yapısal kırılmanın ve zaman trendinin, çevresel bozunma üzerindeki kısa dönemli dalgalanmaları açıklamada önemli bir role sahip olduğunu ortaya koymaktadır.

4.4. Uzun Dönem Modeli

ARDL(1,0,1) modeli için hata düzeltme mekanizmasının işlerliğinin ve modelin dengeye yakınsama sürecinin tespit edilmesinin ardından, imalat sanayinin çevresel kalite üzerindeki etkilerini belirlemek amacıyla uzun dönem katsayıları tahmin edilmiş ve elde edilen bulgular Tablo 5'te sunulmuştur.

Tablo 5. ARDL (1,0,1) Eşbütünleşme Modeli

Değişken	Katsayı	Standart Hata	*t*-istatistiği	*p*-değeri
m_t	7.05	0.73	9.56	0.00***
m_t^2	-0.13	0.01	-8.85	0.00***

****, **, ve *, ilgili katsayının sırası ile 1%, 5%, ve 10% düzeyinde anlamlı olduğunu göstermektedir.*

Tablo 5'te yer alan analiz sonuçları incelendiğinde, imalat sanayi üretiminin doğrusal bileşeni olan m_t değişkenine ait katsayının pozitif (7.05), karesel bileşeni olan m_t^2 değişkenine ait katsayının ise negatif (-0.13) olduğu görülmektedir. Bu durum; Türkiye örneğinde 1070-2024 dönemi için, karbon salınımı ile imalat sanayi üretimi arasında ters-U şeklinde (Inverted-U) doğrusal olmayan bir ilişki bulunduğunu ortaya koymaktadır

Bu ilişkinin yönünün değiştiği kritik noktayı ifade eden eşik değer (turning point) ise yaklaşık 597 milyar dolar olarak hesaplanmıştır. Bu bulgu, imalat sanayi üretiminin bu eşik değere ulaşana kadar karbon salınımı üzerinde artırıcı bir etki yarattığını; ancak bu seviye aşıldıktan sonra etkinin yön değiştirerek azaltıcı bir nitelik kazandığını göstermektedir.

5. SONUÇ ve POLİTİKA ÖNERİLERİ

Türkiye ekonomisinin sanayileşme dinamikleri ile çevresel sürdürülebilirlik hedefleri arasındaki etkileşimi 1970-2024 dönemi için inceleyen bu çalışmada, imalat sanayi katma değeri ile karbon emisyonları arasındaki uzun dönemli denge ilişkisi ve bu ilişkinin fonksiyonel yapısı ampirik olarak test edilmiştir. Yapısal kırılmaların içsel olarak belirlendiği bir durağanlık metodolojisinin kullanıldığı çalışmada ARDL sınır testi yaklaşımıyla elde edilen bulgular, Türkiye'de imalat sanayi üretimi ile çevresel bozunma arasında istatistiksel olarak anlamlı ve uzun dönemli bir ilişkinin (eşbütünleşme) varlığını göstermiştir.

Analiz sonuçlarının iktisadi yorumu, Türkiye'de sanayileşme ve çevre kirliliği arasında teorik literatürde Çevresel Kuznets Eğrisi (ÇKE) olarak adlandırılan ters-U (Inverted-U) biçimli ilişkinin geçerli olduğunu ortaya koymaktadır. İmalat sanayi üretiminin doğrusal etkisinin kirliliği artırıcı, karesel etkisinin ise azaltıcı yönde olması; sanayileşmenin erken aşamalarında baskın olan ölçek etkisinin (scale effect), üretim hacmi belirli bir olgunluk seviyesine ulaştıktan sonra yerini teknik ve kompozisyon etkilerine (technique effect) bıraktığını göstermektedir. Bu bağlamda hesaplanan yaklaşık 597 milyar ABD dolarlık üretim eşik değeri, Türkiye ekonomisi için kritik bir dönüm noktasını işaret etmektedir. Bu bulgu, Türkiye imalat sanayiinde söz konusu eşiğin aşılmasıyla birlikte sanayi büyümesinin artık çevresel tahribatı artıran değil, onaran bir nitelik kazanabileceğini ifade etmektedir.

Elde edilen bu ampirik kanıtlar, Birleşmiş Milletler Sürdürülebilir Kalkınma Amaçları (SKA) çerçevesinde politika yapıcılar için önemli yol haritaları sunmaktadır. Özellikle SKA 9 (Sanayi, Yenilikçilik ve Altyapı) hedefi doğrultusunda, Türkiye'nin 597 milyar dolarlık eşik değerin ötesindeki kazanımlarını kalıcı hale getirmesi için konvansiyonel üretim tekniklerinden, yüksek katma değerli ve düşük karbon yoğunluklu üretim teknolojilerine geçişi hızlandırmasının kritik olduğu düşünülmektedir. Ayrıca, bu noktada, AR-GE teşviklerinin ve sanayi yatırımlarının yeşil inovasyon odaklı projelere yönlendirilmesinin sanayinin çevresel ayak izini küçültürken rekabet gücünü artıracağı değerlendirilmektedir.

Öte yandan, çalışmanın bulguları SKA 12 (Sorumlu Üretim ve Tüketim) hedefiyle örtüşecek biçimde, imalat sanayinde döngüsel ekonomi modellerinin benimsenmesi gerektiğini göstermektedir. Üretim sürecindeki enerji verimliliğini artıracak yasal düzenlemelerin sıkılaştırılması ve karbon fiyatlandırma mekanizmalarının etkinleştirilmesi, firmaları daha temiz üretim yapmaya zorlayacaktır. Son olarak, iklim değişikliğiyle mücadeleyi kapsayan SKA 13 (İklim Eylemi) çerçevesinde; Türkiye'nin Yeşil Mutabakat gibi uluslararası normlara uyum sürecinde, sanayi sektörünün emisyon azaltım hedeflerini, ekonomik büyümeyi baskılamadan gerçekleştirebilmesi için kirleten öder prensibinden yeşil üreten kazanır prensibine dayalı bir teşvik sistemine geçiş yapması önerilmektedir.

Çalışmanın sınırları bağlamında; analizin toplulaştırılmış imalat sanayi verisi üzerinden gerçekleştirilmiş olması, örneğin tekstil, demir-çelik veya otomotiv gibi, alt sektörlerin çevre üzerindeki olası heterojen etkilerinin gözlemlenmesini kısıtlamaktadır. Ayrıca, modelde karbon salınımının yalnızca imalat sanayi katma değeri değişkeni üzerinden okunmuş olması nedeni ile, enerji kullanımı,

enerji fiyatları veya doğrudan yabancı yatırımlar gibi diğer dinamiklerin etkisini analiz dışı bırakılmıştır.

Bu kısıtlar ışığında, gelecek çalışmalarda imalat sanayinin alt sektörlerine odaklanan panel veri analizlerinin yapılması, ilgili kontrol değişkenlerinin eklendiği modellerin oluşturulması, farklı ülke ve ülke grupları için analizlerin gerçekleştirilmesi, farklı ekonometrik metodolojilerden yararlanılması gibi yöntemlerin kullanılmasının konuya ilişkin literatüre ve politika tasarımına daha detaylı katkılar sunacağı düşünülmektedir.

KAYNAKÇA

Adom, P. K., Bekoe, W., Amuakwa-Mensah, F., Mensah, J. T., & Botchway, E. (2012). Carbon dioxide emissions, economic growth, industrial structure, and technical efficiency: Empirical evidence from Ghana, Senegal, and Morocco on the causal dynamics. Energy, 47(1), 314–325. https://doi.org/10.1016/j.energy.2012.09.025

Akbostancı, E., Tunç, G. İ., & Türüt-Aşık, S. (2011). CO2 emissions of Turkish manufacturing industry: A decomposition analysis. Applied energy, 88(6), 2273–2278. https://doi.org/10.1016/j.apenergy.2010.12.076

Antweiler, W., Copeland, B. R., & Taylor, M. S. (2001). Is free trade good for the environment? American economic review, 91(4), 877–908. https://doi.org/10.1257/aer.91.4.877

Appiah, K., Du, J., Yeboah, M., & Appiah, R. (2019). Causal relationship between industrialization, energy intensity, economic growth and carbon dioxide emissions : recent evidence from Uganda. International journal of energy economics and policy, 9(2). https://doi.org/10.32479/ijeep.7420

Breusch, T. S., & Godfrey, L. G. (1981). A Review of recent work on testing for autocorrelation in dynamic simultaneous models. In D. Currie, R. Nobay, & D. Peel, (Eds.), Macroeconomic analysis: essays in macroeconomics and econometrics (pp. 63-105). Croom Helm.

Brock, W. A., & Taylor, M. S. (2010). The Green Solow model. Journal of economic growth, 15(2), 127–153. https://doi.org/10.1007/s10887-010-9051-0

Brown, R. L., Durbin, J., & Evans, J. M. (1975). Techniques for Testing the Constancy of Regression Relationships Over Time. Journal of the Royal statistical society series b (Methodological), 37(2), 149-163. https://doi.org/10.1111/j.2517-6161.1975.tb01532.x

Copeland, B. R., & Taylor, M. S. (1994). North-South trade and the environment. The quarterly journal of economics, 109(3), 755–787. https://doi.org/10.2307/2118421

Copeland, B. R., & Taylor, M. S. (2004). Trade, growth, and the environment. Journal of economic literature, 42(1), 7–71. https://doi.org/10.1257/002205104773558047

Dickey, D. A., & Fuller, W. A. (1979). Distribution of the estimators for autoregressive time series with a unit root. Journal of the American statistical association, 74(366a), 427-431. https://doi.org/10.1080/01621459.1979.10482531

Dinda, S. (2004). Environmental Kuznets Curve hypothesis: A survey. Ecological economics, 49(4), 431–455. https://doi.org/10.1016/j.ecolecon.2004.02.011

Dogan, E., & Turkekul, B. (2015). CO2 emissions, real output, energy consumption, trade, urbanization and financial development: testing the EKC hypothesis for the USA. Environmental science and pollution research, 23(2), 1203–1213. https://doi.org/10.1007/s11356-015-5323-8

Engle, R. F. (1982). Autoregressive conditional heteroscedasticity with estimates of the variance of United Kingdom inflation. Econometrica, 50(4), 987-1007. https://doi.org/10.2307/1912773

Grossman, G. M., & Krueger, A. B. (1995). Economic growth and the environment. The quarterly journal of economics, 110(2), 353–377. https://doi.org/10.2307/2118443

Hammond, G., & Norman, J. (2012). Decomposition analysis of energy-related carbon emissions from UK manufacturing. Energy, 41(1), 220–227. https://doi.org/10.1016/j.energy.2011.06.035

Hasanov, R. I., Giyasova, Z., Mahmudova, I., Marchwiński, J., & Karimova, N. (2025). Examining the relationship between manufacturing value added and environmental impact in Azerbaijan. International journal of energy economics and policy, 15(2), 84–89. https://doi.org/10.32479/ijeep.17349

Hocaoglu, F. O., & Karanfil, F. (2011). Examining the link between carbon dioxide emissions and the share of industry in GDP: Modeling and testing for the G-7 countries. Energy policy, 39(6), 3612–3620. https://doi.org/10.1016/j.enpol.2011.03.063

Idowu, A., Ohikhuare, O. M., & Chowdhury, M. A. (2023). Does industrialization trigger carbon emissions through energy consumption? Evidence from OPEC countries and high industrialised countries. Quantitative finance and economics, 7(1), 165–186. https://doi.org/10.3934/qfe.2023009

İzgi, Ç. (2023). İmalat sanayi, enerji kullanımı ve çevre kirliliği arasındaki bağlantı: Türkiye'de bir inceleme. Ahi evran akademi, 4(2), 35–46. https://dergipark.org.tr/tr/pub/aea/article/1387568

Jarque, C. M., & Bera, A. K. (1980). Efficient tests for normality, homoscedasticity and serial independence of regression residuals. Economics letters, 6(3), 255-259. https://doi.org/10.1016/0165-1765(80)90024-5

Jebli, M. B., Farhani, S., & Guesmi, K. (2020). Renewable energy, CO2 emissions and value added: Empirical evidence from countries with

different income levels. Structural change and economic dynamics, 53, 402–410. https://doi.org/10.1016/j.strueco.2019.12.009

Jevons, W. S. (1865). The coal question: An inquiry concerning the progress of the nation and the probable exhaustion of our coal-mines (A. W. Flux, Ed.). London: Macmillan. https://www.inist.org/library/1865.Jevons.The_Coal_Question.Macmillan.pdf

Kılavuz, E., & Doğan, İ. (2020). Economic growth, openness, industry and CO2 modelling: are regulatory policies important in Turkish economies? International journal of low-carbon technologies, 16(2), 476–487. https://doi.org/10.1093/ijlct/ctaa070

Kwiatkowski, D., Phillips, P. C., Schmidt, P., & Shin, Y. (1992). Testing the null hypothesis of stationarity against the alternative of a unit root: How sure are we that economic time series have a unit root?. Journal of econometrics, 54(1-3), 159-178. https://doi.org/10.1016/0304-4076(92)90104-Y

Ozaydin, O., & Dagdemir, A. (2023). Unraveling the monetary policy-employment relationship in norway: an empirical analysis using ARDL modeling. In S. Sarıbaş (Ed.), Advanced and contemporary studies in social, human and administrative science (Vol. 1, pp. 150-166). Duvar publishing.

Özdemir, Z., & Kalmaz, D. B. (2017). The impact of Turkish manufacturing industry on CO2 emissions. LAÜ sosyal bilimler dergisi, 8(2), 150–167. https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/389494

Öztürk, Z., & Öz, D. (2016). The relationship between energy consumption, income, foreign direct investment, and CO_2 emissions: The case of Turkey. Çankırı Karatekin Üniversitesi iktisadi ve idari bilimler fakültesi dergisi, 6(2), 269–288. https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/382471

Page, E. S. (1954). Continuous inspection schemes. Biometrika, 41(1/2), 100-115. https://doi.org/10.2307/2333009

Panayotou, T. (1993). Empirical tests and policy analysis of environmental degradation at different stages of economic development (Working Paper WP238). International labour office. http://www.ilo.org/public/libdoc/ilo/1993/93B09_31_engl.pdf

Pesaran, M. H., & Pesaran, B. (1997). Working with Microfit 4.0: Interactive econometric software package (DOS and Windows Versions). Oxford, Oxford University Press.

Pesaran, M. H., & Shin, Y. (1995). An autoregressive distributed lag modeling approach to cointegration analysis. Cambridge, UK: Department of applied economics, University of Cambridge.

Pesaran, M. H., & Shin, Y. (1998). Generalized impulse response analysis in linear multivariate models. Economics letters, 58(1), 17-29. https://doi.org/10.1016/S0165-1765(97)00214-0

Pesaran, M. H., & Shin, Y. (1999). An autoregressive distributed lag modeling approach to cointegration analysis. In Strom, S., Holly, A., & Diamond, P. (Eds.), Centennial Volume of Ragnar Frisch (pp. 371-413). Cambridge: Cambridge University Press.

Pesaran, M. H., Shin, Y., & Smith, R. J. (2001). Bounds testing approaches to the analysis of level relationships. Journal of applied econometrics, 16(3), 289–326. https://doi.org/10.1002/jae.616

Pesaran, M. H., & Smith, R. P. (1998). Structural analysis of cointegrating VAR's. Journal of economic surveys, 12(5), 471-505. https://doi.org/10.1111/1467-6419.00065

Phillips, P. C., & Perron, P. (1988). Testing for a unit root in time series regression. Biometrika, 75(2), 335-346. https://doi.org/10.1093/biomet/75.2.335

Porter, M. E., & Van der Linde, C. (1995). Toward a new conception of the environment–competitiveness relationship. Journal of economic perspectives, 9(4), 97–118. https://doi.org/10.1257/jep.9.4.97

Ramsey, J. B. (1969). Tests for specification errors in classical linear least-squares regression analysis. Journal of the royal statistical society series b: (methodological), 31(2), 350-371. https://doi.org/10.1111/j.2517-6161.1969.tb00796.x

Rehman, S. U., Kraus, S., Shah, S. A., Khanin, D., & Mahto, R. V. (2021). Analyzing the relationship between green innovation and environmental performance in large manufacturing firms. Technological forecasting and social change, 163, 120481. https://doi.org/10.1016/j.techfore.2020.120481

Samargandi, N. (2017). Sector value addition, technology and CO2 emissions in Saudi Arabia. Renewable and sustainable energy reviews, 78, 868–877. https://doi.org/10.1016/j.rser.2017.04.056

Schwarz, G. (1978). Estimating the dimension of a model. *The annals of statistics*, 461-464. https://www.jstor.org/stable/2958889

Shafik, N. (1994). Economic development and environmental quality: An econometric analysis. Oxford economic papers, 46(Supplement_1), 757–773. https://doi.org/10.1093/oep/46.supplement_1.757

Stern, D. I. (2004). The rise and fall of the environmental Kuznets Curve. World development, 32(8), 1419–1439. https://doi.org/10.1016/j.worlddev.2004.03.004

Tunç, G. İ., Türüt-Aşık, S., & Akbostancı, E. (2007). CO2 emissions vs. CO2 responsibility: An input–output approach for the Turkish economy. Energy policy, 35(2), 855–868. https://doi.org/10.1016/j.enpol.2006.02.012

Ünlüoğlu, M., & Dağdemir, Ö. (2023). İmalat sanayi üretimi ile çevresel kirlilik ilişkisi: Türkiye için çevresel Kuznets Eğrisi hipotezinin geçerliliği. BİLTÜRK journal of economics and related studies. https://doi.org/10.47103/bilturk.1195741

Xu, B., & Lin, B. (2015). How industrialization and urbanization process impacts on CO 2 emissions in China: Evidence from nonparametric additive regression models. Energy economics, 48, 188–202. https://doi.org/10.1016/j.eneco.2015.01.005

Xu, B., & Lin, B. (2021). Investigating spatial variability of CO2 emissions in heavy industry: Evidence from a geographically weighted regression model. Energy policy, 149, 112011. https://doi.org/10.1016/j.enpol.2020.112011

Wang, C. (2013). Differential output growth across regions and carbon dioxide emissions: Evidence from U.S. and China. Energy, 53, 230–236. https://doi.org/10.1016/j.energy.2013.02.044

Zivot, E., & Andrews, D. W. K. (1992). Further evidence on the great crash, the oil-price shock, and the unit-root hypothesis. Journal of business & economic statistics, *10*(3), 251–270. https://doi.org/10.1080/07350015.1992.10509904

27. Bölüm

Tarımsal Makineleşme ve Kentleşme Arasındaki İlişkinin Analizi: Sürdürülebilir Kalkınma Amaçları Çerçevesinde Türkiye Örneği

Seda ÖZ[a1]

ÖZ

Tarımsal üretim teknolojilerindeki dönüşüm ile demografik hareketlilik arasındaki etkileşim, kalkınma iktisadının temel tartışma alanlarından biri olup; Birleşmiş Milletler Sürdürülebilir Kalkınma Amaçları (SKA) çerçevesinde tarımsal verimlilik, istihdam ve sürdürülebilir kentleşme hedefleriyle doğrudan ilintilidir. Bu çalışma, Türkiye'de 1961-2019 dönemini kapsayan veriler ışığında, tarımsal makineleşme sürecinin kentleşme dinamikleri üzerindeki etkisini, ilişkinin doğrusal olmayan yapısını ve yapısal dönüşüm evrelerini dikkate alarak incelemeyi amaçlamaktadır. Çalışmada, serilerin durağanlık özellikleri yapısal kırılmalara duyarlı Lee-Strazicich birim kök testi ile sınanmış; değişkenlerin karma bütünleşme derecelerine sahip olması nedeniyle uzun dönemli ilişkilerin tespiti için ARDL sınır testi yaklaşımı benimsenmiştir. Analiz sürecinde, makineleşmenin kentleşme üzerindeki etkisinin doğrusal bir seyir izlemeyebileceği varsayımından hareketle kübik model spesifikasyonu kullanılmıştır. Elde edilen ampirik bulgular, değişkenler arasında güçlü bir eşbütünleşme ilişkisi olduğunu ve hata düzeltme mekanizmasının şokların %85'ini bir dönem içerisinde gidererek modelin dengeye hızla döndüğünü göstermektedir. Araştırmanın en önemli sonuçlarından bir tanesi, tarımsal makineleşme ile kentleşme arasında "Ters N-şekilli" (Inverted N-shaped) bir ilişkinin tespit edilmesidir. Analiz sonuçlarına göre; makineleşme düzeyi 50,50 bg/hektar eşiğine ulaşana kadar kırsal nüfusu tutarak kentleşmeyi negatif etkilemekte; bu eşik aşıldığında 845,47 bg/hektar seviyesine kadar güçlü bir kırsal itici güç yaratarak göçü hızlandırmakta; ileri teknoloji düzeyini temsil eden ikinci eşikten sonra ise etki yeniden negatife dönmektedir. Bu bulgular, "Açlığa Son (SKA 2)", "İnsana Yakışır İş ve Ekonomik Büyüme (SKA 8)" ve "Sürdürülebilir Şehirler ve Topluluklar (SKA 11)" hedefleri doğrultusunda; kırsal kalkınma politikalarının ve kentsel altyapı

[1] Ondokuz Mayıs Üniversitesi, İİBF, İktisat Bölümü Yüksek Lisans Öğrencisi
ORCID ID: 0009-0005-6243-0350

planlamalarının, ülkenin içinde bulunduğu teknolojik eşik düzeylerine göre farklılaştırılması gerektiğini ortaya koymaktadır.

Anahtar Kelimeler: Tarımsal Makineleşme, Kentleşme, ARDL Sınır Testi, Ters N-Şekilli İlişki, Sürdürülebilir Kalkınma Amaçları.

An Analysis of the Relationship Between Agricultural Mechanization and Urbanization: The Case of Turkey within the Framework of Sustainable Development Goals

ABSTRACT

The interaction between the transformation in agricultural production technologies and demographic mobility is one of the fundamental discussion areas of development economics and is directly linked to agricultural productivity, employment, and sustainable urbanization targets within the framework of the United Nations Sustainable Development Goals (SDGs). This study aims to examine the effect of the agricultural mechanization process on urbanization dynamics in Turkey in light of data covering the 1961-2019 period, taking into account the non-linear nature of the relationship and structural transformation phases. In the study, the stationarity properties of the series were tested with the Lee-Strazicich unit root test, which is sensitive to structural breaks; and since the variables have mixed orders of integration, the ARDL bounds test approach was adopted to determine long-term relationships. In the analysis process, a cubic model specification was used based on the assumption that the effect of mechanization on urbanization might not follow a linear path. The obtained empirical findings indicate that there is a strong cointegration relationship between the variables and that the error correction mechanism resolves 85% of the shocks within one period, returning the model rapidly to equilibrium. One of the most important results of the research is the detection of an "Inverted N-shaped" relationship between agricultural mechanization and urbanization. According to the analysis results, mechanization negatively affects urbanization by retaining the rural population until it reaches the threshold of 50.50 hp/hectare; once this threshold is exceeded, it creates a strong rural push factor up to the level of 845.47 hp/hectare, accelerating migration; and after the second threshold representing the advanced technology level, the effect turns negative again. These findings reveal that rural development policies and urban infrastructure planning should be differentiated according to the technological threshold levels the country is in, in line with the goals of “Zero Hunger (SDG 2)”, “Decent Work and Economic Growth (SDG 8)”, and “Sustainable Cities and Communities (SDG 11)”.

Keywords: Agricultural Mechanization, Urbanization, ARDL Bounds Test, Inverted N-Shaped Relationship, Sustainable Development Goals.

1. GİRİŞ

Tarımsal üretim teknolojilerindeki modernizasyon süreci ile demografik hareketlilik arasındaki bağ, kalkınma iktisadının yapısal dönüşüm dinamiklerini anlamlandırma noktasında kritik bir referans noktası teşkil etmektedir (Timmer, 1988). Geleneksel tarım toplumlarından sanayi toplumlarına geçiş sürecinde, üretim faktörlerinin sektörler arası yeniden dağılımı, yalnızca ekonomik verimliliği değil, aynı zamanda nüfusun mekânsal organizasyonunu da derinden etkilemektedir. Bu çerçevede, emek yoğun üretim biçimlerinden sermaye yoğun teknolojilere geçişi temsil eden makineleşme olgusu, yalnızca kentleşmeyi belirleyen bir itici güç olarak değil, aynı zamanda tarım dışı istihdam olanaklarının artmasıyla yükselen işgücü maliyetlerinin ve tarımsal yoğunlaşmanın zorunlu kıldığı bir süreç olarak değerlendirilmektedir (Pingali, 2007). Tarımsal teknolojinin yaygınlaşması ile kentsel yığılma arasındaki bu etkileşimin teorik ve ampirik düzlemde irdelenmesi, sürdürülebilir kalkınma stratejilerinin başarısı ve işgücü piyasalarının geleceği açısından önemlidir.

Tarımsal üretimde traktör ve diğer makinelerin kullanımının yaygınlaşması, göç kuramı bağlamında göç veren bölgedeki en önemli itici faktörlerden biri olarak değerlendirilmektedir. Emek tasarrufu sağlayan bu teknolojik dönüşüm, kırsal alanda işgücü talebini radikal biçimde düşürerek kırsal nüfusu kentlere doğru süren baskın bir mekanizma işlevi görebilmekte ve bireyleri zorunlu bir göç kararı almaya itebilmektedir. (Lee, 1966).

Bununla birlikte, tarımsal gelişme ve kentleşme arasındaki ilişkinin her zaman doğrusal bir göç süreciyle sonuçlanmadığına dair teorik yaklaşımlar mevcuttur. Bu bağlamda, örneğin Boserup (2014), tarımsal teknolojinin dışsal bir faktör olmadığını, aksine artan nüfus baskısının bir sonucu olarak ortaya çıktığını savunmaktadır. Boserup'a göre, nüfus yoğunluğu arttıkça toplumlar nadas sürelerini kısaltıp, sulama, gübreleme ve çoklu ekim gibi daha yoğun emek gerektiren yöntemlere geçmek zorunda kalabilmektedirler. Traktörleşme gibi emeği ikame eden teknolojilerin aksine, bu yoğunlaşma süreci birim alanda gereken insan emeğini azaltmamakta, tam tersine artırabilmektedir. Dolayısıyla, tarımsal verimliliği artıran bu tür emek-yoğun teknolojik değişimler, kırsal nüfusun âtıl kalarak kente göç etmesi yerine, artan iş yüküyle birlikte tarımsal üretim süreci içinde tutulmasını sağlayabilmekte ve göçü frenleyen doğal bir mekanizma işlevi görebilmektedir.

Literatürdeki bu kuramsal çeşitlilik ve zıt mekanizmalar, tarımda makineleşme ile kentsel nüfus artışı arasındaki ilişkinin evrensel bir yasadan ziyade, ülkeye özgü dinamiklere ve yapısal sürece bağlı olduğunu göstermektedir. Bu karmaşık yapıyı Türkiye özelinde çözümlemeyi hedefleyen bu çalışmanın geri kalan bölümleri şu sistematik ile kurgulanmıştır: İkinci

bölümde, konuya ilişkin uluslararası ve ulusal literatürdeki temel ampirik çalışmalar ve bulguları özetlenmiştir. Üçüncü kısımda, analize dahil edilen veri seti, değişkenlerin tanımları ve uygulanan ekonometrik metodolojinin detayları sunulmuştur. Dördüncü bölümde analizden elde edilen ampirik bulgular yorumlanmış; sonuç bölümünde ise elde edilen çıktılar ışığında politika yapıcılar için öneriler ve gelecek çalışmalar için kısıtlar tartışılmıştır.

2. YAZIN TARAMASI

Cengiz ve Baydur (2010), Türkiye üzerine yaptıkları araştırmada 1988–2008 dönemini kapsayan verilerden yararlanarak kırdan kente göç ile tarımda makineleşmenin temsil ettiği verimlilik unsurları arasındaki ilişkiyi ekonometrik modelleme yöntemiyle incelemişlerdir. Çalışmada, tarım sektörüne yapılan yatırımların ve makineleşme düzeyinin artmasının kırsal istihdam üzerinde olumlu etkiler yarattığı, dolayısıyla tarımsal verimlilikteki yükselişin kentlere yönelik göç eğilimini zayıflattığı sonucuna ulaşmışlardır. Bu bağlamda araştırmacılar tarımda reel ücretlerdeki artışların göçü azaltıcı yönde etkide bulunduğu ancak bu etkinin sınırlı kaldığını saptamışlardır. Bunun yanı sıra, yazarlar, tarımsal yatırımların azaldığı dönemlerde kırsal gelirlerin düştüğünü ve bu durumun tarımsal üretimdeki makineleşme sürecinin yavaşlamasına bağlı olarak kırdan kente göçü hızlandırdığını ortaya koymuşlardır. Elde edilen bulgular, tarımsal verimlilik artışının kırsal nüfusun kentlere yönelimini azaltıcı bir mekanizma olarak işlediğini, buna karşın yatırımların ve teknoloji kullanımının yetersiz kaldığı dönemlerde göç eğiliminin güçlendiğini göstermiştir.

Uysal ve Aktaş (2011), Türkiye'de iller arası iç göçü belirleyen faktörleri incelemek amacıyla 2009 yılı verilerini kullanarak sıralı regresyon analizinden yararlanmışlardır. Araştırmada net göç hızı bağımlı değişken olarak ele alınmış, tarımda makineleşmeyi temsil eden on bin kişi başına düşen traktör sayısı ile birlikte çeşitli sosyo-ekonomik göstergeler modele dahil edilmiştir. Elde edilen bulgular, traktör sayısındaki artışın göç oranları üzerinde ters yönlü bir ilişki yarattığını, bir başka deyişle tarımsal mekanizasyonun artmasıyla kırsal işgücüne duyulan ihtiyacın azaldığını ve bunun sonucunda bireylerin kentlere göç etme eğilimlerinin güçlendiğini ortaya koymuştur. Bu sonuç, Türkiye'de 2009 yılı itibarıyla tarımsal istihdamın daralmasının kentsel nüfus artışına katkıda bulunduğunu ve tarımda makineleşmenin iç göç dinamikleri üzerinde belirleyici bir unsur olduğunu göstermektedir.

Aral ve Oğuzlar (2021), Türkiye'de iller bazında 2013 yılına ait veriler üzerinden gerçekleştirdikleri çalışmalarında, tarımda makineleşme göstergeleriyle kentsel nüfus arasındaki ilişkiyi dolaylı biçimde iç göç

dinamikleri çerçevesinde ele almışlardır. Mekânsal gecikme modeli (Spatial Lag Model) yöntemiyle yürütülen analizlerde, net göç hızının mekânsal bağımlılık sergilediği ve komşu illerin göç hızlarından etkilendiği sonucuna ulaşılmıştır. Bulgular, tarımsal yapının dönüşümüyle birlikte tarım dışı sektörlerde istihdamın ve kentsel yerleşimlerin çekiciliğinin arttığını göstermiştir. Gayri safi yurt içi hasıla ve nüfus artış hızının net göç üzerinde pozitif; nüfus yoğunluğunun ise negatif etkiye sahip olduğu belirlenmiştir. Bu sonuçlar, tarımsal üretim süreçlerinde makineleşme düzeyinin yükselmesiyle birlikte kırsal işgücü talebinin azaldığını ve nüfusun kentlere yöneldiğini ortaya koymuş, dolayısıyla mekânsal bağımlılığın kentsel çekim merkezleri etrafında yoğunlaştığını göstermiştir.

Tian vd. (2020), Çin'de 2001–2010 yıllarını kapsayan analizlerinde, tarımda makineleşmenin ülkenin kentleşme sürecindeki dönüştürücü etkisini ortaya koymuşlardır. Araştırmacılar, sanayi kaynaklı ticaret serbestleşmesinin kırsal işgücünü kentlere yönlendirdiğini, azalan tarımsal emek arzının ise mekanizasyonu hızlandırdığını belirtmiştir. Çalışmada, mekanizasyonun üretimi emek yoğunluktan uzaklaştırarak kalıcı biçimde sermaye yoğun hale getirdiği ve böylece kent nüfus artışını destekleyen bir dinamik oluşturduğu vurgulanmıştır. Bu bulgular, tarımda makineleşmenin yalnızca üretim verimliliğini değil, aynı zamanda kırsaldan kente geçişi hızlandıran yapısal bir dönüşüm aracını temsil ettiğini ortaya koymaktadır.

Sun, Hu ve Zhang (2021), Çin'in Yangtze Nehri Havzası'ndaki pirinç üreticilerinden 2016 yılına ait yatay kesit verilerini kullanarak gerçekleştirdikleri çalışmada, içsel regresyon (endogenous treatment-effect) yöntemini uygulamışlardır. Kırdan kente göç deneyiminin tarımsal üretimdeki makineleşme harcamaları üzerindeki etkisini inceleyen yazarlar, göç tecrübesine sahip olmanın tarımsal makine harcamalarını anlamlı düzeyde artırdığı sonucuna varmışlardır. Göç hareketliliği ile makineleşme arasındaki bu pozitif ilişkinin üretici yaşı ve işletme arazisi büyüklüğü bağlamında heterojenlik gösterdiğini belirleyen araştırmacılar, özellikle genç çiftçiler ve daha büyük ölçekli arazileri işleyen üreticiler bağlamında göç deneyiminin makineleşme harcamalarını daha güçlü bir şekilde teşvik ettiğini raporlamışlardır.

Huan vd. (2022), Çin'de 2018 yılına ait 13 büyük mısır üretim eyaletinden derlenen mikro verilerle, kırsal-kentsel işgücü hareketliliği ile tarımda makineleşme arasındaki ilişkiyi incelemektedir. Çalışma, kentlere yönelen işgücü göçünün kırsalda emek arzını daraltarak çiftçilerin makineleşme hizmetlerine yönelimini güçlendirdiğini; dolayısıyla kentsel işgücü çekiminin mekanizasyonun yaygınlaşmasını hızlandıran bir kanal olarak çalıştığını göstermiştir. Bu çerçevede, makineleşme hizmetlerinin benimsenmesi probit

modelleriyle, mekanizasyonun üretim sürecindeki sonuçları ise stokastik sınır analizi ve aracılık etkisi modelleriyle değerlendirilmiştir. Bulgular, kentsel işgücü göçü arttıkça makineleşme hizmeti kullanım olasılığının yükseldiğine ve mekanizasyonun emek-sermaye/faktör bileşimini yeniden şekillendirerek tarımsal etkinliği artırdığına işaret etmektedir.

Guan vd. (2023), Çin'in 30 eyaletine ait verileri kullanarak 2005-2019 dönemini inceledikleri çalışmalarında, değişkenler arasındaki dinamik bağları çözümlemek adına çift yönlü sabit etkiler modeli ve Panel Vektör Otoregresif (PVAR) yöntemini uygulamışlardır. Araştırmacılar, kırsal alandan kente göçü temsil eden kentleşme düzeyinin, tarımsal makineleşmedeki değişimleri açıklamada ikincil derecede önemli bir faktör olduğunu tespit etmişlerdir. Yazarlar ayrıca, makineleşme düzeyinde meydana gelen şokların kısa vadede kentleşme seviyesi üzerinde negatif bir etki yarattığını, ancak kentleşme dinamiklerinin işgücü arzındaki değişimler kanalıyla makineleşme sürecini etkileyen yapısal bir unsur niteliği taşıdığı sonucuna ulaşmışlardır.

Liu vd. (2023), Çin genelindeki ilçelere ait 2014-2020 yılları arasındaki verileri temel aldıkları çalışmalarında, çift yönlü sabit etkiler ve aracılık etkisi modellerini kullanarak kentleşme ve dijital finansın tarımsal makineleşme üzerindeki rolünü incelemişlerdir. Yazarlar, analizlerinde kentleşme sürecinin tarımsal mekanizasyon artışında kilit bir aracı mekanizma olarak işlediğini tespit etmişlerdir. Çalışmanın bulgularına göre, kentleşmenin gelişmesiyle birlikte tarımsal işgücünün kırsaldan kente göç etmesi ve işgücünün görece kıt hale gelmesi, üreticileri insan emeği yerine makine kullanımına yönlendirerek tarımsal mekanizasyon düzeyini yükseltmiştir.

Meng vd. (2024), Çin üzerine yaptıkları analizde 2003–2013 dönemine ait mikro verilerle tarımda makineleşmenin kırsal işgücü hareketliliği üzerindeki etkilerini incelemişlerdir. Çalışmada, politikanın farklı bölgelerde farklı zamanlarda uygulanmasından yararlanılarak kademeli farkların farkı (staggered Difference-in-Differences – DID) modeli kullanılmıştır. Bulgular, makineleşmenin artmasının kırsal işgücünü tarım dışı sektörlere yönlendirerek göç ve kentsel istihdamı dolaylı olarak artırdığını ve özellikle tarıma yüksek oranda bağımlı hanelerde ve genç, eğitimli bireylerde bu eğilimin daha güçlü olduğunu ortaya koymuştur.

Wang vd. (2024), Çin'de 30 eyalet düzeyinde 2007–2019 dönemine ait verileri kullanarak kentleşme ile tarımsal makineleşme yoğunluğu arasındaki bağı panel regresyonla test etmişlerdir. Bulgular kentleşme–makineleşme ilişkisinin doğrusal olmadığını, kentleşme arttıkça makineleşme tepkisinin aşamaya bağlı/eğrisel bir yapı gösterdiğini göstermiştir.

3. MODEL ve VERİ SETİ

3.1. Model

Tarımsal makineleşme ve kentleşme arasındaki dinamik ilişkiyi inceleyen literatürde, değişkenler arasındaki etkileşimin monotonik bir seyir izlemeyebileceği, aksine yapısal dönüşüm evrelerine bağlı olarak değişkenlik gösterebileceği vurgulanmaktadır. Bu bağlamda, ilişkinin çoklu büküm noktalarına sahip bir yapı sergileyip sergilemediğini test etmek amacıyla çalışmada Denklem (1) ile ifade edilen aşağıdaki regresyon modeli temel alınmıştır.

$$UR_t = \alpha_{0a_t} + \alpha_{1a_t} M_t + \alpha_{2a_t} M_t^2 + +\alpha_{3a_t} M_t^3 + \epsilon_{0a_t} \quad (1)$$

Denklem (1)'de, UR_t; t dönemindeki Kentleşme Oranını, M_t Tarımsal Makineleşme düzeyini temsil etmektedir

Bununla birlikte, zaman serisi analizlerinde verilerin düzey değerleri kullanıldığında ortaya çıkabilecek olası ölçek farklılıklarını gidermek ve katsayıları iktisadi açıdan daha anlamlı olan esneklik cinsinden yorumlayabilmek amacıyla, modelin doğal logaritması alınarak oluşturulan kübik log-log modeli Denklem (2) ile ifade edilmiştir.

$$ur_t = \alpha_{0b_t} + \alpha_{1b_t} m_t + \alpha_{2b_t} m_t^2 + \alpha_{3b_t} m_t^3 + \epsilon_{0b_t} \quad (2)$$

Denklem (2)'de yer alan değişkenler daha önce ifade edilen anlamlarında ancak ilgili değişkenlerin doğal logaritmaları alınmış formlarını temsil etmektedir.

3.2. Veri Seti

Tarımsal makineleşme sürecinin kentleşme dinamikleri üzerindeki etkisini ampirik olarak incelemek amacıyla, çalışmada verilerin tutarlılığı ve erişilebilirliği göz önüne alınarak 1961-2019 aralığını içeren yıllık veriler kullanılmıştır. Analizde bağımlı değişken olarak ele alınan kentleşme (ur), toplam nüfus içindeki kentsel nüfus payı ile temsil edilmekte olup ilgili değişkene ilişkin veriler Dünya Bankası World Development Indicators (WDI) veri tabanından derlenmiştir. Bağımsız değişken olan tarımsal makineleşme düzeyi (m) ise, sadece makine sayısını değil teknolojik kapasiteyi de yansıtması bakımından birim tarım arazisi başına düşen tarım makinesi gücü (beygir gücü/hektar) göstergesi ile ölçülmüş ve ilgili veriler Our World in Data veri tabanından sağlanmıştır.

4. YÖNTEM ve BULGULAR

Çalışmada, tarımsal makineleşme ile kentleşme arasındaki dinamik ilişkiyi ampirik olarak ortaya koymak amacıyla, değişkenlerin zaman serisi özelliklerini dikkate alan bir strateji izlenmiştir.Bu doğrultuda, ilk aşamada, serilerin bütünleşme dereceleri birim kök testleri aracılığıyla incelenmiştir. Daha sonra ise durağanlık testi sonuçlarına dayalı olarak, sapmasız ve tutarlı sonuçlar üretecek uygun ekonometrik tahminleme yöntemi seçilmiştir.

4.1. Durağanlık Testi

Ekonometrik modellemelerde parametre tahminlerinin asimptotik tutarlılığını sağlamak ve sahte regresyon (spurious regression) yanılsamasından kaçınmak için, serilerin stokastik özelliklerinin ve bütünleşme derecelerinin belirlenmesi gerekmektedir. Bununla birlikte, zaman "birinci nesil" olarak nitelendirilebilecek olan Augmented Dickey Fuller (ADF) (Dickey ve Fuller, 1979), Phillips Perron (PP) (Phillips ve Perron, 1988) ve KPSS (Kwiatkowski vd., 1992) gibi geleneksel testler, serilerde meydana gelebilecek yapısal değişimlerin içsel olarak dikkate alınması bağlamında yetersiz kalabilmektedir. Bu metodolojik kısıtı aşmak amacı ile çalışmada değişkenlerin durağanlık yapıları, Lee-Strazicich birim kök testi (LS) (Lee & Strazicich, 2013) ile sınanmış ve tek bir yapısal kırılmaya izin veren ilgili teste ait bulgular Tablo 1'de sunulmuştur.

Tablo 1. LS Birim Kök Testi Bulguları

	Sabit		Sabit ve Trend	
Değişken	Test İstatistiği	Kırılma Yılı	Test İstatistiği	Kırılma Yılı
$\boldsymbol{ur}$	-2,22 (2)	1992	-4,83** (1)	1997
$\boldsymbol{\Delta ur}$	-3,59** (3)	1985	n/a	n/a
$\boldsymbol{m}$	-3,78** (8)	1972	-6,46*** (8)	1986
$\boldsymbol{\Delta m}$	n/a	n/a	n/a	n/a
$\boldsymbol{m^2}$	-3,75** (8)	1996	-6,21*** (8)	1997
$\boldsymbol{\Delta m^2}$	n/a	n/a	n/a	n/a
$\boldsymbol{m^3}$	-3,84** (8)	1996	-5,69*** (8)	1997
$\boldsymbol{\Delta m^3}$	n/a	n/a	n/a	n/a

****, **, ve * sırası ile 1%, 5%, ve 10% düzeyinde ilgili değişkenin durağan olduğunu göstermektedir. Parantez içindeki değerler uygun gecikme sayılarını göstermektedir.*

Tablo 1'de özetlenen birim kök testi sonuçları incelendiğinde, serilerin durağanlık özelliklerinin model spesifikasyonuna (sabitli veya sabit ve trendli) göre farklılaştığı görülmektedir. Bu kapsamda, kentleşme oranı (ur) için ele alındığında; yalnızca sabitli modelde ilgili değişkenin birinci farkında

durağanlaştığı $(I(1))$ ve yapısal kırılma yılının 1985 olarak tespit edildiği görülmektedir. Ancak sabit ve trend içeren model bağlamında incelendiğinde ise, kentleşme oranı değişkeninin, düzeyde durağan $(I(0))$ olduğu ve 1997 yılında yapısal bir kırılmaya maruz kaldığı tespit edilmiştir. Benzer şekilde, açıklayıcı değişkenlerin tamamın (m, m^2, m^3) -kullanılan modelden bağımsız olarak- düzey değerlerinde durağanlık sergilediği görülmüştür. Dolayısı ile sonuç olarak sabit ve trendli modelde tüm değişkenlerin düzey değerlerinde durağan olduğu; buna karşın, yalnızca sabitli modelde ise değişkenlerin -en yüksek durağanlık derecesi birinci derece olmak kaydı ile- farklı derecelerden bütünleşik oldukları tespit edilmiştir.

4.2. ARDL Eşbütünleşme Analizi

LS test sonuçlarından elde edilen bulgular, serilerin durağanlık derecelerinin farklılaşabildiğini ve kullanılan modele göre veri setinin $I(0)$ ve $I(1)$ süreçlerin bir bileşiminden oluşabildiğini ortaya koymuştur. Bu kapsamda, tüm değişkenlerin aynı dereceden bütünleşik olmasının ön koşul olarak kabul edildiği Johansen (1988) veya Engle-Granger (1987) gibi geleneksel eşbütünleşme testlerinin uygulanabilmesi mümkün değildir. Bu nedenle, Türkiye örneği bağlamında tarımsal mekanizasyon ve kentleşme arasındaki uzun dönemli ilişkiyi sapmasız bir şekilde tahmin edebilmek amacıyla, ARDL sınır testi yaklaşımı (Pesaran ve Pesaran; 1997, Pesaran ve Smith; 1998, Pesaran ve Shin; 1995,1998,1999 ve Pesaran vd.; 2001) yöntemi uygulanmıştır.

Bu kapsamda, çalışmada ARDL yönteminin benimsenmesi, sadece serilerin bütünleşme derecelerindeki uyumsuzluğu gidermekle kalmayıp, analize üç temel üstünlük daha sağlamaktadır. İlk olarak; Monte Carlo simülasyonlarıyla da kanıtlandığı üzere, ARDL yaklaşımı -bu çalışmada olduğu gibi- sınırlı örnekleme sahip veri setlerinde, asimptotik teoriyi temel alan diğer yöntemlere kıyasla çok daha sağlam (robust) ve tutarlı sonuçlar üretmektedir. İkinci olarak; bu yöntem, modeldeki her bir değişken için farklı gecikme uzunluklarının kullanılmasına olanak tanıyarak, modelin dinamik yapısının veri ile en uyumlu şekilde belirlenmesini sağlamaktadır. Son olarak; ARDL modeli, kısıtsız hata düzeltme modeli (Unrestricted Error Correction Model- UECM) üzerinden türetildiği için hem uzun dönem katsayılarını hem de kısa dönem dinamiklerini tek bir denklem sistemi içerisinde eş anlı olarak tahmin etme imkânı sunmaktadır. (Özaydın ve Dağdemir; 2003).

Bu doğrultuda, çalışmada kurgulanan kübik modele ilişkin ARDL formülasyonu aşağıda yer alan Denklem (3) ile ifade edilmiştir.[2]

[2] İlgili model LS testinin break modeli tarafından önerilen 1997 kırılma yılını ifade eden d_{1997} değişkeni

$$ur_t = \alpha_{0c} + \sum_{i=1}^{c_1} \alpha_{1c}\, ur_{t-i} + \sum_{i=0}^{c_2} \alpha_{2c}\, m_{t-i} + \sum_{i=0}^{c_3} \alpha_{3c}\, m_{t-i}^2 + \sum_{i=0}^{c_4} \alpha_{4c}\, m_{t-i}^3 + \alpha_{5c} d_{1985} + \alpha_{6c} T + \beta_{1c} ur_{t-1} + \beta_{2c} m_{t-1} + \beta_{3c} m_{t-1}^2 + \beta_{4c} m_{t-1}^3 + \epsilon_{0ct} \quad (3)$$

Denklem (3) ile ifade edilen model çerçevesinde, tahmin sürecinin ilk adımı en uygun dinamik yapının belirlenmesidir. Bu kapsamda, mevcut gözlem sayısının sınırlı olması göz önüne alınarak, modelin tutumluluğu (parsimony) açısından daha katı bir yaklaşım sunan Schwarz Bilgi Kriteri (SIC) (Schwarz, 1978) esas alınmış ve farklı gecikme kombinasyonlarının taranması sonucunda, SIC değerini minimize eden en uygun model spesifikasyonu ARDL(9, 9, 8, 8) olarak belirlenmiştir.

Bu kapsamda, ARDL(9, 9, 8, 8) modelinin tahmin gücünü ve güvenilirliğini zedeleyebilecek olası hataları tespit etmek amacıyla, modele bir dizi tanısal sınama (diagnostic check) uygulanmıştır. Bu bağlamda, model formunun doğru kurgulanıp kurgulanmadığını test etmek için Ramsey RESET testi uygulanmış; ardından hata terimlerinde ardışık bağlanımın varlığını sınamak üzere Breusch-Godfrey LM testine başvurulmuştur. Buna ek olarak, varyansın sabitliği varsayımının geçerliliği ARCH testi ile kontrol edilirken, kalıntıların normal dağılıma uyumu ise Jarque-Bera testi aracılığıyla incelenmiştir. İlgili testlere ilişkin bulgular Tablo 2'de sunulmuştur.

Tablo 2. Tanısal Denetim Testi Bulguları

Test	Test İstatistiği	Olasılık Değeri
Jarque-Bera[3]	2,89	0,23
Breusch-Godfrey[4]	0,97	0,34
ARCH[5]	0,59	0,66
Ramsey RESET[6]	4,82	0,06

Elde edilen bulgular incelendiğinde; hata terimleri arasındaki ilişkiyi sınayan Breusch-Godfrey testine ait olasılık değerinin (0,34), standart %5 önem düzeyinin üzerinde olduğu görülmektedir. Bu durum, modelde ardışık bağlanım probleminin bulunmadığına işaret etmektedir. Benzer şekilde, ARCH testi sonucunda hesaplanan olasılık değeri (0,66), hata terimlerinin varyansının zaman

kullanılarak da tahmin edilmiş; ancak ilgili model istatistiki olarak anlamsız olduğundan söz konusu model yerine, d_{1985} değişkeninin yer aldığı ve istatistiki olarak anlamlı olan model tercih edilmiştir.

[3] (Jarque & Bera, 1980)

[4] (Breusch & Godfrey,1981)

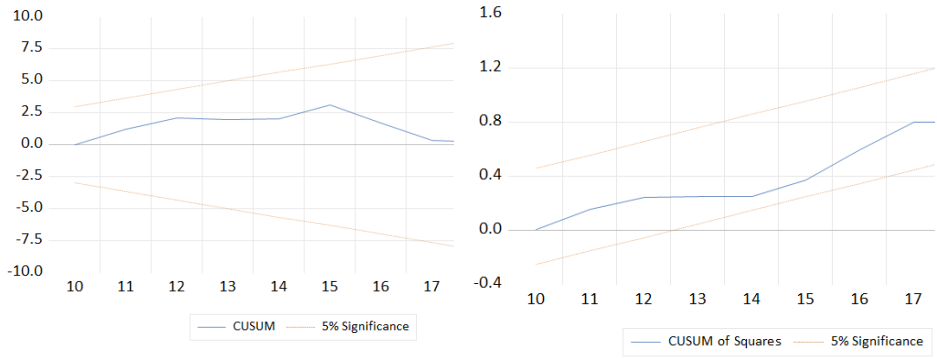
[5] (Engle, 1982)

[6] (Ramsey,1969).

içinde sabit kaldığını, yani modelde değişen varyans (heteroscedasticity) sorunu yaşanmadığını ortaya koymaktadır.

Modelin dağılım özelliklerine odaklanan Jarque-Bera istatistiği (0,23), kalıntıların normal dağılım varsayımından sapmadığını gösterirken; Ramsey RESET testi (0,06) ise kurulan modelin fonksiyonel formunun doğru kurgulandığını ve modelde önemli bir değişkenin ihmal edilmediğini %5 anlamlılık düzeyinde doğrulamaktadır.

Yukarıda ifade edilen tanısal testlerin tamamlayıcısı olarak, tahmin edilen katsayıların zaman içerisindeki kararlılığını sınamak amacıyla CUSUM ve CUSUMSQ testleri uygulanmış ve ilgili sınama bulguları Şekil 1 ile gösterilmiştir.

Şekil 1. CUSUM[7] ve CUSUMSQ[8] Testleri Bulguları

Şekil 1'de sunulan grafikler incelendiğinde, her iki teste ait test istatistiklerinin %5 kritik sınır çizgileri (güven aralığı) içerisinde hareket ettiği görülmektedir. Bu bulgu, modeldeki parametrelerin analiz dönemi boyunca istikrarlı bir seyir izlediğini ortaya koymaktadır.

Yukarıda ifade edilen tüm tanısal göstergeler ve parametre istikrarı testleri bir arada değerlendirildiğinde, tahmin edilen modelin gerekli varsayımları karşıladığı ve elde edilecek katsayıların istatistiksel olarak güvenilir olacağı sonucuna varılmıştır. Bu saptamanın ardından değişkenler arasındaki uzun dönemli eşbütünleşme ilişkisinin varlığını sınamak amacıyla Sınır Testi (Bounds Test) sürecine geçilmiştir.

ARDL sınır testi sürecinde, değişkenler arasındaki eşbütünleşme ilişkisinin varlığı UECM çerçevesinde yer alan gecikmeli düzey değişkenlerin katsayılarının ortaklaşa anlamlılığı üzerinden test edilmektedir. Bu süreçte, söz

[7] (Page,1954)
[8] (Brown et.al, 1975)

konusu katsayıların sıfıra eşit olduğu yönündeki "eşbütünleşme yoktur" temel hipotezi Wald testi aracılığıyla sınanırken; bağımlı değişkenin gecikmeli seviye değerinin anlamlılığı ise t-testi ile kontrol edilmektedir. Pesaran ve diğerleri (2001) tarafından kullanılan model çerçevesinde serilerin asimptotik özelliklerine göre türetilen alt ve üst kritik sınır değerleri referans alınarak, hesaplanan *F* ve *t* test istatistiklerinin üst kritik değeri aşması durumunda, değişkenler arasında uzun dönemli bir ilişkinin varlığına (eşbütünleşme) karar verilmektedir. Buna karşın, hesaplanan istatistik değerlerinin alt kritik sınırın altında kalması eşbütünleşme ilişkisinin bulunmadığına işaret ederken; değerlerin iki sınır arasına düşmesi durumu, ilişkinin varlığına dair kesin bir yargıya varılamayan "kararsızlık bölgesi" olarak tanımlanmaktadır.

Bu kapsamda ARDL(9,9,8,8) modeline ilişkin sınır testi bulguları Tablo 3'te özetlenmiştir.

Tablo 3. Sınır Testi

Test	*F*	Test	*t*
Hesaplanan Test İstatistiği	12,48***	Hesaplanan Test İstatistiği	-6,41***
Kritik Üst Sınır Değeri (%1)	7,45	Kritik Üst Sınır Değeri (%1)	-4,73
Kritik Alt Sınır (%1)	6,05	Kritik Alt Sınır (%1)	-3,96

****, **, ve *, hesaplanan test istatistiği değerinin sırası ile 1%, 5%, ve 10% düzeyinde anlamlı olduğunu göstermektedir.*

Tablo 3'te yer alan sınır testi sonuçları değerlendirildiğinde; hesaplanan F-istatistiği (11,10) ve t-istatistiği (-5,17) değerlerinin, %5 önem düzeyindeki üst kritik sınır değerlerini (sırasıyla 8,34 ve -4,53) -mutlak değer olarak- aştığı görülmektedir. Eşbütünleşme yokluk hipotezinin reddedilmesini gerektiren bu bulgular, Türkiye'de tarımsal makineleşme dinamikleri ile kentleşme süreci arasında istatistiksel olarak anlamlı ve uzun dönemli bir denge ilişkisinin varlığını ortaya koymaktadır

4.3. Hata Düzeltme Modeli

Değişkenler arasında eş bütünleşme ilişkisi bulunduğunun doğrulanmasını takiben kısa dönem dinamikleri Hata Düzeltme Modeli (ECM) ile tahmin edilmiş ve tahmin sonuçları Tablo 4'te raporlanmıştır.

Tablo 4. ARDL(9,9,8,8) Hata Düzeltme Modeli

Değişken	Katsayı	Standart Hata	t-istatistiği	p-değeri
γ_{t-1}	-0,85	0,10	-8,05	0,00***
Δur_{t-1}	0,26	0,09	2,95	0,01**
Δur_{t-2}	0,08	0,10	0,77	0,45
Δur_{t-3}	0,18	0,09	1,83	0,09*
Δur_{t-4}	-0,03	0,12	-0,28	0,78
Δur_{t-5}	0,18	0,10	1,80	0,09*
Δur_{t-6}	0,15	0,09	1,67	0,11
Δur_{t-7}	0,19	0,07	2,55	0,02**
Δur_{t-8}	0,14	0,06	2,13	0,05*
Δm_t	6,68	1,07	6,24	0,00***
Δm_{t-1}	9,74	1,80	5,39	0,00***
Δm_{t-2}	9,95	1,70	5,84	0,00***
Δm_{t-3}	8,98	1,40	6,39	0,00***
Δm_{t-4}	7,78	1,16	6,70	0,00***
Δm_{t-5}	8,51	1,03	8,18	0,00***
Δm_{t-6}	6,94	0,79	8,78	0,00***
Δm_{t-7}	3,33	0,69	4,80	0,00***
Δm_{t-8}	0,02	0,00	3,65	0,00***
Δm_t^2	-1,00	0,16	-5,98	0,00***
Δm_{t-1}^2	-1,64	0,30	-5,46	0,00***
Δm_{t-2}^2	-1,67	0,28	-5,96	0,00***
Δm_{t-3}^2	-1,51	0,23	-6,47	0,00***
Δm_{t-4}^2	-1,31	0,19	-6,74	0,00***
Δm_{t-5}^2	-1,43	0,17	-8,24	0,00***
Δm_{t-6}^2	-1,18	0,13	-8,76	0,00***
Δm_{t-7}^2	-0,54	0,12	-4,54	0,00***
Δm_t^3	0,05	0,00	5,74	0,00***
Δm_{t-1}^3	0,09	0,01	5,54	0,00***
Δm_{t-2}^3	0,09	0,01	6,08	0,00***
Δm_{t-3}^3	0,08	0,01	6,55	0,00***
Δm_{t-4}^3	0,07	0,01	6,80	0,00***
Δm_{t-5}^3	0,07	0,00	8,28	0,00***
Δm_{t-6}^3	0,06	0,00	8,75	0,00***
Δm_{t-7}^3	0,02	0,00	4,36	0,00***
d_{1985}	0,00	0,00	1,15	0,26
C	9,48	1,17	8,06	0,00***
T	0,00	0,00	7,98	0,00***

****, **, ve *, ilgili katsayının sırası ile 1%, 5%, ve 10% düzeyinde anlamlı olduğunu göstermektedir.*

Tablo 4'te sunulan ECM bulguları incelendiğinde, hata düzeltme parametresinin (γ_{t-1}) teorik beklentilerle uyumlu biçimde negatif işaretli ve %1 düzeyinde istatistiksel olarak anlamlı olduğu görülmüştür. Katsayının büyüklüğü, kısa dönemde meydana gelen şokların yaklaşık %85 gibi oldukça yüksek bir kısmının bir sonraki dönemde (bir yıl içinde) giderildiğini göstermektedir.

4.4. Uzun Dönem Modeli

ARDL(9,9,8,8) modeli için kısa dönem dinamiklerinin ortaya konmasının ardından değişkenler arasındaki uzun dönemli ilişki tahminlenmiş ve ilgili bulgular Tablo 5'te sunulmuştur.

Tablo 5. ARDL(9,9,8,8) Eşbütünleşme Modeli

Değişken	Katsayı	Standart Hata	t-istatistiği	p-değeri
m_t	-5,11	0,94	-5,43	0,00***
m_t^2	1,03	0,15	6,64	0,00***
m_t^3	-0,06	0,00	-7,41	0,00***

****, **, ve * ilgili katsayının sırası ile 1%, 5%, ve 10% düzeyinde anlamlı olduğunu göstermektedir.*

Tablo 5'te sunulan ve ECM tahminlerinden elde edilen bulgular, tarımsal makineleşmenin doğrusal (m_t), karesel (m_t^2) ve kübik (m_t^3) terim katsayılarının tamamının %1 düzeyinde istatistiksel olarak anlamlı olduğunu göstermektedir. Katsayıların işaretleri sırasıyla negatif (-5,11), pozitif (1,03) ve negatif (-0,06) bir seyir izlemektedir. Bu durum, Türkiye'de ele alınan dönemde tarımsal makineleşme ile kentleşme arasında monotonik olmayan, "Ters N-şekilli" (Inverted N-shaped) bir ilişkinin varlığını ampirik olarak ortaya koymaktadır. Buna göre, makineleşme süreci başlangıçta kentleşme üzerinde negatif bir etki yaratırken, 50,50 beygir gücü/hektar eşiği aşıldıktan sonra pozitif yönlü (kırsal itici) bir etkiye dönüşmekte, ancak 845,47 beygir gücü/hektar seviyesinden sonra etki tekrar negatife dönmektedir.

5. SONUÇ ve POLİTİKA ÖNERİLERİ

Bu çalışmada, Türkiye'de 1961-2019 dönemini kapsayan veriler ışığında tarımsal makineleşme süreci ile kentleşme dinamikleri arasındaki ilişki, Sürdürülebilir Kalkınma Amaçları (SKA) çerçevesinde incelenmiştir. Yapısal kırılmaları ve doğrusal olmayan etkileşimleri dikkate alan analizlerden elde edilen bulgular, tarımsal teknolojideki dönüşümün demografik hareketlilik üzerindeki etkisinin tek yönlü ve sabit olmadığını ortaya koymaktadır. Çalışmanın en temel sonucu, makineleşme ve kentleşme arasında Ters N-şekilli bir ilişkinin tespit edilmesidir. Bu bulgu, makineleşmenin yalnızca kırsal

işgücünü kentlere iten bir güç olduğu yönündeki geleneksel görüşün aksine, teknoloji yoğunluğuna bağlı olarak farklılaşan dinamik bir süreç işlediğini göstermektedir. Analiz sonuçlarına göre, makineleşme süreci başlangıç evresinde verimliliği artırarak kırsal nüfusu tutma eğilimi gösterirken, belirli bir eşik aşıldığında kitlesel göçü tetikleyen güçlü bir itici güce dönüşmektedir; ancak ileri teknoloji seviyelerinde işgücü ihtiyacının artmasıyla birlikte göçü azaltıcı etkisi yeniden ortaya çıkmaktadır.

Elde edilen bu sonuçlar, politika yapıcılar için önemli çıkarımlar sunmaktadır. Özellikle "Açlığa Son (SKA 2)", "İnsana Yakışır İş ve Ekonomik Büyüme (SKA 8)" ve "Sürdürülebilir Şehirler ve Topluluklar (SKA 11)" hedefleri doğrultusunda, ülkenin tamamına yönelik tek tip bir tarım politikası yerine, bölgelerin teknolojik gelişmişlik düzeylerine göre farklılaştırılmış stratejiler izlenmesi gerekmektedir. Makineleşmenin göçü hızlandırdığı orta teknoloji düzeyindeki bölgelerde kentsel altyapı planlamalarına öncelik verilirken, ileri teknoloji düzeyine ulaşmış bölgelerde kırsal kalkınmayı destekleyecek nitelikli işgücü eğitimine ağırlık verilmelidir. Kırsal alanda yaşam kalitesinin artırılması ve tarım dışı istihdam olanaklarının çeşitlendirilmesi, makineleşmenin yaratabileceği ani göç dalgalarını dengelemek adına kritik öneme sahiptir.

Çalışma, ele aldığı dönem ve veri seti itibarıyla bazı kısıtlara sahiptir. Analizde kullanılan verilerin ulusal düzeyde toplulaştırılmış olması, Türkiye gibi bölgesel gelişmişlik farklarının yüksek olduğu bir ülkede yerel dinamiklerin gözden kaçmasına neden olabilmektedir. Ayrıca analiz, veri kısıtları nedeniyle makineleşmeyi temsilen tek bir göstergeye odaklanmış olup, farklı tarım teknolojilerinin (dijital tarım, sulama otomasyonu vb.) özgün etkilerini ayrıştırmamaktadır.

Gelecek çalışmalarda, il veya bölge bazlı panel veri analizlerinin yapılması ve hanehalkı düzeyindeki mikro verilerle çiftçilerin göç kararlarının incelenmesi, literatüre önemli katkılar sağlayacaktır. Bu tür çalışmalar, bölgesel eşiklerin daha net belirlenmesine ve yerele özgü kalkınma politikalarının geliştirilmesine olanak tanıyacaktır.

KAYNAKÇA

Aral, N., & Oğuzlar, A. (2021). Türkiye'de iç göçün mekânsal analiz yöntemleriyle incelenmesi. International Journal of social inquiry, 14(2), 447–474. https://doi.org/10.37093/ijsi.901905

Boserup, E., & Chambers, R. (2014). The conditions of agricultural growth. https://doi.org/10.4324/9781315070360

Breusch, T. S., & Godfrey, L. G. (1981). A Review of recent work on testing for autocorrelation in dynamic simultaneous models. In D. Currie, R. Nobay, & D. Peel, (Eds.), Macroeconomic analysis: essays in macroeconomics and econometrics (pp. 63-105). Croom Helm.

Brown, R. L., Durbin, J., & Evans, J. M. (1975). Techniques for Testing the Constancy of Regression Relationships Over Time. *Journal of the Royal Statistical Society Series B (Methodological), 37*(2), 149-163. https://doi.org/10.1111/j.2517-6161.1975.tb01532.x

Cengiz, Y. S., & Baydur, D. C. M. (2010). Kırdan kente göç ve tarımsal verimlilik: Türkiye örneği. Çukurova Üniversitesi sosyal bilimler enstitüsü dergisi, 19(2), 85–98. https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/50591

Dickey, D. A., & Fuller, W. A. (1979). Distribution of the estimators for autoregressive time series with a unit root. Journal of the American statistical association, 74(366a), 427-431. https://doi.org/10.1080/01621459.1979.10482531

Engle, R. F. (1982). Autoregressive conditional heteroscedasticity with estimates of the variance of United Kingdom inflation. Econometrica*, 50*(4), 987-1007. https://doi.org/10.2307/1912773

Engle, R. F., & Granger, C. W. J. (1987). Co-integration and error correction: Representation, estimation, and testing. Econometrica, 55(2), 251–276. https://doi.org/10.2307/1913236

Guan, N., Liu, L., Dong, K., Xie, M., & Du, Y. (2023). Agricultural mechanization, large-scale operation and agricultural carbon emissions. Cogent food & Agriculture, 9(1), Article 2238430. https://doi.org/10.1080/23311932.2023.2238430

Huan, M., Dong, F., & Chi, L. (2022). Mechanization services, factor allocation, and farm efficiency: Evidence from China. Review of development economics, 26(3), 1618–1639. https://doi.org/10.1111/rode.12892

Jarque, C. M., & Bera, A. K. (1980). Efficient tests for normality, homoscedasticity and serial independence of regression residuals. Economics letters, 6(3), 255-259. https://doi.org/10.1016/0165-1765(80)90024-5

Johansen, S. (1988). Statistical analysis of cointegration vectors. Journal of Economic Dynamics and Control, 12(2–3), 231–254. https://doi.org/10.1016/0165-1889(88)90041-3

Kwiatkowski, D., Phillips, P. C., Schmidt, P., & Shin, Y. (1992). Testing the null hypothesis of stationarity against the alternative of a unit root: How sure are we that economic time series have a unit root?. Journal of econometrics, 54(1-3), 159-178. https://doi.org/10.1016/0304-4076(92)90104-Y

Lee, E. S. (1966). A theory of migration. Demography, 3(1), 47–57. https://doi.org/10.2307/2060063

Lee, J., & Strazicich, M. C. (2013). Minimum LM unit root test with one structural break. economics bulletin, 33(4), 2483-2492. http://www.accessecon.com/Pubs/EB/2013/Volume33/EB-13-V33-I4-P234.pdf

Liu, C., Chen, L., Li, Z., & Wu, D. (2023). The impact of digital financial inclusion and urbanization on agricultural mechanization: Evidence from counties of China. PLoS ONE, 18(11), e0293910. https://doi.org/10.1371/journal.pone.0293910

Meng, M., Zhang, W., Zhu, X., & Shi, Q. (2024). Agricultural mechanization and rural worker mobility: Evidence from the Agricultural Machinery Purchase Subsidies programme in China. Economic modelling, 139, 106784. https://doi.org/10.1016/j.econmod.2024.106784

Ozaydin, O., & Dagdemir, A. (2023). Unraveling the monetary policy-employment relationship in norway: an empirical analysis using ARDL modeling. In S. Sarıbaş (Ed.), Advanced and contemporary studies in social, human and administrative science (Vol. 1, pp. 150-166). Duvar publishing.

Page, E. S. (1954). Continuous inspection schemes. Biometrika, 41(1/2), 100-115. https://doi.org/10.2307/2333009

Pesaran, M. H., & Pesaran, B. (1997). Working with Microfit 4.0: Interactive Econometric Software Package (DOS and Windows Versions). Oxford, Oxford University Press.

Pesaran, M. H., & Shin, Y. (1995). An autoregressive distributed lag modeling approach to cointegration analysis. Cambridge, UK: Department of Applied Economics, University of Cambridge.

Pesaran, M. H., & Shin, Y. (1998). Generalized impulse response analysis in linear multivariate models. Economics letters, 58(1), 17-29. https://doi.org/10.1016/S0165-1765(97)00214-0

Pesaran, M. H., & Shin, Y. (1999). An autoregressive distributed lag modeling approach to cointegration analysis. In Strom, S., Holly, A., & Diamond, P.

(Eds.), Centennial Volume of Ragnar Frisch (pp. 371-413). Cambridge: Cambridge University Press.

Pesaran, M. H., Shin, Y., & Smith, R. J. (2001). Bounds testing approaches to the analysis of level relationships. Journal of applied econometrics, 16(3), 289–326. https://doi.org/10.1002/jae.616

Pesaran, M. H., & Smith, R. P. (1998). Structural analysis of cointegrating VAR's. Journal of economic surveys, 12(5), 471-505. https://doi.org/10.1111/1467-6419.00065

Phillips, P. C., & Perron, P. (1988). Testing for a unit root in time series regression. Biometrika, 75(2), 335-346. https://doi.org/10.1093/biomet/75.2.335

Pingali, P. (2007). Agricultural mechanization: Adoption patterns and economic impact. In R. Evenson & P. Pingali (Eds.), Handbook of agricultural economics (Vol. 3, pp. 2779–2805). Elsevier. https://doi.org/10.1016/S1574-0072(06)03054-4

Ramsey, J. B. (1969). Tests for specification errors in classical linear least-squares regression analysis. Journal of the royal statistical society series b: (methodological), 31(2), 350-371. https://doi.org/10.1111/j.2517-6161.1969.tb00796.x

Schwarz, G. (1978). Estimating the dimension of a model. *The annals of statistics*, 461-464. https://www.jstor.org/stable/2958889

Sun, Y., Hu, R., & Zhang, C. (2021). Impact of rural–urban migration experience on rice farmers' agricultural machinery expenditure: evidence from China. Agriculture, 11(8), 764. https://doi.org/10.3390/agriculture11080764

Tian, Y., Xia, J., & Yang, R. (2020). Trade-induced urbanization and the making of modern agriculture (Discussion Paper No. 2020-16). University of Nottingham, Globalisation and economic policy centre. https://freit.org/WorkingPapers/Papers/Development/FREIT1656.pdf

Timmer, C. P. (1988). The agricultural transformation. In H. Chenery & T. N. Srinivasan (Eds.), Handbook of development economics (Vol. 1, pp. 275–331). Elsevier. https://doi.org/10.1016/S1573-4471(88)01011-3

Uysal, M., & Aktaş, S. (2011). Sıralı regresyon analizi ile Türkiye'deki iç göçleri etkileyen faktörlerin belirlenmesi. Çukurova Üniversitesi sosyal bilimler enstitüsü dergisi, 20(3), 191–200. https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/50713

Wang, Y., Zhang, T., Wang, X., Jiang, B., Wu, X., & Huang, X. (2024). Urbanization and agricultural carbon emissions: The mediation effect of agricultural land use change. Polish Journal of environmental studies, 33(4), 3927–3939. https://doi.org/10.15244/pjoes/177149

28. Bölüm

Muhalefet Koordinasyonu Tarihi

Cüneyt TELSAÇ[1]

GİRİŞ

Siyasal tarihin tozlu sayfaları karıştırıldığında, muhalefet koordinasyonunun aslında görünmez bir dişli gibi sistemin tüm çarklarını etkilediği fark edilir. Bu olgu, çoğu zaman sadece iktidarın karşısında duran kuru bir kalabalık değil; siyasal dengenin, temsilin ve toplumsal çok sesliliğin asıl taşıyıcı kolonudur. Muhalefetin kendi içindeki o karmaşık etkileşimleri ve diğer aktörlerle kurduğu bazen gergin bazen de stratejik ağlar, aslında bize bir sistemin ne kadar demokratik ya da ne kadar kırılgan olduğuna dair en dürüst ipucunu verir. Kısacası koordinasyon arayışı, muhalif aktörlerin belirli hedefler için yollarını birleştirme çabasıdır ve bu çabanın tarihsel izini sürmek, siyasetin dehlizlerine inmek demektir.

Tarihsel gerçeklik bize gösteriyor ki; muhalefet koordinasyonu her zaman öyle şık, kurumsal ya da resmi protokollerle karşımıza çıkmıyor. Hatta çoğu zaman bu birliktelik; fısıltı gazetesindeki ortak söylemler, kapalı kapılar ardındaki örtük sözleşmeler ya da rüzgârın estiği yöne göre değişen geçici omuz omuzalıklar üzerinden yürümüştür. Özellikle rekabet alanının daraltıldığı baskıcı dönemlerde, muhalefetin bu "birlikte durma" refleksi, sadece bir tercih değil bir varoluş mücadelesine dönüşmüştür. Bu yüzden muhalefet koordinasyonunun tarihi, sadece büyük ittifakların değil, aynı zamanda dağınık, parçalı ve her an dağılabilecek kadar hassas iş birliklerinin de öyküsüdür.

Siyaset bilimi literatüründe bu kavramın içi oldukça doludur. Mesele sadece partilerin el sıkışması değildir; sivil toplumun direncinden entelektüel çevrelerin kalemine ve toplumsal hareketlerin ritmine kadar geniş bir yelpazeyi kapsar. Koordinasyonu sadece seçim takvimine sıkıştırılmış bir "taktik" sanmak büyük bir yanılgı olur. Bu çalışma, konuyu dar bir manevra alanından çıkarıp, onu siyasal yaşamın sürekliliği içindeki köklü bir "tarihsel olgu" olarak masaya yatırma niyetindedir.

Aslında bu ihtiyaç, genellikle güç dengesinin teraziye gelmediği, iktidarın devleştiği asimetrik dönemlerde iyice gün yüzüne çıkar. İktidar bloğu ne kadar

[1] Dr.

konsolide olursa, parçalı muhalefet için "yan yana durmak" o kadar hayati bir başlık haline gelir. Ancak, bu arayışların her zaman zaferle bittiğini söylemek güçtür. Tarih; ideolojik inatlar, liderlik egoları ve stratejik körlükler yüzünden elindeki büyük fırsatları heba eden muhalif yapılarla doludur.

Bu bölümün amacı, muhalefet koordinasyonuna dair güzellemeler yapmak ya da belirli bir siyasi tarafı savunmak değildir. Aksine; farklı dönemlerin ve farklı iklimlerin yarattığı koordinasyon pratiklerini, tarihin hem süreklilik içeren hem de kopuşlarla dolu çizgisi üzerinden okumaktır. "Ne olduğundan" çok, "nasıl şekillendiği" ve hangi şartlarda hüsranla ya da başarıyla sonuçlandığı sorusuna cevap aranmaktadır.

Bu doğrultuda ele alınan çalışmada öncelikle muhalefet ve koordinasyon kavramlarının eski arka planına bakılması, ardından erken dönemlerden modern sistemlere kadar uzanan bir projeksiyon sunulması planlanmaktadır. Kurumsallaşma sancılarından kriz anındaki ani iş birliklerine kadar her katman incelenerek; muhalefet koordinasyonun tekil olaylar üzerinden değil, kolektif bir hafızanın ürünü olan bütüncül bir süreç olarak ortaya konulması hedeflenmektedir.

2. Muhalefet Kavramının Tarihsel Arka Planı: İtirazdan Kurumsallaşmaya

Muhalefet olgusu, siyasal tarihin her evresinde farklı maskeler takmış, bazen bir isyanın ateşleyicisi bazen de devlet mekanizmasının emniyet supabı olarak karşımıza çıkmıştır. En yalın haliyle mevcut iktidar pratiğine veya yönetsel tercihlere yönelik bir "hayır" deme eylemi olarak tanımlansa da bu tanım, kavramın derinliğini yansıtmaya yetmez. Muhalefet, sadece bir karşı duruş değil; siyasal katılımın, toplumsal temsilin ve güç dengesinin tarihsel birikimidir (Brack ve Weinblum, 2008). Dolayısıyla muhalefeti anlamak, aslında siyasetin kendi kendini denetleme ve dönüştürme yeteneğini incelemektir (Putnam, 2001).

Modern öncesi siyasal yapılarda muhalefet, bugünkü gibi yasalarla korunmuş "makbul" bir pozisyon değildi. Antik Yunan'dan Orta çağ feodalitesine kadar uzanan süreçte iktidar, genellikle kutsal bir kaynaktan ya da sınırlı bir elit grubun elinden besleniyordu. Bu düzende muhalefet; meşru bir aktör olmaktan ziyade, sisteme karşı bir "arıza" veya otoriteye yöneltilmiş bir "tehdit" olarak algılanıyordu. Eleştiriler genellikle bireysel vicdani çıkışlar, entelektüel risaleler ya da yerel boyuttaki ani köylü direnişleri şeklinde tezahür ediyordu. Muhalefetin varlığı bu dönemlerde oldukça kırılgan, geçici ve bedeli genellikle ağır olan bir "sınır zorlama" eylemiydi (Weinblum ve Brack, 2011).

Muhalefetin modern kimliğini kazanması, temsili demokrasinin ve parlamento kurumlarının doğuşuyla birebir ilişkilidir. Güçler ayrılığı ilkesinin ve

anayasal düzenlerin filizlenmesi, siyasal rekabeti bir "savaş" olmaktan çıkarıp, belirli kuralları olan bir "müzakere" zeminine taşımıştır. Bu kırılma noktasında muhalefet, iktidarın karşısında ama sistemin tam göbeğinde konumlanmıştır. Artık muhalif olmak; sadece iktidarı devirmek değil, aynı zamanda alternatif politikalar üreterek toplumsal talepleri karar alma mekanizmalarına taşımak anlamına gelmeye başlamıştır (Norton, 2013).

Siyasal partilerin 19. yüzyıldan itibaren sahneye çıkışı, muhalefetin tarihsel seyrindeki en büyük devrimdir. Partiler, dağınık ve bireysel itirazları kurumsal bir çatı altında birleştirerek muhalefete süreklilik ve görünürlük kazandırmıştır. Bu dönemle birlikte muhalefet; kendi ideolojisi, toplumsal tabanı ve kadrolarıyla iktidara alternatif bir "devlet yönetme kapasitesi" sergilemeye başlamıştır. Ancak bu örgütlü yapı, beraberinde içsel bir çeşitliliği de getirmiş; sosyalistlerden liberallere, muhafazakârlardan radikallere kadar geniş bir muhalefet yelpazesi oluşmuştur (Blondel, 1997).

Muhalefetin tarihi, aynı zamanda rejimlerin özgürlük sınırlarının da tarihidir. Demokratik sistemlerde muhalefet, meşruiyetin "olmazsa olmaz" şartı olarak el üstünde tutulurken; otoriter ya da hibrit rejimlerde bu alanın sistematik olarak daraltıldığı görülür. Bu tür kapalı sistemlerde muhalefet ya tamamen yeraltına itilmiş ya da iktidarın "vitrin süsü" olarak kontrollü bir çerçeveye mahkûm edilmiştir. Bu durum bize, muhalefetin başarısının sadece aktörlerin yeteneğine değil, içine doğdukları yapısal koşulların esnekliğine de bağlı olduğunu göstermektedir (Helms, 2021).

Geriye dönüp bakıldığında muhalefet; hiçbir zaman sabit, donmuş bir kavram olmamıştır. Bazen sistem içi bir dengeleyici, bazen de köhneleşmiş sistemleri yıkan bir balyoz rolü üstlenmiştir. İşte tam da bu çok sesli ve parçalı yapı, farklı dönemlerde muhalif aktörlerin "tek başına yetersiz kalma" gerçeğiyle yüzleşmesine neden olmuştur. Muhalefetin tarihsel arka planı incelendiğinde görülür ki; koordinasyon arayışları bir lüks değil, parçalanmış gücü birleştirme ve siyasal dönüşümü tetikleme ihtiyacının doğal bir sonucudur. Bu tarihsel temel, bugün konuştuğumuz "koordinasyon" pratiklerinin aslında yüzyıllardır süregelen bir hayatta kalma ve etkili olma arayışının modern yansıması olduğunu kanıtlamaktadır (Helms, 2004).

3. Koordinasyon Kavramı

Koordinasyon sözcüğü, teknik literatürde farklı parçaların bir hedef için uyumlanması (Arbab, 1998) demek olsa da iş siyasetin o fırtınalı sularına geldiğinde bu kavram basit bir "iş bölümü" olmaktan çok öteye geçer. Siyasal koordinasyon dediğimiz şey aslında, çıkarların, ideolojik kaygıların ve her an patlamaya hazır egoların bir potada eritilmesi, daha doğrusu bir "stratejik akıl"

altında toplanması sürecidir. Bu bakımdan koordinasyon, siyasetin sahne önündeki protokollerinden ziyade, perde arkasında dönen ve sistemin gidişatını sessizce belirleyen asıl **belirleyici motorudur (**Lazzarato, 2019).

Siyasal alanda koordinasyon ihtiyacı genellikle bir "bolluk" ya da "mecburiyet" anında patlak verir. Sahnede ne kadar çok aktör varsa, o kadar çok ses ve o kadar çok çarpışma ihtimali vardır. İşte tam bu noktada koordinasyon, kaosu engellemek için devreye giren bir sigorta gibidir. Fakat bu etkileşim her zaman meclis binalarında, kameralar önünde olmaz. Çoğu zaman **örtük bir uzlaşı**, bazen de sadece bir "bakışla" ya da "ortak sessizlikle" kurulan geçici köprüler üzerinden yürür. Yani koordinasyonu sadece resmi evraklara indirgemek, siyasetin o gri ve puslu alanını tamamen ıskalamakla sonuçlanır (Landwehr, 2010).

Muhalefet zaviyesinden koordinasyon, asla herkesin aynı şeyi düşündüğü bir "tek seslilik" (consensus) arayışı değildir. Bilakis, birbirine belki de taban tabana zıt olan grupların, "ortak düşman" ya da "ortak gelecek" uğruna kendi kimliklerinden bir süreliğine ödün verme sancısıdır. Bu durum, koordinasyonu sarsılmaz bir betonarme yapı değil, **kırılgan ve her an çatlayabilecek** bir denge haline getirir. Muhalefet koordinasyonunu ilginç kılan da tam bu riskli yürüyüşte, asgari bir müşterek yakalayabilme becerisi, bir nevi hayatta kalma refleksidir (Wegrich ve Štimac, 2014).

Koordinasyon, statik bir dosya değildir; zamanın nabzına göre genişler ya da bir anda buharlaşır. Olağan dönemlerde kendi mahallesinde kalmayı tercih eden siyasi aktörler; seçim dönemlerinde, anayasal krizlerde ya da sistemin kilitlendiği anlarda koordinasyonu bir "seçenek" değil, bir "çıkış yolu" olarak görürler. Bu tür dönemeçlerde kurulan koordinasyon, sadece seçim kazanmaya yarayan bir makine değil, muhalefetin ciddiyetini ve toplumsal ağırlığını artıran bir **meşruiyet çarpanıdır (**Peters, 2015).

İşin doğrusu, koordinasyon masasına oturan herkesin koltuğu aynı ağırlıkta değildir. Daha güçlü, daha popüler veya daha köklü olan aktörler, masadaki rengi belirleme konusunda ister istemez baskın çıkarlar. Bu da koordinasyonun her zaman adaletli bir "eşitlik" zemininde yürümediğini, bazen bir tarafın diğerini domine ettiğini gösterir. Ancak ilginç olan şudur ki; bu süreç güçlü olanın zayıf olana **muhtaçlığını** (oy oranları, barajlar vs.) da ortaya koyar. Bu karşılıklı bağımlılık, siyasal süreci tek kişilik bir şovdan çıkarıp, zoraki bir müzakereye dönüştürür. Bazı koordinasyonlar kurumsallaşır ve uzun vadeli bir bloğa dönüşür, bazıları ise sabah çiği gibi güneş doğunca (yani hedefe ulaşıldığında) dağılıp gider. Bu durum koordinasyonun sabit bir yapı değil, **akışkan ve dinamik bir süreç** olduğunu ispatlar. Muhalefet koordinasyonu da bu akışkanlığın tam göbeğindedir; aktörler değiştikçe tonu, iklim değiştikçe formu başkalaşır.

Neticede koordinasyon sadece teknik bir iş birliği değildir; o, tarihsel yüklerin, ideolojik hırsların ve anlık hayatta kalma stratejilerinin kesiştiği devasa bir **uyum arayışıdır.** Bu arayışı anlamak, aslında modern siyasetin neden bazı yerlerde tıkandığını, bazı yerlerde ise nasıl önemli çözümler ortaya koyduğunu anlamak için anahtar işlevi görmektedir.

4. Erken Dönem Muhalefet

Erken dönem muhalefet koordinasyonu pratikleri, bugünün o çokça alışık olduğumuz janti, kurumsal ve protokol odaklı iş birliği modellerine pek benzemez. O zamanlar muhalefet; çoğu zaman dağınık, süreksiz ve adeta bir sis bulutu gibi belirsiz bir yapı sergiliyordu. Koordinasyon dediğimiz şey ise, resmi binaların koridorlarından ziyade; bağlama sıkı sıkıya bağlı, örtük ve çoğu zaman anlık bir ihtiyaçtan doğan geçici bir nefes alma alanıydı. Karar mekanizmalarının dar bir elit zümrenin elinde toplandığı o dönemlerde koordinasyon, kâğıt üzerindeki imzalardan çok, ilişkisel ağların gücü ve yerel dinamiklerin ortak feryadı üzerinden yükseliyordu. Parlamentoların henüz ya hiç olmadığı ya da sadece birer vitrin süsü gibi çalıştığı o yıllarda, muhalefet kendini entelektüel mahfillerde, yerel eşrafın toplantılarında veya sivil grupların dayanışmasında gösteriyordu. Buradaki koordinasyon, öyle kapsamlı ve derin bir ideolojik manifestoya değil; belirli bir vergi artışına, keyfi bir atamaya ya da merkezi otoritenin nefes kesen baskısına karşı geliştirilen ortak bir "hayır!" duruşuna dayanıyordu. Yani bu dayanışmalar, yazılı ahitlerden çok, sözlü mutabakatlar ve düşmanımın düşmanı dostumdur mantığıyla örülen örtük ağlarla sürdürülüyordu (Musarra, 2018). Erken dönem koordinasyonunun en karakteristik özelliklerinden biri, ancak bıçak kemiğe dayandığında, yani kriz anlarında gün yüzüne çıkmasıdır. Zorunlu askerlik, ağır vergilendirmeler veya merkezi yönetimin yerel hakları çiğnemesi gibi can yakıcı gelişmeler, birbirine hiç benzemez aktörleri aynı hizada durmaya mecbur bırakmıştır. Burada kurulan bağ, uzun vadeli bir siyasal program vadetmiyordu; sadece o anki yangını söndürme amacı taşıyordu. Haliyle, tehlike geçtiğinde ya da hedefe ulaşıldığında, bu kırılgan ittifaklar da sabun köpüğü gibi dağılıp gidiyordu. Bugünün ışık hızındaki iletişim imkânlarını düşününce, o dönemin koordinasyon çabalarını anlamak daha da ilginçleşiyordu. Aktörler arasında sürekli ve hızlı bir bilgi akışının olmaması, koordinasyonun ister istemez daha dar ve yerel çevrelerde hapsolmasına yol açmıştır. Fakat bu bir zayıflık gibi görünse de aslında yerel düzeyde kemikleşmiş bir dayanışma kültürünü de beslemiştir. Merkezi otoriteye karşı yükseltilen kolektif talepler, belki küresel değildi ama yereldeki etkisi oldukça sarsıcıydı (Blondel, 1997; Dahl, 1966).

Şunu kabul etmek gerekir ki; erken dönem örnekleri ideolojik bir tutarlılıktan ziyade pratik bir el ele verme çabasıdır. Birbirinden taban tabana zıt düşünsel arka

planlara sahip yapılar, tek bir siyasal talep için geçici bir ateşkes ilan edebilmişlerdir. Bu esneklik onlara hareket alanı kazandırsa da yapıyı doğuştan kırılgan kılmıştır. Çıkarlar birazcık çatıştığında ya da ortak düşman zayıfladığında, bu iş birlikleri yerini hızla eski rekabetlere bırakmıştır. Netice itibarıyla; bu erken dönem sancıları, muhalefet koordinasyonunun sadece modern çağa ya da dijital dünyaya özgü bir lüks olmadığını bize kanıtlıyor. Kurumsal kılıflar henüz dikilmemiş olsa da muhalefetin ortak hareket etme refleksi, siyasal tarihin en köhne dönemlerinde bile bir hayatta kalma stratejisi olarak mevcuttu. Bu tarihsel birikim, bugünün modern sistemlerindeki karmaşık ittifakları anlamak için sadece bir arka plan değildir. Aslında o devasa yapının temellerindeki en eski taşları oluşturur (Digeser, 2022).

5. Modern Siyasal Sistemlerde Muhalefet Koordinasyonu

Modern siyasal sistemlerin doğuşu, muhalefet koordinasyonunu o eski ve tozlu kayıt dışı ilişkilerinden çıkarıp, daha profesyonel ve kurumsal bir zemine oturtmuştur. Temsili demokrasilerin kökleşmesi ve siyasal partilerin adeta devasa birer organizmaya dönüşmesi, muhalefetin sadece bir "itiraz odağı" değil, sistemin vazgeçilmez bir parçası haline gelmesine yol açmıştır. Artık koordinasyon; fısıltılardan ziyade seçim beyannamelerinde, kameralar önünde imzalanan protokollerde ve yasama meclislerinin koridorlarında kendini göstermektedir. Bu süreçle beraber, erken dönemlerin o anlık parlayıp sönen iş birlikleri yerini daha stratejik, hesaplı ve çoğu zaman kalıcı bir kurumsal akla bırakmıştır (McDermott ve Hatemi, 2010).

Modern parlamenter sistemlerin işleyişinde koordinasyonun kalbi genellikle meclis sıralarında atar. Farklı muhalefet odakları, sadece iktidarı devirmek için değil; aynı zamanda yasama süreçlerinde ortak bir baraj kurmak, denetim mekanizmalarını dişli bir şekilde kullanmak veya belirli politikalarda ses birliği sağlamak için yan yana gelirler. Bu durum her zaman kâğıt üzerinde bir "ittifak" ilanı gerektirmez; bazen bir oylamadaki el birliği, bazen de eş zamanlı verilen bir soru önergesi bu sessiz ama etkili koordinasyonun en somut yansımasıdır. Buradaki asıl mesele, parçalı gücü birleştirerek iktidarın manevra alanını daraltan bir çarpan etkisi oluşturmaktır (Ervin ve Fox, 1994).

Başkanlık veya yarı başkanlık sistemleri, koordinasyonun rengini tamamen değiştiren farklı bir dinamik sunar. Yürütme gücünün tek bir merkezde toplandığı bu modellerde, muhalefetin bölünmüşlüğü adeta bir etkisizlik reçetesi gibidir. Bu nedenle aktörler, hayatta kalabilmek adına özellikle seçim dönemlerinde "tek ses" olma baskısını iliklerinde hissederler. Ortak aday belirleme süreçleri veya devasa bir blok oluşturma çabaları, ideolojik bir aşkın değil, sistemin getirdiği o amansız

zorunluluğun bir sonucudur. Bu iş birlikleri çoğu zaman hedefe kilitlenmiş, pragmatik ve zamana karşı yarışan bir karakter sergiler (Kalyvas, 2008).

Modern dönemde koordinasyonun en çok ter döktüğü saha hiç kuşkusuz seçim süreçleridir. Seçim barajlarının yüksekliği ya da çoğunlukçu sistemlerin getirdiği o sert bariyerler, muhalif aktörleri istemeseler de aynı masaya oturmaya zorunlu kılar. Bu noktada koordinasyon artık romantik bir fikir birliği değil, soğukkanlı bir matematik hesabıdır. Ortak listeler hazırlamak, stratejik olarak aday çekmek veya seçmene yönelik ortak mesajlar kurgulamak, modern koordinasyonun o pratik ve sonuç odaklı yüzünü temsil eder. Ancak unutulmamalıdır ki, 21. yüzyılda bu koordinasyon ağı artık sadece siyasal partilerin tekelinde değildir. Sivil toplumun direnç noktaları, akademik çevrelerin kalemleri ve medyanın etkisi, siyasal muhalefetle iç içe geçmiş devasa bir ekosistem oluşturur. Siyasal alanın bu denli genişlemesi, koordinasyonun artık sadece parlamento kürsülerinde değil, toplumsal vicdanın her köşesinde bir anlam kazanmasına yol açmıştır. Bu çok aktörlü yapı, koordinasyonu daha dirençli kılsa da yönetilmesini bir o kadar zorlaştıran bir karmaşıklık katar (Blondel, 1997).

Yine de bu modern tabloda koordinasyonun önünde ciddi engeller ve aşılmaz duvarlar yükselir. İdeolojik farklılıkların yarattığı o keskin uçurumlar, liderlerin kişisel hırsları ve seçmen tabanlarının bazen uzlaşmaya kapalı duruşu, koordinasyon süreçlerini birer mayın tarlasına dönüştürebilir. Kısa vadeli seçim başarıları ile uzun vadeli ilkeli birliktelikler arasındaki o bitmek bilmeyen gerilim, modern koordinasyonun sürekliliğini her an tehdit edebilir. Bu yönüyle modern dönem; koordinasyonun hem muazzam imkânlarını hem de insanın ve sistemin getirdiği o yapısal sınırlılıkları aynı anda sahneye koymaktadır (Weaver ve Barnes, 2019).

Neticede modern siyasal sistemlerde muhalefet koordinasyonu, o eski ve dağınık halinden sıyrılarak daha görünür ve planlı bir kimlik kazanmıştır. Fakat bu profesyonelleşme, koordinasyonun her zaman pürüzsüz işleyeceği anlamına gelmez. Tam tersine, bugünün koordinasyon pratikleri; sistemin yapısına, aktörlerin o anki konumuna ve tarihin akışına göre sürekli kabuk değiştiren, her an yeniden tanımlanan dinamik bir süreçtir.

6. Kurumsallaşma Süreci

Muhalefet koordinasyonunun tarihsel serüvenine bakıldığında, bu olgunun zamanın ruhuna paralel olarak daha kurumsal kalıplara döküldüğü fark edilir. Kurumsallaşma dediğimiz bu evrilme, muhalefet aktörleri arasındaki o eski, öngörülemez ve pamuk ipliğine bağlı ilişkilerin yerini daha düzenli, sürdürülebilir ve kuralları belli bir işleyişe bırakmasıdır. Tabii bu dönüşümü

sadece resmi tabelaların asılması ya da yeni örgütlerin kurulması olarak görmemek gerekir; asıl mesele, aktörlerin zihninde yer eden ortak çalışma kültürünün, tıkır tıkır işleyen iletişim kanallarının ve artık bir alışkanlık haline gelen karar alma pratiklerinin kökleşmesidir. Bu yönüyle kurumsallaşma, muhalefetin o anlık parlayıp sönen cılız iş birliklerinden, siyasal sistemi gerçekten sarsabilecek kalıcı yapılara dönüşmesini sağlayan ana motordur (Helms, 2004).

Modern siyasal sahnede bu kurumsallaşma ivmesi, genellikle siyasal partilerin devleşmesiyle el ele yürümüştür. Partiler arasındaki köprülerin sağlamlaşması, muhalefetin kolektif bir yumruk gibi hareket etme kapasitesini ciddi oranda artırmıştır. Meclis grupları arasındaki o sessiz ama derin temas mekanizmaları, ortak komisyonlardaki titiz çalışmalar ya da artık bir rutine dönüşen istişare sofraları, koordinasyonun ete kemiğe bürünmüş halidir. Bu tür yapılar sayesinde muhalefet, sadece yangından mal kaçırır gibi kriz anlarında değil, siyasetin en durgun olduğu dönemlerde bile etkili bir işbirliği pratiği sergilemeyi başarmıştır (Stepan, 1997).

Bu sürecin belki de en hayati damarı, zamanla oluşan yazılı ve yazılı olmayan kurallardır. Bazı birliktelikler; görkemli protokoller, altı ıslak mutabakat metinleri veya iddialı ortak bildirilerle kayıt altına alınırken, bazıları ise yılların getirdiği o derin etkileşimin yarattığı teamüller üzerinden sessizce yürütülür. İşte bu "yazılı olmayan" kurallar, aktörler arasındaki güven kredisini yükseltir ve yapının devamlılığını sağlar. Ancak bu teamüllerin şöyle bir riski vardır: Fazlasıyla içinde bulunulan ortama bağlı oldukları için, rüzgar tersinden estiğinde veya koşullar aniden sertleştiğinde hızla zayıflayabilirler (O'Malley, 2025).

Kurumsallaşmanın dümende kimin oturduğuyla, yani liderlik faktörüyle de çok yakın bir bağı vardır. Muhalefetin o dağınık yapısının toparlanması, çoğu zaman aktörler arasında arabuluculuk yapabilen, uzlaşı ateşini canlı tutan ya da düğümlenen iletişimi ustalıkla çözen liderlik becerilerine muhtaçtır. Gelgelelim, güçlü lider figürleri bu koordinasyon çarklarını yağlayıp hızlandırabileceği gibi, bazen de aşırı merkezileşme eğilimleriyle yapının nefes almasını zorlaştırabilir. Bu da bize kurumsallaşmanın her zaman mükemmel bir dengeyle veya herkesi kucaklayan bir adaletle ilerlemediğini acı bir şekilde gösterir. Öte yandan, kurumsallaşma muhalefete bir zırh sağlasa da beraberinde bir miktar hantallık da getirebilir. Yapı çok fazla kurumsal kalıba girdiğinde esneklik azalır, bu da hızla değişen siyasal fırtınalara karşı manevra kabiliyetini köreltebilir. Ayrıca kurumsal duvarlar yükseldikçe, bazı aktörlerin kendini dışarıda bulması ya da karar masasında sesinin kısılması gibi yeni gerilimler baş gösterir. Dolayısıyla bu süreç, muhalefet için hem devasa imkânlar sunan bir alan hem de her an yeni bir çatışma üretebilecek bir mayın tarlasıdır (Garritzmann, 2017).

Bu ekosistemin bir diğer önemli parçası ise sivil toplum kuruluşları ve toplumsal hareketlerin bu sürece eklemlenmesidir. Bazen koordinasyon, sadece partiler arası bir paslaşma olmaktan çıkar; sivil toplum aktörleriyle kurulan kurumsal bağlarla çok daha toplumsal bir tabana yayılır. Kurulan ortak platformlar, danışma meclisleri ya da süreklilik arz eden diyalog köprüleri, bu çok sesli koordinasyonun en canlı örnekleridir. Bu tablo, muhalefetin artık sadece siyasetin dar koridorlarında değil, toplumun her damarında bir karşılık bulmaya başladığını gösterir. Neticede kurumsallaşma, muhalefet koordinasyonunun tarihsel yolculuğundaki en kritik dönemeçlerden biridir. Bu süreç muhalefetin etkisini katlarken, aynı zamanda önüne aşılması gereken yeni bariyerler ve çetin zorluklar koyar. Kurumsallaşmanın dozu ve şekli; siyasal sistemin sertliğine, aktörlerin karakterine ve o anki tarihsel bağlama göre sürekli değişir. Bu yüzden muhalefet koordinasyonunun kurumsallaşmasını, düz bir çizgide ilerleyen bir başarı hikayesi olarak değil, her dönem yeniden kurulan, dinamik ve canlı bir süreç olarak okumak gerekir.

7. Kriz Dönemlerinde Muhalefet Koordinasyonu

Kriz dönemleri, siyasal dişlilerin gıcırdamaya başladığı ve mevcut güç dengelerinin sarsıldığı o kritik eşiklerdir. Ekonomik dar boğazlar, anayasal tıkanıklıklar ya da toplumsal patlamalar sadece iktidar koltuğunu sarsmakla kalmaz; muhalefetin kendi içindeki o dağınık ve bazen de mesafeli ilişkilerini de yeniden tanımlar. Belirsizliğin hüküm sürdüğü bu puslu havalarda, daha önce yan yana gelmesi hayal bile edilemeyen muhalif aktörler, bir anda kendilerini ortak bir savunma hattında bulabilirler. Krizin yarattığı o yoğun basınç, dağınık duran parçaları birbirine yaklaştıran bir mıknatıs etkisi oluşturur (Hutter ve Kriesi, 2019).

Bu tür dönemlerde muhalefet koordinasyonunun en belirgin farkı, kuşkusuz aciliyet duygusudur. Normal zamanların o bitmek bilmeyen müzakereleri ve ağır aksak ilerleyen uzlaşı süreçleri, kriz anlarında yerini yıldırım hızıyla alınan kararlara bırakır. Hayati bir tehdit ya da kaçırılmayacak bir fırsat kapıdayken, ideolojik uçurumlar geçici bir süreliğine rafa kaldırılır ve pragmatizm baş tacı edilir. Ancak unutulmamalıdır ki, bu tür "yangından mal kaçırma" telaşıyla kurulan birliktelikler, kriz ateşi söndüğünde genellikle aynı hızla dağılma eğilimi gösterir. Çünkü bu koordinasyonun harcı uzun vadeli bir vizyon değil, anlık bir hayatta kalma refleksidir (Laflamme

Siyasal krizler, muhalefetin en net şekilde kenetlendiği sahalardır. Hükümetin meşruiyet kaybı yaşadığı, anayasal bir çıkmazın baş gösterdiği ya da yönetim kademelerinde çatlakların oluştuğu anlar, muhalefetin ortak bir söylem bayrağı altında toplanmasını tetikler. Meclis çatısı altındaki ortak hamleler, aynı anda

atılan imzalar ya da meydanlardaki ses birliği, muhalefetin sadece sesini duyurmasını sağlamaz; aynı zamanda siyasal gündemin rotasını belirleme gücünü de ona verir. Bu durum muhalefeti, sadece bir eleştiri odağı olmaktan çıkarıp, sistemin kurucu bir aktörü haline getirir (Schultz, 1998).

Ekonomik sarsıntılar da bu koordinasyonun bir diğer önemli zeminidir. Artan enflasyon, mutfaktaki yangın veya işsizlik gibi can yakıcı sorunlar, muhalefete toplumla bağ kurabileceği devasa bir alan açar. Her aktörün reçetesi farklı olsa da, sorunun kaynağına dair geliştirilen ortak dil, koordinasyonun sadece ideolojik değil, söylemsel bir uyum üzerinden de yürütülebileceğini kanıtlar. Bu aşamada koordinasyon, teorik tartışmalardan ziyade halkın boşalan tenceresi üzerinden kurulan bir mutabakata dönüşür (Guasti ve Mansfeldová, 2018).

Toplumsal krizler ve sokaktaki hareketlilik ise muhalefeti daha geniş bir ağın parçası olmaya zorlar. Sivil toplumun isyanı ve toplumsal taleplerin gürleştiği anlarda muhalefet partileri, kendilerini bu dalganın bir parçası olarak konumlandırmak zorunda kalırlar. Fakat bu etkileşim her zaman pürüzsüz değildir; her aktör toplumsal talebi kendi siyasal terazisinde tartarak farklı bir destek biçimi sunabilir. Bu çok seslilik, koordinasyonun kapsamını genişletse de odak noktasının dağılması riskini beraberinde getirir (Louwerse vd., 2021).

Bütün bu "birlik" görüntüsünün altında yatan en büyük gerçek ise kırılganlıktır. Krizin yarattığı o suni yakınlık, baskı ortadan kalktığı an yerini eski rekabetlere ve derin ayrışmalara bırakabilir. Kriz süreci uzadıkça, kimin daha fazla öne çıkacağı ya da krizden kimin daha karlı çıkacağı sorusu, muhalefet aktörleri arasındaki stratejik çatlakları daha da derinleştirir. Bu yüzden kriz dönemi koordinasyonları, her an cam gibi kırılabilecek hassas bir denge üzerinde yürür (Vande Walle vd., 2021).

Neticede kriz dönemleri, muhalefet koordinasyonu için hem muazzam bir imkânlar denizi hem de yapısal sınırların çarptığı sert bir duvardır. Bu dönemlerde sergilenen birliktelik, muhalefetin ortak hareket etme kaslarını güçlendirse de bu gücün kalıcı bir kurumsallaşmaya evrilip evrilmeyeceği, fırtına dindikten sonra kimin nerede duracağına bağlıdır. Kriz anındaki geçici uyum ile uzun vadeli kalıcılık arasındaki o gerilim, muhalefet koordinasyonunun tarihsel başarısını ya da başarısızlığını belirleyen asıl terazidir.

8. Muhalefet Koordinasyonunun Sınırları

Muhalefet koordinasyonu, siyasal sahnede devasa kapıları açabilecek bir anahtar gibi görünse de aslında kendi içinde pek çok yapısal bariyer ve görünmez sınır hattı barındırır. Bu sınırları doğru okumak, koordinasyonun neden bazen mucizevi görünüm arz ettiğini, bazen de neden sadece bir hayal kırıklığı olarak kaldığını çözmek için hayati bir önem taşır. Muhalefetin ortak bir akılla hareket

edebilmesi, sadece liderlerin iyi niyetiyle ya da bir "birlik" arzusuyla açıklanamaz; bu süreç ideolojik köklerden örgütsel hiyerarşiye kadar uzanan çok boyutlu ve riskli bir zeminde yürümeye benzer (Norton, 2013).

Bu zorlu zemindeki en keskin hatlardan biri, kuşkusuz ideolojik uçurumlardır. Farklı dünya görüşlerine, bambaşka politika önceliklerine ve birbirine benzemez toplumsal tabanlara sahip aktörlerin aynı potada uzun süre erimesi pek de mümkün değildir. Kısa vadeli bir seçim kazanımı ya da ortak bir tehdide karşı durma refleksi geçici bir "ateşkes" sağlasa da, uzun vadeli stratejik birliktelikler bu ideolojik uyuşmazlıkların kayalarına çarpıp parçalanabilir. Bu durum, koordinasyonun çoğu zaman derinlikli bir vizyondan ziyade, belirli ve sınırlı başlıklarla kısıtlı kalmasına yol açan temel bir prangadır (Rosenfeld, 2011).

İşin örgütsel boyutu ve liderlik dinamikleri de bu sınırları belirleyen bir diğer kritik etkendir. Muhalefet bloğunun içindeki güç dengesizliği, masadaki huzuru her an bozabilir. Daha büyük ve örgütlü olan aktörün karar alma süreçlerinde direksiyonu tamamen kendine kırması, küçük aktörlerin kendini dışlanmış veya sadece birer figüran gibi hissetmesine neden olur. Bu asimetri, koordinasyonun o kapsayıcı ruhunu zedelerken, zamanla iş birliğine duyulan motivasyonu da içeriden çürütmeye başlar. Burada liderlik rekabeti de devreye girer; her liderin kendi görünürlüğü ve temsil gücü için verdiği mücadele, ortak hareket etme çabalarını bir ego savaşına dönüştürebilir. Özellikle seçim sathına girildiğinde, koordinasyon artık toplumsal bir talep olmaktan çıkıp, kurumsal çıkarların dengelendiği soğuk bir pazarlık masasına evrilir (Greene ve Haber, 2016).

Seçmen beklentileri ve toplumsal algı ise bu masanın en dışarıdaki ama en etkili sınırıdır. Her muhalefet aktörü, kendi kemik seçmen tabanına karşı bir sorumluluk taşır ve "tabanına ihanet" suçlamasından çekinir. Seçmenlerin ideolojik hassasiyetleri, partilerin iş birliği alanlarını bir cendereye sokabilir. Bazen liderler anlaşsa bile, tabanların bu birlikteliği içine sindirememesi koordinasyonun toplumsal bir dalgaya dönüşmesini engelleyen en büyük yapısal frendir. Tabii bir de içinde bulunulan siyasal yapının kendisi, yani oyunun kuralları vardır. Seçim sisteminden barajlara, rejim türünden anayasal düzenlemelere kadar her yapısal unsur, muhalefetin elini kolunu bağlayabilir ya da onu zoraki evliliklere itebilir. Bazı sistemlerde koordinasyon bir ölüm-kalım meselesiyken, bazı yerlerde sadece marjinal bir etki oluşturur. Yani koordinasyonun başarısı, sadece oyuncuların maharetine değil, sahanın nasıl çizildiğine de doğrudan bağlıdır. Zaman faktörü ise bu denklemin en sinsi değişkenidir. Hızlı sonuç almak için kurulan kısa vadeli birliktelikler uzun vadeli bir vizyon üretmekte yetersiz kalırken, uzun vadeli iş birliği çabaları da değişen siyasal fırtınalar karşısında esnekliğini kaybedip hantallaşabilir. Neticede muhalefet koordinasyonu, her derde deva bir ilaç ya da mutlak bir zafer garantisi

değildir. O; ideolojik farklılıkların, liderlik çekişmelerinin, seçmen hassasiyetlerinin ve sistemin getirdiği zorunlulukların tam ortasında duran, son derece kırılgan ve dinamik bir siyasal pratiktir. Bu sınırları bilmek, koordinasyonu romantik bir hayalden çıkarıp, daha gerçekçi ve çok boyutlu bir strateji olarak değerlendirmemizi sağlar.

9. Tarihsel Deneyimlerin Genel Değerlendirmesi

Muhalefet koordinasyonu, siyasal sahnede devasa kapıları açabilecek bir anahtar gibi görünse de, aslında kendi içinde pek çok yapısal bariyer ve görünmez sınır hattı barındırır. Bu sınırları anlamak, koordinasyonun neden bazen önemli işler çıkardığını, bazen de neden sadece bir hayal kırıklığı olarak kaldığını çözmek için hayati önemdedir. Muhalefetin ortak bir akılla hareket edebilmesi, sadece liderlerin iyi niyetiyle ya da bir "birlik" arzusuyla açıklanamaz; bu süreç ideolojik köklerden örgütsel hiyerarşiye kadar uzanan çok boyutlu bir mayın tarlasında yürümeye benzer.

Bu mayın tarlasındaki en keskin hatlardan biri, hiç kuşkusuz ideolojik uçurumlardır. Farklı dünya görüşlerine, bambaşka politika önceliklerine ve birbirine benzemez toplumsal tabanlara sahip aktörlerin aynı potada uzun süre erimesi pek de mümkün değildir. Kısa vadeli bir seçim kazanımı ya da ortak bir düşmana karşı durma refleksi, geçici bir "ateşkes" sağlasa da, uzun vadeli stratejik birliktelikler bu ideolojik uyuşmazlıkların kayalarına çarpıp parçalanabilir. Bu durum, koordinasyonun çoğu zaman derinlikli bir vizyondan ziyade, belirli ve sınırlı başlıklarla kısıtlı kalmasına yol açan temel bir prangadır.

İşin örgütsel boyutu ve liderlik dinamikleri de bu sınırları belirleyen bir diğer kritik etkendir. Muhalefet bloğunun içindeki güç dengesizliği, masadaki huzuru her an bozabilir. Daha büyük ve örgütlü olanın, karar alma süreçlerinde direksiyonu tamamen kendine kırması, küçük aktörlerin kendini dışlanmış veya "figüran" gibi hissetmesine neden olur. Bu asimetri, koordinasyonun o kapsayıcı ruhunu zedelerken, zamanla iş birliğine duyulan motivasyonu da içeriden çürütmeye başlar.

Burada liderlik rekabeti de devreye girer; her siyasal liderin kendi görünürlüğü, temsil gücü ve partisinin önceliği için verdiği mücadele, ortak hareket etme çabalarını bir ego savaşına dönüştürebilir. Özellikle seçim sath-ı mailine girildiğinde liderlik hırsları, ortak hedeflerin önüne geçebilir ve koordinasyon artık toplumsal bir talep olmaktan çıkıp, bireysel veya kurumsal çıkarların dengelendiği soğuk bir pazarlık masasına evrilebilir.

Seçmen beklentileri ve toplumsal algı ise bu masanın en dışarıdaki ama en etkili sınırıdır. Her muhalefet aktörü, kendi kemik seçmen tabanına karşı bir sorumluluk taşır ve "ihanet" suçlamasından çekinir. Seçmenlerin ideolojik

hassasiyetleri, partilerin iş birliği alanlarını bir cendereye sokabilir. Bazen liderler anlaşsa bile, tabanların bu birlikteliği içine sindirememesi, koordinasyonun toplumsal bir dalgaya dönüşmesini engelleyen en büyük yapısal frendir. Tabii bir de içinde bulunulan siyasal yapının kendisi, yani "oyunun kuralları" vardır. Seçim sisteminden barajlara, rejim türünden anayasal düzenlemelere kadar her yapısal unsur, muhalefetin elini kolunu bağlayabilir ya da onu zoraki evliliklere itebilir. Bazı sistemlerde koordinasyon bir ölüm-kalım meselesiyken, bazı yerlerde sadece marjinal bir etki oluşturur. Yani koordinasyonun başarısı, sadece oyuncuların maharetine değil, sahanın nasıl çizildiğine de doğrudan göbekten bağlıdır. Zaman faktörü ise bu denklemin en sinsi değişkenidir. Hızlı sonuç almak için kurulan ve kısa vadeye odaklanan birliktelikler, uzun vadeli bir siyasal vizyon üretmekte cılız kalır. Öte yandan, uzun vadeli iş birliği çabaları da değişen siyasal fırtınalar karşısında esnekliğini kaybedip hantallaşabilir. Bu hassas denge, koordinasyonun sürekliliğini zorlaştıran o meşhur gerilimi her daim canlı tutar. Muhalefet koordinasyonu, her derde deva bir ilaç ya da mutlak bir zafer garantisi değildir. O; ideolojik farklılıkların, liderlik çekişmelerinin, seçmen hassasiyetlerinin ve sistemin getirdiği zorunlulukların tam ortasında duran, son derece kırılgan ve dinamik bir siyasal pratiktir. Bu sınırları bilmek, koordinasyonu romantik bir hayalden çıkarıp, daha gerçekçi, ayakları yere basan ve çok boyutlu bir strateji olarak değerlendirmemizi sağlar.

Sonuç

Muhalefet koordinasyonu, tarihsel serüveni boyunca sadece bir "ittifak arayışı" olmanın ötesine geçmiş; siyasal kültürün, güç dengelerinin ve toplumsal feryatların harmanlandığı stratejik bir laboratuvar işlevi görmüştür. Erken dönemlerin o sisli ve kayıt dışı deneyimlerinden günümüzün kristalize olmuş modern sistemlerine kadar uzanan bu yolculuk, koordinasyonun statik bir reçete değil, aksine her dönemin ruhuna göre yeniden şekillenen dinamik bir varoluş biçimi olduğunu kanıtlamaktadır. Bu çalışma boyunca gözlemlenmiştir ki; koordinasyon sadece bir iş birliği tekniği değil, aynı zamanda muhalefetin sistem içindeki ağırlığını ve dönüştürücü gücünü belirleyen temel bir pusuladır.

Genel bir değerlendirme yapıldığında, koordinasyonun esnek ve bağlama duyarlı yapısı en büyük karakteristik özelliği olarak öne çıkmaktadır. Tarih, bize koordinasyonun her zaman kapalı kapılar ardında ya da açık meydanlarda aynı dille konuşmadığını öğretmiştir. Erken modern dönemde kriz odaklı, geçici ve adeta bir "yangın söndürme" refleksiyle hareket eden muhalefet; bugün artık daha planlı, kurumsal ve stratejik bir akılla sahne almaktadır. İdeolojik farklılıkların yarattığı uçurumlar, liderlik egoları ve yapısal engeller koordinasyonun sınırlarını çizse de, ortak bir gelecek inşası veya mevcut duruma itiraz etme iradesi bu

sınırları esnetebilmektedir. Dolayısıyla muhalefet koordinasyonu, tek bir matematiksel formülle açıklanamayacak kadar insan odaklı, değişken ve çok boyutludur.

Kurumsallaşma ve kriz anları, bu madalyonun iki farklı yüzünü temsil eder. Kurumsallaşma, aktörler arasındaki güven iklimini yeşertip stratejik bir süreklilik sağlasa da bazen bürokratik bir hantallığı ve esneklik kaybını da beraberinde getirebilmektedir. Kriz dönemleri ise koordinasyonun gerçek potansiyelini, yani o uyuyan devi uyandırır; ancak bu uyanış çoğu zaman kriz dindiğinde yerini eski dağınıklığa bırakma riski taşır. İşte bu süreklilik ile esneklik, kurumsallaşma ile anlık refleks arasındaki o ince ip üzerinde yürümek, muhalefet koordinasyonunun asıl başarısını belirlemektedir.

Geleceğe dair bir perspektif sunduğumuzda, muhalefet koordinasyonunun öneminin azalması bir yana, siyasetin ana ekseni haline geleceği aşikârdır. Küresel siyasetin karmaşıklaşması ve toplumsal taleplerin birer gökkuşağı gibi çeşitlenmesi, aktörleri daha "akıllı" ve çok katmanlı iş birliklerine zorlamaktadır. Özellikle dijital devrim ve iletişim kanallarının akıl almaz hızı, koordinasyonun hem kapsama alanını genişletmekte hem de aktörler arasındaki o hayati bilgi akışını saniyelere indirmektedir. Bu teknolojik ivme, geleceğin muhalefet koordinasyonunun çok daha şeffaf, toplumsal katılıma açık ve dinamik bir yapıda olacağına dair güçlü sinyaller vermektedir.

Araştırma sorularına dönülecek olursa; muhalefet koordinasyonunun temel motoru ideolojik yakınlıklar kadar, liderlik pratikleri, örgütsel kapasite ve sistemin sunduğu imkânların bir bileşimidir. Sınırlar ise sadece aktörlerin iradesiyle değil; seçmenlerin hassas terazisi ve sistemin yapısal kısıtlarıyla çizilmektedir. Bu çift taraflı analizi yapmak, muhalefet stratejilerini sadece güncel bir olay olarak değil, tarihsel bir süreklilik içinde anlamamızı sağlar.

Nihai olarak ifade etmek gerekirse; muhalefet koordinasyonu, siyasal kültürün ve toplumsal taleplerin çarpıştığı canlı bir organizmadır. Bu süreç, sadece aktörlerin masadaki konumunu değil, aynı zamanda o toplumun demokrasiye ve çoğulculuğa ne kadar hazır olduğunu da gösterir. Gelecekte değişen koşullar bu koordinasyonun biçimlerini mutlaka başkalaştıracaktır; ancak tarihsel birikimi doğru okumak, yarının siyasal krizlerine ve fırsatlarına karşı çok daha bilinçli, stratejik ve sarsılmaz bir temel inşa etmek demektir.

KAYNAKÇA

Arbab, F. (1998). What do you mean, coordination. *Bulletin of the Dutch Association for Theoretical Computer Science (NVTI)*, *19*.

Baturo, A., O'Malley, E., & Cavatorta, F. (2025). Introduction: opposition politics in democracies, anocracies and autocracies. In *Handbook on Opposition Politics* (pp. 1-9). Edward Elgar Publishing.

Blondel, J. (1997). Political opposition in the contemporary world. *Government and opposition*, *32*(4), 462-486.

Brack, N., & Weinblum, S. (2008). What do we mean by "political opposition": a theoretical perspective. *Journal of Legislative Studies*, *14*(1), 6-19.

Dahl, R. A. (Ed.). (1966). *Political oppositions in Western democracies*. Yale University Press.

Digeser, P. E. (2022). Collaboration and its political functions. *American Political Science Review*, *116*(1), 200-212.

Ervin, E., & Fox, D. L. (1994). Collaboration as political action. *Journal of Advanced Composition*, 53-71.

Garritzmann, J. L. (2017). How much power do oppositions have? Comparing the opportunity structures of parliamentary oppositions in 21 democracies. *The Journal of Legislative Studies*, *23*(1), 1-30.

Greene, Z., & Haber, M. (2016). Leadership competition and disagreement at party national congresses. *British Journal of Political Science*, *46*(3), 611-632.

Guasti, P., & Mansfeldová, Z. (2018). Czech Republic: Weak governments and divided opposition in times of crisis 1. In *Opposition Parties in European Legislatures* (pp. 133-149). Routledge.

Helms, L. (2004). Five ways of institutionalizing political opposition: Lessons from the advanced democracies. *Government and opposition*, *39*(1), 22-54.

Helms, L. (2021). Introduction: The nature of political opposition in contemporary electoral democracies and autocracies. *European Political Science*, *20*(4), 569-579.

Hutter, S., & Kriesi, H. (Eds.). (2019). *European party politics in times of crisis*. Cambridge University Press.

Kalyvas, S. N. (2008). Collaboration in comparative perspective. *European Review of History—Revue européenne d'histoire*, *15*(2), 109-111.

Laflamme, L., Milot-Poulin, J., Desrosiers, J., Verreault, C., Fillion, C., Patenaude, N., & Bodet, M. A. (2025). Opposition parties in times of pandemics. *The Journal of Legislative Studies*, *31*(1), 166-191.

Landwehr, C. (2010). Discourse and coordination: Modes of interaction and their roles in political decision-making. *Journal of Political Philosophy*, *18*(1), 101-122.

Lazzarato, M. (2019). The political form of coordination. In- Art and Contemporary Critical Practice Reinventing Institutional Critique. *may fly*, pp. 161-170.

Louwerse, T., Sieberer, U., Tuttnauer, O., & Andeweg, R. B. (2021). Opposition in times of crisis: COVID-19 in parliamentary debates. *West European Politics*, *44*(5-6), 1025-1051.

McDermott, R., & Hatemi, P. K. (2010). Emerging models of collaboration in political science: changes, benefits, and challenges. *PS: Political Science & Politics*, *43*(1), 49-58.

Musarra, A. (2018). Political Alliance and Conflict. In *A Companion to Medieval Genoa* (pp. 120-143). Brill.

Norton, P. (2013). Making sense of opposition. In *Parliamentary Opposition in Old and New Democracies* (pp. 217-231). Routledge.

O'Malley, E. (2025). The changing shape of formal opposition in advanced democracies. In *Handbook on Opposition Politics* (pp. 11-24). Edward Elgar Publishing.

Peters, B. G. (2015). *Pursuing horizontal management: The politics of public sector coordination*. University Press of Kansas.

Putnam, L. (2001). The language of opposition. *The language of conflict and resolution*, 10-20.

Rosenfeld, S. (2011). *Common sense: A political history*. Harvard University Press.

Schultz, K. A. (1998). Domestic opposition and signaling in international crises. *American Political Science Review*, *92*(4), 829-844.

Stepan, A. (1997). Democratic opposition and democratization theory. *Government and opposition*, *32*(4), 657-678.

Vande Walle, B., Wolfs, W., & Van Hecke, S. (2021). Opposition in Times of COVID-19-To Support or Not to Support?. *Politics Low Countries*, *3*, 138.

Weaver, E., & Barnes, W. (2019). Opposition Parties and Coalitions. In *Revolution and Counterrevolution in Nicaragua* (pp. 117-142). Routledge.

Wegrich, K., & Štimac, V. (2014). Coordination capacity. *The problem-solving capacity of the modern state*, 41-62.

Weinblum, S., & Brack, N. (2011). 'Political Opposition': Towards a Renewed Research Agenda. *Interdisciplinary Political Studies*, *1*(1), 69.

White, J. (2018). The ethics of political alliance. *British Journal of Political Science*, *48*(3), 593-609.